

HUGONIS GROTH
ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN III.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

MARCUM ET LUCAM.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCCLXXVII.

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

KATA MARKON

[SECUNDUM MARCUM].

Kata Markon, secundum Marcum] Iudaeum fuisse et *ἑβραϊστῶτα* [*Hebraico sermone utentem*] magis quam *ἑλλη-
νιστῶτα* [*Graeco*], quanquam sermonis utriusque medio-
criter gnarum, locutio evincit. Neque vero Romanorum
quisquam noscitari quisset ex communi tam multis prae-
nomine. At Iudaei quoties in partes Asiae interiores aut
in Europam venirent solebant sibi ad Iudaicum nomen
alterum adsciscere Graecum aut Romanum, quo apud ex-
terae gentis homines noscerentur. Ita Barsabas dictus
Iustus, Simeon *Niger*; Iohannes quoque ille Mariae filius
Barnabae consanguineus, cui cum Paulo frigusculum in-
tercessit, sed facile sanatum, ut inter bonos fieri solet,
Marcus vocabatur: quem multi hunc nostrum Scriptorem
putant. Quibus quo minus assentiar moveor Veterum auc-
toritate, qui hunc Scriptorem *Iohannem* nunquam, *Mar-
cum* semper vocant, et ita Petro addunt comitem ac disci-
pulum, ut non tantum de Barnaba, sed et de Paulo,
quem Iohannes Marcus post illud frigusculum sectatus est,
Col. 4: 10, 2 Tim. 4: 11, Phil. 24, nihil meminerint.

Adde quod Iohannes Marcus inter primos Christianos, Marcus hic, ut videtur, Petri opera conversus, 1 Petr. 5: 13; nam tales peculiariter *filios suos* Apostoli vocabant, 1 Cor. 4: 15, Gal. 4: 19, Philem. 10. Fieri potest ut hic Scriptor Hebraeum nomen habuerit ab illo Latino non abludens, sicut Iesus Oniae frater *Iasonem* se dici voluit, Sanlus se *Paulum* vocavit. Nam et hodie quibus *Mardocheae* nomen est *Marci* appellantur. Vivente Petro scriptum a Marco hunc librum Clemens *Ἰνστιτούσιων* [*Institutionum*] sexto prodidit: cum quo pugnare videtur Irenaeus, qui cum de Petro et Paulo locutus esset, subiicit: *Μετά δὲ τὴν τούτων ἔξοδον Μάρκος ὁ μαθητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς Πέτρου καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμῖν παρέδωκε* [*Post horum autem abitum Marcus discipulus et interpret Petri ipse quoque ea quae a Petro erant praedicata perscripta nobis tradidit*]. Sed *ἔξοδος*; potest ibi exponi non *excessus* Apostolorum, quomodo plerumque eam vocem sumi fateor, sed eorundem *discessio ab urbe Roma*. Praecesserat enim τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων [*cum Petrus et Paulus Romae euangelium annuntiarent*]: ut tempus scriptionis notet Irenaeus, postquam Petrus a Roma in Babyloniae partes reversus, Paulus autem in Hispaniam digressus sit, unde aliquot post annos Romam redierint. Sed verius erit veterem sequi codicem, in quo pro τούτων ἔξοδος est τούτου ἔκδοσις, id est, *post editionem Evangelii a Mathaeo conscripti*. Docet nos Tertullianus a multis Marci Euangelium vocatum esse Petri: *Licet et Marcus quod edidit, inquit, Petri affirmetur, cuius interpret Marcus*. Idem alibi: *Constituimus imprimis Evangelicum instrumentum Apostolos auctores habere, quibus hoc munus Evangelii promulgandi ab ipso Domina sit impositum; et Apostolicos, non tamen solos, sed cum Apostolis et post Apostolos; quoniam praedicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloriae studio, si non adisset illi auctoritas magistrorum*. Iustinus autem Evangelicae historiae libros saepiuscule appellans ἀπομνημονεύματα ἀποστόλων [*commentarios Apostolorum*], hunc etiam et Lucae librum eo nomine comprehendit. Putet forte aliquis hoc Euangelium vocari ex Petri nomine ab eo-

eodem Iustino cum dicit: *Καὶ τὸ εἶπεῖν μετωνομαζέσθαι αὐτὸν Πέτρον ἓνα τῶν ἀποστόλων, καὶ γεγράφθαι ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασιν αὐτοῦ γεγενημένον καὶ τοῦτο* [*Quod dictum est Petrum unum Apostolorum nomen ab eo illud novum accepisse, et res haec scripto narrata etiam in eius commentariis*]: sed ambiguum, illud αὐτοῦ ad Petrum, an ad Iesum, de quo scripti sint illi commentarii, referatur. Circumferebantur primis seculis et alia Petri dicta, quibus postea collectis nomen quidam fecerant *Κήρυγμα Πέτρον* [*Praedicationem Petri*]. Sed Marcus ea scribere satis habuit quae ad vitae, mortis et resurrectionis Christi historiam pertinebant, omissis ferme dogmatis, ut quae a Petro saepe inculcata satis Romani memoria tenebant. Vide Papias verba hac de re apud Eusebium fine lib. III. Iohannem illum Marcum unum fuisse ex Septuaginta Christi discipulis negare nolim. De hoc Marco cur id minus credam iam satis dictum arbitror. Neque vero, si id creditum fuisset antiquitus, praetermissum esset ab Irenaeo, cum ἡ αὐτοψία [*cognitio rerum oculis percepta*] Scriptoris ad tuendam contra sectarios libri auctoritatem maximum habitura fuerit momentum. At Papias etiam aperte prodidit a Marco Dominum non auditum, sed scripta ab ipso quae a Petro audita memoria suggerebat. Graece autem scripsit Marcus, quanquam in gratiam praecipue Romanorum, sicut et Paulus ad Romanos epistolam Graeca scripsit lingua, quia Iudaei qui Romae agebant plerique Latini sermonis ignari longa per Asiam et Graeciam habitatione Graecam linguam didicerant, et Romanorum vix quisquam erat non Graece intelligens, Latinam vero Marci versionem veterem esse, et eiusdem a quo versos habemus caeteros Evangelii libros, ipsa versionis similitudo facit probabile: ad quam versionem quaedam Graeca exemplaria mutata esse multis locis apparebit.

CAPUT I.

1. Ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, *initium Evangelii Iesu Christi*] Εὐαγγέλιον Ἰησοῦ Χριστοῦ esse ipsum ἀγγέλιον [*praedicationem*] a Christo pronuntiatum diximus ad Matthaeum. Huius initium Marcus esse dicit τὸ κήρυγμα [*praeconium*] Ἰωάννης, quippe praeiviam τῷ Ἰησοῦ κηρύγματι. Vox enim ἀρχῆς ambigua, ut notat Aristoteles: Ἀρχῶν αἱ μὲν ἐνυπάρχουσαι εἰσιν, αἱ δὲ ἐκτός [*Principiorum alia in re sunt, alia extra rem*]. Hic posteriore significato ἀρχὴ sumitur. Nam Ἰωάννης Baptisma manu-ductio ad Christi disciplinam fuit.

Τιού τοῦ Θεοῦ, *Filii Dei*] Hoc in ipso exordio prae-fatur Marcus, tanti cognominis veritatem sequentium re-rum magnitudine probaturus. Usus esse, Marcum Mat-thaei Evangelio apertum facit collatio. Quo magis mirum videri potest ea quae ad nativitatem Christi pertinent, cum a Matthaeo essent tradita, praeterita esse a Marco. Mibi hoc succurrit, habitam a Marco et hominum et tem-porum rationem. Romani certe, quorum rogatu scripsisse creditur, recentes a Paganismo, facile tale quid erant imaginaturi quale apud ipsos de Alcmena, Leda, Danae, Ilia narrabatur. Similibus de causis Apostoli tum in ora-tionibus tum in epistolis vix eius rei meminerunt. Quod si Petrus ea de re silendum sibi iudicavit, ea vel una causa Marco satis insta fuit non attingendi hanc historiae partem, cuius passim praedicandae necessitas tunc maxi-me coepit cum exstiterunt qui Christum ψιλὸν ἄνθρωπον [*nudum hominem*] dictitarent.

2. Ὡς γέγραπται ἐν Ἠσαΐᾳ τῷ προφῆτῃ, *sicut scriptum est in Esaiâ Propheta*] De huius scripturae veritate du-bitari miror, cum, praeter codicum auctoritatem et Ire-naeum ita citantem, manifesta sit veterum Interpretum, Syri, Latini, Arabis consensio. Neque vero Porphyrius adduxisset hunc locum contra Christianos, nisi ea con-stans fuisset codicum lectio; neque Christiani in solvenda Porphyrii obiectione laborassent. Adde quod huius lec-tionis mutandae causa apparet, alterius mutandae nulla

es-

esse potuit. Nimirum Esaiam citarat Matthaeus; quem sequitur Marcus; sed ut certius appareret quis ille esset de quo agit Esaias, interpretem addit maiori Vati minorem, Esaias Malachiam: quem nominare insuper habuit, quod Esaias auctoritas esset illustrior, nec quicquam esset in verbis Malachiae cuius non sententia et apud Esaiam exataret. Videtur autem mihi istud *ὡς γέγραπται* ad antecedentia trahendum, ut dicat Marcus Christi *κηρύγμα* [praedicationem] eam habuisse *προπαρασκευήν* [praeparationem] quam vaticinia praedixerant.

4. *Ἐγένετο Ἰωάννης βαπτίζων, fuit Iohannes baptizans*] Hoc loquendi genus actum continuatum designat. Ita infra 39 de Iesu, *Καὶ ἦν κηρύσσων* [Et erat praedicans]: et de discipulis Iohannis et Pharisaeorum, *Ἦσαν νηστῆρες* [Erant ieiunantes] infra 2: 18.

Κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, praedicans baptismum poenitentiae in remissionem peccatorum] Secutus haec Marci verba est Lucas cap. 3, de quorum interpretatione, ut novos omittam, varia Veteres tradidere. Tertullianus, *Actum*, ait, *baptismum poenitentiae, quasi candidatum remissionis et sanctificationis in Christo subsequatur*. Nam quod praedicabat baptismum poenitentiae in remissionem delictorum, in futuram, inquit, remissionem enuntiaturum est. Siquidem poenitentia antecedit, remissio subsequitur, et hoc est viam praeparare: qui autem praeparat, non idem ipse perficit; sed alii perficiendum procurant. Et alibi ostendit poenitentiae se voce non vitae emendationem sed actus quosdam externos intelligere: quod non videtur plane vero congruere. Non nego *μετανοίας* vocem strictius solere accipi; sed cur hic ita praecise accipiendam non putem, multis moveor argumentis. Primum Moses et Prophetas multis in locis remissionem peccatorum sperari iubent sub sola *μετανοίας* conditione. Elerumque autem addere solent *cordis* mentionem, ut internam conversionem simul cum externa a se intelligi doceant, Deut. 4: 29, 1 Reg. 8: 47, 2 Paral. 7: 14, Neh. 1: 9, 9: 28, Es. 1: 16, 17, 18, Ier. 18: 8, Ezech. 18: 30, 33: 14. Non est autem credibile Iohannem maiorem Prophetis et plus lucis afferentem, minorem exegisse poenitentiam quam antegressi

Prophetae exegerant. Deinde Christus summam doctrinae suae eadem voce proposuit, *Μετανοείτε* [*Poenitentiam agite*] Matth. 4: 17. Et Petrus Christi legatus, *Μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν* [*Poenitentiam agite, et baptizetur unusquisque vestrum in remissionem peccatorum*], Act. 2: 38. Quare verius videtur Iohannem *μετανοίας* nomine intellexisse omnes officii nostri partes, et veram remissionem peccatorum, praesignificatam in Iubilaeo, in cuius mentione LXX Interpretes vocem *ἀφείσως* usurpant: neutrum tamen ab ipso plene atque enucleate expositum: sed *τὴν μετάνοιαν* delincentam in suis rudimentis *καὶ ὡς ἐν τῷ σῶμα* [*crassiuscule*], tum malorum operum fuga, tum quadam bonorum inchoatione, Luc. 3: 11, remissionem quoque peccatorum descriptam immunitate ab ira Divina, Matth. 3: 7. Sed voluisse eum consummatam utriusque cognitionem a Christo peti, ad cuius magisterium suos relegabat, accepturos eius beneficio non tantum doctrinam omnibus suis partibus perfectissimam, sed et Spiritum illuminationis, fortitudinis atque constantiae.

7. *Κύψας*] *Cernuus*. Gestum expressit famuli calceum Domino exuentis.

10. *Ἀναβαλὼν ἀπὸ τοῦ ὕδατος*, *adscendens de aqua* Potest per *ἐλλειψιν* [*reticentiam*] ad Iohannem referri. Vide quae ad Matthaeum. Nam tam Iohannes quam Christus ex aqua adscenderant.

Σχιζομένους, *scissos*] *Ἀνεψχθήσαν αὐτῷ οἱ οὐρανοὶ* [*Aperi ti sunt ei coeli*] dixerat Matthaeus; unde et glossema nunc tum hoc loco *ἠνοιγμένους* [*apertos*]. Sed Marcus modo quo visum est aperiri coelum expressit, non sensim, sed uno impetu, ut ea quae scinduntur. Quod signum videtur fuisse perrupturi subito obstantia Regni coelestis.

11. *Ἐν σοὶ εὐδόκησα*, *in te mihi complacui*] Ita Syrus et Latinus et codices Graeci aliquot: quod alii habent *ἐν ᾧ* [*in quo*] ex Matthaeo est.

12. *Καὶ εὐθὺς*, *et statim*] Non multo post: nam diu unus aut alter intercessit, Ioh. 1: 29. Neque inusitatum est ut *εὐθὺς* ita usurpetur, ut Ioh. 13: 32. Cur tempus hoc tam diligenter notetur, alii alias adferunt coniecturas. Mihi non displicet quod quidam tradiderunt, fo-

in Christi persona nobis ostendi quid Christianis postquam baptizati sunt, id est, postquam saeculo renuntiaverunt, imminet, novum scilicet certamen adversus malignos Spiritus: qua de re ad Matthaeum aliquid diximus.

Ἐβαλλεῖ] Haec vox pro ἀγειν [ducere] ponitur Ioh. 10: 4, Sed simplicior expositio est iubet discedere, quomodo eadem vox usurpatur Matth. 9: 25 et infra hoc ipso capite 43.

13. Μετὰ τῶν θηρίων, cum bestiis] Non sine causa hoc adiecit Marcus, ut significaret non quamvis, sed desertissimam fuisse hanc solitudinem. Simul allusum videri potest ad locum Iob. 5: 21.

Διηκόνουν αὐτῷ, ministrabant ei] Post absolutum πειρασμὸν [tentamen], ut Matthaeus nos docet, Marcus hanc historiam, ut multas alias, compendio tradit, ad maiora properans.

15. Πεπλήρωται ὁ καιρὸς, impletum est tempus] Tempus uberrimae Dei gratiae destinatum, praedictum a Prophetis: τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου [plenitudo temporis] Gal. 4: 4, τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν [plenitudo temporum] Eph. 1: 10, πῦξ πέρας [finis] Ezech. 7: 6.

Πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, credite Evangelio] Verum est Hellenistas ἐν et εἰς post πιστεύειν [verbum credere] eodem sensu usurpare. At quod πίστεω [credere] cum 3 Septuaginta et Apostoli sine praepositione per dativum interdum transferunt, quasi sit πίστεω cum ἡ, id non tam est ex vocum proprietate quam quia interdum res ipsa efficit ut in idem recidat utraque locutio, quippe ubi de promissore aut promissione agitur. Alioqui, ut recte notant Hebraei, πίστεω cum ἡ est fidem habere alicui personae aut dicto, πίστεω cum 3 est in aliquo fiduciam ponere. Ita πιστεύειν εὐαγγελίῳ esset credere vera esse quae dicebantur, quomodo עָרַבְתִּי לִי אֶת־הַמִּצְוָה לֹא [Non credebam narratibus] dicitur 1 Reg. 10: 7. At πιστεύειν εἰς τὸ εὐαγγέλιον sive ἐν τῷ εὐαγγελίῳ est in ea annuntiatione spem suam locare, quomodo Ps. 119: 66 dicitur אֶת־מִצְוֹתַי תִּצְוֶה [Praeceptis tuis confisus sum], ubi tamen LXX ponunt Ταῖς ἐντολαῖς σου ἐπίστευσα [Praeceptis tuis credidi], nimirum quia, ut dixi, res eodem recidit. Quare et vetus Latinus Interpres hoc loco discrimen neglexit, alibi observatum.

20. *Μετὰ τῶν μισθωτῶν, cum mercenariis*] Habet ἔμ-
φασιν [*vim*] quod patrem reliquerunt, cui quaestiosa erat
ipsorum opera, quando et conductis ministeriis utebatur.

21. *Τοῖς σάββασι*] Id est, *Sabbato*, ut Syrus et Lati-
nus. Vide quae ad Matth. 12: 1. Adiecit et hoc Marcus
non sine causa, ut contemti Sabbati calumniam a Christo
arceret. Hoc vere erat Sabbatum colere, adire pios coe-
tus et in meditanda Lege occupari. Ita enim id, quod
est Lev. 23: 3, usus antiquissimus interpretabatur, ut
nos docet illud Iacobi Act. 15: 21, *Μωσῆς γὰρ ἐς γενεῶν*
ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοῖς κηρύσσοντας αὐτὸν ἔχει ἐν ταῖς συν-
αγωγαῖς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενος [*Moses enim*
a temporibus antiquis habet in singulis civitatibus qui
eum praedicent in Synagogis, ubi per omne Sabbatum
legitur]. Et Paulus, *τὰς φωνὰς τῶν προφητῶν* [*voce Pro-*
phetarum] ait solitas κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινώσκεσθαι
[*per omne Sabbatum legi*], Act. 13: 27. Idem testatur
Iosephus contra Appionem: *Ἐκάστης ἑβδομάδος τῶν ἔργων*
ἀφαιμένους ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν τοῦ νόμου ἐκέλευσε συλλέγεσθαι
καὶ τοῦτον ἀκριβῶς ἐκμανθάνειν, ὃ δὴ πάντες οἱ νομοθέται
ἐόικασι παραλιπεῖν [*Iussit eos die septima omisissis operibus*
convenire ad audiendam Legem et eam bene ediscendam,
quod omnes legum auctores videntur omisisse]. Et Philo:
Τὸ ἡθικὸν εὖ μάλα διαπονοῦσιν, ἀλείπτως χρώμενοι τοῖς πα-
τρίοις νόμοις, οὓς ἀμήχανον ἀνθρωπίνην ἐπινοῆσαι ψυχὴν
ἄνευ κατακοχῆς ἐνθέου· τούτους ἀναδιδάσκοντες μὲν καὶ παρὰ
τὸν ἄλλον χρόνον, ἐν δὲ ταῖς ἑβδομαῖς μάλιστα διαφερόντως·
ἰερὰ γὰρ ἡ ἑβδομὴ νερόμισαι, καθ' ἣν τῶν ἄλλων ἀπέχοντες
ἔργων εἰς ἱερὸς ἀφικνούμενοι τόπους, οἱ καλοῦνται συναγω-
γαί, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέρους νέοι καθέζον-
ται, μετὰ κόσμον τοῦ προσηκόντος ἔχοντες ἀκροατικῶς· εἰδ' ὃ
μὲν τὰς βίβλους ἀναγινώσκει· τὰ γὰρ πλεῖστα διὰ συμβόλων
ἀρχαιοτρόπως ζηλώσει παρ' αὐτοῖς φιλοσοφεῖται· παιδεύονται
δὲ εὐσέβειαν, ὁσιότητα, δικαιοσύνην, οἰκονομίαν, πολιτείαν,
ἐπιστήμην τῶν πρὸς ἀλήθειαν ἀγαθῶν καὶ κακῶν καὶ ἀδιαφύ-
ρων, αἰρέσεις δὲ ὧν χρηί, καὶ φυγὰς τῶν ἐναντίων, ὅροις καὶ
κανόσι τριτοῖς χρώμενοι, τῷ τε φιλοθῷ καὶ φιλαρέτῳ καὶ
φιλανθρωπῳ [*Moralem partem diligenter excolunt, inde-*
sinenter versantes in patriis legibus, quae tales sunt,
ut eas humana mens sine Divino instinctu nequirit com-
mi-

minisci. *Has edocent etiam aliis temporibus, sed maxime die septima; ea enim sacra habetur: ac tum ab aliis abstinentes operibus conveniunt in loca sacra, quae dicuntur Synagogae, et secundum aetatis ordinem iuniores qui sunt subter seniores sedent, cum magna audientia et gestu decoro. Tunc is cuius oae sunt partes libros legit: Multa enim apud ipsos, antiquorum exemplo, per symbola tractantur. Discunt autem auditores pietatem, sanctitatem, iustitiam, administrationem rei familiaris ac publicae, cognitionem rerum vere bonarum et malarum et mediarum; electionem eligendarum rerum, contrariarum fugam, idque per tres regulas, amoris in Deum, in virtutem, in homines]. Adde Luc. 4: 16, 31, 13: 10, Act. 13: 14, 44, 17: 2, 18: 4.*

23. *Ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, homo cum spiritu immundo]* Ita et infra 5: 2, id est, cum spiritu immundo. Nam ita 2 usurpant Hebraei, ut Exod. 16: 19. Historiam autem hanc Matthaeo aut praeteritam aut verbis generalibus comprehensam primus posuit Marcus, et post eum Lucas, secutus prope ipsa Marci verba; quod et alibi facit.

24. *Ἐα]* Non assentior putantibus aut verbum esse aut interiectionem ex verbo. Est enim omnino Hebraeum *ען* et *עמ*, unde Graeci fecerunt *ἐα*. Apud Aeschylum Prometheo est *ἄ ἄ ἔα ἔα*. Latini pro eodem *ah* solent dicere.

Τί ἡμῖν καὶ σοί, quid tibi nobiscum] Vide Matth. 8: 29.

Ἰησοῦ Ναζαρηνέ, Iesu Nazarene] Populari enim nomine appellat. Idem est *Ναζωραῖος* et *Ναζαρηνός*. Nam eas terminationes Orientis nationibus promiscue usurpari recte observavit Stephanus libro De urbibus. Ita *Ἑσσαῖοι* et *Ἑσσηνοί*.

Ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς; venisti perditum nos?] Percunctative legendum puto, ut apud Matthaeum, *Ἦλθες ὥδε πρὸ καιροῦ βασανῖσαι ἡμᾶς; [Venisti huc ante tempus tortum nos?]* Neque vero aliud hic ἀπολλύνειν quam βασανίζειν, ut in Comoediis *Δι te perduint*. Pro tormento est impuro Spiritui quoties male faciendi potestas ipsi adimitur. Hoc est mittere εἰς ἄβυσσον [in abyssum], Luc. 8: 31. Contra cum Daemoni ad vexandos homines fraena laxan-

tur, dicitur aperiri ἄβυσσος, ut in Apocalypsi. Ad hoc ingenium accedant homines quidam, in quos illud quadrat,

Et si non aliqua nocuisses mortuus esses.

Οἶδά σε τίς εἶ, scio qui sis] Multis iam argumentis colligere incipiebant mali Spiritus Iesum esse promissum illum Messiam; ut patet hoc, cap. 34 et Luc. 4: 41. Vult autem malus Daemon Iesum blanditiis demulcere, cpi se certando imparem erat expertus.

Ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ; Sanctus Dei] Messias Danieli dictus ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ [Sanctus sanctorum], interprete etiam Abenesdra. Idem est quod υἱὸς Θεοῦ [Filius Dei] in exclamatione alterius Daemonis, Matth. 8: 29. Apud Lucam 4: 41 Daemones exclamant, Ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ [Tu es Christus Filius Dei].

25. Καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, et comminatus est ei Iesus] Vide et Lucam dicto loco. Causam optime reddit Tertullianus contra Marcionem IV, Increpuit illum Iesus: plane, ut invidiosum et in ipsa confessione petulantem et male adulantem. Mox, Illius erat praeconium immundi Spiritus respuere cui sancti abundabant.

Φιμώθητι, obmutesce] Tale illud infra 4: 39, πεφίμωσα. Sic καταγίσθητι [mundator] infra 41, διαβολίθητι [adaperitor] 7: 34, ἐγείρει [excitator] Luc. 5: 24. Vim magnam habent id genus verba: non enim actum voluntarium exigunt, sed ostendunt loquentis vim effectivam, tam circa naturas ratione utentes quam circa alias: qua de re diximus et alibi.

26. Σπαράξαν, convellens] Σπαράγματον inter alia Graeci usurpant pro convulsione, quae σπασμός alioqui frequentius dicitur: neque aliud hic puto intelligi. Solent enim daemoniaci nervorum convulsiones perpeti: quas sequitur oris despumatio, Luc. 9: 39 et hic noster infra 9: 20, ubi verbum idem est. Atque eo magis hoc loco haec interpretatio admittenda est, quia vexatio ista sicut iracundiam Daemonis ostendit, ita transiit sine corporis noxa, ut Lucas docet 4: 35.

Κράξαν φωνῇ μεγάλῃ, exclamans voce magna] Ἀνάσθρον φωνῇ [voce non articulata], quam exprimebat doloris impatientia, cum ἐναρθρον [articulatam] Christus vi sua inhibuisset.

27. *Καὶ ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις ἐπιτάσσει, cum potestate etiam Spiritibus immundis imperat]* Solebant quidem Iudaei exorcistae invocatione quadem Divini nominis fugare Daemones: sed nemo ante hoc tempus id fecerat pro imperio, ut Christus. Vide infra § 25. Recte igitur colligunt oportere novum magnumque dogma esse quod nova neque visa hactenus potestate armatur.

28. *Εἰς ὅλην τὴν περίχωρον τῆς Γαλιλαίας, in omnem regionem Galilaeae adiacentem]* Non multum refert fama, haec extra Galilaeae fines an duntaxat extra Capernaumum per Galilaeam sparsa credatur. Sensus posteriorem amplectuntur hic Syrus et Latinus. Et sane ἡ περίχωρος passim in his libris est idem quod χώρα [regio], ut Luc. 8: 37. Et sic ἡ vertunt Graeci Neh. 3: 9 et sequentibus. Ita infra 6: 55 et Matth. 14: 35 dicitur ἡ περίχωρος ἐκείνη [universa regio illa] sine additamento; imo et apud Lucam in hac ipsa historia 4: 37, ut et apud Graecos Interpretes Deut. 3 non semel. Veruntamen alteri interpretationi favet quod apud Matthaeum est circa haec tempora, *Καὶ ἀπέλθεν ἡ ἀσὴ αὐτοῦ εἰς ὅλην τὴν Συρίαν [Et abiit fama eius in totam Syriam].*

30. *Λέγουσιν αὐτῷ περὶ αὐτῆς, dicunt ei de illa]* Hoc magis solliciti quod periculosior esset febris in senili corpore;

Μικρὰ γεραία σώματ' ἐνθάδε. ῥοπή.

[*Senile corpus motus exstinguit levius.*]

Huius quoque historiae circumstantias ex Petro propius didicit expressitque Marcus.

32. *Ὁπλίας δὲ γενομένης, ὅτε ἔδν ὁ ἥλιος, vespere autem facto cum occidisset sol]* Haec est secunda ὥρα, ut alibi annotatum est ad hanc vocem. Potius autem quod apud Lucam est δύοντος [occidente] exponendum est per praeteritum, ut ibi fecit vetus Latinus Interpres, quam ἔδν hoc loco per praesens. Nam labores Sabbatho vetitos non attingebant Iudaei ante solem plane occasum. *Δύειν* Graecis recte dicitur quicquid visibus se subtrahit. LXX in Ioele 2: 10, *Ἀστὲρ δύσουσι τὸ φέγγος αὐτῶν* [*Stellae retraxerunt splendorem suum*]: ubi in Hebraeo est יָסָחו. De solis occasu reperitur et in Graeco Iud. 19: 14. Mergi autem sidera cum adspectui nostro se subtra-

hunt

hant ideo dixerunt Poëtae, etiam Aratus, quia ut solebant τὰ τεχνικά [res artium] eloqui populariter, τὸν ὁρίζοντα [finiorem circulum] Oceani nomine appellabant, ut a Strabone, Theone, atque aliis recte observatum est.

34. Καὶ ἰθεράπευσε πολλοὺς; et curavit multos] Non multos ex iis qui offerebantur, sed quia qui offerebantur multi erant.

Οὐκ ἦριε, non sinebat] Vox sane μονήρης [inuitata], quam nemo observavit extra Marcum, qui infra iterum sic loquitur. Sed neque ἀνάλογον [paris formae] flexionem facile reperies; nisi quod quidam harum rerum eruditi putant esse ab ἀφίτω, ut ἤλετε ab αἰλίτω. Sed et hoc poëticum est. Si qui codices haberent ἦφι dubitandum non esset quin ea lectio esset praeferenda.

Ὅτι ἤδεισαν αὐτόν] Quod ipsum viderent, id est, ipsius αἰλήσιν vocationem. Illi enim vere aliquem norunt qui attributa eius norunt. Quod cum videretur obscurius, adiecit aliquis ex Luca interpretamenti causa Χριστὸν εἶναι [Christum esse]: quod non esse genuinum vetusti codices et antiqui Interpretes evincunt. Quae causa Christum moverit, supra vide. Errant qui ὅτι hic putant esse αἰτιολογικὸν [causae redditivum].

35. Καὶ πρὸ ἑννηχον ἡν, et noctu valde mane] Noctu, sed cum dies instaret, quod Lucas dicit γενομένης ἡμέρας [dum fit dies]. Nam vox ista γενομένης modo iam exactum, modo praesens, modo imminens tempus significat.

37. Πάντες, omnes] Capernaumitae.

38. Κομπούλεις, vicos oppidorum instar] Tacitus cum dicit Historiarum V; Subversa longae pacis opera haud procul castris in modum municipii exstructa, κομπούλεις describit. Talis κομόπολις fuerat Bethsaida nuper oppidi speciem nacta. Πόλεις [oppida] hic dixit Lucas παταρχισιώτερον [magis improprie], ut et 5: 12. Hebraeorum Magistri quidam מְשָׁרְטִים putant esse κομπούλεις. Sunt qui dissentiant. Neque vero ita vertunt LXX. Ex Iosepho constat in Iudaea fuisse κώμας πόλεως μέγεθος οὐκ ἀποδούσας [vicos nihilo minores oppidis]. Hinc teties Scriptores nostri πόλιν et κώμην promiscue usurpant. Sic et Poëtis Graecis πόλεις dici quae sunt κώμαι notant Pollux et

et Harpoeration, et exemplum adferunt in Euboea de qua dixerit Euripides,

Εὐβοί' Ἀθήναις ἐξί τις γαίτων πόλις.

[*Euboea Athenis proxime positum oppidum est.*]

Εἰς τοῦτο γὰρ ἐξελέλυθα, ad hoc enim veni] Patris misit, ut Lucas explicat. Sic et loh. 16: 28. Mandatum acceperat omnibus in Palaestina Iudaeis dogma suum promulgandi, nullo urbes aut agros habitantium discrimine.

39. *Αὐτῶν, earum*] *Τῶν κομποπόλεων.* Nam et in maioribus vicis quae ad oppidorum accedebant magnitudinem synagogae erant, ut alibi annotavimus.

40. *Γονυπετῶν, genua amplexens*] Vide Matth. 8: 2.

41. *Ἐπ' ἀγγλισθεῖς, misertus*] Non temere et hoc addidit Marcus, ut doceret beneficia Christi ex intimo cordis affectu proficisci.

43. *Ἐμβριμησάμενος, comminatus*] Vide Matth. 9: 30.

44. *Τῷ ἱερεῖ, Sacerdoti*] Vide ad Matthaeum hoc loco.

Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ σου, pro emundatione tua] *πύξις καθαρισμὸν* in hoc negotio *τῆς λέπρας [leprae]* vertunt et LXX.

45. *Αὐτὸν, ipsum*] Iesum: quod bene hic exprimit Syrus,

Ἀδυνασθαι, posse] Vox ista et hic et aliis in locis non τὸ ἀπλῶς ἀδύνατον [*id quod simpliciter nequit*] significat, sed id quod secundum naturae ordinem multum incommodi habet ac difficultatis. Nam turbae affluxu in locis angustioribus Christus premebatur. Hunc enim sensum nobis exhibent ea quae sequuntur capite proximo, comm. 2.

Ἐν ἐρήμοις τόποις, in desertis locis] In locis littoralibus ubi explicare se turba poterat, ut colligi videtur ex sequenti capite, comm. 13.

CAPUT II.

1. *Δι' ἡμερῶν, post dies*] Quid διὰ hic valeat diximus ad Matth. 26: 61. Deest autem hic more Hebraeo *τινων* [*aliquot*], ut apud LXX Gen. 4: 3, *Καὶ ἐγένετο μεθ' ἡμέρας* [*Et factum est post dies*].

2. *Μηδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν, nec ea quae ad ianuam*] Id est, τὸ πρόθυρον [*vestibulum*]. Πρόθυρον Graece dicunt.

³
euntur, inquit Vitruvius, quae sunt ante ianuam vestibula.

Τὸν λόγον, *verbum*] Ita Matth. 13: 20, infra 8: 32, 16: 20, Luc. 1: 2, et alibi passim vocatur, qui plenius Luc. 8: 11, 21, 11: 28, Act. 18: 11, et alibi ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ [*verbum Dei*]. Invenies et sine articulo λόγον eodem sensu, ut Act. 17: 11.

3. Φέροντες] Id est, *adducentes*. Nam adducebant eum plures, cum baiularent eum viri quatuor, ut sequitur.

4. Χαλῶσι, *demiserunt*] Sic κατεχάλασεν usurpatur Ios. 2: 15.

Κράββατον, *grabatum*] Κλινίδιον Lucas. Neque ille male qui σκιπτόδιον est interpretatus. Nam ut Phrynichus docet id Atticis erat quod communiter κράββατον.

7. Τίς δύναται ἀφίναί ἀμαρτίας εἰ μὴ εἰς ὁ Θεός, *quis potest dimittere peccata nisi solus Deus*] Uberius explicat Marcus quod Matthaeus dictum a Legisperitis dixerat, οὐτός βλασφημεῖ [*hic blasphemat*]. Non dixerat quidem Christus se paralytico peccata remittere: at illi tamen id ita accipiebant, nimirum quia is mos est odii omnia eo trahere qua patet calumniae locus. Deum esse qui condonet peccata passim testantur Psalmi, Prophetæ, ipse Moses. At potestatem hanc homini cuiquam communicatam nusquam legebatur. Dicitur quidem Sacerdos in minoribus delictis *expiare hominem*; sed hoc *expiare* est ad remissionem praeparare. Sequitur enim *et remittetur ei*. Remittere autem Sacerdos non dicitur. Imo apud Esaiam Deus μάλα ἐμφαντικῶς [*valde significanter*] populum sic alloquitur, 43: 25, *Ego is sum qui deleo iniquitates tuas propter me*. Et in Exod. 34 ᾧ inter Dei indigumenta ponitur ἦν κω [*auferens iniquitatem*]. Sed proprie spectatum hic puto Iobi locum 14: 4. Nam eum et Chaldaeus Paraphrastes ita exponit: *Quis potest mundum efficere eum qui inquinatus est peccatis, nisi Deus, qui solus potest remittere?* Annuntiavit Nathan Davidi ablatum ab eo crimen; at ipsa condonatio Deo uni tribuitur, in nullam eius partem veniente Propheta. Hinc colligebant hunc actum esse ἀκοινῶνητον [*incommunicabilem*]. Christus qui verbis iis erat usus quae possent et aliter accipi, cum tamen ita ut res ipsa erat accipi videret, usus ini-

mi-

micorum malitia, aperte sibi vindicavit ius sibi, ut homini, a Deo Patre concessum, insigne edens miraculum directe in eius iuris testimonium. Imo et ante miraculum sanationis aliud edidit multo insignius, cum intimas adstantium cogitationes apertissime sibi cognitae ostendit, quod Sacrae literae non minus propriam Dei statuunt quam peccata remittere, ut videre est 1 Sam. 16: 7, 1 Paral. 28: 9, 2 Paral. 6: 30, Ps. 7: 10, Ier. 17: 10. Neque vero valebat Legisperitorum argumentatio, Nunquam cuiquam id ius Deus concessit antehac, ergo concedere non potest: non habuerunt Prophetae, ergo nec habebit Messias.

8. Τῷ πνεύματι αὐτοῦ, *spiritu suo*] Non, ut Prophetæ, per afflatum, sed suo spiritu, id est, τῇ ἀναρχῇ μετοχῇ τοῦ αὐτολόγου [*summa participatione Verbi substantialis*], ut Origenes adversus Celsum loquitur. Nam quod veteres Christiani, etiam Iustinus, vocant θεϊαν φύσιν [*Divinam naturam*], is quem dixi Origenes θείας φύσεως ἀπανάγκη καὶ χαράκτῆρα [*Divinae naturae effulgentiam et expressam formam*] et τὸ ἐν τῷ νοουμένῳ Ἰησοῦ θεῖον, ὅτι ἐν ᾧ ὁ μορφογενὴς τοῦ Θεοῦ [*quod in homine illo Iesu quem intelligimus erat Divinum, id ipsum erat unigenitus Dei Filius*]: idem solet et Spiritus dici, ut 1 Petr. 3: 18. Tertullianus Apologetico: *Et nos etiam sermoni atque rationi itemque virtuti, per quas omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam Spiritum inscribimus, cui et sermo insit pronuntianti, et ratio adsit disponenti, et Virtus praesit per ficienti. Hunc ex Deo prolatum dicimus et prolatione generatum, idcirco Filium Dei et Deum dictum ex unitate substantiae: nam et Deus Spiritus. Etiam cum radius ex Sole porrigitur, portio ex summa, sed Sol erit in radio, quia Solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de Spiritu Spiritus et de Deo Deus; ut lumen de lumine accensum: manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita et quod de Deo profectum est Deus est et Dei Filius, et unus ambo. Ita de Spiritu Spiritus et de Deo Deus, modulo alternum numerum, gradu non statu fecit, et a matrice non recessit sed excessit. Idem De oratione: Dei Spiritus et*
Dei

Dei sermo et Dei ratio, sermo rationis et ratio sermonis, et Spiritus utrumque Iesus Christus Dominus noster. Adversus Marcionem I, Iesus de coelo manare dignatus est Spiritus salutaris: et III, Spiritus personae eius (Dei creatoris) Christus Dominus. Et mox, Ipse (Christus) tunc fuerat in Mose qui talia audierat, Spiritus scilicet Creatoris. Libro V, In quo Christo consistere haberet tota substantia Spiritus, non quasi postea obventura illi qui semper Spiritus Dei fuerit, ante carnem quoque. Et adversus Praxean: Hic Spiritus Dei idem erit sermo: sicut enim, dicente Iohanne, Sermo caro factus est, Spiritum quoque intelligimus in mentione Sermonis, ita et hic Sermonem quoque agnoscimus in nomine Spiritus. Ibidem: Christus Paternae personae Spiritus. Libro de carne Christi: Verbum Dei et cum Verbo Dei Spiritus, et in Spiritu Dei virtus et quicquid Dei est Christus. Ibidem: Christus qua Spiritus Dei et virtus Altissimi non potest infra Angelos haberi. Cyprianus de Idolorum vanitate: Carnem Spiritus Sanctus induitur. Ita enim habent manuscripti. Lactantius lib. IV De sapientia, cap. 6: Incorruptibilem et irreprehensibilem Spiritum genuit quem Filium nuncupavit. Et cap. 8: In primis enim testificamur illum his esse natum, primum in Spiritu, postea in carne. Deinde: Nam sermo est spiritus cum voce aliquid significante prolatus. Mox: Ipse vero cum sit et ipse Spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit sicut verbum. Et cap. 11: Descendens itaque de coelo Sanctus ille Spiritus sanctam virginem cuius utero se insinuaret elegit. In carmine ad Christum quod Claudiano adscribitur: Tu Spiritus insons. Prudentius de Christo:

————— Qui Spiritus olim

*Ore superfusus patrio, volitabat in undis
Nondum discretis, nec certo littore clausis.*

Idem Apotheosi:

*Ex quo mortalem praestrinxit Spiritus alvum,
Spiritus ille Dei, Deus et se corpore matris
Induit, atque hominem de virginitate creavit.*

Et quod Moses dixerat, Spiritum aquis incubantem, id Ἀὐτὸν Θεοῦ [Verbum Dei] vertit Scriptor antiquus, sed

Chris-

Christianus, Poemandri. Vocatur ergo ἡ θελα ἐν Χριστῷ φύσις [*Divina in Christo natura*] Spiritus, non tantum διὰ τὸ ἀσώματος [*ob incorporeitatem*], quomodo Patri id nomen convenit, sed etiam quia quod ad distinctionem Verbi et Spiritus Sancti vocatur *generare*, Graecis interdum et ἀναγᾶζειν, id laxiori vocabulo etiam *spirare* appellabant, qualemcunque emanationem, aut, ut Tertullianus loquitur, προβολὴν [*protensionem*] eo nomine indicantes. Nam et *procedere* Filium non minus quam derivari Tertullianus Adversus Praxeam dixit. Quomodo defendi possunt et Lactantius et alii quos cum Lactantio hac in parte ut Scripturarum imperitos accusat Hieronymus. Nam certe quin Trinitatem apertissime agnoverit Tertullianus dubitari non potest. Et quia plerique existimant Latinorum fuisse hoc proprium, ostendam etiam antiquissimos Christianorum qui Graece scripserunt eundem ad modum locutos. Clemens epistola II, 'Ο Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος, ὁ σώσας ἡμᾶς, ὃν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ [*Jesus Christus Dominus, qui nos salvavit, cum esset primum Spiritus, factus est caro*]. Hermas, qualiscunque auctoritatis, certe vetustatis primae, ut ex Irenaeo et Clemente eius verbis utentibus apparet, Pastoris Libro, ut nunc divisio instituta est, tertio: *Illum Spiritum Sanctum qui infusus est omnium primus in corpore in quo habitaret Deus*. Iustinus Apologetico II, Τὸ πνεῦμα οὖν καὶ τὴν δύναμιν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο νοῆσαι θέμις ἢ τὸν λόγον [*Spiritus igitur et virtutem a Deo non aliud intelligere debemus quam Verbum*]. Tatianus: Λόγος ὁ ἐπουράνιος πνεῦμα γεγενὸς ἀπὸ τοῦ πατρὸς [*Verbum coeleste Spiritus natus de Patre*]. Theophilus: Ἐγὼ οὖν ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ λόγον [*Habet igitur Deus suum Verbum*], et deinde: Οὗτος οὖν ὢν πνεῦμα Θεοῦ καὶ ἀρχὴ καὶ σοφία [*Hic igitur cum sit Dei Spiritus et principatus et sapientia*]. Irenaeus V, 1, Εἰ δὲ μὴ ὢν ἄνθρωπος ἐφαίνετο ἄνθρωπος, οὔτε δ' ἦν ἐκ ἀληθείας ἔμεινε πνεῦμα Θεοῦ [*Quod si cum non esset homo visus est homo, ne illud quidem vere mansit quod erat Dei Spiritus*]. Ibidem: *Verbum Patris et Spiritus Dei adunitus antiquae substantiae plasmationis Adae*. Et IV, 36, *Adest enim ei semper Verbum et Sapientia Filius, et*

Spiritus a Sapientia, quae est Spiritus, erat apud Deum ante omnem constitutionem Mundi. Sed quod maxime notandum, etiam post ortam cum Arianis controversiam et multis Synodis excussam ita locuti sunt hi qui adversus Arianos scribebant; ut Phoebadius: Quis cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius eius fuit? Nemo utique, sed extra Spiritum suum nemo: quem Spiritum Propheta sapientem Architectum et admirabilem Consiliarium dicit: nec immerito. Nam idem Spiritus Sermo et Sapientia Dei est: ex cuius persona Salomon, Quum pararet, inquit, coelos, ego aderam illi: et postea: Apparet ergo unum eundemque venisse nunc in nomine Spiritus, nunc in vocabulo Sermonis, nunc in appellatione Sapientiae. Quin etiam post natum cum Macedonio certamen mansit hoc loquendi genus. Scriptor Dialogi eruditi adversus Apollinaristam: Χριστὸς πνεῦμα ζωοποιῶν ἐστὶ τῷ τῆς θεότητος λόγῳ [Christus Spiritus est vivificans ratione Divinitatis]. Epiphanius tertio Adversus haereticos: Οὐκοῦν διὰ τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς ἐδίδαξεν ἡμᾶς, πῶς ἡ ὑπόστασις τοῦ υἱοῦ ὁμοία ἐστὶ τῇ ὑποστάσει τοῦ πατρὸς· πνεῦμα γὰρ ἐκ πατρὸς [Ergo in Epistola ad Philippenses nos docuit quomodo substantia Filii similis sit substantiae Patris: Spiritus enim ex Patre]. Chaldaena quoque Paraphraestes quod apud Iobum est 4: 9, a flatu Dei vertit a sermone Dei.

12. Ὡς ἐξίστασθαι πάντας, ita ut stuperent omnes] Ἐθαύμασαν [mirarentur] dixit Matthaeus. Sed Marcus significantius quaesivit vocabulum quo magnus stupor exprimeretur. Lucas quoque Marcum secutus ἐκστασιν [stuporem] dixit; neque hoc contentus adiecit καὶ ἐπλήσθησαν φόβου [repleti sunt timore]: quomodo ἐφοβήθησαν legimus apud LXX 1 Reg. 3: 28, et Act. 2: 43, Ἐγένετο δὲ πάση ψυχῇ φόβος [Fiebat autem omni animae timor].

Ὡτως, sic] Vide Matth. 9: 33.

14. Καὶ παράγων, et cum praeteriret] Cum ad partes maritimas iret exeundum illi fuit per portam Caphernaumi maritimam, apud quam haud dubie fuit vectigalarium, cum domus publicani esset in media urbe. De Levi nomine ad Matthaeum diximus.

15. Ἦσαν γὰρ πολλοί, καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ] Bene Hebra-

braismi vim reddidisse mihi videtur Latinus Interpres vetus, *Erant enim multi qui sequebantur eum. Eum multi hic Christum intelligunt. Mihi videtur potius ipse Levi intelligendus, quem αὐτοῦ nomine hoc ipso commate designavit Marcus; ut sensus sit, tunc cum a Christo vocaretur multos adfuisse ipsi, ut ἀρχιτελώνη [Manicipi] minores publicanos et id genus homines quos Iudaei vocabant ἁμαρτωλούς [peccatores]. Eos autem Levin de more sectatos simul etiam ad mensam accubuisse: neque absterritum Christum.*

16. Ἰδόντες αὐτὸν ἐσθίωντα, *videntes eum edentem]* Cum intelligerent Iesum cum publicanis cibum sumere; neque enim aderant.

Τί] *Quid hoc rei est?*

17. Οὐκ ἦλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς, *non veni vocatum iustos, sed peccatores]* Subauditur εἰς μετάνοιαν [ad poenitentiam]: quod adiectum est in codicibus Graecis non omnibus, et in Epistola Barnabae, ubi eadem ponitur quae hic est sententia; cum olim abfuisse Syrus et Latinus Interpretes testentur, et antiquissimus ille qui in Anglia est Manuscriptus. Sensus autem ea adiectione haud dubie antiqua recte explicatur. Nam quae praecedunt verba satis ostendunt ἁμαρτωλούς hic non dici communi illa notione quae omnes homines complectitur, sed eos qui vitam vixerant hactenus exlegem. Quare et δίκαιοι his oppositi intelligendi sunt non in quibus nihil est humanae infirmitatis, sed tales qualis ille Nathanael, verus Israelita, in quo nihil erat doli, aut quales Zacharias et Elisabeth, vitam viventes inculpatam secundum Divina praecepta. Hi tali vocatione ad vitae totius emendationem, quali priores illi, non indigent. Quo sensu Scriptor non inelegans precationis ex persona Manassis, Tu, inquit, Domine Deus iustorum, non imposuisti poenitentiam iustis, Abrahamo, Isaaco et Iacobo, iis qui non peccaverant contra te; sed imposuisti poenitentiam mihi, qui sum peccator. Non agit hic Christus de toto manere sibi imposito, sed de ea parte muneris qua et Baptista erat functus et ipse tunc maximeungebatur, κλήσις εἰς μετάνοιαν [vocationis ad poenitentiam], quae erat praeparatio ad Regnum coeleste. Hanc, ait, obire

certe non possum circa homines emendatae vitae: opus igitur est eos conveniam qui maxime istius remedii indigent. Non male adversus Celsum Origenes: Ἐπέμψθη Θεὸς Λόγος καθὸ μὲν ἱατρὸς τοῖς ἁμαρτωλοῖς, καθὸ δὲ διδάσκαλος τῶν μυστηρίων τοῖς ἤδη καθαροῖς [*Missum est Verbum quod est Deus, qui Medicus est peccatoribus, qui Magister rerum arcanarum iam purgatis*]. Iustinus Apologetico II, Οὐ γὰρ τοὺς δικαίους, οὐδὲ τοὺς σώφρονας εἰς μετάνοιαν ἐκάλεσεν ὁ Χριστὸς, ἀλλὰ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀκολάστους [*Non enim iustos et temperantes Christus ad poenitentiam vocavit, sed impios et intemperantes*]. Phariseis sanctioniam quam sibi vindicabant hoc quidem loco nec concedit Christus nec detrahit.

18. Καὶ ἦσαν μαθηταὶ Ἰωάννου καὶ οἱ τῶν Φαρισαίων νηστεύοντες, et erant discipuli Iohannis et Phariseorum ieiunantes] De hoc loquendi genere diximus ad 1: 4. Certum habeo non agi hic de aliquo definito tempore, sed de eo quod fiebat saepius. Apud Matthaeum ipsi de se dicunt, Νηστεύομεν πολλά [*Ieiunamus frequenter*]: apud Lucam, Οἱ μαθηταὶ Ἰωάννου νηστεύουσι πυνκρά [*Discipuli Iohannis ieiunant frequenter*]. Quod non monerem nisi viderem esse qui aliter interpretarentur.

Καὶ ἔρχονται καὶ λέγουσιν αὐτῷ, et veniunt et dicunt illi] Tum Iohannis discipuli quos Matthaeus nominat, tum Pharisei quos Lucas: quanquam nihil necesse est dicamus id uno tempore accidisse.

19. Ὅσον χρόνον μεθ' ἐαυτῶν ἔχουσι τὸν θυμὸν οὐ δύνανται νηστεῖν, quamdiu habent secum exorsum non possunt ieiunare] Hoc addidit Marcus ut significaret interrogationem vim habere negandi. Quare et Syrus hic praeter nudam negationem nihil posuit. Δύνανται hic non quid fieri omnino possit, sed quid conveniat, significat: quod et alibi occurrit.

21. Εἰ δὲ μή, alioquin] Ita et apud Lucam, εἰ δὲ μήγε. Deest verbum, ut Apoc. 2: 5 et alibi: quod ex sensu supplendum. Hic sensus est: *Ni cavet eum errorem.*

23. Καὶ ἐγένετο παραπορεύεσθαι αὐτὸν, et accidit ut ambularet] Hanc lectionem et Syrus sequitur. Quare quod alii minus vetusti codices habent ἐγένετο πάλιν [*factum est iterum*], puto venisse ex Latina versione, in qua

ite-

iterum positum est μεταβατικῶς [ad connettendum sermonem], ni fallor. Solet enim iste Interpres nonnunquam adiciere aliquid, ut infra quoque comm. 24.

25. "Ὅτε ἤρξατο ἔσχε, quando necessitatem habuit] Addidit hoc consulto Marcus, ut speciale exemplum ad generalem referret regulam, quae haec est, *Leges rituales vim obligandi amittere ubi satis gravis urget necessitas*, quae ἤρξα hic dicitur: quomodo et Graeci Scriptores dicere solent ἐν ἤρξῃ [ubi opus est]. De re ipsa ad Matthaeum egimus.

26. 'Ἐνὶ Ἀβιάθῳ τοῦ ἀρχιεπιστοῦ, sub Abiathare Pontifice Maximo] Achimeleco nomen fuisse Abiathari; et Abiathari eius filio vicissim nomen Achimeleco; nondum video probatum. Nam Achimelec, qui nominatur 2 Sam. 8: 17 et 1 Par. 24: 3, non vocatur Pontifex Maximus sed Sacerdos, eminens scilicet inter alios, ut Pontificis filius, sed Sadoco tamen minor, quia Sadocus erat Abiathare Pontifice Maximo Pontifex a Maximo secundus et Maximi vicarius, sed est כהן גדול או כהן אֵלִי או כהן אֵלִי. Hunc recte sequitur filius Pontificis Maximi. At Pontificem Maximum post Vicariam suam nominare contra rationem ac consuetudinem fuerat. Cur ergo Marcus dixit sub Abiathare Pontifice factum id quod factum est sub Achimeleco Pontifice Maximo? Nihil probabilius reperio quam quod Abiatharis nomen erat notius ob Ephod allatum ad Davidem 1 Sam. 23: 6 et ob diu gestum sub Davide Pontificatum Maximum. Sed et ipse cum hoc fieret erat Pontifex, Patris scilicet vicarius, ut cui in Pontificatum Maximum successit, ut solebant Vicarii, et adfuerat rei quae hic narratur, atque ipse tum patris tum Davidis factum probarat. Simili de causa Lucas in designatione temporis, Caiaphae Pontifici Maximo Annam addidit, ut celeberrimae famae virum.

Καὶ ἔδωκε καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσι, et dedit eis qui cum ipso erant] Prudenter hoc addidit Marcus, quanquam tecte etiam Matthaeus significarat cum diceret, Οἷς οὐκ ἔξον ἦν αὐτῷ φαγεῖν, οὐδὲ τοῖς μετ' αὐτοῦ [Quos non licebat ei edere, neque his qui cum eo erant]. Et verum esse loquitur historia 1 Sam. 21: 4, 5. Hoc enim addito, exceptio quae ex Davidis dignitate quaeri poterat excluditur.

27. Τὸ σαββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, *Sabbatum propter hominem factum est*] *Sabbatum* vocat hic legem otii die septimo. Sunt quaedam ita per se honesta ut nunquam sine flagitio contra ea fieri possit. Sunt alia quae ex iure constituto veniunt, quod non ex fontibus honesti necessitate quadam finit, sed utilitatis alienius causa reperiri solet. Ita lex illa otii ob duplicem maxime utilitatem reperta est; primum ne ullius operis obtentu negligenterentur conventus pietatis causa instituti; quae de re egimus supra: deinde, ut aliquod esset a laboribus spiramentum, quod alioqui dominorum durities familiae pax erat concessura, Exod. 23: 12. His accessionis vice addita est Aegyptiacae libertatis memoria, et rerum maiorum significatio. Nam ab initio non institutum fuisse a Deo Sabbatum cum otiandi necessitate alibi probabimus. Quae vero huius sunt generis facile cedunt ubi in contrarium urget evidens ratio. Nam aequitas ipsa dictat; quod et iure Romano proditum est, quae utilitatis causa sunt reperta ea non debere duriori interpretatione in odium retorqueri.

28. Ὡς κύριός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σαββάτου, *itaque dominus est filius hominis etiam Sabbati*. Υἱὸς τῶν ἀνθρώπων [*filios hominum*] *homines quosvi* Marcus etiam infra dixit 3: 28. Neque obstat hic articulus: nam ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου recte dicitur cum de generis humani universitate agitur. Saepe enim articulus notat τὸ καθόλου [*totum genus*]. Ephraim Antiochenus: Ἀλαῦντες διὰ τῆς τσαυτῆς προταγῆς τῶν ἀρθρων οὐ τὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὸν ὅλκον [*Significantes per talem articuli praepositionem non hominem hunc aut illum, sed totum genus*]. Vide infra 3: 26.

CAPUT III.

3. Ἐγχεῖται εἰς τὸ μέσον; *surge in medium*] Ut vel in aspectus hominis dura corda emolliret. Caetera huius historiae ad Matthaeum sunt explicata.

4. Ψυχὴν σῶσαι, *animam salvam facere*] Quamvis etiam pecudis. Nam ita vox *animae* sumitur in Mis

ioth, ubi Sabbati quaestiones pertractantur. Quod si pecudem ab interitu servare convenientius est Sabbato quam pati ut pereat, sane et laeto die dignius hominem sanitati reddere quam in miseria relinquere.

Ἀπολέσαι, perdere] Apparet ita legisse Syrum et Latinum; quare cum nunc quoque sint codices qui hanc lectionem praeferant, ita potius scribendum videtur.

5. *Μετ' ὀργῆς, συλλυπούμενος, cum ira, contristatus*] Docet exemplo suo Christus ita irascendum peccatis ut simul peccantium nos misereat.

Ἐπὶ τῇ πωρώσει τῆς καρδίας αὐτῶν, ob callum animi eorum] *Πωρώσις καρδίας*, quanquam et alia vitia adulta significat, hic proprie esse videtur idem quod alibi *σκληροκαρδία*, *immitis animus et ab omni aequitate aversus*: inde enim ista calumniandi libido.

Καὶ ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ, restituta est manus eius] Ita Latinus et Syrus et Arabs. Quare assentior existimantibus ὀγῆς ὡς ἡ ἄλλη [*sana sicuti altera*] interpretamenti loco adiectum ex Matthaeo. Nam et alibi Marcus *ἀποκατεστάθη* [*restituta est*] sine adiectamento usurpat, 8: 25. Ita et Dioscorides: *Ἐχοδήκτους ἀποκαθίστησι* [*A vipera morsos restituit*], id est, *ἰάται* [*sanat*].

6. *Μετὰ τῶν Ἡρώδιανῶν, cum Herodianis*] De his diximus ad Matth. 22: 16. Si verum esset quod Thalmudistae produnt, Herodianos eosdem esse et Dositheanos, non mirum esset hos quoque Iesu fuisse infensos, quia Sabbathum multo caeteris rigidius servabant. Est enim inter dogmata Dosithei, teste Origene περὶ ἀρχῶν [*De Principiis*] II, *Ἐπὶ τοῦ σχήματος οὗ ἂν καταληφθῇ τις ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου μένειν μέχρις ἑσπέρας* [*Quo quis in statu corporis deprehensus fuerit die Sabbati, in eo manere ad finem diei*]. Quominus vero iidem credantur Herodiani et Dositheani, obstat idem Origenes adversus Celsum primo et sexto, ubi ait Dositheim posteriorem fuisse Iesu, et persuasisse Samaritis semet esse Christum et Filium Dei: quod sequitur Theophylactus ad Matth. 24. Eulogius quoque apud Photium Dositheim eodem ponit tempore quo Simonem Magum. Dositheanos autem quamquam Origenes suo tempore extinctos ferme dicebat, Epiphanius tamen sua aetate aliquas habuisse reliquias

testatur. Mihi credibilis videtur diversas fuisse sectas, sed confusas a Thalmudistis ob quorundam dogmatum, ac forte istius de Sabbato, communitatem. Nam et Herodiani in plerisque Sadducaeis consentiebant, ut alibi diximus; et Dositheim Sadducaeis consensisse tradit Tertullianus, quanquam temporum ratione confusa.

8. *Kai ἀπὸ τῆς Ἰδουμαίας, et ab Idumaea*] Quae iis temporibus cum Iudaeis religionis societate inungebatur, ut ex Iosepho apparet.

Kai oi περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα, et qui circa Tyrum et [Sidonem] Tyrios et Sidonios intelligit Syrus et Graecorum quidam. Mihi potius videntur indicari Iudaei habitantes oram maritimam in confinio Tyri et Sidonis, quae *παράλιος Τύρου καὶ Σιδῶνος [maritima Tyri et Sidonis]* dici videtur Luc. 6: 17, *μέρη Τύρου καὶ Σιδῶνος [partes Tyri et Sidonis]* Matth. 15: 21, *μεθόρια Τύρου καὶ Σιδῶνος [fines Tyri et Sidonis]* infra 7: 24.

9. *Προσκαρτερῇ αὐτῷ, ipsi deserviret*] Admodum proprie hac voce utitur Marcus, et eodem sensu quo Lucas dixit Act. 8: 13, *ἦν προσκαρτερῶν Φιλίππῳ [adhaerebat Philippo]*, a Philippo non discedebat. Respondet Hebraeo *פָּרַע*.

10. *Μάστιγας, plagas*] Sic bis infra Marcus et Lucas, 7: 21, distinguit *νόσους καὶ μάστιγας [morbos et plagas]*, ut *μάστιξ* plus aliquid esse videatur; quomodo et *מַלָּא* Hebraeis, quod LXX interdum *μάστιγα* transferunt, *malā* graviora significat. Itaque *περὶ τῆς λέπρας [de lepra]* dici solet, ut *μάστιξ* infra de sanguinis fluxu. Par significatio in voce *ῥαβδόν [flagellum]* Iob. 9: 23, Prov. 26: 3, Nah. 3: 2.

11. *Προσέπιπτεν αὐτῷ, procidebant ei*] Dicuntur hic fecisse Spiritus id quod eorum impulsu faciebant *οἱ ἐκπορεύοντες [possessi a Spiritibus]*, ut apparet infra 7: 25; quam *ἐναλλαγὴν [mutationem]* hic vitare studuit Syrus.

13. *Ἀναβαλεῖ εἰς τὸ ὄρος, adscendit in montem*] Ut solebat quoties precari Patrem attentius instituerat. Vide hoc loco Luc. 6: 12. Ita exemplum suis dedit ut *χειροτονίας [ordinationes]* semper a precibus auspicarentur; quod videmus sequi Apostolos Act. 1: 24. Sed et Act. 14: 23 de Paulo et Barnaba legimus: *Χειροτονήσαντες δὲ αὐτοῖς πρεσβυτέρους κατ' ἐκκλησίαν προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν [Cum*

con-

constituissent illis per singulas ecclesias Presbyteros et orassent cum ieiunationibus].

Προσκαλεῖται οὓς ᾔδειεν αὐτοῦς, vocavit ad se quos volebat ipse] Ex omni se sectantium numero perpetuos sibi comites duodecim adsciscit, non qui volebant, sed quos volebat ipse. Ita Paulus, Ephes. 1: 1, dicit se Apostolum διὰ θελήματος Θεοῦ [per voluntatem Dei]. Et Christus ipse ad eos, Non vos me elegistis, sed ego vos elegi, Ioh. 15: 16. Excluditur non tantum ambitus, sed omnis etiam causa electionis quae humano studio posset indagari.

14. Καὶ ἐποίησε δώδεκα, et fecit duodecim] Bene vertit Syrus elegit. Graeci dicerent κατέστη [constituit]: atque ita πον sumi tum alibi tum 1 Sam. 12: 6, recte observatum est: at LXX etiam ibi, ὁ ποιήσας Μωσὴν καὶ Ἀαρὼν [qui fecit Moysen et Aaronem], id est, ὁ καταστήσας [qui constituit]. Potes etiam sumere δώδεκα non pro numero sed pro officio, ut ἐποίησε δώδεκα sit ἐποίησαν ἀποστόλους [fecit Apostolos], quomodo Latine diceremus, Fecit Duodecim viros. Nam passim Apostoli vocantur οἱ δώδεκα etiam cum numero essent undecim, ut 1 Cor. 15: 5. Quod enim nonnulli codices hic adiciunt, οὓς καὶ ἀποστόλους ὀνόμασεν [quos et nominavit Apostolos], cum prisci Interpretes non agnoscant, haud dubito quin natum sit ex interpretamento.

ἵνα ἀποστείλῃ, ut mitteret] Ut eos mitteret cum commodum videretur. Id enim post aliquanto accidit.

15. Κηρύσσειν καὶ ἔχειν, ut docerent et haberent] Id est, κηρύσσειν ἔχοντας, ut docerent, habentes simul miracula faciendi potestatem ad obsignationem eorum quae docebant.

17. : Βεαρεγγέ] Priorem huius vocabuli partem esse Ὡ [filii], sed laxius pronuntiata syllaba prima, eo quod qui inter o et α est medius, certum pono: multis enim exemplis liquet. Scheva a Syris modo per hanc modo per illam litteram exprimi. Alteram partem Hieronymus et quidam eum secuti putant esse Βῆ [tonitru]; sed neque lectio suspecta argui potest, quae in omnibus exstat exemplaribus; neque mihi videtur μ detricto, σ additum, cum id fieri non soleat nisi in vocibus quae Graecam accipiant flexionem: quam vox illa non accipit nec acci-

pere potest. Sed et Syrus ψ hic ponit ut radicale. Sed neque ψ mihi placet: nam nomen ψ nihil aliud quam *coelum* significat, quod a *tonitrus* significatione longe abest. Non dubito quin sit nomen ψ : nam ψ per Γ transferri abunde demonstratum est. Significat autem nomen ψ *maximam commotionem*, $\alpha\iota\sigma\mu\acute{o}\nu$ [motum] verunt LXX Ezech. 3: 14, Jer. 10: 22, Iob. 41: 20, alibi $\sigma\upsilon\sigma\sigma\iota\sigma\mu\acute{o}\nu$ [commotionem], ut 1 Reg. 19: 12. Diodorus Siculus libro XIX in Media Praefecturam quandam ait fuisse quae *Payās* diceretur; nomen autem hoc ei datum ex frequentibus eo loco terrae motibus. Hoc autem non male redditur voce $\beta\omicron\rho\upsilon\tau\eta\varsigma$ [tonitrus]. Nam et tonitru est maximas $\sigma\upsilon\sigma\sigma\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ [commotio maxima] et omnis $\sigma\upsilon\sigma\sigma\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ per $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\chi\eta\rho\eta\sigma\iota\varsigma$ [abusionem] tonitru dici solet. Arabs vocem *Boanerges* recte explicat ܐܒܝܢܐܪܝܥ . Est autem ܐܒܝܢܐܪܝܥ proprie tremor. Omnino videtur mihi Christus in huius nominis impositione respexisse ad Aggaei vaticinium 2: 7, ubi verbum illud comparatur unde nomen hoc derivatum est, $\text{וְיָבֹא-לָם מִן-הַשָּׁמַיִם וְיָרִיד-לָם מִן-הַשָּׁמַיִם וְיָבֹא-לָם מִן-הַשָּׁמַיִם וְיָרִיד-לָם מִן-הַשָּׁמַיִם$ "Ἐκ ἁπαλῶς ἐγὼ σείσω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ἔρημον" [Adhuc paulisper est, dum ego commovebo coelum, terram, et mare et siccum], quod de Euangelii predicatione exponit Scriptor ad Hebr. 12: 26. Ad hoc ergo maximam rerum mutationem significat Christus Ibedaei filios eximios sibi ministros fore. Et certe de natiuitate illis excellentiam quandam inter ipsos Apostolos vel hoc ostendit quod cum Petro seorsim a caeteris natarum rerum testes sunt assumpti. Adde iam quod Ibedaeus primus Apostolorum omnium sanguine suo Orthodoxam doctrinam obsignavit, et quod Iohannes omnibus Apostolis superstes diutissime testimonium perhibuit veritati.

18. *Θαδδαῖος*] *Λεββαῖος* habent quaedam exempla pro quo alios scripsisse *Λεββ* ex Origene conicio. Le est Ad Celsum primo, quem citavimus ad Matthaeum. Credibile est eam lectionem nonnullis placuisse, quod *Iacobus Alphasi* praecessisset, et iste etiam *Λεββ* $\delta\ \tau\epsilon\lambda\acute{o}\nu\eta\varsigma$ [publicanus], Alphaei fuerit filius. Certum Theodoretus videtur ita legisse. Citat enim, *Θαδδαῖος, Λεββ* [Thaddaeus, qui et Levi], Quaest. XVI ad Numerum.

20. *Καὶ ἔρχονται εἰς οἶκον, et veniunt ad domum*] Plane nihil causae video cur hoc avellamus ab iis quae sequuntur, quibuscum et constructione et sensu cohaeret. Vult enim narrare Marcus, maximam concursione[m] factam cum Christus iam domum intrasset coenaturus.

Ὡς μὴ δύνασθαι αὐτοὺς, ita ut non possent illi] Ita ut Christus et qui cum eo erant, sive Apostoli omnes sive illorum aliqui, non possent cibum capere, turba undique obstante.

21. *Ἀκούσαντες οἱ παρ' αὐτοῦ, cum audissent sui*] Cognati, ut Syrus interpretatur; aut, ut Latinus, *sui*. Cum autem haec gesta sint Capharnaumi, videtur et ibi Christus propinquos habuisse. Imo credibile est matrem, Iosepho iam mortuo (neque enim usquam illius post inchoatum Christi *κήρυγμα* [praedicationem inchoatam] fit mentio) Nazarethā eo migrasse, ob ea quae dicuntur infra comm. 32 et 6: 3.

Ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτόν, exierunt contingere eum] *Contingere eum*. Nimirum ut eum ex ea domo in qua premebatur alio abducerent. *Κρατῆν* enim saepe est ἀπτεσθαι [tangere] cum accusativo, ut hic et Matth. 28: 9 et infra 9: 27, et Act. 3: 11, aut cum genitivo, ut supra 1: 31 et Matth. 9: 25. Neque aliter hic interpretantur Syrus et Arabs.

Ἐλέγον γὰρ, dicebant enim] Impersonaliter, more Hebraeo, id est, *rumor exierat*.

Ὅτι ἐξέστη, eum a se discessisse] Diximus ita nos arbitrari, non Arabem tantam, quod notavit vir eruditissimus, sed et Syrum ἐξέστη hoc loco accipere ut significet aut *συνκοπήν* aut *λειποθυμίαν*, quorum utrumque Graeci ἐκλινον [animi deliquium] vocant. Quo sensu ἐκλίσθαι [desicere] legimus et Matth. 15: 32 et infra 8: 3. Idem est Hebraeis *ל' מ' [defecit animus eius]* Genes. 45: 26, ubi in Graeco ἐξέστη. Solet autem id sequi tum ex inedia, ut dictis etiam locis apparet, tum ex circumstantis aeris tepore, quem facit nimius turbæ concursus. Utraque autem causa tunc et de Christo credibilem hunc rumorem faciebat. Hoc ferme sensu *καρδίας ἐξίσταται* pro *cor refugit* dixit Sophocles. Cicero: *Quid mirum si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque*
men-

mente atque a se ipso discessit? Hic a se ipse discessit est ἐξῆλθῃ, id est, non quidem in furorem actus est, sed ἐλειποθύμησεν, aut ἐλειποψύχησιν [anima defecit]. Et multi hodie populi simili locutione animi deliquium exprimunt. Pertinent autem haec omnia ad ostendendum quam celebris Iesu fama fuerit. Vide Act. 26: 26.

22. Ὅτι Βεελζεβούθ ἔχει] Bene explicat Syrus *Beelzebub in eo est*, id est, per eum operatur. Vide Matth. 9: 34, 12: 24, 27. Hinc et ipsum Christum *Beelzebub* vocabant Matth. 10: 25, id est, Beelzebubi ὄργανον [instrumentum] et ministrum. Similis locutio Matth. 11: 18, Δαιμόνιον ἔχει [*Daemonium habet*], id est, familiariter eo utitur. Συγγίνεσθαι δαιμόνιῳ [cum *Daemonio versari*] dicunt Platonici, nisi quod illi δαιμόνιον in partem meliorem interpretantur. Alio sensu illi apud Iohannem dicebant Δαιμόνιον ἔχει, significare volentes eum esse ἐνεργούμενον [possessum a *Diabolo*].

26. Καὶ εἰ ὁ σατανᾶς ἀνέστη ἐφ' ἑαυτὸν, et si *Satanas consurrexerit in semet ipse*] Ὁ σατανᾶς videtur mihi hoc loco dici et Luc. 11: 18, tota universitas malorum, Spirituum, quomodo ὁ ἄνθρωπος [homo] pro genere humana aut natura humana. Non enim solus Princeps Spirituum, sed omnes impuri Spiritus eo nomine censentur, ut hoc ipso loco comm. 23 et Matth. 12: 26 apparet. Proclus ad secundum Platonis De republica: Ἡ γὰρ ἀφθρου πρόθεσις ἢ τὸ καθ' ὑπεροχὴν δηλοῖ μόνον, ὥς ὅταν λέγομεν, Ὁ ποιητὴς εἶπεν, τῷ ἀκροτάτῳ ταῦτο ἐξαίρετον ἀπονέμοντες ἢ τὸ ὅλον πλῆθος, ὥς ὅταν λέγομεν, Ὁ ἄνθρωπος λογικὸς, ἀντὶ τοῦ παντός· τὸ ἀφθρον, προσάπτοντες [Articulus antepositus aut id unum indicat quod excellit, ut cum dicimus, Poeta dixit, honorem hunc habentes inter Poetas eximio; aut totam multitudinem, ut cum dicimus, Homo est rationalis, per articulum ponentes in sensu Omnis]. Ἀνέστη cum ἐπὶ locutio est Hellenistarum ex Hebraismo, quo hostilis conatus indicatur ὡς ἐπ, ut Ps. 3: 2 et alibi passim.

27. Τότε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ διαρκάσει, tunc domum eius diripiet] Διαρκάσει est et apud Matthaeum: nec aliter legit Syrus: et magis Hebraismum sapit. Sensus quippe est: Tunc enim demum domum praedari poterit.

29. Οὐκ ἔχει ἄφεσιν εἰς τὸν αἰῶνα, non habebit remis-

sio-

sionem in aeternum] Id est, nunquam. Nam quaedam crimina Iudaei putabant tempore finiri.

'Αλλ' ἔρογός ἐστιν αἰώνιον ἀμαρτία; sed reus eris aeterni peccati] Κρίσιν pro condemnatione aut supplicio passim in his libris reperimus. Sed cum praeter veterem Latinum Interpretem codices antiqui habeant ἀμαρτία; [peccati], probabilius est ita scriptum a Marco; κρίσιν autem fuisse interpretamentum Hebraismi, quo peccatum sumitur pro poena peccati. Sensus est: Non tantum hic punitur induratione, saepe et poenis adspectabilibus, quod Iudaeis contigit, sed et post hanc vitam suppliciis aeternis. Plus dixit; quod minus erat tacuit. Matthaeus utrumque expresserat; ad quem quae dicta sunt vide.

30. Ὅτι ἔλεγον, Πνεῦμα ἀκάθαρτον ἔχει, quoniam dicebant, Spiritum immundum habet] Hac comminatione usus est Christus quia videbat illos agnoscere intra se vim Divinam, sed invidia et odio comminisci calumnias ut plebem averterent; atque ita quod Dei erat Diabolo adscribere.

31. Ἀδελφοί] Cognati, ut Gen. 14: 14, 22: 37, 31: 32; 2 Paral. 36: 10.

32. Ἐξω ζητοῦσά σε, foris quaerunt te] Assentior putantibus continuari historiam coeptam comm. 21, sed interruptam ob sermones quos sub id tempus Christus habuit cum iis qui Hierosolymis venerant. Nam Lucas ait cum accessissent, introire in domum non potuisse ob turbam obstantem: quod cum illis prioribus certe cohaeret.

34. Τοὺς περὶ αὐτὸν καθήμενους, qui circum ipsum sedebant] Credibile est proximos aliquot sedisse, stetisse caeteros aut sedisse in fenestris, ut Act. 20: 9.

CAPUT IV.

2. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς ἐν τῇ διδασκῇ αὐτοῦ, et dicebat illis in doctrina sua] Idem genus loquendi est infra 12: 38, neque extra Marcum occurrit. Sensus mihi esse videtur, Cum alia multa dissereret, tum hoc quoque dixit inter caetera. Praecipuum quod Christus docebat erant ipsa praecepta, quae et proprie διδασκαλίας nomine appellantur.

Haec

Haec omni occasione populo insulcabat: addebat deinde auctarii causa τὸ παραβολικὸν [*sermones parabolicos*] et liberas reprehensiones.

7. Καὶ συνέτριψαν αὐτὸ, καὶ καρπὸν οὐκ ἔδωκε, et suffocaverunt illud neque fructum dedit] Καρπὸν οὐκ ἔδωκε de prioribus seminibus nihil necesse erat dici. Nam quomodo fructum ederent aut ab avibus absumpta, aut aestu solis arefacta? sed de hoc semine non sine causa id dicitur, quia primi auctus spem faciebant bonae frugis.

8. Ἐδίδου καρπὸν ἀναβαίνοντα καὶ αὐξάνοντα, dabat fructum adscendentem et crescentem] Provide Marcus seminis quarti eventum a trium priorum eventu separavit. Nam primum οὐκ ἀνέβαινε [*non adscendit*] ab avibus absumptum; alterum ἀνέβαινε μὲν, ἀλλ' οὐκ ἠϋξάνετο [*adscendit, at non crevit*] aestu exhaustum; tertium καὶ ἀνέβαινε καὶ ἠϋξάνετο, καρπὸν δὲ οὐκ ἔδωκεν [*et adscendit et crevit, sed fructum non dedit*] oppressum ab ea quae similis excreverat sentium segete.

Ἐν τριάκοντα, καὶ ἐν ἑξήκοντα, καὶ ἐν ἑκατὸν, unum triginta, alterum sexaginta, tertium centum] Ἐν distributum apud Hebraeos posuit, ubi Matthaei Interpres magis Graece ὁ μὲν [*hoc quidem*] et ὁ δὲ [*illud vero*]: quae ita apparet legisse veteres Interpretes. Quare potius legendum quam ἐν [*in*]. Vide quae infra ad comma 20.

10. Καταμόνας] Seorsim a turba. Utitur et Lucas 18, et Alexis comoedia Parasito.

Οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα, hi qui cum eo erant cum illis Duodecim] Ambiguum videri poterat quod Matthaeus scripserat, Christum seorsim Discipulis haec explicasse. Nam discipuli interdum dicuntur Duode soli, interdum et alii, non ita quidem familiariter, satis assidue tamen Christum sectantes, quales illi triginta. Marcus ambiguitatem solvit, cum dicit explicasse Christum non solis Duodecim sed et aliis αὐτόν. Hoc autem περὶ αὐτόν Veteres explicarunt μαθῶν αὐτοῦ [*discipuli eius*], laxiore notione, quod deinde textum quorundam codicum penetravit. Voculas σὺν quas omisit Latinus Interpres, retinendas censeo; et Graeci agnoscunt et Syrus et optimi codices.

11. Ἐκείνοις δὲ τοῖς ἔξω, *illis vero extraneis*] Quod Matthaeus dixerat *illis*, pulchre explicat Marcus τοῖς ἔξω. Christiani veteres τοῖς ἔξω vocabant omnes qui a Christi disciplina erant extranei, 1 Cor. 5: 12, 13, Col. 4: 5, 1 Thess. 4: 12, et passim Clemens atque alii. Bene ergo Marcus eo nomine designavit eos qui audiebant quidem Christum, sed non discendae pietatis animo; similes Atheniensibus illis; οἳ οὐδὲν ἕτερον εὐκαίρουν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον [*qui ad nihil aliud vacabant nisi aut ad dicendum aut ad audiendum aliquid novi*], Act. 17: 21.

Ἐν παραβολαῖς τὰ πάντα γίνεται, *in parabolis omnia fiunt*] Omnia scilicet, non quae ad poenitentiam, sed quae aut ad arcana Divinae dispensationis aut ad eventuum praedictionem pertinent. Praecessit enim mentio τοῦ μυστηρίου [*arcani*]. Et ἐν παραβολαῖς intelligendum ἐν μόναις παραβολαῖς [*in solis parabolis*] sine earum apertiori explicatione. Γίνεται, quod generale est, ex sensus ratione hic idem valet quod proponuntur.

12. Ἴνα βλέποντες βλέπωσι, *ut videntes videant*] Non verba ipsa Prophetarum sed sensum comminationis expressit Marcus, futurum scilicet ut qui videntes videre, audientes audire et intelligere noluerant, postea nec videre nec audire nec intelligere possent ea quae ad ipsorum conversionem pertinebant. Vide quae ad Matthaeum diximus.

14. Ὁ σπείρων, τὸν λόγον σπείρει, *qui seminat, verbum seminat*] Is sator, de quo dixeram in fabella, significat Doctorem salutaris verbi.

15. Ὅπου] *Ubi pro in quibus*. Sic unde pro a quo Latini saepe usurpant, ut Cicero: *Illo extincto fore unde discerem neminem*.

18. Οὗτοί εἰσιν οἱ τὸν λόγον ἀκούοντες, *hi sunt qui verbum audiunt*] Repetitio vocum οὗτοί εἰσι non est aliena ab Hebraismo: quod eius insolitis mutandi causam dedit, idque non uno modo: quod huius lectionis veritatem ostendit.

19. Καὶ αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι, *et circa reliqua concupiscentiae*] Id est, Voluptates corporis, quas Matthaeus non expresserat, quia Divitias comitari solent. Videtur autem σεμνῶς [*verecunde*] dictum τὰ λοιπὰ, ut eum dicimus quae honeste nominari nequeunt.

Εἰς-

Εἰσπορευόμεναι] Id est, *supercrecentes*.

20. *Παραδέχονται, suscipiunt*] ἵνα. Apparet idem esse in hac comparatione *λαμβάνειν, παραδέχσθαι, συνίεναι, κατέχειν* [*capere, suscipere, intelligere, detinere*], eaque omnia plus esse quam *ἀκούειν* [*audire*], minus quam *τελεσφορεῖν* [*perferre*].

Ἐν τριάκοντα, καὶ ἐν ἑξήκοντα, καὶ ἐν ἑκατὸν, *unum triginta, alterum sexaginta, tertium centum*] Hic Syrum ἐν legisse apparet. Neque dubium quin multi exscriptores id praetulerint, ut vitarent τὸ *σολοικισμὸς* [*id quod speciem habet solocismi*]. Credibilis tamen est ita scriptum fuisse ut supra comm. 8. Nam et in Matthaeo est similis repetitio. Neque movet me transitio in aliud genus. Nam in explicatione harum *παραβολῶν* [*parabolarum*] saepe ἐν ἀποδόσει [*in redditione*] reditur per figuram ad id quod in comparatione erat positum. Sed et de terra coeptus sermo saepe in semen desinit; quia scilicet in hoc docendi genere res tota inspicitur, non particulae singulae.

21. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, Μήτι ὁ λύχνος, et dicebat illis, *Nunquid lucerna*] Possent videri quae sequuntur ἀποφάσεις [*sententiae*] non tam cohaerentes cum superioribus, atque etiam inter se, quam in unum locum a Marco congestae, ne saepius seriem historiae eiusmodi dictorum recitationi interromperet. Sed cum haec interserantur duabus comparationibus, quae et apud Matthaeum cohaerent, et postrema illa sententia, *Habenti dabitur*, etiam apud Matthaeum recitetur circa huius temporis narrationem, omnino arbitror ista cum superioribus cohaerere. Neque obstat quod de lychno, et de remensione alibi apud Matthaeum alio sensu fit mentio. Nam proverbia ista usu vulgi trita solent pro re nata sensibus diversis, qui tamen sub eandem dicti generalitatem veniant, aptari: quod tum apud Graecos Latinosque, tum et in hac nostra historia saepe est reperire. Quin et Lucas hanc ipsam de lychno sententiam bis posuit; hic Marcum sequitur, paucis omissis.

Ἔρχεται] Non dubito quin vera haec sit lectio, vel eo argumento quo saepe utor, quod diversa eius interpretationes in textum irrepserunt. Alii enim codices habent

καί-

καίται, alii ἀπτεται [accenditur]: quorum alterum legit Arabs *وَجَدَ*. At Syrus eo antiquior legit *ἐρηται*, ut et Latinus. Est autem *ἐρησθαι* inferri in conclave: quod cum obscuritas videretur, mutandi occasionem praebeuit.

Ἡ ἐπὶ τὴν κλίσην, aut sub lecto] Hoc et Lucas posuit 8: 16. Magna ubique relucet in Christi dictis popularitas. Quia modius, et lectus cavitatem habent, sub qua condi lucerna posset, ideo ista nominavit.

Οὐκ ἵνα ἐπὶ τὴν λαχλίαν ἐπιτεθῇ, nonne ut super candelabrum ponatur] Connexio haec mihi esse videtur, quod alia similitudine idem quod superiore ostenditur, non in hoc dari nobis salutarem doctrinam ut sterilis torpeat, sed ut luceat in nobis per facta pietati consentanea. Quod supra semper, hic est *lychnus*; quod supra fructum ferre, hic super candelabrum ponere. Vide Matth. 5: 16, 1 Petr. 2: 12.

22. *Οὐ γὰρ ἐστὶ τι κρυπτόν ὃ ἐὰν μὴ φανερωθῇ, neque est enim aliquid absconditum quod non manifestetur*] Universalis locutio ex sensu communi restringenda est ad res probas et honestas. *Πᾶς γὰρ ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς καὶ οὐκ ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς, ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ὁ δὲ ποιῶν τὴν ἀλήθειαν ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς ἵνα φανερωθῇ αὐτοῦ τὰ ἔργα* [Omnis enim qui male agit odit lucem et non venit ad lucem, ut non arguantur opera eius. Qui autem sincere agit, venit ad lucem, ut manifestentur opera eius], Joh. 3: 20, 21. Hoc loco ea sententia significat, non doceri etiam clam aut privatim ea quae bona sunt nisi ut bonorum operum fructum proferant, atque ita se palam ostendant. Est ergo *φανερωθῇ* positum pro *δέη φανερωθῆναι* [debeat manifestari], quod in sequenti membro per *ἵνα* [ut] evidentissime explicatur.

Οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, nec factum est occultum] Supple τι [aliquid] ex membro superiore. Et *ἐγένετο* hic est quod ibi *ἐστὶ*. Mos Hebraeorum est eandem ἀπόφασιν [sententiam] verbis mutatis repetere, quod in Gnomologico Salomonis saepissime occurrit. Vide similem dicendi copiam infra comm. 30.

Ἀλλ' ἵνα] Nisi ut. Ita Matth. 20: 23 et infra 10: 40, *Οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, ἀλλ' οἷς ἠτοίμαται* [Non est meum

dare vobis, nisi quibus paratum est]. Paulus 2 Cor. 2: 5, *Οὐκ ἐπὶ λελάνθηκα ἀλλ' ἀπὸ μέγους* [*Non me contristavit, nisi ex parte*]. Noster hic 9: 8, *Οὐδένα εἶδον ἀλλὰ τὸν Ἰησοῦν μόνον* [*Neminem amplius viderunt nisi Iesum solum*].

23. *Κὶ τις ἔχει ὥτα ἀκούειν, ἀκούτω, si quis habet aures ad audiendum audiat*] Vide Matth. 11: 15. Intellectus nobis a Deo potissimum datus est ut eum intendamus documentis ad pietatem pertinentibus.

24. *Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, et dicebat illis*] Nova admonitio, sed cuius ex superioribus occasio manavit. Dixerat Christus se arcana Regni non aperire his qui poenitentiae hortamenta negligenter. Hoc factum suum nunc ad regulam quandam generalem revocat. Hunc esse sequentium sensum ostendit sententia illa, *Habenti dabitur*, apud Matthaeum 13: 12.

Βλέπετε τί ἀκούετε, videte quid audiat] Etiam atque etiam considerate quid et quale sit quod auditis, ut pro rei magnitudine intendatis animum. *Πῶς ἀκούετε* [*quomodo audiat*] dixit Lucas.

Ἐν ᾧ μέτῳ μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν, qua mensura mensi fueritis remetietur vobis, et adicietur vobis audientibus] Lectionis huius veritatem defendunt antiqui codices et veteres Metaphrastae, a quorum consensu, ut saepe monui, non est temere recedendum. Generalis autem proverbii quis hic sit usus verba illa postrema ostendant, nimirum idem qui sequentis sententiae, *Habenti dabitur*. Prout homines prima et maxime necessaria pietatis monita grato et fideli animo accipiunt, ita se in eos magis imagoque effundit Divina largitas. Audientibus enim quomodo audire oportet beneficia ulteriora contingunt. Cyprianus epistola ad Donatum: *Non enim, qui beneficiorum terrestrium mos, in capessendo munere coelesti mensura ulla vel modus est: profluens largiter Spiritus nullis finibus praeimitur, nec coercitibus claustris intra certa metarum spacia frenatur: manat iugiter, exuberat affluenter, nostrum tantum sitiatur pectus et pateat: quantum illuc fidei capacis offerimus, tantum gratiae inundantis haurimus*.

26. *Ὡς ἰδὼν ἄνθρωπος βάλην τὸν σπόρον ἐν τῇ γῇ, quemadmodum si homo iaciat sementem in terram*] Haec

παραβολή [*parabola*] aliis omissa, eum suam hic explicationem non habeat, explicari debet ex simili comparatione quae est apud Matthaeum 13: 24. Quare Sator non est hic quivis praeco veritatis, sed ipse primus eius sator Christus, Matth. 13: 37. Nam et hic qui sevit dicitur missurus in agrum messorum, infra 29. Is autem haud dubie est Christus, Matth. 13: 39, 40, 41.

27. Καὶ καθεύδῃ καὶ ἐγείνηται νύκτα καὶ ἡμέραν, et dormiat et exurgat nocte et die] Loquendi genus securitatem agricolae indicans. Non sunt autem particulae similitudinis premendae ultra id quod intenditur. Sensus mihi videtur perspicuus, Christum a facta semente ad messis tempus agro adspectabiliter non adfuturum.

28. Αυτόμάτῃ γὰρ ἡ γῆ, ultro enim terra] Sponte suae: nam ita Latini etiam de terra solent loqui. Putat Theophylactus obiter hic indicari τὸ ἐφ' ἡμῖν [*libertatem in volendo*].

Καρποφορεῖ πρῶτον χόρτον, profert primum herbam] Κατάχρησις [*abusio*]: nam proprie καρποφορεῖν est quod iam dicet, frugem proferre. Quod primum enascitur herbam etiam vocant Latini: unde proverbium natum est, *In herbis esse*; et, *Messis in herba est*.

29. Ἀποσέλλει τὸ δρέπανον] Immittere falcem dicunt Latini.

30. Τίτι ὁμοιώσωμεν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ; ἢ ἐν τίτι παραβολῇ παραβάλομεν αὐτήν; Cui assimilabimus Regnum Dei, aut cui parabola comparabimus illud?] Imitatio verborum Esiae 40: 18.

33. Καθὼς ἠδύναντο ἀκούειν] Id est, *Ut digni erant audire*. Vide supra comm. 2. Tale est ferme illud Demosthenis: Ἀνάμενος ἀντιλοιδορηθῆναι [*Cum posset contra convitiis impeti*], id est, ἄξιος ὢν [*dignus esset*]. Sic et alibi τὸ πλεον [*id quod aequum est*] per verbum δύνασθαι [*posse*] explicatur, ut Matth. 9: 15, et hic supra 2: 19, Μὴ δύνανται οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος νηθεῖν; [*Nunquid possunt filii nuptiarum ieiunare?*] Par usus eius verbi Gen. 29: 8, 44: 22, Act. 4: 20, 25: 11, 1 Cor. 3: 1. De sensu vide quae apud Matthaeum, et simul considera quae hic sequuntur.

34. Οὐκ ἐλάλει αὐτοῖς, non loquebatur eis]. Nempe ar-

cana Regni. Ita enim ex sententia vocum latitudo restringenda est, ut aliquoties monuimus.

.. 'Ἐκίλνε, *solvebat*] Simile loquendi genus:

— *Qui legum aenigmata solvit.*

Chaldaice קרפ כרפ ליון סנדעסמונ; [*solvens nodos*], Dan. 5: 12.

35. 'Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ] Non ostendit haec eo die gesta quo praecedentia Christus docuerat: sed ἐκείνῃ ἡμέρᾳ simpliciter est *quadam die*, ut et Matth. 13: 1, 22: 23 Lucas pro eo dicit ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν [*una dierum*] 5: 17 Ita Hebraei כתי נזכ [*tempore illo*].

36. Παραλαμβάνουσιν] Id est, *avehunt*, ut Matth. 4: 1

Ὡς ἦν ἐν τῷ πλοίῳ, *ut erat in navi*] Elegans locutio ita Latini:

— *Ut erat disiecta capillos.*

Nihil autem aliud hoc genus loquendi significat quam continuationem eius quod prius erat. Ita Christus ex in navi ut doceret velut e suggesto, mansit in navi in altum aveheretur extra conspectum turbae stantis littore. De positura corporis non videtur hic agi.

Μετ' αὐτοῦ, *cum illo*] Proxime navigantem sequetur. Nam qui in istis navibus erant dixerunt quod in memoratur comm. 41.

37. Καίλαψ ἀνέμου, *procella magna venti*] Sicut Ὑπατάνης, *Flumen Rheni*. Nam καίλαψ est ἀνέμου συζευγμένον μετὰ νεφέου [*venti vortex cum imbre*], ut ait Hesychus consentientibus Homeri interpretibus.

Γεμίζεσθαι, *ut impleretur*] Ita Interpretes veteres agnoscas βυθίζεσθαι [*mergeretur*] esse interpretamenti

38. 'Επὶ τῇ πρύμνῃ, *in puppi*] Gubernatoris loci puppi. Viator Ionas in transtris dormiebat, Ion. Ionas excitatur ut oret, Christus ut sospitet.

39. Πεφίμωσο, *compressus esto*] Praeteritum temporis imperatio summam exigit celeritatem.

Καὶ ἐγένετο γαλήνη μεγάλη; *et facta est tranquilla magna*] Subito, cum alioqui diu soleat mare agitari quam venti siluerunt.

40. Τί δειλοί ἐσε; οὕτως πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν;] veram puto lectionem, *Quid timidi estis? Adeone tuis fiducia?* Tale est, Οὕτως οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν

ῥησάαι μετ' ἑαυτοῖς; [*Siccine non potuistis una hora vigilare mecum?*]. Adde quod infra 7: 18 et 1 Cor. 6: 5. Vocula autem αὐτοῖς in istiusmodi locutionibus nihil per se significat, sed vim addit orationi. Causam timoris Christus exprimit ἀληγοῦσθαι [*fidei tenuitatem*].

41. Ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν, καὶ ἔλεγον πρὸς ἀλλήλους; *timuerunt timore magno, et dicebant ad alterutrum*. Verbum impersonaliter positum. Subauditur, non Discipuli, sed οἱ ἀνθρώποι [*homines illi*]; quod expressit Matthaeus. Agitur de illis qui in proximo navigabant; quique non aequè assueti erant Christi miraculis.

Τίς ἄρα, quis tandem] Admirantis; ut notat Servius ad illud Virgilii, *Quis globus?*

CAPUT V.

1. Γαδαρηνῶν] Discimus e tabulis Iudaeae quas Iudaei edidere ὠρου et ἄρου, id est, *Girgasa* et *Gadara*, ad eandem partem stagni vicino esse positu, ita ut adsita regio non minus *Gadarenorum* Marco quam *Matthaeo Gergesenorum* dici recte potuerit.

2. Ἄνθρωπος, homo] De duobus insigniorem memorat: Ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, *cum spiritu immundo*] Ἐν pro cum. Πνεῦμα ἀκάθαρτον ex Zach. 13: 2.

4. Διεσπᾶσθαι ὑπὸ αὐτοῦ τὰς ἀλυσίδας, *diruptas ab eo catenas*] Bene ad hunc locum Scriptor Responsionum ad Orthodoxos: Ἡ θεία γραφή τῷ δαιμονιῶντι προσῆψε τοῦ δαίμονος τὰ ἔργα [*Sacra Scriptura a Daemone correpto tribuit Daemonis opera*]. Ita contra supra 3: 11 Daemoni adscribitur id quod erat τοῦ δαιμονιῶντος.

7. Τοῦ ὑψίστου, *Altissimi*] ῥ'ν. Philo Byblius ex Sanchuniathone in historia Phoenicum: Ἐλισὺν καλούμενος ὕψος [*Elium id est Altissimus*]. Poeni, id est, Phoenices Africani, pronuntiabant *Alon*, ut ex Sisenna et Planti Poenulo vir maximus observavit. Neque vero dubitandum quin id nomen Dei apud Chananaeos veteres, qui et Phoenices, antiquissimum fuerit. Nam et Melchisedec Rex Salem Sacerdos dicebatur ῥ'ν ἡ ἱε, Gen. 14: 18, ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ ὑψίστου [*Sacerdos Dei Altissimi*],

Hebr. 7: 1. Philo Iudaeus duobus locis narrat Augustum Caesarem sacra pro se ferri iussisse Hierosolymis τῷ ὑψίστῳ Θεῷ [*Deo Altissimo*]. Et apud Iosephum exstat Augusti edictum pro Iudaeis, ubi eos vult uti patriis legibus, ita ut ante temporibus Hyrcani ἀρχιερέως Θεοῦ ὑψίστου [*Sacerdotis Dei Altissimi*].

Ὁρκίζω σε τὸν Θεόν, *adiuro te per Deum*] Id est, Νῆ τὸν Θεόν ut, Ὁρκίζω ὑμᾶς τὸν Κύριον [*Adiuro vos per Dominum*] 1 Thess. 5: 27, Ὁρκίζομεν τὸν Ἰησοῦν [*Adiuramus vos per Iesum*] Act. 19: 13. Errant autem qui his iniurandum exigere putant. Est quidem alicubi ea vocis ὁρκίζω significatio. At multis aliis in locis, ut ostendimus ad Matth. 26: 63, nihil aliud significat quam religionem iniicere, quod est in lingua vetere Romana obsecrare. Lucas dixit θέσται σου [*obsecro te*]: et solebat precibus adiungi obsecratio: ut Horatius, *Per omnes te Deos oro*. Virgilius, *Per te sacra precor*: quibus similia passim reperire est.

10. Ἐξω τῆς χώρας, *extra regionem*] Cur ea in regione manere amabant Daemones? Haud dubie quia ibi multi erant Iudaei ἤμαρ, id est, ἀποστάται [*defectores*]. Nam is tractus plenus erat Ἑλλημιζόντων [*Graeco more viventium*], ut ex Iosepho diximus. In tales autem Iudaeos, utpote exsortes Divini federis, Diaboli Divina concessione dominium usurpabant. Sic et in Iudaeos incircumcisos Angelo quidam ius fuisse concessum tradunt Hebraei ad Exod. 4, et ex Hebraeis Origenes. Sic et Christiani deficientes a regula fidei aut vitae mancipia Diaboli fiebant; 1 Cor. 5: 5, 1 Tim. 1: 20. Atque eius iudicii Divini manifesta signa etiam post Apostolorum aetatem mansere. Tertullianus: *Exemplum accidit eius mulieris quae theatrum adiit, et inde cum Daemone rediit. Itaque in exorcismo, cum oneraretur immundus Spiritus quod ausus esset fidelem aggredi, Constante et instissime quidem, inquit, feci: in meo enim inveni*. Cyprianus: *Quam multi quotidie poenitentium non agentes, nec delicti sui conscientiam constantes, immandis Spiritibus adimplentur?* Nimirum ut idem alibi dixerat, *recedente disciplina recessit et gratia*.

11. Πρὸς τὴν ὄρεα, *ad montem*] Ita Syrus legit. Lucas,

ἐν

ἐν τῷ ὄρει [in monte]. Intelligi potest grex ille tum faisse in parte montis inferiore.

13. Ὡς διαχίλιοι] *Bis mille admodum.* Ita loquimur cum exacte ad numerum adstringi nolumus.

15. Σαρραβοῦντα, σαπας mentis] *ἄν.* Hoc ideo additum quia plerumque οἱ ἐνεργούμενοι [a Daemone possessi] simul furore corripiebantur. Ioh. 10: 20, Δαιμόνιον ἔχει καὶ μαίεται [Daemonium habet et insanit].

Τὸν ἐξαηκότα τὸν λεγεῶνα, qui habuerat legionem] Cum et Syrus et Arabs agnoscant, retinendum censeo; eoque magis quia credibilis est deletum ab iis qui supervacuum putabant quam ab aliis additum. Vide locutionem similem Ioh. 9: 35 et 20: 8.

18. Ἰνα ᾖ μετ' αὐτοῦ, ut esset cum illo] Veritus ne digresso Iesu ipse in Daemonum potestatem recideret. At Christus ostendere voluit se etiam absentem praesidio esse eis qui sibi confiderent, ut recte observat Theophylactus.

19. Ἀνάγγιλον αὐτοῖς, annuntia illis] Voluit Christus etiam ad Gentes aliquam sui famam manare, vocationis secururae praesagium.

Καὶ ἡλέησέ σε, et misertus sit tui] Ita optimi codices, quos Latinus sequitur. Neque video cur male cohaereat. Nam Graece cur non dicatur ὅσα ἡλέησέ σε [quanta tui misertus sit], cum ἡλέησέ σε hic tantum valeat quantum ἐχαρίσατό σοι; [gratificatus est tibi?]. Apparet offensos constructionis novitate qui οὕτω [quod] addiderunt. Nam Syrus cur id adderet causam habuit suam, quod illud Graecum loquendi genus sua lingua non admitteret. Utitur hic Christus ea modestia quae τῇ περιαντολογία [sermoni de semet ipso] invidiam demit, ut sapienter Plutarchus monet, cum recte a nobis facta ad Deum referimus auctorem. Posset etiam exponere, ὅσα σοι ὁ Κύριος ἐποίησέ ἐλεήσας σε [quanta Deus tibi fecerit misertus tui], quomodo saepe copulativam coniunctam cum verbo participii vicem explere vidimus.

23. Ἐσχάτως ἔχει, in extremis est] Hebraice עָנָה לְמוֹתוֹ [Inferno appropinquavit], ut Ps. 88: 4.

Ἰνα ἔλθῳ ἐπιθής, ut veniens imponas] Subanditur παρακαλέω σε [oro te] ex eo quod praecesserat. Hoc autem

nihil est aliud quam circumscriptio modi precativi. Ἐπίθης [imponere] dixit Matthaei Interpres. Qui hic deesse aliquid putarunt, adiecerunt ἔλθ' [veni], quod non legit Syrus; neque enim repetit veniendi verbum; sensum autem recte expressit per modum, ut diximus, precativum. Simile est illud Aristophanis Nubibus:

Ὅπως δὲ τοῦτο μὴ διδάξῃς μηδὲνα.

[Sed hoc ut alium doceas hominum neminem.]

Nam et hic subauditur παρακαλέω [precor] aut aliquid simile.

Καὶ ἔσεται, et vivet] Videtur mihi qui ἔσῃ [vivat] annotavit explicasse Hebraismum. Nam Hebraeis futurum est vice subiunctivi: atque ita intellexisse mihi hunc locum videntur Syrus et Latinus Interpres. Neque est ταυτολογία [idem bis dictum]. Sensus enim est, ut sanitatem recipiat, atque ita mortem imminuentem effugiat.

25. Οὕσα ἐν ὀνεί αἱματος, quae profluvio sanguinis laborabat] Αἱμορροῦσα [quae sanguinis fluxum patiebatur] Matthaeus. Non dubito quin Hebraismus sit Marco familiaris qualis Bis supra, ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ [cum spiritu immundo].

26. Ἰπὸ πολλῶν ἰατρῶν, a compluribus medicis] Vetus inscriptio, Turba Medicorum me perdidit.

Καὶ μὴδὲν ὠφελήθεισα, nec quicquam profecerat] Nimirum

Non est in Medico semper relevetur ut aeger:

Interdum docta plus valet arte malum.

Quod praecipue locum habet in morbis qui ipsa vetustate in naturam vertunt.

Εἰς τὸ χεῖρον ἔλθοῦσα, sed magis deterius habebas] Nec mirum: vix enim est ut non noceant medicamenta quae non prosunt, praesertim in languidis corporibus, qualia esse necesse est quorum sanguis in succum non vertitur.

29. Ἡ πηγὴ, fons] Πύξις [fluxus] Lucae. Omnem scatebram Hebraei fontem appellant. Levit. 12: 7 de naturali mulierum profluvio, וַיִּטֹּף מִן הַמַּיִם אֶת-פְּנֵיהֶּ, Graecis Καὶ καθαρῇ αὐτὴν ἀπὸ τῆς πηγῆς τοῦ αἵματος αὐτῆς [Mundabit eam a fonte (profluvio) sanguinis sui].

Ἐγνώ τῷ σώματι, sensit corpore] Magna est ἔμφασις [efficacia] in his vocibus. Nam naturaliter nemo ex ve-

te-

teri morbo subito reualescit, sed longa manent cedentis mali vestigia. Id apud Lucam significatur in verbis Ἰάθη παραχρῆμα [*Confestim sanata est*].

30. Δύναμις ἐξελησθῆσας, *virtutem quae exierat*] Populare loquendi genus, sed magnae efficaciae. Significatur enim apertissime vis quaedam non adventitia, qualis ad Prophetarum preces a Deo exerceri solebat, sed quae esset in ipso ὑφισταμένη [*subsistens*], atque inde effectus produceret, quod hic est ἐξέρχεσθαι.

33. Πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, *omnem veritatem*] Ita veteres Interpretes: nec dubito quin quod praeterea habent codices alii adiectum sit ex Lucae historia.

34. Πάγε εἰς εἰρήνην, *vade in pacem*] Ita et Lucas. Male mutarant quidam in ἐν εἰρήνῃ. Est enim in utraque locutione sensus idem: neque vero Hellenistae εἰς pro ἐν et ἐν pro εἰς usurpant. Sed et apud LXX exstat Πορεύου εἰς εἰρήνην [*Vade in pacem*]; 1 Sam. x: 17.

35. Ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγου, *ab Archisynagogo*] Vim locutionis apud Latinos usitatissimae bene expressit Syrus. Sic apud Virgilium:

Proximus ardet

Ucalegon.

Ἐνύλλεις, *molestus es*] vñ Esai. 7: 13.

36. Τὸν λόγον ἀκούμενον, *audito verbo*] Illud quod dictum erat, *Noli Magistro molestus esse*; quod pertinebat ad omnes fiduciae reliquias ex Archisynagogi animo proturbandas; quod Christus pro sua bonitate avertit.

Μόνον πίστετε, *tantummodo confide*] Ad beneficia adspectabilia impetranda nihil praeter fiduciam Christus exigit, ut ostendat etiam interna beneficia in se confidentibus contingere: qua de re alibi dictum.

38. Ἀλαλάζοντες, *eiulantes*] Hellenistae, qui non tam Graeci sermonis ἀκριβολογῶν [*proprietas*] sequuntur quam id curant ut quam proxime fieri potest expriment vim linguae Hebraeae, ut redderent ᾄδν, quod Hebraeis *clamorem*, praesertim vero *lugubrem*, significat; voces Graecas quaesiverunt sono affines. Sunt autem duae, ὀλολύειν et ἀλαλάζειν, quarum illam in sacris, istam in bello maxime Graeci usurpabant: quo sensu ἀλαλαγμὸν etiam apud Iosephum reperio. Sed Hellenistae, ut dixi,

ista proprietate neglecta abusionis libertatem sibi indulgere. Et: ἀλαλῶν quidem eo sensu passim occurrit, ut Esai. 13: 6, 15: 2, 52: 5, Jer. 48: 20, 31, Zach. 11: 2, Os. 7: 14 et Jac. 5: 1, ἀλαλῶν vero Jer. 25: 34, ἡ γῆ ἀλαλάσσει ποιμένες, [ululata pastores], 47: 2, καὶ ἀλαλάσουσιν πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν, [ululabunt omnes habitatores terrae]. Eiusdem vero Prophetæ loco altero, qui est 4: 8, alii codices Graeci habent ἀλαλῶν, alii ἀλαλάσσει. Syrus ipsam vocem expressit quae per Graecam exprimitur ἡ γῆ [lugubre clamantes]. Quare de lectionis veritate in tanto codicum consensu non est dubitandum.

40. Ἐκβαλὼν πάντας, [eiectis omnibus] Tot testes assumebat quot rei probandae sufficiebant: plures admittere speciem habere poterat ostentationis.

Τοὺς μετ' αὐτοῦ Id est, Discipulos tres quos in domum intrans secum retinuerat. Optime igitur Latinus Interpretas qui secum erant, quomodo accipi potest et quod apud Syrum et Arabem est.

Ἀνακείμενον, [decumbens] In eo ipso lecto in quo agrotaverat. Si Graecorum subtilitas sequenda esset, is quidem qui ad mensam accumbit dici posset ἀνακείμενος imo rideri ab elegantibus solebant qui ita loquebantur quia ἀνακείμενος proprie dicebatur ea quae erecta erant statuæ. Sed vocum arbiter usus istis angustiis adstringi non patitur.

41. Αὐτῇ, ipsi] Recte: neque mutandi causa. Est enim σύνταξις κατὰ τὸ σημαζόμενον [constructio secundum quod significatur].

Ταλιθά] Existat hæc vox in Chaldaeo Interprete Prov Sol λέγω, tibi dico] Vis vocativi additis vocibus exprimitur; quod et LXX fecisse alicubi a nobis observatum est. Imperium autem directum in corpus rationis exprimit Divinam imperantis significat.

43. ἵνα μηδεὶς γινῇ τοῦτο, ut nemo id sciret] Imperium in mortem ipsam volebat hoc tempore divulgari, quod post resurrectionem demum ipsius omni mundo esset publicandum. Interim aliqua eius potentiae si nonnullis cognita esse voluit, quae mox ipsi etiam resurrectioni fidem adstruerent.

ἔπειτα, dixit] Id est, *in illius*: [*procepit*] *ut*, ut et infra 8: 7.

Φαγεῖν, manducare] Ut appareret non vivam tantum esse sed et recte valentem: nam graviter aegroti vix solent cibum sumere.

CAPUT VI.

2. Ἐξενήσουτο, admirabantur]. Quod quidam codices habent ἐπὶ τῇ διδασκίᾳ αὐτοῦ [*de doctrina eius*] puta additum ex Latino Interprete, qui ad sensum explendum quaedam interdum verba addit. Causa admirationis, ut collatio Lucae et Iohannis nos docet, haec erat, quod Iesus nullo humano magisterio institutus summa cum perspicuitate Prophetarum verba explicaret.

Ἡ δοθεῖσα αὐτῷ, ὅτι καὶ δυνάμεις ποιεῖται, διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γίνονται, quae data est illi, quoniam et virtutes tales per manus eius fiunt]. Sapientiam ipsius esse datam Divinitus, praeterquam quod notissimum erat Iesum nullis usum magistris, altero argumento probant ex miraculis quae Capharnaumi atque alibi ediderat. Ideo rectius est ὅτι γίνονται quam quod alii habent ἵνα γίνονται [*ut fiant*].

3. Ὁ τέκτων, faber] Vide quae ad Matthaeum.

Ἰωσήφ] Videtur mihi haec vera esse lectio, ad Graecam flexionem perducto nomine. Nam et infra 15: 40 ita habent optimi codices, quod qui non intellexerunt reposuerunt vocem ἀνελρον [*indeclinabilem*].

Αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ ὡς πρὸς ἡμᾶς, et sorores eius hic nobiscum sunt] Cum Nazarethani hic specialiter meminerint cognatarum Iesu apud se habitantium, adducor ut credam, quod et supra dixi, matrem Iesu et cognatorum aliquos hoc tempore Capharnaumi habitasse.

5, Οὐκ ἠδύνατο, non poterat] De variis significationibus vocis δύνασθαι iam diximus supra. Hic puto significari affectum in Christo qui obstiterit illi quominus miracula multa Nazarethae faceret. Nam ita et Latine dicimus, *Impetrare hoc a me non possum*. Soletque tam de malis quam de bonis affectibus ea locutio usurpari.

Ita

Ita Genl 37:4 de fratribus Iosephi dicitur οὐκ ἔστιν ἡμεῖς καὶ οὐκ ἠδύναντο λαλεῖν αὐτῷ οὐδὲν εἰρηνικόν, [nec possunt ei quicquam pacifice loqui], obstante odio scilicet. Ioh. 7: 7, οὐ δύναμεθα ἡμεῖς ἃ εἶδομεν καὶ ἠκούσαμεν μὴ λαλεῖν [non possumus quae vidimus et audivimus non loqui]. Apoc. 2: 2, οὐ δύνη βασιῶσαι κακούς [non potes sustinere malos]. Sic et 2 Cor. 13: 8, Simile Matth. 12: 34, Ioh. 8: 43, 12: 39, 1 Ioh. 3: 9, Apoc. 2: 2. Recte Chrysostomus: Οὕτως οἶδε πολλαχοῦ δύναμιν τὴν προαίρεσιν λέγειν τοῦτο δὲ καὶ ἐν τῇ κοινῇ συνηθίσθη φυλαττόμενον ἰδοὺ τις ἂν ὥς ὅταν λέγει τις, Οὐ δύναμαι ἀγαπήσαι τὸν θεόν, τὸ ὑποδρόν τῆς βούλησεως δύναμιν λέγων [Ita solet saepe id quod voluntas est appellare potentiam: idem et in vulgari consuetudine videmus usu venire, ut ubi quis dicit, Non possum illum amare; potentiae nomen tribuens vehementi affectui]. Christus plenam habens miracula faciendi potestatem, quo minus eam hoc loco exerceret impediabatur odio non hominum sed pertinacissimae incredulitatis. Nam cum illi doctrinam et docendi genus faterentur esse eximia ac Divina, fama etiam rerum Capernaumi gestarum commoverentur nonnihil, iteram tamen respectu natalium atque educationis avocabantur quominus magnificentum aliquid de ipso sentirent.

6. Διὰ τὴν ἀπίστην αὐτῶν, propter incredulitatem eorum] Ita visum est Marco exprimere quod Hebraei dicerent per 2: sicut et nostri Scriptores interdum loquuntur, ut Luc. 1: 21, 2 Thess. 1: 10, alias per ἐπεὶ solet idem exprimi, ut Luc. 4: 22, 20: 26, Act. 3: 12.

Περιῆγε τὰς πόδας κύκλῳ διδάσκων, circumibat vias circumiacentes docens] Patriam ingratam deserens auditores quaerebat quorum animi non aequae essent pravis affectibus occupati.

7. Τοὺς δώδεκα, duodecim] Ita loqui solet Marcus, quare quod alii addunt μαθητὰς αὐτοῦ [discipulos eius] haud dubie ex Matthaeo adiectum est.

Δύο δύο, binos] Ad plenam testimonii fidem. Sic et Iohannes sui gregis discipulos ad Christum legarat, Matth. 11: 2.

8. Μηδὲν αἰρῶσιν εἰς ὁδόν, ne quid tollerent in viam] Id est, ne quid viae causa secum ferrent, extra ea quae usus erant quotidiani.

Ἐν μὴ ζάβδον μόνον, nisi *virgam tantum*]. Eam virgam cum qua tunc forte ambulabant, non aliam inter sarcinas usui futuram si forte prior defecisset. Voluit enim Dominus in prima legatione manifestum ipsa dare documentum Divinae providentiae. Finis horum praeceptorum perpetuus est, praecepta ipsa temporaria, ut ad Matthaeum monuimus.

Μὴ πῆραι, μὴ ἄρον, μὴ εἰς τὴν ζώνην χαλκὸν, non *peram, non panem, neque in zona aēs*] Nimirum εἰς ῥδόν, id est, *vias causa*. Noluit enim Christus illos susceptae legationis ergo vel tantillo sollicitiores esse quam ante erant.

9. Ἀλλὰ ὑποδεμένους σανδάλια, sed *indutos sandaliis*] Ἑλλειψις [*defectus*]. Deest enim πορεύεσθαι [*ire*]. Ire iubet ita ut erant, soleatos scilicet. Quanquam Christiani veteres multum incesserunt nudis pedibus. (ἀνδρὲς εὖ μάλα ἀρμόδιον ἢ ἀγυποδησία [*viro maxime convenit nudis ire pedibus*], inquit Clemens. Tertullianus: *Pedes nudi viriles magis quam in calceis*), videntur tamen id mihi fecisse Platoniorum magis exemplo, quorum celebris est ἀγυποδησία [*pedum nuditas*], ne scilicet Philosophis (quos et in pallio imitabantur) in ulla aut frugalitatis aut fortitudinis parte cederent, quam ex primaevo instituto aut exemplo. Nam Iudaeos plerumque sua habuisse ὑποδήματα [*calceamenta*] passim nos docet Mosis historia, ut Exod. 3: 5, 12: 11, Dent. 25: 10, Ruth 4: 7 et Luc. 15: 22. Neque discessisse Christum ab eo more satis manifestum est ex verbis Baptistae, Matth. 3: 11 et supra 2: 7. Apostolos itidem fuisse ὑποδεμένους tum hic locus evincit, tum alter de Petro Act. 12: 8. Iudaei vero sandaliis maxime usi. Itaque Esaias iubetur exuere τὰ σανδάλια in versione LXX, 20: 2, et Petrus induere σανδάλια dicto Actorum loco, et hic Apostoli viam capere ὑποδεμένους σανδάλια. Quin et Metaphrastes Hierosolymitanus pro τῶν [*calceamentum*] ubique posuit τῶν [*sandalium*]. Et ideo in funere iubentur deponere sandalia lege veteri quae in Thalmudicis exstat. Et Iosephus, in expositione legis de vidua fraterna, σανδάλια dixit quae alii ὑποδήματα. Quanquam autem iisdem ex locis appareat σανδάλια Iudaica fuisse ὑποδήματα satis usitata, certum tamen est

Iu-

Iudaeis fuisse et alia ὑποδήματα exquisitiora. Σανδάλια proprie respondisse videntur isti ὑποδημάτων generi quod κονίποδας [pulverulenta] vocabant Attici. Suidas certe κονίποδα exponit σπόν σανδάλιον οὐ διὰ τὴν σπύνην ὁ ποῦς ἐκονιορτοῦτο [breve sandalium ob cuius breviteratem pes pulvere adspersgebatur]. Polluci est λεπτὸν ὑπόδημα [parvum calceamentum]. Clemens Paedagogo II. cap. 11: Εἰ δὲ μὴ ὀδεύοιμεν, ἀλλὰ μὴδὲ φέροισιν τὴν ἀνυποδησίαν, βλαύταις ἢ φαίκασις χρηστοί· κονίποδας αὐτὰ ἐκάλουν οἱ Ἀττικοὶ διὰ τὸ πελάζειν, μοι δοκεῖν, τῇ κόνει τὸ πόδε [Quod si non peregrinemur, nec feramus pedum nuditatem, utendum soleis aut phascasiis: Attici conipodas vocabant, ideo, ut arbitror, quod pedem a pulvere non defenderent]. Ideo in Actis Latinus vertit caligas; Dio vero caligas Graece vertit στρατιωτικὰ ὑποδήματα. Narrant Iudaei morem fuisse Maioribus suis ut diebus festis in Templo apparerent cum sandaliis e melium pellibus. Soleatos igitur, ut ita dicam, non calceatos vult Christus Apostolos suos iter arripere, non minus adversus itinerum incommoda quam adversus difficultates alias illis consulturns. Syrus σανδάλια vocat talaria, credo quod ad talos alligarentur. Sic et in Pedonis Elegia, ubi est sandalia, alii libri habent talaria ex glossematis expositione, ni fallor. Sed de hoc loco moneo lectorem videat quae incomparabili doctrinae vir Cl. Salmasius ad Terulliani Pallium notavit.

Καὶ μὴ ἐνδύσηθε δύο χιτῶνας, et ne induamini duabus tunicis] Id est, ne modo hanc, modo illam tunicam induite; ut solent qui iter faciunt aliis in itinere vestibus uti, aliis ubi in urbem aliquam advenerunt. Vide quae ad Matthaeum hoc loco. Haec omnia, ut dixi, eo pertinent ut Apostoli intelligant nullo maiore paratu sibi ad iter opus fore quam si domi essent mansuri.

10. Ἐκίθιν] Ex ea urbe, ut et sequenti commate.

11. Εἰς μαρτύριον αὐτοῖς, in testimonium illis] In testimonium contempti ab ipsis Evangelii: nam in eius contemptus detestationem pulvis excutiebatur. Vide ad Matthaeum.

12. Ἴνα μετανοήσωσι, ut poenitentiam agerent] Legationis Apostolicae summa eadem quae κήρυγματος [praedica-

cationis] Baptistae, unde et Christus initium fecit. Admonebantur homines ut vere ac serio poenitentiam agerent, id est, vias suas de malis bonas facerent; Causa addebatur, quia iam adventasset tempus illud diu expectatum Regni coelestis. Ut enim huius Regni beneficia, remissionem peccatorum et Spiritum Sanctum, intra se quisque reciperet, per poenitentiam animi erant praeparandi. Hoc illi dicebant breviter, ut qui studio poenitentiae tenebantur omnia praecepta eo pertinentia ab ipso Christo auditum venirent.

13. Ἠλειφὸν ἔλαιον, *ungabant oleo*] Ex more antiquo Hebraeorum, qui ut manuum impositionem precibus pro aliquo susceptis adiungere solebant, ita et unctionem per oleum circa aegrotos pro quibus preces suscipiebantur, in spem impetrandi a Deo leniminis et gaudii, quod per oleum significatur. Quem morem prima Christianorum Ecclesia libenter usurpavit, non ita tamen ut nunquam *λάματα* [*sanationes*] sine oleo exercerentur. Notus Iacobi locus de oleo, et historiae sanationum in Actis sine oleo. Diximus alibi Christianos veteres quicquid ἀλλήγορευμα [*ad aliud innuendum*] dictum in Sacris literis reperiebatur id expressisse visibilibus signis. Hinc factam ut et Baptismo et manuum impositioni iuxta Baptismum oleum adhiberetur, interdum et aliae unctiones. Dixerat Paulus, Ὁ βεβαιῶν καὶ χρίσας ὑμᾶς Θεὸς [Qui confirmat et unxit nos Deus], 2 Cor. 1: 21, et Iohannes 1 Epist. 2: 20, 27, Τρεῖς τὸ χρίσμα ἔχετε· τὸ χρίσμα ὃ ἐλάβετε ἀπὸ αὐτοῦ διδάσκει ὑμᾶς περὶ πάντων [Vos unctionem habetis: unctio quam accepistis ab eo docet vos de omnibus]: quae loca de Spiritu plerique accipiunt, Veteres de ipsa fide quae per Spiritum obsignatur, medico discrimine; ut apparet ex Clemente Alexandrino, qui Christum ita loquentem nobis introducit: Χρίσω ὑμᾶς τῷ πιστῶς ἀλείμματι, δι' οὗ τὴν φθορὰν ἀποβάλλετε, καὶ γυμνὸν δικαιοσύνης ἐκδείξω τὸ σχῆμα, δι' οὗ πρὸς τὸν Θεὸν ἀναβαίνετε [Ungam vos fidei unguento, per quod corruptelam abiciatis, et nudum apparere in vobis faciam iustitiae habitum, per quem ad Deum adscendatis]. Hanc fidem, quae per unctionem designabatur, gratiam Christi vocat Cyprianus epistola ad Ianuarium. Tertullianus dixerat, Sic et
in

in nobis carnaliter currit unctio, sed spiritualiter proficit; eam unctionem significari ostendens per quam Christus nos constituit sacerdotes. Docet nos Scriptor Respon- sionum ad Orthodoxos iungi solitos etiam eos qui ab errore conversi sine novo Baptismo ad Ecclesiam admittebantur; Τὸ σφάλμα; inquit, διορθοῦται τῆς μὲν παροδοξίας τῇ μεταθέσει τοῦ φρονήματος, τοῦ δὲ βαπτίσματος τῇ ἐπιχρίσει τοῦ ἁγίου μύρου. [Vitiū corrigitur malae opi- nionis mutatione sententiae, Baptismatis vero per unctionem qui fit unguento sancto]. Sed et Philo apud Mo- sem antiqua traditione oleum interpretabatur ἀγωγὴν φῶς τηλαγέστατον ἀπασφάπτουσιν τοῖς μὴ ἀμικρόως, κραταιῶς δὲ καὶ παλῶς, ἐξ ἀδιατάτου καὶ συνεχοῦς ἐτιμονῆς ἑλλαβομένοις ὧν ἱεῶσιν [eam institutionem quae lucem clarissimam alluceat iis qui non perfunctorie sed fortiter ac firmiter constanti perpetuque studio iis adhaerent quae amant]; locus est in libro cui titulus περὶ τοῦ τὸ χειρὸν τῷ κρεί- ττονι φιλεῖν ἐπιτίθεσθαι [Peiorem insidiari meliori].

14. *Καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης (φανερὸν γὰρ ἐγέ- νεο) τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Et audivit Rex Herodes (manifestum enim factum est) nomen eius] Ita legendum censeo; ut ὄνομα sit quarti casus, pro quo interpretamenti vice quidam substituerunt ἄκοήν αὐτοῦ. [famam eius]. Cum enim satis constet veteres libros caruisse distinctionum notis, liberum cuique ea in re iudicium permittendum arbitror. Syrus, quia hanc constructionem sua lingua vix patiebatur, duas voces addidit, *de Iesu*. Herodem Tetrarcham *Regem* vocat, quia sic a suis vocabatur.*

Καὶ ἔλεγεν, et dicebat] Ipse Herodes, ut et Matthaeus narrat; caeterum iniecta ab aliis suspicione, ut ex Luca discimus. Videndum num qui codices habeant ἔλεγον [dicebant]; sicut olim Latini legebant. Nam Marcum ferme aequitur Lucas.

Ὁ βαπτίζων, baptisans] Et ex hoc loco, et ex eo quod supra habuimus. δύο δύο [bina], et infra συμπόσια συμπόσια [per convivia], et multis aliis apparet, verum esse quod diximus Marcum plus caeteris ἑβραΐζειν [Hebraicis ut locutionibus]. Nam alii dicunt ὁ βαπτιστής. [Baptista], ut et Iosephus.

15. *Ὅτι Ἡλίας ἐστίν, Elias est] Matth. 16: 14.*

Ὅτι

ὅτι προφήτης ἐστὶν ὡς εἰς τῶν προφητῶν, *Propheta est quasi unus ex Prophetis*] Miror dubitari de hac lectione: quam codices plurimi praeferunt, et praeterea Syrus, Arabs et Latinus Interpretes. Adde quod interpositum, ἢ [aut] sensum nullum commodum reddit; cum huius lectionis aperta sit sententia. Nam haec istorum hominum de Christo opinatio fuit, esse eum non Messiam, non Eliam, non Iohannem, sed Prophetam a Deo suscitatum parem veteribus Prophetis. Diversum sentiebant illi apud Lucam, ὅτι προφήτης εἰς τῶν ἀρχαίων ἀνέστη [*Prophetam de veteribus Prophetis surrexisse*].

17. Ἀποστείλας, misit ac] Id est, per missos a se ad satellites. Idem loquendi genus Matth. 2: 16 et 14: 10.

18. Τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου, uxorem fratris tui] Id est, τὴν πρὶν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου [*eam quae ante uxorem fratris tui fuit*], ut et 1 Cor. 5: 1. Videtur enim maritus tum fuisse mortuus, ut ad Matthaeum diximus.

19. Ἐπείχετο αὐτόν, insidiabatur illi] *Exilio eius imminabat*: quomodo et apud Lucam 11: 53. Hebraice וַיִּסְבֵּן, ut Gen. 49: 23. Aliud est ἔχειν κατὰ τινος [*habere contra aliquem*]: subauditur enim μεμψήν [*querelam*].

20. Ἐφοβήτο, timebat] Δείδους τὸ ἐπὶ τοσούτοις πιθανόν αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις [*metuens tantam ipsius apud homines auctoritatem*], ut Iosephus hac de re loquitur. Auctoritas Iohannis apud populum Herodi: erat formidolosa: Idem significat Matthaeus cum dicit ἐφοβήθη τὸν ὄχλον [*timebat populum*]. Nimirum sub eiusmodi Regibus aut Regulis maius periculum est ex magna fama quam ex mala, et ob virtutes certissimum exitium.

Δίκαιον καὶ ἅγιον, iustum et sanctum] Ἀγαθὸν ἄνδρα [*virum bonum*] dixit Iosephus, et monitorem δικαιοσύνης καὶ εὐσεβείας [*iustitiae et pietatis*].

Καὶ συνετόν αὐτόν] Haec explicanda mihi videntur per tempus plusquamperfectum, ut solent ista in Hebraismo et ab Hellenistis confundi. *Observaverat*, inquit, *ipsa Herodes Iohannem diu, multaque fecerat eius consilio, et libenter eum audire erat solitus*. Haec enim referenda sunt ad tempus quod praecesserat liberam obiurgationem; ita tamen ut postea quoque earum rerum memoria et ex eo maior infamiae metus saepe animo Herodis ob-

erraverit: etiam tum cum, ut Matthaeus ait, interficere illum cuperet uxori obnoxius. Ita se volutabat animus inter exiguas reliquias bonae mentis rationesque honesti, utilis ap. iucundi, publicas ac domesticas. Adeo verum est non esse pacem impiis.

Ἀκούσας αὐτοῦ πολλὰ ἐποίησεν, *audito eo multa fecerat*] Quod de Herode hic dicit Marcus, idem de Iudaeis in universam Iosephus praedicat, Πάντα γὰρ ἐπέκεινεν τῇ συμβουλῇ αὐτοῦ πράξαντες [*Videbantur enim omnia de consilio eius facere*]: et Christus ipse, Ἡθέλησατε ἀγαλλιασθῆναι πρὸς ὥραν ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ [*Voluistis ad horam exsultare in luce eius*]. Dubitandum non est quin vir sanctissimus, pars patriae suae non minima, etiam in rebus publicam salutem spectantibus se digna consilia dederit:

Βαθεῖαν ἄλωνα διὰ φρένος καρπούμενος,

Ἀφ' ἧς τὰ κεντὰ βλάσανεν βουλευμάτα.

[*Sulcos profundos corde demersos gerens,*

Unde illa sese pulchra consilia exserunt.]

21. Καὶ γενομένης ἡμέρας ἐγκαίρου, *et cum dies opportuna accidisset*] Opportuna insidiatrici, quae vino, amore, et adulatorum conspiratione facile sperabat impelli posse nutantem mariti animum.

Μεγίσται, *principibus*] Usurpat hanc vocem celebrem in Oriente etiam Iohannes in Divina Apocalypsi 6: 15, et in Latino sermone tum Tacitus, tum Suetonius: Graeco usurparunt olim Menander et Antiochus Sophistae. Exstat et in Graeco 2 Par. 36: 18, Prov. 8: 16, Esai. 34: 12, Ier. 14: 3, 24: 8, 25: 19, 34: 10, 49: 38, 50: 35, Ezech. 30: 13, Dan. 4: 36, 5: 1, 2, 9, 6: 17, Ion. 3: 7, Nah. 2: 5, 3: 10, Zach. 11: 2. Vocabantur ita Graeco vocabulo qui Chaldaico שַׂרְצָר, ut Dan. 5: 1, 3, 9 et aliis locis, Persice *satrapae*, id est, *Satrapae*, aut potius ἀρχόντες σατραπῶν [*principes Satraparum*], ut est in Graeca versione Esth. 9: 3. Aulae minores maiorum vocabula imitabantur,

Magnus ut exiguum bos ranam ruperat olim.

Χιλιάρχους, *Tribunis*] Nam exercitum sub id tempus paratum habebat Herodes adversus Aretam: δυνάμετος συλλεγέσης [*exercitus collecto*] inquit Iosephus,

ἦτοις

Τοῖς πρώτοις τῆς Γαλιλαίας, *primatibus Galilaeae*] Magistratibus oppidorum: τοῖς πρώτοις τῆς πόλεως, in Novella CXXIII vetus interpres transtulit *primates civitatis*. Vocabantur pro numero *δεκαπρωτοί*, *πεντηπρωτοί*, et Latine *Quinquoprimi*, *Decemprimi*.

23. Ἐγὼ ἥμισυ τῆς βασιλείας μου, *sicet dimidium Regni mei*] Vide quae ad Matth. 14: 7.

25. Θέλω] *Peto*, aut *Vellem*, ut Matth. 26: 39. Ita aliquoties in his libris. Inter alia Ioh. 6: 21 et infra 10: 35. Et hoc sensu saepe reperies Hebraeum פתו.

Ἐξ αὐτῆς, *protinus*] Praeter Paulum Lucas hac voce utitur aliquoties Act. 10: 33, 11: 21, 23: 30. Solent Syri in sermone suppressere interdum *ἄρᾱ* [*Aora*], quod imitantur nostri Scriptores. At hic atque aliis in locis Syrus quod Graeco sermoni deerat expressit.

26. Ἀσπερῆσαι, *aspernari*] Ἀσπερῆσαι etiam Graecorum Grammatici interpretantur ἀρμᾶζειν, καταρροεῖν [*parvum ducere, contemnere*]. Atque ita usurpatur etiam Luc. 7: 30, 10: 16 et Ioh. 12: 48. Respondet Hebraeo טמא.

27. Σπενουλάρωκα, *speculatore*] Adrianus Imperator in epistola ad Aquilum Bradnam: *Neque speculatores ultro sibi vindicent, neque Optiones ea desiderant quibus spoliatur quo momento quis punitus est*. Valentinianus, Theodosius et Arcadius: *Ordinartorum Inducum apparitores qui vel speculatorum vel ordinartorum attigunt gradum*. Seneca: *Centurio supplicio praepositus condere gladium speculatorem iubet*. Quibus addenda loca Taciti et Firmici citata ab aliis, qui et Hebraeorum usum hanc vocem manifestis testimoniis probarunt.

29. Τὸ πῶμα, *cadaver*] נפ.

30. Πάντα, καὶ ὅσα ἐποίησαν, καὶ ὅσα ἐδίδαξαν, *omnia, tum quae egerant, tum quae docuerant*] Πάντα, id est, diversa illa hominum de Christo iudicia, de quibus egerat supra 14, 15. Nam dum legationem suam obeunt Apostoli ista intellexerant. Praeterea vero renuntiarent tum quae docuerant, tum quae fecerant; quod ad miracula pertinet. Similis locutio apud Lucam Act. 1, καὶ πάντων ὧν ἤρξαντο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν [*de omnibus quae coepit Iesus et facere et docere*]. Legatorum est de singulis mandati partibus quid actum sit renun-

tiare. Mandaverat autem Christus Apostolis ἀγορεύειν μετάνοιαν [praedicare poenitentiam], et in fidem dietorum ejicere Daemones et morbos sanare.

32. Δεῦτε ἑμεῖς, ὑπάγωμεν αὐτοὶ κατ' ἰδίαν, venite vos, eamus ipsi seorsum] Hunc in modum legiase mihi videtur Syrus, cum in aliis codicibus desit ὑπάγωμεν, in aliis ἑμεῖς et αὐτοὶ. Mihi ista lectio non displicet ut sit αὐτοὶ ποσῖτον pro ἑμεῖς.

33. Καὶ ἀνῆλθον εἰς ἔρημον τόπον, et abierunt in desertum locum]. Etiam quae hoc loco in codice quosdam irrepit lectio, ἀναβάντες εἰς τὸ πλεῖον [adscendentes in naevum], ostendit ab aliquo interpolatum esse Graecum textum ad modum Latinae versionis.

33. Καὶ προσῆλθον αὐτοῖς, et praesenerunt eos] Quod hic nostri codices post ista verba habent, καὶ συνῆλθον πρὸς αὐτούς [et convenerunt ad eos] supervacuum est, neque agnoscitur aut a Syro aut a Latino. Quare cum alii codices habeant ἦλθον [venerunt] et αὐτοῦ [eo], suspicari liceat initio scriptum fuisse a librariis καὶ ἦλθον πρὸς αὐτοῖς [et venerunt ante eum], quod interpretamentum erat sermum quae posuimus Marci verborum: sed postea cum in textum irrepsisset mutatum, ne bis idem diceretur.

35. Ὄρας πολλὰς χειμέρας, cum iam hora multa finet]. Ὄραν vocat non diem totum, sed partem diei, ut infra 13: 11, ὥρας ἤδη οὕσης τῆς ὀρας [cum iam vespere esset hora]: πολλὰν ergo dicere videtur eam partem quae maioris numeri nomine exprimitur.

36. Κύκλῳ, in circuitu] Vide supra hoc loquendi genus 3: 34. Ita κύκλῳ τῆς Ἱερουσαλὴμ [in circuitu Hierosolymorum] LXX, 16r. 33; 13.

37. ἃς ἔχουσιν, quod enim edant] Pro ὅς φάγονται. Ita apud Matthaeum: 15: 32, Οὐκ ἔχουσι τί φάγωσι. [Non habent quod manducent].

37. Ἀπελθόντες ἀγορεύαμεν, εὐμνῆσαι σπένδουσιν] Cum Christum constet χλωσάκωμον [marsupium] habuisse, et in eo ex amicorum collatione pecuniae aliquid, tum in suos et duodecim comitum tum in pauperum usque non video cur aliqui adeo abhorreant credere fuisse illi hoc tempore, cum ab oppidis in agros velut ibi mansurus aliquandiu

secessisset, *denarios ducentos*. Neque enim de nihilo est quod hanc pecuniae summam Apostoli nominant, quae tamen, ut ex Iohanne discimus, ipsorum iudicio sufficere non poterat tam immensae multitudini satiandae. Sensus ergo esse videtur quem nonnulli indicarunt: Sane ne quid a nobis desiderari possit, parati sumus quantum apud nos est pecuniae impendere his hominibus, non satiandis quidem, sed contra inedia parumper resolvendis.

39. *Ἀνακλίνει πάντας, accumbere facere omnes*] Sic *ἀνακλίνει αὐτὸν* [cum se ad accumbendum posuisset] est apud Lucianum.

Συμπόσια συμπόσια, per convivia] *Per distinctos convivarum ordines*. Numerus centenorum aut etiam quinquagenorum maior est quam ut contubernii nomen ei satia respondeat, cui nomini suus usus est in agno Paschali, qui κατὰ φρατρίαν [per sodalitia] denum aut vicendam edebatur.

40. *Πρασιαί πρασιαί, areolatim*] Nominativus vice ἀκλίντων [indeclinabilis], ut saepe apud Hebraeos: vide Ps. 73: 28, Esth. 6: 7, Syrum Luc. 23: 41. Tale est Ioh. 1: 14, πλήρης [plenus] pro πλήρους [pleni]. Tale ἀπὸ τοῦ Ὁ ὦν. [Ab illo Ens], Apoc. 1: 4 et 1: 5, ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ μάρτυς ὁ πιστός [ab Iesu Christo testis fidelis]. Nec assimilis apud Iosephum constructio, πάντων δὲ ἀνθρώπων δημιουργία ὄντων τοῦ Θεοῦ [omnibus hominibus opificium Dei existentibus]. Sic et apud Euripidem Phoenissis:

Μέλλων δὲ πέμπειν μ' Οἰδῖπου κλεινὸς γένος

Μαντείᾳ σέμεναι, ἀδελφὸν τ' ἐν ἰσχύρεσσιν

Ἐν τῷ δ' ἐπεστέλλουσιν Ἀργείοι πόλιν.

[Me mittere autem natus Oedipodis volem

Pythūs ad aras, clara Phoebi oracula,

Hanc interim urbem clausis Argivῶν φελλάνχῃ].

quo in loco μέλλων [volens] aperte positum est: pro μέλλοντος [volente]: ut et illo Herodoti: *Ἀλλὰ γενομένη πᾶσι ἡ Ἑλλὰς, χεῖρ μεγάλη συνάγεται* [Omnis Graecia coeunte, magnus conscribitur exercitus]. Sic ἀσπράττων [fulgurans] pro ἀσπράττοντα [fulgurantem] positum in secundo Iliados, notavit Eustathius, et. πῆσος [insula], pro πῆσος [insulae] primo Odysseae. Sic et apud Proclum aliquoties μετὰ τοῦ ἐν, χωρὶς τοῦ ἐν [cum Unum, absque Unum].

: Ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πενήκοντα, *per centenos et quinquagenos*] Id est, nec plures centenis nec pauciores quinquagenis. Potuerunt igitur simul accumbere sexageni, septuageni, octuageni.

: 43. Καὶ ἀπὸ τῶν ἰχθύων, *et de piscibus*] Id est, καὶ τῶν ἰχθύων τι. [*et aliquid de piscibus*]. Addidit hoc Marcus, neque tamen quantum fuerit prout exprimendum. Ita Matth. 27: 9, ἀπὸ νιῶν Ἰσραὴλ [*a filiis Israelis*] positum pro πλείους τῶς νιῶν Ἰσραὴλ [*quidam filiorum Israelis*].

: 46. Καὶ ἀποκατάμενος αὐτοῖς, *cum dimisisset eos*] Nimirum τοῦ ὄχλου [*populum*]: constructio πρὸς τὸ σημαίνειν [*ad id quod significatur*], ut infra 8: 1, παντάλῳ ὄχλου ὄντος, καὶ μὴ ἔχοντος [*cum turba multa esset, nec haberent*]. Ἀπολύσας τοὺς ὄχλους [*dimissa turba*] est apud Matthaeum. Prius Christus Apostolos ablegavit, tum valēdixit multitudini, deinde in montem se oratum contulit. Hic ordo est apud Matthaeum, nec dubium quin idem aliis verbis dixerit Marcus.

: 48. Ἐν τῷ ἑλάνειν, *in remigando*] Ἐλάνειν de navi proprie est *καπηλατεῖν*, *remigare*. Xenophon: Εἰ δὲ ἑλάνειν θέας κατὰ μέρος τοὺς ναύτας ἀνέπαυε [*Si remigandum esset per vices nautis quietem dabat*]. Causae nihil video out ab hac interpretatione, quam sequuntur Syrus et Latinus, recedendum sit. Molestia navigationis eo describitur quod contra ventum remis obniti necesse esset.

Ἦθελε παρελθεῖν αὐτοῦς, *volebat praeterire eos*] Non intraturus navem, nisi Apostoli hoc precibus ab illo expressissent. Hoc est quod Iohannes dicit: Ἦθελαν αὐτὸν λαβεῖν αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον [*Volebant ergo decipere eum in navim*], id est, orabant; quomodo τὸ θέλει sumi supra diximus.

51. Ἐνόησαν, *cassatis*] *per*, ut Gen. 8: 1.

Ἄλλαν ἐκ περισσοῦ [*ex περισσοῦ*] Hoc est quod apud Paulum aliquoties dicitur *περισσότερος*, *plus quam vehementer*.

Ἐξίσταντο καὶ θαύμαζαν, *stupabant et mirabantur*] Id est, θαυμάζοντες ἐξίσταντο [*mirantes stupabant*], ut et Syrus accepit.

: 52. Οὐ γὰρ συνήκαν ἐπὶ τοῖς ἄρτοις, *non enim attenderant ad panes*] Non attenderant satis ad miraculi prioris magnitudinem: quod si fecissent, non erat cur iata

super mare ambulatio et sedatio tempestatis adeo illis praeter opinionem eveniret. Ita *συνην* sumi aliquoties apud Matthaeum observavimus. Nec aliter usus est Lucas 2: 50. Confer et quod infra 8: 17.

Πεπωρομένην, occalluerat] Ita et infra 8: 17, *Οὐκ οὐδέ συνίστητε; ἔτι πεπωρομένην ἔχετε τὴν καρδίαν ὑμῶν;* [Nondum cognoscitis, nec intelligitis? adhuc colto habitis animam obductum?] Diximus hac voce significati quaecunque vitium vetustate inolitum; quale erat in Apostolis ἀποσιγία [negligentia], praesertim circa ea quae ad Divinam Christi potentiam pertinebant.

54. *Ἐπισυνόντες αὐτὸν, cognoverunt eum*] Ἐλλειψις [reticentia]. Subintelligitur quod expressit Matthaeus οἱ ἄνδρες τοῦ τόπου [viri loci illius], quod et hic a Syro est additum, et ex interpretamento in quosdam Graecos codices se insinuavit, cum non agnoscat Latinus.

55. *Ὃπου ἦσαν ὅτι ἐκεῖ ἐστὶ*] Ubique esse eum intellexerant. Ὃπου cum ἐκεῖ est ut ἢ τῶν: ita enim recte acceperunt Syrus et Latinus. Sic et ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ [cuius filiola eius] infra 7: 25.

56. *Ἐν ταῖς ἀγοαῖς, in foris*] In locis frequentioribus, ἔξω.

Ἦνυσσε αὐτοῦ, tangebant eum] Τοῦ Ἰησοῦ [Iesum]; non τοῦ κρανίδου [fimbriam]. Apud Matthaeum simpliciter est ἤψαυε [tangebant]. Credibile autem est a multis non fimbriam tactam, sed aliam aut corporis aut vestis partem. In iis autem qui Christum tangebant comprehenduntur et hi qui tetigerunt fimbriam.

CAPUT VII.

2. *Ἐπέμψαυε, succensuerunt*] Αὐτοῖς [eis] scilicet; ut Hebr. 8: 8. Primum succensuerunt, deinde etiam accusationem instituerunt comm. 5.

3. *Καὶ πάντες οἱ Ἰουδαῖοι, et omnes Iudaei*] Ostendit Marcus non fuisse hoc peculiare institutum Pharisaismi, sed ritum communiter observatum, ab illis scilicet omnibus qui Magistrorum receptas sententias sequebantur; quae Iudaeorum erat pars maxima. Nam alioqui Saddu-

caei et alii quidam eiusmodi institutis se non addicebant. Origo moris a contactu cadaveris, translatione facta ad alienigenas ut non minus quam cadavera impuros.

Πυγμῇ] Ita vertunt LXX *ῥωα* Exod. 21: 18, *facto pugno*, ut Cicero loquitur. Nam manum in pignum compositam manu altera lavabant, ut ex Mose Gerundensi atque aliis ostensum est. Tradit idem Iacobus Baalturina Magister Hebraeus in Semita vitae. Quod autem Theophylactus dicit *ἀρχὴ τοῦ ἀγκῶνος* [*cubito tenus*] in eo verum dixit, sed quod ad vocis huius significationem spectari vix potest.

Νιψοῦνται, laverint] *ἔτι* Levit. 15: 11.

4. *Ἀπὸ ἀγορᾶς, a foro*] Supple *γενόμενοι* [*venientes*]. Qui deesse aliquid putarunt addiderunt *ὅταν ἔλθωσι* [*ubi venerint*], quod a Syro non agnoscitur, neque necessarium est. In foro aliisque locis publicis multi erant *ἀλλοφυλαί* [*alienigenae*], a quibus contaminari se etiam in scios posse verebantur. Simili de causa in Parascen metuebant Praetorium accedere, quod plenum esset hominibus Romanis.

Βαπτίζονται, baptizentur] Maiori cura se purgabant fori contactu, quippe non manus tantum lavando, sed et corpus mersando. Cum vero hic mos apud omnes fere Iudaeos receptus fuerit ob consentientem Magistrorum auctoritatem, satis hinc intelligitur eos qui peculiari sectae suae nomine *ἡμεροβαπτισταί* [*Baptizatores quotidiani*] vocabantur plus fecisse quam caeteros, mersione ut scilicet etiam cum domo non exiissent; aut mane, notatum Clementi Alexandrino; aut etiam saepius, Batus ille apud Iosephum *ψυχρῷ ὕδατι τὴν ἡμέραν καὶ νύκτα πολλάκις λουόμενος πρὸς ἀγνείαν* [*frigida aqua die et de nocte saepius se lavans purificationis causa*]. In Clementis Constitutionibus de iisdem legitur: *Καὶ ἡμεροβαπτισταὶ εἰς μὴ βαπτίζονται οὐκ ἐσθίουσιν ἄλλα καὶ κλίνας καὶ τοὺς πίνακας ἥτοι πρατήρας καὶ ποτήρια καὶ ὄψια εἰς μὴ καθάρωσιν ὕδατος, οὐδέ τι χρῶνται* [*Quotidiani baptizatores nisi baptizentur non edunt: sed nec utitur lectis, discis, crateribus, poculis, sedibus nisi a purgatis*]. Quare apud Iustinum ubi sectarum Iudaica nomina recensentur, legendum putem *Φαρισσαίων καὶ*

φάρισαί [Phariseorum et Baptistarum] non φαρισαίων βαπτιστῶν [Phariseorum Baptistarum].

Οὐκ ἐσθίουσι, non comedunt] Ne per cibum pollutum nova pollutio accedat. Lavabant religionis causa ante cibum et post cibum, ut docent scripta Thalmudica.

Παρέλαβον, tradita accipere] ἱερ. Relata sunt παραλαμβάνειν et παραδιδόναι [traditum accipere et tradere], ut ad Matthaeum annotavimus.

Ξέσθον] Aequales intelligit. Nam et Cicero aquae sextarium dicit. Sicut autem vox ista ex Romano sermone per omnem orbem derivata apud Graecos passa est litterarum μετάθεσιν [transpositionem], ita et in Oriente: Nam Arabes dicunt لسيخ, Syri سوط pro سوطو [sexta]. Nominat ξέσθον pro mensura tunc Indaeis notissima Iosephus in Vita sua et in Originum libris: ξέσθον dixit et Adrianus Epicteto.

Καὶ χαλκίων, et aereorum] Cautè hoc dictum: aerea enim abluebantur, testacea frangebantur si polluta crederentur.

5. Οὐ περιπατοῦσι κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων, non ambulans iuxta traditionem Seniorum] Ita Act. 21: 21, μηδὲ τοῖς ἔθουσι περιπατεῖν [neque secundum consuetudines ambulare]; ἱερ. Hebraei certam vivendi rationem ac consuetudinem vocant דרך [ambulationem].

Κοιναῖς, communibus] Ἀλλήτοις [illotis], quod quidam habent codices, interpretamentum est ex comm. 2 supra. Latinus quoque legit κοιναῖς nec aliter Syrus: nam et supra is pro κοιναῖς, τοῦτ' ἔστιν ἀλλήτοις interpretatus est illotis manibus.

8. Ἀφέντες, negligentes] Primum dicit Christus negliget, id est, minus curari solere praecepta dilectionis; dum homines toti operosis istis ritibus distinentur, quod ipsum satis est mali. At deinde gradu facto, Christus insuper demonstrat esse quasdam παραδόσεις [traditiones] quae non tantum avertant ab internae pietatis studio, verum etiam directe repugnent praeceptis a Deo traditis, ut solet superstitio in peius procedere. Minus est ἀφίναμι quam ἀθετεῖν [irritum facere], et proprie oppositum τῷ κρατεῖν [retinere].

Καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα] Et alia id genus istis si-

milis, id est, ceremonias non minus frigidæ; quarum pleni sunt Iudaeorum libri. Lectionem hanc tuerentur constanter codices Graeci et Latini Interpres, et infra locutio eadem occurrit.

9. *Kalōs*, bene] Graece admodum. Scholiastes ad Aristophanem: *Ἀποσρεφόμενος καὶ παραιτούμενος λέγει τὸ Καλῶς* [*Adversans et reiiciens dicit, Bene*].

12. *Kal oux ēti ἀπέρα, et ultra non sinitis*] Est transitio ab oratione recta in obliquam. Nam recta oratio haec fuerat: *Dicitis, Si quis dixerit patri aut matri Deo sacrum esto quo a me iuvare posses, is non opus habet patri aut matri beneficium ullum praestare*. Sed quia qui hoc dicit, re ipsa non permittit, id est, implet, beneficium, ideo sensu eodem manente mutatum est sermonis genus. Sic infra 11: 32, cum Sacerdotes induxisset loquentes, *Ἀλλ' ἐὰν εἰπώμεν, Ἐξ ἀνθρώπων* [*si dixerimus, Ex hominibus*], statim sensu non implenda indirecta oratione intulit, *ἐφοβούντο τὸν λαόν* [*timebat populum*], quod huic loco simillimum est. Contra id Marcus supra 6: 9, cum oratione indirecta dixisset *ὁ δεδεμένους* [*calceatos*], statim directam orationem intulit *καὶ μὴ ἐνδύσησθε δύο χιτῶνας* [*et ne induamini duas tunicis*]. Tale est et illud Clementis Romani in li cui titulus *Περὶ τοῦ Πέτρου* [*Circuitus Petri*], ubi sic *Καὶ ὁμολογῶν ἀπεκρίνατο μηδὲν τούτων ἀληθέστερον εἶναι ὡς πᾶς* [*Et cum iureiurando respondit nihil verius esse quas dixisti*]. Et Lucas cum obliqua oratione dixisset *ὅτι ἀξιός ἐστιν ὃ παρῆκε τοῦτο* [*dignum esse*] cui praestaret *Iesus* (nam ut secundae sit personae praemorem est horum Scriptorum), subiecit oratione directa, *ἀγαπᾷ γὰρ τὸ γένος ἡμῶν* [*diligit enim gentem*]. Sic et Matthaeus ubi Christum inducit loquentem quaedam tamen de suo inserit, 9: 6, 26: 18. ne autem dictum est, *non sinitis*, quia dogmata rum a tali officio homines avocabant. De re ipsa quae apud Matthaeum.

15. *Ἐξώθεν τοῦ ἀνθρώπου, extra hominem*] Citra minis conscientiam. Vide infra 19.

Κοινῶσαι] Profanum, id est, Deo invisum, *redde*

19. *Καρδίαν*] Animum, ex quo solo delictum nasci

Καθαρίζον, purgans] Si quid est in cibo naturalis immunditiae, id alvo eiectum purgat relictum in corpore cibum.

22. *Πλεονεξία*] *Studium habendi*, quod ipsum, ut iniustae rei faciendae rationes absint (quod fieri vix solet), per se vitiosum est, imo ut Paulus ait *εἰδωλολατρεία* [*idololatria*] quaedam. Id proprie haec vox designat, ut ipsa origo indicat, quanquam usus ad res consequentes significationem produxit. Xenophon dixit τὸν τοῦ πλεονεκτηῖν ἔρωτα [*studium plus habendi*]. Nec aliter usurpari a nostris Scriptoribus indicio est Lucae illud: Ὁρᾶτε καὶ φυλάσσετε ἀπὸ τῆς πλεονεξίας· ὅτι οὐκ ἐν τῇ περισσεύειν τινὲ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστίν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ [*Videte ut caveatis avaritiam: quia cuiusquam vita non est ex his quae abunde possidet*]. Plurali autem numero *πλεονεξίας* dixit et Petrus 2 Ep. 2: 14.

Πονηρία] *Ponhria* est ubi latius sumatur pro omni vitiositate, quam *κακία* Graeci vocant. At hic certa est species tantum, ni fallor, a *dolo*, qui sequitur, distans quantum *κλοπή* [*furtum*] superat *πλεονεξίαν*. Idem huius vocis usus est Rom. 1: 29, ubi vetus Interpres *malitiam* vertit, meo iudicio optime. Cicero. Tusculanarum IV, *Malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium*. Huic affinis est *κακότης* [*malignitas*].

Δόλος] *Dolus malus*: quem in censu vitiorum Paulus etiam ponit dicto ad Romanos loco. Eum definebat Aquilius, *Cum aliud simulatum est aliud actum*: Ulpianus, *Maohinationem quandam alterius decipiendi causa cum aliud simulatur et aliud agitur*.

Ἀσέλγεια, impudicitiae] Reperitur haec vox plerumque iuncta cum voce *καθαρότης* [*impuritatis*] apud Paulum, et 2 Cor. 12: 21, Gal. 5: 19, Eph. 4: 19, et hic Syrus foctorem transtulit: unde apparet intelligi obscœnitatem in dictis factisque: ut pars eius sit *ἀσχηρολογία* [*obscœniloquentia*], quam caeteris vitiis annumerat Paulus Col. 3: 8. Pluralem autem numerum codices boni praeferunt; atque ita legit Latinus.

Ὀφθαλμός πονηρός, oculus malus] *Φθόνος* [*invidia*] dicto ad Romanos loco. Eo enim sensu plerumque Hebraei usurpant עין רע [*oculus malum*], ut Deut. 15: 9.

Βλάν.

Βλασφημία] Exprimitur et hoc vitium, *maledicentia* scilicet, dicto ad Colosseenses loco. Et ad Romanos duo genera notantur hominum eo vitio aegrotantium, *ψιθυρίζαι καὶ κατάλαλοι* [*susurrantes et detractores*].

ὑπερηφανία, superbia] *ὑπερηφάνους* [*superbos*] nominat et Paulus dicto ad Romanos loco. Est autem *ὑπερηφανία*, Theophrasto definiente, *καταφρόνησις τις πλὴν αὐτοῦ τῶν ἄλλων* [*contemptus aliorum extra se*]. Seneca: *Ex fastidio venit omnis superbia*.

Ἀφροσύνη, stultitia] Puto *ἄφροσύνην* hic esse incogitantiam atque incuriam rerum bonarum, quae maxima delictorum scaturigo est. Ita Paulus Eph. 5: 17, *Διὰ τοῦτο μὴ γίνεσθε ἄφρονες, ἀλλὰ συνιέντες τί τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου* [*Propterea nolite fieri imprudentes, sed intelligentes quae sit voluntas Dei*].

23. *Ἔσωθεν ἐκπορεύονται, abintus procedunt*] Factis se produnt. Vide quae ad Matthaeum.

24. *Οὐδένα ἤθελε γινῶναι, neminem voluit scire*] Ne do industria profanarum gentium homines ad se allicere videretur, posthabitis Iudaeis.

27. *Ἄφες πρῶτον χορτασθῆναι τὰ τέσσα, sine prius saturari filios*] Sine prius Iudaeos impleri beneficiis, ut nihil habeant quod querantur. Tum tempus veniet spargendi coelestia beneficia in gentes alias, cum Iudaeos eorum fastidium ceperit.

29. *Διὰ τοῦτον τὸν λόγον, propter hanc orationem*] *Μετωνομία* [*transnominatio*] effecti pro causa. Per *orationem* enim significatur fides oratione expressa, ut apud Matthaeum videre est.

Ἔπαγε, vade] Per *παρένθεσιν* [*insertionem*] accipiendum est, ut praecedentia sequentibus cohaereant.

30. *Βεβλημένην ἐπὶ τῆς κλίνης; iacentem super lectum*] In lecto molliter cubantem sine ulla iactatione.

32. *Μογιάλων; hominem impeditae linguae*] Omnino Syro assentior atque aliis qui hunc non mptum sed impeditae linguae fuisse arbitrantur. Nam sequitur *ἐλάλει ὀρθῶς* [*loquebatur recte*]. Neque obstat quod infra dicitur *ἀλάλουν; λαλεῖν* [*elinguēs loqui*]. Nam *α* particula Graecis saepe difficultatem significat. Sed et LXX Hebraeum *וְאֵל* modo vertunt *μογιάλων*, ut Esai. 35: 6, modo *ἀλάλων*, ut Ps. 38: 14.

Ἰνα

Ἔνα ἐπιθῇ αὐτῷ τὴν χεῖρα, ut imponat illi manum].
Vide Matth. 9: 18 et supra 5: 23.

33. *Τοῖς δακτύλοις αὐτοῦ εἰς τὰ ὦτα, digitos suos in aures eius]* Saepe Christus externo aliquo signo inadspec-
tabilem efficaciam velut spectandam exhibebat. Ita digitis
in aures immissis irrigataque lingua testatum fecit se eum
esse cuius vi clausi meatus quasi perterebrarentur, et
lingua palato adhaerescens motum recuperaret.

Καὶ πτύσας, et exspuens] Vide infra 8: 23 et Ioh. 9: 6,
ubi caeci similiter per salivam sanantur. Nec alio hoc
referendum mihi videtur quam quo superiora, ut hoc quo-
que indicio ostenderetur ab ipso Iesu prodixisse hanc salu-
tiferam virtutem, cum nihil admotum esset affecto cor-
pori praeter ea quae ipsius Iesu erant propria.

34. *Ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανόν, suspiciens in coelum]*
Matth. 14: 19, supra 6: 41, Luc. 9: 16. Hoc signo refe-
rebat ad Patrem operis gloriam, Ioh. 11: 41, 17: 1.

Ἐξέσχε, ingemuit] Miserans, ut credibile est humani
generis labores.

Ἐφφαθα, ὃ ἐστὶ, Διανοίγητι, Ephphatha, quod est;
Adaperire] Omnia sensuum impedimenta velut vincula
quaedam sunt: unde etiam *ἄνοιξι* [aperiri] et *ἄνοιξον* [pa-
tescere oculis] dicitur qui oculis recte utitur, Exod. 4: 11,
Num. 24: 4, et *ἀνοίγεσθαι* [aperiri] de oculis dixit Matthaeus
9: 30, 20: 33, et Iohannes 9: 14, 17, 21, 26, 30, 32, 10: 21,
11: 37. Quare et hoc loco potest non minus ad linguam
quam ad aures referri; quanquam proprie, ut iam sequi-
tur, *διανοίγεσθαι* auribus convenit, *λύεσθαι* [solvere] linguae.
Sed solent ista per abusionem misceri. Lucas 1: 64, de
Zacharia, *Ἀνεώχθη δὲ τὸ στόμα αὐτοῦ [Apertum est os eius].*
De ore quidem saepe id loquendi genus reperias, Ps.
38: 14, *Ὡς εἰ ἀλαλὸς οὐκ ἀνοίγων τὸ στόμα [Sicut mutus non*
aperiens os suum]. 39: 10, *Ἐκωφήθην καὶ οὐκ ἤνοιξα τὸ*
στόμα [Obmutui et non aperui os meum]. Prov. 31: 8,
Ἄνοιξέ σου στόμα ἀλάλῳ [Aperi os tuum muto], iuxta Aquila-
m et Symmachum. Haec autem vox *Ephphatha* simul
cum saliva, et tactu aurium ac linguae, ex hoc Christi
facto ad Baptismi ritus postea translata sunt, ut signifi-
icaretur non minus interna mentis impedimenta tolli per
Spiritus Christi quam in isto homine sublata fuerant sen-
sum

suam impedimenta. Nam et cor dicitur διανοίγεσθαι Acti. 16: 14. Imo et cordi aures tribuuntur, ut alibi vidimus.

35. Δεσμός τῆς γλώσσης αὐτοῦ, *vinculum linguae eius*] Ita et morbus δεσμός dicitur Luc. 13: 16.

36. Ὅσον, *quanto*] Cur a Syri et Latini interpretatione hic recedendum sit causae nihil video. Nam ἀπόδοσιν [*id quod respondet*] in hoc genere loquendi silentio omitti frequentissimum est, etiam apud Latinos auctores; et potest ea satis intelligi ex sequente comparativo: ὅσον autem dicitur suppressa vocula, quae saepe suppressi solet, κατά. Nam καθ' ὅσον ita usurpat Scriptor ad Hebr. 3: 3, Καθ' ὅσον πλείονα τιμὴν ἔχει, [*Quanto maiorem honorem habet*]. Ostendit hic locus veritatem proverbii, *Gloria fugientem sequitur*.

Μᾶλλον περισσότερον, *magis etiam*] Tale est μᾶλλον διαφέρετε [*magis praestatis*] Matth. 6: 26, μᾶλλον εἰς τὸ χεῖρον [*magis in peius*] Marc. 5: 26, περισσότερος μᾶλλον [*abundantius magis*] 2 Cor. 7: 13.

Ἐκήρυσσον, *praedicabant*] Sic impletum Esaiæ vaticinium 35: 6. ὁ πρὶν ἦν, *Praeconsium faciet lingua muti*.

37. Ὑπερπερισσῶς, *insuper amplius*] Ita ὑπερπερισσεύειν [*superabundare*] dixit Paulus.

Ἐξελήσονται, *admirabantur*] Rursus dictum impersonaliter. Subintelligendum οἱ ἄνθρωποι [*homines*] qui ista audiebant. Ita et infra 8: 22, φέρουσι [*adducunt*].

Καλῶς πάντα πεποίηκε, *bene omnia fecit*] Scriptor Ecclesiastici, Τὰ ἔργα τοῦ Κυρίου πάντα καλὰ σφόδρα [*Opera Domini universa bona valde*], 39: 21.

C A P U T VIII.

2. Οὐκ ἔχουσι τί φάγωσι, *nec habent quod manducent*] Ut olim cum manna datum est, Exod. 16.

3. Ἐκλυθήσονται, *deficient*] Respondet haec vox Hebraeae פָּרָה, ut apparet Thren. 2: 11, 19.

Ἦκασι, *venerunt*] Hanc lectionem tacetur veterum Interpretum auctoritas.

4. Πόθεν, *unde*] Πόθεν ἄρτων supple ληφθέντων, *Unde acceptis panibus alere eos possimus?* Vide Matthaeum.

7. *ἔτι παραθεῖναι, dixit apponera]* *ἔτι*, id est, *ἐπι-
λέγει* [*iussit*], ut ante diximus. Atque ita recte hic ver-
tit Latinus Interpres.

10. *Δαβιανουθά]* Ita Syrus, Arabs, Latinus et præ-
stantissimi codices, et Graeci Scriptores ad hunc locum:
quare quod alii libri pridem habuerunt *Μαγδαλ* aut *Μα-
διγὰδ* interpretamentum est ex Matthæo. Christus hic
per sortem Rubenis venit in sortem Manassis; inde per
sortem Gadis in sortem Danis, infra 27, ne quam partem
terrae inter Iacobi posteros olim divisae omittat.

11. *Συζητεῖς αὐτῷ, disputare cum eo]* Mos antiquis-
simus disputandi erat per interrogationes. Hinc *πλείη
ἐρωτήματα* [*plura interrogata*] in Sophismatum numero
ponit Aristoteles. Vide et Luc. 2 46. Hinc factum ut
συζητεῖς disputare.

12. *Ἀναγεῖνάζας τῷ πνεύματι αὐτοῦ]* *Suspiria duxit ab
imo pectore*, ut loquuntur Latini Poetae. Nam *πνεῦμα*
hoc loco est *animus humanus*. Vide quae ad Matth. 5: 3.

Εἰ δοθήσεται, si dabitur] Ut Ps. 131: 2, *εἰ μὴ ἐταπει-
νοφρόνουν* [*si non humiliter sentiebam*]. 132: 3, *εἰ εἰσε-
λεύσομαι* [*si introiero*]: ubi male nunc in Graecis codici-
bus εἰ omittitur, quod apparet ex membro sequenti καὶ
εἰ ἀναβήσομαι [*et si adscendero*]. Subticetur quae plenam
orationem faceret ἀγὰ [*imprecatio*], idque melioris ominis
causa. Quod et Deus ἀνθρώπων ὁμοιωθεὶς [*more humano*] imi-
tatur Pa. 89: 36, 95: 11.

Τῇ γενεᾷ ταύτῃ σημεῖον, generationi isti signum] Re-
petendum ἀπὸ τοῦ κοινοῦ [*ex dicto in commune*] quod
praecessit ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ [*de coelo*].

15. *Βλέπετε]* Ita et Paulus dixit βλέπετε pro *cavete*
Phil. 3: 2, et noster hic infra 12: 38.

Ἡρώδου] Ita prisci Interpretes. Quare quod alii ha-
bent *Ἡρωδιανῶν* [*Herodianorum*] ex annotatione natum
est. Vocatur autem Herodianorum dogma *Herodis*, quia
Herodi honorem deferbat qui Messiae debebatur: quos
partem fuisse Sadducaeorum alibi diximus.

17. *Πεπωρωμένην, callo obductum]* Vide supra 6: 52.

18. *Ὁφθαλμοὺς ἔχοντες οὐ βλέπετε καὶ ὅτα ἔχοντες οὐκ
ἀκούετε, oculos habentes non videtis et aures habentes
non auditis]* Alibi perversitas notatur obstans docilitati;
hic

30. Περὶ αὐτοῦ, de ipso] Illud, *Christum se esse*. Nam veri Doctorem et Prophetam se dici ab Apostolis volebat; Messiam vero se esse paucis dixit, nolens id ipsum publice vulgari ante triumphatam mortem. Videtur autem Petrus in huius historiae recitatione magnificam illam promissionem a Christo sibi factam modesto silentio praeterisse, cum quicquid erat in quo culpari ipse posset apertissime narraverit: quam formam narrandi bona fide secutus est Marcus.

31. Ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*] Allusio ad locum Ps. 118: 22, cuius saepe meminerunt Christus eiusque Apostoli. Ibi in Hebraeo est **אבן**, quod Hellenistae modo vertunt ἀποδοκιμάζειν, modo ἐξουθενεῖν [*nihili pendere*]. Habuit ἐξουθένησι; [*abiectio*] suos gradus; ad summum autem pervenit eo tempore cum Christus a Synedrio, tanquam indignus Iudaei nomine, traditus est Romanae potestati.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας, *post tres dies*] Vide quae ad Matth. 27: 63. Hoc addam, non male ab Hebraeis dici solere *Deum beneficia sua cumulatiùs implere quam verba ferunt*. Intra triduum praestare quod exacto triduo facturum te promiseris, bonitatis est laudandae, non accusandae vanitatis. Nam in promissis tempus adiicitur ne serius fiant, non ne citius dicto. Atque ita aiunt Iudaei liberationem ex Aegyptiaca servitute promissam post annos quadringentos, praestitam post ducentos et quod excurrit.

32. Παρρησία] **כח** Syrus recte; *sine involucris*, παρρησίαν οὐδεμίαν λέγων [*proverbium nullum dicens*], ut Iohannes hanc vocem explicat, id est, λόγῳ ἀσχηματισῶ, simplici ac nuda oratione, non per figuras, ut ante Ioh. 2: 19, 3: 14, 6: 51. Προθυμίαν [*prompte*] eodem sensu est apud Dionem.

35. Σώσει, *salvam faciet*] Εὕρησει [*inveniet*], Matth. 10: 39, ubi quae notata vide.

38. Ἐναισχύνθη] Dicunt quidem Latini *erubescere aliquem*, sed sensu longe alio, pro eo quod est *revereri*. Atque eo modo αἰσχύνομαι cum casu quarto Graeci usurpant. Hic autem est ἐναισχύνεσθαι, *agnoscere aliquem nolle quod abiectae eius sortis nos pudeat*: quomodo et

Paulus usurpat Rom. 1: 16. Est autem in hac Christi oratione insigne ἀντίθετον [oppositum]: nam ex adverso respondent homo quilibet, et Christus; non agnoscere, et non agnosci; status Christi humilis, et status gloriosus; mundus hic perversus, et sancti Angeli.

Μοιχαλίδι, adultera] Matth. 12: 39. Ita merito vocatur mundus, id est, maior pars humani generis, ob defectionem ab uno vero Deo et eius cultu, Ioh. 17: 25.

CAPUT IX.

1. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς, et dicebat illis] Miror hoc commentum in quibusdam codicibus inchoare novam sectionem; cum rectius adhaereat praecedentibus; quomodo divisionem instituisse videntur et veteres Graeci.

Ἐν δυνάμει] Per vim Spiritus Sancti.

3. Στίλβοντα] Ἐξασράπτοντα Lucas, fulgurantia. Οἱ ἀστρολόγοι τοὺς ἐν κινήσει ὄντας ἀστράς στίλβοντας καλοῦσιν [Astrologi stellas quae in motu sunt splendentes vocant], inquit Apollonii interpres.

Οἷα γυναιὲς ἐπὶ τῇ; γῇ; οὐ δυνάται λευκαῖναι] Quam candida nullus in terris fullo fecerit. Non dissimile loquendi genus apud Horatium:

— Animas quales neque candidiores

Terra tulit.

6. Ἐκφοβοί; exterriti] Eadem vox Hebr. 12: 21,

10. Τί ἐστὶ τὸ ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι, quid esset ex mortuis resurgere] Generalem resurrectionem, ut Martha Ioh. 11: 24, tum ex traditione Maiorum tum ex apertissima Christi doctrina sperabant, qualis tamen ea futura esset non satis intelligentes: at in hoc aevo aliquem vere mortuum in vitam reverti posse, in mentem ipsis venire non poterat. Quare sequitur ut, qui a Prophetis et Christo resuscitati erant hactenus, eorum animas non putaverint plane fuisse ἐν ᾗδου [apud Inferos], hoc est, a corpore separatas, aut id quoque, ut alia multa ante ubertatem Spiritus Sancti, per incogitantiam ipsis in oblivionem verterit. Vide infra 33.

11. Ὅτι λέγουσιν, quid ergo dicunt] Sic Hebraei 22

sum

sum pro cur usurpant, Esai. 29: 16. Sic infra 9: 28: Hoc Hebraïsmis Marci annumerandum.

12. Ἡλίας μὲν ἔλθων πρῶτον ἀποκαθιστῇ πάντα, *Elias veniens primum restituet omnia*] Μιμητικῶς [imitando] recitat dictum frequens in ore Legis peritorum; quod certo sensu verum esse concedit.

Καὶ πῶς γέγραπται ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα πολλὰ πάθῃ καὶ ἐξουθενωθῇ, *et quomodo scriptum est de Filio hominis, ut multa patiatur et reprobetur*] Τίς ἀνθρώπου est Messias; ut alibi diximus. Ἐξουθενοῦσθαι, ut modo diximus, Hellenistis idem est quod ἀποδοκιμαῖσθαι [reprobari], et convenit cum illo Esaiæ 54: 13 [contemptibilis anima] 49: 7. Si verum est *Eliam omnia restitutum*, id est, quemadmodum Legisperiti interpretantur; effecturum ut a populo omni Iudaico Messias gratis animis accipiat, quomodo igitur constabit fides aliis vaticiniis quae ostendunt fore ut Messias *multa patiatur* (quod apertissime dixit Esaias), *et reiiciatur a primoribus populi* (quod David διὰ τύπον [per typum] significavit), imo cur Messias dicitur *Filius hominis*, quod nomen sortem abiectam indicat? Simili modo πῶς samitur Matth. 22: 45.

13. Ἀλλὰ λέγω ὑμῖν, *sed dico vobis*] Imo, inquit, tantum abest ut Eliae opera omnes Iudaei sint ad obedientiam Messiae debitam perducendi, ut ipse qui Elias dicitur debuerit a Iudaeis atrocissima perpeti.

Καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτὸν, *sicut scriptum est de eo*] Cum Baptistam *Eliam* vocet Propheta, hoc ipso intelligi datur non defuturos ipsi Achab et Iesabeles.

16. Πρὸς αὐτοὺς, *cum iis*] Ita Syrus legit, Discipulos intelligens, quod omnino exigere videtur comma 14 supra.

18. Πήσσει αὐτόν καὶ ἀφρίξει, *allidit illum: et spumas*] Πήσσει et συσπαράσσει [allidere et dissipare], pro quo Marcus supra 1: 26 et hoc loco bis dixit σπαράσσει [discerpere], distinguit Lucas 9: 42. Et Syrus hic pro ἀφρίξει legisse videtur σπαράσσει, cum tamen μετὰ ἀφροῦ [cum spuma] sit etiam apud Lucam. Puto πήσσει esse solo *allidit*, quomodo accepit Syrus et vetus Interpres Latinus. Et Tertullianus illud Matth. 7: 6, μήποτε ῥήσω-
αυ ὑμᾶς vertit, *ne vos evertant*, Ad uxorem II, Sic et
Graeci alibi vertunt ῥηγνύναι, alibi καταβάλλειν [deicere],

et ~~ἄλλοι~~ alibi *ῥηγνύναι* alibi *ῥάσσειν* [*proiicere*] vel *ἰδαρῖν* [*colo illidere*]. Est autem *ἄλλειψις* [*reticentia*] in illo καὶ ἀρρίκει, subauditur enim αὐτός [*ille*].

· Τρίκει, *stridet*] *πν.*

· Καὶ ἔγκαίεται] *Tabescit* *ψ.*, ut Zach. 11: 17.

20. Καὶ ἰδὼν αὐτὸν εὐθέως τὸ πνεῦμα, et videns eum statim Spiritus] Omnino ἰδὼν construendum est cum πνεῦμα, nimirum κατὰ τὸ σημαζόμενον [*secundum vocis significationem*]. Perinde enim est quasi diceretur δαίμων [*Daemon*]: atque ita apparet Syrum accepisse. Similis constructio Ioh. 16: 13.

· ῥονάραξεν αὐτὸν, *discerpsit illum*] Syrus legisse videtur ἔρρηξεν [*allisit*], Latinus ἐτάραξεν [*conturbavit*]. Utrumque ab interpretamento natum videtur.

· Ἀρρίκων, *spumans*] Videtur Syrus non intellexisse vocem ἀρρίκειν hoc loco, et ἀρροῦ apud Lucam, nisi forte hic πρίκων [*serratim secans*] et supra πρίκει legerit. Notam lectionem defendit Lucas; et rei convenit: est enim coniunctum id insaniae. Vide historiam quae est 1 Sam. 2 et ibi Iosephum; item Scriptorem libri περὶ λεράς νόσος [*De sacro morbo*] qui est inter Hippocratea.

21. Παιδιώθεν, *ab infantia*] Marcus παιδίον vocat etiam puellam duodecennem, ut apparet supra 5: 39, 42. Iamque aliter hic Syrus accepit, ut notavimus ad Matthaei *ψ.* παιδάριον [*puerulum*] plerumque vertunt LXX. At Iud, quod indidem venit, *ר'ונו* Gen. 8: 21, ἐκ νεότητος [*a iuventute*].

22. Εἰτε, δύνάσαι, βοηθήσον ἡμῖν, *si potes, adiuva* In paucis verbis et fidei aliquid elucet, et id sane verum: quod tamen Christus non aspernatur.

23. Τὸ, εἰ δύνάσαι πιστεῦσαι, *si potes credere*] Ἐλλειπὸς λόγος [*defectivus sermo*], quem optime supplendo addito βοηθήσει σοι. *Confidere, si modo id potes, erit salutis*. Ita infra, ἡ πίστις σου σέσωκε σε [*fides tua te salvum fecit*]: nisi malimus τὸ hic παρῆλθεν [*abundavit*] quomodo ferme apud Lucam 22: 2.

· Πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι, *omnia fieri possunt confidendo* Omnia effici possunt (a Deo scilicet) in usum confiden-

24. Βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ, *adiuva incredulitatem meam* Quod fiduciae meae deest, bonitate tua supple. Na

augmentum fiducia ab Iesu speraverit; et quidem subito, vix credibile est.

25. Ἐπισυντρέχει] Particula ἐπὶ puto motum ad locum significari, ut sensus sit, concurrere ad ipsum; quomodo sumpsit Syrus.

Καὶ μηκέτι εἰσελθῆς; et amplius ne introeas] Id ideo; quia incursus iste Daemonis, ad exemplum lunatici morbi, sua habebat intervalla.

28. Ὅτι, quare] Pro τί ὅτι aut διὰ τί, ut et supra comm. 2. Confer cum utroque Matthaei loca.

30. Παραπορεύοντο, extra viam ibant] Id est, παρὰ τὴν ὁδὸν ἐπορεύοντο, diverticulo ibant, non via regia. Solus enim esse cum Discipulis Christus volebat. Est quidem παραπορεύεσθαι interdum praeterire, aut etiam cum dativo ad latus alterius ire: sed ut qui in eodem sint itinere dicantur παραπορεύεσθαι, id est, una iter facere, non videtur ἀναλογία [ratio vocum similium] pati. Eodem quo hic interpretor sensu Marcus παραπορεύεσθαι et supra usurpavit 2: 23. Nam et ibi Christus per agros privatos non per viam publicam iter faciebat. Et sic ὧ Graeci vertunt παραπορεύεσθαι Deut. 2: 18, quanquam alibi ea voce laxius usi.

31. Παραδίδοται εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, traditur in manus hominum] Puto recte referri posse ad permissionem Dei Patris, quia dicitur ἀνθρώπων.

32. Τὸ ῥῆμα, verbum] Non de morte (nam ob eam tristitia afficiebantur, Matth. 17: 23), sed de modo mortis, violento scilicet, Luc. 9: 45, et simul de resurrectione; ut supra comm. 10. Non intelligebant quomodo haec cum vaticiniis de Regno Messiae cohaererent.

34. Τίς μέγας, quis maximus] Scilicet inter ipsos: id enim tacita primum cogitatione, deinde et verbis inter se agitaverant. At a Christo invitati ut dicerent quid esset de quo disceptassent, id quidem tacent, sed generalius et honestius proponunt quaestionem, quis in Regno Messiae maximus esset futurus, nulla sui facta mentione.

35. Ἐσθαι, erit] Haec erit Regni mei conditio, ut qui maximas obituri sunt functiones non maiora percepturi sint commoda, sed plus toleraturi laboris in aliorum utilitatem. Vide Matth. 20: 26.

36. Ἐγκαλισσόμενος αὐτὸν, *amplectens illam*] Vide infra 10: 16. Hebraeum רַחַם LXX vertunt ἐγκαλιῶμαι Prov. 6: 10, alibi vertunt περιλαβάνειν [circumdare], ut 2 Reg. 4: 16, Eccl. 3: 5, Gen. 29: 13, alibi συνέχεσθαι ἀγκάλαις [continere ulnis] Prov. 5: 20. Non male igitur vertitur *amplectens*. Neque enim erat tam parvus infans ut ulnis gestandus esset, quippe qui vocatus a Christo accurrerit, ut ex Matthaeo discimus. Imo Christus puerum *iuxta se constituit*, ut Lucas narrat 9: 47. Amplexu Christus amorem testatus est quo simplicem aetatem et hominea ad eam simplicitatem se componentes prosequitur.

37. Τῶν τοιούτων παιδίων, *ex huiusmodi pueris*. Metaphora ex comparatione: *pueros* enim vocat qui puero-
rum instar ab ambitione et similibus vitiis vacant. Vide ad Matthaeum.

Καὶ ὅς τιν ἐμὲ δέχεται, *et quicumque me receperit*] Matth. 10: 40.

Ὅν ἐμὲ δέχεται, *non me recipit*] Μόρον [solum] ex interpretamento adiectum, sed frequenter solet in huiusmodi bimembri oratione subaudiri: Gen. 32: 28, Ioh. 12: 44. Alibi similis ἔλλειψις [defectus] per *tam* et *quam* rectius exprimitur; ut infra 13: 11, Ioh. 7: 16.

38. Ἐν τῷ ὀνόματι σου] *Te nominato*. Formula enim erat exorcismi, *In nomine Iesu Nazareni egredere*; ut et in sanationibus, Act. 3: 6. Haec autem formula, sicut in fidelibus omnibus efficax erat ex Christi promissione (qua de re agemus alibi), ita interdum vim suam habebat etiam per minus bonos pronuntiata, idque ad honorem Iesu, ut ex Origene alibi ostendimus. Videtur autem iste de quo agit Iohannes neque tam pravus fuisse quam erant Scaevae filii; neque tamen ita addictus Iesu ut se in eius disciplinam traderet; sed medio affectu, non male de Iesu sentiens; id enim significare videntur Christi verba.

Ὅς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, *qui non sequitur nos*] Non se adiungit nostro comitatu, neque profitetur se tui gregis.

Ἐκώλυσamen αὐτὸν, *prohibuimus eum*] Non invidia, sed improvido in Magistrum studio, similes Iosuae Num. 11: 28, nondum intelligentes illud quod dixit Paulus: Παντὶ τρώ-
πῳ, εἴτε προφάσει, εἴτε ἀληθείᾳ, Χριστὸς καταγγέλλεται καὶ
ἐν

ἐν τούτῳ χαίρω, ἀλλὰ καὶ χαρήσομαι [*Dum omni modo sive occasione, sive animo sincero Christus annuntietur: et hac de re gaudeo, sed et gaudebo*], Phil. 1: 18.

39. Καὶ δυνήσεται ταχὺ, *et possit cito*] Hoc δυνήσεται moraliter intelligendum. Vix enim reperietur homo tam vanus quī sub idem tempus sit obtrectaturus ei cuius nominis vi adversum Daemonas utitur.

40. Καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν, *adversum vos, pro vobis*] Ita optimi codices, ita Syrus, ita Arabs, ita Latinus; quare mutari non debuit. Proverbium erat usu communitum; quod prima an secunda an tertia persona offeratur nihil refert: nam indefinita oratio est ad quosvis perti-nens. Locum habet hoc adagium quoties res aliqua as-sumtis undecunque subsidiis promovenda est. Celebris est Caii Caesaris vox, qui *medios* dicebat *sibi suorum numero futuros*. Quomodo non pugnet cum eo quod dicitur Matth. 12: 30, vide in inibi annotatis.

41. Ὁ; γὰρ ἂν περίῃ ὑμᾶς, *quisquis enim potum dede-rit vobis*] Vocula γὰρ videtur aliquam cum superioribus cohaerentiam requirere: nec obstat quod alio tempore Matthaeus ista recitat. Nam, ut aliis sapientibus, ita Christo sententiae quaedam erant adeo familiares ut exa-saepe repeteret. Dixerat Christus omnibus modis, id est, ut dicitur, velis remisque promovendum Evangelii nego-tium. Addit iam, ut id confirmet, etiam minima bene-ficia a quovis homine; etiam non rectae fidei, ei negotio impensa suam mercedem habitura, et contra non impune laturum qui vel minimam ei negotio impedimentum at-tulerit.

Ἐγὼ τῷ ὀνόματι μου, ὅτι Χριστοῦ ἐστε, *meo nomine, quia Christi estis*] Mea causa, atque ideo quod mei estis discipuli et ministri.

42. Καλὸν ἐστὶν αὐτῷ μᾶλλον, *melius est ei*. Συμφέρει αὐτῷ [*expedit ei*] Matthaeus, λωσιτελεῖ αὐτῷ [*utile est illi*] Lucas; quibus locis μᾶλλον, quod hic expressum est, sub-auditur. Nēque dubito quin hic καλὸν μᾶλλον sit ἁμεινον [*melius*], quomodo accipit et Syrus. Hebraei enim quia comparativis carent eos hoc modo circumloquuntur. Solet autem Marcus ἑβραϊζειν [*Hebraicas locutiones imi-tari*]. Sed et Graeci ἁμεινον μᾶλλον dicunt; et καλὸν sup-

presso μάλλον eodem sensu, ut hic quoque commatibus sequentibus. Simile est: Μακάριόν ἐστι διδόναι μάλλον ἢ λαμβάνειν [*Beatum est accipere magis quam dare*] id est, μακαριώτερον [*beatius*], Act. 20: 35.

43. Εἰς τὴν ζωὴν, in vitam] Quam mox interpretatur βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*Regnum Dei*].

Τὸ ἄσβεστον, inextinguibilem] Αἰώνιον [*aeternum*] Matthaeus; qui et ἄσβεστον dixit alibi, 3: 12. Vide locum Esai. 1: 31.

44. Ὁ σκόληξ αὐτῶν οὐ τελευτᾷ, καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται, *vermis eorum non moritur, et ignis non exstinguitur*] Ipsa verba LXX Interpretum, ὁ γὰρ σκόληξ αὐτῶν οὐ τελευτήσει, καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν οὐ σβησθήσεται, Esai. 66: 24. Videtur Propheta primo quidem ad aspectu significare toto isto vaticinio, quod alibi saepe, fore ut etiam Gentes Deo serviant; Iudaeorum contumaces miserrime perituros. Quod duabus comparationibus illustratur, *ignis* quidem qui Dei iram flagrantissimam et non parcentem significat. (Καὶ γὰρ ὁ Θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκων [*Deus enim noster ignis consumens*] Hebr. 12: 29, Deut. 4: 24, eodemque modo idem Esaias alibi de severo Dei iudicio agens dixerat: *Noctu diuque non exstinguetur, in perpetuum adscedet fumus eius: ab aetate in aetatem erit desolatio*, et quae sequuntur 34: 10, cum quibus verbis operae pretium est conferre ea quae in Epistola sunt Iudae 7), deinde et *vermis*, qui haerere cadaveribus solet donec plane sint absumpta. Sicut autem vetera illa iudicia praetulerant generalis Iudicii imaginem, ita Christus optimo iure quod de illo tempore dictum est aptat in perpetua supplicia, quibus describendis ipsa verborum proprietates, quod saepe in vaticiniis τύπων continentibus observatum iam est, mire inservit. Nam illud οὐ τελευτᾷ et οὐ σβέννυται in cladibus illis de quibus agit Esaias, habet suum sensum pro ratione materiae restrictum ac limitatum, in poenis autem vitae alterius alium κατὰ τὸ κυριολογούμενον [*secundum proprietatem verborum*]. Αὐτῶν [*eorum*] hic interpretor ex superioribus, τῶν τὰ σκάνδαλα οὐκ ἀποκαπτόντων [*offendicula non evitantium*], id est, eorum qui vitiis suis indulgent. Scriptor Eccl. 7: 19, Ἐνδίκησις ἀσεβοῦς πῦρ καὶ σκόληξ [*Vindicta impii ignis et vermis*], et Scriptor

tor Indith. 16: 21, Δοῦναι πῦρ καὶ σκώληκας εἰς σάρκας αὐ-
τῶν [*Dare ignem et vermes in carnes eorum*]. Unde
apparet tritam fuisse inter Iudaeos sententiam.

47. Γένναν τοῦ πυρός, *gehennam ignis*] Matth. 18: 9]

49. Πᾶς γὰρ πυρὶ ἀλισθῆσεται· καὶ πᾶσα θυσία ἀλ-
λισθῆσεται, *quivis enim igne consumetur; et quaevis vic-
tima sale salietur*] Locus hic, qui multorum eruditorum
torsit ingenia, multis de mendo suspectus est. Memini
virum incomparabilem Iosephum Scaligerum mihi dicere
mutandam lectionem, et scribendum πᾶσα γὰρ πυριά [*om-
nis enim ignitio*]. Volebat autem πυριάς vocem esse no-
vam a Marco confictam ad exprimendam vim vocis He-
braeae נֶפֶשׁ. Sed ea vox πυριά neque apud Graecum ne-
que apud Hellenistam ullum legitur. Quod autem He-
braeis est נֶפֶשׁ id ferme κάρπωμα [*deceptionem sive obla-
tionem*] solent vertere Hellenistae. Praeterea ne quid
mutare audeam absterret tanta codicum consensio: neque
vero necesse est, cum non desit ita conceptis verbis sen-
sus satis commodus et huic loco, ni fallor, optime con-
veniens. Primum igitur πᾶς hic est *quivis*; ut Aristo-
phani σίγα πᾶς, δεῦρο πᾶς, πᾶς ἔπον [*tace quivis, huc
quivis, sequere quivis*]. Sophocles:

Σὺν γὰρ Θεῷ πᾶς καὶ γελᾷ κ' ὀδύρεται.

[*Ita quisque ridet, aut flet, ut voluit Deus.*]

Luc. 16: 16, Πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται [*Quivis in illud vim
facit*]. Deinde vero subintelligendum hic αὐτῶν [*illorum*],
ut significetur quilibet eorum de quibus egit hactenus,
qui scilicet pravis affectibus indulgentiam praestant. Si-
mile est illud Luc. 6: 40, Κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσαι ὡς ὁ
διδάσκαλος αὐτοῦ [*Perfectus autem omnis erit si sit sicut
magister eius*], nam et ibi ex praecedentibus subintelli-
gitur τῶν μαθητῶν [*discipulorum*]. Sic Euripides Hercule
Furente:

— Πᾶς τ' ἀνίστηεν πόδα,

[— *Movet quivis pedem,*]

nempe τῶν παιδῶν [*puerorum*], de quibus erat supra:
et apud Aristophanem Avibus, cum dicit:

Χωρεῖ δὲ πᾶς τις ὀνυχας ἡγκυλωμένος,

[*It quisque curvis unguibus sese inferens,*]

subauditur ex his quae praecedunt τῶν ἱεράκων [*arcepi-
trum*],

trum], et in Pace; πᾶς [quāvis] scilicet τῶν γεωργῶν [agricolarum], de quibus sermo. Iam verò ἀλλίσθαι est *consumi*; quod non de salitis tantum, ut fert vocabuli origo, sed et de aliis rebus dicitur. Respondet enim Hebraeo עָשָׂה עֵשֶׂה Esai. 51: 6, עָשָׂה עֵשֶׂה עֵשֶׂה, Symmachus, ὅτι οἱ οὐρανοὶ ὡς καπνὸς ἀλιώσονται [quia coeli sicut fumus salientur, id est, *tabescent*]. Aquila, ὁ οὐρανὸς ὡς καπνὸς μειωθήσεται [coelum ut fumus minuetur]. Hierosolymitanus vertit עָשָׂה transibunt. Hinc trita vestimenta dicuntur עָשָׂה Jer. 38: 11, ad verbum ἀλιώθοντα aut ἀλιωθέντα [salita]. Et Chaldaeis et Arabibus עָשָׂה est *consumere*: Homero quoque ἀλιῶσαι, *irritum reddere*. Est autem consumendi modus duplex; aut enim res tota perit, ut in his quae igne consumuntur; ignis enim nulli parti solet parcere, sed πάντα ἐξαναλίσκει [omnia absumit], ut loquitur Philo libro De vita Mosis: aut parte aliqua consumpta servatur quod reliquum est, ut accidit in his quae sale condiantur. Idem Philo περὶ κοσμοποιίας [De mundi creatione] ait, τοὺς ἄλας τοῖς κρέασι παρασπαρῆναι ἵνα μὴ ῥαδίως φθείροντο [sales carnibus adspersi ne facile corrumpantur]: in libro autem περὶ τῶν εἰς-θυσίας [De iis quae ad Sacrificia pertinent] sic ait: Οἷς ἂν περισπασθῶσιν (οἱ ἄλας) διατηροῦσι [Quibus adpersi fuerint sales ea conservant]: et libro περὶ θυόντων [De sacrificantibus] iterum: Φυλακτῆριον αἱ ἄλας σωμάτων [Sales corporum custodia]. Notum illud quod ex Cleanthe Varro dixit, animam suillo pecori pro sale datam ne putisceret. Et huius rei causa salem in sacris Hebraeorum usitatum notavit doctissimus Abarbaniel. Mos: hic, ut et alii, ad Gentes quoque manavit. Servius ad VIII Eclogam: *Farpium est mola casta, salsa: utrumque enim idem significat*. Duplicem consumendi modum illustrat Christus noto exemplo duplicium προσφορῶν, id est, עֲבֹלָתִים [oblationum]. Nam harum aliae constantes ex peccata carne totae quantae erant in testimonium Divinae gloriae igne absumebantur, ita ut superesset nihil; quae vocabantur ὀλοκαυτώματα [usta solida]; de quibus agitur Lev. 1. Aliae vero e similia sale condiebantur, de quibus vide Praeceptorum Inbentium LXII, eaeque peculiariter vocantur θυσίαι [sacrificia]. Ita enim habet lex Lev. 2: 13 apud

LXX, quos Marcus sequitur, *Καὶ πᾶν ὀσφρον θυσίας ἁμῶν ἀλισθησεται* [*Omne donum sacrificii sale salietur*]. Nam vocem πῦρ LXX non hic tantum sed et alibi vertunt *θυσίαν*, ut Gen. 4: 3 et Lev. 7: 9. Suidas: *Μάννα* (recte monuit doctissimus Drusius legendum *μαναά*), *θυσία*. Neque vero hoc tantum Suidae in loco is error ex vocum vicinitate reperitur, sed et Ier. 17: 26 *μάννα* scribitur, cum ex Hebraeo appareat legendum *μαναά*, quod et Hieronymus monuit. Sic Baruchi 1: 10 scribitur *μάννα*, pro quo *μαναά* recte legit Theodoretus. Idem error Ier. 48 secundum Graecam editionem: at recte scriptum legitur Ezech. 45 in fine: recte etiam scribit eam Chrysostomus in secundo ad Theodorum ex Dan. 2: 46. Impios igitur comparat Christus τοῖς ὀλοκαυτώμασι, nam et supra dixerat eos coniici εἰς πῦρ ἄσβεστον [*in ignem inextinguibilem*]. Iam vero et τὸ πῦρ τῶν ὀλοκαυτωμάτων erat πῦρ ἄσβεστον. Philo περὶ θυσίωντων [*De sacrificantibus*]: Πῦρ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου [*Ignis in altari*] (agit de altari τῶν ὀλοκαυτωμάτων) καυθήσεται διὰ παντός ἄσβεστον [*ardebit perpetuo inextinctus*]. Ignis ille solebat tota ὀλοκαυτώματα ἀναλίσκειν [*pecora usta consumere*], quo verbo non Philo tantum utitur, sed et Theophrastus describens Iudaeorum ὀλοκαυτώματα, citante Porphyrio. Sic et Dei ira adversus impios est, ut diximus, πῦρ ἀναλίσκον [*ignis consumens*], Deut. 4: 24, Hebr. 12: 29. Impenduntur ὀλοκαυτώματα tantum ut appareat ius summum Dei, nullo hominum bono: sic et impiorum non alius erit usus quam ut materia sint in quam se Divina iustitia exerceat. Atque hinc est quod passim apud Prophetas impii Divinae irae destinati *victimae* vocantur, Esai. 34: 6, Ier. 12: 3, 46: 10, Ezech. 21: 9, 10, 39: 17. Adde Dan. 7: 11. At quibus pietas cordi est merito comparantur τῇ θυσίᾳ ita specialiter dictae. Hi sunt quos Paulus admonet παρρησιάζεσθαι τὰ σώματα θυσίαν ζῶσαν, ἐνάρεστον τῷ Θεῷ [*exhibere corpora sua sacrificium vivens, Deo placens*], Rom. 12: 1. Et Petrus constitutos dicit ἀνεβήναι πνευματικὰς θυσίας ἐνπροσδέκτους τῷ Θεῷ [*offerre spiritualia sacrificia accepta Deo*], Epist. 1, cap. 2: 5. Atque eodem pertinent ea quae apud Esaiam leguntur, paulo ante verba a Christo iamiam citata, 66: 20, ubi est in Hebraeo vox πῦρ,

πυρ, in Graeco θυσίας. Quo et illud Ignatii mihi videtur alludere: "Ἀπερέ με θηρίων εἶναι βρῶμα, δι' ὧν ἐς Θεοῦ ἐπιτυχεῖν· σίτος εἰμι τοῦ Θεοῦ, καὶ δι' ὀδόντων θηρίων ἀλήθομαι, ἵνα καθαρός ἄσπτος Θεοῦ εὐρεθῶ [*Sinite me esse ferarum escam, per quas dabitur Deo frui: Dei sum frumentum, et per dentes ferarum molor, ut purus panis Deo reperiar*]. Nam πυρ, id est, θυσία specialiter dictum erat ἐκ σίτου ἀλεσθέντος [*ex frumento commolito*], id est, ex simila, ut diximus: et placentae quae inde fiebant πῶν Ἑβραeis, ἄρτοι [*panes*] vocantur Graece tum a LXX, tum ab Iosepho Originum III cap. 10. Non dissimile quod τὰς οὐλοχύτας, τὰ πόπανα, τὰ πλακύντια [*molas salesas, liba, placentas*] vocari προθύματα [*praesecta*] notant ad Homerum et Aristophanem Scholiastae. Talis autem θυσία ita demum Deo placet, si quicquid est putredinis, hoc est, malorum affectuum (quos σκάνδαλα [*offendicula*] dixit Christus) exedatur diligenti cura ac meditatione; quomodo sal exedere solet putredinem. Sic sermonem nostrum Paulus, Col. 4: 6, vult esse ἀλατι ἡρτισμένον [*sale conditum*], id est, in quo nihil sit σαπρὸν [*putre*], Eph. 4: 29. Et per salem significari Dei legem notant Hebraei ad Lev. 1. Hanc animi saliturationem sequitur animi ἀφθαρσία [*incorruptio*], ut Paulus loquitur Eph. 6: 24, Tit. 2: 7, quae animi ἀφθαρσία etiam corpori paritura est ἀφθαρσίαν, Rom. 2: 7, 1 Cor. 15: 42, 50, 53, 54, 2 Tim. 1: 10. Ita totus homo consumptis pravis affectibus in aeternum conservatur, cum caeteros totos absumat non desitutum incendium. Idem ergo hic dicit Christus quod supra, partis iactura redimendum esse totum hominem. Omnino aliqua consumptio hominī debetur, aut per modum salituratione, aut per modum incendii; haec impiorum est, illa piorum.

50. Καλὸν τὸ ἄλλας, bonum est sal] Salis facta mentione aliam obiter Christi sententiam Marcus adiciit; sed in qua sal non ipsum actum, ut supra, designat, sed eum hominem in quo actus iste peragitur, Christianum scilicet, qui non a se tantum sed et ab aliis arcere debet τὸ σαπρὸν [*quicquid putre est*]. Vide Matth. 5: 13.

Ἄναλον γίγεται, insulsum fuerit] Μωρανθῆ [*evanuerit*]. Matthaeus et Lucas.

Ἐ

Ἐν τίνι αὐτὸ ἀρτύσετε, quo illud condietis] Nullam aliud dogma est quod reparare eos possit qui a Christi salutari disciplina deficiunt. Vide quae ad Matthaeum.

Ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς ἄλας, habete in vobis sal] Hic redit ad priorem salis significationem. Est autem τὸ ἄλας, ut diximus, attenta meditatio ad purgandos affectus, quos inter violentissimi sunt ambitio et invidia: quorum occasione in hunc sermonem Christus devenerat.

Καὶ εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις, et pacem habete inter vos] 2 Cor. 13: 11, 1. Thess. 5: 13. Pacis studium magna pars est eius de qua hic agitur purificationis.

CAPUT X.

1. *Διὰ τοῦ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, per loca uls Iordanem]* Τοῦ hic sumo οὐδέτερος [*neutro genere*]. Nam ita τὸ πέραν et alibi reperias, Matth. 8: 18, 28, 14: 22, 16: 5. Marci supra 4: 35, 5: 1, 21, 6: 45, 8: 13. Lucae 8: 22. Per loca quae vocabantur *uls* aut *propter Iordanem* ibat in eam usque Iudaeae partem in qua est Aenon. Vide Ioh. 3: 22, 10: 40.

Συμφορεύονται πάλιν ὄχλοι, comitantur iterum turbas] Undique convenientes; quod Matthaeus dixit *ἠκολούθησαν* [*sequebantur*], Iohannes ἦλθον πρὸς αὐτόν [*venerunt ad eum*].

Ἐδίδασκεν αὐτοὺς, docebat illos] Locum Iohannis Baptismo nobilem et doctrina et miraculis faciebat nobiliorum, ipsa rerum comparatione homines ad sui admirationem excitans. Vide dicta loca Matthaei et Iohannis.

2. *Ἀπολύσαι, dimittere]* Scilicet *quavis de causa*; quod Matthaeus expressit. Nam aliqua de causa quin posset non dubitabant.

3. *Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς, ille respondens]* Cum Mosis auctoritatem adferrent pro divortiorum promiscuo iure, Christus urget ut ipsa Mosis verba recitent.

4. *Ἐπέτρεψε, praecepit]* Permisit repudiare dato libello, aut, quod eodem recidit et apud Matthaeum est, repudiare volenti praecepit libellum dare.

5. *Τὴν ἐντολὴν ταύτην, praeceptum istud]* Ἐντολὴ γεν-

ne-

nerali significato leges quascunque, etiam permittentes; significat. Nam et permissio obligat, primum aliis omnes ne tale quid impedian; deinde, si forma actui permissio addatur, obligat eum qui acturus est ne aliter agat.

6. Ἀπὸ δὲ ἀρχῆς κτίσεως, *ab initio autem creaturae*] Χρίστis non actum condendi sed res conditas significat, quomodo accepit Latinus. Sic et infra 13: 19 et 16: 15, et 2 Petr. 3: 4. Atque ita toti sex dies sunt ἀρχὴ κτίσεως [*initium creationis*], id est, τῶν κτισμάτων [*rerum creaturarum*], cum primus dies proprie sit ἀρχὴ τῆς κοσμοποιίας [*initium fabricationis mundi*].

7. Ἐνεκεν τούτου, *propter hoc*] Subintellige λέγων [*dicens*].

8. Εἰς σάρκα μίαν, *in carnem unam*] Ita LXX, quod non aliud significat quam quod apud Matthaeum est et hic sequitur σὰρξ μία [*caro una*]. Nam apud Hebraeos vox substantiva amat talem constructionem.

Ὡς οὐκ ἐστὶ εἶδος δύο, ἀλλὰ μιὰ σὰρξ, *itaque iam non sunt duo, sed una caro*] Id est, ex isto Dei facto et verbis apparet aequum esse et Deo gratissimum ut coniugum individua sit copula, quasi in unum hominem coaluissent. Vide quae ad Matthaeum.

11. Καὶ γαμήσῃ ἄλλην, *et aliam duxerit*] Quo facto ostendit alienum se a reconciliatione.

Μοιχᾶται ἐπ' αὐτήν, *adulterium committit super eam*] Matthaeus ποιεῖ αὐτήν μοιχεύσθαι [*facit eam moechari*]. Facere delictum dicitur qui causam dat delinquendi sua culpa: illi enim delictum merito imputatur. Ita apud Deum adulterii tenetur qui expulsae praebet impudicitiae occasionem, ut alibi explicavimus. Ἐπ' αὐτήν, id est, isto facto quod in ipsam committit.

12. Καὶ εἰν γυνὴ ἀπολύσῃ τὸν ἄνδρα αὐτῆς, καὶ γαμηθῇ ἄλλω, μοιχᾶται, *et si uxor dimiserit virum suum, et alii nupserit, moechatur*] Id praetereunt alii Scriptores, quia de eo minus dubitabatur. Erant tamen quae hoc audent contra Mosis Legem. Sic Michol olim Davidem deseruit patre auctore, 1 Sam. 25: 44. Fuit et quae libellum divortii marito mitteret. Iosephus: Χρόνου δὲ διελθόντος, ἐπεὶ συνέβη τὴν Σαλώμην ζασιᾶσαι πρὸς Κοσόβαρον, πέμπει μὲν εὐθὺς αὐτῷ γραμματεῖον ἀπολυμένη τὸν γάμον, οὐ

οὐ κατὰ τοὺς Ἰουδαίους νόμους· ἄνδρες μὲν γὰρ ἔξῃ παρ' ἡμῶν τοῦτα ποιεῖν· γυναῖκες δὲ οὐδὲ διαχωρισθῆναι κατ' αὐτὴν γαμῶσθαι, μὴ τοῦ πρότερον ἀνδρὸς ἀφίεντος [*Post tempus aliquod, cum Salome adversus Costobarum discordaret, illico libellum et mittit ad dissolvendum matrimonium, non sane secundum leges Iudaeorum: nam apud nos id ius marito est: uxori autem etiamsi sponte discesserit, alteri nubere non licet nisi mariti permissu*]. Salomes exemplum. secuta erat Herodias. Mulier ergo, cum domina sui non esset, si marito relicto ad aliud matrimonium se conferret, omnino adulterium committebat, non interpretatione aliqua aut per consequentiam, sed directe: ideo non debuit hic addi ἐν αὐτῶν.

15. Ὅς ἐὰν μὴ δέξηται, quisquis non susceperit] Pueri tabulae rasae conferuntur: tales esse oportet qui de dogmatis veritate sunt iudicaturi. Proprie autem dixit Christus δέξηται, quia suscipere in se Regnum coeli dicebantur Hebraeis qui Legi se subiiciebant: unde et Latini quidam veteres pro Regnum Dei hoc loco legebant interpretantes verbum Dei. Diximus aliquid de hoc Marci loco ad Matth. 26: 29.

16. Ἐγκαλισάμενος; complexans] πρτ.

17. Γόρυνπετήςας αὐτόν, genu flexo eum honorans] Non movenda lectio: nam et supra 1: 40 est γόρυνπετῶν αὐτόν. Sic et προσκυνέω [adoro] modo tertium regit casum, ut Matth. 2: 2, 8, 11, et alibi saepe; modo quartum, Matth. 4: 10, Luc. 4: 8, 24: 52, Ioh. 4: 22.

19. Μὴ ἀποστρέψῃς, ne fraudem feceris] Vide quae ad Matthaeum.

21. Ἠγάπησεν αὐτόν, dilexit eum] Amat Christus non virtutes tantum, sed et semina virtutum, suo tamen grada; illas ut remitteret, haec ut foveat atque excitet, ni homines sibi ipsis obstant. Sic externa Achabi poenitentia in aliquid valuit, 1 Reg. 21: 28. Potest et ἠγάπησεν sumi pro laudavit, aut benigne affatus est, more Graecorum Interpretum, Cant. 1: 1, 4, 2 Par. 18: 2.

Ἀγὼς τὸν σταυρόν, crucem subians] Certus ex professione huius disciplinae multa tibi incommoda eventura. Vide Matth. 10: 38.

22. Στυγνάσας] Cum sequatur λυπούμενος [tristatus],

videtur mihi *συγγάσας*; ad vultum magis quam ad animum pertinere, quasi dicas *fronte nubila*. Nam et *οὐρανὸς συγγάσων* [*coelum turbidum*] est apud Matth. 16: 3.

23. *Περιβλεψάμενος, circumspiciens*] Gestu aliquid eximium aut dicturi, ut hic, aut facturi, ut Luc. 6: 10.

24. *Τοὺς πεποιθότας ἐπὶ τοῖς χρημασί, confidentes pecuniis*] Causam reddit cur vix recipiant salutaris dogmata divites, quia spem ac fiduciam suam in divitiis ponunt, eoque defigunt animum in res huius aevi. Hoc est quod Paulus dicit *ἐπιτίθεσθαι ἐπὶ πλοῦτον ἀδηλόγηται* [*spem ponere in incertis divitiis*], 1 Tim. 6: 17. *Ἔβριε τέ τιχτε πλοῦτος* [*Opibus adhaeret fastus*], inquit Euripides. Consummatur hic doctrina inchoata in Ps. 49.

26. *Καὶ τίς, et quis*] *Τίς ἀρα* [*quis ergo*], Matthaeus: sed Marcus, ut diximus, gaudet Hebraismis. Hebraeis autem copula inter alias significationes istam quoque complectitur. Similis eius usus Gen. 2: 3 collato loco Exod. 20: 11, Ps. 116: 2; Luc. 1: 42 collato loco Luc. 11: 27.

27. *Ἀδύνατον, fieri nequit*] *Τοῦτο* [*hoc*] addit Matthaeus: sed ipsa res loquitur de ea re Christum agere de qua proxime erat locutus, de divitum perductione ad Regnum coeleste.

Ἄλλ' οὐ παρὰ τῷ Θεῷ, sed non apud Deum] Quod difficillimum est spectato communi rerum cursu, id facile efficit Deus, cum ipsi libet insolita efficacitate uti.

29. *Ἡ γυναῖκα, aut uxorem*] Agnoscit Syrus et codices: neque inducendi causam video. Nam quod in sequenti commate uxorum mentio non repetitur, haud adeo mirum est, cum ex caeteris quae memorantur κατ' ἀναλογίαν [*per proportionem*] hoc quoque posset intelligi. Forte et ideo omisit Marcus, quod restitutio uxorum posset calumniosam interpretationem admittere magis quam caetera. Nam et Iulianus hoc irrisit, ut monet Theophylactus. Ergo cum caeteri affectus memorantur, uxor non memoratur; hinc discimus uxoris iacturam expletum iri restitutione omnium officiorum quae ab uxore praestantur, excepto eo quod nisi ab uxore praestare non potest.

30. *Μετὰ διωγμῶν, cum vexationibus*] Bene hoc addidit Marcus, ne felicitatem temporariam nobis promissam

ima-

imaginemur. Solatia promittuntur, non deliciae. Et vel hoc unum evincit male adduci haec Christi verba ad probandam illam plenissimam et incorruptam Mille annorum in terris felicitatem.

32. Ἦν προάγων αὐτοὺς, *praecedebat illos*] More intrepidi Ducis.

Ἐθαμβοῦντο, *stupebant*] Magnam illam animi fortitudinem certae morti se offerentis admirabantur.

Ἐφοβοῦντο, *timebant*] Pro se solliciti. Cur enim suspecta nobis haec lectio esse debeat nihil causae video.

Ἠρξάτο αὐτοῖς λέγειν, *coepit illis dicere*] Id est, ἔλεγε [*dixit*]: nam dixerat et ante; sed nunc iterum monet. Ita verbum ἀρχεσθαι abundat Luc. 7: 38 et alibi saepe.

33. Ἰδοὺ ἀναβαίνομεν εἰς Ἱεροσόλυμα, *ecce adscendimus Hierosolyma*] Postremum hoc iter instituimus, illud de quo saepe iam dixi vobis. Hoc vult ἰδοὺ.

34. Καὶ ἐμπαίζουσιν αὐτῷ, *et illudent ei*] Nempe οἱ ἄνθρωποι [*homines*]: id est, impersonaliter, *illudetur ei*.

35. Λέγοντες, *dicentes*] Per matrem. Simile loquendi genus observavimus Matth. 8: 5.

Θέλομεν, *vellemus*] Vide supra 6: 25.

42. Οἱ δοκοῦντες ἀρχεῖν, *qui honorem habent imperandi*] Δοκεῖν hic est *in honore esse*, ut Gal. 2: 2 et 6, et Euripidi Hecuba illi ἐκ τ' ἀδοξούντων [*ex ignobili*] opponitur πᾶς τῶν δοκούντων [*ex nobili*]. Constructio autem similis illi in Susannae historia comm. 5, Ἐκ πρεσβυτέρων κριτῶν οἱ ἐδόκουν κυβερεῖν τὸν λαόν [*Ex Senioribus iudicibus quibus honor venerat populum gubernandi*].

Οἱ μεγάλοι αὐτῶν, *magni eorum*] Id est, qui inter ipsos Principes eminent, ut ad Matthaeum diximus.

45. Καὶ γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *nam et Filius hominis*] Rex istius Regni quem imitari debetis.

46. Ἐρχονται εἰς Ἱεριχὼν, *veniunt Hierichuntem*] Omnes diras Christus solvit; etiam illas Ios. 6: 26.

Τὸς Τιμαῖον, Βαρτίμαϊος, *filius Timaei, Bartimaeus*] Timaei satis noti hominis filius; unde vulgo πατρωνυμικῶς [*a patre*] appellabatur תרמיה. Sic Petrus vocabatur ברקיה; Alius ברמיה: Magus ille Act. 13: 6, משה. Quod alicubi legisse se dicit Hieronymus *Barsemia*, puto non alterius significatus sed corruptae esse pronuntiationis.

47. 'Οτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖός ἐστι] Nempe ὁ παρών [qui praeteribat]: quod is qui praeteribat esset Iesus Nazarenus. Hic iterum impletur vaticinium Esaiæ, de quo supra 7: 35.

50. Ἀναστὰς, surgens] Ita et Syrus. Quare non dubito quin alterum ἀναπηδήσας [exsiliens] substitutum sit in codicibus Graecis mutatis ad Latinum exemplar; quod aliquot locis factum observavimus.

51. Παββονί] Ita pronuntiabant, pro quo alibi ῥεββονί. Simile est ῥακὰ pro ῥικὰ. Vocabantur hoc nomine eximii Doctores, ut Iudaei tradunt, et apparet Ioh. 20: 16.

Ἰνα ἀναβλέψω, ut videam] Videtur mihi hic ἀναβλέπειν esse βλέπειν. nam et his convenit qui nunquam ante visum habuerunt, Matth. 11: 5, 20: 34, Luc. 7: 22, Ioh. 9: 18.

52. Ὑπαγε, vade] Annuentis vox hoc loco, ut Matth 8: 13, ubi de hac re egimus.

Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε, fides tua te salvum fecit] Familiare Christo enuntiatum, Matth. 9: 22, supra 5: 34 Luc. 7: 50, 8: 48, 17: 19, 18: 42.

Ἐν τῇ ὁδῷ, in via] Palam demonstrans oculis se ut cum per se ambularet, solitus alieno ducta regi.

C A P U T XI.

1. Εἰς Βηθσαγῆ καὶ Βηθανίαν, ad Bethphage et thaniam] Utriusque loci meminit Syrus, ut et Thaddaei. Quod aliqui libri habent Βηθσαγῆ puto esse corrupta pronuntiatione: nam ὁ Hebraicum declinat sonum τοῦ σ.

2. Ἐφ' ὃν οὐδεὶς ἀνθρώπων κεκάθικε, in quo nemo huc hominum sedit] Bene monet vir doctissimus ad usus solitas adhiberi animantes nondam humanis emancipatas: iniuges Latini vocabant, ut apud Festum Macrobidum est. Vide historiam 1 Sam. 6: 7. Ovidii

Bos tibi, Phoebus ait, Solis occurret in arvo
Nullum passa iugum curvique immunis arati

Seneca:

Iussus erranti

Comes ire vaccae, quam non flexerat
Vomer, aut tardi iuga curva plaustris.

Μίσκος ἀδάμαστος πέσσμα [*vitulus indomitus cadens*] est in Phoenissis Euripidis.

5. *Τί ποιῶτε λύοντες τὸν πῦλον*] Id est, *Quorsum cum solvitis?* Idem loquendi genus Act. 21: 13.

8. *Στοιβάδας*] *Struem* significat apud Hellenistas. Hinc, *Στοιβάσουσι ξύλα ἐπὶ τὸ πῦρ, καὶ στοιβάσουσιν οἱ υἱοὶ Ἀαρὼν οἱ ἱερεῖς τὰ διχοτομήματα* [*Struem lignorum imponunt igni, et filii Aaronis Sacerdotes struem facient de membris scissis*], et quae sequuntur, Lev. 1: 7, 8.

10. *Βασιλεία τοῦ πατρὸς ἡμῶν Δαβὶδ*, *Regnum patris nostri Davidis*] Quod hic ex superiore commate quidam codices repetunt *ἐν ὀνόματι Κυρίου* [*in nomine Domini*] vetus non est, ut praeter Syrum Latinus docet. Sed habet Arabs, cuius seriore[m] esse versionem multis indicia apparet.

11. *Ὀπίας ἤδη οὕσης τῆς ὥρας, cum iam sera esset hora*] *Ὀπίος* adiective dici auctor est Phrynichus: atque ita hic acceperim. Sic supra, *ὥρας πολλῆς γενομένης* [*cum iam hora multa fieret*].

12. *Τῇ ἐπιτίμῳ, postera die*] Ita et Polybius loquitur. *Ἐπίτιμος, esurit*] Salutem populi Iudaei in ficu figurati. Tempus enim non erat anni quo ficus fructum ferret. Non ergo arborem spectavit in hoc facto, quae si infrugifera est, non minus culpa caret verno aut aestivo quam hyberno tempore.

15. *Ἡρξάτο ἐπαύλλων, coepit eiicere*] Id est, *ἐξέβαλε* [*eiecit*], quomodo verbum illud, *πλεονέξαι* [*abundare*] supra annotavimus 10: 3a. Videntur enim viri eruditi recte colligere, antea quibque rem similem a Christo factam, quae a Iohanne narretur, praeterita ab aliis ob facti similitudinem.

16. *Διεβλῆκεν οὐκὺς, transferret vas*] Κατὰ τὸ ὑποκείμενον [*ex subiecta materia*] intelligi debet οὐκὺς ad quaecumque faciendam pertinens.

18. *Ἐφοβοῦντο γὰρ αὐτὸν, metuebant enim eum*] Refertur ad verbum *ἐξήτειν* [*quaesiebant*], quod sollicitudinem significat. Sollicitos igitur dicit fuisse quia ipsum metuebant, id est, multitudinem eorum qui ipsum magni faciebant. *Ἐφοβήθησαν τοὺς ὄχλους*, inquit Matthaeus, *ἐπειδὴ αὐτὸς προσήτην αὐτὸν εἶχον* [*Timuerunt plebem, quoniam pra-*

phatam eum habebant]. Idem plane dicit Lucas 19: 47, 48, qui consiliorum ἀπορίας [*perplexitatem*] accuratius describens addit, οὐκ εὗρισκον τὸ τί ποιήσωσι [*non inveniebant quid facerent illi*].

19. Ἐξεπορεύετο ἔξω τῆς πόλεως, *egrediebatur de civitate*]. Ne quam noctu in urbe inquieta rerum novarum occasionem praesentia sua daret aut dare videretur.

20. Παραπορευόμενοι. *Cum ficum praeterirent*, ut et Matth. 27: 39, οἱ δὲ παραπορευόμενοι. *Adambulandi vox non videtur mihi recte usurpari* ubi non de amne, aut simili re, extensa, sed de arbore agitur.

21. Πίστιν Θεοῦ, *fidem Dei*]. Id est, εἰς τὸν Θεόν [*in Deum*]. Simile est,

libri 1. — *Generis fiducia vestri*, et *fiducia artis nostrae* apud Tullium. Sic Act. 3: 16, [Ἐντὶ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ] [*In fide nominis eius*]: et Gal. 2: 20, Ἐν πίστι εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ [*In fide Filii Dei*].

23. Ὃς ἂν εἴπῃ τῷ ὄρει τούτῳ, *quicumque dixerit huic monti*]. *Montes* in Prophetis saepe sunt magna Imperia. Sensus hoc loci est: Si fidem Deo haberet, populus Iudaicus, Romanam iugum ab eo auferretur.

25. Ἐστήτε προσευχόμενοι, *stabitis ad orandam*]. Vide Matth. 6: 57. *Stare* pro *stare* non est.

Εἰ τι ἔχετε κατὰ τινος, *si quid habetis adversus aliquem*]. *Inter conquerendi* [de aliquo]. Vide quae ad Matth. 5: 23.

26. Εἰ δὲ, *quod si*]. *Quod* hoc quidem loco δὲ magis cansaliter quam opposte accipi, debeat sane non video. Itaque recte vertisse mihi videntur Syrus et Latīnus.

27. Καὶ πρεσβύτεροι, *et Seniores*]. Quod additur in libris quibusdam λαοῦ [*populi*] ex veteri interpretamento est, nam nec Syrus nec Latinus agnoscunt. Caeterum qui sint πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ alibi diximus.

32. Ἐφοβοῦντο τὸν λαόν, *timebant populum*]. Vide supra 7: 12.

Εἶχον Ἰωάννην ὡς ὄντως προφήτην ἦν, *habebant Iohannem vere Prophetam fuisse*]. Consueti constructio fuerat, ut apud Matthaeum, ἔχοντες τὸν Ἰωάννην ὡς προφήτην [*habent Iohannem pro Propheta*], aut εἰδόντων περὶ Ἰωάννου ὅτι ὄντως προφήτης ἦν [*de Iohanne sic existimabant, eum vere*

vere Prophetam fuisse]. Nunc duo loquendi genera miscuit, atque ita constructionem fecit *κατὰ τὸ συμβαινόμενον* [ad id quod significatur].

CAPUT XII.

1. Ἐν παραβολαῖς, in parabolis] Ἐν [parabolas] inter ea est quae plurali sono singularem saepe habent significationem, ut Ezech. 14: 8.

2. Τῷ καιρῷ, tempore] Τῶν καρπῶν [fructuum], ut addit Matthaeus.

4. Ἐκεφαλαίωσαν, caput vulnerarunt] Apud Aristophanem γαστρίζεν simili modo formatum est; qua de re bene monuit vir doctissimus: Scholiastae exponunt ἐν γαστρί τύπτειν [ventrem verberare].

Ἡτιμωμένον, contumeliis affectum] Quod Graeci dicunt ἀτιμάζειν, ἀτιμᾶν et ἀτιμοῦν, Latini posteriores dixerunt inhonorare et exhonorare: utraque vox apud Salvianum est, minime sordidum Scriptorem.

6. Ἀγαπητὸν αὐτοῦ, dilectum suum] Notant Graeci ad Hesiodo aliisque ἀγαπητὸν dici τὸν μονογενῆ [unigenitum]. Sic ππ quod est μονογενής, LXX vertunt ἀγαπητὸν Ier. 6: 26, Gen. 22: 2, ubi Aquila posuit μονογενῆ. In Cantico Esai. 5, de vinea, ππ vertitur ἠγαπημένος [dilectus] et ἀγαπητός.

8. Καὶ ἐξέβαλον ἔξω τοῦ ἀμπέλωνος, et eiecerunt extra vineam] Posset hoc intelligi de corpore mortuo in fabula, et in significatione fabulae de contumeliis quibus Iudaei nomen Christi post mortem affecerunt: sed cum apud Matthaeum alius sit ordo, satius est more Hebraeo καὶ ἐξέβαλον interpretemur ἐκβάλλοντες [eiecunt].

14. Δώμεν, ἢ μὴ δώμεν, demus, an non demus] Ἐλκεπτικός [defectiva]. Auctor es nobis δώμεν, an non? Neque hoc idem omnino est eum superiore quaestione, sed, si Iesus licere dixisset, supererat altera quaestio, an expediret.

15. Τρόφιζον, simulationem] Sensit enim simulata mente locutos. Discere cupientium praeferebant speciem, cum animus calumniam strueret.

19. Ἦσαν] Bene verti puto *liberos*. Vide ad Matthaeum.

20. Ἑπτὰ ἀδελφοὶ ἦσαν, *septem fratres erant*] Ita plurimi codices et Syrus: quare οὖν [ergo] ex Latino videtur adiectum: neque necessarium est. Species enim facti novam sententiam inchoat.

23. Ἐν τῇ οὖν ἀναστάσει, ὅταν ἀναστῶσι, *in resurrectione ergo cum resurrexerint*] Gaudet huiusmodι παρωνύμων [nominum cognatorum] iteratione Marcus, ut exemplis aliquot ostendimus ad Matth. 24: 22.

24. Οὐ διὰ τοῦτο πλανᾶσθε, μὴ εἰδότες, *nonne ideo erratis, nescientes*] Interrogationem ex more Hebraeorum pro vehementi affirmatione positam ex Matthaeo aut certe eius Interprete liquet; qui habet πλανᾶσθε. Est autem ἡκοῦς ἡκούσας οὐκ ἔσται κατὰ τὸ σημαίνον [constructio ad id quod significatur], nam διὰ τοῦτο dixit quasi illaturus esset ὅτι μὴ οἴδατε [quia nescitis], cum nunc dixit μὴ εἰδότες.

29. Ἄκουε, Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς ἐστίν, *audi, Israel, Dominus Deus tuus Dominus unus est*] Ipsa verba LXX Interpretum Deut. 6: 4. Bene hoc addidit Marcus, quia ad sequentis praecepti illustrationem pertinet. Ad religionis enim substantiam non satis est quodvis Numen colere, sed certum Numen animo proponendum est, cuius nota est unitas, qua distinguitur a Deis Gentium, qui multi esse credebantur, item ab Angelis.

30. Ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου, *tota mente tua*] Addidit hoc Marcus ad interpretationem eius quod praecessit τῆς ψυχῆς [anima], uti et infra additam est ἐξ ὅλης τῆς συνείσεως [toto intellectu] simili sensu.

31. Ὅμοια αὐτῇ, *similis est illi*] Ita congruenter Matthaeo legerunt Syrus et Latinus, a quibus cur discedendum sit non video.

32. Ἐπεὶ αὐτῷ ὁ γραμματεὺς, *ait illi Scriba*] Exploraturus sapientiam Christi venerat, auditaе testimonium praebebat.

33. Πλεῖον, *maius*] Prius ac potius Deoque gratias. Vide quae de ordine praeceptorum diximus Matth. 7: 13.

Τῶν ἑλοκαυτωμάτων καὶ τῶν θυσιῶν, *holocaustis et sacrificiis*] ἢ καὶ ἄλλῃ, ut 1 Reg. 5: 17, 2 Par. 7: 1. Nam

LXX

LXX modo pro *ἑαυτοῦ*, ut supra diximus, modo pro *ἑαυτοῦ* ponunt *θυοῖαν*. Sed et *ἑαυτοῦ* modo laxius ponitur ut omnia sacrificia significet praeter *ὀλοκαυτώματα*, modo strictius pro iis quae *χαριστήρια* [*ob beneficium*] dicuntur, ut Pa. 40: 7., quem citat Scriptor ad Hebraeos 10: 5.

34. *Οὐ μακρὰν εἰ ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ*, non es longe a Regno Dei] Eorum qui spiritum Regni nondum acceperunt multi sunt gradus, quos inter non longe a Regno remotus est ille in quo sunt homines qui intelligunt summam pietatis et eam approbant. Hinc assiduis precibus ad Regnum transitus datur. Vide Rom. 7.

35. *Πῶς λέγουσιν οἱ γραμματεῖς*, quomodo dicunt Scribae] Id est, quomodo consistere potest quod dicunt Legisperiti? Proponebatur haec quaestio Pharisaeis, qui in explicatione Prophetarum multum credebant Legisperitis. Itaque Christus eos sic alloquitur, quasi quos sciret ab auctoritate Legisperitorum non discessuros.

37. *Πόθεν*, unde] *Πῶς* [quomodo] Matthaeus. Sic et Hebraeis *ἔ* est quomodo, ut Jer. 5: 7. Sic *πόθεν μοι τοῦτο* [unde mihi hoc] Luc. 1: 43. Sensus est: Qui fieri potest ut idem sit Dominus et Filius? Vide quae ad Matthaeum, *Ὁ πολὺς ὄχλος*] Plebis pars magna.

38. *Βλέπετε, caveτε*] Ut supra 8: 15.

Ἐν στολαῖς περιπατεῖν, in stolis ambulare] Ita et Lucas 20: 46. *Στολή* apud Hellenistas vestem etiam virilem significat. Ita infra 16: 5, Luc. 15: 22 et in Apocalypsi aliquoties. Est autem *στολή*, ut supra dicere meminimus, *ποδήρης* [ad talos demissa], gravitatis index; quam Legisperiti sollicite ostentant.

40. *Οἱ κατασθίουσιν*, qui devorant] Videtur mihi nova esse periodus, neque de omnibus Legisperitis sed de quibusdam eximie improbis hic agi, ut *οὗτοι* [hi] additum sit perspicuitatis causa. Nam Lucas, qui Marcum in his quae Marco sunt peculiaris ita sequitur ut saepe interpretis sit loco, hanc sententiam in hunc exprimit modum; *Οἱ κατασθίουσιν τὰς οἰκίας τῶν πηρῶν, καὶ προσάγει μακρὰ προσεύχονται· οὗτοι λήγουνται περισσότερον κήμα*, id est, Qui vero Legisperitorum insuper viduarum substantiam devorant orationis obtentu, his propria et gravior quam caeteris imminet poena.

Τὰς οἰκίας τῶν γηρῶν, domos viduarum] Quales et illi quos ad Timotheum Paulus describit, ἐνδύνοντες εἰς τὰς οἰκίας καὶ αἰχμαλωτεύοντες τὰ γυναικάρια σεσωρευμένα ἁμαρτίαις [qui penetrant domos et captivas ducunt mulierculas oneratas peccatis]. Sexus muliebris ut ad superstitionem pronior, ita magis patet ad eas fraudes. Viduas autem dixit Christus, quia culpam ipsorum hoc onerat quod eas expilabant quas tutandas lex Divina praecipue illis commendat.

Προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, obtentu prolixae orationis] Sic Paulus dixit se non versatum ἐν προφάσει πλεονεξίας [in obtentu avaritiae], 1 Thess. 2: 5. Solent enim isti homines honestas quasdam causas praetendere sub quibus quaestum faciant; ut quod pro aliis apud Deum indefessis precibus instant, pro qua opera non iniuria muneribus donentur: cum interim eos pro quibus precari se dicant non doceant veram pietatis viam, et munera non dari sibi patiantur sed capient ultro, saepe et maiora quam pro facultatibus donantis. Est ergo hic προφάσει dictum pro εἰς πρόφασιν πλεονεξίας [ad praetextum avaritiae]. Ostendit hoc Lucae collatio.

41. Κατέναντι] Id est, in conspectu gazophylacii: ita κατέναντι sumitur supra 11: 2 et infra 13: 5.

Τοῦ γαζοφυλακίου, gazophylacii] Γαζοφυλάκιον hic, ut et Lucas, vocat arcam in quam dona mittebantur; κιβωτὸν [arcam] LXX, 2 Reg. 12: 10, 2 Par. 24: 8, alii γλωσσόχομον [loculum] 2 Par. 24: 8, Iosephus ξύλινον θησαυρόν [ligneum thesaurum]. Alioqui solebat γαζοφυλάκιον dici pars illa Templi quae pone Aedem sacram in latus utrumque versus Occasum porrigebatur, in qua et arca illa erat, et alia Templi κειμήλια [pretiosa], tum vero purpura, coccus, aromata et quicquid praeterea in usus Templi asservabatur; de quibus Iosephus Ἀλώσιως [Bellii Iudaici] 6: 41, item vinum, oleum, frumentum et reliqua Sacerdotum alimenta, ut videre est Neh. 10: 37, ubi quod in Hebraeo est נָשָׂא vertitur γαζοφυλάκιον, ut et Neh. 13: 5, pro quo 1 Par. 28: 12 legimus παστοφόρια [pastophoria], ut et Jer. 35: 4, cum eodem Ieremiae capite comm. 2 vox eadem נָשָׂא reddita sit voce αὐλῶν [aularum]. Sic et Ezech. 40: 17 eandem vocem נָשָׂא

LXX

LXX vertunt παροφώρα, Aquila γαζοφυλάκεια, Symmachus ἐξέδρας [exedras]. Hoc modo γαζοφυλάκιον usurpat Iohannes 8: 20. Huic γαζοφυλάκιῳ praepositus erat unus ex Sacerdotum ordine, qui vocabatur γαζοφύλαξ [gazaes custos]. Meminit Iosephus aliquoties, qui et catenam auream ab Agrippa in memoriam vinculorum suorum suspensam ait intra Templum ἐπὶ τὸ γαζοφυλάκιον [super gazophylacium]: et alibi ἐν τῷ γαζοφυλάκιῳ [in gazophylacio] fuisse ait ad duo millia talentorum.

Χαλκόν, aes] Ob id quod sequitur arbitror χαλκόν hic pro quavis etiam aurea et argente a pecunia sumi, ut aes Latinis. Nec aliter Matth. 10: 9.

43. Προκαλεσάμενος τοὺς μαθητὰς, convocans Discipulos suos] Seorsim hoc illis dixit, quia nihil attinebat aut viduam hoc audire aut caeteros. Sed Discipulos docere voluit quae vera esset liberalitas aestimatio apud Deum et Dei imitatores:

In qua censendum nil nisi dantis amor.

Πλεόν, plus] Quia ἀπὸ ἐλαττόνων [ex pauxillo], ut Aristoteles loquitur. In rebus omnibus praecipue spectandus animus, non nude facta externa. Est autem affectus liberalioris de minimo paulum dare quam multum de magno acervo. Xenophon Exped. VII, Οὐ γὰρ ὁ ἀριθμὸς ὀρίζων ἐστὶ τὸ πολὺ καὶ ὀλίγον, ἀλλ' ἡ δύναμις τοῦ τε ἀποδιδόντος καὶ τοῦ λαμβάνοντος [Non enim numerorum numerus distinguit id quod multum et id quod parum, sed facultates et dantis et accipientis]. Andronicus Rhodius: Οὐ γὰρ πρὸς τὸ μέγεθος ἢ τὸ πλῆθος τῶν διδομένων ἢ ἐλευθεριότης κρίνεται, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἣν ἔχουσιν τὰ διδόμενα πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ δίδοντος [Non enim liberalitas diiudicatur ex magnitudine aut multitudine rerum quae dantur, sed ex proportionem quam habent quae dantur ad facultates dantis]. Valerius Maximus IV, 8 de Fabio Verrucoso: Eo quidem maiore commendatione, quo prout studii certius indicium est supra vires niti, quam viribus ex facili uti. Mox hanc liberalitatem liberalitati feminae ditissimae praefert. Bene Salvianus: Non animus dantis datis, sed animo commendantur data: nec pecunia fidem insinuat, sed pecuniam fides. Chrysostomus homilia XIX in Iohannem: Μόνον οὐ μὴ

κατονήστῃς· καὶ ὀφείλουσιν δύο καταβάλλῃς, εὐὰ ἀποσφραγίσαι, ἀλλ' ὥς πολὺν δέχεται πλοῦτον. Ἐπειδὴ γὰρ ἀνευδιὲς ἐς καὶ οὐ χρειᾶς ἔνευεν ταῦτα λαμβάνει, εἰκότως οὐκ ἐν τῷ μέτρῳ τῶν διδομένων ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει τοῦ παρέχοντος τὸ πᾶν ὁρίζεται [Tu modo ne pigrescas: etiamsi duos tantum des oholos, non erte ille averseatur, sed ut magnas divitias acceptat. Cum enim ipse nullius rei sit indigens, neque ideo ea accipiat quod opus habeat, merito res ea aestimatur non a mensura datorum, sed ex dantis animo]. Idem. in 2. ad Cor. 9: 7, Τὸ γὰρ πολὺ καὶ τὸ ὀλίγον οὐ τῷ μέτρῳ τῶν διδομένων ὁ Θεὸς ὁρίζει, ἀλλὰ τῇ δυνάμει τῆς οὐσίας τοῦ διδόντος [Multum enim et parum Deus aestimat non ex mensura eorum quae donantur, sed ex facultatibus eius qui dat].

44. Ἐκ τοῦ περισσεύοντος, ex eo quod abundabat] Non πᾶν τὸ περισσεύον [omne quod abundabat], quod tamen minus futurum fuerat quam quod dabat paupercula, sed de magna copia aliquantum. Ita τὸ περισσεύειν Lucas dixit de eo quod necessitatibus nostris superest 12: 15.

Ἐκ τῆς ὑστερήσεως, ex penuria] Sic περισσεύμα et ὑστερήμα [abundantia et penuria] inter se opposita inveniuntur apud Paulum 2 Cor. 8. 14, qui et alibi vocem ὑστερήματος usurpat in significatione ἐνδεΐας [indigentiae], ὡπ. In Graeca Veteris Federis versione promiscue ponuntur ἐνδεΐα et ὑστερήμα.

Τὸν βίον] Bíos est id. quo vita sustentatur. Hinc

Bíos βίου δεόμενος οὐκ ἔστιν βίος.

[Non est vitalis vita quae victu indiget.]

Laxius etiam βίος vocantur omnia quae in usus nostros possidemus, ut Luc. 8: 43, 15: 12, 30. Sic et Hebraei usurpant נפח. Bene autem hoc loco arbitror a viro rare eruditionis Aria Montano βίον accipi tantum quantum quoque die homini alendo sufficit; nam pauperrimorum hominum diurnus victus quadrante admodum parabatur.

CAPUT XIII.

1. Ποταποὶ λίθοι, quales lapides] Admirantis vox, ut Matth. 8: 27. De his lapidibus ita Iosephus: Ωικοδομήθη δὲ ὁ ναὸς ἐκ λίθων μὲν λευκῶν τε καὶ κρατερῶν τὸ μέγεθος ἐκὰ-

ἐκείνων περὶ ἐ καὶ ἡ πηχῶν ἐπὶ μέτρος, ἡ δὲ θυρὰ, εἶρας δὲ περὶ ἰβ [Aedificatum erat Templum ex lapidibus candidis et firmis, qui in longum habebunt ad cubitos inter quinque et octo, in altitudinem octo, in latitudinem duodecim].

4. Πάντα ταῦτα συντελεῖσθαι, omnia haec consummari] Id est, τοῦτο τὸ πᾶν, hoc universum. Vide Ioh. 1: 3. Nam alteram esse quaestionem diversam ab excidio Hierosolymorum ostendit Matthaeus, ubi hic idem sensus istis exprimitur verbis, τί τὸ σημεῖον τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος; [quod signum consummationis seculi?]

6. Ἐγὼ εἰμι, ego sum] ἡν ἔμελλεν Ego sum ille quem expectatis.

8. Ταραχαί, perturbationes] Μετωνομία [transnominatio]. Indicat enim prodigia quae φόβητρα [terrificamenta] Lucas vocat. Vide quae inibi dicuntur.

9. Βλέπετε δὲ ὑμεῖς ἑαυτοὺς] Alius est usus verbi βλέπετε ab eo quem supra annotavimus. Sic 2 Ioh. 8, Βλέπετε ἑαυτοὺς, id est, Προσέχετε ἑαυτοῖς, Vobis attendite. In Matthaeo est Προσέχετε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων [Cavete homines], 10: 17. Nam inde ob cohaerentiam rerum pars ista hac transsumpta est, ut conferenti apparebit.

Καὶ εἰς τὰς συναγωγὰς θαρῆσθε, et in synagogis vapulabitis] Quin vera haec sit lectio quam praeferunt antiqui codices non dubito. Ea ab ignaris eius dicendi generis varie est interpolata. Nam alii καὶ post vocem συναγωγὰς addiderunt, alii pro εἰς τὰς συναγωγὰς reposuerunt ἐν ταῖς συναγωγαῖς. Sic supra dixit, ἐβαπτίσθη εἰς Ἰορδάνην [baptizatus est in Iordanem, id est, in Iordane], et εἰς οἶκόν ἐστι [in domum est, id est, in domo], et infra ὁ εἰς τὸν ἀγρὸν ὤν [qui est in agrum, id est, in agro]. Latini quoque dicunt esse in potestatem, et similia.

11. Ἀγάγων, egerint] Κυριολογία [propria locutio]. Nam ἄγειν proprie dicitur is qui alium in ius rapit: unde agere et actio Latinis.

Μήθὲ μελεῶτε, nolite prae cogitare] Luc. 12: 11.

14. Τῆς ἐρημώσεως, excidii] Quod hic in quibusdam codicibus additur τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Δανιὴλ τοῦ προφήτου [praedictum a Daniele Propheta] puto ex Matthaeo adiectum: nam Latini non agnoscunt.

Ὅπου οὐ δεῖ, ubi non debet] Οὐ δεῖ est πᾶν [non recte], ut

πρὸ διδασκαλίας ἢ μὴ δὲ [discipulos quas non oportet] Tit. 2: 2. Significari τὰ κῆλαρ Ἱερουσαλήμ [ea quas sunt circa Hierosolyma] diximus ad Matthaeum.

19. Κτίσεις, creaturae] Id est, κόσμον [mundi], ut habet Matthaeus. Diximus supra 10: 6.

27. Ἐπισυνάξει, congregabit] Ipse facere dicitur quod Angelos facere iubet. Ita enim Matthaeus.

32. Οὐδὲ ὁ υἱός, nec Filius] Videtur mihi, ni meliora docear, hic locus non impie posse exponi hunc in modum, ut dicamus Divinam sapientiam menti humanae Christi effectus suos impressisse pro temporum ratione. Nam quid aliud est, si verba non torquemus, προέχοντι σοφίᾳ [proficiebat sapientia], Luc. 2: 52? Sicut igitur post resurrectionem accepit omnem potestatem, ita et omnem scientiam. Ac ne quis hanc sententiam ab antiquitate damnatam putet, satis admonere nos potest illud Ambrosii, *Secundum carnem utique sapientia Dei implebatur et gratia*. Pro tempore autem ἀποστολῆς [missionis] suae Iesu opus non erat scire diem universalis iudicii, quem Deus Pater latere voluit. Nec aliter sensisse Christianorum vetustissimos indicio est Irenaeus, qui II. 48, 49, *Scientiam, inquit, diei illius Filius non erubuit referre ad Patrem, et dixit quod verum est*. Item: *Et secundum agnitionem itaque praepositus esse Pater annuntiatus est a Domino*. Leontius De Sectis: Ἰστοῦν, ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν πατέρων, σχεδὸν δὲ πάντες, φαίνονται λέγοντες αὐτὸν ἀγνοεῖν· εἰ γὰρ κατὰ πάντα λέγεται ἡμῶν ὁμοούσιος, ἀγνοοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς, δηλοῦσι καὶ αὐτὸς ἡγνόει· καὶ ἡ γραφή δὲ λέγει περὶ αὐτοῦ, ὅτι προέχοντες ἡλικίᾳ καὶ σοφίᾳ [Sciendum est quod multi Patrum, imo fere omnes, videntur dicere eum ignorasse: nam si per omnia dicitur nobis consubstantialis, nos autem ignoramus aliqua, et ipse aliqua ignoravit. Et Scriptura de eo dicit, Proficiebat aetate et sapientia].

34. Ἐξουσίαν, potestatem] Ita Syrus. Procuracionem rerum domesticarum patet intelligi.

- Τὸ ἔργον αὐτοῦ] Ministerium, Ita vox haec sumitur Ioh. 4: 34, 6: 29, 1 Cor. 16: 10.

Καὶ τῷ θυρωρῷ, et ianitori] Καὶ hic παρέρκει [abundat] more Hebraico: quod alibi quoque observatum.

CAPUT XIV.

1. *Ἦν δὲ τὸ πάσχα καὶ τὸ ἄζυμα, erat autem Pascha et Azyma*] Id est, Pascha, qui dies initium est Azymorum. Nam octo Azymorum dies numerant nostri Scriptores, quorum primus est cuius fine agnus mactabatur. Vide quae ad Matth. 26: 17.

3. *Νάρδαυ πικινῆς, nardi spicatae*] Ita et Iohannes: *Πικινῆν* hic derivare *παρὰ τὸ πίνειν* [a bibendo] probari mihi non potest, quia cum de potu hic non agatur, non video cur nardus hic *potulenta* dicatur: *πικινὸν* dici quoddam fidei est exploratae, verum est, sed non nisi apud Scriptores aliquot seculis seriores. Quare cum Marcus et Iohannes usurpent hanc vocem, qui plus caeteris sequuntur Hebraeum sermonem, omnino eo ducor ut credam vocem Latinam *spicatae*, quam et Graeci dicunt *σπικατήν* et *σπικατήν*, corruptius apud Iudaeos pronuntiatam, nimirum *σπικα* pro *σπικα*, plane simili transpositione qualem supra in voce *sexti* aut *sextarii* observavimus. Similis est in voce *σαξίφαγος*, quod Graeci posuere pro *saxifraga*, et in Arabica voce *ساجف* quomodo *Arsenicum* vocant; in Iudaica lingua *מגדל* pro *ἐψώνια*, multaque id genus: Syrus pro *Golgotha* habet *Gogoltha*. Quod autem apud Syrum est *מגדל* non *capitatum*, ni fallor, sed *eximium* significat, quale fuisse apicatum constat. Videtur et Nonnus ita accepisse vocem *πικινῆς*, quia et producit mediam contra naturam Graecae vocis, et quod addit *φατίζομένης* [appellatae] proprie convenit nardo spicatae. Nam Latinus Interpres quin ita acceperit ne dubitandum quidem arbitror. Arabs apud Iohannem posuit *ناردين* id est, *purum*, quod nardi epitheton est et apud Latinos Poetas. Plinius *sinearum* dixit pro eodem, cui opponitur *pseudonardum*, cuius multas species facit idem Plinius.

Συντριπταῖ, frangens] Non comminuens, sed efficiens ut late hieret; quomodo *ἀννιτριμμένος λάκκος* [cisterna dissipata] Ier. 2: 13. Sic et alibi *συντρίβων* est *vulnerare*, Ezech. 34: 4, 1 Reg. 20: 37. *Aperuit* positum hic a Syro.

13. *Κεράμιον ὕδατος βασάλων, hydriam ferens*] Hac nota illum Christus descripsit nomine non expresso:

un-

unde τὸν δαῖτα [certum aliquem, sed non nominatum] dixit Matthaeus. Dubitandum non est quin multi Hierosolymitae coenacula instructa sub id tempus advenis elocaverint; cuius sortis et hic fuisse videtur, ut qui hydriam ferret ad paratum coenaculi. Et, ni fallor, id ipsum indicat vox κατάλυμα [diversorium].

15. Ἐσρωμένον, stratum] In quibusdam libris ἔτοιμον [paratum] ex Matthaeo additum; neque enim agnoscit Latinus: quanquam habet Syrus, ut et alia nonnulla quae ex Matthaeo sunt addita.

18. Ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ, qui manducat mecum] Hoc addidit Marcus a Petro acceptum. Id significat mensas eiusdem participem, quod magnum amicitiae vinculum Veteres existimabant. Τράπεζα καὶ ἄλλες σύμβολα γνησίου φιλίας ἀνθρώποις [Mensa et sal sinceræ amicitias symbola hominibus], inquit Philo. Quod vero sequitur ὁ ἐμβαπτόμενος [qui intingit], propior est designatio, ut ad Matthaeum diximus.

19. Ἐἷς καθ' εἷς, singulatim] Ita et Ioh. 8: 9. Non est καθ' εἷς pro καὶ εἷς [et deinde unus], sed καθ' εἷς, ut clare apparet Rom. 12: 5, ὁ θεὸς καθ' εἷς ἀλλήλων μέλη [singuli alter alterius membra]. Nimirum, ut supra diximus 6: 40, suæti Hebraico sermoni non raro nominativum sumunt ἀκλίτως [indeclinabiliter]. Itaque καθ' εἷς hic idem valet quod καθ' ἑνα 1 Cor. 14: 31. Eodem modo καθ' εἷς reperitur apud Lucianum Soloecista et Christianos Scriptores aliquot.

Μὴ τι ἐγώ, numquid ego] Recte monet vir diligentissimus, quod in quibusdam codicibus adijcitur, καὶ ἄλλος, Μὴ τι ἐγώ; [et alius, Nunquid ego?] ex interpretamento natum videri. Nam nec Syrus nec Latinus nec Arabs agnoscunt. Neque cohaeret cum illo καθ' εἷς.

22. Δάβετε, sumite]. Φάγετε [comedite] quod hic aliqui codices additum habent, ex Matthaeo venit: nam veteres Metaphrastæ non agnoscunt: et deest in codicibus quibusdam. Sic et infra comm. 34 quidam libri additum habent μετ' ἐμοῦ [mecum].

31. Ἐκ περισσοῦ μᾶλλον, multo magis] Ita supra 7: 36, μᾶλλον περισσύτερον ἐκήρυσσον [magis etiam prædicabant]. Quare non est quaerenda alia constructio.

35. Ἡ ὥρα, *hora*] Vide quae ad Matthaeum hoc loco.

36. Ἀββᾶ ὁ πατήρ, *Abba, pater*] Ita et Paulus Rom. 8: 15 et Gal. 4: 6. Videntur Hebraei Graeco utentes sermone retinuisse hanc vocem, quia naturaliter pueri eo sono patres salutant. Graeci dicunt πατήρ, πατρίδιον [*paterculus*]: nec aliunde πάππος [*avus*]. Sic quod ἡ Hebraeis, Graecis est μάμη [*mater*]. Sed et Latini ab eo sono dixerunt *pappare* et *mammās*. Duplex autem vox posita est affectus testandi causa. Simile illud ναί, ἀμήν [*etiam, amen*] Apoc. 1: 7.

Ὁὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σὺ, non quod ego volo, sed quod tu] Supple fiat. Hebraei Graece scribentes particulas τί et ὁ promiscue usurpant.

41. Ἀπέχει] *Habet*: ut ad Matthaeum diximus ad eiusdem argumenti locum.

44. Σύσσημον, *tessera*] Vox haec et vox σημεῖον apud Graecos Sacrarum literarum Interpretes plane idem valent, Esai. 5: 26, 49: 22, 62: 10, Iud. 20: 38, 40. Usus voce συσσήμον etiam Menander ex Macedonico, ut creditur, sermone.

Κρατήσατε αὐτὸν, καὶ ἀπαγάγετε ἀσφαλῶς] *Tenete, et ducite cum cura*. Ita ἀσφαλῶς τηρεῖν est exacte custodire, quod Latine per vocem *tuto* minus recte verteris. Bene autem Syrus ἀσφαλῶς refert tam ad κρατήσατε quam ad ἀπάγετε.

45. Παββί, Παββί] Ita optimi codices et Syrus: quare lectio altera ex Matthaeo profluxit.

49. Ἀλλ' ἵνα, sed ut] Supple τοῦτο ὅλον γέγονε [*totum hoc factum est*] ex Matthaeo.

51. Καὶ εἰς τις νεανίσκος, *adolescens autem quidam*] Non de Apostolorum grege, quod miror Veteribus in mentem venire potuisse, nec e domo in quam Christus in Urbe diverterat, sed ex villa aliqua horto proxima, strepitu militum excitatus, et subito accurrens ut conspiceret quid ageretur.

Σινδὼνα, *sindone*] Solebant enim cubare ἐν λινῷ ἱσθηματι [*in veste linea*], ut ex Dionysii Alexandrini epistola vir summae eruditionis Isaacus Casaubonus monstravit. Atque ita hic invenis lecto exsiliat.

Οἱ νεανίσκοι, *iuvenes*] Id est, milites Romani, quos et

Graec-

Γραβοὶ νεανίσκους et Latini saepe *iuventutem* vocant. Hi autem adolescentem istum apprehenderunt, unum Discipulorum Iesu esse existimantes: quod ideo addidit Marcus, ut significaret constitutum fuisse non Iesum tantum prehendere, sed et Discipulos eius.

52. Καταλιπὼν τὴν σινδόνα, *reiecta sindone*] Qua tenebatur.

54. Πρὸς τὸ φῶς] *Ad focum lucentem*, qui Ἰϋ Hebraeis.

56. Ἰκανί, *sufficiencia*] Sensus non est, testimonia inter se discrepasse (neque enim video quomodo id dici possit de testimonio sequente, quo recitato idem repetitur), sed non tam gravia fuisse ut aequarent votum Pontificum, quaerentium μαρτυρίαν [*testationem*] non quamvis sed quae ad mortem valeret, εἰς τὸ θανατῶσαι [*ut cum morti traderent*], ut ante dixit. Est ergo ἰση heic, quod Hebraei de testimoniis dicunt וְשׁוֹ, *ad probationem eius quod quae-ritur sufficiens*. Nam quod vir apprime doctus dissidium testium in eo collocat quod alter testatus sit, dictum δύναμαι καταλύσαι [*dissolvere possum*], alter καταλύσαι [*dissolvam*], mihi non probatur. Idem enim haec significare arbitror, aut certe alterum altero includi. Nam Marcus qui haec ex Petri ore accepit, utriusque testimonium recitat per verbum καταλύσαι.

58. Οἰκοδομήσω, *aedificabo*] Ἐγερῶ [*excitabo*], Ioh. 2: 19.

65. Ῥαπίσμασιν ἔβαλον] *Alapis incessebant*, ut ad Matthaeum diximus.

69. Ἡ παιδίσκη, *ancilla*] Id est, παιδίσκη τις, quomodo articulum interdum sumi certum est. Nam aliam fuisse a priore Matthaeus docet.

Πάλιν ἤρξατο, *rursus coepit*] Omnino assentior iis qui πάλιν cum ἤρξατο coniungunt, ut significetur iterum idem dictum Petro, quomodo et Latinus Interpres videtur accepisse. Neque terrere quenquam debet hac in parte codicum auctoritas: nam cum veteres libros sine distinctionibus scribi solitos satis constet, sequitur, postea ex describentium iudicio additas: quare et nunc de illis iudicium liberum esse debet.

Ἐξ αὐτῶν ἐστὶ] *Est illius sectae*.

72. Καὶ ἐπιβαλὼν ἑλαιε, *et addens flevit*] Non tantum recordatus est in animo eorum quae Christus dixerat, sed

sed praeterea etiam fletu testatus est moerorem. Sic Hebraei dicunt *qpr* addito verbo. Lucas eodem modo, *προδ-
θεις εἰπε παραβολήν* 19: 11, id est, *praeterea dixit com-
parationem*; et alia constructione *προσέθετο πέμψαι* [*ad-
didit mittere*], Luc. 20: 11. Inter alias autem signifi-
cationes *ἐπιβάλλειν* est etiam *προστίθεναι* [*addere*]. Sic
Basilius in libro De Baptismo vitam Christianam depin-
gens duo haec verba ponit significatu eodem: *Ἀγγαρεύ-
μενος, προστίθει· τυπόμενος, ἐπιβάλλει* [*Angariatus, ad-
de; vapulans, aduice*].

CAPUT XV.

1. *Συμβούλιον ποιήσαντες, consilium facientes*. Id est,
λαβόντες [*capientes*], ut Matthaei Interpres loquitur. Nam
sic et Marcus supra 3: 6 locutus est, *συμβούλιον ἐποίησαν*,
id est, *consilium ceperunt*, non, ut quidam interpretan-
tur, *Senatum convocarunt*.

Καὶ ὅλον τὸ συνέδριον, et universum concilium] *Plena*
Senatu, cuius partes iam nominavit.

3. *Πολλὰ, rerum multarum*] Quod hic addunt codices
quidam, *αὐτὸς δὲ οὐδὲν ἀπεκρίνατο* [*ipse autem nihil re-
spondit*], ex Matthaeo adiectum est: nam nec Latinus
nec Syrus nec Arabs agnoscunt.

7. *Ἐπεποιήσαν, fecerant*] Hanc lectionem praeferen-
dam censeo, quam secuti sunt et Syrus et Latinus.

8. *Καὶ ἀναβοήσας, et clamans*] Apparet ita legisse
Syrum et Graecos: quare quod Vaticanus codex habet
ἀναβὰς [*adscendens*], accedit ad ea argumenta quibus
moveor ut credam quaedam Marci exemplaria Graeca ad
Latinam versionem mutata.

11. *Ἀνέσεισαν, concitaverunt*] Non puto aliter legisse
Syrum, nec eum, qui Syrum saepe sequitur, Arabem,
apud quem est *عجا*, *commoverunt*.

15. *Τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι, satisfacere*] Ex Romano sermo-
ne genus hoc loquendi in Graeciam translatum, ut multa
alia postquam Graecia et Oriens facta erant Romani iuris.
Sic in Actis Lucas dixit *λαμβάνειν ἱκανόν*, quod in iure
Romano est *satis accipere*. Theophilus in Institutionibus,

titulo De Rerum divisione: *Εἰ δὲ πωλήσας tradiderit, οὐχ ἑτέρως ἐπὶ τὸν ἀγοραστὴν ἢ διπλότεια μετεσιῶν, εἰν μὴ ὁ ἀγοραστὴς τὸ πρῶτον τὸ τίμημα καταβάλλῃ τοῦ πωλήματος, ἢ τὸ ἑκὼν αὐτῷ ποιήσῃ ἐπὶ τιμήματι* [Quod si qui vendidit insuper tradiderit, non aliter dominium in emptorem transsit quam si emptor venditori pretium numeraverit, aut de pretio ipsi satisfecerit]. Ubi Tribonianus sic habet: *Venditae vero res et traditae non aliter emptori acquiruntur quam si is venditori pretium solverit, vel alio modo ei satisfecerit.* Est autem *satisfacere* hic apud Marcum, ut apud Latinos Scriptores saepe, efficere ne alter habeat quod queratur.

Φραγελλώσας, flagellis caesum] Cum iam ante eum flagris cecidisset: ut ad Matthaeum exposuimus.

16. *Ἐξω τῆς αὐλῆς, intra aulam*] *Αὐλὴν* hic sumo non pro *subdiaconi*, ut alias saepe, sed pro ipso praetorio, ut exponit Marcus. Sic et Matthaeus Pontificis domum *αὐλὴν* vocat 26: 3. Sed, ut Latinae historiae Scriptores *praetorium* solent vertere *αὐλὴν*. A tribunali ergo quod erat in stadio, ut ad Matthaeum diximus, in partem domus interiorē abductus est Iesus.

21. *Ἀλεξάνδρου καὶ Ρούφου*] Qui vivebant cum haec scriberet Marcus, et, ni fallor, Romae, ubi iata scribebat, ita ut merito provocet ad eorum testimonium, qui rem a patre acceptam narrare aliis poterant. Nam inter eos qui Romae Christum profitebantur Rufum salutat Paulus. Dicitur huic Alexandro et Rufo frater tertius fuisse *Lucius* nomine, qui in Germania verbi semen sparsit. Patri Hebraeo filii Graeci Latinique nominis, initia vocationis Gentium.

25. *Ἐσπορησμένον, myrrha conditum*] Vide quae ad Matthaeum.

Οὐκ ἔλαβεν] *Non imbibit*, ut ad Matthaeum diximus.

25. *Ἦν δὲ ὥρα τρίτη, erat autem hora tertia*] Id est, iam audita erat tuba horae tertiae, quod dici solebat donec caneret tuba horae sextae. Vide quae ad Matthaeum. Electionis enim mutandae causam non video, tanto Syri, Arabis, Latini consensu.

28. *Καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη*] *Ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη* [sceleratis annumeratus] habent LXX apud Esaiam. Implen-

plendum autem hoc vaticinium in se Christus praedixerat Luc. 22: 37. Vertere liceat, *Facinorosis annuntiatus est.* *ἑρπῆς* [facinorosos] Hebraei Grammatici eos dici volunt qui et deliberato et cum insigni quadam perfidia delinquant. *Ἀρομοί* [exleges] alibi dicuntur *οἱ ἀλλόφυλοι* [alienigenae], hic vero ii qui nulla iuris aut legum Divinarum humanarumve reverentia tenentur, *ἵνα ἐν χειρὶ ἔχοντες* [quibus est in vi positum ius]. Totum autem illud Esaiæ vaticinium sicut in Actis Philippus, ita et vetus Chaldaeus Paraphrastes de Messia exponit.

29. *Ὁὐά*] Latina interiectio *vah* a Marco hoc loco usurpata est. Habet autem detestandi potius quam, quod Hieronymus censuit, insultandi significationem. Plautus: *Vah quid illa potest peius quicquam mulierem memorarier?* et, *Vah homo impudens.* Respondet Hebraeus *ווא*, sed quod plerumque est admirantis, *ווא* Aeschilo in *Parais*; unde *ovare*.

32. *Καὶ πιστεύομεν, et credamus*] Ut fidem habeamus ipsi se Messiam affirmanti.

34. *Ἐλὼτ*] Vetera exemplaria non omnia ita habuere. Nam *Ἠλὼτ* (quod idem est cum eo quod apud Matthaeum *Ἠλ*) citat Eusebius. Et apud Syrum hoc loco est *ܘܢ ܘܢ*, sed haud dubie transpositis a librario literis, cum scribendum fuerit *ܘܢ ܘܢ*, ut ad Matthaeum monuimus. Quod autem in tam multa exemplaria illud *Ἐλὼτ* hoc loco permeaverit, factum inde arbitror quod sicut Lucae Evangelium initio maxime celebratum est per Ecclesias a Paulo fundatas, ita Marci per omnem Babylonicam *διασποράν* [dispersionem], cui Petrus praefuerat; ac proinde scriptum ab hominibus Syrum sermonem callentibus, quibus notius erat *ܘܢ* quam *ܘܢ*.

36. *Ἀγών, Ἀφῆτε, dicens, Sinite*] Vide quae ad Matthaeum. At Syrus legit hoc loco *ἔλεγον* [dixerunt], quod exemplaria Graeca quaedam habere dicuntur; quod si recipimus, subaudiendum erit *adstantes*: et fieri potest ut omissus nominativus mutandae lectioni occasionem dederit.

40. *Ἰακώβου τοῦ μικροῦ, Iacobi Minoris*] Puto ita dictum inter Apostolos ad discrimen Iacobi Zebedaidæ. Nam quod quidam putant ita dictum ut a patruo distingueretur, non video quid certi habeat. Et quod Iacobum

filium Matorem volunt non Indae tantum sed et Iosefis fuisse genitorem, in eo falluntur haud dubie, praesertim cum Iacobum eundem filium statuunt Alphaei. Nam is Iacobus cum Iosete unam habuit matrem, ut hoc loco apparet.

Σαλώμη] πω'ω nomen frequens apud Iosephum.

42. **Ἐπει ἦν παρασκευή, ὃ ἐστὶ προσάββατον, quia erat Parasceue, quod est antesabbatum**] Duplici ratione dies iste παρασκευή dici poterat, tum quia erat πω'ω π'ω [*vespera Sabbati*], quod hic προσάββατον dicitur, tum quia erat π'ω π'ω π'ω, id est, ut Philo loquitur, προέορτιον [*antefestum*]. Hoc enim vult Marcus, iustam fuisse festinandi causam quia ἡμέρα ἐργάσιμος [*dies permissa laboribus*] in eo erat ut iamiam finiretur.

43. **ἦλθεν, venit**] Ita legisse videntur Syrus et Latinus: et sane omnes ferme codices ita habent. Neque ἀσύνδετον [*inconnexum*] illud ἦλθε, et mox τολμήσας εἰσῆλθε [*audacter introiit*] alienum est ab Hebraismo.

Προσδεχόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, expectans Regnum Dei] Ita Luc. 2: 25, προσδεχόμενος τὴν παράκλησιν τοῦ Ἰσραὴλ [*expectans consolationem Israelis*]. Quare dubitandum non est quin et hic et in eadem historia apud Lucam προσδέχεσθαι sit *expectare*, non autem *amplecti*.

Τολμήσας] *Magno animo*. Ita enim recte verti arbitror.

44. **Ἐθαύμασεν εἰ ἤδη τέθνηκε, mirabatur si iam obisset**] Ob causam quam attulimus ad Matth. 27: 50.

46. **Καὶ ἀγοράσας, et mercatus**] **Ἐλλειψς** [*defectus*] nominativi, qui non ex proximo sed longius est repetendus: quod et alibi occurrit. De Iosepho enim agi certum est. Hinc factum ut in quibusdam codicibus *Iosephi* nomen ex interpretamento repeteretur.

47. **Ἡ Ἰωσὴ**] *Mater* subauditur, ut et capite sequente *Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου*. Sic *Hectoris Andromache*, supple uxor. *Iose* pro *Ioseph* ex pronuntiatione illorum temporum. Id autem modo ἀκλίτως [*indeclinabiliter*] ponitur, ut hic, modo declinatur ut faciat Ἰώσηρος. Idem enim esse hoc nomen cum *Iosephi* nomine inter Veteres Origenes recte censuit.

CAPUT XVI.

Omissam a Marco Resurrectionis historiam, quae Evangelii vel potissima pars est, indignum sit creditu. Scriptam ab ipso, sed perditam, et ab alio partem hanc suppletam, aequè mihi videtur incredibile. Unde enim ista abes advenire potuit libro qui statim ut est editus haud lubie plurimis exemplis descriptus, et longe lateque distractus est? Tum vero qui supplevit, cur non ipsa secutus esset Matthaei verba? Adde iam quod Latinus, Syrus, Arabs agnoscunt, et, cuius magna in hac re debet esse auctoritas, Irenaeus. Quare quod in quibusdam Graecis exemplaribus haec pars aut tota, aut ab illis verbis ἀναγὰς [*surgens*] (nam in verbis ἐφοβοῦντο γὰρ [*timebant enim*] desiisse quosdam libros et Gregorius Nyssenus docet et manuscripti quidam ostendunt) omissa fuit, exscriptoribus tribuendum est; qui in hac parte esse putaverunt cum Matthaei verbis ἀσπληδον πόλεμον [*pugnam irreconciliabilem*], quam omissionis causam et Hieronymus reddit; cum res longe aliter se habeat, ut ab aliis demonstratum est, et nos ad Matthaeum breviter attigimus.

1. Διαγενομένου τοῦ σαββάτου] Cum intercessisset Sabbathum. Ita Plato, Διακοσίων ἐτῶν διαγεγονότων [*Cum intercessissent anni ducenti*], Lucas Act. 25: 13, Ἡμερῶν δὲ διαγενομένων τινῶν [*Cum dies intercessissent aliquot*]; et 27: 9, Ἰκανοῦ δὲ χρόνου διαγενομένου [*Cum autem multum intercessisset temporis*].

Ἠγόρασαν]. Iam senta habebant, ut ad Matthaeum diximus.

2. Ἀνατείλωντος τοῦ ἡλίου, oriente Sole]. Aoristus hic non exactum tempus significat, sed adhuc durans. Quare duae illae lectiones ἐστὶ ἀνατείλωντος [*adhuc orto*], cuius Nyssenus meminit, et ἀνατέλλοντος [*orientis*], quam exemplaria nonnulla praeferrunt, natae sunt ex interpretatione.

3. Ἐλέγον πρὸς ἑαυτοὺς, dicebant ad se invicem] Nam custodiam appositam ignorabant, quia id factum erat dum ipsae Sabbata distinebantur.

4. Ἡ γὰρ μέγας σφόδρα, *erat enim valde magnus*] *Ἐλλειψις* [*defectus*]. Sensus enim est, quod commodi ipsis evenit; quia magnum erat saxum.

5. Εἰς τὸ μνημεῖον, *in monumentum*] Non in specum, sed intra septum; ut ad Matthaeum diximus.

Ἐν τοῖς δεξιῖς, *in dextris*] Super avoluto saxo.

Στολήν, *stolam*] Id est, ποδήρη [*talarum*], ut ad Matthaeum notavimus.

7. Καὶ τῷ Πέτρῳ, *et Petro*] Strabo libro octavo σχῆμα [*figuratum loquendi genus*] esse ait non infrequens συναπλάττειν τὸ μέρος τῷ ὅλῳ [*post totum partem eloqui*], adducens tum alia, tum illud Alemanis:

Κύπρον ἱερὰν λιποῦσα καὶ Πάφον περιέρχεται.

[*Splendidam Cyprium relinquens et mari sparsam Paphum.*]

Et Aeschyl:

Κίπρου Πάφου τ' ἔχουσα πάντα κλήρον.

[*Cypri Paphique iura summa habentem.*]

Sic apud Homerum: Φοινίκην καὶ Σιδονίους· Τροῖας καὶ Ἑκτορά· Ἰδὴν καὶ Γάργαρον· Χαλκίδα τ' Ἰρετριήν τε [*Phoenicem et Sidonios; Troas et Hectora; Idem et Gargaron; Chalcedaemque Iretiamque*]: quae notata Eustathio ad Odysseae A. Donatus ad Prologum Andriae: Quod est summae auctoritatis, Ennium ultimum dedit. Servius ad I Aeneid:

— Danaum atque impiiis Achillis:

Bene secundum Homerum segregavit Ducem a populo. Idem observat in illo III Aeneid.:

Delectos populi ad proceres ipsumque parentem.

Et ad X, Post generalitatem intulit speciem. Tale et illud in VIII,

— Ventis et Iapyge ferri.

Fertile autem ubi generi species subiungitur (*speciem* hic Iurisconsultorum more usurpo) in specie aliquid est eximii, ut Ps. 18: 1, 2 Sam. 2: 30, 1 Reg. 11: 1, Act. 1: 14. Petrus autem peculiariter hic nominatur, ut dux Apostolici coetus, ac proinde exemplum insigne propositum omnibus infirmitatis humanae, seriae poenitentiae et instantatae fidei. Apparet hic illud de quo Christus dixit, Angelorum gaudium super converso peccatore.

8. *Οὐδεὶς αὖτε αὐτὸν, namini quicquam dixerunt*] Obvio scilicet; idque prae metu Iudaeorum. At Apostoli renuntiarunt, non repertum sibi corpus, sed Angeles visos qui Iesum dicerent vivere, Luc. 24: 22, 23.

9. *Ἀναγὰς δέ*] Narraverat Angelus testimonium; nunc ad ipsius Iesu *ἐπιφανείας* [apparitiones] transit: quarum prima contigit Mariae Magdalenae. Itaque *ἀναγὰς* est ille ipse qui resurrexerat, non autem simulatque resurrexerat. Sic infra αὐτὸν ἐγγεγμένον [ipsum qui resurrexerat] personam notat, non tempus. Hoc qui non intellexerunt, expunxerunt hoc comma, simili temeritate qua totam hanc lectionem a quibusdam omissam diximus.

Προῦτ] *Mane iam claro*, cum illud quod prius narravit accidisset *ἀλλ' ἔτι* [valde mane]; ut ad Matthaeum observatam est.

10. *Τοῖς μετ' αὐτοῦ χενομένοις, his qui cum eo fuerant*] Τοῖς ἀδελφοῖς [fratribus] Matthaeus; Petro nimirum et Iohanni, et qui cum ipsis erant.

Πενθεῖσι καὶ κλαίονσι, lugentibus et flentibus] Lugentibus amissum Magistrum.

11. *Ἀκούσαντες ὅτι ἦ, audientes ipsum vivere*] Id est, ἀκούσαντες ὅτι ὁ ἄγγελος εἶπεν αὐτοῖς ἦ [audientes ab Angelo dictum, vivere ipsum]. Hoc enim ad primam illam historiam refero: quod sequitur ad secundam. Confer locum quem dixi Luc. 24: 23.

Καὶ εὐεόησεν αὐτῇ, et visum esse ab ea] A Magdalena. Iohannes: *Ἐρχεται Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ ἀπαγγέλλουσα τοῖς μαθηταῖς ὅτι ἑώρακε τὸν Κύριον* [Venit Maria Magdalena annuntians Discipulis, se Dominum vidisse].

Ἦπίσταν, non crediderunt] Rei magnitudinis fidem superante. Lucas: *Ἐβάνησαν ἐνώπιον αὐτῶν αἰεὶ λέγοντες καὶ ῥήματα αὐτῶν, καὶ ἠπίσταν αὐταῖς* [Et visa sunt illis magis verba ista, necque crediderunt illis].

12. *Ἄνθρωποι δὲ αὐτῶν, duobus ex his*] Τῶν μετ' αὐτοῦ γενομένων [qui cum Iesu fuerant], et supra dixit. Nam hoc nomine etiam alii sextra Xlb. capiuntur, praecipue qui de numero erant illorum Septuaginta. Quare immerito Euthymius hic aliam putat historiam indicari quam eam quae a Luca copiose describitur.

rebus illos est allocutus. Ideo mox commate 19 subiicit, *μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς* [*eum locutus esset eis*].

Εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα, in mundum universum] Benigne hoc intelligendum, ut gens nulla excludatur, et excitentur Apostoli ad spargendum quam latissime possent Evangelii semen. Sic et infra dicitur *πανταχοῦ* [*ubique*].

Πάνητις, omni creaturae] Hebraei hominem *נפש* [*excellentiam*] vocant *מלאכה* [*creaturam*], ut excellentissimum Dei opus.

16. *Ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς, qui crediderit et baptizatus fuerit*] Id est, qui non crediderit tantum contemplantive, sed actu quoque fidem istam professus fuerit. Nam corde creditur ad iustitiam, ore fit professio ad salutem, Rom. 10: 10. Haec autem professio a solemni eius exordio Baptismus vocari solet.

Σωθήσεται, salvus erit] Accipiet remissionem peccatorum, Spiritum Sanctum et vitam aeternam. Haec enim omnia vox ista complecti solet.

Ὁ δὲ ἀπισθῆσας] Qui non crediderit Evangelio, ita ut oportet, scilicet, id est, cum sanctae vitae professione. Ita δὲ ἀπισθῆσας opponitur et Credenti et Baptizato.

Κατακριθήσεται, condemnabitur] Retentione peccatorum, obduratione et suppliciis aeternis maioribus quam quae eos manent quibus hic sermo non est annuntiatus.

17. *Τοῖς πιστεύσασιν, iis qui crediderint*] Non omnibus omnia. Sunt enim *διακρίσεις χαρισμάτων* [*discrimina gratiarum*], 1. Cor. 12: 4. Ita tamen ut cuilibet ut oportet credenti aliqua tunc data sit admirabilis facultas, quae se non semper quidem sed data occasione explicaret. Hoc enim significat Isaias vaticinium cum ait, *ἐπὶ πᾶσαν σάρκα* [*super omnem carnem*], nempe *τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ* [*servorum Dei*]. Chrysostomus in VIII ad Romanos: *Διάφορα πᾶσι τοῖς τότε βαπτιζομένοις ἐδίδον χαρίσματα ὁ Θεός, ἃ δὲ καὶ πνεύματα ἐκάλειτο* [*Varia tunc dedit Deus dona omnibus baptizatis, qui et spiritus vocabantur*].

Δαιμόνια ἐκβαλοῦσι, Daemonia eicient] Primo loco hoc donum ponit Marcus, quia communiter dabatur omnibus credentibus: quod verum esse etiam secutorum temporum historia evincit. Iustinus Martyr Colloquio cum Tryphone:

Καὶ οὖν ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σαυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου Ἰησοῦν Χριστὸν ἡμῶν τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες ὑποτασσόμενα ἡμῖν ἔχομεν [Et nunc nos qui credimus in eum qui cruci affixus est sub Pontio Pilato, Iesum Dominum nostrum, Daemonia omnia et malos Spiritus exorcismamus et subiectos nobis habemus]. Et alibi: Οὐ καὶ τὴν τοῦ ὀνόματος ἰσχύον καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σαυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου τοῦ γενομένου ἐπαγγέλου τῆς Ἰουδαίας ὑποτάσσεται [Vim nominis eius etiam Daemonia perhorrescunt: et nunc quoque adiurata per nomen Iesu Christi, qui cruci affixus fuit sub Pontio Pilato Iudaeae Procuratore, obediunt]. Ex quibus locis etiam formulam in exorcismis antiquitus usurpatam est discere. Irenaeus libro II, Οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλὰ καὶ περὶ αὐτοὺς ἐπιστολὰς καθαρισθέντας ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ εἶναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [Nam et Daemones eiciunt re ipsa et cum fiducia, ita ut scēpe qui sic a malis Spiritibus purgantur credant et ipsi Ecclesiasque accedant]. Origenes ad Celsum ait, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τῶν δαιμόνων ὀνομαζόμενον ἀνέειν μάλιστα ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ὀνόματος καὶ περὶ ἐκκλησίας γρησίας αὐτὸ λέγουσι [nomen Iesu contra Daemones pronuntiatum vim habere; maxime vero ubi qui id pronuntiant id faciunt sano et sicut oportet credente animo]. Tertullianus Apologetico: Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris: quāvis Daemonem agi constet. Iussus a quolibet Christiano loqui: Spiritus ille tam se Daemonem confitebitur de vero, quam alibi Deum de falso. Rursum: Atquin omnis haec nostra in illis (Daemonibus) dominatio et potestas de nominatione Christi valet, et de commemoratione eorum quae sibi a Deo per arbitrum Christum imminencia expectant. Christum fidentes in Deo et Deum in Christo subiiciuntur servis Dei et Christi. Ita de contactu deique afflatu nostro contemplatione et representatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt, inviti et dolentes, et vobis praesentibus erubescunt. Et mox: Quis autem vos ab illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valeitudines vestras hostibus raperet? a

Dae-

Daemoniorum incursibus dico, quas de vobis sine praemio, sine mercede depellimus. Minutius Felix: Hasc omnia sciunt plerique vestrum ipsos Daemones de semet ipsis confiteri, quoties a nobis et tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. Moxt Exsiliunt statim vel evanescunt gradatim prout fides patientis adluvat, aut gratia curantis adspirat. Origenes adversus Celsum septimo: Τὸ τῶν δαιμόνων γένος οὐκ ὁλίγοι τῶν Χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων, οὐκ οὐδὲν περιεργον καὶ μαγικῶ ἢ φαρμακευτικῶ πρᾶγματι, ἀλλὰ μόνη εὐχῇ καὶ ὁρκώσεσιν ἀπλουτέrais, καὶ ὅσα ἂν δύναιτο προσάγειν ἀπλούτερος ἄνθρωπος· ὡς ἐπίπαν γὰρ ἰδιῶται τὸ τοιοῦτον πράττουσι, παριστάσης τῆς ἐν τῷ λόγῳ Χριστοῦ χάριτος τὸ τῶν δαιμόνων εὐτελές καὶ ἀσθενές, οὐ πάντως δέονον πρὸς τὸ ἡττηθῆναι καὶ εἶξαι ὑπεξελθεῖν ἀπὸ ψυχῆς ἀνθρώπου καὶ σώματος, σοφοῦ τινος καὶ δυνατοῦ ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξεσιν [Daemonum genus multi Christiani expellunt a possessis non ulla re auriosa aut magica aut veneficia, sed sola prece et nudis adiurationibus, quas adhibere possit homo simplicissimus; plerumque enim faciunt idiotae, et quas in verbo Christi est gratia exhibente Daemonas contemptibiles et invalidos, ut ad quos vincendos et cogendos exire de anima et corpore hominis opus non sit aliquo viro sapientis et potente ad fidem rationum argumentis mutandam]. Lactantius: Iustos autem, id est, cultores Dei metunt (Daemones); cuius nomine adiurati de corporibus excedunt; quorum verbis tanquam flagris verberati non modo Daemones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt illa quas in templis adorantur, et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui: quia nec Deo per quem adiurantur, nec iustis quorum voce torquentur mentiri possunt. Cum vero multo etiam seriora secula plena sint testimoniis eius rei, nescio qua ratione moti quidam id donum ad prima tantum tempora restringant; quibus ut uberiores fuisse miraculorum copiam, ad faciendam tanti aedificii fundamenta contra vim mundi, facile concedo, ita cum illis exspirasse hanc Christi promissionem cur credamus non video. Quare si quis nunc etiam gentibus Christi ignavis (il-

(illis enim proprie miracula inserviunt, 1 Cor. 14: 22), Christum, ita ut ipse annuntiari voluit, annuntiet, promissionis vim duraturam arbitror. Sunt enim ἀμεταμέλητα τοῦ Θεοῦ δῶρα [sine poenitentia dona Dei]. Sed nos cæius rei culpa est in nostra ignavia aut diffidentia id solemus in Deum relicere.

Γλώσσαις λαλήσουσι καινὰς; *linguis loquentur novis*] Hoc quoque donum latissime patuit: non enim Apostolis tantum et Euangelistis sed aliis etiam multis credentibus fuit concessum, ut videre est Act. 18: 46, 19: 6, et ex Epistola ad Corinthios. Καινὰς autem γλώσσας dixit quibus quisque loqui non solet.

18. Ὅφεις ἀροῦσι, *serpentes tollent*] Nimirum καὶ οὐ μὴ αὐτοὺς βλάβουσι [et eis non nocent], quod ex sequentibus huc quoque referendum est. Ἀροῦσι est *manibus tollent*: ita vipera illa innoxia, pendebat a Pauli manu. Notandum autem est omnia hæc σημεῖα [signa] non per se tantum esse benefica, sed et expressas in se continere imagines eorum beneficiorum quæ animis per Euangelium contingunt.

Καὶ θανάσιμὸν τι πίνουσιν, *et si mortiferum quid biberint*] Quod quidam de Iohanne Apostolo referunt, de Barsaba Eusebius ex Papia, de Victore milite Cilicæ martyrologium Adonis ad Pridie Eidus Maii, de Sabino Canusino Episcopo Gregorius Turonensis, de aliis alii. Sed et Thalmudistæ cognatum quendam Iosuae filii, Levi cum venenum bibisset prenuntiato Iesu nomine convaluisse narrant.

Ἐπὶ ἀρρώστοις χεῖρας ἐπιθήσουσι, *aegrotis manus imponent*] Δῶρον ἰαμάτων [donum sanationum] videtur communiter serime concessum omnibus qui regimen Ecclesiae acceperant, Iac. 5: 14. Nam manuum impositio visibile signum est precationis cuius Iacobus meminit. Coniunxit signum rei signatæ, Lucas, προσευξάμενος, ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας αὐτῷ ἰάσατο αὐτὸν [cum orasset et imposuisset ei manus, saluavit eum], Act. 28: 8. Irenæus II. 57, Οὐκ ἐστὶν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα ἐκ τῶ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σωροθέτου ἐπὶ Ποντίου Πιλατοῦ ἐκείνης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελεῖ [Numerus refertur non

non

non potest dondum, quibus Ecclesia per totum orbem a Deo acceptis; in nomine Iesu Christi cruci affixi sub Pontio Pilato, quotidie utitur bono etiam Gentium].

19. Μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς, *postquam locutus est eis*] Cum omnia haec praecepta et promissa illis dedisset, nec quicquam iam restaret, nisi ut eadem per Spiritum Sanctum obsignarentur.

Ἀνελήφθη, assumptus est] Vocem hanc de Christi in coelum adscensione libenter Apostoli usurpant, Luc. 9: 51; Act. 1: 2, 2: 22, Paulus 1 Tim. 3: 16. Apud LXX Elias dicit Elisaeo 2 Reg. 2: 10, Ἐὰν ἴδῃς με ἀναλαμβάνομενον ἀπὸ σοῦ [*Si videris me assumi a te*], ἡγῆ. Propterea quoque iidem Interpretes paulo post ἡν ἀνέβη vertunt ἀνελήφθη, ad sensum magis quam ad vocem respicientes. Et erat inter Iudaeos liber veteres narrationes de Mosis corpore continens, cui nomen Ἀνάληψις Μωσέως [*Assumptio Mosis*]. Nec omittendum de Elia dici, ἀνελήφθη ἕως εἰς τὸν οὐρανόν [*assumptus est usque in coelum*] 1 Macc. 2: 58, de Christo vero non tantum εἰς οὐρανόν, ut hoc loco et alibi, sed et εἰς οὐρανοὺς [*in coelos*] Act. 2: 34; Ephes. 6: 9, Col. 3: 1, 1 Thess. 1: 10, Heb. 8: 1, de quo discrimine egimus ad Matth. 3.

Ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν, sedet a dextris] Quid haec locutio significet alibi diximus. Est autem ἐκάθισεν, *ivit sessum*.

20. Ἐξελθόντες, *profecti*] Ex Hierosolymis, unde exire debebat sceptrum Messiae. Vide Act. 1: 4.

Ἐκήρυξαν, praedicaverunt] Dogmata Christi, vitam eius, mortem, resurrectionem et in coelum adscensionem.

Τοῦ Κυρίου, *Domini*] Ita Iesum in coelestem gloriam evectum vocare coeperunt Apostoli etiam sine ullo nominis adiectamento.

Συνεργοῦντος, cooperante] Θεοῦ γὰρ ἴσμεν σύνεργοι [*Dei enim sumus adiutores*], inquit Paulus 1 Cor. 3: 9. Idem: Περισσότερον πάντων ἐκοπίασα· οὐκ ἐγὼ δὲ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἢ σὺν ἐμοί [*Abundantius illis omnibus laboravi; non ego autem, sed gratia Dei quae est mecum*]. Idem alibi nuntiis verbi tribuit plantare et rigare, Deo autem da-

clare. notum. Nimirum fideles Evangelii praecones, ut Veterum quidam non male dicit, et ministri sunt Dei per effectum, et socii per voluntarium consensum.

Διὰ τῶν ἐπακολουθούντων, sequentibus] Sicut modo dixerat, σημεῖα ταῦτα παρακολουθήσει [*signa haec sequentur*].

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

KATA ΛΟΥΚΑΝ

[SECUNDUM LUCAM].

Kata Λουκάν, secundum Lucam] Docet nos Origenes in Annotationibus Epistolae ad Romanos fuisse qui crederent Lucium eum, qui in eadem epistola nominatur 16: 21, esse hunc ipsum Lucam, et *Lucium* dici flexione Romana, *Lucam* Graeca. Ego Lucium illum cuius ibi meminit Paulus puto non alium esse a Cyrenensi quem noster hic nominat Act. 13: 1. Nostro autem nomen quidem Romanum fuisse arbitror, sed aliquanto longius. Nam quae in ᾧς terminantur nomina solent partem nominis postremam ἀποκόπτειν [abscindere]. Ita Δημᾶς est Δημήτριος, Μηνῆς est Μηνέδαρος, Ἀπελλᾶς est Ἀπολλῶδαρος, Θεοδᾶς est Θεόδωρος, Ἐπαφρᾶς est Ἐπαφρόδιτος, Ἀρποκρᾶς est Ἀρποκράτης, Ἀλεξᾶς est Ἀλέξανδρος, Κλειπᾶς est Κλειόπατρος. Ex Artemidoro fit Artemas, ut apud Varronem est libro VII De lingua Latina. Herodes pater in minore fortuna Antipas, in maiore Antipater Iosepho. Sic Posides ex Posidonio diminuendo factus. Et, ut ad Latina veniam, Πουφᾶς Rufinus. Quare et Lucas, si quid video, contractum est ex Romano nomine, quod suspicor fuisse Lucillium. Nam ea gens tum Romae flore-

rebat, ex qua erat et ille ad quem exstant Senecae epistolae. Erat noster hic Syrus, ut Veteres consentiunt; et medicinam fecit. Cur enim alium esse putemus de quo Paulus scribit Colossensibus, *Λουκᾶς ὁ ἰατρός* [*Lucas medicus*], causae nihil video: accedit famae vetustas. Syria autem multos Romanis servos exhibebat: et medicina, ut ex Plinio atque aliis discimus, munus erat servile. Manumissi autem nomen patroni induebant, ut Comoediarum Scriptor, Afer cum esset, dictus est a patrono Terentio *Terentius*; Alexander Polyhistor a patrono Cornelio Lentulo *Cornelius*, Suida referente. Ita hic a Lucillio *Lucillius* et contracte *Λουκᾶς*. Credibile est, cum Romae medicinam factitasset aliquandiu, accepta libertate rediisse in patriam. Iudaicam religionem domi an Romae imbiberit incertum. Romae sane multi libertinae conditionis quotidie ad Iudaismum transibant; qualis Caecilius ille quicum Cicero de Verre accusando certavit. Vide Plutarchum Cicerone. Philo libro De legatione ad Caium: *Πῶς οὖν ἀπεδέχετο τὴν πέραν τοῦ Τιβέριως ποταμοῦ μεγάλην τῆς Ῥώμης ἀποτομήν, ἣν οὐκ ἤγνόει κατεχομένην καὶ οἰκουμένην πρὸς Ἰουδαίων· Ῥωμαῖοι δὲ ᾔσαν ὅτι πλείους ἀπειλευθερωθέντες* [*Quomodo ergo passus est magnam illam Romae partem quae trans Tiberim est habitari et teneri, se sciente, ab Iudaeis, qui magna pars Romana erant ex servitute manumissi*] Sed et Antiochiae magnā erat Iudaeorum universitas et ingens *προσηλύτων* [*proselytorum*] numerus: quod et Iosephus nos docet et leges Romanae. Hellenistarum sermonem cum religione hausit, Graecanicam literaturam dum medicinae studet. Utriusque manifesta sunt in scriptis eius vestigia. Sed et ad Syriacum *ἰδίωμα* [*loquendi genus*] saepe inclinans eius dictio patriam prodit; et Romae versatum ex Romanis quibusdam locutionibus agnoscas. Christianum dogma puto ab ipso susceptum Antiochiae, postquam eo Roma rediisset, Paulo docente, cui ab eo tempore comes haesit, ut ex Actuum libro apparet, nisi si quando a Paulo ad Ecclesias legabatur, fovendae sementi quam fecerat Paulus; quod saepiuscule factum arbitror. Neque mihi displicet quod plerique Veterum sentiunt, Pauli illud 2 Cor. 8: 18, *τὸν ἀδελφὸν οὗ ὁ ἔπαινος ἐν*

ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν [*fratrem cuius laus est in Evangelio per omnes Ecclesias*], de Luca accipi, praesertim cum Ignatius in epistola ad Ephesios (quae quin sit γνήσιος [*germana*] non dubito) ea ipsa verba ad Lucam trahat. Ὁ μαρτυρεῖ, inquit, Λουκᾶς, ὃν ὁ ἔπαινος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν [*Ut testatur Lucas, cuius laus in Evangelio per omnes Ecclesias*]. Neque tamen εὐαγγελίου voce librum hunc indicari sentio, sed munus εὐαγγελιστοῦ. Librum autem et hunc et qui est de Actibus Apostolicis scriptum arbitror non multo post quam Paulus Roma abiit in Hispaniam. Nam in id tempus desinit Actuum liber, qui si serius scriptus esset, in ulteriora etiam tempora narrationem protenderet. Puto autem Roma iisse Lucam in Achaïam, atque ibi ab eo conscriptos quos habemus libros; quod et Hieronymus prodidit. Sunt qui decimo quinto post Christi Adscensum anna, sunt qui secundo et vicesimo id factum narrant.

1. Πολλοί, *multi*] Apparet cum Lucas scriberet aliquammultos exstitisse libros de rebus Christi: nimirum ipsa rerum magnitudo multos in eam curam pertraxerat. Sed alii, dum rumores colligunt, non mirum est si veræ falsis miscuerint: quos inter numero Evangelii Aegyptiaci vetustissimum Scriptorem. Nam quæ alia circumferuntur Evangelia putidissima sunt figmenta ævi multo posterioris. Alii vero, Matthæus et Marcus scilicet, qui aut visa aut ex certis auctoribus audita perscripserant, sicut extra omnem erant negligentiae culpam, ita addere aliquid ad ipsorum laborem cupienti in materia tam ubere viam non praecluserant. Adde quod credibile est ad id tempus Matthæi librum non nisi Hebraeo sermone exstitisse; Marcus autem Graece compendium magis historiae quam historiam scripserat. Quod vero quidam existimant Matthæo et Marco priorem in scribendo Lucam fuisse, plane ut credam induci non possum. Refragatur vetustissimus librorum ordo apud omnes nationes; refragatur traditio vetus, Irenæo et Tertulliano testibus suffulta; refragatur ipse Lucas, qui ita Matthæi et Marci historiam auxit additis narrationibus, ut ubi res easdem narrat eadem quoque verba non raro usurpet.

III.

H

Ent.

Ἐπιχειροῦσας, aggressi sint] Bene notavit vir eruditissimus vocem esse mediam; neque ex ea colligi posse non praestitum ab illis Scriptoribus quod aggressi erant. Nam et Plato, Isocrates, aliique ἐπιχειρεῖν saepe de studio etiam felice usurpant.

Πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων] De rebus quas satis atque abunde nobis probatae sunt. Probatio factorum in testibus maxime consistit, in quibus spectatur an verum dicere velint, et an verum norint. Velle censendi sunt qui sunt vitae integrae, et ex testimonio nihil sperandum habent commodi. Tales autem erant οἱ προειρηγορημένοι μάρτυρες [*praordinati testes*] rerum a Christo gestarum, vitae sanctissimae homines, et qui a spe commodorum tam longe aberant ut contra eius testimonii causa omne incommodorum genus tolerarent.

2. *Καθὼς παρέδωκαν ἡμῖν, sicut tradiderunt nobis]* Aut voce, ut caeteri; aut etiam scripto, ut Matthaeus. Nam vox παραδόσεως [*traditionis*] ad utrumque pertinet.

Αὐτόπται, qui ipsi viderunt] Hoc iam eo spectat ut appareat testatos illos de re sibi nota, ita ut eorum veracitati ignorantia obstare non potuerit. Vetus est verus:

Pluris est oculatus testis unus quam auriti decem.

Apud Xenophontem historiae Graecae V, *Αὐτόπτον μὲν οὐδενὸς ἡκηόει* [*Ex nemine audiit qui ipse id viderit*]. Philo, *περὶ συγχύσεως διαλέκτων* [*De confusis linguis*], Deum dicit ad res visendas descendisse dici, *ἵνα μηδὲς ἀνθρώπων οἷς οὐ πάρεστιν ἀβεβαίῳ χρώμενος εἰκασίᾳ μακρὰν ἀφεσὶν προπιεῖν, ἀλλ' ἄχρι τῶν πραγμάτων ἰλθὼν, καὶ διακύψας εἰς ἕκαστα, καὶ ἐπιμελῶς αὐγασάμενος*. ὧς γὰρ ἀπλανῆ πρὸ ἀκοῆς ἀπατιῶνος ἄξιον μάρτυρα τίθεσθαι. οὐ χάριν καὶ παρὰ τοῖς ἄριστα πολιτευομένοις ἀναγέγραπται νόμος, *Ἀκοῇ μὴ μαρτυρεῖν* [*ne quis hominum de rebus a se longe remotis incerta opinione festinet credere, sed ita demum ubi ad res ipsas venerit perspexeritque singulas et oculis diligentibus lustraverit. Aequum enim est visum qui non fallitur fallaci auditui ipse testimonii fide praeponere: qua de causa apud eos qui bene reguntur lex scripta est, Ne ex auditu testimonium dicatur*]. Et in libro περὶ δικαστοῦ [*De Iudice*] ita ait: Ὀφθαλμοὶ μὲν αὐ-

αὐτοῖς ἐντυγχάνουσι τοῖς γινομένοις, ἐφαπτόμενοι τῶν τινά-
 των πραγμάτων, καὶ ὅλα δι' ὅλον καταλαμβάνοντες, φωτὸς
 συνειροῦντος, ᾧ πάντα αὐγάζεται τε καὶ διελίγεται· ὥτα
 δέ, ὡς ἔφη τις οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τῶν προτέρων, ὀφθαλμῶν
 ἀπιστότερα, πράγμασι μὲν οὐκ ἐντυγχάνοντα, ἐρμηνεύσι θε-
 πραγμάτων λόγοις οὐκ δὲ πεφυκόσιν ἀληθεύειν περίελκόμενα·
 διὸ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἔνιοι νομοθετῶν μεταγράφαντες ἐκ
 τῶν ἱερωτάτων Μωσέως σηλῶν ἐν διατάξασθαι θεοῦ, μὴ
 μαρτυρεῖν ἀκοήν, ὡς θεόν, ἃ μὲν εἰδὲ τις πιστὰ κρίνει, ἃ
 δὲ ἤκουσέ μὴ πάντως βέβαια [*Oculi in ipsa quae geruntur
 intrant, tanguntque ea quodam modo, et tota in totum
 comprehendant, coopérante luce, per quam omnia illu-
 trantur et explorantur: aures vero, ut non male Vete-
 rum dixit aliquis, minus fidas oculis, ut quae ad res
 ipsas non perveniunt, sed interpretibus rerum verbis non
 semper verum dicentibus circumagi soleant. Quare et
 inter Graecos legum conditores quidam ex Mosis titulis
 depromptum hoc bene constituerunt, ne ex auditu testimo-
 nium dicatur; nempe quod ea quis fida habere debeat
 quae vidit ipse, quae vero audivit, non item*]. Iosephus
 Πάντα τὰ δι' ἀκοῆς εἰς γνῶσιν ἐρχόμενα μετὰ ἀπιστίας παρα-
 γίνεται [*Omnia quae per auditum ad cognitionem perve-
 niunt incertam secum adferunt fidem*]. Ctesias in histo-
 ria sua recitante Photio αἶσθαι, αὐτὸν τῶν πλείστων ἃ
 ἰσορεῖ αὐτόπτην γεγόμενον, ἢ παρ' αὐτῶν Περσῶν, ἔνθα τὸ
 δοῶν μὴ ἐπεχῶρει, αὐτήκοον καταστάντα, οὕτω τῇ ἰσορίᾳ
 συγγράψαι [*semet maximae partis eorum quae narraret
 conspectorem fuisse, aut quae videre non licuerat, a
 Persis suis auribus audisse, et inde scripsisse historiam*].
 Iosephus primo contra Appionem· Αἰὲ τὸν ἄλλοις παράδο-
 σιν πρᾶξων ἀληθειῶν ὑπισχνούμενον, αὐτὸν ἐπίσταντα τάν-
 τας πρότερον ἀκριβῶς, ἢ παρεκλογηκότα τοῖς γεγονόσιν, ἢ
 παρὰ τῶν εἰδόντων πυνθανόμενον [*Oportet eum qui se po-
 liceatur rerum veritatem aliis traditurum, ipsum ex ac-
 to eas nosse, aut quod adfuerit eum gererentur, aut quod
 ex gnarīs eas didicerit*].

Καὶ ὑπηρεταί, et ministri] Apostoli non tantum viderant
 pleraque eorum quae narrabantur, sed pars quoque eorum
 aliqua fuerant χειρίζαι [*tractatores*], ut Polybius loquitur.
 Multa enim narrantur ab ipsis aut per ipsos gesta, ut

Daemonum electio, panum distributio, ambulatio super mare, atque alia. Idem de Domini matre dicendum.

Τοῦ λόγου, narrationis] Μετωνυμία ἑβραϊζουσα [transnominatio Hebraizans] Significat enim res ipsas quae narratione continentur. Sic mox; περὶ ὧν κατηγγήθης λόγων [rerum quibus eruditus es]. Simile est infra 2: 15, τὸ εἶπα τοῦτο τὸ γεγονός [verbum quod factum est]. Nam Christum λόγον vocare Iohannis est proprium. Neque mihi videtur de solis documentis hic agi.

3. Ἔδοξε καὶ μοι, visum est et mihi] Sponte propria: non ergo Pauli iussu, ut quidam putarunt. Dubitandam autem non est quin piam diligentiam Deus direxerit.

Παρακολουθήσῃ ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, persecuto omnia a principio diligenter] Παρακολουθεῖν est notitiam consequi. Galenus, παρακολουθεῖν βιβλίῳ παλαιῷ [versari in libro antiquo]; Iosephus, μετὰ πάσης ἀκριβείας παρακολουθεῖν τοῖς ἡμετέροις γράμμασι [in literis nostris cum omni diligentia versari] dixit; Paulus 1 Tim. 4: 6, τῆς καλῆς διδασκαλίας ἣ παρακολουθήσας [bonae doctrinae quam assecutus es]. Quod autem hic dicit Lucas ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς παρακολουθεῖν, tantundem valet quantum id quod apud Plautum est Trinummo:

Quod si esquiratur usque ad stirpem auctoritas. Sic Thucydides historiam acripit, ut ipse profitetur, παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβῶς περὶ ἐκάστου ἐπεξελθὼν [ab aliis singula assecutus summa cum diligentia]. Significat Lucas se non ante quiescere quam rerum quas diversi Scriptores prodiderant testimonia radicitus inquisivisset, ut ita explorata ab incertis discernens nihil ipse non bene compertum literis consignaret: cui rei bellam occasionem ei praebuerunt Pauli itinera in Iudaeam. Sed et cum Ecclesiarum pecuniis a Paulo in Iudaeam missum Lucam aliquoties credo. Ibi ergo cum esset, potuit omnia ex primis auctoribus discere. Hoc autem non dubie ad ea pertinet, quae scripta erant non a Matthaeo neque ab αὐτοπτικῶν [oculorum testium] aliquo, sed ab aliis.

Καθεξῆς] Falluntur qui hinc colligunt propositum Lucae temporum ordinem pressius sequi quam alii ante ipsum fecissent. Nam contra apparet illum non semel ob rerum cohaerentiam connexuisse quae temporibus erant discreta; quod

quod suis locis patefiet. Sed καθ'ἑξῆς Lucas nihil aliud est quam *sigillatim*, ut videre est Act. 11: 4, 18: 23. Talis narratio opponitur τῇ κατηχήσει [*primas institutioni*], quae generaliter καὶ παχυμερώς [*et crassiore modo*], et, ut Philosophi loquuntur, ὡς ἐν ὑπόμ[*summatis*] tradebat Iesum venisse, fecisse miracula multa, damnatum a Pontio Pilato, mortuum, resuscitatum: ut ex iis apparet quae de Baptismo ad Matthaeum diximus.

Κράτιστε Θεόφιλε, *Optime Theophile*] Theophilum hunc alicuius fuisse dignitatis non male viri docti ex hac compellatione colligunt. Ego in aliqua Aethiopiae urbium magistratu functum arbitror, et a Luca baptizatum. Ita Festus, ita Felix in Actibus hoc vocabulo appellantur. Plutarchus Fundanum vocat κράτιστον. Iosephus similiter librum De vita sua Epaphrodito, Traiani, ni fallor, liberto ac procuratori, dedicans, Κράτιστε ἀνδρῶν Ἐπαφρόδιτε [*Virorum praestantissime Epaphrodite*], inquit. Et Iustinus brevem Christianismi institutionem perscribens ad Diognetum ita praefatur, Ἐπειδὴ ὄρω, κράτιστε Διόγνητε, ὑπερεσπουδακότα σε τὴν θεοσέβειαν τῶν Χριστιανῶν μαθεῖν [*Cum videam, Praestantissime Diognete, summo te studio teneri cognoscendae religionis Christianae*]. Latinus Interpres non male hic vertit *optime*. Ita Octavius *optimus* Horatio.

4. Ἰνα ἐπιγνῶς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν] *Ut quae ante Baptismum generali quadam institutione acceperas, nunc sigillatim ac proinde certius cognoscas.* Nam, ut recte Philosophus, οὐδὲν κολύει ὃ μανθάνει τις ἔξω ὡς ἐπίσασθαι, ἔξω δ' ὡς ἀγνοεῖν· οὐκ ἄτοπον γάρ, εἰ οἶδέ πως ὃ μανθάνει, ἀλλ' εἰ ὥδι, οἷον ἢ μανθάνει καὶ ὡς [*nihil vetat, quominus quis ea quae discit aliquo sensu norit, aliquo ignoret: nihil enim absurdi est scire aliquem aliquatenus quod discit, sed ita demum si dicatur discere quatenus novit et quomodo novit*]. Vide quae ad Matthaeum capite ultimo.

CAPUT I.

5. Ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως, *evenit diebus Herodis Regis*] Mos Hebraeus ordiendi, ut in libro Ruth, *עָמַן עִם דָּוִד בְּיָמֵי* [*Evenit diebus cum regerent Iudices*]. Quod quidam spectatum hic a Luca putant Iacobi vaticinium, probare non possum. Nam ut praeteream quae a viris doctissimis accurate super hac re sunt disputata, simplicissimus oraculi illius sensus est, adfore Messiam ante τῆς Ἰουδαίης πολιτείας ἐρηώσεω [iudaicas Reipublicas vastationem]: quod nihil ad Herodem pertinet. Caeterum qui olim res Prophetarum scripserant, exorsi erant a tempore ἀναδείξεως αὐτῶν [*ostensionis ipsorum*], ut de Elia, Elisaeo atque aliis factum videmus. Ita et Marcus initium historiae Christi fecerat ipsius et Praecursoris *φανέρωσιν* [*patefactionem*]. At Lucas, cum videret curiosum lectorem scire desideraturum qui et huius et illius natales fuissent, simulque prospiceret progressu temporum multa posse tradi fabulosa, inde auspicandum sibi existimavit.

Ἰερεὺς τις; *Sacerdos quidam*] Satis cavet Lucas addito τις, ne Pontifex Maximus fuisse Zacharias intelligeretur, quod a Veterum multis falso creditum vel ἐφημερία [*tempus vicis ipsius*] satis evincit. Sed nec principem familiae suae fuisse credibile est: qua de re ad Matthaeum diximus 14: 2. Pertinet autem haec narratio ad indicandam Iohannis nobilitatem. Iosephus: Ὡςπερ δὴ παρ' ἐκάστοις ἄλλη τις ἐστὶν εὐγενείας ὑπόθεσις, οὕτως παρ' ἡμῶν ἡ τῆς ἱερουσύνης μετουσία τεκμήριον ἐστὶ γένους λαμπρότητος [*Sicut apud alios alia est nobilitatis probatio, ita apud nos participatio honoris Sacerdotalis splendoris generis argumentum est*]. Imo Philo ausus est dicere, ὅσῳ Θεὸς ἀνθρώπων διαφέρει κατὰ τὸ κρεῖττον, τοσούτω καὶ βασιλείας ἀρχιερωσύνην· τὴν μὲν γὰρ εἶναι Θεοῦ θεράπειαν, τὴν δὲ ἐπιμέλειαν ἀνθρώπων [*quanto Deus hominibus praestat tanto et regno sacerdotium; hoc enim esse Dei cultum, illud pro hominibus curam*]. Quod ut calidius dictum benigna interpretatione mitigandum est. Scimus alioqui Reges a

Pon-

Pontificibus etiam Maximis dominos salutatores, et Deo placuisse ut Messias anteambulo ex Sacerdotali, ipse autem Messias ex Regio genere nasceretur.

Ἐξ ἐφημερίας Ἀβία] Est et hic μετωνυμία [transnominatio]. Nam, per ἐφημερίαν [vicem] intelligitur ἡ πατρία [familia], quae certo dierum spatio (ἑβδομαίῳ [septem] scilicet, ut recte notat Theophylactus, diligens rerum Iudaicarum inquisitor) λειτουργίαν suam [ministerium suum] implebat ex Davidis et veterum Prophetarum instituto, postquam Gens Aaronidarum in eum numerum excreverat, ut eodem tempore occupari Templi negotiis non posset. Proprie autem respondet vox Hellenistica ἐφημερίας, aut, ut Iosephus loquitur, ἐφημερίδος voci Hebraeae מִשְׁמֶרֶת. Interpretes Nehemiae (quos multis argumentis suspicor posteriores esse τῶν ὁ [Interpretibus LXX]) Neh. 13: 30, ἔστησαν ἐφημερίας [constitui ordines], ubi in Hebraeo est מִשְׁמֶרֶת מִשְׁמֶרֶת, et 2 Paral. 31: 16 (quorum librorum interpres videtur esse Theodotion), εἰς λειτουργίαν ἐφημερίας διατάξας αὐτῶν [ad ministerium vicis ordinationis ipsorum], מִשְׁמֶרֶת מִשְׁמֶרֶת מִשְׁמֶרֶת: et sequenti versu iterum מִשְׁמֶרֶת מִשְׁמֶרֶת ἐν ταῖς ἐφημερίαις αὐτῶν [in vicibus eorum]. LXX autem Interpretes vocem מִשְׁמֶרֶת, quae λειτουργίαν significat, sed nondum in orbis temporum distributam, φυλακὴν [custodiam] solent vertere, ut Num. 3: 7, 25, 28, 31, atque alibi videre est. מִשְׁמֶרֶת est ipsa διάταξις aut μερισμός [distributio]: quanquam interdum ob affinitatem significationis vertitur ἐφημερία. מִשְׁמֶרֶת autem est ἡ ἐπισκοπή aut ἐπίσκεψις [visitatio], id est, eorum cura qui caeteris praeerant, ut clare docemur 1 Paral. 23: 24. Videntur autem Hebraei exemplo hoc inducti ut caeterarum Tribuum semisses attribuerent Sacerdotalibus familiis, ad quas qui pertinebant, non quidem Templi ministerio, sed orationibus et ieiunio indicto sibi tempore vacabant. Eius rei memoria passim exstat in libro Musar atque aliis. Ut autem vetus institutum credam facit locus insignis 2 Paral. 23: 6, πᾶς ὁ λαὸς φυλασσέτω φυλακὰς Κυρίου [omnis populus observet custodias Domini]. Quod postquam receptum est, communem illam omnium Tribuum λειτουργίαν dixerunt מִשְׁמֶרֶת φυλακὴν, illam autem Sacerdotum propriam, discriminis causa, stationem מִשְׁמֶרֶת. Quod quidam

putant successionem hanc perpetui ministerii turbatam; in eo quam fallantur cum a viro et doctrinae et diligentiae admirabilis Iosepho Scaligero demonstratum sit antehac, idem ostendere amplius velle sit actum agere. Pauca scilicet nomina Zorobabelis temporum quae cum Davidicis habent fortuitam *συρίμνωσις* [concurSIONem], cum tanto plura discrepent, hanc hallucinationem pepererunt. At falli certe in istis rebus Iosephus, et Sacerdos et diligentissimus patriae historiae inquisitor, non potuit, qui Davidis historiam enarrans diserte ait, *Διέμεινεν οὗτος ὁ μερισμὸς ἄχρι τῆς σήμερον ἡμέρας* [Manet haec distributio ad nostra usque tempora]. Intervenerunt quidem tempora Regum impiorum, deinde exilii Babylonici, postremo triennium Antiochi: sed illis quoque temporibus pii Sacerdotes, quod in Templo non poterant, ubi poterant, et qua poterant, praestabant, non quidem pecnandum mactatione, quod extra Templum nefas erat, sed solemni recitatione earum precum quae sacrificiis accedere solebant. Quarum et Philo et Iosephus aliquot locis meminere. Non alio pertinet quod apud Ezechielem laudat Dens Sacerdotes, *οἵτινες ἐφυλάξαντο τὰς φυλακὰς τῶν ἁγίων* [qui observarunt custodias Sanctuarii], quatenus poterant scilicet: quod ipsum affliciebat ad retinendam memoriam τῶν ἐφημεριῶν, quas tanquam ex prima institutione continuatas in Templum reduxerant Ezechias, Iosias, et postremo Iudas Maccabaeus.

Καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἐκ τῶν θυγατέρων Ἀαρὼν, et uxor illius de filiabus Aaron] Lex exstat Levit. 21: 14, ubi Pontifex Maximus iubetur uxorem ducere *ῥῶν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ* [de populo suo], ut vertunt LXX, alii *ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ* [de genere suo], quod duplici occasionem praebuit interpretationi. Philo vetita putat Summo Pontifici matrimonia extra genus Aaronicum. Verba eius apponam *ἐκ τοῦ περὶ Μοναρχίας λόγου β. Πρὸς δὲ τούτῳ καὶ τὸ γένος ἠκρίβωσε τῶν μελλουσῶν γαμῆσθαι, προστάξας τῷ μὲν ἀρχιερεῖ μῆσθαι μὴ μόνον γυναῖκα παρθένον, ἀλλὰ καὶ ἱερὴν ἐξ ἱερῶν, ἵνα ἐκ μιᾶς οἰκίας καὶ τρόπον τινα τοῦ αὐτοῦ αἵματος ὥσιν νυμφίος τε καὶ νύμφη, πρὸς ἀρμονίαν ἐπιδεικνύμενοι παρ' ὅλον τὸν βίον κρᾶσιν ἡθῶν βεβαιωτάτην· ἐπεγράφη δὲ τοῖς ἄλλοις καὶ μὴ ἱερῶν γαμῆν θυγατέρας,*

τῇ

τῇ μὲν θεῇ βασιλείᾳ τούτων καθάρσια, τῇ δ' ὅτι τὸ ἔθνος οὐκ ἠβουλήθη γενεᾷς εἰς ἀπὴν ἱερατικῆς ἀμοιρῆσαι καὶ παντελὲς ἀποζευξαι· δι' ἣν αἰτίαν οὐκ ἐκώλυσε τοὺς ἄλλους ἱερέας ἐπιγαμίας ποιεῖσθαι πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ ἔθνους [ex libro II De Monarchia. Diligenter etiam inquisivit in genus nubentium: praecepit enim Summo Pontifici ducere non tantum virginem sed et ex Sacerdotali gente, ut ex una domo et aliquo modo ex eodem sanguine essent maritus et nupta, per istam convenientiam monstraturi in omni vita stabilem morum constitutionem. Aliis vero Sacerdotibus permissum est etiam non Sacerdotum filias ducere, partim quod minor in eis puritas requiratur, partim quod tota gens nollet expers esse Sacerdotalis affinitatis et sic a Sacerdotibus velut abscindi. Hac ergo de causa non vetuit caeteros Sacerdotes nuptiis iungi cum aliis Iudaeis]. Aperte sentit legem hanc ita peculiariter ad Pontificem Maximum pertinere ut Sacerdotes caeteros non complectatur. At Iosephus in moribus Iudaicis multo exercitator ὡς interpretatur non φυλὴν [tribum] sed, quae frequentior est significatio, ἔθνος [gentem], et cum Hebraeis aliis ea, quae dicuntur Lev. 21: 13 et sequentibus, connectit cum eiusdem capituli initio; quae de Pontifice Maximo dicta erant commatibus 10 et 11, velut parenthesis includens: unde sequebatur, ut Sacerdotum cuiusvis ducere non liceret nisi Hebraeis parentibus natam, cum de plebe homines peregrinam Ἰουδαίζουσαν [Iudaice viventem] ducere non vetarentur, exceptis quibusdam nationum cum quibus ius connubii non erat. Causam legis adfert Iosephus curam impermixti sanguinis in Sacerdotibus. Locus est insignis, contra Appionem I, Οὐ γὰρ μόνον ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τούτων τοὺς ἀρίστους καὶ τῇ θεοκρατίᾳ τοῦ Θεοῦ προσεδρεύοντας κατέστησαν, ἀλλ' ὅπως τὸ γένος τῶν ἱερέων ἀμικτον καὶ καθαρὸν διαμένῃ προνοήσαν· δεῖ γὰρ τὸν μετέχοντα τῆς ἱεροσύνης ἐξ ὁμοεθνῶν γυναικὸς παιδοποιεῖσθαι, καὶ μὴ πρὸς χρήματα μηδὲ τὰς ἄλλας ἀποβλέπειν τιμᾶς, ἀλλὰ τὸ γένος ἐξετάζειν ἐκ τῶν ἀρχαίων λαμβάνοντα τὴν διαδοχὴν, καὶ πολλοὺς παρασχόμενον μάρτυρας· καὶ ταῦτα πράττομεν οὐ μόνον ἐπ' αὐτῆς Ἰουδαίας, ἀλλ' ὅπου ποτὲ σύστημα τοῦ γένους ἐστὶν ἡμῶν, κἄκει τὸ ἀκριβὲς ἀποσώζεται τοῖς ἱερεῦσι περὶ τοὺς γάμους· λέγω δὲ τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ

καὶ ἐν Βαβυλῶνι καὶ εἶπον τῆς ἄλλης οἰκουμένης τοῦ γένους τῶν ἱερέων εἰσὶ τινες διεσπαρμένοι· πέμπουσι γὰρ εἰς Ἱερουσόλυμα συγγράψαντες πατρίδιν τὸν ὄνομα τῶν γενημένων καὶ τῶν ἐπάνω προγόνων, καὶ τίνες οἱ μαρτυροῦντες· πόλιμος δ' ἡ πατάσχοι, καθάπερ ἤδη γέγονεν πολλάκις, Ἀντιόχου τε τοῦ Ἐπιφανοῦς εἰς τὴν χώραν ἐμβαλόντος, καὶ Πομπηίου Μάγνου, καὶ Κυντίλιου Οὐάρου, μάλιχα δὲ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, οἱ περιλειπόμενοι τῶν ἱερέων καινὰ πάντα ἐκ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων συνίστανται· καὶ δοκιμάζουσι τὰς ὑπολειφθείσας γυναικας· οὐ γὰρ ἔτι τὰς αἰχμαλώτους γενομένας προσέειναι, πολλάκις γενομένην τὴν πρὸς ἀλλόφυλον κοινωνίαν ὑφορώμενοι· τακτικῶν δὲ μέγιστον τῆς ἀκριβείας· οἱ γὰρ ἀρχιερεῖς παρ' ἡμῖν ἀπὸ δισχιλίων ἑτῶν ὀνομαστοὶ παῖδες ἐκ πατρὸς εἰσιν ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς· τοῖς δὲ τῶν ἐργαζέμενων ὅτι οὐκ γένοιτο εἰς παραβάσιν ἀπηγόρευται μήτε βαρκοῖς παρέισασθαι, μήτε μετήγειν τῆς ἄλλης ἀγιείας [Non enim tantum ab initio his rebus viros optimos et in Dei cultu assiduos praefecere, sed et curam habuere ut genus Sacerdotale purum semper impermixtumque permaneret. Debet enim quisquis Sacerdotio fungitur ex populari sua coniuge liberos quaerere; neque ad pecunias aut honores respicere alios, sed genus exquirere secundum antiquam successionem multis probatam testimoniis. Et haec observamus non in Iudaea tantum, sed ubicunque pars aliqua est de nostra gente ibi observatur sollicitè nuptiarum Sacerdotalium regula: puta in Aegypto, in Babylone, et sicubi terrarum praeterea sparsi sunt nostri Sacerdotes. Mittunt enim Hierosolyma descripta nomina parentum et maiorum, additis testium nominibus. Quod si bellum enascatur, ut saepe factum est, sicut cum Antiochus Epiphanes terram invasit, et cum Pompeius Magnus, et cum Quintilius Varus, maxime vero nostris temporibus, tum qui supersunt Sacerdotum novas ex veteribus tabulas conficiunt, et inquirunt in feminas superstites: nam nec eas quas bello captae fuerunt recipiunt, suspectantes eam quas saepe talibus accidit cum alienigenis consuetudinem. Est autem argumentum diligentiae circa ista, quod Summi Sacerdotes apud nos in commentariis descripti sunt ab annis bis mille cum suis parentumque nominibus. Si quis adversus haec deliquerit, ei non licet

al-

altari adesse aut cæterarum ceremoniarum esse participem]. Quem locum transscripsi libentius quod inde appareat quæ de Iohannis paterno maternoque genere Lucas prodidit, eorum fidem ex Actis publicis peti potuisse. Iosephi autem explicatio quin verior sit quam Philonea non dubito. Neque enim Barzillaius tantum, minorum gentium Sacerdos, ex Galaadis prosapia uxorem duxit, Esdr. 2: 61, sed et Ioiada coniugem habuit Regis Iorami filiam, Achaziae sororem, ex posteritate Iudæ, 2 Reg. 11: 2, quorum utrumque sine ulla reprehensionis significatione narratur. Quare quod Zacharias Aaronida mulierem duxit, non obsequium Legi præstitum significat, ut quidam volunt, sed nobilitatem Iohannis, ex utroque sanguine commendat. Quominus autem Maria ex stirpe Iudæe prosata Elisabetam Aaronida sanguine contingeret, lex nulla obstabat. Nam lex quæ intra Tribum virgines nubere iubet ad solas ἐπικλήρους [*virgines quæ heredes sunt*] pertinet, ut dictum est alibi, idque ob prædiorum iura, quæ ad Levitidas non pertinebant. Potuit igitur aliquis maiorem Mariæ uxorem ducere iisdem cum Elisabeta parentibus prosatam, Davidis nepos Aaronis neptem. Nam quod Theophylactus hanc cognationem ab Aaronis temporibus repetit, nimis longe petatum est.

Καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἑλισάβετ, *et nomen eius Elisabet*] Hebraicum nomen est עֲלִישֶׁבֶת Exod. 6: 23. Sed Arabes et Syri saepe *v* in fine sic mutant, et id secuti LXX.

6. Ἦσαν δὲ δίκαιοι ἀμφότεροι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, *erant autem iusti ambo apud Deum*] Id est, sincero corde studebant pietati. Nam quia καρδιογνώστης [*cordium cognitor*] est Deus, ideo qui prava cogitant, eorum cor dicitur *non esse rectum ἐνώπιον Θεοῦ* [*coram Deo*] ut Act. 8: 21. Contra qui non fingunt pietatem sed ex animo ei sunt dediti, dicuntur *Deo servire ἐν δικαιοσύνῃ ἐνώπιον αὐτοῦ* [*in iustitia coram ipso*], ut infra 75. Neque ideo putandum est, de quibus id dicitur, eos communi naturæ humanæ aut etiam temporum illorum imbecillitati fuisse exemptos. Nam et David dicitur *fecisse quod rectum erat in conspectu Dei, neque a præceptis eius recessisse unquam, extra id quod commisit adversus Uriam*, cum

ta-

tamen praeter illud atrox facinus multa eius πλημμελήματα [errata] sit animadvertere in Sacra historia, sed quibus non interrompebatur studium illud pietatis quod Deus praecipue respicit, et quo manente minora illa dissimulat. Quod Lex etiam ipsa non obscure significabat, ut ad hunc locum sapienter notat Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, ad quaestionem CXLI. 'Ο γὰρ ἁμαρτάνων, inquit, παρὰ τὸν νόμον συγγνώσῃν ἁμαρτίαν τῇ προσαγωγῇ τῶν θυσιαῶν καὶ τῇ ἐξαγορεύσει τοῦ πταίσματος λαβὼν τὴν ἄφεσιν γίνεται καθαρὸς καὶ ἄμειπτος κατὰ τὴν ἐκ νόμου δικαιοσύνην [Nam qui aliquid ignoscibile in Legem delinquit, offrendo victimas et enuntiando peccata remissionem consequens fit purus et irreprehensibilis secundum illam ex Lege iustitiam].

Πορευόμενοι ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιώμασι τοῦ Κυρίου ἄμειπτοι, *incedentes in omnibus mandatis et institutis Domini sine querela*] Veterum multi hoc quoque ad Dei aestimationem referunt. Mihi videtur hic illud potius indicari, non conscientiam tantum puram illis fuisse, sed et famam integram; quod ad Iohannem commendandum non parum pertinebat: *προνοούμενοι καλὰ οὐ μόνον ἐνώπιον Κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων* [curantes honesta non solum coram Deo, sed etiam coram hominibus], inquit Paulus 2 Cor. 8: 21. Quare cum de priori parte iam egerit Lucas, puto haec ad posteriorem pertinere, praesertim cum et Paulus vocem ἄμειπτον ad hominum existimationem referat, cum se vixisse ait ἄμειπτον κατὰ δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμῳ [irreprehensibilem secundum iustitiam quae in Lege est], quae quidem δικαιοσύνη hic in ἐντολαῖς et δικαιώματι distribuitur. Deut. 4: 40, ubi in Hebraeo est וְשָׁמַרְתָּ אֶת-כָּל-הַצִּוִּיּוֹת אֲשֶׁר-צִוִּיתִי, LXX habent, Καὶ φυλάξῃ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ [Et custodies praecepta eius et instituta eius]. Assentior autem Hebraeis existimantibus voce שָׁמַר quam δικαιώματα vertunt Hellenistae, indicari ea quae generaliter Lex praescribit, qualia sunt quae aequitatem in se naturalem continent. Nam ita et Paulus loquitur, Ἐὰν οὖν ἡ ἀκροβυστία τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου φυλάσῃ [Si igitur praepitium instituta Legis custodiat], Rom. 2: 26 et Iohannes in Apocalypsi Christianorum opera vocat δικαιώματα. Iosephus

plus quoque ea quae natura honesta sunt vocat τῆς φύσεως δικαιώματα [naturae instituta]. Proinde ὅρι, id est, ἐντολαίς, aut, ut alibi vertunt LXX, νόμιμα, cum eisdem Hebraeis recte interpretabimur speciales illas determinationes quae Ius positivum vocari solent; quippe cum et Paulus idem Ius vocet νόμον ἐντολῶν [Legem praeceptorum] Ephes. 2: 15. Scio non observari perpetuo hoc discrimen; nam et ἐντολαίς vocari praecepta morum et δικαιώματα quaedam quae ad ritus pertinent. Sed ea quam dixi maxime propria et recepta est vocum significatio. Interdum et ὅρι, id est, αἱ ἐντολαί, distinguuntur in eam partem quae generis nomine contenta Ius rituale significat, et ὁρῶντο, quae vox tum proprie notat Ius illud Civile quo mutua civium societas continetur: quae pars Iuris cum non ad iudices tantum, sed ad cives omnino omnes pertineat, hic ampliori significato τῶν ἐντολῶν comprehensa censi debet.

7. Καὶ οὐκ ἦν αὐτοῖς τέκνον, neo erat illis Filius] Inter ea quae in hac vita expeti solent est etiam proles: nam per eam, ut ait Philosophus, ἡ φύσις ἀκαπληροῦ τὰ αἰεὶ εἶναι, καὶ κατ' ἀριθμὸν οὐ δύναται ἀλλὰ γε κατὰ τὸ εἶδος [Natura efficit ut semper simus non numero, quod fieri non potest, sed specie]. Praecipue autem eius desiderio, tenentur quibus ample est unde se sustentent. Nam, ut Menander ait,

Ὅδυρξρόν ἐστιν εὐτυχοῦντα τῷ βίῳ

Ἐχεν ἔρημον διαδόχον τὴν οἰκίαν.

[Instructa inopia miseraque est felicitas;

Divitiae heredem cum non inveniunt suum].

Quare Lex Divina per Moesem promulgata sicut aliarum rerum felicitatem ita progeniem quoque cultoribus suis pollicetur, Exod. 23: 26, Lev. 26: 9, Deut. 7: 14, 28: 11. Neque id tamen impedit quominus Deus, Legis suae dispensator et arbiter, interdum piorum patientiam ut aliis adversitatibus, ita et infecunditate experiretur, maiora interim illis bona praestans intra animum quam externa erant quae negabantur. Nam qui maiorem a Deo spiritum quam captus temporum ferebat acceperant, non mirum est si in rebus caducis minus indulgenter habebantur, iam tum Divina providentia in paucis id praemon-

stran-

strante quod quasi commune piis futurum erat sub Novo atque angustiori Federe. Sic Moses, supra omne exemplum pius ac mitis, bonorum a se promissorum partem vix ullam attigit, continuis ingrati populi seditionibus vexatus. Ita, ut sterilium seminarum ante Legem exempla praetercam, Manoe uxor et Anna uxor Elcanae, pie cum essent, tentatae sunt longa uteri infecunditate. Quod eo gravius et illis olim et Zachariae atque Elisabetae accidit, quod populus ex rebus externis cuncta diudicans, cum in vita ipsorum nihil haberet quod representeret, tamen culpam aliquam in illis haerere ex negata sobole suspicabatur. Hinc sterilitas *opprobrium* dici solet.

Προβεβηκότες ἐν ταῖς ἡμέραις, propecti essent aetate] Duplicavit miraculum ad vetus vitium accedens impedimentum aetatis. Vertunt autem hoc modo Graeci Hebraeum בְּיָמָיו כִּבְיָנָה Gen. 18: 11, 24: 1, Ios. 13: 1, 1 Reg. 1: 1.

8. *ἱερατεύειν, sacerdotio fungi]* Hoc est quod Hebraei canones dicunt שָׁמַר, *operari sacris*, λειτουργεῖν.

Ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτοῦ, in ordine vicis suae] Id est, cum ad familiam Abiae ordo rediisset: quod fiebat post intervallum 168 dierum, ut vir maximus annotavit. *Τάξις* est quod Hebraeis מַסָּב. Etiam Aegyptiis sacerdotibus *τάξεις* adscribit Porphyrius.

Ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ, ante Deum] Id est, מִנִּי מִזְבֵּחַ, ut loquitur Moses Exod. 27: 21 et 30: 8, ubi LXX habent *ἐναντὶ Κυρίου*. Solet id genus loquendi usurpari de toto illo ministerio Sacerdotali tam quod in Templo quam quod sub dio peragebatur. De Templi ritibus apparet dictis locis. De altari τῶν ὁλοκαυτωμάτων [*holocaustorum*] idem loquendi genus usurpatur in Levitico aliquoties.

9. *Κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἱερατείας ἔλαχε τοῦ θυμιάσαι, secundum consuetudinem sacerdotii, sorte exiit ut incensum poneret]* Puto haec recte eum in modum coniungi. Nam *ἱερατεία* est ἡ ἱερατικὴ λειτουργία [*ministerium Sacerdotale*]: quae cum partes haberet plures, ut videre est 1 Par. 23: 27 et deinceps, non lege sed consuetudine introductum erat ut qui eiusdem familiae et ἐφημερίας [*vicis*] essent, inter se sortirentur quae pars ministerii cuique ob-

obtingeret. Itaque sorte obtigit Zachariae *πρὸς τὸ θυμιάσαι*.

Εἰσελθὼν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Κυρίου, ingressus in Templum Domini] Dubitari non debet quin *ναοῦ* voce hic intelligatur aedes sacerdotalis in qua erat altare τῶν θυμιαμάτων [*suffituum*]. Hebraei eam aedem proprie *קֹדֶשׁ* vocant: Philo etiam *adytum*, quae tamen vox τῷ ἀγίῳ τῶν ἀγίων [*Sancto sanctorum*], quod Hebraeis *קֹדֶשׁ*, magis videtur convenire; sed addita *Sacerdotum* et *veli* prioris mentione ambiguitatem sustulit, ita agens de altari illo: *Ὁ δὲ χρυσοῦ μὲν κατασκευάσαι, ἰδρῶται δ' ἐν αὐτῷ εἶσω τοῦ προτέρου καταπετάσματος*, ὃς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ἐστὶν ὁρατὸς ὅτι μὴ τοῖς ἀγγελοῦσι τῶν ἱερέων, καὶ γέγονε πρὸς χρεῖαν τῶν θυμιαμάτων [*Factum id ex auro, positum vero in adyto intra prius velum; quod nulli alii dabatur conspici praeter Sacerdotes in casto agentes. Factum autem erat ad suffituum usum*]. Sacerdotes ἀγγελοῦσας vocat eos quorum erat ἐφημερία [*vicis tempus*]: nam illi eo tempore in casto erant.

10. *Πᾶν τὸ πλῆθος, omnis multitudo*] Qui Israelitarum Hierosolymis erant ad eam *φύλαξιν* [*apparitionem in Templo*] pertinentes, et si quis sponte accesserant suis precibus preces Sacerdotis adiuturi, ut mos habebat.

Ἐξω, foris] In ea parte quae *Israelitarum* dicebatur.

Τῇ ὥρᾳ τοῦ θυμιάματος, hora incensi] Mane; *Exod. 30: 7*.

11. *Ἐκ δεξιῶν, a dextris*] Quod boni ominis signum: hinc apud Poetas, *Dexter ades*; et,

———— *Dexter adi pede sacra secundo.*

12. *Φόβος ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτόν, timor irruit super eum*] *Vide Iud. 13: 22, Dan. 10: 8.*

13. *Μὴ φοβοῦ, ne timeas*] *Vide quae ad Matth. 28: 10.*

Εἰσηκούσθη ἡ δέησις σου, exaudita est deprecatio tua] Probare se mihi eorum opinio non potest, qui de precibus ob impetrandam prolem agi hic putant. Nam qui credibile sit ea senectute sperasse Zachariam quod promittenti Angelo tam aegre credidit, cum pater ipse credentium Abrahamus rem tantam non potuerit animo concipere, ut videre est *Gen. 17: 17*. Ad temporis olim exacti preces haec referre circumstantiae loci non patiuntur. Solebat enim Sacerdos simul cum suffitu preces offer-

terre: δὲ αὖτως γὰρ, ut Hierocles ait, τῶν συμβολικῶν τούτων θετήσεων καὶ τὸ προφερόμενον φυλάττειν καὶ τὸ εἶσω νοοῦμενον [oportet enim in symbolicis praeceptis et id observare quod extra patet, et id quod intus intelligitur]: cui par sententia est apud Philonem περὶ ἀποικίας [De colonia]. Significat autem τὸ θυμίαμα [suffitus], ut Philo libro περὶ θυνόντων [De sacrificantibus] non male dixit, τὸ πνεῦμα λογικόν [spiritum rationalem], aut, ut expressius loquitur Divina Apocalypsis 5: 8, τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων [orationes sanctorum]. Simul ergo cum suffitu, ut dixi, preces Deo offerebat Sacerdos; nec Sacerdos tantum, sed et Israelitae foris stantes, ut iam audivimus. Eae preces concipiebantur pro Dei populo, imo, si Iosepho et Philoni credimus, pro mundi totius salute. Has preces Angelus dicit exauditas: iam enim prae foribus esse adventam Messiae, cuius anteambulo destinatus sit is qui Zachariae nasciturus erat, filius. Sequentia, si quis recte expendat videbit, non alium sensum quaeri debere. Adde quod ex Hebraeorum scriptis apparet solitas Sacerdotibus ἐπιφανείας [apparitiones Divinas] contingere eo maxime tempore cum adolebant. Docuit hoc ex Rabbiorum scriptis optimus Drusus. Sed addendus est Iosephi locus Originum XII. 18, ubi Hyrcano θυμιῶντι [suffitum facienti] Deus oraculum reddit.

Τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννην, nomen eius Iohannem] πρῶτον proprie est Θεὸς ἡλέγησεν [Deus misertus est] aut ἐχαρίτωσεν [gratiam praestitit]. Solet autem utrumque verbum hoc apud Hellenistas, ut et Hebraeum illud, saepe significare insignis gaudii exhibitionem; quare non dubito, quin in verbis sequentibus, Καὶ ἔσται χαρὰ σοὶ καὶ ἀγαλλίασις, καὶ πολλοὶ ἐπὶ τῇ γεννήσει αὐτοῦ χαρήσονται. [Et erit gaudium tibi et exultatio, et multi de nativitate eius gaudebunt], nominis huius sit explicatio. Nam χάρις [gratiam] Hellenistae dicunt, ἀντὶ χαρᾶς [pro gaudio], et nominis Divinitus inditi ratio modo antecedentibus, modo etiam subsequentibus verbis solet indicari, ut apparet Matth. 1: 21 et 16: 18, quo loco καὶ similiter ut hic est αἰτιολογικόν [rationis redditivum].

14. Ἔσται χαρὰ σοὶ καὶ ἀγαλλίασις, erit gaudium tibi et exultatio] πρῶτον [gratia, gratia] Zach. 4: 7. Merito: nam

Si

*Si quicquam cupidoque optantique obtigit unquam et
Insuperanti, hoc est gratum animo proprie.*

Quare quid Zachariae dulcius esse poterat quam prolem
adipisci diu optatam, iam vero desperatam? Non pos-
sum non adicere suavissimos Euripidis versus:

Γύναι· φίλον μὲν φέγγος ἡλίου τόδε,
Καλὸν δὲ πόκευ χεῦμ' ἰδεῖν εὐήμερον,
Γῆ τ' ἡρινὸν θάλλουσα, πλούσιόν θ' ὕδωρ,
Πολλῶν τ' ἐπαίων ἐσὶ μοι λῆξαι καλῶν·
'Αλλ' οὐδὲν οὕτω λαμπρὸν, οὐδ' ἰδεῖν καλόν,
'Ὡς τοῖς ἀπαισι καὶ πόθῳ διεδηγμένοις
Παιδῶν νεογνῶν ἐν δόμοις ἰδεῖν φάος.
[*Mulier: amicum Solis hoc magni iubar,
Dulce est tueri maria cum venti silent,
Dulce est et amnis largus, et vernans humus:
Sunt alia pulchra multa quas possem addere,
Sed, crede, nullum gratius spectaculum est
Quam post querelas arbitatis tetriqae
Conspicere florem liberam orientem domi.*]

Super has communes gaudendi causas accedebat alia, exi-
mia filii dignitas, quam praedicat Angelus.

Πολλοὶ ἐπὶ τῇ γεννήσει αὐτοῦ χαρήσονται, *multi de nati-
vitate eius gaudebunt*]. Ἀγαλλιάμενοι ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ
[*exsultantes in luce eius*], Ioh. 5: 35.

15. Ἐγὼ γὰρ μέγας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, *erit enim mag-
nus apud Deum*] Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ hic est *apud Deum*,
ut de Moise Act. 7: 46, Εὗρε χάριν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ [*Inve-
nit gratiam apud Deum*]. Huic opponitur esse *βδελύγμα
ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* [*abominationem apud Deum*] infra 16: 15.

Σίκερα, *sicera*]. Qui Naziraeatum voverat de eo scrip-
tum erat in Lege, Ἀπὸ οἴνου καὶ σίκερα ἀγνισθήσεται [*A
vino et sicera abstinebit*], Num. 6: 3. Ita enim et ibi
vox *וין* exprimitur a LXX. Sed et Sacerdotibus idem
imperabatur tempore *λειτουργίας* [*ministerii*], Lev. 10: 9,
ubi eadem vox *σίκερα* in Graeco. Omniño illis Hebraeo-
rum Magistris assentio, qui *sicera* dici putant quicquid
inebriat, sive illud vinum est, sive aliud; ut, zythum
Aegyptiorum, ἐκ κριθῶν μέθυ [*temetum hordei*] Aeschy-
lo, Supplicibus, et Babyloniorum potus e palma. Philo
ita accepit legem Naziraeatus, hoc modo describens: Μηδ'

δοα ἐν σαφελῇ καταγράφεται μὴδ' ἄλλο τι μέθυσμα πίνειν [*Nec bibere quod ex uva exprimitur nec aliud quid quod inebriare possit*]. Sic et 1 Sam. 1: 15 ϞϞ vertitur μέθυσμα [*res inebrians*]. Verbum originale, unde et nomen venit, etiam Arabes retinent. Nam et illis ϞϞ est μεθύειν [*inebriare*]. Sicut ergo hi qui ad tempus Deo consecrabantur, abstinere ad tempus debebant vino et sicera, quae signa erant rerum omnium quibus ratio perturbatur; ut recte a Philone annotatum est: ita Samson olim parentibus non sine miraculo et Angeli annuntiatione concessus, et nunc Baptista simili modo datus Zachariae, ut in perpetuum Deo sepositi, et in hoc nati, perpetuo etiam iubentur abstemiam vitam vivere. Vide Iud. 13: 14, ubi itidem LXX habent, Οἶνον καὶ σίκερα μὴ πῖτω [*Vinum et siceram ne bibat*]. De Samuele itidem per miraculum obtento simile votum mater voverat 1 Sam. 1: 11. Iosephus in Samsonis historia: Ἀῆλον ἦν προφητεύσων ὑπὸ τῆς περὶ τὴν διαίταν σωφροσύνης [*Ex victu adeo temperata apparebat fore eum Prophetam*]. Similia habet de Samuele. Plutarchus Quaestionibus Romanis: Οὐ θεμιτὸν τῶ ἱερεὶ μεθύσκεισθαι· τῶν γὰρ μεθύσκομένων ὑπὲρ κεφαλῆς ὁ οἶνός ἐστι, καὶ πιεζοῦνται καὶ ταπεινοῦνται, δέον ὑπεριτέρους εἶναι καὶ κρατεῖν αἰετὶ τῆς ἡδονῆς ταύτης, ἀλλὰ μὴ κρατεῖσθαι [*Nefas est inebriari sacerdotem; ebriis enim super caput vinum est, opprimuntur et deiiciuntur, cum deceat eos superiores esse et victores talis voluptatis, non autem ab ea vinci*]. Idem de Aegyptiis: Οἶνον δὲ οἱ μὲν ἐν Ἡλίον πόλει θεραπεύοντες τὸν θεὸν οὐκ εἰσφέρουσι τοπαράταν εἰς τὸ ἱερόν [*Qui sunt Heliopoli et ibi Deum colunt, vini nihil inferunt in templum*]. Deinde: Πολλὰς δὲ δοῖρους ἀγγελίας ἔχουσιν [*Multas habent castimonias*].

Πνεύματος ἁγίου πλησθήσεται, *Spiritu Sancto implebitur*] Amat Spiritus Sanctus sicca corda. Neque hic tantum vino Spiritus Sanctus opponitur, sed et Act. 2: 15, 17 et Eph. 5: 18.

Ἐτι ἐν κοιλίᾳ μητρὸς αὐτοῦ, *etiam ex utero matris suae*] Ἐτι αὐτὸς παρέλκει [*abundat*], ut saepe apud Graecos Scriptores; aut idem valet quod Latina vox, quae ex Graeca derivari videtur, *etiam*. Nam et sic hanc vocem

Lu-

Lucas infra usurpat 14: 26 et Scriptor ad Hebraeos 11: 36. Ἐκ κοιλίας autem positum est pro ἀπὸ κοιλίας, id est, ab eo tempore quo erit in utero; quomodo hic vertunt Syrus et Arabs: ita Paulus Gal. 1: 15, Ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου [Qui me segregavit ab utero matris meae], respiciens illud quod ad Ieremiam dictum erat a Deo 1: 5, Πρὸ τοῦ σε ἐξελθεῖν ἐκ μήτρας ἡγίακά σε [Antequam exires de vulva consecravi te]. Eodem sensu Act. 3: 2, χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρός [claudus ab utero matris suae]. Sic ἀπὸ γαστρὸς [a ventre], Ps. 22: 10, ἀπὸ μήτρας [a vulva], Ps. 58: 3. Quod autem hic dicit Angelus, Iohannem impletum iri Spiritu Sancto iam ab eo tempore quo erat in utero, non ausim cum Augustino ad solam destinationem Divinam referre: plus enim aliquid verba exigunt. Sed notandum est foetum qui in utero est non haberi pro homine existente, sed ut partem matris censi: ita Stoicis ὥσπερ τοὺς καρποὺς μέρη τῶν φυτῶν, οὕτω καὶ τὸ ἔμβρυον [sicut fructus pendentes pars arborum, ita et foetus in matre]. Et Empedocli τὰ ἐμβρυα τὰ ἐν τῇ γαστρὶ τῆς μήτρας μέρη [foetus qui in ventre sunt, partes sunt matris]. Partus antequam edatur mulieris portio est vel viscerum ait Ulpianus L. I, § 1 ff: De ventre inspic. Graeci dicant τὸ κρυφορούμενον μέρος τῆς ἐγκύου [quod in utero est, pars est mulieris praegnantis]. Philo secundo De legibus specialibus: Καίτοι τὰ μὲν ἔτι καὶ γαστρὸς παρεχόμενα τῇ μήτρᾳ τῶν κνουσῶν εἶναι μέρη λέγεται παρὰ τε φυσικοῖς ἀνδράσιν οἷς δ θεωρητικὸς διαπονέεται βίος; καὶ παρ' ἱατρῶν τοῖς δοκιμωτάτοις [Certè et quae adhuc utero adhaerent ea pars praegnantium esse dicuntur et Physicis, qui contemplativam partem exercent, et Medicorum nobilissimis]. Impletum est ergo hoc Angeli dictum tunc cum Elisabet, in cuius visceribus Iohannes latebat, ἐπλήσθη πνεύματος ἁγίου [impleta est Spiritu Sancto], ut infra ipsa Angeli verba repetens Lucas loquitur 41. Bene autem a viro doctissimo observatum est, plenos Spiritus Sancti eos dici solere, non in quibus sit Spiritus Sanctus, sed in quorum sermonibus factisque eius efficacia exundet: quod et Elisabetae contigit, quae Spiritu Sancto mota vaticinari coepit, et per ipsam quodammodo Iohannes, quem Deus hoc miraculo commen-

datum volebat. Hic autem afflatus matris indicium fuit eius destinationis de qua agit Augustinus, et praesagium spiritus plus quam Prophetici, quem Deus Baptistae colaturus erat τῇ ἡμέρᾳ ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραὴλ [die quo ostenderetur Israelitis].

17. Ἐνώπιον αὐτοῦ, ante illum] Vide quae ad Matth. 3: 3.

Καὶ δυνάμει, et virtute] Quoties δύναμις nominatur spiritu nominato, vis quaedam spiritus solita maior indicatur, ut infra 35, Act. 10: 38, 1 Cor. 2: 4, 1 Thess. 1: 5.

Ἠλίου] Vide Matth. 11: 14, et 17: 11.

Ἐπιστρέφει καρδίας πατέρων ἐπὶ τέκνα, ut convertat cor-
da patrum in filios] Baptistae temporibus Iudaei in tres praecipuas pluresque minores sectas et ritibus et opinionibus discrepantes erant divisi. Sadducaeii autem et Pharisei etiam acerbis odiis inter se agitabantur. Accedebant diversae Legisperitorum Scholae, et nova inde certamina. Hinc disiectas oves Christus eos vocavit. Solet autem accidere ut eiusmodi dissidia in ipsas etiam familias penetrent. Dicit ergo Angelus in hoc missum iri Baptistam ut a tot magistris homines ad unum Magistrum, Christum scilicet, alleget, atque ita dissidentes recomponat. In Thalmudico titulo de Rege locus hic sic exponitur: Mitto vobis Eliam, is pacem faciet in mundo. Hunc sensum in Malachia LXX (ut solent locos obscuriores παραφράζειν [fusiùs explicare]) additis vocibus aliquot perspicuum fecerant. Ita enim vertunt: Ὁς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρός πρὸς υἱὸν καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ [Qui convertet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum eius]. Satis enim ea adiectione significant patrum et filiorum nomen exempli illustrioris causa positum: sensum autem esse, huc spectaturam legationem ut Iudaei in eandem doctrinae formam conveniant, et sint καρδία καὶ ψυχὴ μία [cor unum et anima, una], quod tamen consilium Dei non in omnibus Iudaeis impletum iri ipse Angelus significavit, cum dixit πολλοὺς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ [multos filiorum Israelis]. Nam alii illud Dei consilium ἠθέτησαν [irritum fecerunt].

Καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, et inobedientes ad sapientiam iustorum] Ἀπειθεῖς sunt Deo nec audientes,

עַמּוֹ Hebraeis; nam hanc vocem per ἀπειθείς reddunt Graeci; quales erant quos γέννηματα ἐχιδνῶν [*progeniem viperarum*] Iohannes vocabat: ἐν autem hic pro εἰς positum, quod non unus monet; pridem etiam non a Latino tantum Interprete sed et a Syro observatum est. Verit enim כּוּנִיָּה [*ad cognitionem*]. Φρόνησις δικαίων est ea sapientia quae homines ad veram iustitiam adducit.

Λαὸν κατασκευασμένον] Id est, *populum qui paratus sit ad accipiendum Regnum coelorum*. Itaque praeterita vox sumenda hic ἀορίσως [*indefinite*] more Hebraeo, ut et infra 19, παρῆστος [*adstans*]. Neque offendere nos debet quod his idem dici videtur, quia ἐτοιμάζειν et κατασκευάζειν sensu vix differunt, cum eiusmodi πλεονασμοῖς [*uberatibus loquendi*] abundet sermo Hebraeus et Hellenisticus.

18. Κατὰ τί γινώσκειναι, unde sciam] Verba ipsa sunt quae LXX in Abrahami similiter loquentis historia usurpant, Gen. 15: 8. Nuda verba si spectentur, non videntur eam mereri poenam quam Deus mox infligit. Sed Deus cor ipsum spectavit, in quo diffidentia cernebatur: quam et sequentia verba aliquatenus indicant, ubi aetatem propectam et suam et uxoris Divinae per Angelum pollicitationi opponit, cum animum a naturalibus causis ad primae causae potentiam debuisset avertere, ut Abrahamus, ὃς οὐ κατενόησε τὸ ἑαυτοῦ σῶμα ἤδη νεκρωμένον καὶ τὴν νέκρωσιν τῆς μητρὸς Σάρρας [*qui non consideravit corpus suum emortuum et emortuam vulvam Sarae*], Rom. 4: 18. Videtur quidem et Abrahamus initio aliquid haesitasse, cum diceret, *Itane mihi centenario nascetur proles, et Sara nonagenaria pariet?* Gen. 17: 17. Sed haec repentina cogitatio per fiduciam superata ignoscibilior in eo erat, quia nulla ante se habebat rei similis exempla, quam in Zacharia, qui et Abrahami et Manoe historiam non poterat ignorare; sed magnitudine rei percussus parum meminerat: qui mos est humani ingenii: quo fit ut in alienis negotiis quam in nostris sapiamus magis. Quod quidam putant unicam dubitandi causam Zachariae fuisse quod nesciret an is qui sibi apparebat Angelus bonus esset, probare non possum. Nam in tali dubitatione quid culpa sit, praesertim ita castigandae, non video. Neque tamen nego in eo quod Zachariae ac-

cidit imaginem fuisse Iudaici populi, qui cum per donum Prophetiae loqui desiisset, et solis ceremoniarum nutibus futura adumbraret, effoeta aetate protulit Christum: sed ea significatio non tollit meritum poenae in Zacharia, quod Angelus diserte exprimit cum dicit ἀνθ' ὧν οὐκ ἐπί-
στευσας [*ideo quod non credidisti*]. Atque adeo hic inter caeteros locus docere nos potest, non simulatque Deus iram suam homini remittit, ea etiam tolli omnia quae poenae temporalis aut medicinae potius habent rationem: quod poenae genus γουθεσίαν non τιμωρίαν Philosophi vocant.

19. Γαβριήλ] Angeli, cum inter se nominibus non indigeant, nomina accipiunt quibus ministeria ipsorum indicentur. **אֲרַמְלָא** est *Δύναμις Θεοῦ* [*Dei virtus*]. Ita ergo hic Angelus dicitur quia eo ministro Deus utitur ad summam potentiam suam explicandam. Summa autem *δύναμις Θεοῦ* est Euangelium Christi, Rom. 1: 16, 1 Cor. 1: 24. Ideo idem hic Gabriel res non quasvis sed quae ad Christum aut directe aut antecederent pertinerent, iussus est nuntiare Danieli olim, iam Zachariae, mox et Mariae. Huius igitur nominis recitatione Zacharias ad Danielis librum revocatur, quasi dicat Angelus: Mirari noli si quid nunc eximium et naturae ordinem superans Deus efficit. Instant enim illa tempora Danieli indicata quibus potentiam suam Deus ampliasime est exserturus. Hebraeorum Magistri aiunt severitatis ministrum esse Michaellem, Gabrielem misericordiae: ideo illum una ala volare, hunc duabus. Similique de causa Michaellem vocant *Ignem*, Gabrielem vero *Aquam*.

Ὁ παρεστηκὼς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, qui adsto coram Deo] Locutio ex aulis Orientalibus sumta: tantundem enim est quasi dicat, non quemvis ministrum sed Satrapam se esse Regni coelestis. Vide quae dicta ad Matth. 18: 10.

20. Ἐγὼ αἰωνῶν καὶ μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, *silebis nec poteris loqui*] Tanta est inter se *σχεσις* [*convenientia*] oris et aurium, ut non mirum sit verba horum alteri convenientia ad alterum transferri. Quare non improbabilis est sententia Theophylacti, Titi, Euthymii, qui, ne his hic idem aut pene idem dicatur, existimant αἰωνῶν hic esse *surdum fieri*, praesertim cum **עָרַל** et **עָרַל** Hebraeis

et

et *silere* et *obsurdescere* significet, quod per παρασιωνῶν vertunt LXX etiam quibus locis propria esse videtur *obsurdescendi* significatio: unde et adiectivum ὤν *surdus* Lev. 19: 14 et alibi. Certe Zachariae etiam audiendi facultatem esse ademptam satis ex eo apparet quod infra amici dicuntur ipsum nutibus allocuti: quod tamen in Angeli verbis subdicebitur nisi vocis σιωπῶν eam quam dico admittamus κατάχρησιν [*abusionem*]. Favet huic interpretationi quod paulo post tanquam de re iam semel indicata dicitur καὶ διέμεινε κωφός [*et mansit surdus*], quanquam enim ea vox Graece ambigua est, tamen et apud LXX et his libris saepius *surdum* quam *mutum* significat.

Γένηται ταῦτα, haec fiant] Ad impositionem usque nominis, de qua egerat supra 13.

Ἀνθ' ὧν, ideo quod] Ita solent Hellenistae dicere quod Hebraei וְ, ut Lev. 26: 43, ἀνθ' ὧν τὰ κρίματά μου ὑπερεῖδον [eo quod abiecerint iudicia mea]. Ezech. 5: 11, ἀνθ' ὧν τὰ ἁγία μου ἐμίανας [eo quod sancta mea violasti]. Eodem meriti sensu hanc vocem usurpat Lucas infra 19: 44 et Act. 12: 23. Sed et Paulus 2 Thess. 2: 10. Invenias eodem plane sensu illud ἀνθ' ὧν apud Sophoclem. Est et ubi illative ponitur, ut infra 12: 3.

Εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν, tempore suo] Sic et Gen 18: 10 καιρὸς vocatur iustum partitionis tempus.

21. Ἐν τῷ χρονίζειν αὐτὸν ἐν τῷ ναφ, quod tardaret ipse in Templo] Ultra horam τῆς θυμιάσεως [*suffitus*], qua peracta solebant Sacerdotes ad populum progredi. Quare aut diutius traxit Angelus sermonem, cuius hic summa refertur, aut stupor Zachariam detinuit.

22. Ἐπέγνωσαν ὅτι ὄπτασίαν ἑώρακεν, cognoverunt, eum visionem vidisse] Non ex coniectura, quod fieri vix poterat, sed ex nutuum significatione. Itaque καὶ, quod sequitur hic, pro γὰρ [*enim*] positum arbitror; ut Gen. 4: 1, 20: 5, Exod. 2: 10, Ps. 1: 2 in Graeco, Ps. 60: 13, 108: 13, Esai. 46 in fine. Sic infra 42, 15: 16, Ioh. 2: 13, 5: 39, 1 Ioh. 3: 4. Et ὄπτασία est ἐπιφάνεια [*apparitio*], ut infra 24: 23, Act. 26: 19, 2 Cor. 12: 1.

23. Ὡς πλησθῆσαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, ut implati sunt dies officii eius] Perseveravit ergo ἐν τῇ τε-

καταίq [in functione Sacerdotali] per tempus legitimum; ad matutinum usque suffitum Sabbati sequentis.

24. Περιέκρυβεν, occultabat] Rumores declinans: caeterum Deo ita disponente, ne quid de Iohanne dispalceret antequam certis testimoniis constaret de eius conceptione propter quem Iohannes nascebatur.

Ἀγούσα, dicens] Sibi gaudens, solo marito conscio.

25. Ἐπειδὲν ἀφελεῖν] Nulla est ἑλληνισμός [vocis reticentia]. Sed ἐπειδὲν ἀφελεῖν vertendum est curavit auferre ex locutione Hebraica.

Τὸ ὄνειδος, opprobrium] Ἀφείλεν Θεός μου τὸ ὄνειδος [Abstulit Deus opprobrium meum] est apud LXX in verbis Rachelis Gen. 30: 23. Vide quae diximus supra [comm. 7] de sterilitate.

27. Παρθένον, virginem] Maria Ecclesiae fert imaginem, quae παρθένος ἀγνή [virgo casta] 2 Cor. 11: 2, quae parit οὐκ ἐκ θελήματος ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ [non ex voluntate viri, sed ex Deo], Ioh. 1: 13. Pertinet hac illud Philonis: Ἀνθρώπων μὲν γὰρ (male in editis libris ἀνθρώπων) ἡ ἐπὶ γενέσει τέκνων σύνοδος τὰς παρθένους γυναῖκας ἀποφαίνει· ὅταν δὲ ὁμιλεῖν ἄρξῃται ψυχῇ Θεός, πρότερον οὖσαν γυναῖκα, παρθένον αὐτῇ ἀποδείκνυσιν [Apud homines quae sobolis quaerendae causa fit congressio eas quae virgines fuerant mulieres facit: at Deus ubi cum anima sociare se coepit eam quae mulier erat, rursus virginem facit].

Ἐξ οἴκου Δαβὶδ, de domo Davidis] Directe hoc de Iosepho dicitur; ut apparet infra 2: 4. Per consequentiam ad Mariam quoque pertinet.

28. Ἐσελθὼν, ingressus] In eam domum in qua sub proximorum cura custodiebatur, nondum traducta in domum Iosephi; ut ad Matthaeum diximus.

Κεχαριτωμένη, gratia plena] ἡ ἁγία. Nam ἡ ἁγία Hebraeum proprie est χαριτών, ut Ephes. 1: 6, unde in Hophal ἡ χαριτωσεται [beneficio afficietur], pro quo ἡλεθθήσεται [misericordiam consequetur] verterunt LXX Prov. 21: 10. Sic et ἡλεθθη, Aquila et Theodotio Esai. 26: 10. Nam Hellenisticis ἡλεθθῆναι dicitur quodvis beneficium aut ipsa beneficentia. Haud dubie idem est quod infra dicitur, εὗρες χάριν παρὰ τῷ Θεῷ [consecuta es gratiam apud Deum]. Subauditur autem hic σὺ [tu] ex sequentibus.

Ὁ Κύριος μετὰ σοῦ, *Dominus tecum*] Potest ἐξηγήσας [*explicatio*] esse eius quod dixit *κεχαριτωμένη*, ut subaudiatur verbum modi indicativi, aut eius quod dixit *Χαῖρε* [*Ave*], ut sit modi precativi, quod magis credo, quia mos erat Hebraeus salutandi, Ruth. 2: 4, etiam olim Angelis usurpatus, ut Iud. 6: 12, *Κύριος μετὰ σοῦ δυνατός τῇ ἰσχύϊ* [*Dominus tecum, Virorum fortissime*].

Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξίν, *benedicta tu in mulieribus*] Hoc quoque sumo non indicativa sed potius appreciativa significatione. Sumtum enim est ex Iudicum libro cap. 5: 24, ubi legimus *ὡν ὄνομα ἦν Ἰαήλ*, Graece *Εὐλογηθεῖσα ἐν γυναικῶν Ἰαήλ* [*Benedicatur inter mulieres Iahel*]. Sic et Ruth. 3: 10, *Εὐλογημένη σὺ τῷ Κυρίῳ Θεῷ* [*Benedicta tu a Domino Deo*]. Et 1 Sam. 25: 33, *Εὐλογημένη σὺ* [*Benedicta tu*] est bene precantis. Sic infra, *Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξίν, καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σοῦ* [*Benedicta tu inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui*]. Et Matth. 21: 9 et infra 13: 35 et Ioh. 12: 13, *Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου* [*Benedictus qui venit in nomine Domini*]. Simile est loquendi genus *Εὐλογητός ὁ Θεός* [*Benedictus Deus*], infra 68, 2 Cor. 1: 3, Ephes. 1: 3, 1 Petr. 1: 3. Tam autem quod praecessit *κεχαριτωμένη* quam istud *εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξίν*, eo libentius ita interpretor quod tota haec oratio salutantis tantum sit, nondum autem exponentis legationem: ideo *ἀσπασμός* [*salutatio*] dicitur.

29. *Ἡ δὲ ἰδοῦσα, illa autem videns*] Ita legit et Syrus. Neque recte ad mutandum quosdam movit quod sequitur *διταράχθη ἐπὶ τῷ λόγῳ* [*turbata est ob sermonem*]. Nihil enim vetat attornitam fuisse et adspectu et auditu.

Ποταπός, qualis] Admirantis: Matth. 8: 27, Marc. 13: 1. Praecipue obstupuit non intelligens quae illa esset supra omne genus muliebre celebritas quam ipsi Angelus omnabatur.

30. *Εὗρες γὰρ χάριν παρὰ τοῦ Θεοῦ, consecuta es enim gratiam apud Deum*] Non est argutandum in proprietate Graecae vocis *εὕρισκειν*. Est enim nota locutio Hebraica *הָרָא*, quod LXX vertunt ad verbum *εὗρε χάριν*, ut Gen. 6: 8, 18: 3, 39: 4, Esth. 2: 15, atque alibi. Loquitur sic et Stephanus Act. 7: 46 et Scriptor ad Hebr.

παύει [in functione Sacerdotali] per tempus
ad matutinum usque suffitum Sabbati sequi.

24. Περιέκρυβεν, occultabat] Rumor
terum Deo ita disponente, ne quid
ceret antequam certis testimoniis
ceptione propter quem Iohannes

λέγουσα, dicens] Sibi gaudens

25. Ἐπειδὲν ἀφελεῖν] Nulla
tia]. Sed ἐπειδὲν ἀφελεῖν ve
ex locutione Hebraica.

Τὸ ὕβριδος, opprobrium]

[Abstulit Deus opprobri-

bis Rachelis Gen. 30:

[comm. 7] de sterilitate

27. Παρθένον,

nem, quae παρθένος

quae parit οὐκ ἐκ

voluntate viri,

illud Philonis

ἀνθρώπου) ἡ ἐκ

κας ἀποπαύει

οὐσαν γυναι-

quae sobri-

gines fi-

re se e-

28. Ἐπ'

ἀπ' αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

29. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

30. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

31. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

32. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

33. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

34. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

35. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

36. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

37. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

38. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

39. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

40. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

41. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

42. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

43. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

44. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

45. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

46. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

47. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

48. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

erit magnus] Spectat An-

aba 9: 6, ubi μεγάλης βουλῆς

illi Angelus] et θαυμασὸς [Admira-

son, et Filius Altissimi] Ita interpretatur

dixerat vocatum eum iri αὐτὸν θεὸν ἰσχυρόν

forte[m]. Adde quae ad Marc. 5: 7.

28. Ἐπ'

ἀπ' αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

29. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

30. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

31. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

32. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

33. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

34. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

35. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

36. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

37. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

38. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

39. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

40. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

41. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

42. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

43. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

44. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

45. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

46. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

47. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

48. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

49. αὐτοῦ, dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris

culis imperaret, *Rex tamen Israelis* duntaxat
 illi per victorias Davidis in populum Is-
 rael incorporati: ita et quicunque per Mes-
 siam, verbum Evangelii, eo adducti sunt
 in Christum, facti sunt Israelitae. Esai. 14: 1,
neus, et adhaerebit Domui Iacob.
 2, *In nomine Israel cognomina-*
Iacobi in hanc rem usurpatur.
 3, *Iacob, ὁ πτερονισῆς* [*Sup-*
erum ovis amovendi pater] [*is*
visitavit].

dicto Psalmo 132: 12;

ias 9: 7. Sic ὅτι πτω

quia Sadducaeī ὅτι

accipi pro *longo* non pro

Sapientibus erat institutum ut

indefinita duratio pluraliter enuntiaretur

et], quam locutionem et interpretationem

hic comprobat.

4 *τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσαι τέλος, et Regni eius*
non erit finis] Esaias: *Μεγάλη ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ, καὶ τῆς*
ἐιρήνης οὐκ ἔσαι τέλος [*Magnum erit eius imperium nec*
pacis finis], 9: 7. Daniel: *Ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ δια-*
φθαρήσεται [*Regnum eius non corrumpetur*] 7: 14. Non
 frustra autem hoc adiicitur: explicat enim quid sit *εἰς*
τοὺς αἰῶνας, non *in longum tempus*; sed *sine fine*. At-
 que ita imperium hoc ab humanis imperiis distinguitur,
 quae omnia caduca esse et temporaria tum historiae do-
 cent, tum nobilissimorum Regnorum exemplis Danieli
 ostensum est. Plato cum eam quam optimam mente com-
 plecti poterat descripsisset rempublicam, addit: *Οὐδ' ἡ*
τοιαύτη ἔξασται τὸν ἅπαντα μενεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται
 [*At ne haec quidem forma in omne tempus manebit,*
sed aliquando dissolvetur].

34. *Πῶς ἔσαι τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω, quomodo*
sciet istud, quoniam virum non cognosco] Non dubitantis
 esse arbitror, sed admirantis. Videntur ita Angeli verba
 a Virgine accepta quasi res iamiam futura indicaretur.
 Et οὐ γινώσκω est *hactenus viro sum intacta*. Merito
 igitur admiratur quomodo conceptura sit sine virili ope-
 ra,

4: 16. Est autem *ἔσθ* tum istis tum aliis in locis simpliciter consequi, sive studio, sive citra studium.

31. Ἴδου, συλλήψῃ ἐν γαστρὶ, καὶ τέξῃ υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ, *ecce concipies in utero, et paries filium, et vocabis nomen eius*] Aperte satis Angelus digitum intendit ad illa Esaiæ citata a Matthæo 1: 23, quæ apud LXX ita se habent: Ἴδου, παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται, καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ [*Ecce virgo concipiet, et pariet filium, et vocabis nomen eius Emmanuel*].

Ἰησοῦν] Pro eo quod Esaias dixerat Emmanuel, Angelus Iesum dixit, interpretis fungens vice: unde apparet eandem in utroque esse significationem. Sive enim dicas, *Hic est per quem Deus nobis est propitius* (quod significat vox Emmanuel), sive *hic est Sospitator noster*, idem est sensus. Quare et Matthæus impositione nominis Iesu vaticinium illud ait impletum. Vide quæ ad Matthæum.

32. Οὗτος ἔσται μέγας, *hic erit magnus*] Spectat Angelus eiusdem Esaiæ verba 9: 6, ubi μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος [*Magni consilii Angelus*] et θαυμαστός [*Admirabilis*] dicitur.

Καὶ υἱὸς ὑψίστου, *et Filius Altissimi*] Ita interpretatur quod Esaias dixerat *vocatum eum iri* וְיִרְיֶה אֶת Θεὸν ἰσχυρόν [*Deum fortem*]. Adde quæ ad Marc. 5: 7.

Δώσει αὐτῷ Κύριος ὁ Θεὸς τὸν θρόνον Δαβὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *dabit illi Dominus Deus solium Davidis patris eius*] Θρόνον Δαβὶδ eodem loco Esaias nominat. Davidis autem nepotem fore Messiam, et dandum ei a Deo hoc solium τυπικῶς [*per typum*] significabat Psalmus 132: 11. Adde Esai. 9: 6, 7, Amos 9: 11. Dicitur autem Messiae imperium *Davidis solium*, quod Davidis solio adumbrabatur. Et sic locum 2 Sam. 7: 13 explicat Isaac Ben Arama.

33. Βασιλεύσει ἐπὶ τὸν οἶκον Ἰακώβ, *regnabit domum Iacobi*] Primo enim destinatus erat ad quaerendas oves populi Israelitici, ex quo populo quicumque eum recipere voluerunt eos in Regnum suum adscripsit. Sed et e Gentibus conversi merito eodem veniunt nomine quasi per accessionem. Sicut enim David, cum etiam Idumæis atque

que aliis populis imperaret, *Rex* tamen *Israelis* duntaxat dicebatur, quia illi per victorias Davidis in populum Israelis erant velut incorporati: ita et quicumque per Messiae arma, id est, verbum Evangelii, eo adducti sunt ut Deum Israelis colerent, facti sunt Israelitae. Esai. 14: 1, *Adiunget se eis extraneus, et adhaerebit Domui Iacob.* 44: 5, itidem de extraneo, *In nomine Israel cognominabitur.* Et merito nomen *Iacobi* in hanc rem usurpatur. Est enim, ut Philo annotat, *Iacob*, ὁ πτερυγιστής [*Supplantator*], id est, ὁ τὴν ἀρετὴν οὐκ ἀκονιστὴ κτώμενος [*is qui virtutem non sine labore acquisivit*].

Eis τοὺς αἰῶνας, *in secula*] $\Psi\text{---}\Psi$ dicto Psalmo 132: 12, עֲלֵנוּ , ut loquitur Michaeas 4: 7 et Esaias 9: 7. Sic עֲלֵנוּ עֲלֵנוּ [*potestas seculi*], Dan. 7: 14. Sed quia Sadducei עֲלֵנוּ [*in seculum*] ubique volebant accipi pro *longo* non pro *infinito tempore*, ideo a Sapientibus erat institutum ut discriminis causa infinita duratio pluraliter enuntiaretur עֲלֵנוּ [*in secula*], quam locutionem et interpretationem Angelus hic comprobatur.

Καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσαι τέλος, *et Regni eius non erit finis*] Esaias: Μεγάλη ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ, καὶ τῆς ἐιρήνης οὐκ ἔσι τέλος [*Magnum erit eius imperium, pacis finis*], 9: 7. Daniel: Ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται [*Regnum eius non corrumpetur*] 7: 14. Non frustra autem hoc adiicitur: explicat enim quid sit εἰς τοὺς αἰῶνας, non *in longum tempus*; sed *sine fine*. Atque ita imperium hoc ab humanis imperiis distinguitur, quae omnia caduca esse et temporaria tum historiae docent, tum nobilissimorum Regnorum exemplis Danieli ostensum est. Plato cum eam quam optimam mente complecti poterat descripsisset rempublicam, addit: Οὐδ' ἡ τοιαύτη ξύστασις τὸν ἅπαντα μερεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται [*At ne haec quidem forma in omne tempus manebit, sed aliquando dissolvetur*].

34. Πῶς ἔσαι τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω, *quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco*] Non dubitantis esse arbitror, sed admirantis. Videntur ita Angeli verba a Virgine accepta quasi res iamiam futura indicaretur. Et οὐ γινώσκω est *hactenus viro sum intacta*. Merito igitur admiratur quomodo conceptura sit sine virili opera,

ra, cum eius rei nullum exstaret exemplum. *Virum cognovit* etiam apud Ovidium est. Si verum est quod Epiphanius ex veteri auditione narrat, senem admodum fuisse Iosephum cum Maria ipsi desponderetur; tanto erit probabilius quod Veteres plerique existimant, his verbis etiam propositum quoddam perpetuae virginitatis indicari a Maria, ut quae agnato seni nuptum iret non prolis spe, sed ut haberet cuius sub tutela delitesceret sexus iniuriis obnoxia. Propositum autem virginitatis non tam incognitum Iudaeis fuit quam quidam existimant: quod quia ab aliis minus solide probatum video, adducam insignem Philonis locum: *Συνεσιῶνται δὲ καὶ γυναῖκες, ὧν πλείους γηραιαὶ παρθένοι τὴν ἀγνείαν, οὐκ ἀνάγκη, καθάπερ ἔναιαι τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἱερείων, διαφυλάξασαι μᾶλλον ἢ καθ' ἐκόνσιον γνώμην, διὰ δὲ ζῆλον καὶ πόθον σοφίας, ἣ συμβιοῦν σπουδάσασαι τῶν περὶ σῶμα ἡδονῶν ἡλόγησάν, οὐ θνητῶν ἐκρόνων ἀλλ' ἀθανάτων ὀρεχθεῖσαι, ἃ μόνῃ τίττειν ἀφ' ἑαυτῆς οἶα τε ἐστὶν ἡ θεοφιλεῖς ψυχὴ, σπεύραντος εἰς αὐτὴν ἀκτίνας νοητοῦς τοῦ πατρὸς οἷς δυνήσεται θεωρεῖν τὰ σοφίας δόγματα* [*Intersunt convivio et mulieres, quarum pleraeque virgines sunt senectae, non ex necessitate id servantes magis quam sua sponte, ut nonnullae apud Graecos Flaminicae, sed studio et amore sapientiae, cum qua vivere cupientes corporis voluptates spreverunt, immortalis non vero mortalis prolis desiderio, qualem edere sola de se potest anima pia serente in eam radios intelligibiles Patre, per quos intueri possint sapientiae dogmata*]. Hebraei tales votrices virginitatis vocabant *מרים*, qualis fuit et Iephthae filia.

35. *Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σε, Spiritus Sanctus superveniet in te*] Sic Act. 1: 8, *Λήψετε δυνάμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου πνεύματος* [*Accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti*]: quod alibi dixerat hic noster Euang. 24: 49, *Ἔως οὗ ἐνδύσησθε δυνάμιν ἐξ ὐψους* [*Quousque induamini virtute ex alto*].

Καὶ δύναμις ὑψίστου, et virtus Altissimi] Vide quae supra diximus ad comma 17.

Ἐπισκιάσει σοι, obumbrabit tibi] Solent quidem LXX *πρὸ* vertere *ἐπισκιάζειν*, ut Ps. 91: 4, 140: 8 et alibi. Magis tamen mihi placet sententia putantium translationem

sum-

sumtam ab avibus pullos excludentibus; a qua non longe abit Theophylactus: ut ita ostendat Angelus ea virtute oriturum hunc foetum qua mundus ipse exordium sumsit. Nam in Mosis historia est, *רוח יי' על הארץ* [Spiritus Domini incumbebat aquis], quod verbum הארץ de tali incubitu exponant Hebraeorum doctissimi. Et aperte is est eiusdem verbi usus Deut. 32: 11, ubi LXX ἀεπᾶσαι pari significatu.

Διὸ καὶ τὸ γεννώμενον ἐκ σοῦ ἅγιον κληθήσεται Τὸς Θεοῦ, ideoque et quod nascitur ex te sanctum vocabitur. Filius Dei] Illud ἐκ σοῦ omnino retinendum censeo. Nam praeter Syrum Arabs quoque agnoscit, et veteres Scriptores, Irenaeus lib. III cap. 26, Tertullianus adversus Praxean, Novatianus De Trinitate, et post hos Epiphanius contra Ebionaeos. Credibile est inductum ab Entychetis secta postea diu praepotente, cuius sententiae valide hic locus adversabatur. Puto autem praesens pro futuro positum, quod nascitur, id est, quod nascetur, ut Matth. 2: 4. Nam si de conceptione ageretur, potius dictum esset ἐν σοὶ [in te], ut apud Matth. 1: 20, τὸ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν [quod in ea conceptum est]. At γεννᾶν de partu etiam supra comm. 13 usurpavit Lucas, et infra 23: 29 et Act. 7: 20. Sed et Paulus, Gal. 4: 4, Christum dicit γενόμενον ἐκ γυναικὸς [natum ex muliere], ubi γίνεσθαι idem est quod γεννᾶσθαι, ut Platoni cum dicit, ἕκαστος ἡμῶν οὐχ αὐτῷ μόνον γέγονε, quisque nostrum non sibi soli natus est, ut vertit Cicero. Ἅγιον autem dicitur id quod ex Maria erat nasciturum, quia exemptum communi legi humanae originis. Id ipsum, inquit Angelus, Filius Dei vocabitur; nimirum ut secundus Adam. Nam et primus Adam Dei filius dicitur Luc. 3: 38, quia Deus in illo praestitit quod in aliis praestant patres. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Ὅτι ἀνωθεν καὶ διὰ γαστρός ἀνθρωπείας ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τῶν ὅλων γεννᾶσθαι αὐτὸν ἐμέλλε [Quia geniturus cum erat Deus et Pater omnium de supernis idque per humanum uterum]. Illud autem καὶ connexio est inferiorum cum superioribus. Nam quod in hunc locum Novatianus adfert, argutius est quam ut verborum simplicitati conveniat. Neque desunt meliora argumenta quibus id ipsum probetur quod ille intendit.

36. Καὶ ἰδοὺ, et ecce] Quasi dicat: Ne dubites ad magnam hanc rerum renovationem uti Deum novis agendi rationibus, en domesticum tibi exemplum. Quanto autem minus est miraculum in partu anus sterilis quam in partu virginis, tanto tuus partus illo erit maior.

Ἐκτος ἐστίν, sextus est] Quo tempore certa solent se prodere indicia praegnantis uteri: Ita confirmandae virginis fiducia signum datur adspectabile, ut Ezechiae olim.

Τῇ καλουμένῃ στείρᾳ, quae vocatur sterilis] Καλεῖσθαι in Hebraea locutione cum re significat famam rei. Vide quae ad Matth. 1: 22.

37. Ὅτι, quia] Αἰτιολογικὸν τοῦ σωπωμένου [rationis redditio ad id quod subicitur], quod et alibi observavimus. Nam quae praecedunt eo spectant ut firmitus credat Maria: quod cur fieri debeat causa hic redditur.

Οὐκ ἀδυνατήσει παρὰ τοῦ Θεοῦ πᾶν ῥῆμα, nihil Deo fieri non potest] Puto non ad promissa tantam pertinere hanc sententiam, sed infinitam Dei omnipotentiam indicari; quomodo et Syrus accepit. Est enim proverbium tritum usu Hebraeorum וְכֹל דְּכַתְּבִי בְּסֵפֶר הַחַיִּים [Non abscondetur a te omne verbum], quod LXX vertunt οὐ μὴ ἀποκρυβῇ ἀπὸ σοῦ οὐδέν, Ier. 32: 27. Idem ita extulit Matthaei Interpres, παρὰ δὲ Θεοῦ πάντα δυνατά ἐστι [a Deo autem omnia fieri possunt], 19: 26, quem sequitur Marcus 10: 27 et 14: 36. Citavimus alibi Lini, Epicharmi et Callimachi versus in eandem sententiam. Neque abstertere nos ab hac interpretatione debet quod Deus dicitur fidem datam violare non posse, et similia. Nam res ipsa docet universales locutiones extendi non debere ad ea quae nomine Dei intellecto exclusae intelligi debent. Bene Origenes adversus Celsum: Δύναται καθ' ἡμᾶς πάντα ὁ Θεὸς ἅπερ δυνάμενος τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι καὶ σοφὸς εἶναι οὐκ ἐξίσταται· ὁ δὲ Κέλσος φησιν (ὥς μὴ νοήσας πῶς λέγεται ὁ Θεὸς πάντα δύνασθαι, ὅτι οὐκ ἐθέλησιν οὐδέν ἄδικον δοῦν), ὅτι δύναται μὲν καὶ τὸ ἄδικον, οὐ θέλει δέ· ἡμεῖς δὲ φημὲν ὅτι ὥσπερ οὐ δύναται τὸ πεφυκὸς γλυκαίνειν τῷ γλυκὺ τυγγάνειν πικράζειν παρὰ τὴν αὐτοῦ μόνην αἰτίαν, οὐδέ τὸ πεφυκὸς φωτίζειν τῷ εἶναι φῶς σκοτίζειν, οὕτως οὐδέ ὁ Θεὸς δύναται ἀδικεῖν· ἐναντίον γάρ ἐστιν αὐτοῦ τῇ θειότητι καὶ τῇ κατ' αὐτὴν πύσῃ δυνάμει ἢ τοῦ ἀδικεῖν δύναμις; [Ex
nos-

nostra sententia Deus potest omnia, quae agenda Deus esse et bonus et sapiens non desinat. Celsus vero (agnoscens non velle Deum iniusti quicquam, sed non videns quomodo ex nostra sententia Deus dici possit Posse omnia) ait, posse quidem Deum et iniusta, at non item velle. Nos autem dicimus, sicut non potest id quod natum est dulcia facere alia, hac sua dulcedine alia reddere amara, idque ideo quia interna natura obstat, nec quod natum est illuminare lucendo tenebras obducere: ita nec Deum posse agere iniuste. Pugnat enim iniuste agendi facultas cum ipsius Divinitate et omni ea vi quae Divinitati cohaeret]. Idem Scriptor in eadem disputatione libro IV ait illud, Πᾶν δυνατόν τῷ Θεῷ [Omnia Deo posse fieri] intelligendam esse οὐκ ἐπὶ τῶν ἀνυπόστατων, οὐ δ' ἐπὶ τῶν ἀδιανοήτων· φαμέν δέ, adiecit, καὶ οὐ δύναται αἰσχρὰ ὁ Θεός, ἐπεὶ ἔσαι ὁ Θεός δυνάμενος μὴ εἶναι Θεός [non de iis quae nec existere nec intelligi possunt; addimus vero nec turpia Deum posse, alioqui posset non esse Deus], alludens ad notum Euripidia versum:

Εἰ θεοὶ τι δρώσιν αἰσχρὸν, οὐκ εἰσὶν θεοί.

[Si Di patrant quid turpe, iam non sunt Dii.]

Isidorus Pelusiota ad quaestionem, εἰ Θεῷ πάντα δυνατόα [An Deo omnia possint fieri], breviter respondit, πάντα τὰ πρέποντα αὐτῷ [omnia quae eum decent].

38. Ἴδού ἡ δοῦλη Κυρίου, ecce ancilla Domini] Locutio Hebraea obedientiae propositum notans. Ita Samuel ad Heli 1 Sam. 3: 6 et 8, Ἴδού ἐγώ [Ecce ego]. Et mox ad Deum, Ἀλλεῖ, Κύριε, ὅτι ἀκούει ὁ δοῦλός σου [Loquere, Domine, nam audit servus tuus].

Γένοιτό μοι, fiat mihi] Non consentit tantum Virgo; sed et desiderat, eximio fiduciae exemplo. Nec dubium quin simul cum consensu et desiderio impleri promissio coeperit, ut hac quoque in parte personam Christianorum Maria gereret. Quare et post hoc dictum discedit Angelus, ut peracta legatione; quemadmodum a Veteribus non male notatum est.

39. Ἀναστῆσα, exurgens] Vox παρέλκουσα [abundans], ut et infra 4: 29. Nec aliter 1 Macc. 12: 40, 13: 24.

Μετὰ σπουδῆς, cum festinatione] Ne negligeret signum quod augendae ipsius fiduciae Deus assignaverat.

Εἰ;

Ἡς πόλις Ἰουδα, in civitatem Iudasae] Accedo eorum sententiae qui Hebronem significari iudicant. Nam πόλις, ut Hebraeum עִיר, ita solet poni ut significet *μητρόπολιν* [*metropolim*]. Et erat quidem Hierosolyma caput Regni: at peculiariter portionis Iudae urbs praecipua Hebron, ut colligitur 2 Sam. 2.

41. 'Εοκίρτηε, exultavit] Solent quidem Medici hoc verbo notare motum naturalem infantis in utero, quod *δοξαίτην* est aliis. Mihi autem certum videtur motum hunc non naturalem, sed Divinitus fuisse procuratum; perinde ut collisionem illam infantium in Rebeccaе utero: nam et hoc et illud *μυστικῶς* [*mysticam*] habuit *ἐννοίαν* [*significationem*].

42. *Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί, benedicta tu in mul-*
ribus] Ipsa verba Angeli usurpat, ut ab eodem Deo mo-
 tam appareat.

Kaì euloghētos ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου, et benedictus fructus ventris tui] Sunt verba Dent. 28: 4, פְּרִי־בֶטֶן תְּבָרַךְ. Ostendit ergo Elisabet Legis promissiones nunc excellenter et supra communem sensum impleri.

43. Πόθεν μοι τοῦτο, ἵνα ἔλθῃ ἡ μήτηρ τοῦ Κυρίου μου πρὸς με; unde hoc mihi ut veniat mater Domini mei ad me]. Modestiae filii praeludens qui olim Christo erat dic-
turus, σὺ ἔρχῃ πρὸς με; [tunc venis ad me?] Matth. 3: 14.
Κύριον vocat Messiam exemplo Davidis Ps. 110: 1.

44. Ὡς ἐγένετο ἡ φωνὴ τοῦ ἀποστόλου σου εἰς τὰ ὦτά μου, ut pervenit vox salutationis tuæ ad aures meas] Vertere simpliciter licet, ut pervenit ad aures. Nam γένεσθαι pro venire sæpe usurpant nostri et alii Scriptores. Syrus ἡ ἀκούσθαι.

Ev dyakhladasi, cum gaudio] Solet ad animum transferri: proprie tamen gesticulationem significat qualis esse laetantium solet. Atque hoc videtur indicare Elisabeth, sicut infantes in utero calore delectati naturaliter subsultant, ita citra causam naturalem et modo non naturali infantem suum subsultasse. Quod autem quidam hinc colligant rationis usum in Iohanne anticipatum, nec Augustino, neque vero mihi satis rectum videtur.

45. Μακαρία ἡ πιευσάσα, ὅτι ἔσαι τελείως τοῖς ἡλε-
λημένοις αὐτῇ παρὰ Κυρίου]. Puto generalem esse senten-

tiam, sed a muliere ad mulierem elatam feminino genere: *Beata quae credit, exitum habitura ea quae Divinitus ipsi sunt nuntiata*; quomodo accipit Syrus. Sicut Christus dixit, *Μακάριοι οἱ ἀκούοντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ φυλάσσοντες αὐτὸν* [*Beati qui audiunt verbum Dei et custodiunt illud*], infra 11: 28, et, *Μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες* [*Beati qui non viderunt et crediderunt*], Ioh. 20: 29. Solet autem res credita per ὅτι exprimi, ut Matth. 9: 28, Marc. 11: 24. Simillima autem huius loci locutioni est illa apud Marcum 11: 23, *πιστεύῃ ὅτι ἂ λέγει γίνεται* [*crediderit quae dixit fore*]. Illud παρὰ Κυρίου bene interpretatur Syrus כִּי מִן הַיְיָ [*ex parte Domini*].

46. *Καὶ εἰπε Μαριάμ, et ait Maria*] Si recte Origenem intelligo, hic dicit in quibusdam codicibus omissum *Mariae* nomen, ac proinde a quibusdam creditum hoc carmen esse Elisabethae: quos refellit et librorum et Interpretum et Veterum qui verbis hinc depromptis utuntur auctoritas. Solebant Hebraei, ut et gentes aliae, ad movendos affectus aut laetos aut lugubres uti carminibus, ut passim in Veteris Federis historia videre est. Bene Scriptor Responsionum ad Orthodoxos: *Κατὰ τὰ ἐν ταῖς ᾠδαῖς ἐμπερόμενα διηγήματα ἀρμοδίως οἱ ῥυθμοὶ τῶν μελῶν ἐγίνοντο, ἀγορῆς τὰς ψυχὰς εἰς τὴν πρέπουσαν τοῖς ἀδόμενοις ἀρεταῖς* [*Numeri carminum fiebant accommodatae ad res carminibus comprehensas, ut sic animi moverentur ad eos affectus qui convenirent iis quae canebantur*]. Erant autem ῥυθμοὶ sive numeri Hebraeorum non ἔμμετροι [*certis mensuris adstricti*] sed lege soluti; cuiusmodi etiam erant et nunc quoque sunt ipsorum saltationes. Respicit hoc carmen non obscure ad tempora exitus ex Aegypto, quibus tempora Mesiae figurabantur non sine admirabili Dei dispositu congruentibus circumstantiis. Est ibi Maria προφῆτις [*Prophetissa*] dux feminei agminis; et hic Maria obumbrata Sancto Spiritu, supra omnes feminas celebranda. Secundas ibi tenet Elisabet Aaronis uxor; hic alia Elisabet nupta Sacerdoti ex Aaronis genere,

Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον, celebrat anima mea Dominum] Ita Ps. 34: 4, *יְמַלְכֵנִי יְיָ*, Graece, *Μεγαλύνετε τὸν Κύριον, ὅτι ἐμοὶ* [*Celebrate Dominum mecum*]. Solent

in carminibus res eadem πολλωνύμως [*multis nominibus*] exprimi, atque hic prius *animam* dixit, deinde *spiritum*. Neque tamen contemnenda videtur Origenis observatio, qui μεγαλύνειν ad intellectum, ἀγαλλιάζειν [*exsultare*] ad affectum subsequenter retulit.

47. Καὶ ἡγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ σωτηρίῳ μου, et *exsultat spiritus meus in Deo servatori meo*] Contractum ex Ps. 35: 9, ubi LXX, Ἡ δὲ ψυχὴ μου ἀγαλλύσεται ἐπὶ τῷ Κυρίῳ, τερφθήσεται ἐπὶ τῷ σωτηρίῳ αὐτοῦ [*Anima autem mea exsultabit in Domino, delectabitur ob salutem eius*]. Sed et in Annae cantico, Εὐφράνθην ἐν σωτηρίῳ σου [*Laetata sum ob salutem tuam*]. Praeteritum aut futurum pro praesenti ponere mos est Hebraeorum.

48. Ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ, *respexit miseriam ancillae suae*] Bene notavit vir doctissimus ταπείνωσιν esse 'W,' id est, *miseriam*, aut certe *conditionem abiectam*, ut Phil. 3: 21, videre est. In Veteri Instrumento praeter locum Gen. 29: 32, sunt illustres alii ubi LXX ita vertunt, et quidem ubi itidem respiciendi fit mentio, ut 2 Reg. 14: 26, Εἶδε Κύριος τὴν ταπείνωσιν Ἰσραὴλ [*Vidit Dominus miseriam Israel*]. Ps. 26: 18, Ἴδε τὴν ταπείνωσίν μου [*Vide miseriam meam*]. Sed maxime huc faciunt Annae verba quae non dubito quin respiciantur a Maria, cum et in caeteris eius verba imitetur. Ea sic habent Graece: Ἐὰν ἐπιβλέπων ἐπιβλέψῃς ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης σου [*Si respiciens videris miseriam famulae tuae*], 1 Sam. 1: 11, unde intelligendum et quae ibidem sequuntur ad Christum mystice referri debere, δώσω σοι αὐτὸν ἐνώπιόν σου δοτὸν ἕως ἡμετέρας θανάτου αὐτοῦ [*dabo eum coram te datum ad diem usque mortis eius*]. Non multo aliter Valerius Maximus de se loquens ad Tiberium Caesarem, *Mea*, inquit, *parvitas*.

Μακαριοὶ με γένεαι αἱ γυναῖκες, *beatam me dicent omnes generationes*] Alludit, sed cum augmento, ad id quod Lea dixerat, Μακαριοὶ με αἱ γυναῖκες [*Beatam me dicent mulieres*], Gen. 30: 13.

49. Ἐποίησέν μοι μεγάλα, *fecit mihi magna*] LXX Hebraicum עָשָׂה ad verbum transferunt μεγάλα, ut videre est

est Deut. 11: 2, Ps. 71: 19, *ἡνὶ μου ἔποισάς μοι μεγάλα* [*Fecisti mihi magna*]: ubi *μοι* additum a LXX quem locum hic respici puto. Similis locutio Deut. 10: 21, *ἡνὶ μου ἔποισάς μοι μεγάλα* [*Qui facit tibi magna*]. Utitur voce *μεγάλων* Lucas iterum Act. 2: 11. Sensus est: Res magnas et miras mihi prestitit. Confer et Ps. 126: 2.

Ὁ δυνατός, qui potens est] Id est, *ἡνὶ*. Id enim Dei attributum: ita vertunt LXX Ps. 24: 8.

Καὶ ἅγιον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, et sanctum nomen eius] Id est, *οὗ τὸ ὄνομα ἅγιον* [*cuius nomen sanctum*], contractum ex Ps. 111: 9, *ὡς καὶ ἅγιον καὶ φοβερόν τὸ ὄνομα αὐτοῦ* [*sanctum et terribile nomen eius*]. Est autem haec Dei *περίφρασις* [*circumlocutio*] religiosa. Philemon aut Menander:

——— Θεὸς ὁ πάντων διαπότης,
Οὗ τ' ὄνομα φοβερόν οὐδ' ἄν ὀνομάσαιμι' ἐγώ.
[————— Omnium ractor Deus,
Cuius tremendum nomen, nec fandum mihi.]

50. *Εἰς γενεάς γενεῶν, a progenie in progeniem*] Id est, *αἰῶνας αἰώνων* [*in secula seculorum*]. Sunt enim ipsa verba Ps. 103: 17, quae LXX ita vertunt: *Τὸ δὲ ἔλεος Κυρίου ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος ἐπὶ τοὺς φοβούμενους αὐτόν* [*Misericordia enim Dei ab aeterno et usque in aeternum super timentes eum*]. Solet autem *γενεῶν* sumi hoc significatu, ut Eph. 3: 21, Col. 1: 26. Sensus est, Deum perpetuo ac sine fine benefacere iis qui religiose se verentur.

51. *Ἐποίησε κράτος ἐν brachiori: αὐτοῦ, efficit opus potentissimum per brachium suum*] Rursum cum augmento extulit quod est in Psalmo, *Δεξιὰ Κυρίου ἐποίησε δύναμις* [*Dextera Domini fecit fortiter*], Ps. 118: 15 et 16. Efficacia Dei magna per *digitum* indicatur, per *manum* maior, per *brachium* maxima: confer locum Exod. 15: 16. Vide Ps. 77: 16, 89: 14, 98: 1, Esai. 40: 10, 62: 8, Job. 40: 4, 9. *Κράτος* aut *δύναμις* dicitur opus potentissimum, qualis erat virginalis conceptio.

Διεδόκησεν ἐπεσφάριον διανοίᾳ καρδίας αὐτῶν] Pars est ex Ps. 89: 11, *כִּי כָּחַל בְּדַת עַל כַּחַל בְּדַת עַל כַּחַל בְּדַת עַל כַּחַל*, ubi *כַּחַל* vulgo *Aegyptium* exponunt, cum LXX numerum pro ad-

iectivo: ita enim vertunt: *Σὺ ἐταπείνωσας ὡς τραυματίαν ἐπερηφάνον, ἐν τῷ βραχίονι τῆς δυνάμεώς σου διασκορπίσας τοὺς ἐχθρούς σου* [Tu depressisti, sicut vulneratum, superbium: per brachium virtutis tuae dispersisti inimicos tuos]. Est autem in verbo διασκορπίζειν eadem fermè vis quae in verbo διασκεδάζειν, ut apparet infra 15: 13, 16: 1, Act. 5: 37. Adde Matth. 25: 24, 26, 26: 31, Marc. 14: 27, Ioh. 11: 52. Διασκεδάζειν autem ponere solent LXX ubi de dissipandis consiliis, quas hic Lucas διαβολὰς dixit, agitur: 2 Sam. 15: 34, *Καὶ διασκεδάσεις μοι τὴν βουλὴν Ἀχιτοφὲλ* [Dissipabis consilium Achitophelis]. Et Ps. 33: 10, qui locus hic simul cum illo praecedente videtur respici, *Διασκεδάξει βουλὰς ἐθνῶν* [Dissipat consilia Gentium]. Sententia ergo hic est: *Dissipavit superbos quod consilia cordis ipsorum attinet*. Vetus est proverbium Hebraeorum, quod, ut multa alia eius generis, servatum est nobis in Eclogis Iesu Sirachidae, quem librum *Ecclesiasticum* vocamus. Locus ita habet 10: 15, *Ὅτι ἀρχὴ ἁμαρτίας ἐπερηφάνια, καὶ ὁ κρατὼν αὐτῆς ἐξυβρίσει βδέλυγμα, καὶ κατασφαθήσεται εἰς τέλος· διὰ τοῦτο παρεδόξατε Κύριος τὰς ἐπαγωγὰς, καὶ κατέσφηνεν εἰς τέλος αὐτοὺς* [Initium omnis peccati est superbia, qui tenuerit illam adimplebitur maledictis; donec tandem evertatur. Propterea mira mala Deus eis intulit, et subvertit eos tandem]. Haec ipsa sententia est quam in Epinicio late prosequitur Moses. Impleta autem est cum Deus Messiam nasci voluit non ex iis qui aut sceptro aut Legis scientia superbiebant, sed ex virgine contemptae sortis. Atque idem quotidie impletur in vocatione Christianorum, cuius imago fuit haec conceptio. Vide Rom. 10: 3, Matth. 23: 12. Eodem pertinet illa γνώμη [sententia] itidem usu trita, ut ex duorum Apostolorum scriptis apparet, *Ὁ Θεὸς ἐπερηφάνους ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν* [Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam], Iac. 4: 6, 1 Petr. 5: 5. Sed et Seneca dixit:

Sequitur superbos altor a tergo Deus.

52. *Καθεῖλε δυνάστας ἀπὸ θρόνων, καὶ ὑψωσε ταπεινοὺς, deposuit potentes de sedibus, et exaltavit humiles*] Sententia eadem est quae Ps. 113: 7, 8 et 1 Sam. 2: 8, ubi ὕψον LXX vertunt δυνάσας. At verba propius accedunt ad

al-

alterum proverbium Hebraicum quod dicta iam rubrica nobis exhibet Sirachides: *Θρόνον ἀρχόντων καθεῖλεν ὁ Κύριος, καὶ ἐκάθισεν πρᾶξις αὐτῶν ἐνδοθεν* [*Sedes imperantium destruxit Dominus, et sedere fecit in iis mites pro eis*]. Unde etiam discimus quid hic sit *θυμωσθαι*, nempe ἐπὶ τοὺς θρόνους [*in sedes*]. Nam *ταπεινούς* et *πραῖς* ab Hellenistis promiscue dici solere alibi annotavimus. Idque ipsum monere nos debet *ταπεινούς* hoc quidem loco intelligendū esse qui non sortis tantum sint humilis, sed animo quoque *ταπεινόφρονες* [*modesti*], quomodo ea vox usurpatur Matth. 11: 29, et dictis Iacobi et Petri locis, sed et alibi passim. Contra *δυναῖσαι* intelligendū sunt οἱ ὑπερήφανοι [*superbi*], quales plerumque sunt οἱ *δυναῖσαι* sive *ἀρχόντες* [*Principes*]. Est huius sententiae nobile exemplum in Saule et Davide. Quo pertinet id quod scriptum est 2 Sam. 6: 22, qui locus hunc illustrat. Vide si libet et Iosephum Iacchai ad Dan. 2: 20 et 4: 14.

53. *Πεινῶντας ἐπέπλησεν ἀγαθῶν, καὶ πλεονεῦντας ἐξανάγκη κενούς, esurientes implevit bonis, et divites dimisit inanes* [*Ενόςμη*] [*sententia*] similis superioribus. Sensus idem qui in Annae narminae 2 Sam. 2: 5, ubi itidem dictum generale pertinet ad partus beneficium. *Ἀποστείλει κενόι* dicuntur quicumque rei alicuius obtinendae causa aliquem compellant neque eam obtinent, ut videre est infra 20: 10 et 11, LXX in Iobo 22: 9, *Χήρας δὲ ἐξανάγκη κενάς* [*Fiduas dimisisti vacuas*]. Sic et Iud. 10: 11, *Ἀπέστειλαν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ κενούς* [*Et remiserunt nuntios eius vacuos*]:

54. *Ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παῖδός αὐτοῦ, manu ducit Israellem puerum suum*] Est quidem ubi *ἀντελαμβάνεσθαι* respondet Hebraeo *קָח*, quod et *αἰρεῖσθαι* [*aligere*] transferri notavimus, nonnunquam et aliis vocibus. Sed hic, ni fallor, respondet verbo *קָח*, quod est *sustentare*, atque interdum etiam *manu ducere*. Nam in loco Esai. 41: 9, unde hoc desumptum est, cum dixisset Deus *קָח Ἰσραὴλ παῖς μου* [*Tu Israel erve meus*], sequitur *קָחתי וְנָח*, quod vertunt LXX οὗ *ἀντελαβόμεν* [*quem apprehendi*]: additur autem *ἀπ' ἄκρων τῆς γῆς* [*ab extremis terrae*]. Idem verbum saepe iidem Interpretes vertunt *κρατεῖν τῆς χειρὸς* [*tenere manu*], interdum et *ἐπιλαβεσθαι*.

τῆς χειρὸς [apprehendere manum], ut Jer. 31: 32, a qua versione non discedit Scriptor ad Hebr. 8: 9, quibus locis sequitur ἐξαγαγεῖν αὐτοὺς ἐκ τῆς Αἰγύπτου [ut edu-
cerem eos de terra Aegypti]. Ἐπιλαβίσθαι χειρὸς dixit et hic noster Act. 23: 19. Sensus Spiritus Sancti hoc in loco est: Sicut olim Deus populum Israeliticum eduxit quasi manu sua ex Aegypto, ita nunc rursus eum educet ex ignorantiae tenebris et peccati servitute. In carmine Moysis est: Ὁδήγησας τῇ δικαιοσύνῃ σου τὸν λαόν σου ὃν ἐλυσάσω [Duxisti misericors populum tuum quem rede-
misti], Exod. 15: 13, ubi δικαιοσύνη misericordiam sig-
nificat: nam in Hebraeo est יְרַחֵם.

Ἀμνησθῆναι ἐλέους] Ut memorem se misericordias suas ostenderes. Intenditur digitus ad Ps. 98: 3, ubi in Hebraeo est אָמַן נִזְכֵּר חַסְדֵּךְ יְיָ אֱלֹהֵינוּ, in Graeco, Ἀμνησθῆναι τοῦ ἐλέους αὐτοῦ τοῦ Ἰακώβ καὶ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ τῇ οἰκῇ Ἰσραὴλ. [Recordatus est misericordias suas in Iacobum et veritatis suas in Domum Israelis]. Confer et ultima Michaeae verba, ubi similiter misericordias mentio et Iacobi et Abrahami. Dicitur autem Deus populo sui meminisse quoties eum longis malis oppressum insigni beneficio sublevarat. Vide 2 Par. 6: 42 et hic infra 72.

55. Εἰς τὸν αἰῶνα, in secula] Sunt qui positum putant pro Hebraeo אָדָם, quod in hunc sensum interpretantur Aquila et Hieronymus. Sed videtur ea significatio non omnibus locis congruere: multique Hebraei ut et LXX Interpretes aliter id exponunt: mihi post alios hoc εἰς τὸν αἰῶνα referendum videtur ad ἐλάλησε [locutus est], ut sensus sit: Quomodo Abrahamo et Isaac in perpetuum promisit. Omnino id respicitur, quod fedus cum Isaac initum dicitur וְכֵן וָחַי אֱלֹהֵינוּ [fedus sempiternum cum prole eius post eum] Gen. 17: 19, quod ita explicant LXX, διαθήκημ: αἰώνιον, εἶναι αὐτῷ Θεὸς καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ μετ' αὐτόν [testamentum perpetuum, fore se ipsi Deum et proli eius post eum]. Sicut autem ibi recte suppleant LXX εἶναι αὐτῷ Θεὸς ex superioribus verbis eiusdem capituli commate 7, ubi cum ipso Abrahamo fedus feritur, ita et hic idem subintelligendum est: hoc enim est illud quod Deus ἐλάλησε τῷ Ἀβραάμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ [promisit Abrahamo et proli eius]. Atque
ca-

eadem *perpetuitatis* clausula sicut in federis renovatione cum Iacobo facta ex pacti originalis natura inesse censeri debet, ita Davidi aperte repetita est, ut videre est Ps. 132: 14, ubi LXX habent εἰς αἰῶνα αἰῶνος [*in seculum seculi*]. Et ad hanc federis naturam respiciens Paulus ait ἀμεταμέλητα εἶναι τοῦ Θεοῦ χαρίσματα καὶ κλήσιν [*sine poenitentia esse dona et vocationem Dei*], Rom. 11: 29, nimirum quia fixum ratumque sit apud Deum Israelitae semper eximia quadam misericordia prosequi: quod tunc praecipue ostendit cum Messiam ex ipsis nasci atque inter ipsos versari voluit, et illis ante caeteras nationes verbum salutare cum magnis miraculorum testimoniis annuntiari.

56. Ὁσὶ μῆνας τρεῖς, *menses fere tres*] Turbam ut videtur vitans disceat sub tempus partitudinis, Nam si partui interfuisset, quod volunt quidam, mansisset etiam per tempora λοχείας [*cubationis a partu*] curatura puerperam; quod excurrisset extra mensem tertium.

58. Ἐμεγάλυνε Κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ, *magnam ostendisse Dominum misericordiam suam*] Eodem sensu μεγάλυνεν δικαιοσύνην verterunt LXX, pro magnis beneficiis *afficere*, רַחֵם לָךְ Gen. 19: 19.

59. Ἐν τῇ ὀγδοῇ ἡμέρᾳ, *die octavo*] In quem Deus circumcisionem differri voluerat, ne recens nimium parvus non sufficeret ferendo dolori. Infantium autem circumcisione ostendebat sedus esse gentilitium.

Ἦλθον περιτεμεῖν, *venerunt circumcicum*] Amici ad eam rem advocati in domum Zachariae venerunt. Nullus enim locus certus circumcisioni ex Lege praecribitur, ut nec certus circumcisor, sed solet ad eam rem adhiberi qui maxime est in ea arte exercitus. Vide 1 Macc. 1: 63, Domi autem celebratam hanc circumcisionem ostendit puerperae praesentia. Neque hodie Iudaei in Synagoga pueros circumcidant tanquam id necessarium esset, sed quo pluribus testibus res constet.

Ἐκάλουν αὐτὸ ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *et vocarunt eum nomine patris sui*] Statim post circumcisionem peractam nomen infanti imponebatur, Gen. 21: 3, 4. Sic et apud Romanos dies infantium lustricus dicebatur et *nominalis* ab eodem more; et apud Athenienses decimo

die sacra fiebant et imponebatur nomen infanti, ut nos docent Aves Aristophanis et ad eum Scholiastes, et in voce *Ἀμφιδρόμια* Suidas. Nec aliud ea in re spectatum arbitror quam quod cum multi ad circumcisionem aut instructionem advocarentur, iidem meminisse possent impositi nominis, si qua olim controversia oriretur. Parentum autem aut avorum nomina posteris imponebantur ut ipsa nominis recordatione ad imitandas eorum virtutes accenderentur. Sic et apud Graecos a Pyrrho plures *Pyrrhi*, a Philippo *Philippi*, a Ptolemaeo *Ptolemasi*. Et apud Poenos Annibal avi nomen ferebat. Aristophanes Avibus *Ἱππώνικος Καλλίων*, αἰξ *Ἱππονίον Καλλίας* [*Hipponicus Callias, rursum Hipponici Callias*]. Ulpianus ad orationem Demosthenis de male obita legatione: *Εἰκὸς γὰρ ἦν τὸν Πρόξενον τοῦ Ἀρmodίου ὀνόματι χρησθαι ἐπὶ τιναὶς υἱοῦ* [*Aequum enim erat Proxenum alicui filiorum suorum nomen imponere Harmodii*]: is enim Proxenus ab Harmodio genus ducebat. Demosthenes in Boeotum: *Ἀξίος δὲ αὐτὸς, ὡς δὴ πρεσβύτερος ὢν, τοῦτον ἔχειν ἐκ τοῦ πρὸς πατρὸς πάππου* [*Par enim erat illum, ut natu maximus, nomen habere avi paterni*]. Vide et Plutarchum Cimone, ubi Thucydidem ait fuisse πατρὸς *Ὀλόρου* εἰς τὸν πρόγονον ἀναφέροντος τὴν ὁμωνυμίαν [*patre Oloro qui nomen referebat ad proavum*].

60. *Ἡ μήτηρ, mater*] Plena scilicet Spiritu Sancto ob filium, ut supra dictum est, quo Spiritu id cognovit quod ab Angelo didicerat Zacharias.

63. *Ἰωάννης ἐστὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Iohannes est nomen eius*] Quasi dicat nullam superesse consultationem in re quam Deus iam definiisset. Itaque ἐστὶ inquit, non ἔσαι [*eris*]. De nomine *Iohannis* diximus supra.

64. *Καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ, et lingua eius*] Quomodo τὸ ἀνοίγεσθαι [*aperiri*] ad linguam referatur diximus ad Marc. 7: 34, quod qui non intellexerunt addendum putarunt διηρθρώθη [*formata est ad vocem reddendam*]. Sed veteres Paraphrastae id non agnoscunt.

65. *Φόβος*] Id est, *reverentia Dei*, ut Act. 2: 43.

66. *Ἔθεντο πάντες οἱ ἀκούσαντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν, animo reposuerunt omnes qui audierant*] Sic et infra loquitur Lucas 9: 44. Alibi dixit διατηρεῖν ἐν τῇ καρδίᾳ [*con-*

ser-

servare animo], 2: 51. LXX solent dicere πάντες ἐν τῇ καρδίᾳ, ut Ezech. 40: 4, Agg. 2: 18. θυμῷ βάλλειν [*animo immittere*] dixit Aeschylus Prometheus.

Τί ἄρα τὸ παιδίον τοῦτο ἔσται] *Quo evadet puer iste?* Est enim genus idem loquendi quod Act. 12: 18.

Καὶ χεὶρ Κυρίου ἦν μετ' αὐτοῦ, et manus Domini erat cum illo] Quoties afflatus Prophetias describitur dici sol. let χεὶρ Κυρίου ἦν ἐκ' αὐτόν, non μετ' αὐτοῦ, ut Ezech. 1: 3, 3: 22, 37: 1, 40: 1. Quare hoc quod hic habemus loquendi genere non προφητεία [*Prophetia*] sed singulare Dei auxilium indicatur. Sic 2 Sam. 14: 19, Μὴ ἡ χεὶρ Ἰσὰβ ἐν παντί τούτῳ μετὰ σοῦ; [*Nonne manus Iosab tecum est in omnibus istis?*] ἦν [*tecum*], non ὑπὲρ [*super te*], id est, An tibi adiutor fuit?

68. Εὐλογητός Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, benedictus Dominus Deus Israel] Id est, εὐλογηθεῖη [*benedicatur*], ut supra diximus. Dixerat de Semo Noachus Gen. 9: 26, ὡς τίμα τὸν κύριον, Εὐλογητός Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Σήμ [*Benedictus Dominus Deus Semi*]: ita enim LXX. Nam qui omnium est Dominus, peculiariter Deus piorum dicitur. Περὶ τὸ δὲ, inquit Philo, αἱ πρώται καὶ μέγιστα δυνάμεις αἰνῶν, ἥτε εὐεργέταις, Θεὸς, ἐπειδὴν μετὰ ταύτην ἔθηκε καὶ διεκόσμησε τὸ πᾶν ἢ δ' ἑτέρα, Κύριος, καθ' ἣν ἀνῆπται τῶν ὅλων τὸ κράτος [*Apud eum qui Est duae sunt maximae facultates, Benefica, quae Deus dicitur, quia per hanc hoc Universum et condidit et ornavit; altera vero quae dicitur Dominus, a qua pendet imperium in res omnes*]: quod et alibi saepe repetit. Postquam vero gentes pleeraque ad falsorum Deorum cultus erant dilapsae, coepit nomen illud ad unum Israelis populum restringi. Ps. 41: 14, Εὐλογητός Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ. Sic et Ps. 72: 18 et 106: 48.

Ὅτι ἐπισκέψατο] Nimirum τὸν λαόν [*populum*], quod hic repetendum ex membro sequente; cui similia loquendi genera reperias Prov. 31: 30, Gen. 21: 1, 50: 24 et alibi. Sensus est, *animadvertit ad populum*. Chaldaeus ἔβλεψεν [*visitavit*] cum in bonam partem sumitur vertit ἔβλεψεν [*re-recordari*]. Accedo putantibus Exodi loca respici 3: 16 et 4: 31, ubi in Graeco vox est eadem.

Καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ, et fecit liberationem populo suo] Ex eodem Psalmo est ex quo partem

Maria recitavit, 111: 9 scilicet; ubi de beneficio exitus ex Aegypto (quae imago, ut diximus, Messiae temporum) $\text{מִן־הַיָּם הַסּוּף}$, quod vertunt LXX, $\text{ἀπέστειλε τὸ λαὸν αὐτοῦ}$ [*misit liberationem populo suo*]. Unde apparet recte *liberationem* hic verti, neque tam de solo Christi sacrificio hic agi quam de toto Dei consilio in liberandis Israelitis, quod eo tempore coeptum est in rem conferri. LXX quoties pretii mentionem res exigit ἀπολύτρωσιν potius quam λύτρωσιν dicunt.

69. Καὶ ἤγειρε κέρας σωτηρίας ἡμῶν ἐν τῷ οἴκῳ Δαβὶδ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ; et: *erexit cornu salutis nobis in domo Davidis filii sui*] Quia non unius bestiae vis in cornibus consistit, ideo potentia omnis cornu Hebraeis dicitur, ut colligere est ex loco Dent. 33: 17, praecipue vero potentia Regalis, ut videre est Zach. 1: 18 et Dan. 7: 24 et 8: 21. Atque ideo vocem קַרְנ [*cornu*] 1 Sam. 2: 10, Ier. 48: 25, et alibi veteres Paraphrastae vertunt מַלְכוּת , מַלְכוּת [*regnum*] et קְדוּשָׁה [*dominationem*]. Vocem autem ἐγείρειν non tam respondere arbitror Hebraeae קָם quam voci קָמַח . Duo enim loci coniunctim respiciuntur, alter Ps. 132: 17, $\text{קָם קַרְנִי מִן־בֵּית}$, ubi LXX, $\text{ἐξανατελῶ κέρας τῷ Δαβὶδ}$ [*erigam cornu Davidis*], alter vero Ezech. 29: 21, $\text{קָמַח מִלְּפָנֶיךָ קַרְנִי מִן־בֵּית}$, ubi illi, $\text{ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀνατελεῖ}$ [*die illo eriget*] (forte ἀνατελῶ [*erigam*], ut loco superiori) $\text{κέρας παντὶ τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ}$ [*cornu omni domui Israelis*]. Dicitur autem Deus Ps. 18: 3, $\text{וַיִּקַּם קַרְנִי κέρας σωτηρίας μου}$ [*cornu salutis meae*]. *Regnum salutiferum ex domo Davidis surrecturum* Zacharias vaticinatur.

70. Καθὼς ἐλάλησε διὰ σώματος τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος προφητῶν αὐτοῦ, sicut locutus est per os sanctorum ipsius qui diu fuerunt Prophetarum] Eadem verba Petrus usurpat Act. 3: 21, ὡς ἐλάλησεν ὁ Θεὸς διὰ σώματος ἁγίων αὐτοῦ προφητῶν ἀπ' αἰῶνος, ubi manifestum, Mosen et eum secutos Prophetas intelligi. Ita et hic ἀπ' αἰῶνος non est *ab orbe condito*, sed *ab antiquis temporibus*; quod satis est ad ostendendam singularem Dei dispensationem. Recte notarunt viri eruditi simile loquendi genus exstare Gen. 6: 4, ubi Graece est οἱ γίγαντες οἱ ἀπ' αἰῶνος [*gigantes a seculo*], id est, οἱ ἀρχαῖοι [*antiqui*], et Ps. 25: 6, sed et alibi. Neque dubito quin hoc quidem loco

Za-

Zacharias eos Prophetas significet ex quorum vaticiniis desumpta sunt quae sequuntur. Nam ἐλάλησε illud ad sequentia referentibus assentio, ut sit ἐλάλησε σωτηρίαν, et ἐλάλησε ποιῆσαι ἔλεος, et ἐλάλησεν ὅρκον.

71. Σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν ἡμῶν καὶ ἐκ χειρὸς πάντων τῶν μισούντων ἡμᾶς, liberationem ab hostibus nostris et a manu omnium qui oderunt nos] Liberationem scilicet a Corpore peccati, a Mundo, a Morte et Diabolo; quae liberatio figurata est primum in liberatione ex Aegypto; de qua ita canit Psalter 106: 10, Ἔσωσεν αὐτοῦ; ἐκ χειρὸς μισούντος, καὶ ἐλυτρώσατο αὐτοῖς ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν [Salvavit eos de manu odientium, et redemit eos de manu inimicorum], deinde in liberatione Davidis a vi Saulis, de qua David Ps. 18: 18, Ῥύσεται με ἐξ ἐχθρῶν μου δυνατῶν καὶ ἐκ τῶν μισούντων με [Eripuit me de inimicis meis fortissimis et ab his qui oderunt me]. Adde locum Osee 13: 14, et eius interpretem Paulum 1 Cor. 15: 55. Solent autem apud Hebraeos saepe ἐξηγητικῶς [explicative] coniungi οἱ ἐχθροὶ et οἱ μισοῦντες, ut Ps. 18: 18 et 41.

72. Ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν, se facturum misericordiam cum patribus nostris] Verba sunt ipsa Decalogi explicata μυζηκώτερον [magis mystica], exstant Exod. 20: 6 et Deut. 5: 10, ubi Deus dicit se esse τὸν τῶν ποιῶντα ἔλεος [facientem misericordiam] in multam progeniem iis qui se diligant; quales fuerant Hebraeae gentis primi satores. Quanquam autem verum est quod Origenes atque alii hic movent, ad illos ipsos progenitores fructum beneficiorum Christi manasse, si quis tamen ad verba Legis attendat reperiet sensum esse, ipsis genitoribus conferri ea beneficia quae propter ipsos contingunt posteris; quod et Theophylactus notavit ad hunc locum. Aristoteles libro de Moribus I, cap. 11, Τὰς δὲ ἀπογόνων τύχας καὶ τῶν φίλων ἀπάντων τῶν μὲν μηδοτιοῦν συμβάλλεσθαι, λίαν ἀφελὸν φαίνεται καὶ ταῖς δόξαις ἐναντίον [Nihil ad nos pertinere posterum et amicorum omnium fortunas, videtur abhorrere ab amicitia et receptis opinionibus contrarium]: deinde, Συμβάλλεσθαι μὲν οὖν τι φαίνονται τοῖς κεκμηόσι αἱ εὐπραξίαι τῶν φίλων [Quare aliquid conferre mortuis videntur amicorum res prosperae]. Ita Christus ostendit aequum esse a se eam sublevari quae sit filia
Abra-

Abrahami, infra 13: 16. Et alibi missum se praecipue ait ad servandos oves Domus Israelis, Matth. 10: 6, 15: 24. Sic et Petrus Act. 3: 25, *Τρεῖς ἐστε υἱοὶ τῶν προφητῶν* [*Vos estis filii Prophetarum*]: ubi sequitur, ut et hic, mentio τῆς διαθήκης [*federis*]. Paulus Rom. 11: 28, *Ἀγαπητοὶ διὰ τοὺς πατέρας* [*Carissimi propter Patres*].

Καὶ μνησθῆναι διαθήκης ἀγίας αὐτοῦ, et *recordaturum federis qui sancti*] Sumtum ex Lev. 26: 42, ubi cum de poenitentia Deus egisset, subiicit: *Καὶ μνησθήσομαι τῆς διαθήκης Ἰακώβ, καὶ τῆς διαθήκης Ἰσαὰκ, καὶ τῆς διαθήκης Ἀβραὰμ μνησθήσομαι* [*Et recordabor federis mei quod pepigi cum Iacobo et Isaaco et Abrahamo*]. Vide quae supra diximus ad illa *μνησθῆναι ἐλέους* [*recordari misericordiae*] in carmine Mariae.

73. *Ὁρκον ὃν ᾤμοσε πρὸς Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν, iusiurandum quod iuravit Abrahamo patre nostro*] Puto et hoc non minus quam infinitivos praecedentes optime referri ad id quod praecessit, καθ' ὡς ἐλάλησε [*sicut locutus est*]. Nam gradatim adscendit oratio a *federe* ad *iusiurandum*, sicut Deus primo *fedus* fecit cum Abrahamo, Gen. 17: 7, deinde et iuravit, 22: 16, 17, fiduciam nimirum Abrahami in oblatione filii ostensam nova fiducia confirmatione remunerans, ut non male observat Philo. Verba legi digna adscribam: Θεὸς τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως ἀγάμενος τὸν ἄνδρα πείσιν ἀντιδίδωσιν αὐτῷ τὴν δι' ὅρκου βεβαίωσιν ὣν ὑπέσχετο δωρεῶν, οὐκ ἔτι μόνον ὡς ἀνθρώπου Θεός, ἀλλὰ καὶ ὡς φίλος γνωρίμῳ διαλεγόμενος [*Deus hominem admirans ob fidem in se, fidem ipse ei reddit, nempe eorum donorum quae erat pollicitus confirmationem iuratam; non ei iam tantum loquens ut homini Deus, sed ut amicus familiari*]. Idem Scriptor alibi Dei iusiurandum ait esse τῆς ἡμετέρας ἀσθενείας ἐπικουρίαν [*nostrae imbecillitatis subsidium*], rationem egregiam addens, οὐ γὰρ δυνάμεθα διηνεκῶς τὸ ἄξιον τοῦ αἰτίου κεφάλαιον ἐν ψυχῇ ταμιεῦσαι τῇ ἑαυτῶν, τὸ οὐχ ὡς ἄνθρωπος ὁ Θεός, ἵνα ἅπαντα τὰ ἀνθρωπολογούμενα ἐπερκεύωμεν [*non enim possumus semper in animo servare sententiam dignam Creatore, Non esse Deum qualis homo, ut sic attollamur super omnia quae humanum in modum dicuntur*]. Neque vero quibusvis promissionibus, sed eis duntaxat quae se

in

in omne tempus extendunt, iusiurandum Deus adicere solet: quo notari τὸ ἀμετάθετον τῆς βουλῆς [*immobile consilium*] ait Scriptor ad Hebraeos 6: 17. Talem autem esse pollicitationem de singulari favore Dei erga Israelitas supra gentes caeteras ostendit Paulus in epistola ad Romanos; quae tamen non impedivit quominus quidam insigniter contumaces eius favoris fructu exciderent, ut ibidem docemur. Dignum autem notatu est paucis hisce verbis vim nominum quae et filio et parentibus non sine Divina dispositione contigerant indicari. Nam ποιῆσαι ἔλεος explicat *Iohannis* nomen, μνησθῆναι nomen *Zachariae*, δεῦρος nomen *Elisabetae*.

73, 74. Τοῦ δοῦναι ἡμῖν, ἀφόβως, ἐκ χειρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ὡς θέντας, λατρεύειν αὐτῶ, *daturum se nobis, ut sine timore, e manu hostium nostrorum liberati, serviamus illi*] Παραφράζει [*circumloquitur*] Spiritus Sanctus verba iurisiurandi, *Semen tuum hereditario iure possidebit portam hostium suorum.* Ὁρκον τοῦ δοῦναι [*iusiurandum dandi*] recte dixit iusiurandum quo Deus aliquid se daturum promittit. Docet autem nos hic per Zachariam Spiritus Sanctus, quod saepe per Apostolos, τὰ σαρκικά [*res carnales*] habuisse in se umbram τῶν πνευματικῶν [*rerum spiritualium*]. Explicatio autem haec non obscure indicat excellentiam Novi et iam promulgandi Federis supra Antiquum. — Ἀφόβως] Coniungendum cum λατρεύειν. Veteris Federis erat πνεῦμα δουλείας εἰς φόβον [*spiritus servitutis ad timorem*], Rom. 8: 15. Erant enim qui ad illud fedus pertinebant ἐνοχοὶ δουλείας φόβου θανάτου [*obnoxii servituti timore mortis*], Heb. 2: 15. At novo populo passim tribuitur Spiritus libertatis et fiducia. Bene autem notatum est ἀφόβως hic valere quod נָחַל. Vide Lev. 25: 18 et Ier. 23: 6. LXX utroque loco vertunt πεποιθότες [*confisi*]. Sed proprie videtur hic respici Deuteronomii locus 12: 10, ubi ut itidem istud נָחַל additur mentioni liberationis ab hostibus, ut hic. LXX ibi habent: Καὶ καταπαύσει ὑμᾶς ἀπὸ πάντων τῶν ἐχθρῶν ὑμῶν τῶν κύκλῳ, καὶ κατοικήσετε μετ' ἀσφαλείας [*Daturus est vobis ut requiescatis a cunctis hostibus circumiacentibus, et habitabitis securi*]. — Ἐκ χειρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ὡς θέντας λατρεύειν αὐτῶ] Manifesta allusio ad verba Dei

Dei Exod. 3: 12. Qui hostes sunt intelligendi supra dictum est. Ab his ideo liberamur ut Deo serviamus, Rom. 6: 18: 22.

75. Ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ ἐνώπιον αὐτοῦ, *in sanctitate et iustitia coram ipso*] Id est, in ea iustitia et sanctitate quae non in operosis ritibus consistit, sed in sinceritate cordis, cuius inspector est Dens. Hoc est quod Paulus dicit ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας [*in iustitia et sanctitate veritatis*], Eph. 4: 24, Christus, ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ [*in spiritu et veritate*], Ioh. 4: 23.

Πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν, *omnibus diebus vitae nostrae*] Non interrupto obedientiae cursu: quod praestat Spiritus ille in Novo Federe promissus. Vide Ier. 32: 39, 40.

76. Προφήτης ὑψίστου κληθήσῃ, *Propheta Altissimi vocaberis*] Προφήτης ex vocis origine qui futura praedicit: sed latius ita vocatur, ut Philonis utar verbis, ἐρμηνεύς ἐνδόθεν ὑπηγοῦντος τὰ λεκτέα τοῦ Θεοῦ [*interpreter Dei intus dicenda suppeditantis*].

Προπορεύσῃ γὰρ πρὸ προσώπου Κυρίου, *praeibis enim ante faciem Domini*] Verba Angeli supra 17. Munitoris officium describitur.

Ἐτοιμάσαι ὁδοὺς αὐτοῦ, *paratum vias eius*]. Ex Esai. 40: 3.

77. Τοῦ δοῦναι γνῶσιν σωτηρίας, *ad dandam scientiam salutis*] Id est, διὰ τοῦ δοῦναι [*dando*]. Iam enim explicat qua in re illa praeparatio consistat; nimirum in subministratione doctrinae salutaris de resipiscentia, summam commendanda per Iohannem, sed ita ut plenior cognitio a Christo esset petenda, Iohanne hoc ipsum indicante.

Ἐν ἀφέσει ἁμαρτιῶν αὐτῶν, *in veniam peccatorum eorum*] Omnino hic, ut aliis multis in locis, ἐν est pro eis positum. Nam γνῶσις [*scientia*] illa σωτηρίας [*salutis*] est ipsum βάπτισμα μετανοίας εἰς ἀφεσιν ἁμαρτιῶν [*baptisma poenitentiae in veniam peccatorum*], Marc. 1: 4, Lucas infra 3: 3.

78. Διὰ σπλάγχνα ἐλέους Θεοῦ ἡμῶν, *per viscera misericordiae Dei nostri*] In Hebraeis libris invenies haec disiuncte posita, ut Esai. 63: 15, וְיִשְׁמַח וְיִשְׁמַח. Item Ier. 16: 5, וְיִשְׁמַח וְיִשְׁמַח. Sic et Paulo Phil. 2: 1, σπλάγχνα καὶ

καὶ οἰκτιροί. At simillimum huic loquendi genus est apud eundem Paulum Col. 3: 12, *σπλάγχνα οἰκτιρῶν* [*viscera misericordiae*], quo hand dubie intima miseratio significatur. Vide quae ad Matth. 9: 36. Putant multi hoc διὰ *σπλάγχνα ἐλέους Θεοῦ ἡμῶν* referendum ad ἄφεσιν cuius mentio praecessit, ut indicetur ea venia ex Dei misericordia proficisci; quod certissimum est. At mihi haec verba ad. totum id quod praecessit referenda videntur, nimirum ad ipsam missionem Iohannis atque Messiae, et vocationem ad poenitentiam illorum utrique mandatam ex misericordissimo Dei consilio; quod et sequentia omnino videntur exigere. Saepe autem Apostoli hanc extraordinariam vocationem referunt ad summam Dei misericordiam, eamque misericordiam humanis operibus opponunt.

Ἐν οἷς ἐπισυνέψατο ἡμᾶς ἀνατολὴ ἐξ ὕψους] *Per quam misericordiam, inquit, affulsit nobis illa lux coelestis.* Ἀνατολὴ quidem a LXX aliquot locis ponitur pro φωσ, quod alii vertunt βλάστημα [*germen*], nam et Graecis φυτὰ [*germina*] dicuntur ἀνατέλλειν. Sed profecto quae sequuntur ostendunt hic non ita accipiendum; sed ἀνατολὴν esse id ipsum quod ℣ dixit Esaias 9: 2, qui locus hic aperte respicitur, et ad Christum eiusque doctrinam refertur etiam a Matthaeo. Vox autem ℣ quanquam pro omni luce accipi solet, proprie tamen et peculiariter lucem matutinam sive orientem significat: ita Neh. 8: 3, ℣ ℞ [a luce] LXX vertunt, ἀπὸ ὧρας τοῦ διαφωτῖσαι τὸν ἥλιον [a tempore quo Sol lucere incipit]. Et verbum παρώνυμον [*eiusdem originis*] sumitur pro ἀνατέλλειν [*oriri, illucescere*], ut Gen. 44: 3, ℣ ℞ τὸ πρὸς διέφανεσε [*mane illudit*]. Philo ἀνατολὴν ψυχῆς [*ortum animae*] definit, ὅταν ἡλιακῶν ἀκτῖνων τρόπον ἀνάσχη τὸ ἀρετῶν φέγγος [*cum in modum radiorum Solis attollit se virtutum lux*].

79. Ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθήμε-
νοῖς, *illuminatum his qui in tenebris et in umbra mortis sedent*] Vide Matth. 4: 16. Sensus est, populo Hebraeo affuisse hanc lucem tunc cum in summis ignorantiae tenebris versaretur.

Τοῦ κατευθῆναι τοῖς πόδας ἡμῶν εἰς ὁδὸν εἰρήνης, *ad dirigendos pedes nostros in viam pacis*] Continuatur translatio. Nam lux dirigit nos ut secure ambulemus, Ioh.

12: 35, Eph. 5: 8, 1 Ioh. 1: 7, Apoc. 21: 24. Sic et Pa. 119: 5 Verbum Dei *lumen semitae* dicitur. Εὐήρην hic *securitatem* interpretamur, sicut Iosephus Σόλωμα exponit ἀσφάλειαν [*securitatem*].

80. Ἐγκαταυῶτο πνεύματι, *confirmabatur spiritu*] Id est, sapientiā; ut infra de ipso Domino, 2: 52, προέκοπτι σοφίᾳ [*proficiebat sapientiā*].

Ἐν ταῖς ἐρήμοις, *in desertis*] Errant qui hic paternam Iohannis domum intelligi putant. Ea enim erat in Urbe, ut iam vidimus. Sicut ergo ad victum severiorem se composuit poenitentiae praeco, ita et locum ei severitati convenientem elegit, Eliam sic quoque exprimens. Quod dico, verum esse apparebit non supine legenti ipsa Christi verba Matth. 11: 7.

Ἀναδείξας αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραὴλ, *ostensionis suae Israelitis*] Cum Deus vocationem ipsius innotescere voluit. Sic de Iesu Iohannes, 1: 31, Ἰνα φανερωθῇ τῷ Ἰσραὴλ [*Ut innotesceret Israeli*].

C A P U T II.

1. Ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου, *exiit edictum a Caesare Augusto*] Non ita intelligo quasi uno eodemque tempore factus esset census per totum orbem qua Romanus erat: sed cum Augustus omnem vim Imperii Romani pernosse vellet, per omnia Regna et Provincias constituit censum agi, modo hic scilicet, modo illic, ut commodum erat. Hoc est quod Dion inquit, Ἐπεμψεν ἄλλους ἄλλη τὰ τε τῶν ιδιωτῶν καὶ τὰ τῶν πόλεων ἀπογραφόμενους [*Misit alios alio qui facultates cum privatorum tum civitatum describerent*]. De censu per Galliam acto Augusti iussu meminerunt Claudius in oratione quae Ancyræ servatur, brevior Livii et Dio. Vox ἐξῆλθε publicationem significat, Dan. 2: 23, 9: 25, Esth. 1: 19.

Ἀπογράφεσθαι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην] Id est, ut iam dixi, *censum agi per orbem Romanum*; quomodo Syrus hic recte interpretatur. Nam quod apud Livii breviatorem est *census actus*, Dio dixit ἀπογραφὰς ἐνομήσατο [*describi fecit*]. Errant autem qui putant hoc cen-

rum a Romanis capitationem Iudaeis indictam. Id enim factum non est ante confiscationem rerum Archelai. Antea populus Iudaeus Herodi tributa pendebat: Herodes autem Imperio Romano, ut alii Reges socii, dabat, ut Appianus loquitur, φόρος τεταγμένον, [tributa condita]. Quare census hic eo pertinebat ut notum esset quid Regna quaeque et Provinciae hominum copis, quid pecuniis valerent. Nam ea vis census, Floro docentis, ut omnia patrimonii, dignitatis, aetatis, artium officiorumque discrimina in tabulas referantur. Cicero De leg. III, Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censente. Et Claudius in dicta oratione censu a se acto nihil ultra exquisitum ait quam ut publicae notae essent facultates.

2. *Ἡ πρώτη ἐγένετο, prima facta est.* Id est, hic in Iudaea primus a Romanis census actus est. Iustinus Adversus Tryphonem: *Ἀπογραφὴ οὖν ἐν Ἰουδαίᾳ τότε πρώτη ἐπὶ Κυρηνίου ἀπελαβόθη ἀπὸ Ναζαρετ, ἐνθα ὤκει, εἰς Βηθλέημ, ἃθεν ἦν ἀπογαγόμεθα.* [Cum tum primum in Iudaea descriptio fieret sub Quirinio, venit Nazaretae ubi habitabat, Bethlehemum; ubi facienda erat profectio]: nam ante ullum actum non invenimus. Hic autem census commovebat Iudaeos impleti vaticinii de destruendis Regnis Syriae et Aegypti, post quorum eversionem expectandus erat Messias.

Ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου. Praefecto Syriae Quirinio; ita enim eum Tacitus vocat: unde emendandi Fasti in quibus Quirinus legitur. *Κυρήνιον* id nomen cum Luca scribant tum Iosephus tum Iustinus Martyr. Praefectus autem fuit huic negotio census, cum Praeses Syriae esset Sentius Saturninus, qui adiunctus haud dubie Quirinio. Sicut autem Lucas Quirinium dicit ἡγεμονεύσαι τῆς Συρίας, ita eum ἐν Ἰουδαίᾳ γενέσθαι ἐπίτροπον [in Iudaea Curatorem rerum fuisse] dicit Iustinus. Nimirum vox et ἡγεμονίας [regiminis] et ἐπίτροπῆς [curae], ut recte ab eruditis viris demonstratum est, imperia quaevis etiam extra ordinem mandatae significat. Nam ἐπίτροπον Procuratorem Iudaeae interpretari non possumus, cum nullus Procurator Romanus in Iudaea fuerit aut esse potuerit regnante Herode: ac praeterea Procuratores ex Equestri

Ordine legebantur: Quirinius, quanquam Patricius non erat, rebus in Cilicia bene gestis Consulatum meruerat, ut Tacitus docet, atque ita in Senatum pervenerat. Iosephus: Κυρήνιος τῶν εἰς τὴν βουλὴν συναγομένων ἀντὶ τὰς τε ἄλλας ἀρχὰς ἐπιτετελευκώς, καὶ διὰ πασῶν ὀδεύσας, ὅπως γένησθαι [Quirinius unus Patrum Conscriptorum per multos honorum gradus ad Consulatum pervenerat]. Et alibi de eodem, ἀνὴρ ὑπατικός [vir Consularis]. Sic et Eusebius dixerat: Κυρήνιος ἀπὸ συγκλήτου βουλῆς ἐκέρχθη, id est, Quirinius Senatorum unus missus est, non ex consilio Senatus, ut vertit Hieronymus. Eius autem ordinis homines Censui praeferri solebant. Ita a Druso et Germanico actos census legimus, sed et ab aliis Senatoribus. Tacitus lib. XIV, *Census per Gallias a Qu. Volusio et Sex. Africano Trebellioque Maximo acti sunt, æmulis inter se per nobilitatem Volusio atque Africano. Sentium Saturninum hoc tempore Syriae fuisse Praesidem ex Tertulliano certum est, cuius verba sunt: Sed et census censatus actos sub Augusto nunc in Iudæam per Sentium Saturninum.* Non potuit autem falli eā in re Tertullianus, cum viderent census in tabulas referri, eaque tabulae primum publice proponi, deinde servari in Archivis ubi inspectandi erat copia. Itaque Iustinus ad ipsas tabulas provocat: Μὴδὲν ὑμῶν εἶναι, ἵνα τῶν ἀπογραφῶν τῶν γενομένων ἐν Κυρήνιῳ [Discere possitis ex tabulis profectis factis tempore Quirini]: ubi ἀπογραφῶν vocat *Tabulas censuales*, quomodo in Codice appellantur. Sic et Dio de Caligula: Ἦρθε τὰς τῶν Ἰουδαίων ἀπογραφὰς [Poposcit Gallorum Tabulas censuales]. Ipse Tertullianus Tabularum huius census saepe meminit. Nam dicto loco adiecit, *apud quos genus eius inquirere potuissent.* Alibi: *De censu denique Augusti, quem testem fidelissimum Dominicae nativitatibus Romana Archiva custodiunt.* Rursum alibi: *Ut nemo facile ignorare de genere potuisset, vel de recentibus Augustianis censibus tunc adhuc forte pendentibus.* Ubi illud pendentibus ad morem Romanum refer Acta publice proponendi, quomodo *leges pendere fixas clavis ferreis* dixit Plautus. Alio iterum loco: *Sicut apud Romanos in censu descripta est Maria ex qua nascitur Christus.* Nec mirum exstitisse has Ta-

bu-

bulas Tertulliani aëvo, cum suo etiam existisse testetur Chrysostomus: Verba eius sunt: Ὅθεν δῆλον, ὅτι κατὰ τὴν πρώττην ἀπαγραφὴν ἐτέχθη· καὶ τοῖς ἀρχαίοις τοῖς δημοσίοις κειμένοις· καὶ διξεν ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἔξισιν ἐντυχόντα καὶ τὸν καιρὸν τῆς γραφῆς μαθόντα ἀκριβῶς εἰδέναι τὸν βουλόμενον [*Unde apparet, natum in prima descriptione. Et qui consulere volet Tabulas Romae in Archivis positas exacte eam rem poterit cognoscere*]. Videtur autem Quirinium Augustus huic Censui per Syriam agendo praefecisse, quod cum bellum in Cilicia Syriae vicina gereret exacte didicisset res Orientis. Eademque de causa C. Caesaris misso ad res Orientis hic ipse Quirinius Rector est datus; et aliquot post annis Iudaea iam in Provinciae formulam redacta missus qui et Syriae praesesset et simul Iudaeis Romana tributa indiceret, quod ante id tempus factum non erat. Iosephus de censu hoc, quem Lucas hic attingit, memorare insuper habuit, quia cum tributorum indictio non accederet, nihil in eo evenerat memorabile: at indictio tributorum per Quirinium merito meminit, quia tum primum orta est duce Iuda Gaulonita seditio eorum qui negabant ἀλλοφύλοις [*alienigenis*], quales erant Romani, tributum posse salva religione persolveri. Qui Iosephum tam diligentem rerum Iudaicarum inquisitorem, et cui Romana quoque Archiva patuerunt, deceptum putant in re tam obvia, eos ipsos valde decipi arbitror.

3. Ἀπογράφεσθαι] Optime vertit Latinus Interpres, *profiteri*. Est enim ea vox censualis, ut ab aliis ostensum est.

Ἐκαστος εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, *singuli in suam civitatem*] Romani in singulis Provinciis ac Regnis morem censendi antiquitus ibi usurpatum retinebant. Iudaeorum autem mos hic erat, ut census fieret per tribus, gentes et familias, ut docet nos inquisitio per Iosnam facta, sortitio qua Saul Rex creatus est, et postremo census a Davide institutus. Hoc autem post multas Iudaeorum disiectiones fieri non poterat nisi singuli se ad ea loca conferrent quae olim genti ac familiae suae obveniant.

4. Ἐξ οἴκου καὶ πατρὸς, *de domo et familia*] Videtur hic πατριά pars esse οἴκου, ut in Tribu Iudae οἶκος sit

posterorum Ram, *πατριὰ* eorum qui ex Davide; ut Romæ *gens* Cornelia, *familia* Scipionum. Sic in Iosuae historia *שבט*, id est, *Tribus*, distinguitur in *שבטים*, quas *ὀμίμους* [gentes] vocant LXX, *שבטים* rursum in *בית* [familias]. Bethlehemitica autem regio non Davidis erat propria, sed gentis eius ex qua erat David; ut Ruthae historia nos docet. At Iosephus non tantum ex gente illa erat sed ex ipsa etiam Davidis familia.

5. *Ἐν Μαριάμ, cum Maria*] Aperte satis ostendit Lucas etiam Mariam ex genere Davidis fuisse: nam alioqui ipsa in familiae suae urbe profiteri debuerat: neque sine causa praegnantem eo duxit Iosephus. Admiranda autem in hoc negotio est Dei providentia, qui et natalem locum et genus Filii sui multis vaticiniis praedictum voluit testatum esse publicis tabulis. Nam et infantum capita censebantur: et Iesu nomen adscriptum Tabulis affirmant Iustinus, Tertullianus, Chrysostomus. Ulpianus in Digesta relatus L. III, De censibus: *Aetatem in censendo significare necesse est: quia quibusdam aetas tribuit ne tributo onerentur: veluti in Syriis a quatuordecim annis masculi, a duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. Aetas autem spectatur censendi tempore.*

Τῇ μεμνημένῃ αὐτῇ γυναίκι, desponsata sibi uxore] Non sponsa tantum erat sed et nupta: at sponsam maluit Lucas dicere, quia Iosephus Mariam habebat ut sponsam. Nam sponsae interdictae viris (inquiunt Hebraei) perinde ut *αἱ ἐν ἐμμηρίοις* [quae in profluvio mensium]. Offendit quosdam male illud *γυναίκι*, quod agnoscit Latinus et vetera exemplaria.

6. *Ἐν τῷ εἶναι αὐτοὺς ἐκεῖ, cum essent ibi*] Nimirum professio temporis aliquid desiderabat ob hominum multitudinem.

7. *Πρωτότοκον, primogenitum*] Vide ad Matth. 1: 25.

Ἐν τῇ φάτρῃ, in praesepio] Fuisse hoc praesepe sive stabulum *ἐν σπηλαίῳ* [in specu], magno consensu produnt Veteres, Iustinus, Origenes, Eusebius, Athanasius, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Epiphanius, Theodoretus et eos secuti alii. Nec mirum cum ager ille omnis *ἐνὶ πέτρῳ* [lapidosus] fuerit, ut ex Strabone vir doctus ob-

ser-

servat. Mos autem praeseptia ponendi in speluncis etiam apud Graecos fuit. Euripides Baechis:

— Καθείξαι αὐτὸν ἱππικαῖς πέλας
Φάταισιν, ὥς γ' ἄν σκότιον εἰσορᾷ κνέφας.

[— Equorum vinxit ad praeseptia,
Tenebricosam videat ut caliginem.]

Διότι, οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι; quia non erat iis locus in diversorio] Τὸ κατάλυμα dicit eam domum in quam venerant hospitii quaerendi causa. In hac domo nullus erat locus vacuus ob turbam hospitum: itaque in specum coacti sunt se abdere ideo quod partus solitudinem desideraret. Domum hanc non in ipsa urbe sed proxime urbem fuisse vetus auctor Iustinus prodidit; cui hoc magis credendum est quod non procul Iudaea natus et educatus fuit, quippe Samarites; et eius temporibus satis recens erat rei memoria. Ἐν σπηλαίῳ, inquit, τινὶ σύνεγγυς τῆς κόμης κατέλυσε [In specu quodam non procul a vico divertit]. Nam Bethlehem κόμην vocat, utpote exiguum oppidum, ut et Iohannes 7: 42. Quam famam secutus Scriptor vetus homiliae quae inter Chrysostomi opera edi solebat: *Rem novam!* inquit, *ingrediuntur in diversorium, non ingrediuntur in civitatem.* Possunt videri idem sensisse descriptores Palaestinae qui specum istam fuisse aiunt iuxta muros Bethlehemi. Et sane multis in regionibus diversoria sunt extra portas, quae quovis tempore adventantes recipiant. Et quanquam pacis temporibus exitum atque aditum patuisse in urbes Iudaeae non est negandum, cum Christus saepe nocte multa exierit Hierosolymis, facilius tamen et minus observati potuerunt pastores in diversorium extra urbis moenia constitutum venire quam in urbem penetrare. Nihil sane video quod obstat, nisi quod infra natus dicitur ἐν πόλει Δαβὶδ [in oppido Davidis], et quod templum in eius specus honorem ab Helena structum dicitur in Bethlehem. Sed apud omnes populus usitatum est, ut continentia aedificia, qualia adhaerere etiam parvis oppidis saepe videmus, oppidorum veniant nomine, iure scilicet accessionis. Sic Christus dicitur moriturus in Ierusalem Luc. 9: 31 et 13: 33, quem constat extra moenia crucifixum. Sic Iosue dicitur fuisse *Hierichunte*, 5: 13, et

Galilee, 10: 10, cum eas urbes obsideret. Et Luc. 5: 12 Iesus dicitur in una urbium obviam factus leproso, cum constet leprosos extra moenia mansisse. Et ipse Herodes ostendit facto, se Michaeae vaticinium in hunc modum intellexisse.

8. *Kal ποιμένες, et pastores*] Est enim valde pascuus circa Bethlehemum ager, 1 Sam. 17: 15.

Ἀγρευκούντες] *Agentes sub dio*: nam in hac voce nulla est noctis significatio, quam sequentia exprimunt. Cum autem vix usquam hyeme soleant in agro agere pastores, noctibus praesertim, mirum videri potest natalem Domini ab Ecclesia Romana, cui censuum tabulas inspicere promtum fuit, collocatum in diem 25 Decembris, quod institutum Antiochena Ecclesia sive Constantinopolitana (utrobi enim habita sit oratio quae id testatur dubitant eruditi) sequi coepit temporibus demum Chrysostomi: totus autem Oriens non ante Iustini Imperatoris tempora, ut Nicephoro observatum. Diligentissimus temporum indagator putat natam hanc opinionem ex altera falsa de Pontificatu Maximo Zachariae; nam a die Expiationum, quo Pontifex Maximus ingredi penetrale solebat, putata conceptus Elisabethae tempora, ac sex mensibus posterior Mariae: cum ipse inita numeratione ἀπὸ τῆς ἐφημερίδας [*a vice*] Abia natalem Domini in Septembrem putet congruere; quo tempore sub dio agunt pastores. Antiquius certe variasse traditionem constat. Nam qui proxime ad aetatem Christi accedens eius rei meminit est Clemens Alexandrinus, cuius haec sunt verba: *Εἰς δὲ οἱ περιεργότερον τῇ γενέσει τοῦ σωτῆρος ἡμῶν οὐ μόνον τὸ ἔτος ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν προστιθέτετες, ἣν φαίνονται ἔτους καὶ Ἀγούστου ἐν πέμπτῃ Παχῶν καὶ εἰκάδι· οἱ δὲ ἀπὸ Βασιλείδου καὶ τοῦ βαπτίσματος αὐτοῦ τὴν ἡμέραν ἐορτάζουσι, προδιανύκτερεύοντες ἀναγνώσει· φασὶ δὲ εἶναι τὸ πεντεκαίδεκατον ἔτος Τιβεριοῦ Καίσαρος, τὴν πεντεκαίδεκάτην τοῦ Τυβὶ μηνός* [*Sunt qui curiosius nativitati Salvatoris nostri non annum modo sed et diem adscribunt, nempe anni 28 Augusti Caesaris diem Pachon mensis quintam et vicesimam. Qui vero in Basilidae sunt secta etiam diem Baptismatis eius celebrant, noctem praecedentem in lectione agentes. Eum autem diem fuisse aiunt quintum et decimum Tobi men-*

mensis anno principatus Tiberii Caesaris quinto et decimo]. Prior harum sententiarum in Maium ferme Domini natalem conferebat; quo tempore non dubium est pastores in Iudaea solitos ἀγῶναις. Est enim Ἰαγὼν septimus mensium Aegyptiorum, quorum primus Toth cum mense Septembri ferme συνεμίνετο [congruit]. At altera sententia Basilidis sectatorum referebat hunc diem in mensem Aegyptiorum quintum, quod ferme cum traditione Romana congruit. Eadem sententia unum esse diem statuebat quo natus esset Christus et quo baptizatus; quod Veterum multi crediderunt, ob id quod infra legitur 3: 23. Atque id secutas Aegypti Ecclesias etiam ex Cassiano discimus, Collatione X cap. 11. Ab hac sententia diversus abit Epiphanius, ita tamen ut de die natali non multum dissentiat. Natum enim Christum vult octavo Eidus Ianuarias, quae esset undecima Aegyptii mensis Tubi, baptizatum autem sexto Eidus Novembris, quae esset duodecima Aegyptii mensis Atyr. Atque hunc diem Ianuarii ut natalem Christi olim celebrabant Asiae et Aegypti Ecclesiae, et multo post Armenii. Nyssenius et Ambrosius suis locis testantur hoc tantum, celebratum Domini natalem cum crescere dies incipiunt. Finiam cum Hieronymo, sermone De Christi nativitate: *Sive hodie Christus natus est, sive baptizatus est, diversa quidem fertur opinio in mundo, et pro traditionum varietate sententia est diversa.*

Φυλάσσοντες φυλακὰς τῆς νυκτός, *custodientes vigilias noctis*] Id est, per dispartita temporum intervalla alii aliis succedentes in curam gregis.

9. Ἄγγελος, *Angelus*] Ille nominatus non multo ante, 1: 26.

Ἐπέση] *Apparuit.* De hac voce diximus ad Matth. 28: 2.

Ἀἴα Κρίνου, *claritas Dei*] Ita vocat lucem eximiam more Hebraeo: ita infra 9: 31, de Mose et Elia, ὁφθέντες ἐν δόξῃ [visi in maiestate]. Paulus de Mose, διὰ τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ [propter gloriam vultus eius], 2 Cor. 3: 7. Idem 1 Cor. 15: 41, Ἄλλη δόξα ἑλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων [Alia claritas Solis, et alia claritas Lunae, et alia claritas Stellarum]. Sic Hebraeis mos usurpare 722. Act. 7: 2, Ὁ Θεὸς τῆς δόξης

ἐφ' ἣν τὸ παρὶ ἡμῶν Ἀβραάμ [Deus gloriæ apparuit patri nostro Abrahamo].

10. *Εὐαγγελίζουαι ὑμῖν, annuncio vobis*] Ut Piscatores postea ita nunc Pastores Christo testimonium præbere eligantur, innocens imprimis hominum genus.

11. *Ἐγέννη ὑμῖν, natus est vobis*] Vobis Iudæis, sed publico mundi bono. Zohar Angelos vocat *superiorem Dei familiam*, homines *inferiorem*. Gaudet superior familia de inferioris bono.

Σωτήρ, Salvator] Quem Zacharias 9: 9 *veni* vocavit, ubi LXX *σῶζοντα* [salvantem] dixerunt.

Χριστός Κύριος, Christus Dominus] Non quilibet unctus, sed ille unctus supra omnes, omnium Dominus, et Davidi eo nomine nuncupatus.

Ἐν πόλει Δαβὶδ, in civitate Davidis] Ut prædixit Michæas; et ut publico testimonio appareat hunc esse ex Davidis sanguine.

12. *Τὸ σημεῖον*] Nota, qua hunc infantem ab aliis sit dignoscere. Sic et Rhetores hanc vocem usurpant.

Ἐν τῇ φάτρῃ, in praesepio] Angelus et domum et specum descripsit. Sed Lucas, cum loci ante meminisset, satis habuit cum articulo dicere *τῇ φάτρῃ*, id praesepe significans de quo egerat ante. Ita saepe Scriptores sua verba aliorum directis orationibus permiscunt, ut alibi quoque observavimus. Simillimum est illud apud Matthaeum 26: 18 et Apoc. 2: 24. Tale est et apud Virgilium:

— *Et nunquam fatis concessa moveri
Apparet Camarina procul.*

Poetae enim verba Aeneae verbis inseruntur.

13. *Στρατὶς οὐρανίου, militiae coelestis*] Ita ordinata multitudo Angelorum vocatur, ut alibi Daemonum *legio*. Alibi et stellas minores eo nomine vocari diximus. Sed et illud hic notandum, itidem alibi observatum, ubi multi Angeli apparent, ibi unum cæteris velut Imperatorem praefici.

14. *Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, gloria in altissimis Deo, et in terra pax, in hominibus benignitas*] Puto ἔγω [sit] rectius quam ἐστὶ [est] subaudiri, sed ita ut significetur laeta approbatio eius quod erat, non desiderium eius quod aberat: quale est illud Virgilii:

Ta-

Talia secula suis dixerunt currite fusis.

Concordes stabili fatorum numine Pareas.

Illud ἐν ὑψίτοις, ut alibi diximus, interdum idem est quod *excellentissime*. Sed hic eam modo locus quoque exprimi videtur, ut opposita sint ἐν ὑψίτοις et ἐπὶ γῆς, quemadmodum in oratione Dominica ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς γῆς [in caelo et in terra]. Impletur hic illud Esaiæ 44: 23 et 49: 13, *Ovate coeli. Bighny* hic intelligo more Hebraeo מְשׁוֹ, id est, *felicitatem*. *Eudoxia* non εὐδοκίας aut εὐδοκία habet consensus Graecorum codicum: et apparet Chrysostomum atque alios Graecos Scriptores constanter enim in modum legisse. Nam quod ex Origenis homilia in hunc locum affertur nullius est ponderis, cum Graeca Origenis non habeamus, et mirum non sit si Latinam Lucae versionem secutus sit Latinus Origenis interpretes. Offendit, ut puto, Latinum Lucae interpretem insolens appositio εὐρήνη, εὐδοκία, unde posterius membrum, per genitivum extulit, quod sensum habere cum Graeco eundem potest. At Syrus et Arabs retento nominativo copulam interiecerunt, quasi aliter hiaret oratio. Sed quod illos offendit offendere nos non debet, cum eiusmodi constructionibus abundent et sacri et profani codices. Sic infra σωτήριον [salus] dicitur φῶς [lux], 30, 32. Ita autem interpretor: Super terram felicitas veniat, non terrena tamen sed coelestis, Dei scilicet favor erga genus humanum, quem abunde testatur missione Filii et per eundem Filium magis magisque testaturus est. Nam εὐδοκία interdum *decretum et consilium* Dei, interdum *affectum* eius *benivolum* significat; quo sensu, ut hic, cum ἐν construi solet; ut, ἐν ᾧ εὐδόκησα [in quo mihi complacui], Matth. 3: 17 et 17: 5, ἐν σοὶ εὐδόκησα [in te complacui mihi], infra 3: 22. Sic εὐδοκίᾳ Κόριος ἐν τῷ λαῷ αὐτοῦ [benignitas Domini est in ipsius populum], Ps. 149: 4. Similiter Paulus ait εὐδοκίαν suam esse ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ [pro Israele], id est, *ex intimo animo hanc illis velle*. Itaque non male εὐδοκίαν hoc loco Chrysostomus καταλλαγὴν [reconciliationem], Theophylactus ἐπαράπαισιν [oblectationem], interpretantur. Sic Psalmo 5 in fine, Ὁπλὰ εὐδοκίας ἐξεφάνωσας ἡμᾶς [Scuto benignitatis tuae coronasti nos], ubi in Hebraeo פָּרָא.

15. *Οἱ ἄνθρωποι οἱ ποιμένες, viri pastores*] Bene omiserunt Syrus et Latinus interpretes *οἱ ἄνθρωποι*: est enim *πλεονασμός*: [*abundantia*] ex Hebraismo, ut Matth. 7: 9, 11: 19, 13: 45, 52, 18: 23, et alibi passim. *Ἄνθρωποι ποιμένες* πρὸς τὴν οὐρανὸν [*virī pastores ovium*] Gen. 46: 32.

Διέλθωμεν, transeamus] Syrus transtulit κτὺ *descendamus*, quod dici solet cum loca australiora petimus. Qued si recte dictum est, et simul verum est, quod dicunt descriptores Palaestinae, ad Ortum ab oppido sitam fuisse speluncam istam, restat dicamus fuisse medio situ inter Septentrionem et Ortum.

Δὴ] *Δὴ* si vertendum sit (nullo enim sensus damno omittitur a Syro et Latino) malim vertere *agedum* quam *sane*: Nam illud excitantis, hoc concedentis est.

Ἔως Βηθλεὲμ, usque Bethlehem] Potest haec vox non minus de continentibus aedificiis quam de oppido intelligi. Nam *ἔως* id quod sequitur modo includit, modo excludit.

Τὸ ῥῆμα τὸ γεγονός, hoc verbum quod factum est] τὴν *rem hanc*; ut diximus supra ad anteloquium. τὴν ῥῆμα vertunt et LXX Iud. 8: 1.

16. *Τὴν τε Mariām καὶ τὸν Ἰωσήφ, Mariam et Josephum*] Qui procul dubia pietate pastorum conspecta narrarunt eis suas *ὀπτασίας* [*visiones*].

17. *Διγνώσαντες περὶ τοῦ ῥήματος*] *Διγνώσαντες* activum ponitur neutraliter, quasi dicat, *Famam sparserunt de hac re*, id est, rem divulgaverunt. κηρύξας τὴν ῥῆμα habet Syrus rectius quam Latinus. Est quidem *διαγνώριζειν* ambiguum, sed quae sequuntur hunc potius sensum postulant.

19. *Συνετήρει, conservabat*] τὴν, ut Iob. 23: 12.

Συμβάλλουσα, conferens] *Συμβάλλειν* dicit Lucas satis Graece, quod alii *διαλογίζεσθαι* [*disserere*], ut apparet Act. 4: 15, 17: 18, 18: 27. Sicut autem *διαλογίζεσθαι* proprie dicitur de pluribus inter se colloquentibus, improprie de eo qui secum ipse dissertat, ita et *συμβάλλειν*. Vocis *διαλογίζεσθαι* ea quam dixi *κατάχρησις* [*abusio*] apparet Matth. 16: 7, 8, 21: 25, Marc. 2: 6, 8, infra 5: 22, 12: 17; Ioh. 11: 50. Facit hic Maria quod olim mater Samsonis, Iud. 13.

20. *Οἷς ἤκουσαν καὶ εἶδαν, καθὼς ἐλάληθη πρὸς αὐτοὺς, quae audierant et viderant, sicut dictum erat ad illas*]

Non

Non tantam signa illa visibilia, sed multo magis quae audierant ex Iosepho et Maria congruebant cum dictis Angeli.

21. Καὶ ὅτε ἐπλήθυνσαν ἡμέραι οὕτω, et postquam consummati sunt dies octo] Συμπεδοχινῶς [per complexionem] dictum, ut significaretur impletum id. tempus quod ex Lege circumcisiōni erat praestitutum; cuius temporis dies ultimus erat a natali octavus. Itaque non dies ipse ultimus sed illa dierum περίοδος [ambitus ille] sic indicatur. Cui simile est quod annotavimus ad Matth. 17: 1. Confer Graecam interpretationem, Gen. 1: 3.

Καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦς, et vocatum est nomen eius Iesus] Non est mutanda lectio. Nam in connexionibus historiae copula apud Hebraeos παρέλκει [superfluit], quos imitantur Hellenistae: ita supra comm. 15 et infra 5: 17. Nomen autem Lucas tunc dicit impositum, solemniter scilicet, praesentibus multis ex Davidis familia qui ad profitendum eodem venerant.

22. Αἱ ἡμέραι τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῶν κατὰ τὸν νόμον Μωσέως, dies purgationis eorum secundum legem Moysis] Cum plerique codices, etiam ille vetustate conspicuus qui in Anglia est, habeant αὐτῶν, Origenes diligens exemplarium collator ita legerit, nec aliter Syrus, erat omnino lectio haec retinenda. Nam Arabs Syro recentior est, et non raro Latinum sequitur. Offendit Latinum Interpretem quod καθαρισμός impuritatem aliquam supponat, quae Iesu tribui non possit. Sed sciendum est impuritatem hanc nihil esse aliud quam vinculum a Lege iniectam, quo et mater et infans certo tempore primum ab hominum contactu, deinde a publicis coetibus arcebantur. A contactu quidem infans ad diem usque octavum; mater itidem si marem peperisset, sin feminam ad diem decimum quartum. A publicis autem coetibus mater ad diem a partu quadragesimum si marem peperisset; si feminam, ad septuagesimum quartum: infans vero si a matre apositus esset, ad mensem exactum; sin cum matre esset, ad idem tempus cum matre, quia tunc participes censebatur maternae impuritatis, ut recte ex collatione legum quae in Levitico et Numeris exstant a quibusdam observatum est. Putant quidam hanc impuritatem

tem legalem testimonium fuisse vitiositatis eius quae hominibus agnascitur, quam ὡτὶ τῷ [germen malum] Hebraei vocant; ad quam et illud Philonis pertinere videtur cum ait: Ὅτι παντὶ γεννητῷ, καὶ ἐκ σπόνδαϊον ἢ, παρ' ὅσον ἦλθεν εἰς γένεσιν συμφυὲς τὸ ἁμαρτάνειν ἐστίν [Omni homini genito, ut maxime virtute sit praeditus, ideo quia genitus est cognatum est delinquere]. Cui simile illud apud Sopatrem Philosophum: Σύμφυτον τὸ ἁμαρτάνειν ἀνθρώποις [Agnatum hominibus delinquere]. Et apud Hieroclem: Τί οὖν πρὸς τὴν λυγρὰν ταύτην συνόπαδον ἁμα καὶ σύμφυτον ἔστιν λεγομένην ἐξευρήσομεν τὴν ἐκ τοῦ ἐν ἡμῖν παρὰ φύσιν διατεθέντος ἐχειρομένην, καὶ διὰ τοῦτο ὡς οἰκεῖον κακὸν λεληθότως βλάπτειν; [Quid igitur reperimus adversus molestam hanc comitem, agnatam, inquam, discordiam, quae ex eo quod in nobis praeter naturam se habet excitari solet, et ut malum domesticum eo fallit occultius?] Celsus: Πέφυκε τὸ ἀνθρώπινον φύλον ἁμαρτάνειν [Ita nata est gens humana ut facile delinquat]. Pythagorici, ut apud Iamblichum videre est, principium hoc vocant τὸ παραπεφυκὸς ἡμῖν ἀπὸ τῆς γενέσεως ἀλλότριον ζῶον [animal extraneum nobis ab initio adhaerens], et πολυκέφαλον θηρίον [municipitem feram], et θνητὸν τι ζῷος εἶδος [mortale quoddam vivendi genus]. Aristoteli vocatur τι πεφυκὸς ἀντιβαῖνον τῷ λόγῳ [aliquid ita natum ut rationi repugnet]. Arnobius dixit vitium infirmitatis ingentiae. Sed eam causam si Lex respiceret, non erat cur in femini sexus partu tempora duplicarentur: cuius nulla afferri ratio probabilis potest, nisi quod quae feminas pariunt diutius solent profluvio laborare: cuius contactus quia erat noxius, ideo publicis coetibus mulier arcebatur. Obstare huic sententiae putabit aliquis, quod puerpera cum lustratur offerre iubetur duas pecudes aut aves, alteram in holocaustam, alteram περὶ ἁμαρτίας [pro peccato]; ut habent LXX. Nam et Origenes eam vocem urget septimo Adversus Celsum: Οἱ δὲ προφῆται αἰνιττόμενοί τι περὶ τῶν γενέσεως πραγμάτων σοφόν, θυσίαν περὶ ἁμαρτίας λέγουσιν ἀναφέρεισθαι καὶ περὶ τῶν ἁρτί γεγεννημένων, ὡς οὐ καθαρῶν ἀπὸ ἁμαρτίας [Prophetiae clam significantes aliquid de rerum ortu sapientia plenum, sacrificium pro peccato offerri dicunt etiam pro

mo-

modo natis, tanquam non puris a peccato]. Sed receptum est apud Hebraeos ut *חטאת* [peccatum] vocent etiam obligationem illam quae ex lege sine ulla hominis culpa contrahitur. Sic Nazaraeus quem inscium contigerit mortui corpus, itidem iubetur offerre in holocaustum et *περὶ ἀμαρτίας*, addita causa. *שמך נשחך נשחך* *דע* *המארה* *על* *תה* *פוש*, circa illud cadaver, Num. 6: 11, id est, *reus es tacti cadaveris*, quemadmodum Latini dicunt *voti reum*. Sic et aqua lustralis quae hominem reddebat coetibus, vocatur *אגוא חטאת*, id est, *peccati*, Num. 19. Et quod offerebatur a scabiosis, ab his qui erant *גורגוראים* [seminiflui], a femina quae mensium profluvium erat passa, dicitur *περὶ ἀμαρτίας*, Lev. 14: 19, 15: 15, 30. Quomodo expeni potest id quod quibusdam videtur dicere Scriptor ad Hebraeos [7: 27] Dominum nostrum obtulisse etiam *περὶ ἰδίων ἀμαρτιῶν* [pro suis delictis], ut *ἀμαρτιῶν* nomine intelligatur neque vitium neque vitiositas ulla, ut quae ab ipso longissime absuerint, sed conditio mortalis corporis; quae a coelo ipsum arcebat, sicut immunditia legalis aliquem arcebat a Templo. Confer locum eiusdem epistolae 5: 3, 7. Hoc est quod Paulus dicit *ὁμοίωμα τῆς σαρκὸς ἀμαρτίας* [similitudinem carnis peccati], Rom. 8: 3. Atque hunc in modum Hilarius, Oecumenius et alii interpretantur et illud Pauli Rom. 6: 10, *Ὁ γὰρ ἀπέθανε, τῇ ἀμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφάπαξ* [Quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel], id est, corpore illo mortali quale est corpus peccato obnoxium; ut diximus ad Matth. 22: 30. Quod autem quidam disputant legem quae de purificatione est apud Mosem prodita ad Mariam non pertinuisse, quia lex de eis tantum agat quae ex virili satū concipiunt, pugnat, ni fallor, cum Lucae verbis, neque probari potest e Mose. Nam *γεννῆ*, quod LXX vertunt *σπερματισθῆ*, non est passivum, sed activum, et quasi dicas, *cum prolem genuerit*: quod dictum generale deinde in duas species *ἀρρενοτοκίας καὶ θηλυτοκίας* [partus masculi et partus feminei] distribuitur, ut apud Hebraeos fieri solet. Eadem vox est Gen. 1: 11, *וַיַּבְרֵךְ בָּרֶן*, ubi LXX *σπείρον σπέρμα* [herbam serentem semen], Aquila *σπερματίζον*.

Ἀνήγαγον αὐτὸν εἰς Ἱεροσόλυμα, adduxerunt illum Hie-

ro-

rosolyma] Simul duabus legibus defuncturi, una quae erat de purificatione puerperae, altera quae erat de redemptione primogeniti, quae intra mensem fieri non poterat, post mensem poterat. Existimo autem haec quae sequuntur in parte aliqua Templi gesta paucis consciis, iisque fideis: ac ob id horum famam ad Herodem non pervenisse.

23. *Διανοῖγον μήτραν, adaperiens vulvam*] Ita loquuntur LXX Num. 8: 16, et Philo De sacrificio Caini et Abelis, et libro De honoribus Sacerdotum. In lege Exodi unde haec verba deprompta sunt non *κατὰ νόμον* [verbo tenus] sed *κατὰ διάνοιαν* [sensu], ita habent Graeci: 'Αγιάσουν μοι πᾶν πρωτότοκον πρωτογενές καὶ ἀνοῖγον πᾶσαν μήτραν ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους, ὅτι ἐμοὶ ἔστιν [Consecra mihi omne primogenitum quod aperit vulvam in Israelitis, tam de hominibus quam de iumentis; mea sunt enim]. Sicut autem *clausus uterus* dicitur Hebraeis qui sterilis est, ita *aperiri* qui experimentum dat suae foecunditatis. Ad primogenitos olim spectabat cura sacrorum: eorum in locum surrogati sunt Levitae. Mansit tamen veteris iuris vestigium in eo quod sisti in Templo mares primogeniti debuerint et quinque siclis redimi. De pecunia hac qua redimebatur infans nihil dixit Lucas, quia nihil in eo erat insigne, cum et divitibus et pauperibus tantundem esset imperatum. Ἐπειδὴ γὰρ, inquit Philo, ἡ παίδων γένεσις ἐν ἴσῳ καὶ τοῖς λαμπροτάτοις καὶ τοῖς ἀφανεστάτοις εἶωθε συμβαίνειν, ἴσῳ ἐδικαίωσε καὶ τὴν εἰσφορὰν νομοθετῆσαι [Cum enim liberum ortus pari modo contingat nobilibus et ignobilibus, parem iudicavit collationem indicendam omnibus]. Simile est quod pari sumtu corpora divitum et pauperum sepeliebantur. Ita docebant Hebraei et nascendo et moriendo nos admoneri eius quam Natura inter homines constituit paritatis. Legem de consecratione marium primogenitorum Philo ἀλληγοροῦν [in arcanum sensum trahens] ad praestantissimas animi nostri actiones Deo dicandas refert, dictis iam locis, item libro De herede rerum Divinarum.

24. *Θυσίαν, hostiam*] *Θυσίας* vox hic generaliter sumitur. Includit enim et *ὁλοκαύτωμα* [holocaustum] et τὸ περί
ἀμαρ-

ἀπαρτία; [*sacrificium pro peccato*]. Hanc θυσίαν putavit Origenes dicto iam loco, et post eum alii, proprie oblatam pro infante; quem sefellerunt verba legis male accepta, Lev. 12: 6, *Καὶ ὅταν ἀνακληρωθῶσιν αἱ ἡμέραι καθάρσεως αὐτῆς ὡς ὡς ἡ ἐπὶ θυγατρὶ, προσοίσει ἄρνον ἐνιαύσιον* [*Cumque expleti fuerint dies purificationis suae de filio aut de filia, deferat agnum annivulum*] et caetera. Putavit enim illud ὡς ὡς ἡ ἐπὶ θυγατρὶ referri ad προσοίσει, cum referatur ad καθάρσεως; ut sensus sit: Cum purificanda est mater a partu maris aut seminae. Infantis purificationi erant quidem dies praestituti, sed nullum sacrificium: eius enim impuritas a matre veniebat.

Ζεύγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσὸς περισσῶν, *par turturum aut duos pullos columbarum*] Manifestum indicium paupertatis. Nam lex erat ut agnus cum avicula offerretur: sed quorum res id non ferret, iis permissum defangi duabus aviculis. Unde intelligi pōteat aucti non multum a Magis datum, quippe honoris habendi causa, non exaccendendae liberalitatis: quomodo mos illia erat Reges, apud accedēre.

25. Εὐλαβής] Vox Lucae peculiaris; qui hic praeterea interpret; Act. 2: 5 et 8: 2, Hebraeorum imitatione, quibus *religiosus* dicitur. ὅτι [*timens*], sed plerumque addito Dei nomine, ut Eccl. 5: 10. Atque ita Christiani veteres Episcopos quasi peculiari titulo vocabant εὐλαβεστάτους. Cum dixit δίκαιος [*iustum*] et εὐλαβῆ omnes officiorum partes complexus est. Ita supra 1: 75, ἐν ἀσώπητι καὶ δικαιοσύνῃ [*in sanctitate et iustitia*].

Προσδεγόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραὴλ, *expectans consolationem Israelis*] Ita de Iosepho Arimathensi Marcus dixit, προσδεγόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*expectans Regnum Dei*]. Unde intelligimus his praecipue verbis indicari beneficia illa Messiae πνευματικά [*spiritualia*]: quanquam et Reipublicae restitutionem ab illis speratam credibile est. Sic et infra 38, προσδεχόμενοις λύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλὴμ [*qui expectabant liberationem Hierosolymis*].

Πνεῦμα ἅγιον ἦν ἐπ' αὐτόν, *Spiritus Sanctus erat super ipsum*] De hoc loquendi genere vide quae dicta supra 1: 35 et 66. Si proprietatem sectamur, videtur hic Simeon non

non quidem clara habuisse visa (cessabat enim pridem προφητεία [*Prophetia*]) sed afflatus Divinos: id enim distinetur πνεῦμα ἅγιον [*Spiritus Sanctus*] Hebraeis dicitur.

26. Τὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, a Spiritu Sancto] Non per Angelam, neque per vocem quam υἱοῦ Ἀβ[raham] [*filiam vocis*] vocant, sed δι' ἐκπνοίας [*per afflatum*].

Μὴ ἰδεῖν θάνατον, non visurum ipsum mortem] Sicut γεύεσθαι θανάτου [*gustare mortem*] dicitur, ut Matth. 16: 28, sic et ἰδεῖν θάνατον, ut Ps. 89: 49. Nomina enim notissimorum sensuum ad cuiusvis experimenti significationem aptantur.

27. Ἐν τῷ Πνεύματι] Instigante Spiritu. Sic et infra 4: 1. Vide quae ad Matth. 4: 1.

Τοὺς γονεῖς, parentes] Non mirum est Iosephum hoc nomine appellari, cum etiam socram et novercam Iurisperiti tradant esse matrum loco: et apud Plantam est mater quae mammam dedit: et Gen. 37: 35 filiarum nomine apparet nurus comprehendi.

Κατὰ τὸ εἰθισμένον, secundum consuetudinem] Nempe παρασῆσαι τῷ Κυρίῳ [*sistere Domino*], ut supra dixi, et offerre τὴν λύτρωσιν [*redemptionem*].

29. Νῦν ἀπολύεις τὸν δούλον σου, δέσποτα, κατὰ τὸ ῥῆμα σου ἐν εἰρήῃ, nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum in pace] Ἀπολύεις ἐν εἰρήῃ, id est, feliciter me dimittis: praesens pro futuro. Ἀπολύεσθαι Hellenistis dicuntur pii cum moriuntur, ut Tob. 3: 6, ita LXX Num. 20 in fine, ὅτι ἀπελύθη Ἀαρὼν [*dimissum esse Aaronem*], et Gen. 15: 2 Abraham ait, ἐγὼ ἀπολύομαι ἀτεκνός [*ego dimittor liberis carens*]: ubi Targum אבנן אב לך, abeo ex hoc mundo: quomodo et Festus ait Romanis antiquis mortem dictam abitionem. Marcus Antoninus mori vocat ἀπολειτουργεῖν [*abire a ministerio*]. Eiusdem est illud: Ἀπίθι οὖν ἡλώς· καὶ γὰρ ὁ ἀπολύων ἡλώς [*Abi ergo pacatus; nam et is qui te dimittit pacatus est*]: quomodo et Plutarchum et Themistium loqui alibi notavimus. Est autem in hoc loquendi genere manifesta professio speratae vitae alterius; cum corpus habeatur pro animi vinculo, unde dictum δέμας volunt Graeci. Illud autem ἐν εἰρήῃ de felici morte passim usurpatur, ut Gen. 15: 15, 2 Reg. 22: 20, Ps. 4: 9. Solent autem ita

ita de se loqui qui rei optatae conspectum sunt adepti, quasi iam nihil possit illis ad felicitatem vitae accedere. Ita Iacobus ad Iosephum filium Gen. 46: 30, Ἀποθανοῦμαι ἀπὸ τοῦ νῦν, ἐπεὶ ἑώρακα τὸ πρόσωπόν σου [*Iam laetus moriar, quia vidi faciem tuam*]. Quod imitatus Scriptor Tobiae, Tobiam senem ita loqui facit 11: 8, Εἰδὼν σε, παῖδιόν· ἀπὸ τοῦ νῦν ἀποθανοῦμαι [*Vidi te, fili; abhinc moriar*]. Apud Papinium senex altor sic Antigonem alloquitur:

Donec te thalamis habilem integramque resignem,

Hoc satis: et fessum vita dimittille Parcae.

30. Τὸ σωτήριόν σου, salutem tuam] Σωτήριον solent interdum ponere LXX ubi in Hebraeo est נִשְׁוֹר, ut Ps. 98: 3, Εἰδὼσαν πάντα τὰ πέριτα τῆς γῆς τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ ἡμῶν [*Viderunt omnes termini terrae salutem Dei nostri*], et 1 Sam. 2: 1. Alibi vertunt σωτηρίαν [*salutem*], ut Gen. 49: 18, Esai. 52: 10, ubi eadem illa quae in dicto Psalmo sententia est: ut et Lucas supra dixit κέρας σωτηρίας [*cornu salutis*]. Est ergo hic abstractum pro concreto positum, σωτήριον sive σωτηρίαν ἀντὶ τοῦ σωτήρος [*salus pro Salvatore*], sicut et Latine dicimus, *Tu mea es salus*. Apud Esaiam, 46: 13, Deus loquens de Messia similiter ait יְהוָה salus mea, id est, *a me*; et apud eundem 49: 6, נִשְׁוֹר sensu eodem.

31. Ὅ ἡτοίμασας, quam parasti] Parasti, ut ostenderes scilicet: ita σωτηρίαν ἐτοίμην ἀποκαλυφθῆναι [*salutem paratam revelari*] dixit Petrus 1 Epist. 1: 5.

Κατὰ πρόσωπον] *In conspectu*.

32. Φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν, lumen ad revelationem Gentium] Ex duobus vaticiniis, quorum alterum est dicto Esaiæ loco 49: 6, Δίδωμά σε εἰς φῶς ἐθνῶν [*Dedi te in lucem Gentium*]. Qui locus ostendit Messiae beneficia non ad Israelitas tantum sed et ad gentes alias perventura. Alterum dicto Psalmo 98: 3, Ἐναντίον τῶν ἐθνῶν ἀπεκάλυψε τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ [*In conspectu Gentium patefecit iustitiam suam*]. Videtur autem collatis his locis haec esse constructio Lucae verborum, per traiectionem quae Lucae est usitatissima, φῶς ἐθνῶν εἰς ἀποκάλυψιν [*lumen Gentium ad revelationem*] scilicet τῆς δικαιοσύνης Θεοῦ [*iustitiae Dei*]. Nam, ut Paulus ait, Δικαιοσύνη

Θεοῦ ἐν Χριστῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίσιν [*Iustitia Dei in Christo revelatur ex fide in fidem*], Rom. 1: 17. Quanquam non nego ἀποκάλυψιν posse intelligi ipsam videndi potestatem quae Gentibus datur per hoc lumen. Nam ita ἢ Hebraice, Graece ἀποκάλυψον [*revela*], usurpatum invenire est Ps. 119: 18. Et Irenaeus sic accipit hunc locum κατ' ἔλλειψιν [*per defectum*], ad revelationem oculorum Gentium.

Καὶ δόξαν λαοῦ σου Ἰσραὴλ, et gloriam populi tui Israelis] Ex Esaiæ dicto loco 46: 13, ἴσταν ἡμεῖς τῷ Ἰσραὴλ δόξασμα [*Israeli gloriam*]. Paulus Rom. 9: 4, Ἰσραηλίται, ὧν ἡ υἰοθεσία καὶ ἡ δόξα [*Israelitae, quorum adoptio est filiorum et gloria*]. Messias gloria Israelis, quia ex Israelitis natus, inter ipsos vixit et Gentes vocavit ad religionem Israelis.

33. Θαυμάζοντες ἐπὶ τοῖς λαλουμένοις περὶ αὐτοῦ, mirantes super his quae dicebantur de illo] Λαλουμένοις sumendum sine temporis definitione, ut intelligantur tam quae ab Angelo erant dicta quam quae ab Elisabeta, Zacharia, Simeone.

34. Εὐλόγησεν αὐτοὺς, et benedixit illis] Iosephum et Mariam, quorum praecessit mentio, bonis ominibus prosecutus est.

Πρὸς Μαριάμ, ad Mariam] Spiritus instinctu edoctus eam esse matrem sine patre, cum alioqui priores esse patris partes debuissent.

Κεῖται, positus est] Accedo iis qui putant non nudum eventum sed et consilium Dei significari. Nam κεῖται est τίθεται [*ordinatur*], cuius verbi activum Paulus et Petrus usurpant locis citandis ad verba sequentia. Sed ut varia sunt Dei decreta, ita vocis huius κεῖται usus est distinguendus: Paulus de vocatione ad promulgationem Evangelii usurpat, Phil. 1: 17; de vocatione Christianorum ad patientiam malorum, 1 Thess. 3: 3; de praecipua Dei intentione in ferenda Lege carnali per Moysen, 1 Tim. 1: 9. At cum supra dixerit Simeon, omnibus populis, ac proinde hominibus omnibus, qui in omnibus populis continentur, salutem hanc esse propositam Divino consilio, omnino res ipsa eo nos ducit ut diligenter distinguamus Divina decreta. Nam alia vult Deus προηγουμένως [*prae-*

ce-

cedentes], alia vero ἐπομένω; [*consecutae*], sive; ut vetustissimi Christianorum loquuntur, ἐκ παρακολουθήσεως [*ex consequentia*] sive ἐκ περιπτώσεως [*ex circumstantia*]: quod et δευτέρως [*secundario*] dicunt quidam. Nude si homines inspiciantur, haud dubie omnium salutem Deus serio desiderat. At simul assumtis circumstantiis, ut quod alii ignorantia veri et communi quadam imbecillitate labuntur, alii vero contemptu quodam rerum Divinarum, quas aut nullo habent loco, aut certe honoribus, divitiis atque id genus commodis postponunt, cum interim pietatis ostentatores sint maximi; vult Deus et horum et illorum intima studia detegi, quod sane effecit per Evangelii sermonem.

Εἰς πτώσιν, *in ruinam*] Hoc est quod de Messia dixerat Esaias, interprete Paulo Rom. 9: 33 et Petro 1 epist. 2: 8, fore eum utrique Domui Israel, tam Palaestinis quam τοῖς ἐν διασπορᾷ [*iis qui dispersi viverent*], praecepit vero Hierosolymitis πᾶσι πύλιν πέτραν σκανδάλου [*lapidem offensionis*], non omnibus quidem, sed, ut Petrus loquitur, τοῖς προσκόνουσιν τῷ λόγῳ [*his qui offendunt verbo*], 1 Petr. 2: 8. Idem est quod apud Iohannem dicit Dominus, *venisse se ut videntes caeci fierent*, 9: 39, id est, ut qui pridem multum lucis acceperant, sed amaverant opera tenebrarum, re ipsa ostenderent se esse lucifugas et tenebriones, quod ante non aequie constabat. Nam patefacta doctrina coelesti sine involucris, tanta cum efficacia miraculorum, sed ita ut secum traheret multa incommoda, detracta est illis hominibus sanctionis personae. Nihil enim causari poterant cur Christi doctrinam non reciperent nisi τὸ φράγμα τῆς σαρκὸς [*studium carnis*]. Sic igitur Evangelium est τοῖς ἀπολλομένοις [*pereuntibus*], id est, his qui vere dici possunt exitium quaerere; ὁσμὴ θανάτου εἰς θάνατον [*odor mortis ad mortem*] 2 Cor. 2: 16. Dicuntur autem illi *cadere*, quia ante stabant, id est, pii iudicabantur. Similis oppositio apud Paulum ὁ δοκῶν ἐγάναι βλέπειτω μὴ πέσῃ [*qui se existimat stare, videat ne cadat*], 1 Cor. 10: 12.

Καὶ ἀνάστασιν, *et surrectionem*] Τῶν σωζομένων [*eorum qui salvi fiunt*], ut dicto ad Corinthios loco Paulus loquitur. Christus apud Iohannem, *ut qui non vident vi-*

deant, id est, ut quibus ignorantia rerum bonarum animum impediens, eo impedimento remoto verum cum molestia coniunctum libenter amplecterentur. Hi *surgere* dicuntur quia velut iacebant in ignorantiae luto.

Εἰς σημεῖον, in signum] Varie exponitur haec vox. Ego arbitror respici Esaiam locum 8: 8, ubi is *se et liberos suos* dicit *constitutos* *σημεῖα καὶ τέρατα* [*in signa et in portenta*], ut habent LXX, quod Scriptor ad Hebraeos ostendit ad Christum et Christi discipulos *διὰ τύπου* [*per typum*] referri debere, 2: 13. Simile est quod Ezechiel dicit se futurum *σημεῖον* [*in portentum*]. Sensus verborum Simeonis est, Christum et vitae sanctionia admirabili et prodigiosis operibus toti mundo conspicuum fore.

Ἀντιλεγόμενον, cui contradicetur] Mire Simeon gratias ubertatem cum eventu comparat. Dixerat fore Iesum *σωτήριον ἐνώπιον πάντων τῶν λαῶν* [*salutem in conspectu omnium populorum*], sed addidit fore *εἰς πτώσιν πολλῶν* [*in ruinam multorum*]. Sic dicit eum fore *σημεῖον* [*signum*], sed *ἀντιλεγόμενον*, id est, quamvis perspicuae veritati multos adversaturos. *Ἀντιλογία* respondens *πρὸς* Hebraeo, quod et *ἀντιλογία* [*contradictio*] et *μάχη* [*pugna*] vertitur, proprie quidem calumnias significat, sed ita ut et facta calumniam comitantia saepe includat. Scriptor ad Hebraeos de Christo 12: 3, *Ἀναλογίσασθε γὰρ τὸν τοιαύτην ὑπομεμενηκότα ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν εἰς αὐτὸν ἀντιλογίαν* [*Cogitate enim eum qui talem sustinuit a peccatoribus adversum semet ipsum iniuriam*]. Sic Ps. 18: 44, *πρὸς ἀντιλογίαν* vertunt LXX. Simile est quod *βλασφημία* non de dictis tantum sed et de factis usurpatur, ut videre est 1 Macc. 2: 6.

35. *Καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ῥομφαία*] Cum copula dixit more Hebraeo, quod alioqui diceremus, *adeo ut tuum quoque animum gladius sit transiturus*: nam quae sequuntur manifeste iterum cohaerent cum his quae praecesserant. *Gladii* vocem saepe usurpant Hebraei ubi de calumnia agitur: Ps. 55: 22, ubi in Graeco, *Καὶ αὐτοὶ (οἱ λόγοι) εἰσὶ βολίδες* [*Et ipsi (sermones) sunt iacula*]. Ps. autem 57: 5, *Καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν μάχαιρα ὀξεῖα* [*Lingua eorum gladius acutus*]. Graecus Poeta vetus:

ἔτι-

Ἐίςτος τετραώκει σῶμα, τὸν δὲ νοῦν λόγος.

[*Transadigit ensis corpus, mentem oratio.*]

Neque dubito quin proverbium hoc apud Hebraeos fuerit usitatum de *gladio animum transeunte*, quoties de atroci calumnia agebatur. Nam in Psalmo 105, ubi de Iosepho agitur, cum vinculorum eius facta esset mentio, adiicit Psalmographus *וְכַף הַחֶרֶץ* [*Ferrum transivit animum eius*], cuius loci sensus, quanquam aliter exponentibus Graecis, omnino esse videtur, Calumniam (falsam nempe adulterii accusationem) ad omnes corporis vexationes gravissimum dolorem animo ipsius accessisse, non aliter quam si ille acutissimo ferro transadigeretur. Quod autem de Iosepho dictum ad ipsum Christum *διὰ τύπου* [*per typum*] pertinebat, recte Simeon ad matrem transtulit, ut quae ex atrocissimis in filium calumniis non minus doloris erat perceptura quam filius ipse. *Romphaea* Thracum, ut Germanorum *framea*, est hastae brevioris genus, habilis ad usum quem gladius praebet. Itaque Hebraeos voces tam quae *hastam* quam quae *gladium* significant illa voce Graeca exprimunt LXX et alii Interpretes.

Ὅπως ἂν ἀποκαλυφθῶσιν ἐκ πολλῶν καρδιῶν οἱ διαλογισμοί, ut revelentur multorum animorum cogitationes] Sic φανεῶσαι τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν [*manifestare consilia animorum*] dixit Paulus 1 Cor. 4: 5. Sed ibi de iudicio post hanc vitam agi videtur, hic de illis iudiciis quae per Evangelium Deus exercet in hoc etiam seculo. Sic ad Hebraeos Scriptor Evangelium vocat *λόγον κριτικὸν ἐν-θυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας* [*sermonem discernentem cogitationes et consilia animi*]. Haec Evangelii vis saepe ita exseritur ut etiam hominibus paulo attentius rem introspectantibus appareat.

36. Προφήτις, *Prophetissa*] Ita laxius sumto vocabulo dicuntur feminae quae interdum a Spiritu Sancto invisabantur. Aliae olim fuerant *προφῆτιδες* munere ordinario, ut Debora; quod genus Prophetarum in utroque sexu tum cessabat.

Θυγάτηρ Φανουήλ, *filia Phanuelis*] Non frustra hoc additur. Tempus enim venerat ut impleretur mysterium quod sub hoc nomine latebat Gen. 32: 30. Sic in Annae vocabulo *gratiae*; in Aser *beatitudinis* est significatio.

Ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς, a virginitate sua] Magna laus mulieris apud nationes pene omnes, non repetere nuptias. Tacitus de Germanorum feminis: *Sic unum accipiunt maritum quomodo unum corpus unamque vitam: ne ulla cogitatio ultra, ne longior cupiditas, ne tanquam maritum sed tanquam matrimonium ament: legendum ne tanquam non maritum sed matrimonium ament.* Ideo abstinent, inquit, secundis nuptiis, ne videantur nuptias amasse, non eum cui nupserant. Tertullianus duobus hac de re libris recitat privilegia Univirarum apud Romanos et alias gentes. Sed et legibus Romanis multa constituta sunt ad earum nuptiarum licentiam refraenandam. Veteres Christiani cum non possent ullo Christi edicto prohibitam matrimonii repetitionem ostendere, omnibus tamen modis eam dissuadebant, ita ut nec repetitarum nuptiarum celebritati interesse vellent Presbyteri, ne praesentia sua probare viderentur rem permissam quidem sed minus laudabilem. Exstat ea de re canon Synodi Neocaesariensis. Sententiam hac de re Christianismi veteris non male exprimit Clemens Alexandrinus Stromateon IV, *Καὶ εἰ τις ἂν ἀπόστολος δι' ἀκρασίαν καὶ πύρωσιν κατὰ συγγνώμην δευτέρου μεταδίδωσι γάμον, ἐπεὶ καὶ οὗτος οὐχ' ἁμαρτάνει μὲν κατὰ διαθήκην· οὐ γὰρ νεκώλυνται πρὸς τοῦ νόμου· αὐτὸ πληροῦ δὲ τῆς κατὰ τὸ εὐαγγέλιον πολιτείας τὴν κατ' ἐπίτασιν τελειώματα· δόξαν δὲ αὐτῶν ἀνθρώπων περιποιεῖ μέινας ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ τὴν διαλυθεῖσαν θανάτῳ συζυγίαν ἄκραστον φυλάσσων* [Quod si cui Apostolus ob incontinentiam et unctionem per indulgentiam alteras concedit nuptias, talis aliquis infedus quidem non peccat; neque enim lex ulla id vetat: at non implet vitae secundum Evangelium extimam perfectionem. At qui secum manet et dissolutum morte coniugium integrum custodit, gloriam sibi parit coelestem]. Idem Strom. II, *Ἡμεῖς εὐνουχίαν μὲν καὶ οἷς τοῦτο θεάρεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ μακαρίζομεν· μονογαμίαν δὲ καὶ τὴν περὶ τὸν ἑνα γάμον σεμνότητά· θαυμάζομεν· συμπάσχειν δὲ δεῖν λέγοντες καὶ ἀλλήλων τὰ βάρη βασάζειν* [Nos spadonum vitam agentes et quibus id a Deo datum est, beatos praedicamus; unas etiam nuptias et non repetiti matrimonii castitatem admiramur: ita tamen ut dicamus debere nos aliosque compati et mutuo ferre onera aliena].

Ter-

Tertullianus libro ad Uxorem de matrimonio cum Gentilibus: *Quanto grandis est continentia carnis quae viduitatem ministrat, tanto, si non sustineatur, ignoscibilis videri potest. Difficilium enim facilis est venia.* Prudentius in Laurentium hymno:

*Cernis sacratas virgines,
Miraris intactas anus,
Primique post damnum tori
Ignis secundi nescias:
Hoc est monile Ecclesiae,
His illa gemmis comitur.*

Unde longe abit illud Pauli et Eustochii: *Duplex is inter ecclesiastica ornamenta monachorum et virginum chorus.*

37. *Νηστίας καὶ δεήσεις, ieiuniis et precibus*] Coniungi haec solere diximus ad Matth. 17: 21. Supra retulisse nos meminimus, partem Israelitarum solitam convenire ad Templum, distributis in id temporibus, ut precibus vacarent. Id dicebatur *נָצַב* [stationem servare], a re militari deducto vocabulo, quod *λειτουργεῖν* [ministrare] alicubi vertunt LXX. Alibi non tam vocem exprimunt quam morem voce denotatum. Nam feminas *λειτουργούσας* *נקבות* vocant *τὰς παρτηγυίας παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου* [eas quae adstabant ad ostium Tabernaculi testimonii], 1 Sam. 2: 22. At Exod. 38: 8, *τὰς νηστειάσας, αἱ ἐνήστευον παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου* [ieiunantes, quae ieiunabant ad ostium Tabernaculi testimonii]. Quo in loco neque Graeci codicis vitium est, quod suspicatur vir diligentissimus, neque in Hebraeo aliter legerunt LXX, sed, ut solent, usi sunt liberiore interpretatione rem ipsam explicantes. In ieiuniis enim et precibus consistebat ista *λειτουργία* aut eius pars potissima. Sed tum in Exodo tum in Samuele, ut Jonathan et Abenesdra existimant, de matronis agitur, quae, ut diximus, non perpetuo, quod non ferebat rei domesticae ratio, sed certis temporibus Templum celebrabant. Nimirum, ut Paulus dixit, *ἡ γαμήσασα* [quae nupta est] ut maxime pietati se dedat, simul tamen *μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρτίει τῷ ἀνδρὶ* [cogitat quae sunt mundi, quomodo placeat viro]. At viduae ea cura liberatae continuare poterant eam *λειτουργίαν*, atque adeo non abscedere

a Templo, id est, vix unquam alibi esse, *vacantes precibus et ieiuniis diu noctuque*. Christiana Ecclesia ut quicquid apud Iudaeos erat laudabile ita hoc quoque retinuit. Nam Paulus de vidua agens eadem prope verba usurpat quae hic de Anna Lucas, *προσμένει ταῖς δεήσεσιν καὶ ταῖς προσευχαῖς νυκτὸς καὶ ἡμέρας* [*instat precibus et orationibus nocte ac die*]. Ex hoc viduarum ordine legi solebant et *πρεσβύτεραι* [*seniores feminae*], quae et *προκαθήμεναι* [*feminae praesidentes*] dicebantur, aliarum mulierum *σωφρονίστριαι* [*formatrices*] et morum magistrae. Harum meminit Paulus Tit. 2: 3. Has sollemniter ordinari solitas docet nos Tertullianus libro quem dixi priore, qui *Exhortatio ad castitatem* inscribitur; et agnoscunt Balsamo et Zonaras. Antiquavit eam ordinationem Laodicensa Synodus, sicut *διακονισσῶν χειροθεσίαν*. [*impositionem manuum per quam creabantur Diaconissae*] Synodus Nicena.

Λατρεύουσα νύκτα καὶ ἡμέραν, serviens nocte ac die] Supple Θεῷ [*Deo*]: similis ἔλλειψις [*defectus*] Act. 26: 7.

38. *Ἀνθομολογεῖτο τῷ Κυρίῳ*, Id est, *Deo laudes gratesque agebat*. Neque ulla hic vis est praepositionis ἀντί. Nam ἀνθομολογεῖσθαι pro ἐξομολογεῖσθαι, usurpant LXX, ut Psalmo 79, circa finem, *Ἀνθομολογησόμεθα σοὶ ὁ Θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα* [*Celebrabimus te, Deus, in aeternum*]. Nec aliter Esdr. 3: 11, Sirach. 17: 21 et 22, 20: 2.

Τοῖς προσδεχομένοις ἀπολύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλὴμ, qui expectabant liberationem Hierosolymis] Puto constructionem esse τοῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ προσδεχομένοις τὴν ἀπολύτρωσιν [*iis qui Hierosolymis expectabant liberationem*]. Nam creber est in traiectionibus Lucas. Lectionem autem hanc esse veram, praeter Graecorum codicum consensum, Syrus docet, et Irenaeus qui ita legit.

40. *Τὸ δὲ παιδίον ἤρξαντο καὶ ἰσχυραιοῦτο πνεύματι, puer autem crescebat et confirmabatur Spiritu*] Eadem sunt verba quae de Iohanne supra usurpaverat, diverse tamen κατ' ἀναλογίαν [*secundum proportionem*] interpretanda; quod qui non observarunt, ausi hic sunt delere vocem πνεύματι.

Πληροῦμενον σοφίας, et implebatur sapientia] Et hoc actum, insolitum quidem, sed tamen successivum, ut

10-

loquuntur, significat. Tale est et infra προέκοντε σοφία [proficiebat sapientiā]. Vide quae dicta ad Marc. 13: 32.

Καὶ χάρις Θεοῦ ἦν ἐν αὐτῷ, et gratia Dei erat cum illo] Ut de Iohanne, καὶ χεὶρ Κυρίου ἦν μετ' αὐτοῦ [et manus Domini erat cum illo]. Est ergo χάρις hic singularis Dei protectio et donorum collatio.

41. Κατ' ἔτος εἰς Ἱερουσαλὴμ τῇ ἑορτῇ τοῦ πάσχα, quotannis Hierosolyma in festum Paschatis] Lex quae est Exod. 23: 17, 34: 23, Deut. 16: 16, ita videtur intelligenda, ut quoque tempore de tribus illis maximis festis pars tertia ex oppidis, vicis et agris iret Hierosolyma; qui vellent, etiam saepius. Feminae vero, quanquam de iis lex non exstabat, propria religione semel anno sacros coetus invisebant. Sic de Anna et Phenana Elcanae uxoribus legimus quotannis eas ivisse ad aedem Dominicam, 1 Sam. 1: 7. Quod omnino credibile est factum tempore Azymorum, quod συνεκδοχικῶς [per complexionem] hic vocatur πάσχα, ut et apud Iosephum aliquoties.

42. Καὶ ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα, et cum esset annorum duodecim] Lex quae in Exodo et Deuteronomio exstat in mares omnes concepta est. Sed cum ipsa ratio et aequitas doceret id ad teneram admodum aetatem non pertinere, locus fuit aequae interpretationi. Nihil enim referebat ad festos dies deduci eos qui rerum istarum nullum habebant intellectum. Exstat lex altera Exod. 12: 27, qua iubentur parentes liberis suis exponere historiam rerum in Aegypto gestarum, simul atque ceremoniae istius causas inciperent inquirere, id est, simul atque ad rationis usum aliquem pervenissent: quod tempus cum Lege definitum non esset, videtur relictum arbitrio Sapientiam, atque ab iis definitum aetate annorum duodecim, qua et feminas Romani viri potentes indicant et pueros pubertati proximos. Discrimen hoc aetatis indicant et voces Hebraeae: nam intra annum duodecimum dicebantur עֲרֵב [infantes], eo impleto נַעֲרִים [adolescentes]. At ubi de poenis irrogandis agitur, is qui annum implevit XIII legibus tenebatur, et vocabatur בֶּן מִצְוָה filius praecepti. Vide Abenesdram Gen. 17: 14. At pii non eousque expectabant, iuxta receptam sententiam, שְׂרִירָן מִקִּרְיָם לְמִצְוָה, Expediti anteverunt praeceptum,

43. *Τέλειωσάντων τῆς ἡμέρας, quam peregrissent dies*] Legitimos Azymorum dies.

44. *Ἐν τῇ συνουσίᾳ εἶναι, esse in comitatu*] Magna erat turba simul iter facientium e Galilaea in Iudaeam et contra. De die his atque illis, prout ferebat occasio, se aggregabant colloquii causa; vesperi ad suos se referebant, capiendae quietis causa. Itaque mirum non est vesperi primum desideratum esse puerum: *συνουσία* est id quod Persae *Caravanam* vocant, Hebraei *סעוד*, Arabes *سعود* Gen. 37: 26, Aethiopes *ጽደ*. Sic qui cum Nehemia iter susceperant *συνουσία* dicuntur Neh. 7: 64.

Ἦλθον ἡμέρας ὁδόν, ivere iter diei] Hic *ἦλθον* est pro *ivere*. Sic et infra 15: 20.

Ἐν τοῖς συγγενέσι καὶ τοῖς γνωστοῖς] *Inter cognatos et amicos qui erant ἐν τῇ συνουσίᾳ [in comitatu]*, apud quos eum haesisse suspicabantur.

46. *Μεθ' ἡμέρας τρεῖς*] Id est, *die tertio*, ut Matth. 27: 63, Marc. 8: 31. Diem unum iter fecerant, altero remensi erant idem iter, tertio demum quaesitum inveniunt.

Ἐν τῷ ἱερῷ, in Templo] In porticu subdialis Israelitarum, ut ex Barucho et Thalmudicis datur colligi.

Ἐν μέσῳ τῶν διδασκάλων] Id est, *in turba Magistrorum*. Alioqui non permixti sedebant, sed distincti senes a iunioribus. Ita Paulus *institutum se dicit ad pedes Gamalielis*, Act. 22: 3. Philo de Essenis, *Καθ' ἡλικίαν ἐξῆς καθέζονται [Secundum aetatis ordinem sedent]*. Et alibi, *Καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέρους νέοι καθέζονται [Secundum aetates ordinatim sub senioribus sedent iuniores]*. Annotat hunc morem is cuius in Pauli Epistolas expositiones sub Ambrosii titulo leguntur ad 1 Cor. 14: 31.

Καὶ ἐπερωτῶντα αὐτοὺς, et interrogantem eos] Proponentem quaestiones ex Lege et Prophetis.

47. *Καὶ ταῖς ἀποκρίσεσιν αὐτοῦ, et responsis eius*] Nam explorandi profectus causa a Magistris pueri vicissim interrogabantur, ut ex libro Musar apparet. Vide Iosephum Vita sua.

48. *Ὁδυνώμενοι, dolentes*] Prae affectus teneritudinis non satis attendentes ad ea quae de hoc puero alioqui ignorare non poterant. Nam quae Origenes hic adfert parum habent probabilitatis.

49. "Ὅτι ἐν τοῖς πατέρος μου δεῖ με εἶναι; in his quae Patris mei sunt oportere me esse] Syrus, in domo Patris mei, id est, in Templo; quomodo et Chrysostomum loqui in τοῖς τοῦ δεσποῦ, in locis herilibus annotavit nuper vir exquisitae diligentiae Nicolaus Fullerus, etiam illud Iohannis adferens 19: 27, ἔλαβεν εἰς τὰ ἴδια, in domum suam recepit. Cui addi potest quod vox ἴδιον, quae domum significat, τὰ ἴδια vertitur Esth. 5: 10, 6: 12. Neque vero nova est haec interpretatio. Nam Origenes non aliter accepit, Graece eruditissimus, at nec Euthymius magni Iudicii Interpres: accedit horum numero Theophylactus. Optime autem cohaeret cum superioribus. Neque enim alibi quaerendus erat potius quam ubi esse eum maxime decebat: id autem erat in aede Paterna. Exstat egregia Musonii diatriba, qua docet esse quaedam parentum imperiis excepta: neque enim filium Medicum curaturum aegrotos ut pater volet, sed ex artis praecepto. Ibidem haec exstat sententia: 'Ὁ πατήρ ὁ σὸς καλύψει σε φιλοσοφεῖν ὁ δὲ γε κοινὸς ἀνθρώπων τε καὶ θεῶν Ζεὺς κελεύει σε καὶ προτρέπει [*Pater tuus vetabit te philosophari; at communis Deum et hominum pater Iupiter et iubet et hortatur*]. Hierocles: "Ὁ δὲ τῆς ἀπ' ἐκείνων (τῶν γονέων) διαδοχῆς οὐκ ἔρχεται, τοῦτο ἐλεύθερον τῆς ἀπ' ἐκείνων δεσποτείας ἀφίεται ὁ νόμος, καὶ τὸν ὄντως πατέρα (id est, Deum) ζητεῖν παρακελεύεται, καὶ κείνου ἔχειν, καὶ τῆς πρὸς ἐκεῖνον ὁμοιώσεως πλείστην ἐπιμέλειαν ποιῆσαι [*Quod vero ab eorum successione non pendet, hoc ab ipsorum imperiis liberum lex relinquit, et iubet nos eum qui vere pater est quaerere, ei adhaerere, summamque curam ponere ut ei famus quam simillimi*]. Sic et alibi Dominus in miracula a se edenda ius esse matri negat.

50. Οὐ συνῆκαν] Συνίεσθαι et hic et alibi puto non tam esse intelligere quam attente satis considerare, ut alio loco monuimus. Intenderat Christus digitum ad Malachiae vaticinium, Veniet in Templum suum Dominus quem vos optatis, nuntius ille federis quem desideratis. Haec plene postea demum intellecta sunt cum idem Iesus in Templo publice docuit, et Templum a nundinantium sordibus repurgavit: quibus factis iam tum puer prae-ludebat,

51. *Καὶ ἦν ὑποτασσόμενος αὐτοῖς, et erat subditus illis*] Recte hoc adiecit Lucas ut ostenderet ita Divinis rebus vacasse Iesum, ut parentibus interim debita officia non subtraheret. Οὕτως, inquit Hierocles, ἀμφοτέρω δύνανται συμβαίνειν, τὰ τε θεῖα ἀγαθὰ τηρεῖν καὶ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ οὕτε δι' οἷσιν ἀρετῆς γονέων θεραπείας ὀλιγορήσομεν [*Ita fiet ut utrumque praestemus, ut et divina bona servemus et humana, nec virtutis opinione inflati curam parentum negligamus*].

Διτηρεῖ πάντα τὰ ῥήματα, conservabat omnia verba] Ita supra 19. Quod ideo videtur a Luca expressum quia ipsam habebat harum narrationum auctorem.

52. *Ἠλικία*] *Statura*, ut Matth. 6: 27. Infra 19: 3.

Καὶ χάριτι παρὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώποις, et gratia apud Deum et homines] Χάρις hic paulo aliter sumitur quam supra comm. 40. Significat enim *summo opere placuisse Iesum et Deo et hominibus*. Ita de Samuele puero (quem Christi gessisse imaginem observavimus) dictum est, *πῶτον μὲν πῶτον μὲν μὲν πῶτον*, id est, *Gratiosus erat apud Deum et homines*: ex quo loco desumta videntur haec verba. Eadem ferme de Mose dixit Iosephus.

CAPUT III.

1. *Ἐν ἔτει δὲ πεντεκαιδεκάτῳ, anno autem quintodécimo*] Sicut Prophetæ post Regni Israelitici factam divisionem tempora solent notare tum Regum Iudææ tum Regum Samariæ, qui tum Terram Promissam inter se partiebantur, ita et Lucas narraturus *τὴν ἀνάδειξιν πρὸς τὸν Ἰσραὴλ* [*ostensionem Israeli factam*] duorum Prophetarum, Iohannis et Messiae ipsius, temporis accuratam descriptionem adhibet, nominatis omnibus qui tum ullam Terræ Promissæ partem suo aut alieno nomine obtinebant. *Τῆς ἡγεμονίας, imperii*] Romanam *imperii* vocem expressit; quo tum nomine, ad declinandam invidiam potestas vere Regia occultabatur. Vide Appianum.

Ἡγεμονεύοντος, Praeside] Id est, *ἐπιτροπεύοντος*, quod interpretamentum in codicibus quibusdam contextum occupavit. Hic *ἡγεμονεύειν* non ex Romano sed ex communi

usa

usu sumitur, quomodo Petrus ἡγεμόνας [*duces*] vocat omnes τοὺς διὰ βασιλέως πεμπομένους [*a Rege missos*]. Diximus respondere in hoc significato vocabulo *Præsidis*, quod generale est, et eos etiam comprehendit Procuratores qui Gladii acceperant potestatem.

Τῆς Ἰτουραίας καὶ Τραχωνιτιδος χώρας, *Ituraeae et Trachonitidis regionis*] Solet et Trachonitis *Ituraeae* nomine appellari. Sed hic *Ituraea* peculiariter dici videtur Batanaea et Auranitis. Nam illis partibus una cum Trachonitide Philippus praefuit.

Καὶ Ἀυσανίου τῆς Ἀβιληνῆς τετραρχούντος, et *Lysania Abilenae Tetrarcha*] *Lysaniam* hunc, ut exiguae portio- nis Dynastam, in Iosephi historia diserte memoratum non invenias. Sed cum idem dicat partem aliquam οἴκου Ζηνοδώρου [*Possessionis Zenodori*], id est, *Abilenae*, quam et ideo a possessore vocat Ζηνοδώρου τετραρχίαν [*Zenodori Tetrarchiam*], Philippo attributam, eo ipso indicat partem eius potiore penes alium fuisse. Is autem fuit *Lysanias* cuius hic Lucas meminit, ex posteritate nimirum *Lysaniae* illius qui eandem regionem, *Abilenam* dictam ab urbe *Abila*, *Chalcidenem* aliis ab urbe *Chalcide* tractus eiusdem, Antonio per Orientem imperante, obtinuit, post patrem *Ptolemaeum Mennaei* filium: a quo *Lysania* regio ista passim Ἀυσανίου οἶκος [*Lysaniae Possessio*], aut τετραρχία [*Tetrarchia*], aut etiam βασιλεία [*Regnum*], aut Ἀβίλα Ἀυσανίου [*Abila Lysaniae*] dici coeperat. At sicut post huius prioris *Lysaniae* mortem regio haec dicta est *Zenodori Tetrarchia*, ita post *Zenodori* mortem, aut conductione eius finita (nam locatam obtinuerat) cum alter hic *Lysanias*, priori cognominis, et quod non dubito ab eo ortus (solebant enim Romani Maiorum memoriam in posteris honorare) eandem regionem tenuit, dici iterum coepit *Tetrarchia Lysaniae*.

2. Ἄννα καὶ Καϊάφα] *Caiapham* tunc functam Pontificatu Maximo ex Iosepho apparet. Sed *Annas* sive *Ananus*, qui secundus ab illo Pontifex erat, id est, 120, prior nominatur, quod *Caiaphae* esset socer, ac proinde summae eo tempore auctoritatis, patre genitus Pontifice Maximo, et ante *Caiapham* functus Maximo Pontificatu: imo, ut credibile est, soceri gratia hunc honorem gener im-

pe-

petraverat. Sed et Iosephus semel sanctos Pontificatū solet ἀρχιερεῖς [summos Pontifices] appellare. Quod autem hic nomen ponitur *Annas* idem est quod Poenis effertur *Hanno*: nam Syrorum est α longum ut o efferre.

Ἐγένετο ῥῆμα Θεοῦ ἐπὶ Ἰωάννῃ, [factum est verbum Domini super Iohannem] Supra diximas de afflatu Prophetico dici solere, Ἐγένετο χεὶρ Κυρίου ἐπὶ τὸν δαίνα [Facta est manus Domini super illum], at de mandato dici solet, Ἐγένετο λόγος Κυρίου πρὸς τὸν δαίνα [Factus est sermo Domini ad illum], ut ex Esaiæ et Ieremiæ libris non uno loco videre est. Lucas, quia utraque locutio rem eandem notat, loquendi genera permiscuit, et ῥῆμα dixit ubi alii λόγον, ut et Paulus aliquoties, et Scriptor ad Hebraeos. Idem, quod hic apparet, loquendi genus est in Graeco initio Ieremiæ.

Ἐν τῇ ἐρήμῳ, [in deserto] In quo versabatur, muneri se praeparans. Imitatus est Batus ille apud Iosephum κατὰ τὴν ἐρημίαν διατρέβων [in deserto agens].

3. Εἰς πᾶσαν τὴν περίχωρον τοῦ Ἰορδάνου, [in omnem regionem Iordanis] Diversis in locis ad Iordanem sitis Baptismum exercebat, ut modo in Bethabara, Ioh. 1: 28, modo in Aenon apud Salim, Ioh. 3: 23. Ubi autem ille erat, eo confluebat ἡ περίχωρος τοῦ Ἰορδάνου, ut Matthaeus nos docet.

5. Πᾶσα φάραγξ πληρωθήσεται, καὶ πᾶν ὄρος καὶ βουνὸς ταπεινωθήσεται, καὶ ἔσαι τὰ σκολιὰ εἰς εὐθείαν, καὶ αἱ τραχεῖαι εἰς ὁδοὺς λείας. Omnis vallis implebitur, et omnis mons et collis humiliabitur: et prava fient recta, et aspera viae planae] Paulo ulterius quam caeteri verba Esaiæ prosequitur Lucas, quia illis satis fuerat locum indicare, hic omnia quae ad rem faciebant verba apponere maluit. Sequitur autem Lucas verbotenus LXX Interpretes, ut saepe. Nimum est anxia eorum περιεργία [curiositas] qui in dictis ἀλληγορούμενους [aliud innuentibus] singulas partes minutatim excutiant, et quaerunt quid cui respondeat, cum satis sit in re tota comparationem intelligi. Ita hic multa Origenes, atque alii arguantur, ut explicent qui sint montes, qui vallis; cum illud sufficere debeat, quod alibi dixi, munitoris officium scribi; ἐν τύπῳ [in typo] quidem apud Esaiam, ut sig-

ni-

nificetur omnia iam parata esse ad populum e Babylonia in Iudaeam postliminio reducendum; *διὰ τύπον* [*per typum*] vero, ad annuntiandam liberationem a servitute peccati et mortis, quae reditu illo figurabantur. Notum autem est, quoties magni Reges, cum exercitu praesertim, iter faciunt, praemitti qui hiantia solident, exstantia complanent, per devia compendium faciant, ne quid itineri, obstat aut moram faciat. Plenae sunt historiae. Iosephus cum Titi adventum ad Hierosolyma describit, *Ἀνεπλήσθη*, inquit, *τὰ κοῖλα καὶ χαράδρῳδῃ τοῦ τόπου*, *τὰς δὲ πετρώδεις ἐξοχὰς σιδηρῶν κατεργαζόμενοι χθιμαλὸν ἐποιοῦν πάντα τὸν χώρον*. [*Impleta sunt quae cava erant aut hiantia; tum vero saxorum exstantia auferentes totum solum aequabant*]. Plutarchus Gracchis: *Πιμπλαμένων δὲ τῶν κοίλων καὶ ζευγνυμένων γεφύραις ὅσα χεῖμαρροι διέκοπτον ἢ φάραγγες*, *ὕψος δὲ τῶν ἐκατέρωθεν ἴσον καὶ παράλληλον λαμβανόντων*, *ὁμαλὴν καὶ καλὴν ὕψιν εἶχε διόλου τὸ ἔργον*. [*Tum vero cavitatibus impletis et iunctis per pontes locis quos torrentes aut convalles interrompebant, ita ut ab utraque parte par esset et aequalis altitudo; pulchrum sane speciem opus hoc habebat*]. Xenophon ad hoc ministerium dilectos ὁδοποιούς [*viarum structores*] vocat. Recte autem arbitror quae apud Prophetam et Lucam futuro tempore enuntiantur, per imperativum exponi; *ἀναλογικῶς* [*proportionem servata*] tamen, ut nempe imperium illud de reditu ex Babylonia acceptum Dei potentiam significet, in Baptistae autem ministerio simul exigat humanum obsequium. Neque enim novum est, habere aliquid dissimile figuram et id quod per figuram innuitur. Sic et conversio hominis modo creationi, modo resurrectioni ex morte comparatur; cum in conversione suas habeat partes humanae voluntatis τὸ ἐκούσιον [*voluntarium*], in illis actionibus nullas.

6. *Καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ*, et videbit omnis caro salutem Dei] Paucis verbis omissis prosequitur Lucas Prophetæ verba. Sed apud Prophetam est, *Et videbit caro omnis pariter id quod ore Domini est pronuntiatum*. LXX autem pronomen addito nomine explicant satis commode, *Καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ*, ὅτι Κύριος ἐλάλησε [*Et videbit omnis caro salutem*

tem Dei, quam Dominus locutus est], unde hoc desumit Lucas. Diximus σωτήριον et σωτήριαν promiscue poni apud LXX. Sensus est, beneficium hoc salutare omnibus hominibus conspicuum fore, ut fuerat liberatio ex Babylonica captivitate. Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις [*Apparuit enim gratia Dei salutaris omnibus hominibus*], Tit. 2: 11. Sic Simeon, Σωτήριον, ὃ ἡτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων λαῶν [*Salutem, quam parasti in conspectu omnium populorum*].

8. Καὶ μὴ ἀρξήσθε λέγειν ἐν ἑαυτοῖς, *et ne coeperitis dicere*] Id est, μὴ λέγετε [*ne dixeritis*]. Similis πλεονασμὸς [*exuberantia*] Matth. 11: 7, 20, 12: 1, 16: 22, 24: 49, Marc. 1: 45, 6: 7, 10: 28, 13: 5, et apud hunc nostrum saepiuscule, ut 4: 21, 5: 21, 7: 24, 38, 12: 45, 14: 18, 30, 19: 45, Act. 1: 1.

10. Τί οὖν ποιήσομεν, *quid ergo faciemus*] Primus ad poenitentiam motus se prodit in petendo emendandae vitae consilio. Ita Act. 2: 37 Iudaei postquam κατενόησαν τῇ καρδίᾳ [*compuncti sunt corde*], quaerunt ex Apostolis, Τί ποιήσομεν, ἄνδρες ἀδελφοί; [*Quid faciemus, viri fratres?*] Et commentariensis timore subito percussus Paulum et Silam similiter affatur, Τί με δεῖ ποιεῖν ἵνα σωθῶ; [*Quid me oportet facere ut salvus fiam?*] Hominibus longa peccandi consuetudine corruptis non satis est generaliter praecipi ut *dignos poenitentia fructus faciant*, sed veniendum est ad praecepta quaedam particularia.

11. Ὁ ἔχων δύο χιτῶνας μεταδίδωτω τῷ μὴ ἔχοντι, καὶ ὁ ἔχων βρώματα ὁμοίως ποιείτω, *qui habet duas tunicas det non habenti, et qui habet cibos similiter faciat*] Ne putarent ablutionum et victimarum ceremoniis aliisque id genus ritibus se posse evadere iram Divinam, ostendit Baptista requiri veras animi virtutes, quarum praecipua Dilectio, quae dicitur καλύπτειν πλῆθος ἁμαρτιῶν [*operire multitudinem peccatorum*], 1 Pet. 4: 8. Sic Nabuchodonosoro Daniel dat consilium τὰς ἁμαρτίας ἐν ἐλεημοσύναις λυτῶν καὶ τὰς ἀδικίας αὐτοῦ ἐν οἰκτιρμοῖς πενήτων [*peccata eleemosynis redimendi et iniquitates misericordiae pauperum*], ut eum locum vertunt LXX. Et ipse Iesus infra 11: 41, Πλὴν τὰ ἐρόντα δότε ἐλεημοσύνην, καὶ ἰδοὺ πάντα καθαρά ὑμῖν ἔσιν [*Quantum potestis date eleemosynam,*

et ecce omnia munda sunt vobis). Ubi hac de re plenius agemus. Populariter autem dilectionem sive beneficentiam ab operibus maxime conspicuis descripsit, iubens ut aliorum egestatem ex eo quod ipsis supererat, supplerent, *ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τὴν ἔνδειαν* [*ex superfluo quod deest*], ut loquitur Aristoteles, *ἐκ τοῦ περισσεύματος τὸ ὑστέρημα* [*ex abundantia inopiam*], ut loquitur Paulus 2 Cor. 8: 14, quae optima beneficentiae regula est, neque naturalem nostri ouram nobis detrahens, neque nos patiens per delicias abati quorum penuria alii miserabiles vivant. Exprimit autem hoc ipsum Iohannes exemplo tum vestium tam ciborum, quia ea maxime usus humanus desiderat, et in iis supra modum congerendis et per luxum prodigendis maxime peccatur. Vide quod infra est 16: 1, ubi homo dives describitur splendido vestitu victuque, cum pauper interium popularis extrema fame consumeretur. Non longe hinc abit Martialis illud:

Ex opibus tantis veteri fidoque sodali

Das nihil, et dicis, Candide, Κοινὰ φίλων.

[*Res amicorum communes*].

Quare quod hic dicitur *δύο χιτῶνας*, satis apparet non ita accipiendum quasi plus una veste habere vetemur (nam neque Petrus neque Paulus ita superstitiose haec sunt interpretati, ut ex ipsorum exemplo apparet Act. 12: 8, 2 Tim. 4: 13), sed ut significetur damnari earum rerum affluentiam quarum inopia alios graviter premi videamus. Sic et *βρώματα* intelligenda sunt *τὰ περισσεύοντα* [*quae superflua sunt*]. Bene autem voce *μεταδιδόναι* hic utitur Lucas, quam et Aristoteles usurpat simili sensu. Sic et apud Paulum *ὁ μεταδιδούς* est *is qui beneficentiam in alios exercet*, Rom. 12: 8.

12. *Τελῶναι, publicani*] Iudaei scilicet Romanorum socii aut redemptores.

13. *Μηδὲν πλέον παρὰ τὸ διατεταγμένον ὑμῖν πρᾶσσετε; nihil amplius quam quod constitutum est vobis exigitis*] Praeter illa vivendi praecepta quae communiter ad omnes pertinent, hominum ordines hominesque singuli diligenter docendi sunt agnoscere ea flagitia quibus praeter caeteros laborant. Solebant autem publicani ab hominibus mercatoribus aut iter facientibus, et quibus incommodum

erat adversus ipsos iudicium exposcere, multo plus exigere quam publicitus erat constitutum: Zenonis Comici versus est:

Πάντες τελῶναι πάντες εἰσὶν ἄρπαγες.

[Quot publicani sunt tot raptores puta].

Διὰ τὴν πλεονεξίαν τῶν δημοσίων [propter publicanorum avaritiam], apud Strabonem. Adde Philonem De specialibus legibus ultimo. Apud Suidam veteri Scriptori publicanorum vita sic describitur: Πεπαρῆσιαισμένη βία, ἀγκυλίμητος ἄρπαγή, ἀναίσχυντος πλεονεξία,πραγματεία λόγων μὴ ἔχουσα, ἀναιδής ἐμπορία [Vis soluta, rapina non reprehensa, inverecunda avaritia, negotium ratione carens, impudens mercatus]. Theocritus vir sapiens interrogatus quae essent ferarum saevissimae, In montibus quidem, inquit, ursi et leones, in urbibus publicani et calumniatores. Apud Tacitum XIII Ann., *Et quae alia exactionibus illicitis nomina publicani invenerant.* Scholiastes ad Equites Aristophanis: Διεβέβλητο τὸ τοῦ τελῶνου ὄνομα, ὡς καὶ τοῦ Κλέωνος ὄντος τελῶνου καὶ ὑπὲρ τὸ τέλος τελωνοῦντος [Male audiebat nomen publicanorum, quia et Cleon erat publicanus et plus exigebat quam erat in lege publici]. Quantae audaciae, quantae temeritatis, inquit Ulpianus, sint publicanorum factiones nemo est qui nesciat: iccirco Praetor ad compeſcendam eorum audaciam hoc edictum proposuit. Paulus Iurisconsultus: Quod illicite publice privatimque exactum est, cum altero tanto passis iniuriam exsolvitur; per vim vero extortum poena tripli restituitur: amplius extra ordinem plectuntur: alterum enim utilitas privatorum, alterum vigor publicae disciplinae postulat. Cicero ad Q. Fratrem III, Causa publicanorum quantam acerbiter affert sociis, intelleximus ex civibus qui nuper in portoriis Italiae tollendis, non tam de portorio quam de nonnullis iniuriis portitorum querebantur. Expectabant nimirum publicani an Iohannes ipsis interdicturus esset publicorum redemptione; quippe cum multi Iudaeorum nefas ducerent vectigal pendere populo extraneo, et vel ob id solum publicanos, ut sacros atque intestabiles, abominarentur. Sed optimus hac quoque in parte Christi anteambulo vitae crimina ab ipso vivendi genere discrevit, demonstrans sua monita

non obitare tranquillitati publicae, quae in tanta hominum malitia sine tributis et vectigalibus defendi non potest: neque vero ad pietatem referre quorum sub imperio vivatur. Quod vero hic Iohannes publicanis dixit, dubium non est quin idem Herodi dixerit, dicturus et aliis Regibus si eos compellendi fuisset occasio. Nam quod publicanos facere vetat Lex etiam Civilis, idem Regibus esse nefas dictat ratio et Lex ipsa Naturae. Ut publica potestas, ita et tributa, non in usum huius aut illius, sed ad bonum commune sunt constituta. Quare illorum est muneris publica onera cum publicis necessitatibus aequare: ita quidem ut liceat his qui reipublicae praesident ex publicis obventionibus semet pro dignitate ratione sustentare, non item modum exigendi petere a suo et aulicorum mancipiorum luxu ac libidine, quae modum non habent. Hoc qui faciunt vere *πράσσουν παρά τὸ διατεταγμένον*, plus scilicet exigentes quam lex eius permittit cuius in Reges omnes summum est imperium.

14. *Στρατεύόμενοι, milites*] Aut Herodi, aut Philippo; aut etiam Romanis militantes Iudaei. Nam Romani Iudaeam partim suo, partim *Sebasteno*, partim *Caesareensi* milite custodiebant, ut nos docet Iosephus fine XIX Originum. *Caesareenses* autem Iudaei erant. Sicut autem militiam in praesidiis non defugiebant Iudaei, ita expeditiones sequi salva religione vix poterant; quia Sabbato ferre arma et magna itinera facere per legem vetabatur; adde quod permixti externis vix poterant observare traditam victus rationem: quas duas causas a Iudaeia obtendi solitas ad impetrandam *ἀσφαλίαν* [immunitatem a militia] liquet ex Dolabellae literis ad Ephesios quae apud Iosephum exstant: qui et a L. Lentulo Iudaeos religionia causa missionem impetrasse narrat. Alia causa quae interdum Iudaeos a militia arcebat haec erat, si adversus populares essent pugnaturi. Nam *κατὰ τῶν ὁμοφύλων ὅπλα λαβεῖν ἀθέμιτον* [contra populares arma sumere, nefas], inquit idem Iosephus. Cum Iudaei urbe Roma sub haec ipsa tempora iussi essent excedere, narrat Iosephus quatuor millia eorum militiae adscripta et missa in Sardiniam, punitos alios *μὴ θέλοντας στρατεύεσθαι διὰ φυλακὴν τῶν πατρίων νόμων* [quod militare nollent reverentia legum

avitatum]. At Alexandro Macedoni multos Iudaeorum militasse narrat idem Iosephus, sed prius pactos ne quid adversum religioni suae facere cogarentur. Hoc enim est quod ait ἐμμένοντας τοῖς πατρώοις ἔθουσι καὶ κατὰ ταῦτα ζῶντας [*manentes in moribus avitis et secundum eos viventes*]. Et in Disputatione adversus Appionem testem eius rei laudat Hecataeum, cuius haec sunt verba: Συνηκολούθει τις μετὰ τῶν ἄλλων τῶν παραπεμπόντων ἡμῖν ἱππέων Ἰουδαίων, ὄνομα Μοσόλλαμος [*Comitabatur autem nos inter alios equites Iudaeos, qui nos deducebant, quidam nomine Mosollamus*], id est, ὄνομα, quod nomen exstat 1 Par. 3: 19. Sed et ut Xerxi militasse Iudaeos probet adfert Iosephus hos Choerili versus de expeditione Xerxis:

Τῷ δ' ὅπιθεν διέβαινε γένος θαυμαζὸν ἰδέσθαι,
Γλαῦσσαν μὲν Φοίνισσαν ἀπὸ σομάτων ἀριέντες,
Ὁκέει' ἐν Σολύμοις ὄρεσι, πλατὴν ἐνὶ λίμνῃ,
Αὐγμᾶλοι κορυφᾶς, τροχοκούραδες, αὐτὰρ ὑπερθεῖν
Ἰππῶν δακτὺ πρόσωπ' ἐφόρουν ἐσκληρότα καπνῶ.
[*Inde sequebatur genus admirabile visu,*
Hi vero ore suo Phoenicia verba sonabant:
Et montes Solymos iuxta vada lata colebant,
Squallent ora, comis tonsura rotunda, superque
Horrida equum fumo capita indurata ferebant].

Quibus verbis Iudaeos equites describi Iosephus probat nomine *Solymorum*, et mentione *lacus*, quem ait esse Asphaltiten. At contra hanc Iosephi interpretationem duo obiicit magni iudicii vir. Prius est, *Solymos* montes antiquis Lycios intelligi. Sed id me non movet: cum haud dubie Romani a Graecis acceperint ut Iudaeos, quorum caput est Hierosolyma, truncato nomine *Solymos* appellerent: ex quo loquendi more nata est opinio Tacito memorata eorum qui Iudaeos ex Lyciis ortos putarent. Et sane Lycios lingua usos Phoenissa, id est, Syriaca aut ad eam accedente, quis credat? Alterum validius est, quod equites isti vocantur τροχοκούραδες [*in orbem tonsi*], cum Iudaeis in orbem tonderi interdicit lex Mo- sis Lev. 19: 27. Hoc cum negari non possit, neque vero credibile sit Iudaeos ita communiter a legis praecepto recessisse, probabile est a Choerilo Arabas quosdam Iudae-

daeorum vicinos describi, sed confusis popalorum finibus, quemadmodum et *Idumen* pro *Iudaea* ponunt Poetae. Nam *Saracenos in orbem tonderi solitos* narrant vetera scholia ad dictum Levitici locum. Sed de Iudaeis qui Alexandro militaverunt illustris est eius quem dixi Hecataei locus alter, quo narrat: *Ἀλεξάνδρου ποτὲ ἐν Βαβυλῶνι γενομένου, καὶ προειλομένου τὸ τοῦ Βήλου πεπτωκὸς ἱερὸν ἀνακαθῆναι, καὶ πᾶσιν αὐτοῖς τοῖς στρατιώταις ὁμοίως φέρειν τὸν χοῦν προστάξαντος, μόνους τοὺς Ἰουδαίους οὐ προσχεῖν, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ὑπομεῖναι πληγὰς καὶ ζημίας ἀποτίσαι μεγάλας, ἕως αὐτοῖς συγγνόντα τὸν βασιλέα δοῦναι τὴν ἄδειαν* [*Cum aliquando Babylone esset Alexander et vellet is Beli templum quod conciderat reponere, et omnibus militibus praecepisset humum aggerere, solos Iudaeos non opitulatos, imo et verbera et multas graves pertulisse, donec Rex eis ignoscens laboris talis gratiam fecit*]. Omnino enim verba illa τοῖς στρατιώταις exigere videntur ut haec de Iudaeis Alexandro militantibus, non de his qui a Nabuchodonosori tempore Babylone habitabant, intelligantur. Etiam in Pompeii castris fuisse Iudaeos testis est Appianus Civilium bellorum libro secundo. Lib. XVI in Aelii Galli exercitu quingentos fuisse Iudaeos Strabo narrat. Militasse eos et Antiocho et Demetrio et Ptolemaeis docent Iosephus, Maccabaicorum Scriptores et Eusebius; missos ab Herode qui Antonio contra Caesarem militarent, Plutarchus. Quod vir eruditus putat eam cohortem quae a Pontio Pilato Pontificibus concedi solebat e Iudaeis fuisse, cur probari nobis non possit, ad historiam Dominicae passionis in Matthaeo lector inveniet. — Christianos partim consilio magis quam praecepto abstinuisse a militia alibi ostendimus; nisi si quando militia coniuncta erat cum necessitate impii cultus, aut cum piorum vexatione, quibus temporibus omnino militare nefas ducebant. Non omnes sane Christianos primis illis temporibus abstinuisse a militia, praeter id quod de Marco Imperatore et de Thebaea legione narratur, exstant Veterum testimonia. Clemens Alexandrinus, ubi convenientem Christiano habitum praescribit, feminas quidem vult esse calceatas, at viros non item nisi in militia: *Ἄνδρες δὲ εὖ μάλα ἀρμόδιον, inquit, ἀνυποδησίᾳ, πλὴν εἰ μὴ στρα-*

πείσσο [*Viro maxime convenit nudis incedere pedibus; nisi forte militet*]. Tertullianus Apologetico: *Navigamus et nos vobiscum, militamus et rusticamur et mercamur. Mox eodem libro castra dicit impleta a Christianis. Et libro De Corona narrat ab uno multorum Christianorum militum coronam capiti non impositam, quem laudans ait, O militem in Deo gloriosum. Item: Solus scilicet fortis inter tot fratres commilitones, solus Christianus. At libro De Idololatria disputat an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti; etiam caligata vel inferior quaeque, cui non sit necessitas immolationum vel capitalium iudiciorum; et ad haec Iohannis verba et Centurionis laudatam fidem respondet, omnem postea militem in Petro exarmando discinctum. Paulo suspensius tractat quaestionem eandem dicto De Corona libro, quaerendum putans an in totum Christianis militia conveniat. Sed quae adfert ne licere videatur, pleraque, ut et illa quae de Iudaeis supra afferebamus, illorum temporum erant propria; ut quod pro templis excubare saepe, et coenare in templo cogenterentur, quod corpora mortuorum cremarentur, non sepelirentur. Ac tandem distinguit, ut alia sit eorum conditio quos militia prae-ventos fides posterior invenit, quales erant, quos Iohannes ad lavacrum admittebat; suscepta certe fide aut deserendam militiam, aut omni modo cavendum ne quid adversus Deum committatur: ubi et hoc adiicit: *Apud hunc, Christum, tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles infidelis, non admittit status fidei allegationem necessitatis.* Narrat Eusebius Diocletiani temporibus Christianos milites militasse desiisse *ἵνα μὴ ἐξαργυρῶνται* [*ne cogenterentur Christum abnegare*]. At Lactantius, qui iam sub Christiano vixit Imperatore, quo tempore militiae pericula si non omnia pleraque tamen cessabant, cum negat fieri posse ut qui vere iustus sit belligeret, vere iustum non quemvis sed magni profectus Christianum videtur intelligere: nam et navigaturum eum negat. Eundem sensum habet Origenis illud: *Οὐκ ἔτι γὰρ λαμβάνομεν ἐκ ἔθνος μάχαιραν, οὐδὲ μαρτύρομεν ἐτι πολεμεῖν, γεγόμενοι διὰ τὸν Ἰησοῦν υἱοὶ τῆς εἰρήνης, ὃς ἐστὶν ἡμῶν ἀρχηγός* [*Non ultra gladium sumimus in gentem ul-*
*lam,**

lam, neque ultra bellare discimus, facti per Jesum, qui Dux noster est, pacis filii]. Item Origenes Celsa detractionem militiae Christianis obiicienti hunc in modum respondet: *Εἴτα δὲ καὶ ταῦτ' εἵπομεν ἂν πρὸς τοὺς ἄλλοι-
 τῶν; τῆς πίστεως καὶ ἀξιοῦντας ἡμᾶς στρατεύεσθαι ὑπὲρ τοῦ
 κοινοῦ καὶ ἀνθρώπων; ἀναιρεῖν, ὅτι καὶ οἱ καθ' ὑμᾶς ἱερεῖς
 ἀγαλμάτων τιγῶν καὶ νεωκόροι, ὧν νομίζετε θεῶν, τηροῦσιν
 ἑαυτῶν ἀμίαντον τὴν δεξιὰν διὰ τὰς θυσίας, ἢ ἀναιμάκτοις
 χερσὶ καὶ καθαρᾷ; ἀπὸ φόβων προσάγωσι τὰς νενομισμένας
 θυσίας οἷς φατέ θεοῖς· καὶ οὐ δῆπου πολέμου καταλαβόντος
 καὶ τοῖς ἱερεῖς στρατεύετε· εἰ οὖν τοῦτ' εὐλόγως γίνεται, πόσῃ
 μᾶλλον ἄλλων στρατευομένων καὶ οὗτοι στρατεύονται, ὥς ἱερεῖς
 τοῦ Θεοῦ καὶ θεραπεύται, καθαρὰς μὲν τηροῦντες τὰς δεξιὰς,
 ἀγωνιζόμενοι δὲ διὰ τῶν πρὸς Θεὸν εὐχῶν ὑπὲρ τῶν δικαίως
 στρατευομένων καὶ ὑπὲρ τοῦ δικαίως βασιλεύοντος; [*His qui
 a fide alieni pro Republica militare nos iubent et homi-
 nes occidere, ita respondebimus, Hi qui simulacrerum
 vestrorum sunt sacerdotes, et Deorum, quos putatis,
 flamines, dexteras puras servant sacrificiorum ergo, ut
 ea incruentis et nulla caede maculatis manibus offerant
 iis qui creduntur Di; neque, si quod exoriat bellum,
 sacerdotes adscribuntur numeris. Quod si id ratione non
 caret, quanto magis; ceteris militantibus, illi quoque
 suo modo censendi sunt militare, tanquam Dei sacerdo-
 tes atque cultores, qui manus quidem servant puras,
 sed precibus apud Deum gerant pro his qui iuste mili-
 tant, et pro eo qui iuste regnat?*] De Canone Niceno,
 aliaque ad hanc rem pertinentia ad caput Matthaei 5
 tractavimus.*

Μηδένα διασεισῆτε, neminem concutiatis] Usurpant qui-
 dem hanc vocem Graecorum Scholiastae, sed postquam
 Graecia facta erat Romani iuris. Omnino arbitror ex-
 pressam ex Latina voce *concutere*, unde in Pandectis
 titulus De Concussione, in Basilicis περὶ διασεισµῶν. Est
 autem *concutere* terrore injecto pecuniam aut simile quid
 alicui exprimere: quod militibus nimium quam familiare.
*Omnia, inquit Tacitus, tanquam urbes hostium urere, vas-
 tare, rapere: quos bene Curtius vocat populatores terrae
 quam a populationibus vindicare debebant.* Invenalis aut
 quisquis est Scriptor Satyrae de commodis militiae:

*Commeda tractemus, primum communia, quorum
Non minimum illud eris, ne te pulsare togatus
Audeat; imo et si pulsetur dissimulet, nec
Audeat excusos Praetori ostendere dentes,
Et nigram in facie tumidis livoribus offam,
Atque oculum medico nil promittente relictum.*

Et mox:

— Dignum erit ergo

Declamatoris mulino corde Vagelli,

Cum duo crura habeas, offendere tot caligatos.

Adversus hanc militum insolentiam exstat edictum illud apud Cassiodorum: *Vivant cum provincialibus Iure Civili, nec insolescat animus qui se sentit armatum, quia clypeus ille exercitus tui quietem debet praestare paganis.* Hellenistae, quod hic Lucas dixit διασείν, solent exprimere verbo ἀποβιάζειν, ut LXX Prov. 22: 22, Aquila et Theodotio Prov. 28: 24. Idem est ἐκπύζειν 1 Sam. 12: 3, 4.

Μηδὲ συκοφαντήσητε, neque fraudetis] Vox Hebraea *pev*, quam per *συκοφαντεῖν* saepe exprimunt LXX, modo generalis est et tam late patet quam *ἀδικεῖν* [*iniuste agere*], ut Ier. 22: 3, ubi LXX vertunt *διαπράζειν* [*rapere*], et apud hunc Scriptorem infra 19: 8, modo specialis, ut significet propius ad usum Graeciae, *dolo*, aut certe *occulte*, non vi aperta, *aliquid surripere*; quam propriam vocis *pev* esse significationem indicat Rabbinus Salomo. Solent autem milites interdum (neque enim semper id lubet) iniuriis causas aliquas, quantumvis falsas atque absurdas, praetexere. Quam morem sub Lupi fabula Aesopus non illepide descripsit, cuius sententiam Latinis versibus ita exprimit Phaedrus:

Ad rivum eundem Lupus et Agnus venerant

Siti compulsi: superior stabat lupus,

Longaeque inferior agnus: tunc facie improba

Latro incitatus iurgii causam intulit:

Cur, inquit, turbulentam mihi fecisti aquam

Istam bibenti? Laniger contra timens,

Qui possum, quaeso, facere, quod quereris, lupo?

A te decurrit ad meos haustus liquor,

Repulsus ille veritatis viribus,

Ante hos sex menseque male, ait, dixisti mihi,

Re-

*Respondit agnus, Equidem natus non eram.
At pater hercle tuus, inquit, maledixit mihi.
Atque ita correptum lacerat iniusta nece.
Haec propter illos scripta est homines fabula,
Qui fictis causis innocentes opprimunt.*

Scriptor eius quam dixi Satyrae:

— *Citius falsum producere testem*

Contra paganism possis, quam vera loquentem

Contra fortunam armati contraque pudorem.

Quod autem hic dicitur διασείειν et συκοφαντεῖν respicit locum 1 Sam. 12: 4, וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע אֱלֹהִים בְּקוֹלְךָ וְנִסְּתָה מֵעַל הָעָם וְנִסְּתָה מֵעַל הָאָדָם וְנִסְּתָה מֵעַל הָאֱלֹהִים.

Καὶ ἀρχεῖσθε τοῖς ὀψωνίοις ὑμῶν, et contenti estote stipendiis vestris] Ὀψώνια Graeci vocant non sola stipendia, sed omnia, ut Marcianus loquitur, *militiae merita*, in quibus est et annonae praebitio et alia commoda quae sub Imperio Romano erant non invidenda, si laborum militarium iusta habeatur ratio: et sic Iudaei usurpant vocem ~~ΚΙΝΔΕΝ~~ ex Graeca ista deductam. Sicut ergo publicanis praescripserat Iohannes ne plus exigenter quam ferret lex publici, ita hic iubet milites publicitus constituti praemiis contentos esse. Solent enim invenire mille praedandi vocabula: atque adeo tritum est in multorum ore proverbium, *Satius esse de alieno vivere quam unde vivas non habere. Vivere autem est illis non naturae desideriis satisfacere, sed popinis et lupanaribus indulgere.* Videtur hoc Baptistae praeceptum in animo habuisse Iosephus cum militibus suae curae traditis praecepit, *μὴ ἀρπαγῇ λαμβάνειν τὰς χώρας, ἀλλὰ σκηνοῦν κατὰ τὸ πεδίον, ἀρχομένους τοῖς ἐαυτῶν ἐφοδίοις* [non vi invadere regiones, sed in agris tentoria figere, et contentos esse suis stipendiis]. Nam Iosephum Iohannis placita sectatum aliquatenus fuisse alibi monuimus. Simile illud Aureliani apud Vopiscum de milite: *Annona sua contentus sit: de praeda hostis, non de lacrymis provinciarum vivat.* Et Valentiniani ac Valentis: *Coenaticorum nomine milites et super his stantes nihil penitus a provincialibus accipere audeant. Sciant enim milites quod oportet eos commoda sua, quae in annonarum perceptione adipiscuntur, accipientes, extrinsecus detrimentis provinciales non afficere.* Mirum in modum mihi placet quod

hunc in locum annotat vir Graece doctissimus et raræ pietatis, dixisse haec Baptistam legitimis militibus, qui in praesidiis agebant maximam vitae partem, nec nisi magnis de causis (quae erat Romanorum gravitas) in hostem ducebantur. Quod si ad eum venissent quales nunc plerique sunt militum, non uni imperio addicti, sed per omnem orbem terrarum bella aucupantes,

Fenalesque manus, ibi fas, ubi plurima merces,
qui maiore ex diverso mercede ius fasque exuunt, neque vident cur sed quanti aut alios iugulent, aut ipsi iugulentur, profecto non aliud illis dixisset Baptista; quam si salvi esse vellent relinquendum vitae genus, non iam dicam ab omni pietate sed ab omni humanitate abhorrens et vere belluinum.

15. Προσδοκῶντος δὲ τοῦ λαοῦ] Oratio ἁλλειπτική [*defectiva*]. Sensus est: *Expectante populo* quo evasurus esset Iohannes, quid de illo constituturus esset Deus.

16. Ἀπεκρίνατο Ἰωάννης, ὑπασί λέγων, respondit Iohannes, dicens omnibus] Postquam scilicet diversis populi sermonibus permoti Senatores Iudaeorum legatos ad ipsum miserant, ut Apostolus Iohannes narrat. Contigit quidem hoc post Christum baptizatum; sed opportune a Luca connectitur narrationi rumorum qui de Iohanne spargebantur, ut non minus sciretur quem ipse se professus esset quam quis esset ab aliis habitus. Certe et infra Lucas temporum ordinem posthabuit, cum de Iohanne in vincula coniecto quam de Christo baptizato prius meminit. Sed voluit primum Iohannis historiam percurrere, ut deinde res Christi continua serie pertexeret: quod facere solent etiam optimi Annalium conditores, ut alibi diximus. Non obstat huic interpretationi quod Iohannes dicit, μέσος ὑμῶν ἔστηκεν [*medius vestrum stetit*], tres autem alii ἔρχεται [*venit*] aut ἐρχόμενος [*venturus*]. Sensus enim est eum qui Spiritu copiosissimo discipulos suos esset perfusus iam tum quidem vivere inter Iudaeos, sed tempus instare quo magis magisque omnibus innotesceret.

17. Εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ, in horreum suum] Non minus hoc αὐτοῦ ad Christum referri debet quam quod praecessit ἄλωγα αὐτοῦ [*aream suam*]: neque aliter acceperunt veteres Interpretes.

18.

18. *Εὐηγγελίζετο τὸν λαόν*] Id est, bono dogmate populum imbuēbat. Constructio Hellenistica; qualis et illa in Actis 8: 25, *Πολλὰς τε πόδας τῶν Σαμαρειτῶν εὐηγγελίσαντο* [*Multis Samaritarum vicis euangelium annuntiabant*]: et 8: 40, *Εὐηγγελίζετο τὰς πόλεις πάσας* [*Euangelium annuntiabat civitatibus omnibus*]: et 14: 20, *Εὐαγγελισάμενοι τε τὴν πόλιν ἐκείνην* [*Cum euangelium annuntiassent civitati istā*]. Hinc et passive dicitur *πτωχοὶ εὐαγγελίζονται* [*pauperes euangelizantur*].

19. *Ὦν ἐποίησε πονηρῶν ὁ Ἡρώδης*, de omnibus malis quae fecit Herodes] Repetitum nomen vice pronominis, more Hebraeo. Sic 1 Cor. 1: 8, 1 Thess. 3: 12, 2 Thess. 3: 7, 8. Adde, si placet, Gen. 19: 24, Num. 10: 29, Ps. 82: 1.

20. *Προσέθηκε καὶ τοῦτο ἐπὶ πᾶσι*, adiecit et hoc iis omnibus] Ut solent scelera in scelera ducere. Vide quae ad Matthaeum diximus.

21. *Καὶ προσευχομένον, et orante*] Ostendit Christus suo exemplo cum Baptismo iungendas preces: quod observatum ab his qui ex Christi disciplina baptizabantur ex Iustino annotavimus.

23. *Καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς ὥσει ἐτῶν τριάκοντα ἄρχομενος ὢν*, et ipse Iesus incipiebat iam esse circiter annorum triginta] Omnino rectior videtur constructio si ὢν superioribus iungamus. Neque enim recte dicitur *ἄρχομαι ἐτῶν τριάκοντα*, sed potius *ἄρχομαι ἔτους τριακοσθοῦ*, quod est annum ago tricesimum. At *ἄρχομαι ὢν ἐτῶν τριάκοντα* est *incipio iam esse tricenarius*, quod non dicitur nisi post impletum annum tricesimum: sicut *anniculus* quis dicitur Iuris Romani auctoribus non statim ut natus est, sed trecentesimo sexagesimo quinto die. Quod ut recte observavit vir in omni literarum genere summus, ita eidem assentiri non possum cum ὥσει hoc Lucae loco putat esse positum vice Caph Veritatis, ut Hebraei vocant. Nam id Caph Graeci per ὡς exprimunt, ut cum dicitur *δόξαν ὡς μονογενοῦς* [*gloriam tanquam unici*]: quod ipsum locum non habet nisi cum res altera alterius nota est, ut maiestas illa docebat Iesum esse Dei Filium unicum. At hic non est ὡς sed ὥσει, quod numero aut mensurae additum significat id quod dicimus *circiter* aut *admodum*,
ut

ut Matth. 14: 21, Marc. 6: 44. Infra 9: 14, 22: 41, 23: 44, Ioh. 4: 6, 6: 10, 19: 14. Neque illa rei alterius per alteram notatio hic locum habet. Veterum multi, cum hoc satis perspicerent, putarunt per *ὥσεί* significari aliquid ad annum tricesimum Christo defuisse; quorum sunt Irenaeus et Epiphanius, qui Novembri Christum vult baptizatum, cum natalis eius Ianuario immineret. At hoc si Lucas voluisset quid opus fuerit addere illud *ἀργύμενος*. Deinde omnino haec tam accurata descriptio tempus aliquod legitimum respicit. Lex quae exstat Num. 4: 3 et 47, addita historia 1 Paral. 23: 2, 3, diserte docet Levitas iustam functionem demum aggressos cum essent בני שלשים שנה, id est, *tricenarii*, quanquam, ut alia lex docet Num. 8: 24, anno vicesimo quinto exacto iaciebant ministerii sui rudimenta; quomodo et apud Achaecos aliasque gentes tricesimus annus legitimus ad gerendos magistratus. Ad hoc exemplum voluit Deus et Baptistam (qui sex mensibus natu maior Christo, tanto etiam ante munus suum est auspicatus) et ipsum Christum anno demum tricesimo peracto exordiri functionem ipsis mandatam. Neque tamen nulla vis est particulae *ὥσεί*. Solet enim *circiter* tempus aliquod factum aliquid dici, non minus ubi aliquid excedit quam ubi deest ad praecisam notationem, ut videre est et infra 22: 59, et apertissime 23: 44, collato Marci loco 15: 33. Significat ergo Lucas Christum non ipso natali die, sed aliquot post diebus venisse ad Baptismum, quod ipsi auspicandi muneris initium fuit. Ac ne haec interpretatio omni Veterum auctoritate destituta credatur, sciendum est ita sensisse Chrysostomum, qui Christum ait venisse ad Baptismum post annos triginta. Adde quod de Iosepho Iacobi filio, qui non dubiam Christi gessit imaginem, quo tempore Aegypto praeponitur annotat Moses fuisse eum בן שלשים שנה, id est, ut LXX transferunt *ἑτὼν τριάκοντα*. Ad exemplum legis Hebraeae et Domini ipsius, Iustinianus constituit eum qui eligeretur Episcopus excedere debere trigesimum aetatis annum, Novella CXXXVII. Olim ne Praebyter quidem ante eam aetatem legebatur, ut videre est Synodi Neocaesariensis Canone XI.

Τὸς Ἰωσήφ, τοῦ Ἰηλ, *filius Iosephi, qui fuit Eli*

in

in conciliando stemmate quod est apud Matthaeum et isto quod Lucas posuit magnopere sudarunt veterum et recentiorum. Scriptorum ingenia: neque id mirum, cum ab hostibus Christianismi tantus in ipso limine dissensus obici his libris quotidie soleret. Sed qui gnari sunt morum Populi Iudaei, sciunt multas esse posse γενεαλογίας [*generis recensiones*] quae pugnare videantur, nec tamē pugnent; idque non uno modo accidere solere; ut ex iis libris quos Iudaei nobiscum agnoscunt facile est probatu. Quum vero multae sint conciliandi rationes, quae sit optima, post tot secula, amissis pridem tabulis omnique memoria, difficile dictu est: vereque hic illud vetus locum habet,

Qui bene coniexit, vatem perhibebo optimum.

Facillime se hinc expediunt qui ubi τοῦ Ἰησὺς dicitur, filium interpretantur generum; aut etiam non ad Iosephum hoc sed ad Iesum referunt, ut ipse sit τοῦ Ἰησὺς, nepos. scilicet. Sed ut non est negandum generos filios. posse dici, ita in generis recensione, nullo addito discriminis signo, quod erat facillimum, rem adeo diversam communi voce indicari, vix sit credibile. Nec magis patitur ordo ille perpetuus illud τοῦ Ἰησὺς referri ad id quod erat remotius, praesertim cum si id ageretur verbum ἐνομίετο [*putabatur*] verbum aliud oppositum, puta ἦν δὲ [*fuit autem*], aut simile, postularet. Multum nomines fuisse Hebraeos qui dicunt, dicunt quod verum est et multis veteris Scripturae locis probari potest. Sed ut inter Davidem et Salathielem nullum nomen congruat, neque item inter Zorobabelem et finem stemmatis, praesertim cum ab Abrahamo ad Davidem nomina omnia congruant, ex sola τῆς πολυνουμίας [*appellationis multorum nominum uni datae*] causa accidisse non facile concedet qui indicio valebit. Quare multo rectius iudicasse putandi sunt qui causam diversitatis hanc adferunt, quod Sanguinis et Iuris successio modo conveniat, modo discrepet: illius arbitra est natura, huius lex Civilis. Et liberi quidem etiam heredes; sed non et qui heredes liberi, cum saepe agnati a satis remoto gradu ad cernendam hereditatem vocentur, quoties propior gradus deficit. Sed qui hoc recte viderunt, plerique existimarunt

ne dubitandum quidem quin Matthaeus Naturae ordinem sequatur, Lucas Iuris: quippe verba aiunt esse aperta, in Matthaeo quidem ἐγέννησε [*genuit*], in Luca autem ἐνομίζετο [*putabatur*], quorum illud sit naturale, hoc legitimum. Habet hoc speciem veri, et fulcitur auctoritate antiqui Scriptoris Africani. Sed et eum Scriptorem in multis rebus non tam diligentia quam iudicio et linguarum cognitione destitutum labi probatu proclive est. Et quod vim vocum attinet, primum illud ἐνομίζετο non ad totum stemmatis contextum pertinet, sed ad Iesum solum, qui Iosephi filius non erat, sed vulgo putabatur. In caeteris autem ἐνομίζετο locum non habet; nisi dicere lubeat et Davidem νομισθῆναι *filium Iesse*, et *Iesse filium Obed*, atque ita deinceps caeteros ad Adamum usque. Ego vero non coniecturis, sed liquidis, ni fallor, rationibus adductus certissimum arbitror a Matthaeo spectari Iuris successionem. Nam eos qui Regnum obtinuerunt, quod erat τῶν πρωτογόνων [*primogenitorum*], privato nemine admixto, recenset. Deinde, Ἰεχονίας, inquit, ἐγέννησε τὸν Σαλαθιήλ [*Iechonias genuit Salathielem*]. Atqui eundem Iechoniam ob sua merita sine liberis hac vita exiturum non obscure Dei imperio praedixerat Ieremias 22: 30, ubi est Hebraea vox יָחִי, quae ἀτεκνον [*prole carentem*] significat Gen. 15: 2, Lev. 20: 20, 21, nec aliter ab Hebraeorum doctissimis intelligitur. Quare cum eidem Salathieli (nam cur diversos putemus non video) Neri parentem adscribit Lucas privatum hominem, Matthaeus autem Iechoniam, apertissimum est a Luca ius Sanguinis, a Matthaeo ius Successionis, et praecipue ius ad Regiam dignitatem spectatum; quod ius, sine liberis mortuo Iechonia et si qui alii erant e Salomonis posteris, ad Salathielem caput familiae Nathanis legitimo ordine devolutum est. Nam inter Davidis filios Salomonem Nathan sequebatur. Quod enim quidam in Achazia defecisse Salomonis posteritatem putant, non uni Sacrae historiae loco repugnat. Sed condonandus ille error est non tam hominibus quam seculo misere decepto ab Annianis Pseudophilonibus. Quod autem diximus, verum esse ostendit Scriptor Paralipomenon, qui cum rem notissimam de Iechonia sine liberis mortuo ignorare non posset, Iechoniae fi-

filium facit. *Assir*, Assiris aut ipsius Iechoniae (ambigua enim epnstructio est) *Salathielem*, lib. I, cap. III, 17. Malo enim cum Hebraeis et LXX *צמ* pro nomine proprio quam pro appellativo accipere, cum et ipsa, ni fallor, constructio id magis exigit. *Filium* ergo dicit Iuris successorem: nam eum in modum solet *γενεαλογεῖν* [*genus recensere*]. Neque id ipse ignorare nos patitur, nam paulo ante eodem loco filium Iechoniae fecerat *Sedeciam*, quem eiusdem Iechoniae patrum fuisse negari non potest, cum manifestum habeamus testimonium 2 Reg. 24: 17. Quo loco cum Hebraea lectio nihil habeat ambiguitatis, Graeci codices quidam habent recte *πατράδελφον* [*patruium*], quomodo et Iosephus in hac historia; alii ex loco Paralipomenon *υἱόν*. Sicut ergo *filius* Paralipomenon Scriptori dicitur qui Iuris est successor, etiam *patruus*: ita Matthaeo *γενναῦν* dicitur qui heredem aliquem relinquit, Iuris scilicet fictione. Sicut et adoptivos parentes Latini per similem *κατάχρησιν* [*abusionem*] *genitores* vocant. Et Hebraei, quod plus est, genitum ex fratre mortui vocant *ipsius mortui semen*. Simili modo *τεκνοποιῖσθαι* [*gignere prolem*] Xenophonti in Laconica Republica is dicitur qui alium virum ad uxorem admittit, ut ipse secundum Laconica instituta partus pater dicatur. Similiter Augustum *natum Caesaris* vocat Ovidius initio *Metamorphoseon*, Germanicus autem Augustum *genitorem* suum in carmine *Arateo*. Sic et Lev. 18: 11 *מלה* quidam Hebraei sumebant de filio adoptato: et Num. 3: 1 filii Aaronis dicuntur *מלה* *generationes* Moysi, quia ab eo erant instituti. His accedit insuper quod vox Hebraea *מלה*, quae per *γενναῦν* exprimitur, extra originis fines usum suum late porrigit, ita ut res gestae alicuius vocentur *מלה*, Hellenistis, qui Hebraismos amant sequi, *γενέσεις* [*generationes*], ut Gen. 6: 9, Num. 3: 1, et alibi: et in Psalmo secundo Deus dicatur *genuisse* Davidem, cum eum ad Regnum evexit. Quum ergo in Salathielis persona apertissimum sit ius Successionis a Matthaeo respici, a Luca vero ius Sanguinis, si qui alibi Matthaeum ad ius Sanguinis, Lucam ad ius Successionis more desultorio transgredi dicant, non video quas adferre possint probabiles eius inconstantiae causas. Africanus, ut dixi,

se-

sedulus magis quam exacti per omnia iudicii, dum vobis illis *ἐγγρησε* et *ἐνομιζετο* plus aequo innititur, et deceptus ipse est et sequentium multos traxit in erroris sui assensum. Nam Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, Eusebius, Nazianzenus, atque alii velut agmine facto ipsum sequuntur, et Eli a Luca nominatum volunt patrem esse Iosephi iure legitimo, Iacobum autem Matthaeo nuncupatum patrem eiusdem iure naturali; cum rationes a nobis superius allatae contrarium potius persuadeant. Adde his, quod Lucas ad Adamum naturalem omnium satorem genus perducit; Matthaeus autem ab Abrahamo incipit, a quo incipiunt *αἱ ἐπαγγελίαι* [*promissiones*], unde ius potissimum oritur. His et illud accedit, quod Lucae numerus multo est plenior quam est Matthaei: nam Lucas inter Salathielem et Iosephum novendecim, ut vulgatae habent editiones, ut nos censemus, septendecim personas numerat; cum decem tantum recitet Matthaeus: quod manifestum est indicium aliquot personas a Matthaeo omissas. Quis enim credat ex duabus familiis ab eodem tempore ad idem tempus hanc alterum tantum habuisse *γενεῶν* [*personarum generatarum*] quam illa haberet? Omnino est hoc incredibile. Sed ipse Matthaeus non numerari a se personas, sed generis summam breviter indicari in *τεσσαρεσκαίδεκάδας* [*classes nominum quatuordecim*] tres memoriae causa digestam, satis aperte profitetur. Nam et inter Ioramum Regem et Oziam, qui idem Azarias, Achaziam, Ioam, Amaziam silentio transmittit, nempe ut ordini ad memoriae facilitatem instituto consulat: quod in Iuris successione demonstranda parum refert. Nam; ut dici solet, *heres heredis mei. heres meus est*. At qui naturalem seriem sequi velit, quod facit Lucas (eam enim ob causam a Davide ad Salathielem usque privatae fortunae homines memorat, ne ab eo ordine discedat), eum decet de gradu ad gradum, qua sanguis ducit, progredi, quod quin fecerit non dubitamus. Ac si quis tempora recte putet a Zorobabele ad Christum, videbit, secundum id quod plerunque accidit, totum id tempus personis ab illo recitatis recte expleri; a Matthaeo non item. Quare hinc quoque discimus a Matthaeo *τὸ νομικόν* [*id quod legale est*], a Luca

rē

τὸ φυσικόν [*id quod naturale est*] spectari. Sicut autem hactenus ab Africano compellor discedere, ita non omnino spernendum arbitror quod ab illo traditum, et quo nihil habemus antiquius. Laudabat ille eius narrationis auctores consanguineos Domini nostri, quos ob id Δεισπονοῦς [*Dominicos*] vocabant. Sed intervallum temporis quod inter Christum et Africanum intercedit facile patitur aliquam famae adulterationem: magis tamen credo ipsius Africani interpretatione corruptum quod recte acceperat, dum servire studet illi ὑποθέσει [*sumtioni*] quam sibi praelexerat, spectatum a Matthaeo Naturae ordinem; Legis a Luca. Cui coniecturae meae fidem haberi nolo nisi ipse dictis suis fidem sibi destruit. *Mathan*, inquit, *a Solomone ducens genus uxorem Estham duxerat, et ex ea filium genuerat Iacobum. Eadem Estha, mortuo Mathane, nupsit alteri viro Melchi e posteritate Nathanie, et ex eo Elin genuit. Eli sine liberis functo Iacobo frater eius, non quidem consanguineus sed uterinus, id est, ὁμομήτριος, ex lege viduam duxit, ex qua natus Iosephus natura fuerit filius Iacobi, lege τοῦ Ἠλὶ* [*ipsius Eli*]. Hic multa errari quis non videt? Nam lex τῆς ἐπιγαμβρεύσεως [*leviratus*] ad conservanda familiarum iura pertinebat: familiae autem ex agnatione censentur: quare Iacobo sine liberis functo prolem ei gignere debuit non uterinus, qui agnatus non erat, sed proximus eiusdem familiae ac nominis. Neque si uterinus sponte id officium praestitisset, propterea filius ex demortui nomine censi et in stemma referri ullo iure potuisset. Quare ut verum sit Melchin et Mathanem eadem usos uxore, id ad concilianda haec stemmata valere non potest. Est et alia traditio vetus, Epiphanio memorata, Iosephum hunc nostrum filium fuisse τοῦ Ἰακώβ, ἐπὶ κλην δὲ Πάνθηρ καλούμενον [*Iacobi, qui cognominatus fuerit Panther*]: quod omnino spernendum non puto: nam et ipse Iosephus appellatus eodem cognomento. Quippe et Celsus Mariam ait concepisse ἀπὸ τινος Πανθήρα τοῦνομα [*ab aliquo cui Panthera nomen*], quod a Iudaeis haud dubie acceperat: nam iidem Iesum Dominum nostrum *filium Panther* appellant, ut in libro חזקוני משה [*Expositionis Ecclesiastae*] et in libro עבודת עבודה [*De idololatria*]. Manavit ad pos-

teritatem et alia fama Graecis Scriptoribus memorata, Mariae patrem dictum *Iehoiakimum*, ei patrem *Pantherem*, Pantheri patrem *Barpantherem*, Barpantheri *Levin Melchi filium*: quod non est temere improbandum. Nam cum res ipsa loquatur, ut alibi ostendimus, Mariam fuisse *ἐπίκληρον* [*heredem*], ac proinde *κλήρων εἰς τοῦτο ἀναγκασάντων* [*iure successionis ita exigente*], ut recte loquitur Epiphanius, nupsisse proximo agnato, sequitur propinquo gradu iunctos inter se fuisse Iosephum et Mariam: quamobrem et ex Iosephi stemmate genus Mariae descendum nobis proponitur. Id autem apparebit verissimum si dicamus, ut illa significat narratio, eundem Levin patrum fuisse Iosepho, Mariae vero abavum. Quod autem *Panther* et *Barpanther* appellantur Mariae avus et proavus, eo factum arbitror quod cognomen gentilitium positum sit vice nominis per immemoriā oblitterati, ut fieri solet. Omnino enim *Panther* videtur commune fuisse vocabulum eorum qui a Melchi descenderant, forte et longiori parentum serie a Maccabaicis usque temporibus deductum ex rei alicuius memorabilis eventu. Coeperant enim illis temporibus cognomina quaedam gentilitia usurpari, sive ex nomine progenitoris, ut cognomen *Harmonasorum*, sive ex casu aliquo. Iam quod, collectis in unum traditionibus, atque ita acceptis ut nec cum Matthaeo nec cum Luca dissentiant, vero simillimum mihi videtur, subiiciam legentium iudicio, testatus, quod iam dixi, arbitraria haec esse, non explorata. Verum puto, quod οἱ Διοδόωτοι [*Dominici*] Africano dixerunt, Estham primum Matthani, deinde Melchi coniugem fuisse; itaque esse eos *ὁμοχρόνους* [*eiusdem temporis*]: in Matthane autem extinctam stirpem naturalem Abiudis, quae prima erat stirpiū prosatarum ex Zorobabele. Quare ex lege, viduae matrimonium ad sobolem in nomen mortui excitandam debitum ei qui princeps esset familiae secundae per Resam ab eodem Zorobabele venientis: atque eum fuisse Melchim, qui Iacobum genuerit, patris naturalis cognomine dictum vulgo *Pantherem*, legis autem aestimatione filium Matthanis mortui, et iuris omnis successorem. Huius Iacobi sine liberis functi ius devolutum ad Iosephum: atque ita Iosephum di-

dici *Iacobi filium*, non ex lege τῆς ἐπιγαμβρεύσεως [*leviratus*], sed quod hereditas eius ad ipsum pervenisset: quomodo Sedecias est *filius*, ut diximus, *Iechoniae*. Erat autem Iosephus, si recte rationem puto, filius fratris Iacobi, ac proinde Iacobus Iosephi patruus. Mariam autem, cum ab altero Melchis filio veniret, et esset ἐπίκλητος [*heres unica*], nuptam Iosepho, quia nemo exstabat propior ad cuius tutelam confugeret. — His nodis expeditis, una videtur restare difficultas, quomodo et Matthaeo et Lucae Zorobabel dicatur *Salathielis filius*, cum Paralipomenon Scriptor eum dicat *Pedaiae filium*, qui frater videtur fuisse Salathielis. Mihi planum videtur non agi ibi de Ethnarcha Zorobabele, quem Salathielis esse πρωτότοκον [*primogenitum*] omnibus erat notissimum, sed de alio gentis eiusdem, qui inter caeteros Regiae stirpis nominatur. Nam et liberi eius Zorobabelis alia habent nomina quam quae aut apud Matthaeum aut Lucam exstant: ita ut ad solutionem naturalis et legitimaee successionis confugere hic non liceat. Et apud Esdram, Nêhemiam, Aggaeum, Zorobabel Ethnarcha nusquam *Pedaiae*, semper, ut hic tam Matthaeo quam Lucae, *Salathielis filius* dicitur: atque ita eum saepe appellat Iosephus diligens harum rerum inquisitor. Huic autem Zorobabeli amplissimae a Deo factae erant promissiones de Regno in eius posteritate firmando; unde in eius personam non minus quam in Davidis et Abrahami concurrunt Matthaeus et Lucas. In his autem quae ante diximus ita rem exposuimus quasi duo illa nomina *Matthat* et *Levi* inter Elini et Melchin in contextu Lucae non extarent: cuius nostrae existimationis, ut et omissi Cainanis, causae mox suo loco reddentur. Sed cum magis veritas oculata fide quam per aures animis hominum infigatur (ut Iurisconsulti loquuntur cum de gradibus agunt cognationis) utramque tam Matthaei quam Lucae lineam spectandam exhibebo, Matthaei sinistro, Lucae dextro latere, in medium spatium reiectis nominibus quae uterque memorant. Quas autem personas Matthaeus omisit, ut τεσσαρεσκαίδεκάδας suas rotundaret, eas alio literarum genere subiiciam: eodemque subtexam Mariae aetemma:

ADAM.
 SETH.
 ENOS.
 CAINAN.
 MALELEEL.
 IARED.
 ENOCH.
 MATHUSALA.
 LAMECH.
 NOE.
 SEM.
 ARPHAXAD.
 SALA.
 HEBER.
 PHALEC.
 RAGU.
 SARUCH.
 NACHOR.
 THARE.

ABRAHAM.
 ISAAC.
 IACOB.
 IUDA.
 PHARES.
 ESROM.
 ARAM aut RAM;
 AMINADAB.
 NAASSON.
 SALMON.
 BOOZ.
 OBED.
 IESSE.
 DAVID.

SALOMO.
 ROBOAM.
 ABIA.
 ASA.
 IOSAPHAT.
 IORAM.
 Achazia.
 Ioas.
 Amasia.
 OZIAS, qui et AZARIAS.
 IOATHAM.
 ACHAZ.
 EZECHIA.
 MANASSE.

NATHAN.
 MATTATHA.
 MAINAN.
 MELEA.
 ELIAKIM.
 IONAN.
 IOSEPH.
 IUDA.
 SIMEON.
 LEVI.
 MATTHAT.
 IORIM.
 ELIEZER.
 IOSE.

AMON.

IOSIAS.

IECHONIAS, id est, Iehoiakim.

IECHONIAS alter, sine liberis mortuus.

SEDECIA, patruus et her. Iechon. poster.

Assir, post Sedeciam Iechoniae heres.

ER.

ELMODAN.

COSAM.

ADDI.

MELCHI.

NERI.

SALATHIEL,

Neri filius, heres Assiris et Iechoniae.

ZOROBABEL,

Salathielis filius et heres.

ABIUD.

ELIAKIM.

AZOR.

SADOC.

ACHIM.

ELIUD.

ELEAZAR.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

'Ανώρυμος.

MATTHAN, prior maritus
Esthae sine liberis mor-
tuus.IACOB, qui et *Panther*, Mat-
thanis filius legalis ex Es-
tha, frater Elis et Levis
natura.

RESA.

IOHANNA.

IUDA.

IOSEPH.

SEMEI.

MATTATHIAS.

MAATH.

NAGGA.

ESLI.

NAUM.

AMOS.

MATTATHIAS.

IOSEPH.

IANNA.

MELCHI, posterior maritus
Esthae, pater naturalis
Iacobi.

ELI-Levi.

IOSEPH,

filius Eli natura, Iacobi he-
res, Mariae agnatus proxi-
mus.

I

Barpanther.

I

Panther.

I

Iehoiakim, qui et
Eliakim.

I

Maria, Iosepho nupta.

Ali-

Aliquot personas quarum non exstant nomina inter Zerobabehia et Christi tempora interposui, quia sine illis expleri tempora satis commode non possunt: neque id novum in Matthaeo, cum, ut dixi, tres Reges continuos omittat. Quot hic omissi fuerint difficile dictu est, cum saepe eodem temporis spatio familiae inter se comparatae γενεαί [personas generatas] habeant una aut altera plures et pauciores; quod in omnibus stemmatibus videre est. Quia vero Mariae abavus Levi vocabatur, inde natus est error Veterum existimantium Christo ex natalibus etiam acquisitum Ius Levitici Sacerdotii: in quo multa sunt reprehendenda. Nam nomina quod attinet, ea communia erant Tribubus omnibus, ita ut et Levita Iudas, et ex Iuda genitus Levi diceretur; quod nemo mediocriter in istis literis versatus ignorat. Deinde vero Ius Levitici Sacerdotii non potuit nisi per mares ex maribus, ut Romani loquuntur, deferri. Quanto fuerat satius credere divino Scriptori ad Hebraeos, diserte neganti Tribum Iudae, ex qua ortus est Iesus, ullum habere ius succedendi in Sacerdotium; et propterea Christi Pontificium non esse Leviticum sed ἀναπαύων [non transiens per successionem] Regale, quale Melchisedeci fuerat. Illud addam, omnino me arbitrari Lucae stemma petatum ex tabulis publicis: nam in iis genera accurate admodum describi ac custodiri ad Excidium usque solita Iosephus testatur.

24. Τοῦ Ἐλ, τοῦ Μελεχί] Sic in antiquis exemplaribus fuisse, persuadeor argumentis quae a viro veri amante eoque et aliis nominibus mihi amicissimo Iohanne Cordesio duabus dissertationibus allata sunt. Nam Irenaeus diserte docet suo tempore tantum LXXII exstitisse γενεαί [personas] in Luca, eumque numerum eis signis exprimit ut de lectionis veritate dubitari non possit. Ad eum vero numerum reduci res non potest, nisi et Matthat et Levi hoc loco omittantur et infra Cainan. Africanus vero non minus aperte citat Lucae verba his duobus nominibus hoc loco omissis, et clare significat ipsi Eli patrem ἀμείων [nulla persona interposita] fuisse Melchim; quem et Eusebius sequitur, et in hexametro carmine de Genealogo Nazianzenus, et ad Matthaeum Hieronymus, et alicubi Augustinus. Putem causam additi nominis

Mat-

Matthae fuisse, quod id alterum esset nomen Melchis: nam id a Damasceno aliisque quibusdam ex fama aut libris amissis proditum est. *Levis* autem nomen itidem perperam insertum putem ab iis qui audissent ipsi Melchi filium fuisse Levin, quod nomen forte pro *Eli* substituendum putarunt; cum tamen is Levi non ad Iosephum, cuius hic genus traditur, sed ad Mariam pertineret, ad quam stemma non perducitur. Nec indignum notatu, nomina fere omnia Nathanis posterum spem in se ferre Regni quod Davidis posteritati promissum fuerat.

33. Τοῦ Ἀράμ] Ita LXX fine libri Ruth et Paral. 2: 9, ubi Hebraei habent ארם; at Syrus hic ארם. Est igitur ex Syriasmō additum Aleph fronti dictionis. Nam et Syri ipsi Hebraeis et Arabibus ארם vocabantur, ut Iob. 32: 2 et 2 Paral. 22: 6, cum ipsi se vocarent ארם, quod nomen apud alias quoque gentes usu invaluit; unde Ἀραμοί Graecis veteribus. Simile est quod מנמנא urbs dicta est מנמנא Ἀριμαθαία, ut supra diximus.

36. Τοῦ Σαλα, τοῦ Ἀρφαξάδ] Sic habent manuscripti Graeci aliquot quorum meminit Beza, et, quod petissimum est, antiquissima litera scriptus unus qui Lugdunensis Ecclesiae fuit, Cantabrigiam postea delatus; et alter in Angliam e Graecia nuper missus. Irenaei quoque numerus ostendit *Cainani* nomen non lectum eo tempore: nec certe eius quae nunc apparet lectionis indicia reperias ante quartum seculum. Omnino Cordesio assentior existimanti *Cainani* nomen hoc loco nec in primitivis Lucae, nec in Septuaginta Interpretum libris extitisse. De Luca, praeter ea quae diximus, rem credibilem facit Africanus, qui id nomen non agnoscit; De Interpretibus Septuaginta, quod Procopius Gazaenus notat, eum qui est in Genesi de Cainano locum ἀβελιόθαι [obelos notatum] tanquam supposititium; quod Theophilus Antiochenus in temporum supputatione Septuaginta illos sequens in nominum recensione omisso Cainano Arphaxadum Salae patrem facit; itemque Eusebius, ut Graece a Scaligero est editus, idque in ea genealogia quam ipse ait esse secundum Septuaginta; quodque alii secundum eosdem Interpretes tempora a se putari profitentes, ita putant ut constare ratio non possit nisi omittatur hic

Cainan: quos inter sunt Epiphanius haeresi LV et Orosius. His adde quod Septuaginta nomen hoc ex traditione aliqua hausisse dici non possint, cum Samaritana scriptio et Chaldaea versio, et quae eam secutae sunt aliae extra Graecum, codici Hebraeo consentiant, nec quisquam Hebraeorum Magistrorum tale quid tradiderit. Adde quod Abrahamum a Diluvio esse decimum, qui Cainano interiecto esset undecimus, non Hebraei tantum, quos inter Iosephus, affirmant, sed et ex Chaldaeis Berosus ab ipso Iosepho productus, et ex Graecis Eupolemas, cuius locum servavit Eusebius. Quae coniecturae me inducunt ut credam a scriptore aliquo libri, unde multa exemplaria fluxerunt, ex penultimo huius commatis capite nomen *Cainanis* hoc loco errore quodam repositum; quales repetitiones vitiosas ex perperam inspectis archetypis, aut dictantis hallucinatione, multis in libris occurrunt. Deinde cum late spargi ea lectio per Lucae exemplaria coepisset, Graecos Christianos etiam in versione Geneseos secundum Septuaginta inter Arphaxadum et Salam interposuisse nomen *Cainanis*; annis etiam additis, quo magis Lucae, quem sic scripsisse arbitrabantur, sua auctoritas constaret. Sed horum temeritatem tum alia quae diximus refellunt, tum quod Paralipomenon liber Graecus, cuiuscunque tandem is sit interpretis, in antiquioribus libris *Cainanis* huius novi nullum faciat mentionem.

38. Τοῦ Ἀδὰμ, τοῦ Θεοῦ] Syrus et Arabs, cum ubique *filii* nomen expresserint, hic mutarunt loquendi genus; neque dixerunt, *Adam, qui filius Dei*, sed *qui ex Deo est*; ne scilicet ex substantia Divina genitus crederetur. Ego illis potius assentio qui *filium Dei* dici putant Adamum creationis iure, atque eo gradu attolli animos ad credendam Christi genituram. Nam qui ex terra sine patre hominem primum potuit producere, idem efficere potuit ut Christus ex virgine sine patre nasceretur, imaginem illam Divinam ad quam Adamus erat conditus, non purgaturus tantum a peccati maculis, sed et in multo meliorem sortem reformaturus. Certe et Paulus illud Arateum laudat:

Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν,
[Nos *genus illius*.]

Et

Et Deus ipse hoc sensu *patrem* se vocat Deut. 32: 6. Addam Philonis locum, ubi et Deum *patrem Adami* nominat, et causas nominis facunde explicat, περί τοῦ πρώτου καὶ γηγενοῦς [*De illo primo et Terrigena*] hanc in modum loquens: "Ὅς ἐνεκα εὐγενείας οὐδενὶ θνητῷ σύγκριτος, χερσὶ μὲν θείαις εἰς ἀνδριάντα τὸν σωματοειδῆ τυπωθεὶς ἀκρότητι τέχνης πλασικῆς· ψυχῆς δὲ ἀξιωθεὶς ἀπ' οὐδενός ἐστι τῶν εἰς γέννησιν ἡκόντων, ἐμπνεύσαντος Θεοῦ τῆς θείας δυνάμεως ὅσον ἡδύνατο δέξασθαι θνητῇ φύσει· ἦν ἂρ' οὐχ ὑπερβολὴ τῆς εὐγενείας, μηδεμίαν τῶν ἄλλων αἰ δὴ ὠνομάσθησαν εἰς σύγκρισιν ἰλθεῖν δυναμένης; τῶν μὲν γὰρ τὸ κλέος ἐκ προγόνων εὐγενείας· ἄνθρωποι δὲ οἱ πρόγονοι, ζῶα ἐπικήρα καὶ φθαρτὰ, καὶ αἱ τούτων ἀβέβαιοι καὶ ἐφήμεροι τὰ πολλὰ εὐπραγίαι· τοῦ δὲ πατὴρ μὲν θνητὸς οὐδεὶς, οὐδὲ αἷτιος, ἀλλ' ἡ Θεός· οὗ τρόπον τινὰ γενόμενος εἰκὼν κατὰ τὸν ἡγεμόνα νοῦν ἐν ψυχῇ, θεὸν ἀκηλίδωτον τὴν εἰκόνα φυλάξαι καθ' ὅσον οἷόν τε ἦν ἐπακολουθήσαντα ταῖς τοῦ γεννήσαντος ἀρεταῖς, προτεθέντων εἰς αἰρέσεις καὶ φυγὰς τῶν ἐναντίων, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ, καὶ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς, τὰ μὲν ψευδῆ καὶ αἰσχροὰ καὶ κακὰ προθύμως εἰλετο, τῶν δὲ ἀγαθῶν καὶ καλῶν καὶ ἀληθῶν ἡλόγησεν [*Qui quod ad nobilitatem attinet neminem habet qui secum comparetur, manibus Divinis in simulacrum corporeum formatus summa arte figulari; anima autem donatus non ab ullo qui genitus esset, sed Deo inspirante ei tantum divinae facultatis quantum ferre poterat natura mortalis. Nonne haec ergo fuit eminentissima nobilitas, cum qua nulla alia posset contendere? Aliis enim gloria ex maiorum nobilitate; at maiores illi homines fuere, animal temporarium et corruptibile; fortunae eorum incertae ac diariae: illius vero nullus mortalis aut pater aut causa, sed Deus ipse. Cuius ille cum aliquo modo factus esset imago, nempe per mentem quae dux animae est, cum debuisset illam effigiem servare quam maxime fieri poterat immaculatam, imitando virtutes eius qui eum genuerat, cum ei ad eligendum et fugiendum proposita essent contraria inter se, hinc bonum, inde malum; hinc pulchrum, inde turpe; hinc verum, inde falsum; et falsa et turpia et mala sponte praetulit, bona autem et pulchra et vera contempsit*]. Iosephus quoque

de primis hominibus agens, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ γενόμενον [ab ipso Deo geniti]. Neque vero displicet mihi Veterum observatio, qui Matthaeum Indaeis scribentem eorum perduxisse volunt, ut ostenderet Iesum esse heredem Abrahami et Davidis, ac proinde ipsorum Messiam; Lucam autem, ut qui Graecis scriberet, ad ipsam generis humani originem stemma pertexuisse, ut significaret hunc illum esse qui communi bono generis humani natus in se credentibus collaturus esset ius filiorum Dei, quod Adamus et eum secuti homines amiserant, et quidem tanto excellentius quanto ipse genitus erat modo excellentiore.

CAPUT IV.

Ἐν τῷ Πνεύματι, a Spiritu] Infra 14, ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος [in virtute Spiritus]. Vide supra cap. 2: 27, et quae ad Matthaeum hoc loco.

2. Ἡμέρας] Dies civiles, id est, νυχθήμερα [dienocia] intelligit, quod alii Hebraico more dixerunt ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα [dies quadraginta et noctes quadraginta]. Neque id impedit quo minus reversus Christus intra eius temporis terminos Hierosolymis ἐν τῇ περικυλίῳ [in lorica Templi] fuerit. Nam cum statim relatus fuerit in solitudinem summa celeritate, exiguum tempus pro nullo reputatur.

Πειραζόμενος, tentabatur] Multis modis; quorum praecipui hic referuntur.

3. Τῷ λίθῳ τούτῳ] Cuius horum lapidum: quod pluraliter exprimit Matthaeus, ut alibi saepe.

5. Ἀναγαγὼν, sursum ducens] πρῶτον.

Ἐν στιγμή χρόνου] Ἐν ἀτόμῳ, ut Graecorum quidam loquantur. Bene nuper versum in puncto temporis, quomodo loquuntur Cicero et Caesar. Nam momenti significatio longius porrigitur. Hebraeum est וְהָא עֵשָׂא 29: 5.

6. Τὴν ἐξουσίαν ταύτην] Id est, omne hoc imperium. Syrus recte כְּחֵץ. Nam et LXX ὥς vertunt ἐξουσιάζειν [potestate uti]. Hinc passim videre est coniungi ἀρχήν [imperium] et ἐξουσίαν, et a sensu abstracto ad concretum, quem vocant, transferri.

καὶ

Καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν, et gloriam illorum] Ita et Latinus legit. At Syrus αὐτῆς [*eius*], ut referatur ad ἑξουσίαν. Sed rectum puto αὐτῶν, ut ad res ipsas demonstratas referatur; quomodo mox, ἔσαι σοι πάντα [*erunt tua omnia*].

Αὐτὴν, illam] Τὴν δόξαν [*gloriam*], quomodo et Syrus legit. Diabolus hoc loco et alibi, ut Sophistae solent, verum falso permiscet. Neque enim tam impudens erat ut Deo ius in Imperia abnegaret: ideo dicit παραδίδουσι [*tradita sunt*]. Sed iactat vim suam in rebus humanis agendis ferendisque, ob quam ἀρχὸν τοῦ κόσμου [*Princeps huius mundi*] ipsi quoque Christo dicitur. Falsum praecipue est in illo ὃ ἐὰν θέλω [*cui volo*]: id enim libertatem significat alieno arbitrio non subiectam, quae Deo illis ipais verbis ut propria tribuitur Dan. 4: 22. Tandem ergo dicit Diabolus quasi diceret Deum ab humanarum rerum respectu curam suam avertisse: quae opinio fons est ἀθεότητος [*impietatis*].

7. Ἐνώπιόν μου] *In mei honorem*: quod μοι [*mihi*] dixit Matthaei Interpres. Nam quod saepe per dativum dicitur id alibi exprimitur per ἔνῳ aut ἔνῳ, Graece ἐναντίον aut ἐνώπιόν τινος. Dativus est Hebraice et Graece 3 Reg. 19: 18, et Graece Rom. 11: 4, ubi Latine *coram*: quod Ier. 29 in dativo, id 2 Paral. 25: 14 est per ἔνῳ, Graece ἐναντίον αὐτῶν.

8. Εἶπεν ὁ Ἰησοῦς, Γέγραπται, προσκυνήσεις, dixit Iesus, *Scriptum est, adorabis*] Haec haud dubie vetustior est lectio, quam et Latinus et Syrus agnoscit, et Origenes et Ambrosius. Post quos omnes addi in Graecis codicibus atque etiam Arabicis coepit, Ὑπαγε ὀπίσω μου [*Vade post me*], aut etiam Ὑπαγε ὀπίσω μου, Σατανᾶ, et post γέγραπται additum γὰρ [*enim*], nimirum ex aliorum locorum collatione. Nec quisquam est Graecorum Theophylacto antiquior qui ista verba hoc loco agnoscat. Sic et alii exscriptores commata quaedam in hac historia transposuerunt, ut ordinem τῶν πειρασμῶν [*tentationum*] eum restituerent qui est apud Matthaeum. Sed nulla fuit causa cur Lucas in rebus eiusmodi ordinem tam anxie sequeretur.

9. Εἰ ὁ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, si filius Dei es] Supra dixit Εἰ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, quomodo et hic legendum non vanis

con-

coniecturis monet eruditus Interpres. Nec refrager; si codicum aliquot auctoritas accedat. Nam ne Arabs quidem articulum addidit.

10. Τοῦ διαφυλάξαι σε, *ut conservent te*] Quod est in Psalmo פִּשְׁלֵךְ, ita verterunt LXX. Sic et alibi in his scriptis reperis τοῦ positum pro Hebraeo לְ.

13. Ἀκρι καιροῦ, *ad tempus*] Vi aggressurus postea quem illecebris corrumpere non potuerat, Ioh. 14: 30, ut nihil esset malorum in quo vincendo Dux noster nobis non praevisset, πεπειρασμένος κατὰ πάντα καθ' ὁμοίτητα [*tentatus omnibus modis perinde ut nos*] Hebr. 4: 15.

14. Καὶ ὑπέβρεψεν ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος εἰς τὴν Γαλιλαίαν, *et regressus est Iesus virtute Spiritus in Galilaeam*] Id est, Spiritu ducente eo se contulit. Haec enim interpretatio prae caeteris arridet ob id quod supra habuimus comm. 1. Δύναμις Πνεύματος est τὸ Πνεῦμα, Act. 1: 8.

16. Κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτοῦ, *secundum consuetudinem suam*] καὶ οὕτως: ita ut Capharnaumi facere solebat.

Ἀνέστη ἀναγνῶναι, *surrexit legere*] Solebat in Synagogis esse ἀναγνώστης [*Lector*], ut dicemus infra ad vocem ὑπηρέτης [*minister*]. Postquam is legerat attributam diei περιοχὴν [*sectionem*] fiebat disserendi copia, Act. 13: 15. Philo: Ὁ μὲν τὰς βίβλους ἀναγινώσκει λέγων· ἕτερος δὲ τῶν ἐμπειροτάτων, ὅσα μὴ γνώριμα παρελθόν, ἀναδιδάσκει (ita legendum ex Eusebio, ubi Philonis codices male repetunt vocem ἀναγινώσκει)· τὰ γὰρ πλεῖστα διὰ συμβόλων ἀρχαιοτρόπως ζηλοῦσι παρ' αὐτοῖς φιλοσοφεῖται [*Ille quidem ore in libro scripta recitat; alius vero ex doctissimis, quae minus nota sunt edocet: multa enim apud illos tractantur per symbola, Veterum exemplo*]. Sed honoris causa, si quis vir gravis advenisset, dabatur ei liber cum potestate legendi, et, si parem se iudicaret, etiam explicandi.

17. Ἐπιδόθη αὐτῷ βιβλίον, *traditus est illi liber*] Cum et ex Lege et ex Prophetis quoque Sabbato περιοχαί [*sectiones*] legerentur, datus est ei liber qui expositu difficilior credebatur, idque iussu Archisynagogi per eum qui infra vocatur ὑπηρέτης [*minister*].

Ἀναπτύξας] Ἀναπτύσσειν βιβλίον est *evolvere*, πτύσσειν *convolvere*. Nam Hebraeorum, ut et Latinorum, libri erant

erant volumina: hinc *evolvere librum* apud Ciceronem atque alios. Idem est *revolvere* Livio et Martiali, quae voce et hic usus est recte Latinus Interpres. Eiusmodi libros etiam nunc in Synagogis videre est.

Τὸν τόπον, locum] Sic Plutarchus atque alii loqui solent. Alii etiam *χωρίον* dicunt. Cicero *locum libri* aliquoties dixit: et Terentius, *eum Plautus locum reliquit integrum*. Noster hic Act. 8: 32, *περιοχὴν* [sectionem] dixit. *Περιοχὴν* dixerunt Graecorum exemplo Iustinus Martyr et Hieronymus: et falluntur qui apud Philoponum et Basilium eam vocem aliter exponunt.

18. *Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, Spiritus Domini super me*] Sicut liberatio ex captivitate Babylonica et imago et pignus fuit liberationis animorum quam facturus esset Messias: ita et quae Esaias de se dixerat, ita directa sunt a Deo ut Domino Iesu excellentius convenirent. Etiam Kimchi ad Messiam haec aptat.

Ὅς ἐνεκεν ἔγχεσέ με, eo quod unxit me] Videtur οὗς ἐνεκεν aliquid consequens designare, cum contra ex usu Hellenistarum antecedens significet: respondet enim Hebraeo *וְ*, quae vox significat non propterea, sed eo quod: ut Gen. 22: 16, *Ὅς ἐνεκεν ἐποίησας τὸ ῥῆμα τοῦτο, καὶ οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι' ἐμέ, ἢ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σε* [Quia fecisti hanc rem, et non pepercisti filio tuo unigenito propter me, profecto benedicam tibi]. Ubi itidem ut hic in Hebraeo est *וְ*, quam vocem alibi LXX vertunt per *ἀνθ' ὧν* [eo quod], ut diximus supra cap. 1: 20. *Ἐγχεσε* hic non donationem Spiritus significat (idem enim sui ipsius causa redderetur) sed iniunctum munus, ut et quod sequitur *ἀπέσταλκε* [misit]. Genus loquendi inde sumtum quod et Reges et Sacerdotes unctione inaugurari solebant. Quia munus illud annuntiationis Esaias olim, iam vero multo augustius Christo erat impositum, ideo uterque instructus est donis muneri convenientibus.

Πτωχοῖς, pauperibus] Inter diversitates lectionum quae in Hebraeis codicibus occurrunt nulla est frequentior ea quae nata est ex literarum י et פ inter se commutatione. Quare haec ipsa vox quae hic apud Prophetam exstat in Ps. 34: 3, ps. 13 et 19, et Prov. 16: 19, ab aliis פניש [pau-

[*pauperes*] ab aliis עני [modesti] scribitur, agnoscen-
tibus Masoritis, quorum auctoritatem Iudaei sequuntur.
Sed et alibi ubi non nisi עני legitur, quomodo hoc
Prophetae loco scriptum habemus, LXX vertunt πένητες
[*pauperes*]: ut in loco Psalmi apud Hebr. 10: 17, 22: 27.
Sane origo vocis ostendit proprie *miseriam* hac voce sig-
nificari; postea vero translatam ad *modestiae* et *submissi*
animi denotationem: quod et de voce ταπεινῶν diximus.
Et huic loco multo aptior est illa *miseri status* quam
animi modesti significatio.

Κηρύξαι, *ad annunciantum*] Quod ante hanc vocem habent
codices quidam ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν
[*ad sanandum contritos animo*] non fuisse in libris Graecis
veteribus ex Origene apparet. Sed nec in antiquissimis
Latinorum codicibus apparuisse ex Ambrosii ad hunc lo-
cum explicatione facile est collectu. Quare cum et nunc
antiqui codices supersint qui hanc particulam non habe-
ant, probabilius multo est additam ex Esaia et Interpre-
tibus LXX quam ab aliis exscriptoribus omissam. Nam
eodem modo Latina editio ex Esaia additum habet com-
mate sequenti *et diem retributionis*, quod neque in Grae-
cis neque in Syriacis exstat. Saepe autem nostri Scrip-
tores Prophetarum locis utuntur ea libertate ut verba
quaedam in medio omittant; quod hic eo minore sensus
damno fieri potuit, quia Propheta variato saepe loquendi
genere rem eandem exprimit.

Καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, *et caecis visum*] Re ipsa con-
stat idem dici quod superioribus. Verborum proprietas
in controversia est. Mihi videntur LXX, quos sequitur
Lucas, Hebraea satis considerate interpretati. רָא, si
quis expendere velit loca in quibus ea vox apparet, non
significat quamvis *aperturam*, ut פָּתַח, sed eam duntaxat
quae ad Oculos pertinet, nisi quod et ad Aures trans-
fertur, quomodo et פָּתַח Oris est proprium. Iam vero
quod sequitur מִן עֵסֶר esse *carcerem*, ut multi volunt, nullo
testimonio probatur. Quare non video cur improbemus
quod doctissimi Hebraeorum sentiunt unam esse vocem
מִן עֵסֶר, sed in qua literae θέματος [*vocis primitivae*] pos-
teriores ἀϋξητικῶς [*per augmenti modum*] repetantur.
Cuiusmodi sunt רָשָׁע [*rufus*] et צָהָב [*viridis*] et צִיר

[*cir-*

[*circuivit*] et תַּסַּב [tortuosus]. Disputant Hebraeorum Grammatici, talis literarum repetitio sitne ὑποκοριστική [*diminutiva*] an αὐξητική [*auctiva*]. Sed ut de סַבָּא et קַבֵּץ res sit dubia, duae reliquae quas dixi voces omnino auctivam significationem postulant, ut videre est Ps. 38: 11 et Prov. 21: 8. Optime ergo videntur sentire qui hoc Prophetæ loco תַּסַּבָּא referunt ad plenissimam libertatem oculos huc atque illuc qua lubet circumferendi. Interpretes autem LXX, ut continuarent translationem, quod praecedit סַבָּא [captivis] verterunt τυφλοῖς, nimirum quia, ut diximus, תַּסַּבָּא ad Oculos pertinet, ad Carcerem non pertinet. Atque ideo plerumque de caecis dicitur, ut Ps. 146: 8, Esai. 42: 7. At Hebraei amant et propria figuratis et alias figuras aliis connectere. Caeci autem dici solent qui in tenebris vivunt, quod praecipue convenit his quos carcer claudit. Itaque apud eundem Esaiam 49: 9 eodem significatu ponuntur οἱ ἐν δεσμοῖς [qui vincti sunt] et οἱ ἐν σκότειν [in tenebris], et 42: 7 οἱ τυφλοί [caeci] et οἱ δεδεμένοι [vincti]. Captivi igitur caeci, ut Latinis caeci oculis capti. Utraque similitudo summam miseriam significat, qualis erat Iudaeorum in exilio Babylonico, multoque magis hominum omnium in illo crassae ignorantiae statu ante tempora Messiae. Confer eundem Esaiam 43: 8, ubi itidem Iudaei in exilio illo caeci dicuntur, quantumvis oculos habeant: quia scilicet summa miseria oculis videndi libertatem ademerat.

Ἀποσπῆλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, ad emittendum fractos in liberationem] Nihil aliud est quam popularis explicatio eius quod obscurius verbis ἀφέσει [illico] antecedentibus dictum videri poterat. Nam locutionem hanc fuisse vulgo usitatam apparet ex altero Esaiæ loco 58: 6, ubi LXX eadem habent verba quae hic Lucas posuit. Atque ideo credo, quia hoc explicandi causa adiecturus erat Lucas, omisit supra ἰσοδύναμον [idem valens] illud, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν [ad sanandum contritos animo]. Quantillum enim differunt συντετριμμένοι et τεθραυσμένοι? Intelligendi autem hoc loco fracti animo, non qui poenitudine peccatorum tanguntur, sed versantes in summis rerum angustiis: ut et Ps. 147: 3. Nam de prima illa vocatione, ni fallor, agitur, quae homines plerumque nihil

hil boni cogitantes deprehendit. Non enim de ipso liberationis beneficio sermo est, sed de annuntiatione eius liberationis iam paratae: quod et sequentia ostendant.

19. *Κηρύξαι*] *καλέσαι* [ad indicendum]. Similitudo sumpta ab anno iubilaeo, qui per praeconem buccinae sono indici solebat.

Ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτὸν, annum Domini acceptum] *Δεκτὸν* est τὸ ἀρεστὸν, id quod gratum acceptumque est, ut videre est infra comm. 24, Act. 10: 35, Phil. 4: 18. Sic et Eccl. 2: 5, *Ἐν πυρὶ δοκιμάζεται χρυσός, καὶ ἄνθρωποι δεκτοὶ ἐν καμίνῳ ταπεινώσεως* [Igne probatur aurum, homines vero accepti camino afflictionis]. Alibi Hellenistis dicitur *καιρὸς εὐδοκίας* [tempus benevolentiae]. Tempori autem tribuitur figurate, ut significetur id tempus quo Deus se benevolentem ostendit. Atque ita hoc loco LXX vertunt *קצתו נשׁוּ עניאυטוֹן דֵּקְטוֹן*, ut et Esai. 49: 8, *קצת נשׁוּב וְכֵן נִשְׁמַע וְכֵן נִשְׁמָע* [tempore accepto]. At Ps. 49: 14, *קצת נשׁוּ* illis non minus recte vertitur *καιρὸς εὐδοκίας*, Symmacho *καιρὸς διαλλαγῆς* [tempus conciliationis]. Falluntur Veteres, tum Clemens et Valentiniani, qui hinc colligebant uno anno peractum Christi *ἡγουμα* [praeconium], tum Epiphanius atque alii, qui ex contrario inferunt, si unus fuit annus *δεκτός*, unum itidem fuisse *ἀντιλεγόμενον* [in contradictione positum]. Per quot annos Christus Doctoris sanctus sit munere, ostendunt οἱ *χρονολογοί* [temporum numeratores]. At hic certe annus ex similitudine iubilaei dicitur tempus illud omne quo se largissime Divina bonitas effundebat. Itaque Paulus 2 Cor. 6: 2 tempus illud quo ipse scribebat ad Corinthios vocat *καρπὸν δεκτὸν* [tempus acceptum] et *ἡμέραν σωτηρίας* [diem salutis]. Tempus istud, sicut in Iudaico populo circumscriptum fuit annis post Christi mortem quadraginta, aut circiter, ita in hominibus singulis suum habet ambitum, nobis ignotum, notum Divinae providentiae, qui plerumque ad mortem usque protenditur, nisi ob gravem contumaciam prius etiam praecidatur. Ideo monemur non obdurare cor nostrum dum vocatur *σήμερον* [hodie], Hebr. 3: 7 et sequentibus.

20. *Τῷ ὑπηρέτῃ*, ministro] Post Archisynagogum et Presbyteros erant in Synagoga *ὑπηρέται*, qui minora mu-

nia

nia ex illorum decreto obibant: quomodo Iohannes Marcus dicitur ὑπηρέτης fuisse Pauli et Barnabae Act. 13: 5. Hebraeis ὑπηρέται vocantur שׂוֹמֵר, ut videre est tum alibi tum Thalmudico titulo De Sabbato cap. 1. Horum munus inter caetera erat Legis librum custodire, atque etiam, si opus esset, ex eo legere: quod in Ecclesia Christiana faciebant ἀναγνώσαι [Lectores], quae erat species διακόνων [Diaconorum]. Nam olim cum exigua esset multitudo, iidem διάκονοι omnia ea obibant quae Presbyteris obire non vacabat: postea distributi sunt labores et facti sunt alii διάκονοι, alii ἀρχidiaκονοι [Archidiaconi], alii ὑποδιάκονοι [Hypodiaconi], alii Ianitores, alii ἀκόλουθοι [Comites] Episcoporum, alii ἀναγνώσαι, alii ψαλμοῦδοι [Psalmodi]. Etiam Hieronymus *lectitare in Ecclesia* dicit esse Diaconorum. In Massechah Succa legimus מַשְׁכֵּחַ מִנְיָהּ מִן הַכֹּהֲנִים, id est, *Et minister, sive ὑπηρέτης, stat ut recitet de Lege*. Vide quae diximus supra ad verbum ἀναγνώσαι. Epiphanius titulo De Ebionaeis, de Iosepho Iudaeorum Apostolo agens, quae erat dignitas proxima a prima τοῦ πατριάρχου [Patriarchae], ait ab eo multos in Synagogis loco suo motos, ubi Synagogae munera ita enumerat: Πολλοὺς τῶν κακῶν κατασθέντων ἀρχισυναγώγων καὶ ἱερέων καὶ πρεσβυτέρων καὶ ἀσανιτῶν τῶν παρ' αὐτοῖς, διακόνων ἐρμηνευομένων ἢ ὑπηρετῶν, καθαίρων τε καὶ μετακινῶν τοῦ ἀξιώματος, ὑπὸ πολλῶν ἐνεκοιτῶτο [Cum multos homines malos factos Archisynagogos, aut Sacerdotes, aut Presbyteros, aut Asanitas quos vocant, nos Diaconos aut ministros interpretari possumus, loco suo movisset, multorum ob id odia incurrit]. Aper-te ait eos qui Hebraeis dicebantur שׂוֹמֵר Graece dictos aut διακόνους aut ὑπηρέτας, nam haec voces idem valent. In Clementis Constitutionibus lib. II cap. 28, Διὰ τῶν ὑπηρετῶν ἃ βούλονται σημαινέτωσαν, τουτέστι διὰ τῶν διακόνων [Per ministros quae volunt significant, id est, per Diaconos]. Ignatius in epistola ad Trallianos: Αἱ δὲ τοὺς διακόνους ὄντας μυσηρίων Χριστοῦ Ἰησοῦ κατὰ πάντα τρόπον ἀρέσκουσιν· οὐ γὰρ βρωτῶν καὶ ποτῶν εἰσι διάκονοι, ἀλλ' ἐκκλησίας Θεοῦ ὑπηρέται [Oportet autem et iis qui Diaconi sunt mysteriorum Christi omni modo placere; non enim ciborum et potuum sunt ministri sed Ec-

eclesiae Dei]. Quare et Plinius τὰς διακόνους τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίας [*Diaconissas Ecclesiae Christianorum*] vocat ministras. Cyprianus: *Diaconos autem post adscensum Domini Apostoli sibi constituerunt Episcopatus sui et Ecclesiae ministros*. Et Optatus Milevitanus non uno loco *Ministros* ponit inter *Laicos* et *Diaconos*, eos intelligens qui ὑποδιάκονοι vocabantur. Canon Synodi Nicaeensis XVIII, Ἐμμενέτωσαν οἱ διάκονοι τοῖς ἰδίοις μέτροις, εἰδότες ὅτι τοῦ μὲν ἐπισκόπου ὑπηρεταὶ εἰσὶ [*Maneant Diaconi intra suos fines, scientes se Episcoporum esse ministros*]. Sicut autem ad Presbyterium vix legi solebant nisi qui iam provectae essent et aetatis et sapientiae, ita ὑπηρεσία sive διακονία [*munus ministri sive diaconi*] ferme iuvenibus mandabatur. Philo: Ἐπηρετοῦσι τὰς διακονικὰς χρεῖας οἱ νέοι τῶν ἐν τῷ συγγματι μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἀριστύνων ἐπικριθέντες [*Ministeriales operas exhibent iuvenes, in ipso conventu magna cum cura ex optimis electi*].

Ἐκάθισε, sedit] Munus Doctoris suo sibi iure vindicans. Nam alii de plebe, etiamsi quid de sacris dissertabant, id faciebant stantes. Patet Act. 13: 16, 1 Cor. 14: 30. Vide quae notavimus ad Matth. 23: 2, ubi et illud annotavimus, ipsos quoque Doctores stetisse dum verba Legis aut ab ipsis aut ab aliis legebantur.

Οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν ἀτενίζοντες αὐτῷ] Hoc est quod Virgilius ait:

————— *Intentique ora tenebant.*

21. Σήμερον πεπλήρωται ἡ γραφή αὕτη ἐν τοῖς ὠσὶν ὑμῶν, hodie impleta est haec scriptura vobis audientibus] Hoc exordio usus Iesus explicavit Prophetarum locum, et explicando implevit, annuntians scilicet liberationem illam quae prae foribus erat. Nam Messiam et liberatorem sese hactenus non profitebatur; quod fecit postea; sed agebat εὐαγγελιστὴν [*Euangelii praeconem*] et nuntium paratae liberationis, hoc est, hoc prae se ferebat quod per Esaiam erat gestum in figura, non quod per Cypum. Videtur autem Lucas omissis rebus multis quas alii memorant, ab hac dissertatione Nazarethana exorsus acta Domini Iesu: quia actis praemittendum putavit officium ipsius, quod melius exprimere non potuit quam Prophetarum

ip-

ipsiusque Iesu verbis. Omnino verum est, contra quam alii sentiunt, in omni hac historia Lucam ad rerum magis quam ad temporum ordinem attendere.

22. Ἑμαρτύρουν αὐτῷ] Id est, *fateri cogebantur de eo*; ut ea vox accipitur Matth. 23: 31 et Rom. 10: 2. Quid autem fatebantur? Nempe id ipsum quod sequitur, attornitos se ob singularem illam docendi rationem.

Λόγοις τῆς χάριτος, *verba grata*] Nimirum vere de illo dici poterat:

Πειθῶ τις ἐπεκάθιζεν ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν·

Οὕτως ἐκήλει· καὶ μόνος τῶν ῥητόρων

Τὸ κέντρον ἐγκατέλιπε τοῖς ἀκροαμένοις.

[*Suada insidebat quaedam labiis illius:*

Ita delinibat homines, unusque omnium

Linguebat stimulos in animo audientium.]

Non illa humanae sapientiae πειθῶ [*Suada*], sed efficaciae Divinae, ut Paulus ait 1 Cor. 2: 4, 7. Respicitur illud Ps. 45: 3, ὁμοιωσάτωσαν τὰ ὀφθαλμοὺς σου τῇ ὁδοῦ σου [*Diffusa est gratia in labia tua*].

Καὶ ἔλεγον, Οὐχ' οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς Ἰωσήφ; *Et dicebant; Nonne hic est filius Iosephi?*] Admirantes hoc dicebant, sed vi veritatis percussi magis quam sincero pietatis studio. Ideo inter doctrinae auctoritatem et vilem atque ignobilem Iesu statum fluctuantes, animos facile in peiorem partem praecipites dedere: Οὐκ ἀφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνοις μὴ συγκεκραμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν [*Non profuit illis sermo auditus, non coniunctus cum fide audientium*], Hebr. 4: 2.

23. Τὴν παραβολὴν ταύτην, *hoc simile*] Id est, παροιμίαν [*proverbium*]: ut vicissim Iohannes παροιμίαν vocat quod proprie παραβολή est; quae nominum communicatio nata ex Hebraeo נֶפֶשׁ, quo et hoc et illud comprehendit solet. Est autem hoc proverbium, *Medice, cura te ipsum*, usu Hebraeorum, Syrorum et Arabum tritissimum, Et primum quidem ad eos pertinuit,

Qui cum sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam.

Quomodo et Graeci dicunt:

Ἄλλων ἰατροὺς αὐτοὺς ἔλκισσι βρούων.

[*Aliorum medicus ipsa ulceribus obseisus.*]

Et Aeschylus :

— *Κανὸς δ' ἰατρὸς ὧς τις, εἰς νόσον
Πισὸν ἀδυμεῖς, καὶ σεαυτὸν οὐκ ἔχεις
Εὐρεῖν ὁποίοις φαρμάχοις ἰάσιμος.*

[*Malusque medicus, ipse cum in morbo cubas
Amittis animum, nec remedium ullum in manu est
Quod sanitatem pristinam reddat tibi.*]

Postea etiam longius produci coepit ad eos qui in alienos magis quam in coniunctos sunt benefici. Tale est illud Virgilii :

— *Hanc primum tutare domum.*

Atque ita hic usurpatur.

[*Πατρίδι, patria*] Vide Matth. 13: 57.

24. *Δεξιὸς ἐγεν, acceptus est*] *Τιμὴν ἔχει* [honorem habet], loh. 4: 44. Iuxta illud dictum, *Ingrata patria:* cuius de rei causa ad Matthaeum egimus.

25. *Ἐκλείσθη ὁ οὐρανός, clausum est coelum*] Sic et Moses Gen. 8: 2 *clausos* dicit *coeli cataractas* cum plueret desiit.

Ἐπὶ ἔτη τρεῖς καὶ μῆνας ἕξ, annis tribus et mensibus sex] Ex traditione quam et Iacobus sequitur, 5: 17. Quare quod est 1 Reg. 18: 1, ni fallor, ita interpretari licet, *Dies aliquammulti* (id est, sex menses) *praeterierant ex quo Deus allocutus erat Eliam anno tertio*, id est, fine anni tertii postquam plueret desierat: ut mandatum acceperit Elias fine tertii anni, sed quod exsequendum fuit post semestre tempus. Videtur autem consulto Deus hanc calamitatem definiisse annis tribus et semestri tempore. Nam et *ἐρημωσις* [desolatio] quae per Antiochum contigit pari temporis spatio definita est. At Christo in terris agente apertum fuit coelum pari temporis spatio.

Ὡς ἐγένετο] *Quo tempore fuit fames maxima.* Ita plerumque in his libris sumi video illud *ὥς ἐγένετο*, nec unquam quod sciam, *ἐπιστατικῶς* [pro quod].

26. *Σαρέπτα τῆς Σιδῶνος, Sarepta Sidonis*] Meminit Plinius. Hebraeis est סָרְפָט. Caeterum non tacendum duxi vetustissimum codicem hic pro *Σιδῶνος* habere *Σιδωνίας*, ut apertius regionis sit vocabulum; quanquam scio urbis et regionis nomina saepe permisceri. Admirabilis est Hebraeorum stupor, qui apud Obadiam סָרְפָט interpretantur *Re-*

Regnum Francorum, atque eius interpretationis nulla ratione suffultae fiducia res magnas sibi pollicentur. Sed accidit illis quod et aliis, ut quod unus dixerit credant omnes, diiudicet nemo.

Πρὸς γυναῖκα χήραν, *ad mulierem viduam*] Ostendit hoc exemplo et sequente Christus miracula non dispensari pro privatis affectibus, sed et liberrimo et sapientissimo Dei arbitrato, qui norit ubi edita optimam frugem sint paritura. Nam qua ratione Nazarethani aequum putabant se a Christo praeferri caeteris in isto beneficiorum genere, ea si quid valeret valere etiam debuisset Eliae tempore, ut nempe mulieres Israelitidas Sareptanae anteponeret: quod non fecit.

27. Ἐκαθαρίσθη, *mundatus est*] Vox propria vitiligini. In historia Neemanis נָעֳמָן, LXX καὶ ἑκαθαρίσθη, et in Levitico saepe.

Εἰ μὴ Νεεμᾶν ὁ Σύρος, *nisi Neeman Syrus*] Solent LXX v saepe per ε transferre. Ita ex נָעֳמָן factum est Νεεμᾶν. neque dubium quin illis temporibus ita legi solitum sit. De hoc Syro, qui et hic tacite videtur ob quandam animi probitatem, quam Deus misericorditer respexerit, commendari, disquiri ab eruditis solet, quid sit quod a Propheta discedens condonari sibi postulat. Qui putant veniam ab eo posci actus εἰδωλολατρικοῦ [*idololatrici*], non video quomodo id probent. Adde quod directe hoc pugnare videtur cum verbis antecedentibus, quibus professus erat non sacrificaturum se posthac ulli Deo praeterquam Deo illi quem colebat Elisaeus; ubi sacrificiū, tanquam nobilissima specie, genus omne cultus externi comprehendere videtur. Deinde si tam laeva illi mena fuisset, quis putat Elisaeum sine ulla castigatione id transmissurum fuisse? Nam quod aiunt nonnulli aperte errasse Syrum etiam in re alia, cum humum Israelitiāam secum defert, super qua sacrificet, quippe quia extra Hierosolyma sacrificare non liceret, male sibi sumunt etiam ἀλλοφύλους [*extraneis*] licitum non fuisse sacra facere extra Hierosolyma, cum ea de re lex Hebraeo tantum Populo data exteros non constringeret. Terram autem quod secum deferebat non erat superstitiosum; sed eo signo volebat testatum illum ipsum a se Deum coli qui in Terra

Israelitica coleretur. Quare quod de corporis procubitu in templo Remmanis dicit, intelligendum ita mihi videtur, ut sit non peccati necdum perpetrati deprecatio (quam nemo sapiens admisit) sed potius interpretatio facti ambigui. Nam cum corporis ista deiectio apud Syros tam *θρησκείας* [*cultus Deo exhibiti*] esset signum quam eius venerationis quae Regibus exhibebatur, testatum volebat Neeman se, quoties Regem in templum comitatus ibidem esset procubiturus, facturum id in honorem non Remmanis sed Regiae maiestatis, paratus scilicet id ipsum coram Rege atque aliis palam profiteri. Quare non tam ut hoc condonaret quam ut aequi consuleret Deus precabatur. Nam *πῶ*, quod *ἰλάσκεισθαι* vertunt LXX, hunc sensum non respuit, ut videre est Num. 30: 6, et *πῶ*, Graece *καθαριῖ*, valet *innocentem habebit*. Sic *συγγνώμην ἔχει* habemus Sir. 3: 13. Vide et 2 Par. 30: 18 et Num. 30: 9, 13. Scilicet facta et dicta dubiae significationis tali testatione purgari solent. Ita ex Eusebio discimus Christianum quendam, cum more Persarum Regem adorasset, abstinuisse ab adoratione postquam ad Christum abnegandum erat provocatus; et ex Tertulliano, Christianos veteres Imperatoribus tribuisse *Dominī* appellationem, quando non cogebantur ut *Dominum Dei vice* (id est, quasi Deum) dicerent.

28. *Ἀκούοντες ταῦτα, ἡσθ. audientes*] Quia indigni miraculis tacita comparatione arguebantur.

29. *Ἀναστάντες, surrexerunt*] Haec vox hic abundat, ut et infra 39, supra 1: 39; 1 Macc. 14: 32.

Τῆς ὀφρύος] Non Latini tantum *eminantias* vocant *supercilia*, ut notum est, sed et Graeci. Homerus:

— *Ἐπ' ὀφρύσι Καλλιπολῶννης.*

[— *Ad pulchri umbracula collis.*]

Apollonius:

— *Ἐπ' ὀφρύσιν αἰγιαλοῖο.*

[— *Qua littora pendent.*]

Plutarchus Numa: *Ὀφρὺς γαῖαν παρατείνουσα πόρτα* [*E terra supercilium longe se extendens*]. Herodotus: *Τῶν ἐν τῇ ὀφρὺι κατοικημένων* [*Eorum qui in supercilio habitabant*].

Εἰς τὸ κατακημεῖν αὐτὸν, ut praecipitarent eum]

Non

Non iudicii more, sed motu concitatae plebis; sicut et alio tempore Iudaei eum lapidare voluerunt.

30. *Διὰ μέσων αὐτῶν, per medios illos*] Nihil laesus a turba undique obstante. Idem loquendi genus reperitur Ioh. 8: 59, ubi clare significatur Christum Divina virtute factum inimicis inconspicuum: quare eodem modo hic quoque elapsus credibile est.

31. *Καὶ κατήλθεν εἰς Καπερναοὺμ πόλιν τῆς Γαλιλαίας, et descendit Capharnaum in civitatem Galilaeae*] Mira fuit Marcionis audacia, qui omissis omnibus iis quae apud Lucam ad hunc usque locum legimus, hinc librum aspicabatur, talibus verbis, ut Tertullianus nos docet, *Anno quintodecimo principatus Tiberiani Deus descendit in civitatem Galilaeae Capharnaum*: subtexens deinde illud quod Nazarethae factum supra habuimus, caeteris quae praecesserant inductis. Idem indicat Epiphanius. Qui videre volet quot locis Marcio aut qui ei praeiverant tum Lucae tum Pauli libros interpolaverint, consulant utrumque Scriptorem quem dixi. Ad revincenda id genus *παραχράγματα* [*Scripturae adulteria*] merito Tertullianus provocat ad eas ecclesias quas Paulus, Luca etiam adiutore, fundaverat, quae omnes maximo consensu eam quam nos habemus *ἔκδοσιν* [*editionem*] sequebantur.

32. *Ἐν ἔξουσίᾳ ἦν λόγος αὐτοῦ, cum potestate erat sermo ipsius*] Palam se ferebat Doctorem Divinitus missum, atque id factis admirandis confirmabat. Vide de hoc significatu *ἔξουσίας* quae ad Matth. 7: 29.

34. *Ἐα, αἱ*] Vide ad Marci 1: 24. Nam haec omnino ex Marco Lucas descripsit paucis vocibus mutatis. . . .

36. *Τίς ὁ λόγος οὗτος*] Posuit hoc Lucas pro eo quod Marcus dixerat *Τί ἐστι τοῦτο*; [*Quid est hoc?*] quare verior est interpretatio illa, *Quid hoc est rei?* Nam et LXX cum *רַע* rem significat *λόγον* aut *ῥῆμα* saepe vertunt: et supra *λόγον* et *ῥῆμα* eo sensu a Luca usurpatum vidimus. Hierosolymitanus Paraphrastes solet vertere *רַע* [*causam*].

Ἐξουσία καὶ δυνάμει, cum potestate et virtute] *Δύναμιν* malim *potentiam* vertere. Nam *potestas*, cum accuratè et distinctè loquendum est, magis respondet voci *ἔξουσίας*, atque ita verti solet a Iurisconsultis. *Ἐξουσία* est *ius*

sive *facultas moralis*: *Δύναμις vis activa*; sive *facultas naturalis*, aut *naturali similis*.

38. *Συνεχομένην, tenebatur*] Ita hanc vocem usurpat et Matthaei Interpres 4: 24.

Ῥηρώσαν, rogaverunt] Videtur esse Latinismus: quia Latini *rogare* dicunt pro *orare*. Simili modo loquitur Matthaei Interpres 15: 23, Ioh. 14: 16. Noster hic infra 7: 3 et Act. 23: 20, Paulus 2 Thess. 2: 1. Sed et Hellenistae vocem *ῥηρώσαν* in sensu *postulationis* aut *precationis* usurpant, ut videre est Ps. 122: 6.

39. *Ἐπισὰς ἐπάνω αὐτῆς, accedens ad illam*] De voce *ἐπισάσαι* diximus ad Matth. 28. Videtur autem addito *ἐπάνω* nihil aliud quam accessus de proximo significari. Ita 2 Sam. 1: 9, *ἕν κ' ἐπ' ἐμὴν* [*Sta, quaeso, super me*] vertunt LXX, *Ἐπίσθι ἐπάνω μου*, id est, *Propius ad me accede*.

40. *Δύνωντος δὲ ἡλίου*] *Sole occaso*. Nam praesens usurpatur hic pro praeterito. Vide Marcum. Vetus Interpres recte, *Cum Sol occidisset*.

42. *Γενομένης δὲ ἡμέρας*] *Cum dies immineret*. Ita enim *ἐγένετο* usurpari interdum solet, ut magis significet *τὸ ἐν γίνεσθαι* [*id quod fit*] quam *τὸ ἐν εἶναι* [*quod est*]. Vide quae ad Marcum.

Κατέχον αὐτὸν, detinebant illum] Nempe eorum commodorum causa quae ex miraculis percipiebant: id enim praecipue spectabant. At Christus verbis sequentibus docet praecipuum esse *τὸν εὐαγγελισμόν τῆς βασιλείας* [*praesonium Regni*], cuius sigillum sint miracula.

43. *πόλεσιν, civitatibus*] Vicos oppidorum instar *πόλεις* vocat Lucas, quas Marcus *κομπούλεις* [*oppidula*]. Sic et infra 5: 12, *ἐν μιᾷ τῶν πόλεων* [*in una civitatum*], id est, *κομπούλειον* [*oppidulorum*].

C A P U T V.

1. *Ἐπικέσθαι αὐτῷ*] *Cum ad eum coiret*. Syrus sane et Matthaeus et Marcus in facto simili usurpant vocem *συνάγεσθαι*, Matth. 13: 2 et Marc. 4: 1. Sed videtur haec vox non quemvis *concursum*, sed *cum pressura* signifi-

ca-

care: unde *irruere* non male vertit Latinus Interpres. Vide Act. 27: 20, et Graeca Iob. 19: 3, 21: 27.

2. *Οἱ δὲ ἄλλοις ἀποβάντες ἀπ' αὐτῶν ἀπέπλυνον τὰ δίχτυα*, *piscatores autem ex iis descenderant lavaturi retia*] Cum quod infra sequitur comm. 19 ostendere videatur de eadem re hic agi quam Matthaeus quoque et Marcus narrant, intelligendum videtur navibus subductis piscatores alios aliis ministeriis fuisse distentos, ut fieri solet; fuisse qui purgarent retia, fuisse qui resarcirent; quosdam et ex littore expertos nunquid capere possent: itaque partem eorum in navibus fuisse, partem in littore.

3. *Ἐυβὰς δὲ εἰς ἓν τῶν πλοίων*, *adscendens autem in unam navium*] Omiserant huius miraculi historiam Matthaeus et Marcus, sorte quia quantumvis ipsis constaret nihil hic gestum nisi singulari Dei dispositione, tamen videretur ab aliis res ista ad casum posse referri; ac proinde non esse cur in tanta miraculorum multitudine huic rei immorarentur. Lucas hanc narrationem ab illis praeteritam suo loco reddidit, id est, inter repertos ad littus piscatores, et inter illam vocationem qua audita Petrus, Andreas, Iohannes, Iacobus rebus relictis Christum familiariter sunt secuti.

Ἐπαναγάγειν] Vox nautica: significat *in altum provehi*. 2 Maccab. 12: 4; *Ἐπαναχθέντας αὐτοὺς ἐβύθισαν* [Cum in altum processissent submerserunt]. *Reducere*, quod hic Latinus Interpres usurpat, non adeo spernendum est: nam a littore *reducere* est amovere, ut,

Virtus est medium vitiorum utrinque reductum.

4. *Χαλάσατε*, *demittite*] *Χαλᾶν* inter caetera esse *demittere* apertissimum est vel ex uno Actuum loco 9: 25. Latini τὸ χαλᾶν per *laxare* vertunt cum de velo agitur; quod hic per abusionem sequitur Vetus Interpres.

5. *Ἐπιστάτα*, *Magister*] Vocem hanc nemo horum Scriptorum praeter Lucam usurpat. Apparet ei visum hanc vocem Graecam optime respondere Hebraicae רַב [Rabbi]. Nam id manifestum facit collatio eius quod est apud Marc. 9: 5 et infra apud hunc 9: 33. Matthaei interpres pro eadem voce ponere solet Κύριε [Domine], Marcus etiam Διδάσκαλε [Doctor], ut videre est collatis locis Matth. 8: 25, Marc. 4: 38 et Luc. 8: 24, item Matth.

17: 4, dicto loco Marc. 9: 5 et Luc. 9: 33; item Marc. 9: 38 et Luc. 9: 49. Nimirum existimavit Lucas in voce $\kappa\upsilon\tau\iota$ minus aliquid esse quam in voce $\kappa\upsilon\rho\iota\omicron\upsilon$, id est, $\kappa\upsilon\tau\iota$, plus autem quam in voce $\Delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\omicron\nu$ sicut Ammonius $\delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\nu$ ait esse $\lambda\acute{o}\gamma\omega\nu$ [verborum], at $\epsilon\pi\iota\varsigma\acute{\alpha}\tau\eta\nu$, $\epsilon\gamma\gamma\omega\nu$ [magistrum, operum]: itaque mediam vocem Graecam quaesivit, cui satis proprie respondet Latina *Magister*, quae ad omnem eminentem dignitatem referri solet; unde *Magistri equitum* nomen et vox *Magistratus*. LXX Es. 19: 20 $\kappa\epsilon\lambda\epsilon\omega\nu$ [regens], in Eatheris historia 1: 8 $\omicron\iota\kappa\omicron\nu\omicron\omicron\mu\omicron\nu\varsigma$ [dispensatores]. Iidem Hebraeas voces $\kappa\epsilon\lambda\epsilon\omega$, $\kappa\omega$, $\tau\epsilon\lambda\epsilon\omega$, $\psi\epsilon\lambda\epsilon\omega$, $\kappa\epsilon\lambda\epsilon\omega$ et similes vertunt voce $\epsilon\pi\iota\varsigma\acute{\alpha}\tau\eta\nu$, ut alii notare anteverterunt. Quid autem proprie vox $\epsilon\pi\iota\varsigma\acute{\alpha}\tau\eta\nu$ designet optime nos docet Callicratides Pythagoreus, cuius haec sunt verba: $\epsilon\pi\iota$ τὰς πρακτικάς καὶ κατὰ λογισμὸν ἀρχάς, αἱ μὲν ἐστὶ δεσποτικά, αἱ δὲ ἐπιζατικά· καὶ δεσποτικά μὲν ἐντὶ αἰ τῷ ἰδίῳ συμφέροντος ἀρχοῖσα, ἀλλ' οὐ τῶν ἀρχομένων· ταύταν γὰρ ἀρχεῖ τὴν ἀρχάν ὁ μὲν δεσπότης τῶν δούλων, ὁ δὲ τύραννος τῶν ὑποτεταγμένων· ἐπιζατικά δὲ ἔνεκα τῶν ἀρχομένων, ἀλλ' οὐχ αὐτὰς· ταύταν δ' ἀρχοῦσι τὴν ἀρχάν τοὶ μὲν ἀλεῖπται τῶν ἀθλητῶν, καὶ τοὶ ἱατροὶ τῶν νοσούντων, καὶ τοὶ διδάσκοντες τῶν διδασκομένων· οὐ γὰρ αὐτοῖς τὸ συμφέρον, ἀλλὰ τοῖς ἀρχομένοις ποτιποιοῦντι· τοῖς μὲν καμνόντεσι τοὶ ἱατροὶ, τοῖς δὲ σωμασκεῦσι τοὶ ἀλεῖπται, τοῖς δ' ἀνεπιζάμοσιν οἱ ἐπιζάμονες [Imperiorum circa agenda cum ratione alia sunt Herilia, alia Magistralia. Herile est, cum quis in imperio suum commodum respicit, non eius qui paret: tali imperio imperat dominus servis, tyrannus subditis. Magistrale, cum quis non sui sed eorum qui parent causa imperat: tali imperio utuntur aliptes in athletas, medicus in aegrotos, doctores in discipulos: spectant enim non quod sibi sed quod illis utile est quibus praesunt, nempe mala habentibus medici, corpus exercentibus aliptas, imperiis pariti]. $\epsilon\pi\iota$ δὲ τῷ ῥῆματι σου] Non hoc tantum vult, te inveniente, sed, fretus solo imperio tuo, cum res caeterae omnes spei nostrae adversentur. Itaque $\epsilon\pi\iota$ propriis hic sumitur; sed est ἄλλειψις [defectus] vocis πεποιθώς, quae talem constructionem amat; ut videre est Marc. 10: 24, infra 18: 9, 2 Cor. 1: 9, Hebr. 2: 13.

7. Καὶ κατένευσαν, et annuerunt] Signo eos ad se vocarunt, quia longius aberant quam ut vox eo pervenire posset. Nam quod Theophylactus ait, prae stupore loqui nequise, verisimile non est, neque id ferunt quae sequuntur.

Τοῖς μετόχοις, sociis] Solent enim plurium navium piscatores societatem inter se coire.

Συλλαβίσθαι αὐτοῖς, adiuuvare eos] Eadem locutio est apud Plutarchum, et Phil. 4: 3.

Ὅτε βυθίζεσθαι αὐτὰ, ita ut submergerentur] Quod hic additur παρὰ τι [pene] videtur mihi adiectum ab his qui genus hoc loquendi emolliendum putabant, quos et Syrus ambiguitatis evitar. dae causa est secutus. Latinorum codicum vetustissimi videntur hoc non habuisse. Sane ὥς Graecis interdum non quod est sed quod prope est significat. Potest et βυθίζεσθαι intelligi non submergi, sed prae onere profundius sidere. Nam et Marc. 4: 37, pro γεμίζεσθαι [impleri] ab antiquis explicatoribus positum erat βυθίζεσθαι.

8. Ἐξέλθε ἀπ' ἐμοῦ, ὅτι ἀνὴρ ἁμαρτωλός εἰμι, exi a me, quia homo peccator sum] Sicut Angelos videre metuebant pii homines, communis imbecillitatis conscientia; ita etiam verebantur eorum praesentiam quos a Deo singulariter missos agnoscebant; ut Sareptana mulier metuit ne Eliae hospitium sibi nocuisset. Quo minus mirandum est Petrum sibi metuuisse ab eius conspectu cui omnem rerum naturam cedere videbat, restituto ei dominio quod Adam magna ex parte amiserat. Vide Ps. 8: 9, ubi et pisces nominantur. Solet vox ἁμαρτωλός plerumque usurpari de iis qui proiecto metu Divini Numinis ex animi lubricine vivunt; qualis nunquam fuit Petrus, cuius εὐλάβειαν [pietatem] vel haec una historia satis testatur. Nam probi animi vel maximum est indicium severissimam in se censuram exercere. Ita Paulus se primum vocat τῶν ἁμαρτωλῶν [peccatorum], quo facit et quod ex Barnaba citasse meminimus.

9. Θάμβος γὰρ περιέσχεν αὐτὸν, stupor animi circumdederat eum] Περιέχειν simili significatu reperies apud LXX Ps. 18: 5, 116: 3. Item 2 Sam. 22: 5. Simile est apud Latinos circumstetit horror. Non dissimilis significatio in voce Hebraea נָח [possedit].

Τῇ

Τῇ ἄρχῃ τῶν ἰχθύων ἢ συνέλαβον, *captura piscium quam ceperant*] Simile est ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη [*grex porcorum magnus pascens*], Marc. 5: 11, ubi Lucas habet βοσκομένων [*pascentium*]. Nam et ἄρχα, ut Latine *captura*, non actum semper, sed saepe universitatem rerum simul captarum significat.

10. Μὴ φοβοῦ, *noli timere*] Quo magis sibi displicebat hoc magis Domino placet.

Ἀπὸ τοῦ νῦν ἀνθρώπους ἔσῃ ζωγρῶν, *ex hoc iam homines capies*] De industria videtur Lucas dixisse non ἀγρεῖν [*capere*] sed ζωγρεῖν [*vivos capere*]. Solet enim haec vox in partem meliorem usurpari, et talem capturam significare qua redimatur mortis periculum, sicut et Latini *servos a servando* dixere. Ita ille apud Homerum precatur:

Ζώγρει, Ἀτρείος υἱέ.

[*Captivum, Atride, me fac tibi*].

Id est, inquit Scholiastae, ζῶντά με φύλαττε [*vivum me serva*]. Similem κυριολογίαν [*loquendi proprietatem*] observare est apud Paulum 2 Tim. 2: 26, Ἐζωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἐκείνου θέλημα [*A quo captivi tenentur ad ipsius voluntatem*]. Deus nos sibi inimicos ita capit, et sibi mancipat, ut a morte incolumes servet. Haec autem Christi verba nos docent in supra memorato miraculo non beneficium tantum fuisse, sed et ὑπόνοιαν [*sensum latentem*], quod genus interpretandi sicut non est operose sectandum ubi nulla se praebet occasio: ita contemnendum non est ubi ipse Dei Spiritus aliquod eius indicium praebet. Libenter igitur hic Veteres sequor qui praecedentis historiae hoc putant esse τὸ ἀλληγορούμενον [*id quod innuitur*], Apostolos non suapte industria sed Christi imperio ac virtute expansis Evangelii retibus tantam facturos capturam, ut opus habituri sint subsidaria multorum εὐαγγελιστῶν [*Evangelistarum*] opera; atque ita impletum iri non unam navem, Iudaeorum scilicet, sed et alteram Gentium, sed quarum navium futura sit arcta atque indivulsa societas.

12. Πέσων ἐπὶ πρόσωπον, *procidens in faciem*] Descriptio τῆς προσκυνήσεως [*adorationis*], ut collato Matthaei loco apparet.

17. Εἰς τὸ ἰᾶσθαι αὐτοὺς, *ad sanandos eos*] Αὐτοὺς
hic

hic intelligo *loci illius homines*: neque enim commode referri potest ad *Legisperitos* aut *Pharisaeos*, quos sanatos non legimus: neque de virtute quae effectum non habuerit hic agitur. Simile loquendi genus, ubi vox αὐτῶν non ad proxime nominatos, sed ad eos qui intelliguntur magis quam nominantur referri debet, apparet Matth. 11: 1, *Καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς διατάσσων τοῖς δώδεκα μαθηταῖς αὐτοῦ, μετέβη ἐκεῖθεν τοῦ διδάσκειν καὶ κηρύσσειν ἐν ταῖς πόλεσιν αὐτῶν* [*Et factum est cum desisset Iesus, praecipere duodecim discipulis suis, transiit inde ut doceret et praedicaret in civitatibus eorum*], ad quem locum similia alia attulimus. Nam quod *Pharisaeorum* et *Legisperitorum* hic facta est mentio, eo pertinet ut ostendantur et spectatores et calumniatores huius facti fuisse. Vide Marcum.

25. *Κατέκειτο, iacebat*] כָּש.

26. *Ἐκστασις ἔλαβεν ἅπαντας, stupor apprehendit omnes*] Id est, *ἐθαύμασαν* [*mirabantur*], ut dixit Matthaei Interpres. Non est ergo idem cum eo quod sequitur *ἐπλήσθησαν φόβου*, id est, *impleti sunt reverentia Divini Numinis*, ut accipi vocem φόβου solere ostendimus. Haec ideo dico ne quis accedat aliquid hic delendum suspicantibus.

Παράδοξα] נִסִּים [*mirabilia*]. *Παράδοξα* *admirabilia* vertit Cicero: atque hinc Olympionicae et alii certaminum victores dicti *παράδοξοι*. Rem autem admirandam optimo iure populus iudicabat, non tam quod aegroto sanitas esset reddita (quod iam contigerat saepius), quam quod eo miraculo Iesus probasset sibi inter homines viventi datum ius condonandi peccata: nam in eius rei fidem hominem sanaverat. Vide Matthaeum in hac historia.

28. *Καταλιπὼν ἅπαντα, relictis omnibus*] Quaestnosum illud vivendi genus, et quod ex rationibus ipsi debebatur.

29. *Δοξήν, convivium magnum*] Hebraeum לֶחֶם recte *δοξήν* interpretantur LXX; significat enim לֶחֶם *convivium instructius*, quale in publica aut privata laetitia adhibebatur: quemadmodum in suis locis videre est.

30. *Καὶ ἐγόγγυζον οἱ γραμματεῖς αὐτῶν καὶ οἱ Φαρισαῖοι, et murmurabant Legisperiti eorum et Pharisei*] Frustra hic se torquent viri eruditi: et qui vertunt *obmurmura-*

ra-

rabant illis, nullo exemplo probant γογγύζειν αὐτῶν dici. Dicendum erat γογγύζειν κατὰ αὐτῶν: quanquam ne id quidem hic locum habet, cum omnis hic γογγυσμός non in publicanos directus fuerit; quos illi vix hominum in numero ponebant, sed in Christi Discipulos, qui paulo post diserte nominantur. Sunt ergo οἱ γραμματεῖς αὐτῶν *Legisperiti eius loci*, ac proinde Magistri Capharnaumitarum communiter. Nam ita vocem αὐτῶν accipi sine praecedente nomine supra demonstravimus.

32. *Εἰς μετάνοιαν, ad poenitentiam*] Vide ad Marcum,

34. *Μὴ δύνασθε, nunquid potestis*] Secunda persona pro quavis. Vide Matth. 1: 23.

36. *Καὶ τῷ παλαιῷ οὐ συμφωνεῖ ἐπίβλημα τὸ ἀπὸ τοῦ καινοῦ, et veteri non convenit commissura a novo*] Deest ἐπίβλημα in antiquissimo manuscripto qui in Anglia.

39. *Καὶ οὐδεὶς πινὼν παλαιὸν εὐθέως θέλει νέον· λέγει γὰρ, Ὁ παλαιὸς χρηστότερός ἐστιν. Et nemo bibens vetus, statim vult novum; dicit enim, Vetus melius est*] Hoc χρηστότερος optime vertit Syrus *suavius est*. Proprie enim habet ea vox *lenitatis* significationem, ut Matth. 11: 30, infra 6: 35, Rom. 2: 4, Eph. 4: 32. Vetera vina solent esse saporis lenioris, nova contra austeriora. Scriptor Ecclesiastici 9: 13, Οἶνος νέος, φίλος νέος· ἐὰν παλαιωθῇ, μετ' εὐφροσύνης πίεσαι αὐτόν [*Vinum novum, amicus novus; veterascet, et cum suavitate bibes illud*], ubi cave cum viro erudito πίεσαι legas et veritas *comprehende*: non est enim a πῖζειν, sed futurum a πίνω [*bibo*], eadem forma qua φάγεσαι [*edes*]. Alexis de vino ubi despumavit et aetatem nactum est ait,

———— Καὶ καταζῆναι πάλιν

Ἐδύν θ' ἄπασι τοῦπίλοιπον διατελεῖν.

[———— *Tempus est considerare,*

Ut praebeat sese omnibus potabile].

Quia ergo lenius est vinum vetus, ideo qui ei sunt assueti non possunt subito adduci ut ament novum. Significavit hoc proverbio Christus homines non subito ad austriorem vitam pertrahendos, sed per gradus quosdam assuefaciendos esse: quod accommodatissimum erat ei rei de qua agebatur: sicut quod hic afferri a multis solet de discrimine Legis et Evangelii, ab instituto alienum est.

CA-

CAPUT VI.

1. Ἐν σαββάτῳ δευτερόπρωτον] Facete de hoc loco consulentem se Hieronymum elusit Gregorius Nazianzenus, promittens dicturum se ea de re, sed in Ecclesia, ubi Hieronymus, toto populo acclamante, cogeretur scire quod nesciret, aut si solus tacuisset, futurum ut ab omnibus stultitiae condemnaretur. Quam rem narrans Hieronymus hoc ἐπιφώνημα [monitum] subiicit, *nihil tam facile quam vilem plebeculam et indoctam concionem linguae volubilitate decipere, quae quicquid non intelligit plus miratur*. Quam multi sunt hodie quibus pro eruditione est audax asseveratio, praesertim quoties de loco superiore loquuntur, ubi contradictorem non habent? Caeterum de vocis δευτερόπρωτον interpretatione dici ferme potest, *Quot capita tot sententias*. Syrus et Arabs, tanto quam nos sumus illi et seculo et loco propiores, satis manifeste ostendunt se quid haec vox velit ignorasse: quo aequius est aliis ignosci quibus praeter coniecturas nihil est relictum, quas refellere est promptius quam certi aliquid adferre. Falli eos qui non diem quem Saturni dicimus sed festum aliquem diem hic volunt intelligi, ex eo apertum est quod tota quae hinc orta est disputatio non ad festos dies pertinet, quibus non tam rigide otium servabatur, sed ad diem illum qui proprie ac peculiariter *Sabbatum* appellatur, quem οἱ ἔξω [extra Ecclesiam positi] Saturni vocant. Sed neque eorum sententia recipi potest qui δευτερόπρωτον ita exponunt ut nomen sit multis diebus conveniens, tum Lucas hoc nomine usus sit ut certus anni dies intelligeretur: quibus recte animadversis pleraeque Veterum ariolationes concidunt, ut a recentioribus quibusdam prudenter notatum est. Traxit multos in assensum viri magni auctoritas, qui δευτερόπρωτον exponit πρῶτον ἀπὸ τῆς δευτέρας τοῦ πάσχα [primum a secunda Paschatie]. Sed ei quominus subscribam apud me haec obstant: primum quod nullum viderim talis formationis exemplum, qualis esset si δευτερόπρωτον deduceretur a voce δευτέρας et voce πρῶτον, deinde quod

quod lex quae exstat in Levitico non hoc dicit, Sabbata denominari a postridie Paschatis, ut hoc Sabbatum dicatur *primum*, illud *secundum*, atque ita deinceps, sed dies illos quinquaginta מנחת כמ' [*Dies Manipulorum*] τὰς ἡμέρας τῆς πεντηκοστῆς [*Dies Pentecostes*] numerari ab eodem illo die; ita ut postridie Paschatis sit dies illorum quinquaginta primus, qui hunc sequitur secundus, atque ita usque ad quinquagesimum: quem numerandi modum Iudaei nunc quoque anxie observant: neque tamen in nominandis diebus repetunt nomen illud δευτέρα, sed quaeque nox ut advenit, solent dicere, *Hic est dies primus Omer*, *Hic est dies secundus*, atque ita porro. Sententia igitur ista quae magnis argumentis a suo auctore defensa est, cum mihi se non probet ob eas quas dixi causas, indulgebo mihi quoque post tot alios censendi libertatem. Iudaei diem Sabbati qui Pascha proxime antecedit hodieque vocant מנחת כמ' [*Sabbatum magnum*]. Sed et si Paschatis dies in ipsum Sabbatum inciderit, appellabitur is dies eodem nomine, ut apparet Ioh. 19: 31, ἥν γὰρ μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνη τοῦ σαββάτου [*erat enim magnus dies ille Sabbati*]. Est et σαββάτον μεγάλον [*Sabbati magni*] mentio in historia de martyrio Polycarpi apud Eusebium. Alii pro מנחת דixerunt פסחתי, id est, τὸ πρῶτον σάββατον [*Primum Sabbatum*]. Nam ἐν τῷ Πέτρῳ κηρύγματι [*in Praedicatione Petri*] erat, σάββατον οὐκ ἄγουσι τὸ λεγόμενον πρῶτον [*non agunt Sabbatum quod dicitur Primum*]. Cum vero praeter Pascha duae sint praeterea celeberrimae Iudaeorum ἑορταί [*festae dies*], nempe τὸ πλήρωμα τῆς πεντηκοστῆς [*Completio pentecostes sive quinquagesimae*] et σκηνοπηγία [*Tabernaculorum erectio*], etiam quae eas ἑορτάς proxime contingebant Sabbata μέγала ἢ καὶ πρῶτα [*magna sive prima*] vocata simili ratione. Nam et Sabbatum quod incidebat εἰς τὴν σκηνοπηγίαν Iosephus vocat μάλιστα θρησκευόμενον σάββατον [*Sabbatum maxime honoratum*], Belli Iudaici libro II cap. 37. Atque ita cum tria essent Sabbata πρῶτα, id est, *maxima*, distinctionis causa repertum ut Sabbatum Paschale, quod ordine antegreditur, diceretur *πρωτόπρωτον*, *primorum primum*; Sabbatum Pentecostes *δευτερόπρωτον*, *primorum secundum*; Sabbatum σκηνοπηγίας *τριτόπρωτον*, *primorum tertium*. Sic

in

in municipiis ubi erant δεκαπρώτοι [*Decem-primi*], primus ordinis dici poterat πρωτόπρωτος, alter δευτερόπρωτος, atque ita deinceps. Notandum autem est messem, ut Hebraei docent, incidisse ferme in mensem Elul, qui partim Iunio partim Iulio respondet: itaque Exod. 23: 16 Pentecostes solemne vocatur *Solemne messis*; Tabernaculorum autem solemne, quod in finem Augusti aut initium Septembris incidebat, *festum Collectarum in horrea frugum*. Nam quod postridie Paschatis δράγμα σαχίων [*manipulus spicarum*] ad altare adferebatur, fiebat id dicis causa et spicis virentibus quae igne torrebantur, ut Iosephus nos docet ex loco Lev. 2: 14, unde et mensi Nissan nomen alterum ניסן, quod *spicam virentem* significat: et hae ipsae ἀπαρχαί [*primitiae*] sumebantur ex hordeo, fruge temporis se prodente. Vide Iosephum. Et haec δευτεροπρώτου formatio ab ἀναλογίας [*similis formationis*] regula non excedit. Adde quod apud Hellenistas, quorum haud dubie sermonem hic Lucas exprimit, exstabat vox similis formae. Nam decimas illas quas Levitae pendebant Sacerdotibus vocabant δευτεροδεκάτας, id est, *secundas decimas*, ut notat Hieronymus in caput 40 Ezechielis. Eaedem vocantur δεύτεραι δεκάται Tobiae 1: 6. Sunt ergo idem δεύτερα δεκάτη et δευτεροδεκάτη, item Sabbatum δεύτερον πρώτον aut δευτερόπρωτον.

Ψώγοντες] *Friantes*.

5. Καὶ τοῦ σαββατου, *etiam Sabbati*] Quod hic habent insertum nonnulli codices, de eo qui Sabbato opus famulum faciebat, cui dictum sit a Christo, *Beatum esse ipsum si nosset quid ageret; sin minus, legis violatorem*, spurium esse non dubito: nam neque Metaphrastae veteres nec qui ad hunc locum scribunt eius meminerunt historiae. Quin pugnat cum perpetuo Christi instituto, qui Doctorem hic agens, nemini legis Hebraeae gratiam fecit. Erat enim ea potestas coelesti Regno ipsius reservata. Puto igitur ab aliquo Marcionita adiectum.

6. Ἄνθρωπος, καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ δεξιὰ ἦν ξηρὰ, *homo; et manus eius dextra erat arida*] Hebraismus, pro ἄνθρωπος οὗ ἡ χεὶρ ἦν ξηρὰ [*homo, cuius manus erat arida*].

7. Κατηγορίαν αὐτοῦ, *accusationem eius*] Satis Graece; nec de lectione dubitandum: κατηγορία μου [*accusatio mei*]

mei] simili sensu est apud Demosthenem: Solent genitivi saepe obiectum significare. Ita infra ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ [*in oratione Dei*]. Est autem ἵνα εὐρίσκωσι κατηγορίαν [*ut invenirent accusationem*] idem quod Dan. 6: 5 πῶς παύσῃ [*invenire praetextum*].

9. Ἐπιρωτήσω ὑμᾶς τι] Ita legit et Syrus, sed ut ad sequentia referret interrogandi sensu τί pro πότερον [*utrum*], sicut et apud Matthaeum legimus 21: 31, Τίς ἐκ τῶν δύο [*Quis ex duobus*] pro πότερος [*uter*]. Quod si ad priora referre malis, sensus erit, *Est quod vos interrogem*. Atque id praefero: quia et alibi simili praefatione Christus interrogationem exorditur, Matth. 21: 24, Luc. 20: 3, ubi ἕνα λόγον [*unum verbum*] est quod hic τι. Ἀπολίσσαι, perdere] Id est, ἀποκτεῖναι [*interimere*], ut Marcus loquitur. Vide quae ad Matthaeum.

10. Καὶ ἐποίησεν οὕτω, et fecit sic] Fecit ut erat iussus; id est, *extendit manum*, quod explicate posuit Syrus, ut et Latinus: ut solent liberius interdum verba interpretari.

Ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ, restituta est manus eius] Quod apud Marcum dixi hic repeto, verba illa ὑγιής ὥς ἡ ἄλλη [*sana sicut altera*] videri ex Matthaeo adscripta; nam multi codices non habent; nec agnoscit Latinus. Syrus agnoscit illud ὥς ἡ ἄλλη, non illud ὑγιής.

11. Ἀνοίας, insipientia] ἠνῶ, id est, *ira*. Bene Philémon:

Μαινόμεθα πάντες ὁπόταν ὀργιζώμεθα.

[*Furiamur omnes ira nos quoties rapit.*]

Τί ἂν ποίησαιαν τῷ Ἰησοῦ, quidnam facerent Iesu] Nempe ut eum e medio tollerent; quemadmodum ex Marco liquet.

12. Εἰς τὸ ὄρος, in illum montem] Notum montem in ora maritima, ut ex Marco discimus 3: 7 et 13.

17. Καταβὰς μετ' αὐτῶν ἔσθ' ἐν τόπῳ πεδινῷ, descendens cum illis stetit in planitie] Id est, de sublimiore secessu contulit se in planitiem montis capacem maioris turbæ: ita sermo qui sequitur habitus est ἐν τόπῳ πεδινῷ in planitie, κενρᾶ, ut hic apud Syrum, et nihilominus in monte, quod omnino exigere videtur Matthaei narratio. Sunt qui putant diversi temporis esse nar-

nar-

narrationes apud Matthaeum et Lucam: et sane sicut facti narrationes circumstantiis congruentes non temere ad res diversas referendae sunt, ita sermones nihil vetat saepius habitos eosdem aut similes, praesertim continentes vitae totius praecepta, quae non potuerunt nimium saepe repeti. Sed ne diversae esse narrationes putem movent non tantum exordium idem, eademque peroratio, sed multo magis quod uterque Scriptor hoc sermone habito Christum ait rediisse Capharnaumum atque ibi sanasse Centurionis servum. Stetisse autem potuit Christus in hac planitie dum aegrotos valetudini restituit, quod dicit Lucas, deinde sedisse Doctoris in morem cum praecepta exordiretur, ut Matthaeus indicat.

Ὁχλος μαθητῶν αὐτοῦ, et turba discipulorum eius] Noli solos Apostolos intelligere: nam μαθηταὶ modo dixit eos ex quibus delecti sunt Apostoli. Distinguuntur tamen a caetero populo, qui non tam assidue Christum sectabatur atque illi μαθηταί. In hoc numero μαθητῶν ponendae sunt etiam feminae quaedam Galilaeae, et illi apud Lucam LXX, pluresque alii.

Τῆς παραλίου, et maritimae] Syrus vertit כּוֹ הַיָּם, id est, portum maris, quomodo Hebraei vocant oram maritimam: nam Deut. 11: 7 יַבֵּיט יָם עַל הַיָּם est παραλίος γῆ Χαναάν [iuxta litus maris Terra Chananaeorum]. Sic et Ios. 9: 1. Vocatur autem tota illa ora maritima in qua sunt Tyrus et Sidon Regio Tyri et Sidonis, ut Matth. 15: 21, Marc. 3: 8, 7: 24.

18. Οἱ ὀχλούμενοι] Non improbo illud veteris Interpretis, qui vexabantur. Nam vexandi verbum multo esse vehementius quam vulgus putat, docent Grammatici ad illud Maronis,

Dulichias vexasse rates.

19. Παρ' αὐτοῦ ἐξήρχετο, de illo exibat] Significatur non adventitia fuisse efficacia, sed Christo intrinseca ex τῆς θείας φύσεως [ex Divina natura]. Vide infra 8: 46, Matth. 9: 5.

21. Οἱ πεινῶντες νῦν, qui nunc esuritis] Id est, qui hic famem sitimque tolerant, non quavis de causa, sed quia summo tenentur desiderio Divinae iustitiae in se atque aliis propagandae. Ita optime convenit Lucae et

Matthaeo. Atque ita interpretatus est Clemens Alexandrinus: τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας, inquit, διὰ τὴν δικαιοσύνην [*qui esuriunt et sitiunt propter iustitiam*]. Vide exemplum in Paulo, 1 Cor. 4: 11 et 2 Cor. 11: 27.

Μακάριοι οἱ κλαίοντες νῦν· ὅτι γελάσετε, *beati qui nunc lacrymatis, quia ridebitis*] Populariter luctum *lacrymis*, gaudium *risu* describit. Nam apud Matthaeum est πενθεῖν [*lugere*] et παρακαλεῖσθαι [*consolari*]. Ita mox σικιτᾶν [*exsultare*] pro *gaudere* ponitur; alibi ἀγαλλιᾶσθαι.

22. Ὅταν ἀφορίζωσιν ὑμᾶς, *cum separaverint vos*] Ἀφορίζειν proprie respondet Hebraeo נָחַד. Nam quod apud Hebraeorum Magistros est נָחַד idem est τὸ ἀφορίζειν in canonibus Christianis. Iohannes dixit ἀποσυνάγωγον ποιεῖν [*synagogá interdicere*], Iosephus ἐκβάλλειν τοῦ τάγματος [*eiicere ex conventu*]. Mos hic ex Legis verbis ortum non habuit: nam ex eius praescripto minora delicta Sacrificiis expiabantur, maioribus Mulcta aut etiam Verbera indicebantur, maximorum criminum poena Mors erat: Exsillii nulla mentio. Sed cum multa essent delicta in Lege non diserte nominata, Sapientum interpretatio inter verbera et victimalem expiationem constituit τὸν ἀφορισμὸν [*Separationem*], praecipue in eos qui moniti vitam non emendabant. Nam נָחַד [*Separationem*] in usu fuisse stante Salomonis Templo tradunt Hebraei. Maior huius instituti necessitas nata est ex quo populus in Babyloniam abductus cum libertate amisit ius publicorum iudiciorum. Ipsa enim naturalis ratio coëgit ad eas coërcitiones recurrere: quae sine usurpatione publicae potestatis expediri poterant. Namque hoc et in Gallia Druides fecisse legimus, ut qui decretis non starent, eos sacrificiis interdicerent. Quibus ita interdictum erat (inquit Caesar), si numero impiorum ac sceleratorum habentur. Iis omnes decedunt, aditum sermonemque defugiant, ne quid ex contagione incommodi accipiat. His non dissimiles erant Romae olim qui sacri et intestabiles dicebantur, et quibus ut vita indignis aqua atque igni interdicebatur. Et in Graecia οἱ ἀγορᾶς καὶ λυμένων εἰσγόμενοι [*qui foro et portubus arcebantur*] et οἱ ἐκκηρυττόμενοι [*qui voce praeconis publice expellebantur*]. Est descriptio huius ritus luculenta apud Sophoclem Oedipo Tyranno:

Τὸν

Τὸν ἀνδρ' ἀπαυδῶ τοῦτον ὅστις ἐστὶ γῆς
 Τῆς δ', ἣς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνους νέμω,
 Μῆτ' εἰσδέχεσθαι, μῆτε προσφωνεῖν τινα,
 Μῆτ' ἐν θεῶν εὐχαῖσι μῆτε θύμασιν
 Κοινὸν ποιῆσθαι, μῆτε χέρνιβας νέμειν.
*[Veto ne quis ista sola colens quorum mihi
 Sedes datas sceptrumque, quem signo virum
 Domo recipiat hospitem, aut paret alloqui.
 Aut in Deorum sinat honore aut victimis.
 Habere partem, sumere aut latices simul].*

Xenophon Hierone: Πεποιήνται πολλοὶ νόμον τῷ μαιφόνῳ
 μὴ δὲ τὸν συνόντα καθαρεύειν [*Fecerunt multi legem ne
 purus esset qui cum homicida conviveret*]. In epistola
 Philippi ad Athenienses; Εἰς τοῦτο ἐλήλυθεν ὁ δῆμος ὥστε
 μυστηρίων εἰσγεῖν αὐτούς [*Eo venit populus ut illos a mys-
 teriis arcerent*]. Scholiastes Aristophanis: Κατὰ τὸ ἔθος
 οἱ ἀνδροφόνου μὴ μεταλαμβάνουσι τῶν θυσιῶν [*Mos est ne
 homicidae de victimis participent*]. Nicolaus Damascenus
 de Cercetis Indiae populo: Τοὺς ἀδικήσαντας ὁτιοῦν τῶν
 ἱερῶν ἀπείργουσι [*Eos qui quovis modo iniuriam fecere
 arcent sacris*]. Ad naturalem rationem accesserunt exem-
 pla quaedam et argumenta per ratiocinationem ex Lege
 derivata. Nam Caino Deus cum mortis poenam parrici-
 dio commeritam indulsisset, latam quandam fugam inflixe-
 rat, sed ita ut ipsum simul omnibus detestabilem haberi
 vellet. Cui simile quid vetus Graecia in homicidiis ob-
 servabat. Praeterea cum turpi scabie laborans ex Lege
 arceretur ab omni hominum commercio, ne acilicet mor-
 bus transitione aliis noceret, non iniqua erat collectio,
 si nihil posset gravius, hoc certe in homines facinorosos
 constituendum, qui et exempli contagio laederent alios,
 et populum omnem communis probri labe adspargerent,
 unde liberari populus non poterat nisi manifesta quadam
 sceleris detestatione. Quanquam autem singulorum quo-
 que officium erat eos quos gravioris culpa affines nossent
 defugere ac declinare, quo pudorem eis iniicerent, in
 famosis tamen criminibus res ipsa exigebat communem
 aliquam notionem. Ea temporibus Babylonici exsilii fuit
 non penes Sacerdotes, neque penes Legis interpretes,
 sed penes Αἰχμάλωτάρχην [*Principem captivorum*] et ei

additos Seniores, quos, quanquam summo imperio exutos, Iudaei omnes Magistratum vice reverebantur, eorumque decretis parebant. Quoties vero Iudaeis *αὐτονομία* [*usus suarum legum*] et ius publicae animadversionis citra necis potestatem fuit concessum, accesserunt ad ἀφορισμὸν poenae aliae: quo ipso liquet ἀφορισμοῦ ius fuisse partem imperii. Itaque Esdræ temporibus coetu indicto Hierosolyma, qui se non stitisset huic poenae obstringitur [Esdr, 10: 8], ἦλθεν ἔμπροσθεν τοῦ κοινῆς, id est, καὶ αὐτὸς ἀφορίζεται ἀπὸ τῆς συναγωγῆς τῆς ἀποικίας [*ipse abiicietur de coetu transmigrationis*]. LXX ita vertunt, καὶ αὐτὸς διασπάζεται ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας τῆς ἀποικίας. Iosephus, ἀπαλλοτριώσεται τοῦ πλῆθους [*alienus erit a populo*]. Unde intelligimus συναγωγὴν, unde ἀποσυνάγωγοι dicuntur, non significare τὸ διδασκαλεῖον [*locum in quo Lex docebatur*] sed *omnem* populi *conventum*. Nam ἡντὶς modo συναγωγὴν modo ἐκκλησίαν [*ecclesiam*] verti alibi diximus. Fecerat hoc decretum Esdras, quippe Ethnarcha a Rege constitutus, de consilio συναγωγῆς μεγάλης [*Synagogae magnae*], id est, Synedrii et aliorum populi principum: ita enim legitur in decreto: ὅρχηται ὅτι τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν πρεσβυτέρων [*iuxta consilium Principum et Seniorum*]. Hebraei Magistri dicunt factum hoc decretum a collegio Iudicum, superiore et inferiore, id est, Senatu populi et urbano. Ibidem relegatio a coetu coniunctam habet ἀφιέρωσιν τῆς οὐσίας, ut Iosephus loquitur, ἀναθεματισμὸν τῆς ὑπάρξεως, ut LXX, id est, *bonorum consecrationem*. Simile est quod Nehemias dicit Sanballatae generum a se expulsam, nimirum eadem potestate qua alios delictorum compertos maledicto, depilatione, verberibus castigarat. Redacta a Romanis in provinciae modum Iudaea, status ferme idem fuit qui Esdrae et Nehemiae temporibus. Nam ademta aut accisa interficiendi potestate, caetera publicorum indiciorum Iudaeis relinquebantur. Quare quod ait Iohannes 9: 22, Συνέθειντο οἱ Ἰουδαῖοι ἵνα εἴαν τις αὐτὰν ὁμολογήσῃ Χριστὸν, ἀποσυνάγωγος γένηται [*Constituerant Iudaei ut si quis eum Christum esse confiteretur, extra Synagoga fieret*], omnino intelligendum de decreto aut Synedrii aut etiam συναγωγῆς μεγάλῃς, de quo coetu alibi diximus. Neque alio per-

pertinet. quod apud eundem est Iohannem, *Διὰ τοὺς Φαρισαίους οὐκ ὁμολόγουν, ἵνα μὴ ἀποσυνάγωγοι γένωνται* [Propter Phariseos non confitebantur, ne de Synagoga eicerentur], 12: 42. Quanquam enim Sadducei saepe ad summos honores perveniebant Romanorum gratia, utpote minus suspecti rerum novarum, dubitandum tamen non est quin pars maior Synedrii ex Phariseis fuerit. Nam et Iohannes 7: 45 Synedrium circumloquitur nomine *ἀρχιερέων καὶ Φαρισαίων* [Pontificum et Phariseorum]. Ita Nicodemus et Gamaliel erant *Φαρισαῖοι* et *σύνεδροι* [Senatores Synedrii]. Quin et plerique *γραμματεῖς* [Scriptae] eius erant sectae, Act. 23: 9. Sed et sectae aliae quae se reipublicae non miscebant, quales praecipue erant Esseni, e quibus collecta est magna multitudo Christianorum (unde eodem esse Naziraeos et Essenos dixerunt Hebraei quidam), ad tuenda instituta sua necessario ἀπορισμὸν usurpabant. Erant quidem inter ipsos in usu poenae etiam aliae, ut longae *ξηροφαγίας* [victus aridus longo tempore], ieiunia, atque alia id genus, quae nunc etiam Iudaei inter se exercent: sed cum neque coetus ipsorum neque eius coetus Praesides haberent τὸ ἀναγκαστικὸν [vim cogentem], extremum quo deveniri poterat adversus contumaces erat a coetu relegatio, ut Iosephus nos docet. Secuti sunt morem eundem Pythagorei: nam qui non servabat eius instituti regulas coetu arcebatur, eumque omnes pro mortuo habebant, ita ut et *κενοτάφιον* [imaginarium sepulchrum] ei struerent.

Caeterum notandum est ἀφορισμοῦ plures fuisse species. Prima species est nudus ἀφορισμὸς, generis obtinens nomen ἴδιον. Qui hac nota innesti erant stante Templo accedebant ad Templum, ut ex Hebraeis vir doctus notavit: sed hand dubie consistebant extra τὸν περίβλετον [locum septum] qui distinguebat ἔθνηκους [Gentiles] ab Israelitis. Nam οἱ ἀφορισμένοι [separati] interim ἔθνηκον loco habebantur. Christiani veteres (qui ut saepe notavimus omnia proba Iudaeorum instituta libenter sequebantur) hos vocabant τοὺς ἐν προκλήσει [eos qui erant in primo fletu], qui non cum caeteris orabant, sed fidelibus legationes deprecationis iniungebant, ut Tertullianus loquitur, squallidi interim et moerentes: quod et nunc

Iudaei observant. Eosdem vocabant *χειμαζομένους* [*tempestate infestatos*], quod velut extra Ecclesiae portum in Mundi alto iactarentur. Sed post decursum tempus aliquod tam moesti reatus, propius admittebantur: cuius admissionis Christiani alii pauciores, alii plures gradus facere: de quibus alias erit agendi locus. — Altera ἀπορισμοῦ species erat ἐνι [*exsecratio*], ἀνάθεμα Graecis, qua is qui deliquerat diris quibusdam, ut Deo ulterius sacer devovebatur. Videntur hoc maxime usurpasse Iudaei adversus eos qui a tota Legis professione deficiebant, quos ipsi vocant ῥωμ, nos ἀποστάτας [*defectores*]: quibus pares censent eos qui post admonitionem Deum contumeliose nominant. Horum non modo familiare commercium vitabant, sed nec dignos arbitrabantur quos leviter salutarent. Describit hoc Iohannes in Epistola: Μὴ λαμβάνετε εἰς οἰκίαν, καὶ Χαίρειν αὐτοῖς μὴ λέγετε· ὁ γὰρ λέγων αὐτοῖς Χαίρειν κοινωνεῖ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ τοῖς πονηροῖς [*Nolite recipere eum in domum, nec Ave ei dixeritis: qui enim dicit illi Ave communicat operibus eius malignis*]. Sed ipsa ἀναθέματος formula a Paulo adversus Alexandrum doctrinae adulteratorem, pronuntiatur, Ἀποδώῃ αὐτοῖς ὁ Κύριος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ [*Reddat illi Dominus secundum opera eius*], 2 Tim. 4: 14. Hoc loco Iudaeis erant Samaritae quos multo peiore loco quam ἔθνικοὺς habebant. Nam pro Gentilibus, si id postularent, sacrificia fiebant in Templo, ut nos docent Iosephus et Philo, et satis colligitur ex verbis Salomonis 1 Reg. 8: 41, at pro defectore non item. Sic et in Ecclesia Christianorum pro lapsis poenitentiam agentibus fideles preces suas interponebant, non item pro desertoribus Christianismi, quibus per prima illa secula aequabantur hi qui aut peccandi consuetudinem traxerant, aut in tam gravibus delictis deprehensi erant quae credibile non erat cadere potuisse in animum pietatis aliquid retinentem, qualia erant ex deliberato idololatria, homicidium, adulterium. Clemens Alexandrinus Strom. VII, Ἄλλ' οὐκ ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων βλάβῃ τῇ τοιαύτῃ συγχερέειν εὐχὴ ποτε· πλην εἰ μὴ τὴν ἐπιτροπὴν τῆς δικαιοσύνης τιμναζόμενος τοῖς ὁ ἀπηλλαγμένοις ὁ γνωστικὸς οἰκονομοίῃ τὴν αἴτησιν [*Tali prece non utendum in damnum cuiusquam, nisi si quando Gnosticus*].

cus extra ordinem eam adhibeat ut eos qui dedoluerunt ad iustiam revocet]. Vide ut adversus desertores et alios factis pietatem abnegantes severa Dei iudicia invocaverint, si forte ea ratione ad resipiscentiam perducerentur. Ideo addit Paulus *ἵνα παιδευθῶσι* [ut discant] de Hymernaeo et Alexandro loquens, 1 Tim. 1: 20. Simile est illud in Psalmo, *Imple vultum eorum ignominia, ut quaerant nomen tuum Domine*, 82: 17. Tales erant quos Apostoli Satanae tradebant ad temporalem vexationem. Quod si qui in tale exitium lapsi multos eodem traherent, in eos exercebatur non illud commune *ἀνάθεμα* sed gravius atque atrocius. Id Hebraei vocant *עֲוָה דֵּי דֵּי Deus venis*: nam *דֵּי*, id est, *nomen* pro *Deo* dicunt. Paulus dicit *ἀνάθεμα, Μαργαθα, עֲוָה דֵּי* eodem significatu. Nam *דֵּי* est *Dominus*. Ea voce oratur Deus ut quam primum talem maleficum et seductorem coërceat, vel alio modo, vel etiam eum tollendo ex hominum numero. Apparet ex his quae diximus in disciplinae custodia secutos Christianos exemplum Iudaeorum, sed Essenorum praesertim, ut qui essent mere privati, sine ullo imperio, quemadmodum et Christiani. Inter vetera Essenorum instituta et hoc erat, si qui nondum impleto indictae poenitentiae spatio ad mortis periculum aegrotarent, eos ad communionem reciperent: quod *ἐν ταῖς ἐσχάταις ἀναπνοαῖς ἀναλαμβάνειν* [in ultimo spiritu recipere] vocat Iosephus. Faciebant autem hoc ait, *ικανὴν ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν αὐτῶν τὴν μέχρι θανάτου βάσανον ἡγούμενοι* [sufficere arbitrati toleratos ob peccata ad mortem usque dolores]. Idem a Christianis antiquitus observatum constat idoneis testibus, Patribus Synodi Nicaeensis, quos veterum Ecclesiae morum nihil latere poterat. *Περὶ δὲ τῶν ἐξοδούντων*, inquam, *ὁ παλαιὸς καὶ κανονικὸς νόμος φυλαχθήσεται καὶ νῦν, ὥστε εἴ τις ἐξοδύνει τοῦ τελευταίου καὶ ἀναγκαιοτάτου ἐφοδίου καὶ ἀποξερεῖσθαι* [De iis vero qui in fine sunt vitae vetus canonum lex etiam nunc observator, ut ubi quis moriturus est non fraudetur ultimo ac maxime necessario viatico]. Rursus, sicut apud Essenos iudicium tantae rei non erat penes paucos, sed penes coetum in quem convenirent homines non minus centum, ut Iosephus docet,

ita et apud Christianos veteres praesidente quidem Episcopo et Senioribus, sed conscia ac consentiente fratrum multitudinis morum iudicia exercebantur, 1 Cor. 5: 4 συναθροίσαντες ἡμῶν [congregatis nobis], 2 Cor. 2: 6 ἐπιτίμια ἢ ὑπὸ πλειόνων [obiurgatio quae fit a pluribus]. Sic Eusebius memorat antiquitus ἐξέτασιν [inquisitionem in mores] fieri solitam πλήθους παρόντος [praesente multitudinis]. Tertullianus Apologetico cum de coetu et congregatione locutus esset subiungit; *Ibidem etiam exhortationes, castigationes, et censura divina: nam et iudicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu: summumque futuri iudicii praesudicium est, si quis ita deliquerit ut a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegatur. Praesident probati, quique seniores.* Non poterat illustrior adferri descriptio τοῦ ἀφορισμοῦ. Adde illud in libro Ad uxorem: *Fideles Gentilium matrimonia subeuntes stupri reos esse constat, et arcendos ab omni communicatione fraternitatis, ex literis Apostoli dicentis, Cum eiusmodi nec cibum sumendum.* Libro de Monogamia dixit a communicatione depellere; libro de Pudicitia: *Libidinum furias impias et in corpora et in sexus ultra iura naturae, non modo limine verum omni Ecclesiae teoto submovemus.* At ἀφορισμός ἐν ἀναθέματι [separatio cum anathemate], quam et ἀποκήρυξιν τελείαν [plenam eiectionem] Graeci vocant, idem Scriptor vocat in perpetuum discidium relegare; quod usurpatum ait adversus semel atque iterum eiectos. Locus est libro Adversus haereticos. Origenes ἀπελάνγειν τοῦ κοινοῦ [e coetu eiicere], et ἀποκωλύειν ἡμῖν ἐπὶ τὸν κοινὸν σύλλογον [vetare ad communem conventum accedere]. Cyprianus ἀφορίζειν modo dicit abstinere, modo aliis vocibus circumloquitur, ut a communicatione arce-re, cohibere, prohibere; de Ecclesia eiicere, excludere, depellere. Cuius quidem viri sanctissimi epistolas si quis legat, facile cognoscet totum ferme Christianae disciplinae vigorem in istis iudiciis constituisse: neque vero eos tantum qui contumaciter monita respuebant in perpetuum, id est, sine praefinitione temporis, a commercio piorum relegatos, sed ad tempus etiam eos qui spem praeberent poenitentiae.

Quem

Quem morem qui ex Ecclesia sublatum volunt gravissimum infligunt vulnus disciplinae, quam corruptis adeo Christianorum moribus ad veterem severitatem reduci maximam sit operae pretium: tantum abest ut ulla eius pars reliqua luxari debeat. Neque ad eam rem peculiare praeceptum desideratur; cum Ecclesiae coetus a Christo semel constituto omnia illa imperata censi debeant sine quibus eius coetus paritas retineri non potest. Sunt alii qui abstentionem probent, ἀνάθεμα non probent. Atqui discrimen esse debet audientium monita et refractariorum. Iam vero diximus nihil aliud esse ἀνάθεμα quam sine praesumptione temporis electionem, quae tamen poenitentia ductis reditum non semper praeccludit. Certe quanquam vetus Ecclesia, cum vigerent διακρίσεις πνευμάτων [spirituum discretionones], certius de animis hominum indicare potuit, sunt tamen quaedam delicta tam atrocia, ut, si contumacia accedat, nemo non videat esse ἀμαρτίας εἰς θάνατον [peccata ad mortem]: pro talibus, dum tales manent, Ecclesia non intercedit precum suffragio; quod solis poenitentibus patet; generaliter tamen his, ut et infidelibus, mentem optat meliorem. Chrysostomus ubi ἀνάθεμα pronuntiandum ait *adversus facta, non adversus homines*, intelligit destructum illud ἀνάθεμα quo Deus rogatur ut aliquem coerceat, vel aliter vel etiam tollendo eum e medio. Huius sane rarius est usus; non tamen nullus. Nam in Iulianum, cum defectioni adderet machinationes evertendi Christianismi, usa est Ecclesia isto extremae necessitatis telo, et a Deo est exaudita. Reperti sunt et qui iudicia ista Ecclesiae putarent inhibenda, quoties Christianas Potestates Deus concederet saeculo: quam in rem utuntur exemplo Iudaeorum, apud quos Synedrium habebat ius illud pronuntiandi ἀποσυνοώγους. Quibus ego illud facile largiar, piorum Regum nonnullam esse etiam ad res istas auctoritatem. Nam et Iohannes Romae Episcopus Iustinianum Imperatorem rogat pro Nestorianis atque aliis, ut si proprio deposito errore et prava intentione depulsa ad unitatem Ecclesiae reverti voluerint, in suam eos communionem recipiat; et apud Ivonem Carnutensem legitur capitulam vetus, ex quo constat ad communionem Ecclesiae admitti solitos quos

post

post delictum aliquod Rex mensae suae adhibuisset. Sed haec non eo valent ut libertas iudicandi tollatur Ecclesiae. Neque procedit petitum a Iudaeis argumentum. Nam apud eos lex tota ex qua iudicabatur erat accommodata populo carnali, ita ut cives omnes aequaliter obstringeret: ac proinde idem erant respublica et ἐκκλησία. At Christi leges multo plus exigunt quam in commune civibus imperii alicuius praescribi solet, aut etiam potest: semper enim magna pars hominum φρονεῖ τὰ τῆς σαρκὸς [*sapit ea quae sunt carnis*]. Quare Civiles quidem leges suo funguntur officio si graviora et societati maxime nocentia delicta coerceant: at quae contra dilectionis, contra mansuetudinis, contra patientiae leges peccantur extra communes leges sunt posita; non etiam extra eas leges quas se sectantibus Christus praescribit, et secundum quas iudicare debet ille selectus ex mundo coetus. Quare recte Constantinus et eum secuti Imperatores reliquerunt Ecclesiae sua iudicia, atque ea insuper suis legibus munierunt; ut videre est in Actis Synodorum et legibus in Codicem relatis. Et hos quidem qui iniquiores sunt adversus Ecclesiae disciplinam monitos hactenus volui. Superest ut qui eandem exercent meminerint quantum sit ipsis onus impositum. Scitum est veterum Iudaeorum cuius Maimonides meminit, *Si quis innocentem a Communionis arcuerit, ipsum excidere iure Communionis*. Sicut et in Clementis Constitutionibus legimus, *Ἡ κατάρα ἐμπεσέτω εἰς κεφαλὴν τοῦ ἀδίκως αὐτὴν ἐκπέμψαντος* [*Diras recident in caput iniuste eas emittentium*]. Quam aequitatem secutus Cyprianus ex more illorum sanctissimorum temporum de Felicissimo ita pronuntiat, *Accipiat sententiam quam prior dixit*. Solent autem iniusta atque immitia iudicia exerceri non tam in morum examine (nam hic nimium plerumque indulget censura, tantum abest ut aequo sit rigidior), quam circa quaestiones dogmatum rituumque. Quod Apostolis accidit et terrere temerarios debet et pios solari. Praedixit illis Christus fore ut ἀποσυνάγωγοι pronuntiarentur, Ioh. 16: 2, quod hic dixit ἀφορίσουσιν ὑμᾶς [*separabunt vos*]. Neque intra primum ἀφορίσμου gradum stetit impotens odium, ut cum ἀποσυνάγωγοι iudicati sunt qui Iesum esse Messiam faterentur, Ioh.

Ioh. 9: 22, 12: 42, sed cum post Iesu resurrectionem eius dogma magnis auctibus invalesceret, et libertas rituum paulatim clarius doceretur, accessit ἀνάθεμα, cuius meminit Iustinus Adversus Tryphonem: ait enim quosdam Iudaeos solitos ἐν ταῖς συναγωγαῖς καταναθεματίζειν τοὺς ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντας [in synagogis anathema dicere iis qui in Christum crederent]. Et alio quodam loco ait τοὺς ἀρχισυναγώγους μετὰ τὴν προσευχὴν [Archisynagogos post peractas preces] solitos Christum ἐπισκώπτειν [convitiis insequi]. Rursum alibi Iudaeos ita alloquitur: Καὶ νῦν τοὺς ἐλπίζοντας ἐπ' αὐτὸν (τὸν Χριστὸν) καὶ τὸν πέμψαντα αὐτὸν παντοκράτορα καὶ ποιητὴν τῶν ὅλων Θεὸν ἀθετεῖτε καὶ ὅσον ἐφ' ὑμῖν ἀτιμάζετε, καταρώμενοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν τοὺς πιστεύοντας ἐπὶ τὸν Χριστὸν [Et nunc eos qui in ipsum (Christum) sperant, simulque in eum qui Christum misit omnipotentem et omnium opificem Deum, reiicitis et quanta maxime potestis ignominia afficitis, etiam diris devoventes in synagogis vestris eos qui in Christum credunt]. Haec vera esse norunt etiam qui nunc Thalmudicos libros aut etiam Ritnalia Iudaeorum perlegunt. Passim enim diris ibi devoventur Christiani. Ipse apud Iustinum Tryphon Iudaeis praeceptum ait a Doctoribus μηδεὶ τῶν Χριστιανῶν ὁμιλεῖν μηδὲ κοινωνεῖν τῶν λόγων [ne cum Christianorum ullo conversarentur, aut sermonem sociarent]. Epiphanius idem de sua aetate testatur: verba sunt: Ἀνιστάμενοι ἔσωθεν (οἱ Ἰουδαῖοι) καὶ μέσης ἡμέρας καὶ περὶ τὴν ἑσπέραν ἐν ταῖς αὐτῶν συναγωγαῖς, ἐπαρῶνται αὐτοῖς καὶ ἀναθεματίζουνσι, φάσκοντες, ὅτι ἐπικατάρασαι ὁ Θεὸς τοὺς Ναζωραίους [Intra Synagogas exsurgentes Iudaei tam medio die quam circa vesperam diras illis imprecantur et anathemate eos devovent dicentes: O Deus diris desige Nazaraeos]. Quod ille tanquam de una Christianorum secta dictum interpretatur, cum revera ad omnes Christianos pertineret, quos Iudaei appellabant atque etiam nunc appellant Ναζωραίους.

Καὶ ἐκβάλλωσι τὸ ὄνομα ὑμῶν ὡς πονηρόν] Ἐκβάλλειν non est hic ex albo aut diptychis expungere; id enim verbo ἀφορίζεσθαι [separare] satis erat comprehensum; sed sicut ἀνεδίξειν est praesentes convitiis proscindere, ita ἐκβάλλειν

λεῖν τὸ ὄνομα ὡς πονηρὸν, *absentium nomen, ut improborum hominum, differre rumoribus*. Est enim Hebraismus, *וְנָסַח שְׁמִי* Dent. 22: 19, *ἐξέβαλε*, aut, ut LXX vertunt, *ἐξένεγκεν ὄνομα πονηρὸν* [*eduxit nomen malum*]. Contigit hoc Apostolis tunc praecipue cum a Synedrio legatio ad omnes per orbem Iudaeos missa est ad infamandum dogma Christianum: quam rem ex Iustino alibi memoravimus.

23. *Συιγρήσατε, exsultate*] *ἡγά.*

24. *Τοῖς πλουσίοις, divitibus*] *Qui divites estis et communi divitum more vivitis.*

Ἀπέχετε τὴν παράκλησιν ὑμῶν, habetis consolationem vestram] Sic infra 16: 25, *Τέκνον, μνήσθητι ὅτι ἀπέλαβες σὺ τὰ ἀγαθὰ σου τῇ ζωῇ σου* [*Fili, recordare, te recepisse bona tua in vita.*]

25. *Οἱ ἐμπλησμένοι, qui saturati estis*] *Qualis ille qui sepulchro inscribi curaverat:*

Τόσος ἔχω ὅσος ἔπιον καὶ ἐθήνα.

[*Tanta habeo, quanta bibi edique.*]

Πεινάσετε, quia esurietis] Vide narratiunculam de epulone dicto cap. 16. Esai. 65: 13, *Ecce servi mei comedent, et vos esurietis; servi mei bibent, et vos sitietis*. Sicut felicitas vitae alterius convivio depingitur, ita status oppositus fame et siti.

Οἱ γελῶντες νῦν, qui ridetis nunc] Id est, qui omnes gaudendi occasiones in hac vita captatis.

26. *Ὅταν καλῶς ὑμᾶς εἴπωσι πάντες οἱ ἄνθρωποι, quum bene dixerint vobis omnes homines*] Phocion cum in dicendo multitudine placuisset, eequid peccasset amicos interrogabat. Nimirum:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Τοῖς ψευδοπροφήταις, pseudoprophetis] Quippe qui dogmata sua et vaticinia accommodant procerum et populi cupiditatibus.

27. *Τοῖς ἀκούουσι, qui auditis*] *Qui obedienti proposito me auditis.*

30. *Καὶ ἀπὸ τοῦ αἰσχροῦ τὰ σὰ, μὴ ἀπαίτει*] *Αἰτεῖν* est hic non *vi extorquere*, sed *pro suo uti*. Sic et infra 19: 21, *αἰρεῖς δὲ οὐκ ἔθνηκας* [*tollis, quod non posuisti*]. Senatus est: *Si quis quod tuum est aut tibi debetur pro suo*
usur-

usurpet, noli rigide adversus eum ius tuum cum detrimento mutuae dilectionis urgere.

32. Ποία ὑμῖν χάρις ἐστίν, *quaenam vobis est gratia*] Ita Plautus, *est gratia*, id est, *gratia tibi debetur*. Omnino enim dativus hic videtur exigere ut χάριν intelligamus non beneficium, sed beneficii repensationem. Quam, inquit, ex tali facto a Deo potestis gratiam expectare? Sic χάριν ἔχειν est *gratias agere*, infra 17: 9. Aliter hic gloria coelestis χάρις dicitur, aliter apud Paulum aliquot locis. Apud Paulum quia liberaliter promissa, cum ex iure Dominus nihil nobis deberet, imo nos ipsi multis nominibus essemus debitores: hic vero quia respectum habet ad bene facta: quomodo et merces dicitur hoc loco apud Matthaeum: sed gratia ob benevolum dantis affectum: merces ob promissionem.

34. Παρ' ὧν ἐλπίζετε ἀπολαβεῖν, *a quibus speratis recipere*] Omnino hoc pertinet ad illud beneficii genus quod ἐρασιμὸν [*collationem*] Graeci vocant, de quo praeclara annotavit doctissimus Casaubonus ad Theophrastum. Si quis naufragio, incendio, aut alio casu tristiore multum rei amisisset, solebant amici pecunias ei contribuere, non ad certum diem solvendas, sed ubi commodum esset. Id vero praestare vix solebant nisi his quos spes esset ex adversa fortuna in meliorem emersuros: ita ut aliquando possent non pecuniam tantum, sed et beneficii vicem recipere, quod vocabatur ἀντεραγίζειν. Lucas ἐραγίζειν [*symbolam conferre*] communiori vocabulo δανείζειν [*mutuo dare*] vocat: et ἀπολαμβάνειν, *recipere beneficium*: ut mox ἀπολαμβάνειν τὰ ἴσα: sicut Latini dicunt paria facere, *par pari referre*.

35. Μηδὲν ἀπελπίζοντες, *nihil inde sperantes*] Legit omnino Syrus μηδὲν' ἀπελπίζοντες [*neminem spe frustrantes*], et ἀπελπίζειν sumit active ut ἀποσοματίζειν [*iubere memoriter respondere*], atque alia quae ad formam Hiphil fingunt Hellenistae. Sed et Graeci interdum ἀπελπίζειν ita usurpant. Sensum igitur esse existimavit: *Omnibus potentibus date mutuum neminem frustrantes spe ea, quam de vestra beneficentia concepit*. At Graeci scriptores et Latinus interpres vetus legunt μηδὲν et ἀπελπίζειν interpretantur ἀπὸ τοῦ πράγματός τι ἐλπίζειν [*ex ea re aliquid spe-*

sperare]: qui sensus optime haec loco congruit: vult enim contrarium fieri eius quod supra dixerat. Homines non Christiani solent δανείζειν ἐλπίζοντες ἀπολαβεῖν [*mutuum dare his, a quibus sperant recipere*]. Suis praecipit Christus δανείζειν μηδὲν ἀπελπίζοντας, id est, μηδὲν ἐλπίζοντας ἀπολαβεῖν, nullam expectantes vicem beneficii. Non longe hinc abit Plutarchi illud: Τοῖς ἀπόροις οὐ δανείζουσιν, ἀλλὰ βουλομένοις ἀπορίαν τινα ἑαυτοῖς πᾶσθαι καὶ μάρτυρα δίδωσι καὶ βεβαιωτὴν ἄξιον, ὅτι ἔχει πεινῆσθαι, δέον ἔχοντα μὴ δανείζεσθαι. [*Egeo pecuniam nemo credit, sed iis qui sibi copiam aliquam parare volunt; testemque et sponsorem habent, esse se quibus tuto mutuum committatur, cum debuerit cui res est, mutuum nihil sumere.*] At vero, ut ait Lactantius, id iuste, id pie, id humane fit. quod sine spe recipiendi feceris. Non arbitror proprie huc pertinere quaestionem foenebrem, quae tamen in hunc locum a plerisque Veterum tractari solet. Quae de causa, et quia per consequentiam censi hic debet vetita avaritia foeneratorum, non alienum erit pauca ea de re disserere.

Potest autem quadruplex esse quaestio, de iure naturali, de lege Moysis, de lege Christi, de moribus veterum Christianorum, quod ius Canonicum dici solet. Sed hac de re acturus illud primum praefabor, probare me eorum pietatem qui totum hoc lucrandi genus sublatum vellent e rebus humanis, quando multa inde mala nasci manifestissimum est, quae facunde enarrat in istius argumenti libro Plutarchus. Sed rursum video fieri plerumque ut nimius rigor occasionem det effraeni licentiae. Nam cum vident homines non satis firmis rationibus probari id quod nimium tenditur, in contrarium lapsi sine fine modoque sibi indulgent. Quare nihil est tutius quam praecepta adstringere aut rectae rationis aut Divinorum oraculorum finibus. Ita fiet ut nec vetita condonentur, et quae vetita non sunt, si opus est, dissuadeantur potius quam vetentur. — Ut a iure naturae incipiam: multi ut probent illicitum esse omnem quaestum ex usu pecuniae aut rei similis alteri concesso, dicunt pecuniam naturae suae esse sterilem. Sed in hoc argumento manifestus est παραλογισμός [*paralogismus*]. Dicitur enim pecunia

ste-

sterilis natura, non quod ius naturae id praecipiat, sed quod hominum industria non ipsa natura tali fructui originem dederit: quomodo et domus natura est sterilis, cuius tamen pensiones inique a domino percipi nemo dixerit. Alii illud urgent, mutuo transferri dominium: fructum autem rei penes dominum esse debere. Sed ista quoque subtilitas vocum ad aequitatem naturalem nihil facit. Nam in rebus quae genere recipiunt functionem, ut pecunia, frumentum, vinum, ius illud ad recipiendum idem genere est vice dominii. Fatentur autem omnes plus eum recipere qui statim aliquid recipit, quam qui multo post tempore, ob utilitates eas quas secum fert *ἡ φυσικὴ κατοχή* [naturalis possessio], quod non minus in mutuo quam in re commodata procedit, si rei momenta non verborum apices sectamur. Hoc ipsum autem quod in temporis mora situm est, haud dubie aestimari ac proinde in stipulationem deduci potest. Nam si cui dem mutua centum, et paciscar ut alio tempore mihi det item centum mutua, quae est vera *ἀνταλλάγη* [permutatio], quomodo iniqua probabitur magis esse haec pactio quam si bovem vicino ad opus ruris commodem, ea lege ut idem aliquanto post mihi tantundem praestet? Iam vero illa iterum mutuum dandi obligatio, ut res omnes, communi mensura, id est, pecunia aestimari potest. Dicitur natura non teneri quenquam prodesse alteri cum detrimento suo. At is qui pecunia ad tempus caret in gratiam alterius, poterat eam in agros aut domos impendere ac medii temporis percipere fructus; quos si quis dicat incertos, illud ipsum tamen incertum, ut omnia alea, suum habet pretium, ita ut vendi quoque soleat. Rursum si locupletior censetur cui sine proprietate legatus est pecuniae usus fructus, apparet hunc ipsum usum aliquid esse quod aestimationem recipiat: atque idem proinde de annuo usu dicendum est. Video a plerisque eorum qui usurarum stipulationes damnant, usuras ex mora non improbari; ac proinde concedi, ut, ni praefinito die mutuum reddatur, usuram stipuler. Licebit ergo, si ea sententia recipitur, ita pacisci, ni intra triduum reddas, solves tantum pro mora: quod si tridui illius omissa sit mentio pactio erit illicita. Haec subtilitas in

Scholis habet verborum effugia quibus se tneatur, negotiis aptari aegre potest. Quare ita habendum videtur, posse non repugnante natura eum qui pecuniae usu in gratiam alterius careat, vicissim aliquid eo nomine pacisci. Ut autem sciatur quantum recipi aequitas permittat, non est spectandum, ut quidam censent, quantum lucri faciat qui pecuniam sumsit, sed quantum ei absit qui alteri pecuniam numeravit: sicut in emtione quoque et in aliis contractibus nunquam aestimatio facienda est ex eo quod intersit accipientis, sed ex eo quod absit danti. Abest autem tantum quantum quisque pro vitae suae genere ex pecunia compendifacere potest ac solet; puta ex agris, ex domibus, ex mercatura, detracta aestimatione periculi, quod in aliis rebus maius in aliis minus est, ita ut fieri inter mercatores solet in contractu aversi periculi quem *assecuracionis* vocant. — Venio ad ius illud quod Deus Hebraeo populo dedit. Lex Deuteronomii ita concepta est 23: 19, *Non foenerabis fratri tuo in usuram pecuniae, in usuram cibi, in usuram rei ullius foenerabilis. Alienigenae foenerabis: fratri autem tuo non foenerabis.* Hic qui omnem usuram Iuri naturali contrariam putant, quod de extraneo foenerando dicitur permissionem esse volunt facti, non iuris: quod neque verba admittunt, neque unquam ita intellectum est ab eo populo cui lex ferebatur. Testes adducam Iosephum et Philonem, quibus consentiunt Rabbini omnes. Iosephi haec sunt verba Originum IV, *Δανείζειν δὲ Ἑβραίων ἐπὶ τόκοις ἐξέσω μηδενί, μηδὲ βρωτὸν, μήτε ποτόν· οὐ γὰρ δίκαιον προσοδεύεσθαι τοὺς ὁμοφύλους τὰς τύχας, ἀλλὰ βοηθήσαντα ταῖς χρείαις αὐτοῦ, κέρδος εἶναι νομίζειν τὴν τ' ἐκείνων εὐχαρίστησιν καὶ τὴν ἀμοιβὴν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ γεννησομένην ἐπὶ χρηστότητι.* [*Ne liceat foenori dare Hebraeo alicui, ne esculenta quidem aut potulenta; neque enim aequum est lucrari ex mala popularium fortuna: sed ipsius necessitatibus succurrendo pro lucro habere et ipsorum gratiam et repensationem pro bono facto a Deo venturam.*] Philo libro περὶ φιλανθρωπίας [*de humanitate*] ita legem hanc explicat: *Ἀπαγορεύει τοίνυν ἀδελφῷ δανείζειν, ἀδελφὸν ὀνομάζων οὐ μόνον τὸν ἐκ τῶν αὐτῶν φύγτα γονέων, ἀλλὰ καὶ ὃς ἂν ἀδὸς ἢ ὁμόφυλος ἦ* [*Vetat igitur fratri dare*

foe-

foenori, fratrem vocans non eum tantum qui ex iisdem sit parentibus, sed omnem civem ac popularem]. Et mox: Εἰ δε καὶ μὴ βούλοιο δορεῖσθαι, κηράναι γοῦν ἐτοιμότατα καὶ προθυμότατα, μηδὲν ἔξω τῶν ἀρχαίων ἀποληφόμενους· οὕτω γὰρ οὐδ' οἱ πένητες ἐμελλον ἀπορώτατοι γίνεσθαι, πλείονα ὧν ἔλαβον εἰσφέρειν ἀναγκαζόμεναι, οὐδ' οἱ συμβαλόντες ἀδικεῖσθαι χρηστότητα, μεγαλόνοιαν, εὐφημίαν, εὐκλειαν, ὧν κτήσις ἐφάμιλλος [*Quod si nolit dare, mutuum det igitur prompto benevoloque animo nihil supra sortem recepturus: ita futurum est ut nec qui in tenui sunt re, plane ad inopiam detrudantur, coacti plus reddere quam acceperunt: nec qui profuere aliis ea amittant, quorum possessio aestimari nequit, bonitatem, magnanimitatem, bonum nomen ac gloriam*]. Quem Philonis locum ita in suos usus transtulit ut simul interpretetur Clemens Alexandrinus Stromateon II, ubi ita loquitur: Ὁ νόμος ἀπαγορεύει ἀδελφῶ δανεῖζειν, ἀδελφὸν ὀνομάζων οὐ μόνον τὸν ἐκ τῶν αὐτῶν φύντα γονέων, ἀλλὰ καὶ ὃς ἂν ὁμόφυλος ἢ ὁμογνώμων τε καὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου κεκοινωνηκώς· σὺ δὲ καὶ ὧν ἐκλέγειν τόκους ἐπὶ χρήμασιν, ἀλλ' ἀνειμέναις χερεὶ καὶ γνώμαϊς χαρίζεσθαι τοῖς δεομένοις· Θεὸς γὰρ ὁ κτίστης τοιαῦδε χάριτος· ἥδη δὲ ὁ μεταδοτικὸς καὶ τόκους ἀξιολόγους ἀπολαμβάνει τὰ τιμιώτατα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἡμερότητα, χρηστότητα, μεγαλόνοιαν, εὐφημίαν, εὐκλειαν [*Lex vetat fratri dare foenori, fratrem vocans non eum tantum qui ex iisdem natus sit parentibus, sed et qui popularis sit, qui paria sentiat, eiusdemque verbi sit particeps: non aequum iudicans ut ex pecunia lucrum fiat, sed ut laxa manu et animo bene fiat opus habentibus: Deus enim talis beneficentiae auctor. Addè quod qui liberalis est eo magnas recipit et dignas facto suo usuras, suavitatem, bonitatem, bonum nomen, gloriam, quae sunt inter homines pretii maximi*]. Satis hinc, ni fallor, apparet legem illam Deuteronomii intellectam de officio civium erga cives: quod et Levitici verba indicant: nam et ibi foenus vetatur hac addita ratione, *ut tecum vivat frater tuus*, 25: 36. Quare et cum in Psalmis et apud Ezechielem laudatur qui ab exercendo foenore abstinuit, id intelligendum est ex Legis praescripto. Ambrosius et quidam eum secuti, *alienigenas* intelligendos putant: septem illos

populos in quos Hebraeis iustum bellum erat; nec mirum putat si foenerare eis licuerit quos licuerit occidere. Sed ne haec quidem interpretatio verbis legis congruit: nam cum *fratribus*, id est, civibus, opponuntur *extranei*, certum est non hos aut illos sed omnes intelligi. Adde quod Legis gravitati nequaquam conveniebat permittere in eos foenus quos plane interfici oportebat. Causa igitur discriminis haec fuit, quod Deus Hebraeis inter se non ea tantum praecepta vellet quae sunt hominibus omnibus inter se communia, et quae stricta iuris ratione debentur, sed multā etiam propioris cuiusdam necessitudinis ac caritatis officia; ut in lege de Servis, Pignoribus, de Spicilegio, aliisque multis videre est. Accedit quod potissimus Hebraei populi quaestus in agricultura et re pecuaria situs erat. Iosephus primo contra Appionem: *Ἡμεῖς τοίνυν οὔτε χώραν οἰκοῦμεν παράλιον, οὔτ' ἐμπορίας χαίρομεν, οὔδ' ἐπὶ ταῖς πρὸς ἄλλους διὰ τούτων ἐπιμιξίαις· ἀλλ' εἰς μὲν ἡμῶν αἱ πόλεις μακρὰν ἀπὸ θαλάσσης ἀνορκισμέναι, χώραν δὲ ἀγαθὴν νεμόμενοι ταύτην ἐκπονοῦμεν* [Nos vero neque terram habitamus maritimam, neque commerciis et ob ea externorum consuetudine delectamur; sed sunt nostrae urbes a mari remotae: terram autem habemus uberem, eamque diligenter excolimus]. Quare cum finitimi plerique Iudaeorum ex mercatura magnum quaestum facerent, ut Sidonii, Tyrii, accolae Maris Rubri, et Aegyptii, foenus in illos permitti, in Hebraeos agricolas et pastores non permitti, summam habebat rationem. Nam et aliorum populorum legibus odiosissimum est foenus quod in agricolas exercetur. Sed lex ista Mosis cum illius populi statum peculiariter spectet, unique populo sit data, caeteros non obstringit, nisi quatenus indicium aliquod praebet naturali aequitati. — Quid nos Christus facere velit, cum peculiare de hac re praeceptum non exstet, ex praeceptis generalibus hauriendum est. Cum vetatur omne *πλεονέκτημα* [ex alieno lucrum], dubium non est quin exigatur a nobis ἡ ἐν τοῖς συναλλάγμασι *ἰσότης* [aequalitas in contractibus]. Quare sicut ex hac lege ne vendere quidem rem suam licet nisi aequo pretio, ita nec pro pecuniae usu plus pacisci quam quo detrimentum nostrum sarciatur. At Caritatis regula plus exigit.

Nam

Nam si egenti danda est pecunia mutua; nulla spe compensationis, sane danda etiam est sine usura, cum aliqui non beneficium sit futurum sed veneficium potius. Non male enim Veteres foenus *venenum patrimonii* vocabant. Hunc sensum Lactantius lib. VI sic exprimit: *Pecuniae, si quam crediderit, non accipiat usuram; ut et beneficium sit incolume quod succurrat necessitati, et abstineat se prorsus alieno. In hoc enim officii genere debet sua esse contentus, quem oporteat alias ne propriae quidem parcere ut bonum faciat: plus autem accipere quam dederit iniustum est.* Sic et Tertullianus legem Hebraeam ostendit fuisse rudimentum quoddam ad ea quae a Christianis praestanda sunt; libro IV Adversus Marcionem: *Prius ergo fuit ut fructum feneratoris eradicaret, quo facilius assuefaceret hominem ipsi quoque feneratori, si forte, perdendo, cuius fructum didicisset amittere. Hanc etenim dicimus operam Legis fuisse procurantis Evangelio. Quorundam tunc fidem paulatim ad perfectum disciplinae Christianae nitorem, primis quibusque praeceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat.* Sed haec cautio ad eos qui quaestus maioris faciendi causa pecunia aliena utuntur non pertinet. In antiquis Canonibus nullum invenio qui foenus exercentes omnes promiscue a Communione submoveat, quod factum est posterioribus seculis. Solis his qui in Ecclesia munere aliquo conspicui erant, quos dicunt τοὺς ἐν κανόνι [Canonicos], is quaestus interdicatur canone Apostolico, ut vocant, XLIV, Laodicensi IV, Niceno XVII, Africano V et XVI. Causa fuisse videtur, quod hi qui in sacro erant ordine non tantum crimine omni, sed et suspitione avaritiae vacare deberent. Ita enim loquuntur Afri Patres dicto canone V, *Τὸ ἐν λαϊκοῖς ἐπιλήψιμον, πολλῷ μᾶλλον ἐν κληρικοῖς ὀφείλει καταδικάζεσθαι* [Quod in Laicis reprehendi solet, multo magis in Clericis damnari debet]: ubi ἐπιλήψιμον est id quod reprehendi solet, τὸ ἐπιμειπτον. Quin dicto canone XVI simul cum foenore prohibetur Episcopis, Presbyteris, Diaconis, procurationem rerum alienarum suscipere, aut aliorum causis patrocinium praestare, addita ratione, quod non deceat eos qui sacrae militiae nomen dederint seculi rebus

implicari. Neque sane aliam causam affert Harmenopolus nam cum dixisset, τὸν ἱερωμένον τόκου; οὐ συγχωρεῖσθαι λαμβάνειν [*Sacerdoti non permitti usuras accipere*], et dictos canones citasset, addit, Πῶς γὰρ ὁ; οὐδὲ πρᾶγματα ἔχειν συγχωρεῖται ἢ βιωτικοῖς καὶ οὐκ ἐκκλησιαστικοῖς (male in vulgatis codicibus negatio haec omittitur) ἐπασχολεῖσθαι; [*Quomodo enim hoc ei liceret cui nec negotiis secularibus et non ecclesiasticis vacare permittitur?*] Primus Imperatorum Leo, ut idem Harmenopolus notat, existimans omne foenus Christiano interdictum, lege id ipsum communi sanxit; cum ante ipsae Ecclesiae solerent pecunias sumere sub trientalibus usuris. Priscos illos canones si quis instaurandos putet non refragabor. Par enim est ad exactiorem normam eos vivere a quibus caeteri vivendi exemplum petunt. Caeteros quod attinet, primum cavere debent ne usurarum nomine plus aequo exigant, quod quia non positum est ἐν εἰρημῇ [*in puncto individuo*], sed πλάτος [*spatium*] aliquod habet pro regionum ac populorum diversitate, legibus Civilibus definiendum est; ita tamen ut pii meminerint, saepe citra id quod leges permittunt consistendum. Ad multa enim leges conveniunt, quia corrupti mores remedium non ferunt. Deinde etiam intra hanc aequalitatis mensuram non exercendam foenus in egentes, aut eos quos credibile sit foenore in egestatem prolapsos. Nam talibus aut pecunia neganda est si ea opus non habent, aut donanda si id possumus: certe id cavendum ne aliorum aut miseria aut imprudentia in quaestum abutamur.

Καὶ ἔσαι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολλὸς, et erit merces vestra multa] Confer Iosephi et Philonis quae citavimus. Abrahamus, cum beneficentiam suam in Regem et cives Sodomorum liberaliter esset testatus, a Deo audit, *Ego sum merces tua magna valde*, Gen. 15: 1.

36. Καθὼς καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρων ἐστὶ, sicut et Pater vester misericors est] Thalmudistae, Chaldaei et Arabes Deum quasi proprio nomine vocant רַחֵם, id est, οἰκτίρονα. Et hanc ipsam sententiam usque populi tritam fuisse (ut multas alias quibus utitur Christus tanquam indubitatis) apparet ex Pandecte Thalmudico. Sciendum autem est voces *misericordiam* significantes apud Hebraeos et

et Hellenistas ad omne beneficentiae genus extendi; ut Gen. 20: 13 et alibi. Vide quae ad Matthaeum.

37. *Καὶ ἀπολύετε, καὶ ἀπολυθήσεσθε, et absolvite, et absolvemini*] Sicut *καταδικάζειν* est *dubia aliorum facta in partem peiorem rapere*, ita *ἀπολύειν* hic esse arbitror *omnia quatenus fieri potest aequi bonique consulere et interpretari benignius*; quod Latini etiam cum de privatis agitur, dicunt *absolvere*. Sic Iosephus dixit *ἀπολύειν τὰς διαβολὰς*, *diluere calumnias*, XVI Origenum, c. 12.

38. *Σισαλευμένον, succussatam*] *Ἀγγεῖα σαττόμενα* [*vasa constipata*] Aristoteli Probl. sect. XXI.

Δώσουσιν, dabunt] Impersonaliter interpretandum, id est, *Mensura iusta, coacta, succussata, superfluens vobis dabitur*.

Τῷ γὰρ αὐτῷ μέτρῳ ᾧ μετρεῖτε ἀντιμετρηθήσεσθαι ὑμῖν, *eadem quippe mensura qua mensi fueritis remetietur vobis*] Id est; ut Hesiodus loquitur, *αὐτῷ τῷ μέτρῳ καὶ λώϊον* [*par dando meliusque*] ut eadem sit mensura in genere, sed exuberans. Sensus est, Deum eos qui sunt benigni et clementes benigne et clementer habiturum.

39. *Εἶπε δὲ παραβολὴν αὐτοῖς, dicebat autem illis et simile*] Frustra laborari puto in quaerenda huius loci cum prioribus aut sequentibus connexionem. Lucas enim cum multas Christi sententias recitasset, has etiam, quanquam alio forte tempore et occasione pronuntiatas, huc referendas putavit. Est ergo hoc *εἶπε δὲ παραβολὴν αὐτοῖς* tale quale illud, *Καὶ τόδε Φωκυλίδει* [*Hoc quoque Phocylidae*]. Respondet autem *εἶπε* Hebraeo *וַיֹּסֶף*, quod de nobilibus Magistris usurpant Hebraei, cum significare volunt sententiam aliquam aut ab illo auctore manasse, aut certe in ore eius frequentem fuisse.

40. *Κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσαι ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, perfectus autem quivis erit sicut magister eius*] Non est horum verborum sensus alius quam illorum apud Matthaeum, *ἀρκετὸν τῷ μαθητῇ ἵνα γένηται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ* [*sufficit discipulo ut sit sicut magister eius*], 19: 25. Subauditur hic post *πᾶς* genitivus *μαθητῶν* [*discipulorum*]; de quo loquendi genere aliquid diximus ad Marc. 9: 49. Videtur autem mihi apertissima esse constructio, quam et Syrus sequitur, *Quisquis discipulorum erit* *וְכָל תַּלְמִיד* *verus*,

rectus, quod hic ad originem vertitur *πατηρισμένος*, *is erit ut magister*, id est, sciet ea sibi agenda et ferenda quae magister egerit tuleritque: nam huc ea sententia refertur non apud Matthaeum tantum sed et apud Iohannem duobus locis. Itaque *ἐπὶ τὸν διδάσκαλον* [*super magistrum*], quod dicunt Matthaeus et Lucas, aut *μείζων τοῦ κυρίου* [*maior domino*], ut loquitur Iohannes, non est illud quod in Graeco versu *κρίττονες διδασκάλων* [*quos magistris praeferas*]. Ibi enim de comparatione eruditionis agitur: hic indicatur non esse meliori sorte ac conditione sectatores alicuius eo quem sectantur. Nec aliter hunc locum intellexit Irenaeus, ut videre est libro V. cap. 31.

42. *Πῶς δύνασαι λέγειν*] *Quomodo audes dicere?*

43. *Οὐ γὰρ ἐστὶ δένδρον καλόν*, non est enim arbor bona] Quanquam γὰρ illud Syrus et Arabs non habeant, tamen cum Graeci codices praeferant, habeat Latinus, agnoscat et interpretetur Theophylactus, delere non ausim; neque satis causae est. Alibi notavimus saepe apud Hebraeos et Hellenistas causas reddi eius quod subticetur, sed ex argumento rei de qua agitur satis intelligi potest. Ita hic γὰρ est *αἰτιολογία τοῦ σωπωμένου* [*redditio causae eius quod subticetur*]. Cum enim de simulatoribus actum sit, causam reddit Christus cur diu prodesse non possit illa persona sanctimoniae, quia fieri non potest ut semper dissimuletur ingenium. Itaque, si quis advertat, plerumque solent suo indicio prodi sorices. Diximus alibi haec *ἀποφθεγματικά* [*sententiose dicta*] intelligenda ἡθικῶς [*moraliter*], et ad eorum veritatem satis esse si eventus saepe et frequenter respondeat. Similis est huius sententiae usus Matth. 12: 33. Nam et ibi Christus ostendit inanem esse simulandi conatum. Lucas eum locum cum altero Matthaei, qui est 7 capite, ob argumenti similitudinem in unum contraxit. Quare inde petenda quae ad huius *πειρασμοῦ* [*sectionis*] interpretationem pertinent.

46. *Ἄ λέγω, quae dico*] Quae praecipio ex Patris voluntate. Vide Matthaeum.

47. *Καὶ ποιοῦν αὐτοὺς, et faciens eos*] Ποιῶν hic non unicam operationem, sed vitae totius diligentem conformationem significat, sine qua verae doctrinae professio

ni-

nihil prodest, imo ne potest quidem rebus adversis explorata subsistere.

48. Ὅς ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε, *qui fodit et profundavit*] Hebraismus. Nam Hebraei quod per verbum et adverbium diceretur duobus verbis amant circumloqui. Ita ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε est ἔσκαψε βαθύως [*fodit in altum*], quomodo vertit Latinus Interpres. Designat haec comparatio studium pietatis, non in superficie fluitans, sed alto penitus corde reconditum.

CAPUT VII.

1. Πάντα τὰ ῥήματα αὐτοῦ, *omnia verba sua*] Dogmata sua, quorum summam superior sermo expresserat.

Εἰς τὰς ἀκοάς τοῦ λαοῦ, *in aures plebis*] Erant enim hi λόγοι ἑξωτερικοὶ [*sermones extranei*], non ἀκροατικοὶ [*interiores*], ad omnes qui salvi esse vellent pertinentes, non ad Apostolos solos et eorum in docendi munere successores.

2. Ἡμελλε τελευτᾶν, *erat moriturus*] Iam iamque moriturus videbatur, ἤτοι ἄρτι [*propinquus erat morti*]. Eandem hanc esse historiam quae a Matthaeo narratur cap. 8, certum arbitror ob eas causas quas ad Matthaeum attulimus.

Ὅς ἦν αὐτῷ ἔντιμος] *Quem plurimi dominus faciebat.* Ita enim Graecis usurpatur ἔντιμον ποιεῖν. Non puto igitur recte verti *pretiosum*. Non enim vendi potuisse magno hunc servum Lucas significatum voluit, sed potius bonitatem commendavit Centurionis, qui servulum tam propenso affectu prosequeretur, memor hominem esse, ut Seneca Romanos saepe monet, et Philemon olim Graecos facietis versibus:

Κᾶν δοῦλος ἦν τις, οὐδὲν ἦτον, δέσποτα,

Ἄνθρωπος οὗτός ἐστιν, εἰν ἄνθρωπος ἦ.

[*Here, quisquis est homo natus, quamvis serviat*

Is servitutem, tamen esse homo non desinit.]

Sapiens Hebraeus dixit: Οἰκέτην συνετὸν ἀγαπάτω σου ἡ ψυχὴ [*Servum prudentem amet anima tua*], Eccl. 7: 23.

Item: Εἰ ἔξι σοι οἰκέτης, ἄγε αὐτὸν ὡς ἀδελφόν [*Si ser-*

num habeas, ut fratre utere]. Quae Pauli super hac re praeceptis congruunt.

3. *Πρεσβυτέρους τῶν Ἰουδαίων, Seniores Iudaeorum*] Aut Magistratus oppidi, aut Praepositos Synagogae. Nam et hi et illi eo nomine dicebantur.

4. *Παρέξει, praestaret*] Vide ad Marc. 7: 12.

5. *Ἀγαπᾷ γὰρ τὸ ἔθνος ἡμῶν, diligit enim gentem nostram*] Nempe ob cultum unius Dei, quem tot inter populos soli ferme Iudaei profitebantur: ex aliis gentibus perpauci, qualis alter ille in Actibus Apostolicis Centurio, et Petronius Syriae Praeses, quem a pietate et iustitia Philo commendat: *Ἄλλ' εἶχε*, inquit, *καὶ αὐτὸς, ὡς ἑναυσμά τι τῆς Ἰουδαϊκῆς φιλοσοφίας ἅμα καὶ εὐσεβείας, εἴτε καὶ πάσαι προμαθῶν ἕνεκα τῆς περὶ παιδείαν σπουδῆς, εἴτε καὶ ἀφ' οὗ τῶν χωρῶν ἐπετρόπευσεν, ἐν οἷς Ἰουδαῖοι καθ' ἐκάστην πόλιν εἰσι παμπληθεῖς Ἀσίας τε καὶ Συρίας, εἴτε καὶ τὴν ψυχὴν οὕτω διατεθείς, αὐτηκόω καὶ αὐτοκελεύω καὶ αὐτομαθεῖ τινι πρὸς τὰ σπουδῆς ἄξια φέσει· τοῖς δὲ ἀγαθοῖς ἀγαθὰς ὑπηρεῖν ἔοικε γνώμας ὁ Θεὸς δι' ὧν ὠφελοῦντες ὠφελήθησονται* [*Habebat ille, quantum iudicari poterat, scintillam quandam Iudaicas et Philosophiae et pietatis, sive iam olim talia perceperat, utpote literarum studiosus, sive ex quo Asiae Syriaeque praefuerat, in quarum regionum urbibus singulis Iudaei sunt plurimi, sive animo tali praeditus qui sponte sua facile audiret et praeciperet et disceret ea quae suapte natura digna sunt in quibus cura ponatur. Solet enim Deus viris bonis bonos suggerere sensus, per quos dum aliis prosunt prosint et sibi*].

Καὶ τὴν συναγωγὴν αὐτὸς ᾠκοδόμησεν ἡμῖν, et synagogam ipse aedificavit nobis]. Suis impensis, forte et militum eam in rem usus opera. Solebant enim Romani ad theatra etiam aliasque substructiones uti manu militari, ne otium in lasciviam verteret. Nec mirum si Synagogae aedificandae curam ac sumtum impendit homo Romanus, cum ipse Augustus (cuius instituta Tiberius sectabatur) vetuerit necubi Iudaei prohiberentur εἰς τὰ συναγωγία συνέρχεσθαι· μὴ γὰρ εἶναι ταῦτα συνόδους ἐκ μέθης καὶ παροιρίας ἐπὶ συζάσει ὡς λυμαίνεσθαι τὰ τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ διδασκαλεῖα σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης, ἀνδρῶν ἐπιτηδεύοντων τὴν ἀρε-

ἀρετῇ [ad synagogas convenire; non enim eos conventus per temulentiam et lasciviam ferri in seditiones ad exitium publicae pacis, sed scholas esse castitatis et iustitiae, constantes ex viris virtutem exercentibus].

6. Μὴ σκύλλου] *Ne tibi met molestus esto; aut ne te fatiga, ut Syrus.*

11. Ἐν τῇ ἐξῆς, postridie] Ita et Syrus legit.

Πόλιν καλουμένην Ναϊν, civitatem dictam Nain] Galilaeae hoc oppidum adscribit Hieronymus, et post eum alii. Non dubito quin idem sit locus quem Iosephus Originum XX cap. 5 nominat, κώμης, inquiens, τῆς Ναϊς λεγομένης [vici, cui nomen Nais]. Nam et Κεφαρναώμην, id est, Capharnaum alibi κώμην vocat, et nostris Scriptoribus Bethsaida modo est πόλις, modo κώμη. Obstare videtur quod eam κώμην Iosephus adscribere videatur non Galilaeae sed Samaritarum regioni. Verum si quid recte iudico locus Iosephi non est integer. Videntur enim ad explendam historiam aliqua deesse.

Μαθηταί, discipuli] Non Apostolos, sed quosvis assiduos sectatores significat.

12. Τῇ πύλῃ τῆς πόλεως, portae civitatis] Nam sepulchra Iudaeis extra urbem; ut vidimus Matth. 27: 60, sed et aliis populis: unde *effferendi* vox. Et certe ita postulat ratio publicae sanitatis, quae multum laedi solet aura sepulchrorum. Quo magis mirum Christianis ferme omnibus placuisse ut conventus sacri eisdem in locis haberentur in quibus ista sunt cadavera: quod in memoriam martyrum olim inductum, nescio an satis sapienter retineatur.

Μονογενῆς, unicus] Hoc ad luctus magnitudinem significandam pertinet. Nam in proverbium transiit apud Hebraeos תַּיִתֵּל עַל בְּנוֹתָא *planctus super unigena*, Zach. 12: 10, Ier. 6: 26.

Καὶ αὐτὴ χήρα, καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἱκανὸς σὺν αὐτῇ, et ipsa vidua, et turba civitatis multa cum illa] Haec frequentior lectio, a qua stant Syrus et Latinus. Nec video quid obstat. Nam ut ἦν [erat] subaudiatur etiam ubi non praecessit, omnibus ferme linguis commune est, Hebraeis autem usitatissimum. Apparet autem funus non fuisse ignobile cum exsequias populus frequens iret.

13.

13. Ἐκπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτῇ, *miseri-cordia motus super eam*] Notant Veteres in tribus miraculis quae post sermonem in monte habitum Christus edidit, tria beneficiorum Dei genera nobis ostendi; primum eorum quae conferantur ipsis orantibus, ut illi vitiliginoso cuius meminit Matthaeus; alterum eorum quae per aliorum preces alii obtinent, quorum exemplum est in servo Centurionis; tertium eorum quae nullis precibus quaesita ex mera suapte misericordia Deus largitur: cuius rei in hac historia est specimen. Ad talem autem misericordiam optimo iure referri solet ab Apostolis gentium profanarum vocatio ad cognitionem veri.

Μὴ κλαῖτε, *noli flere*] Non tantum repraesentata, ut hic, sed et exspectata resurrectio minuere nobis debet luctum ob mortuos. Nam profanas gentes quae eius rei aut nullam aut admodum incertam spem habent, in luctum immodice effundi minus est mirum, ut nos docet Paulus 1 Thess. 4: 13.

14. Ἦψατο τῇ; σοφοῦ, *tetigit lectulum*] Σοφὸν hic Syrus recte, ni fallor, ex more inter opulentiores tunc recepto, *lectulum* interpretatur *in quo mortui efferebantur*. Notum illud Martialis:

Invidiosa tibi quam sit lectica requiris?

Non debes ferri mortuus hexaphoro.

Sed et Iudaeos ita elatos ex Iosepho discimus. Attigit autem Christus ut sisteret ferentes: quod indicant sequentia. An mortuum etiam tetigerit incertum est: quod etsi fecisset, nihil sane in eo fecisset contra Legem. Nam ipsa ἐπιείκεια [*aequitas*] dicat eum qui mortuum tangendo in vitam revocet, tactu mortui non pollui, cum causam ipsam pollutionis auferat. Quare nec Elias nec Elisaeus cum id fecerunt censendi sunt contra Legem fecisse. Haec melior solutio quam illa allata ad quaestionem Orthodoxorum XXVIII apud Iustinum, ubi responsurus auctor defendere nititur Christum ex quo baptizatus et munus suum auspicatus est Legi non fuisse subditum: quod tamen commoda interpretatione leniri posse non nego: cum sit alioqui παρακελευσθεμένον [*periculose dictum*].

Σοὶ λέγω, *tibi dico*] Divina illa potestate qua rebus etiam inanimis imperabat: qua de re diximus alibi. Dei
est

est καλεῖν τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα [*vocare ea quae non sunt, tanquam ea quae sunt*], Rom. 4: 17. Vide Ezech. 37: 4.

15. Ἀνέκλινεν] *Erecto corpore sedit.*

Ἔδωκεν αὐτὸν τῇ μητρὶ αὐτοῦ, *dedit illum matri suae*] In parentum facto suo confirmans. Manuscriptus autem ille in Anglia vetus apertius id exprimit verbo ἀπέδωκεν [*reddidit*]. Mirum videri potest historiam hanc tam illustrem a Matthaeo et Marco omissam. Sed videtur mihi horum uterque contentus fuisse uno exemplo redditae vitae in Iairi filia, ex quo similia alia possent intelligi. Quod eo magis necessarium est quia apud Matthaeum Christus legatis a Iohanne missis ait, νεκροὶ ἐγείρονται [*mortui resurgunt*].

16. Φόβος, *reverentia*] Vide supra 1: 65.

Προφήτης μέγας ἐγγίγεται, *propheta magnus surrexit*] Προφήται vocabantur omnes Divinitus missi. *Magnum* autem dicunt, quia non precibus, non corporis superstratione, sed nudo imperio, citra omne exemplum, mortuum vitae reddiderat.

Ἐπεσκέψατο ὁ Θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ, *animadvertit Deus ad populum suum*] Vide supra 1: 68.

21. Ἐχαρίσατο] *Misericorditer largitus est*; quod Hebraei dicunt חַן, LXX ἔλεειν solent vertere: Gen. 33: 5, 11, 2 Sam. 12: 22, Ps. 37: 26.

24. Τί ἐξεληλύθατε εἰς τὴν ἔρημον θεάσασθαι, *ad quid spectandum existis in desertum*] Eadem distinctio est apud Matthaeum; quam et retinendam censeo. Quaerit enim Christus cuius rei visendae causa molestum illud iter in loca deserta suscepissent. Vide quae ad Matthaeum.

25. Τάραχοντες, *qui sunt*] Cum ita legerint Latinus et Syrus, alteram lectionem διάγοντες [*qui versantur*], apparet interpretamentum esse.

26. Προφήτην, *prophetam*] De hoc loco vide quae ad Matthaeum.

29. Καὶ πᾶς ὁ λαός, *et omnis populus*] Non potest hoc accipi tanquam a Luca dictum, cum Iohannes iam coniectus esset in carcerem ac proinde baptizare desisset cum Christus sermonem praecedentem habuit; ita ut eo quidem sermone commotus nemo ad Baptisma Iohannis venerit. Sed narrat Christus quis eventus fuerit laboris

a.

a Iohanne suscepti: ac plane continua est oratio ad comma usque 35. Πᾶς ὁ λαὸς, id est, *populus terrae*, ut loquebantur Iudaei, homines illiterati. Hi opponuntur τοῖς νομικοῖς, in *Lege exercitatis*: sicut τελῶναι [*Publicani*] vitae impurioris crediti, opponuntur Φαρισαίοις [*Pharisaeis*] singularem quandam atque eminentem sanctitominiam pollicentibus.

Ἐδικαίωσαν τὸν Θεόν] Δικαιοῦν ᾧ τινι saepissime est *aprobare*. Τὸν Θεόν, id est, ut sequitur τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ [*consilium Dei*]. Publicani et de rudi plebe homines summis laudibus ac gratis prosequebantur eximiam hanc Dei bonitatem qui poenitentia contentus constituisset prioris vitae flagitia omnia clementer condonare, eiusque rei fidem certam facere tum per Iohannem tum per eum qui a Iohanne monstrabatur.

Βαπτισθέντες τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου, baptizati baptismo Iohannis] Ostendit quomodo probaverint Dei consilium, obediendo scilicet: nam Baptisma indicium resipiscentiae.

30. Τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ᾗθέτησαν εἰς ἑαυτοὺς, *consilium Dei reiecerunt in semetipsos*] Βουλὴ Graecis ut et *consilium* Latinis significare potest, aut *id quod secum quis constituit facere*, aut *quod faciendum alteri censet*. Potest utraque significatio hic locum habere. Sed prior illa a Syro agnoscitur qui vertit מַצָּה, et, ni fallor, perpetua est nostris scriptoribus, sive cum de hominibus agitur, ut infra 23: 51, Act. 5: 38, 27: 12, 42, 1 Cor. 4: 5, sive cum de Deo, ut Act. 2: 23, 4: 28, 13: 36, Eph. 1: 11, Hebr. 6: 17. Quare tum hic, tum Act. 20: 27, haec significatio potius sumenda videtur, ut significetur ipsum Dei propositum: et hoc quidem loco illud propositum Dei, quo clementer decrevit Iudaeos per Iohannem ad resipiscentiam excitare, certa fide facta, priores culpas se condonaturum: ut iam dicere occoepimus. Εἰς ἑαυτοὺς omnino construendam arbitror cum illo τὴν βουλὴν, ex more Lucae voces saepe traicientis, ut sit τὴν τοῦ Θεοῦ εἰς ἑαυτοὺς βουλὴν ᾗθέτησαν. Nam εἰς pro ἡ Hebraeorum particula poni solet, ut ἀποκαταλλάξαι εἰς αὐτὸν [*sibi reconciliare*], Col. 1: 20. Et infra 9: 13, βρώματα εἰς τὸν λαόν, id est, τῷ λαῷ [*cibos populo*]. Quod enim

enim nonnullis placet εἰς ἑαυτοῦ; hic idem esse quod *suo malo*, non video quo exemplo probetur. Εἰς pro ἐν poni, quod alii hic praeferunt, et apud Graecos usitatum est, et apud nostros occurrit; sed plerumque in loci descriptione, ut βαπτισθῇ εἰς Ἰορδάνην [*baptizatus est in Iordane*], εἰς οἶκόν ἐστι [*domi est*]. Quare ista quoque interpretatio, quanquam Syro placuit, non videtur simile exemplum habere: ut taceam non de eo agi quod apud se cogitaverint Pharisei et Legisperiti, sed de eo quod palam testatum fecerint: sequitur enim μὴ βαπτισθέντες ὑπ' αὐτοῦ [*non baptizati ab eo*], quod cum illo sensu tacitae cogitationis non cohaeret. Ἀθετεῖν recte nī fallor vertitur *reiicere*, ut infra 10: 16, Ioh. 12: 48. Id enim optime opponitur verbo δικάζειν quod est *approbare atque laudare*. Sapiens et misericors Dei consilium in mittendo tam eximio poenitentiae hortatore, cum tantis promissis, admirati sunt gratisque animis exceperunt rudes et vitae minus probatae homines: contra id ipsum aspernati sunt hi qui caeteris et doctiores et sanctiores videbantur freti ritibus et factis quibusdam speciosis. Docet nos aperte hic locus non uniusmodi esse Dei consilia. Sunt enim quaedam eius βουλῆματος ᾧ οὐδεὶς ἀνθέστηκε [*voluntatis cui nemo restitit*], Rom. 9: 19, Es. 46: 10, Hebr. 6: 17. Quanquam et horum quaedam πρόγνωσιν [*praescientiam*] quandam includunt, ut illa βουλὴ ὠρισμένη [*definitum consilium*] de Christo in mortem tradendo, cuius mentio est Act. 2: 23, 4: 28. Hanc βουλὴν ὠρισμένην Iustinus Martyr in Apologetico vocat εἰμαρμένην ἀπαράβατον [*fatum inevitabile*], cuius exemplum ponit in decreto de remunerandis his qui honesta delegerint, puniendis qui contraria. Sunt rursus aliae Dei βουλαὶ quae relinquunt nobis τὸ ἐφ' ἡμῶν [*liberum arbitrium*], sive, ut Iustinus dicto loco Christianam contra Stoicos sententiam explicans loquitur, τὴν προαίρεσιν [*liberum propositum*]. Haec et possunt et nimium saepe solent ab hominibus ἀθετεῖσθαι [*reiici*], ut illud misericors Dei consilium, quod ad Phariseos non minus quam ad alios Iudaeos pertinebat: unum illud βουλὴν εἰς ἑαυτοῦς dixit hoc loco Christus *consilium ad ipsos ipsorumque salutem pertinens*. Neque id mutabilem facit Deum: nam exitus consilii non suspenditur,

ni-

nisi ab ea ipsa conditione quam consilio suo inesse Deus voluit, idque optima ratione. Nam, ut Iustinus inquit, οὐκ ἦν ἄξιος ἀμοιβῆς ἢ ἐπαίνου οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐλόμενος τὸ ἀγαθόν [*laude aut remuneratione dignus non esset, nisi sua ipse voluntate eligeret bona*], provocatus iam scilicet Divino beneficio. Alibi dixit: Οὐ γὰρ ἦν ἐπαινετὸν οὐδὲν αὐτῶν εἰ οὐκ ἦν ἐπ' ἀμφοτέρω τρέπεσθαι [*Neque enim quicumque horum esset laudabile, si non esset homini liberum in quam vellet partem sese inclinare*]: cui similem sententiam habet doctissimus Athenagoras. Hinc et illud Platonicum Iustinus approbat, αἰτία ἐλόμενου [*culpa eligentis*]; idque eo loco ubi non suam peculiarem sed communem ac consentientem Christianorum omnium eius seculi doctrinam proponit atque propugnat. Utrumque hoc genus consiliorum Divinorum pulchre una sententia complectitur Prosper: *Qui voluntatem Dei spreverunt invitantem, voluntatem Dei sentient vindicantem. Spernere* dixit quod hic est ἀθετεῖν, Clementi Alexandrino ὑπερηφανεῖν; ita enim ait: Ὁ Θεὸς ἐκ δούλων υἱοὺς ἡμᾶς γενέσθαι βούλεται (habes hic βουλὴν [*consilium*]), οἱ δὲ καὶ υἱοὶ γενέσθαι ὑπερηφανήκασιν [*Vult Deus nos ex servis fieri filios: isti vero, filii Dei fieri contemserunt*]. Multis verbis idem hoc ἀθετεῖν Arnobius exprimit adversus Nationes disputans: *Si tibi fastidium tantum est, ut oblatis respuas beneficium muneris, quinimo si tantum sapientia praevalens, ut ea quae offeruntur a Christo ludum atque ineptias nomines, quid invitans peccat? Et mox, An, inquit, tibi aspernanti fugientique infundenda in gremium est Divinae benevolentiae gratia? Vis sumere quod offertur, atque in tuos usus convertere? consulueris tibi; aspernaris, contemnis et despicias? tu te muneris commoditate privaveris. Nulli Deus infert necessitatem, imperiosa formidine nullum terret. Neque enim necessaria nostra illi salus est.*

31. Τίτι οὖν ὁμοιώσω, cui ergo similes dicam] Cohærent cum præcedentibus. Qui putarunt Lucam interlocutum verbis Christi, infarserunt hic εἰπε δὲ ὁ Κύριος [*ait autem Dominus*], ut significarent rediri ad sermonem Christi. Sed hoc assumentum multi veteres codices Græci Latinique non habent. Neque Ambrosius legit, neque The-

Theophylactus; neque Euthymius; sed nec Syrus, nec Arabs: quare non dubito pronuntiare esse παρεμβεβλημένον [spurium].

32. Ἐκλαύσατε, plorastis] Ἐκόπασθε [plorastis] Matthaeus. Solebant coniungi fletus et planctus, ut ex Tra-goediis liquet.

35. Ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων, *approbata est sapientia ab omnibus filiis suis*] Σοφίαν vocat sapientissimum Dei consilium, primum in mittendo Iohanne Praecone poenitentiae victu multo severiore quam esset Pharisaeorum qui vitae austeritate sibi eximie placebant: deinde in mittendo Iesu facili ac comi. Δικαιοῦν ut supra, hic quoque est *approbare et laudare*. Τέκνα σοφίας ex Hebraismo dicuntur hi qui idonei sunt agnoscere Divinam sapientiam: tales autem sunt qui se insipientes et peccatis oneratos agnoscunt: nam sanitatis initium est morbum fateri. Tales qui erant, baptizati sunt a Iohanne, plenius edocti ab Iesu. Vide quae ad Matthaeum diximus.

36. Ἡρώδα δὲ τις αὐτὸν τῶν Φαρισαίων, *rogabat autem illum quidam de Pharisaeis*] Simon nomine, ut mox dicitur, qui olim λεπρὸς [leprosus], et, ut credibile est, a Christo sanatus, Marc. 14: 3. Nam cur eandem a quatuor Scriptoribus historiam tradi existimemus causae ad Matthaeum allatae sunt. Neque Lucas quicquam dixit cur id continuo post narratos iam Christi sermones accidisse credendum sit. Quare recte censent qui rerum ordinem hic ab eo spectatum putant. Est enim is ordo valde conspicuus. Nam verbis Christi exemplum illustrare subiungitur. Dixerat Christus homines antea minus laudatae vitae peccata sua agnoscentes magis esse idoneos ad acceptanda Dei beneficia, quam eos qui sibi plus aequo placent. Eodem facit haec historia, ut explicatio ostendet.

37. Ἐν τῇ πόλει, *in civitate*] Id est, κώμη [vico]; nam solent ista promiscue poni. Bethania indicatur, ubi nobilis erat haec femina Lazari soror, Maria nomine.

Ἦτις ἦν ἁμαρτωλὸς, *quae erat peccatrix*] Non publicae libidinis victima, sed alioqui vitae parum pudicae, cum, non παρ, ut distinguunt Hebraei. Tales feminas Hebraei

proprie et insigniter *peccatrices* vocabant. Et quid mirum tales ad Christum confugisse, cum et ad Iohannis baptismum venerint? Matth. 21: 32. Bene autem monent Interpretes aut *ἡ* vertendum fuerat, aut certe *ἁμαρτωλὸν*, ut Syrus accepit, improprie dici, non ex praesenti tempore, sed ex vita anteacta, ut et Gal. 2: 15. Quomodo et vox *ἀδελφῆς* [*impius*] sumitur Rom. 4: 5.

38. *Θριξὶ τῆς κεφαλῆς, capillis capitis*. Bene notant Veteres fecisse hanc mulierem quod omnes conversos facere vult Paulus cum ita loquitur: *Ὡςπερ παριζήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δοῦλα τῇ ἀκαθαρσίᾳ καὶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, οὕτω νῦν παραζήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δοῦλα τῇ δικαιοσύνῃ εἰς ἁγιασμόν* [*Sicut exhibuistis membra vestra serva immunditiae et iniquitati ad iniquitatem, ita nunc exhibete membra vestra serva iustitiae ad sanctimoniam*]. Rom. 6: 19. Nam feminae minus custoditi pudoris maxime comae curam impendunt:

Quod primum formae deus est, cecidere capilli.

Itaque Clemens *περιπλοκὰς τῶν τριχῶν* [*cincinnos capillorum*] vocat *ἐταιρικὰς* [*meretricios*] Paedagog. III, cap. 11.

Ἦλειφε τῷ μύρῳ, ungebat unguento] Non caput tantum, quod fieri honoratis hominibus solebat, sed ipsos etiam pedes, ne quid ad summam animi demissionem testandam deesset. Pedum unctionem etiam apud Antiphanem et Cephisidorum Comicos Graecos reperias. Curtius de Indis: *Dentis soleis, odoribus illinunt pedes*. Aristophanes Vespis tria quae hic sunt posuit, ablutionem, pedum unctionem et osculationem, et quidem in muliebribus obsequiis:

———— *Καὶ πρῶτα μὲν ἡ θυγάτηρ με
Ἀπονίζῃ καὶ τῷ πόδι ἀλείφῃ καὶ προσκύνῃ αὐτὰς φιλήσῃ.*

[———— *Atque imprimis filia grandis
Lotum permulcet aquis, ungitque pedes, fertque
oscula prona*].

Ubi Scholiastes: *Παλαιὰ ἡ διὰ τῶν γυναικῶν τημελία, καὶ οὕτως ἐτημέλουν τοὺς πατέρας καὶ γέροντας, ὥςτε μετὰ τὸ νύμφαι ἀλείφειν τοὺς πόδας. Εὐφρόνιος δὲ καὶ τοὺς παρ' Ὀμήρῳ λιπαροὺς πόδας οὕτως ἀποδιδόναι τινας φησι* [*Haec officia foeminae mandata erant antiquitus: praecipue vero parentes senes filiae sic curabant, ut lotos pedes un-*

gerent. Atque ita pedes unctos, quod est apud Homerum, a nonnullis explicari refert Euphronius].

39. Εἰ ἦν Προφήτης, si esset Propheta] Leves animi facile inveniunt quo ostendantur. Nam nec Prophetæ omnia sciverant, sed ea duntaxat quæ Deo visum erat ipsis aperire.

Πορνῇ] Cuius vitæ: nam [sequitur ὅτι ἀμαρτωλὸς ἐστὶ [quia peccatrix est].

Ἵτις ἀπτεται αὐτοῦ, quæ tangit eum] Nam Phariseorum hoc erat scitum, contactu hominum flagitiosorum alios inquinari: quod falsum erat. Et cautio de vitando talium hominum accessu non debebat ad iam emendatos porrigi.

40. Ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς, respondens Iesus] Ostensurus notum sibi tum quæ semina tum quis Simon esset, non extra tantum, sed et in recessu intimo pectoris.

Ἔχω σοι τι εἰπεῖν, habeo quod tibi dicam] Comiter & convivatore suo postulat loquendi veniam.

41. Δανειστῇ τινι] κῶμη κῶ, id est, Domino debiti; Latine *creditori*. Nam et Latina ista vox, cum proprie ad mutuum pertineat, coepit ad omnem debendi causam transferri. Sic et Matthæi Interpres quod δάνειον [mutuum] dixerat, interpretatus est τὸ ὀφειλόμενον [debitum]: Extat autem vox utraque et δανειστοῦ et χρεωφιλέτου [debitoris] in Græco Prov. 29: 13.

42. Ἐχαρίσατο] Bene Latinus *donavit*, id est, *donationis causa remisit*, ut loquuntur Imperatores in L. Si donationis. C. de donationibus. Sic et cepisse videtur qui liberatur obligatione, ut habet Iuris regula.

Τίς οὖν αὐτῶν, εἰπέ, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσει, *dic uter, ergo eum plus diliget*] Quid probabile sit Christus quærit, non quid necessarium. Nam homines de hominibus iudicare solent secundum id quod probabile est.

43. Ὑπολαμβάνω] Rectius verti puto *existimo* quam quod aliis placet *respondeo*. Nam quid sibi probabile videatur respondet Phariseus.

44. Βλέπεις ταύτην τὴν γυναῖκα, *vides hanc mulierem*] *Vides quid haec faciat?*

Ἦδωκεν ἐπὶ τοὺς πόδας μου οὐκ ἔδωκας, *aquam ad lavandos mihi pedes non dedisti*] Comparat Christus Simonem.

feminae: ille etiam communia officia neglexerat; haec eximia, nec unquam visa documenta reverentiae suae in Christum dederat. Causa discriminis haec, quod mulier peccatorum magnorum sibi esset conscia: Simon sibi sat placens, quasi minus opus Christo haberet, proinde quoque minus eum reverebatur. Solebat aqua dari peregre adventantibus, ut aliquot testimoniis alii probarunt: quibus adde loca 1 Reg. 25: 41, 1 Tim. 5: 10. Venerat autem Christus Hierosolymis Bethaniam: nam dies Hierosolymis docendo transigebat, vespere ferme Bethaniam concedebat, ut alibi vidimus.

45. *Φίλημά μοι οὐκ ἔδωκας, osculum mihi non dedisti*] Etiam hic mos ad peregre adventantes pertinet. Vide quae ad Matth. 26: 49.

Ἐισήλθεν, intravit] Cum hanc lectionem Graeci codices nonnulli adhuc praeferant et praeter Syrum Arabs eam agnoscat, praeferendam alteri censeo: quanquam ad sensum non multum refert.

46. *Ἐλπίω, oleo*] Quanquam solent Hebraei unguenta quaevis *καταχρηστικῶς* [*abusive*] olei nomine appellare, ut et Graeci, quemadmodum notant Interpretes ad illud Homeri *εὐώδες ἔλαιον* [*suave olens oleum*], dubitandum tamen non est quin hoc loco oleum commune intelligi debeat. Est enim perpetua *ἀντιζοιχία* [*oppositio*]. Mulier illa lachrimas impendit pedibus Christi proluendis: Simon ne aquam quidem. Illa assidua est in pedibus Christi osculandis: Simon ne uno quidem oris osculo Christum excepit. Illa pretioso unguento non caput tantum sed et pedes perfundit: ille ne caput quidem mero oleo: quod perfunctoriae amicitiae fuerat. Convivis oleum affundi solitum videas et Ps. 23: 5. Eodemque respicit locus Ps. 45: 8.

47. *Ὁ γάρω λέγω σοι, ἀφέωνται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαί, ὅτι ἠγάπησεν πολὺ. Propter quod dico tibi: remittuntur ei peccata multa, quoniam diligit multum*] Variæ sunt admodum huius loci interpretationes. Quidam putant de ea dilectione hic agere Christum quae remissionem antecedit. Et sane fides illa, quae remissionem impetrat, sine dilectione non est. Sed ea dilectio solet magis aut poenitentiae aut fidei etiam nomine

com-

comprehendi, cum ἀγάπη [*dilectio*] peculiariter dici soleat
 ἔξις [*affectio*] illa solidior quae fidem et remissionem con-
 sequi solet, pars scilicet praecipua eius sanctimoniae ad
 quam remissionis beneficio invitamur. Solent et Platonici
 dicere amorem esse duplicem, alterum tenerum ante cog-
 nitionem plenam, alterum robustiorem post eandem ple-
 nam cognitionem. Illi autem robustiori amori nomen
 ἀγάπη; magis convenit, ut videre est Rom. 13: 10, 1 Cor.
 13: 13, Gal. 5: 6, et 1 Petr. 1: 22, ubi purificatio dicitur
 facta ad dilectionem. Adde quod haec semina non, ut
 illi existimant, nunc primum veniam delictorum consecu-
 ta est. Accidit enim haec res paulo ante mortem Christi:
 atque adeo illae lacrimae ex audita mortis praedictione
 natae videntur: ideoque accipiuntur a Christo, non ut
 signum poenitentiae, sed ut signum dilectionis. Multo
 autem ante Maria haec Lazari soror a Christo beata erat
 dicta quod ipsius institutioni tam diligenter immineret,
 quanquam id Lucas narrat κατὰ προθέσινον [*per praepos-
 teram rerum et verborum positionem*] 10: 42. Ibi nomen
 eius ponens ubi sola laus eius praedicatur! hic subticens,
 ubi prioris vitae fit mentio: quomodo et Matthaei nomen
 reticent Marcus et Lucas ubi de Publicano vocato agitur.
 Erat igitur Maria pridem iam Christi discipula, pridem
 Christo cara, ut et ex Lazari resuscitati historia liquet.
 Iam vero et illud durum est quod dicunt illius interpre-
 tationis Patroni inverti a Christo ratiocinationem, et cum
 prius dilectionem statuisset consequens condonationis,
 nunc vicissim condonationem ponere ut consequens di-
 lectionis. Nam certe si hoc inferre voluisset Christus
 quod ipsis videtur, non satis apposite videretur interro-
 gationem proposuisse et confessionem expressisse Simoni.
 Veteres quoque video huius loci auctoritate uti, ut pro-
 bent dilectionem nasci ex beneficio remissionis, non con-
 tra: Irenaeus lib. III, cap. 22 *Munus incorruptelae
 consecutus ab eo ut plus diligeret eum. Cui enim plus
 dimittitur, plus diligit.* Cyprianus in excerptis ad Qui-
 rinum: *Plus ab eo diligi Deum cui in baptismo plura
 peccata dimittuntur. In Evangelio κατὰ [secundum] Lu-
 cam: Cui plus dimittitur, plus diligit: et cui minus di-
 mittitur, modicum diligit.* Alii putant ex dilectione tan-

quam signo probari remissionem quae contingerit. At Christus non hoc simpliciter dicit iam remissa esse illi peccata: sed ἡγοασιν [significationis efficaciam] ponit in voce αἱ πολλοί, quod et exigebat antecedens interrogatio. Et si de signo ageretur dicendum potius in sequente membro fuerat, ὅς δὲ ὀλίγον ἀγαπᾷ, ὀλίγον αὐτῷ ἀφίεται [qui vero parum diligit, parum illi remittitur]. Sed longior in refutandis aliorum opinionibus non ero: dicam quod maxime mihi probatur, iudicet aequus Lector. Putaverat Pharisaeus reiiciendam hanc mulierem a Christi contactu ob vitae impuritatem: Christus contra ostendere voluit digniorem hanc esse suo contactu quam illi ipsi qui factum hoc reprehenderent. Contactu enim dignissimus ille est qui maxime diligit. Hoc autem de illa credi primum communis ratio exigebat, docens magis nos ab iis diligi quibus plus fecerimus boni; deinde congruebant et facta, quae Simonis factum, nudam scilicet vocationem ad coenam, multis partibus superabant. His ergo duobus argumentis, communi praesumptione et factorum indicio cum dilectionem sui Christus probasset, abstinuit illationem ponere, ut quae sponte pateret, dignissimam scilicet hanc feminam esse suo contactu. Quod ipsum validius probat addito enthymemate, in quo iterum et illatio et pars argumenti de more subticentur. Plena argumentatio haec esset: *Cuius facti gratia ac spe Deus multa peccata remittit, id factum minime prohibendum est: Huius autem facti gratia ac spe, Deus multa peccata mulieri isti remisit: Non est igitur id prohibendum.* Propositio conspicuae est veritatis. Assumptio hoc modo probatur. *Solet Deus remittere magna peccata, ut et consequatur opera magnae dilectionis: Hoc autem opus tale est: Huius ergo operis consequendi causa Deus multa peccata remisit.* Huius argumenti assumptio iam probata erat collatione facti Simonis et facti mulieris. Nam Simon quin in coenula Christo danda exhibuisset factum dilectionis non dubitabat. Illa autem multo plus fecerat. Propositio consentanea est Bonitati et Sapientiae Divinae. Illustratur autem ex opposito: nam quia quibus minus remissum est minus diligunt, ideo Divinae Sapientiae convenit magna etiam et multa peccata remittere, ut ex-

sta-

stare possint eximiae dilectionis opera. Apud Valerium Maximum est, *non esse credibile ut quem tantopere amaret, ab eo invicem non diligeretur*. Videtur mihi haec expositio nihil habere violenti. Nam οὐ χάριν plerunque Graecis finem popositum significat. Et λέγω σοι saepe κατὰ παρένθεσιν [per interpositionem] interponi solet, ut videre est apud hunc Scriptorem 12: 5, et apertius 13: 24 et 21: 10. In remittendis autem peccatis a Deo ut finem spectari opera dilectionis multis locis docemur, quorum nonnulla adduximus ad illa Zachariae, ἀφόβως ἐκ χειρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ [ut sine timore, e manus inimicorum nostrorum liberati, serviamus illi]. Irenaeus quoque illud οὐ χάριν ἀφένται eodem modo accepisse videtur loco iam citato: ἡγάπησεν accipio ἀορίσως sine certi temporis nota, ita ut per praesens reddi non incommode possit. Et ὅτι est αἰτιολογικὸν [redditio causae] illius οὐ χάριν. Nam ideo hoc et huic similia facta magni a Deo aestimantur, ita ut eorum ape peccata remittat, quia facta haec magnae sunt dilectionis. Est ergo haec verborum Christi παράφρασις; [interpretatio prolixior]: *Huius, inquam, facti ergo, ut hoc nimirum fieret, Deus dignatus est illi gratiam facere peccatorum, quae, ut dicis, et magna et multa sunt. Neque id immerito: nam, quod ex hoc facto apparet, et me et in me Deum ardentissime illa diligit. Quod si minus illi condonatum esset, ut tu minus tibi condonatum putas, minus quoque diligeret, ut tu minus diligis. Vides ergo consilii Divini aequissimam rationem.*

48. Ἀφένται σοι αἱ ἁμαρτίαι, remittuntur tibi peccata] Pridem remissa sunt per me, qui cum ea potestate in mandum veni. Nam haec aut addidit Christus, aut vultu gestuque significavit, ut sequentia ostendant.

49. Τίς οὗτός ἐστιν ὃς καὶ ἁμαρτίας ἀφίηται] Non puto esse Pharisaeorum calumniantium, sed potius aliorum qui in eodem convivio erant admirantium: quod significare videtur vocula καὶ, ut sensus sit: *Quis aut quantus hic est qui etiam dandae veniae ius habet?* Simile loquendi genus est infra 8: 25, Matth. 8: 27, Marc. 4: 41, quibus locis manifesta est admirandi significatio.

50. Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε, fides tua te salvam fecit]

Noli superciliosos istos censores metuere: noli te indignam meo contactu existimare. Fides tua poenitentiam operata pridem te a vitae prioris criminibus absolvit. Tertullianus adversus Marcionem ita in hunc locum commentatur: *Sed et si poenitentiae stimulus ex fide acciderat, per poenitentiam ex fide iustificatam ab eo audiit: fides tua salvam te fecit, qui per Abacuc pronuntiat, Iustus ex fide sua vivet.* Cui forte lucis aliquid a Clemente Alexandrino, qui Strom. II ita loquitur: Πίσως οὖν καὶ ἡ μετάνοια κατόρθωμα· ἐὰν γὰρ μὴ πίξεν ἡ ἀμαρτία εἶναι ὃ προκατέλιτο, οὐδὲ μεταθήσεται· καὶ μὴ πίξεν, κόλασιν μὲν ἐπηρτησθαι τῷ πλημμελοῦντι, σωτηρίαν δὲ τῷ κατὰ τὰς ἐντολὰς βιοῦντι, οὐδ' οὕτως μεταβαλεῖται· ἥδη δὲ καὶ ἡ ἐλπίς ἐκ πίξως συνέζηκεν [*Est ergo et poenitentia e fide. Nisi enim crediderit quis peccatum esse id, cui antea mancipatus fuerit, non mutabitur. Quod si non et hoc insuper credat, poenam ei, qui peccet, imminere, salutisque aeternae compotem fore eum qui iuxta praecepta vixerit, ne sic quidem mutabitur. Iam vero et spes e fide est*].

Πορεύου εἰς εἰρήνην, abi cum pace] Abi felix, et felicitatis tuae conscia et certa.

CAPUT VIII.

1. Κατὰ πόλιν καὶ κατὰ κώμην, per urbes et vicus] Ne quis Iudaens praeteritum se queri posset, non urbes tantum obit Christus, in quas ex agris conveniri Sabbatis solebat, sed domi suae omnes invisit.

Καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ, et duodecim cum illo] Ut ab ipso acciperent docendi formam: non quod docerent praesente Magistro. Id enim cum veteri more pugnat.

2. Δαιμόνια ἐπτά, septem Daemonia] Non opus est figuram quaerere: nec in voce δαιμόνια, cum praecedat πνευμάτων πονηρῶν [*Spiritibus malignis*], nec in numero septenario: cum etiam plures Daemones unum hominem obsederint, ut qui se legionem vocabant.

3. Ἐπιτρόπου] Syrus vertit שָׂרֵפְטָא οἰκονόμον [*dispensatorem*]: rectius Latinus *Procuratorem*. Nam quem La-

timi *Caesaris Procuratorem*, Graeci ἐπίτροπον vocant: ad quod exemplum hic Λογοθέτης [*rationum exactor*] Herodis eodem vocabulo dictus est. Quod autem quidam hinc argumentum petunt, licere uxoribus viros a fide alienos deserere, non video quid certi habeat. Credibilis aut uxorem dici quae vidua fuerit, aut maritum non alienum fuisse a pietate: ut solet Deus rimulis quibusdam in aulis alioqui nimium sibi praeclusas penetrare. Nam et in Neronis aula non defuere qui Christianismo faverent, Phil. 4: 22.

Σουσάννα] A lilio. Nam σοῦσα ὕμνω sunt κρίνα [*lilia*] Phoenicibus, ut recte inquit scriptor Etymologici. Sed et Persis, ut notat Athenaeus: unde urbs Susa, et unguentum σοῦσαιον τὸ κρίνιον [*ex liliis confectum*].

Αἵτινες διηκόνουν αὐτοῖς ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς, quae ministrabant eis de facultatibus suis] More Indaeico, ut recte notat Hieronymus, mulieres, viduae praesertim, solebant Magistris necessaria suppeditare: quod secuti sunt Apostoli inter Iudaeos, Paulus inter Gentes omisit, ne sinisterioris sermonis ansam praeberet. Maluit autem Christus admittere hoc beneficium, quam cum Apostolorum comitatu gravis esse ignotis ad quos adventabat. Αὐτοῖς habent Graeci codices optimi, Syrus et Latini exemplaria quaedam.

4. Τῶν κατὰ πόλιν ἐπιπορευομένων πρὸς αὐτὸν, quum ex urbibus properarent ad eum] Nam ex urbibus omnibus, ut in quamque advenerat, everriculi more multos auditores secum trahebat admirabilis doctrinae efficacia.

5. Ὁ μὲν, aliud] Οὐδετέρως [*neutraliter*] ut ex sequentibus apparet. Id est, ὁ μὲν μέρος τοῦ σπόρου [*haec quidem seminis portio*].

Κατεπατήθη, conculcatum est] Haec conculcatio (ut quidam recte monent) significat consuetudinem mundi ad pietatis praecepta callum obducentis.

6. Φυὲν, natum] Non caruit omni vivida vi: nam enasci coepit, ἐξανέτειλε [*exortum est*] inquit Matthaeus.

Μὴ ἔχειν ἱμάδα, non habebat humorem] Humor hauritur radice: radix profundam terram postulat. Ideo in unum haec recidunt, οὐκ ἔχειν ἱμάδα quod dicit Lucas, quae est causa proxima τοῦ ξηραίνεσθαι [*arefactionis*] et

οὐκ ἔχειν ῥίζαν [non habere radicem] quod Marcus, οὐκ ἔχειν βάθος γῆς [non habere altitudinem terrae] quod Matthaeus. Sic de vitiis dixit Poeta:

Et mala radices altius arbor agit.

Loca arida sunt infructuosa, Ier. 17: 6.

7. Συμφυεῖσθαι, simul exortae] Bene notat Lucas enatum hoc semen, sed simul enatas spinas, ut duplicem in homine uno frugem significaret, quarum quae mala est nisi statim evellatur, bonam opprimit. Quaerenti cuidam cur spinae et lolia uberius quam frumentum nasceretur, responsum est, quia terra spinarum mater est, frumenti no-verca, id est, spinas suapte sponte proferret, frumentum non nisi humanae industriae conatu provocata. Idem de humano ingenio non inepte dixeris: nam ea quae carnis sunt, ob naturale commercium corporis, sponte et sine labore profert; ad meliorem frugem, consitione, cultura et labore opus habet.

10. Τοῖς δὲ λοιποῖς ἐν παραβολαῖς, caeteris autem in parabolis] Supple πάντα γίνεται [omnia proponuntur], quod addidit Marcus.

11. Ὁ σπóρος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, semen est verbum Dei] Quem propterea λόγος ἐμφυτον [verbum insitum] Iacobus vocat 1: 21.

14. Πορευόμενοι, euntes] Παρέλκει [abundat] haec vox; ut saepe apud Matthaeum πορευθέντες, 9: 13, 25: 16 et alibi: quare et Syrus omisit. Si quid significat, significat processum temporis nec quicquam ultra.

Οὐ τελεσφοροῦσι] Τελεσφόρα Graecis dicuntur quae fructum ad plenam maturitatem et messis tempus perferunt. Itaque Lucas ipse τελεσφορεῖν iam interpretabitur non καρποφορεῖν simpliciter, sed καρποφορεῖν ἐν ὑπομονῇ [fructum ferre constanter]. Hinc translationem duxit Sophocles de Praesagiis:

Εἰ μὲν πέφηνεν ἐσθλά, δὸς τελεσφόρα.

[Maturum praebe si quid apparet boni].

Iosephus quoque τελεσφορεῖσθαι de mulieribus dixit non abortientibus. Aperte significat Lucas hos non fuisse plane steriles, sed sterilem habuisse exitum: ἀκαρπός γίνεται [fructum non dedit] inquit Marcus.

15. Καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ, animò honesto et bono]

Vi-

Videtur non sine delecta voce hac vulgo quidem trita, sed a Philosophis subtilius explicata, uti Lucas. Nam cum de iis disseruisset qui metu incommodorum, aut externorum bonorum nimia cupiditate a virtute distrahantur, his recte opponit τὸν καλὸν καὶ ἀγαθόν [*honestum ac bonum*]. Nam si Aristoteli, aut quisquis est scriptor τῶν ἠθικῶν μεγάλων [*Magnorum moralium*] credimus, ἔστι οὐ κακῶς λεγόμενον ἐπὶ τοῦ τελείως σπουδαίου ἢ καλοκαγαθία· καλὸς καγαθὸς γάρ, φησιν, ὅταν τελείως σπουδαῖος· ἐπὶ γὰρ τῆς ἀρετῆς τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν λέγουσιν· οἷον τὸν δίκαιον καλὸν καὶ ἀγαθόν φασι, τὸν ἀνδρείον, τὸν σώφρονα, ὅλως ἐπὶ τῶν ἀρετῶν· ἐπειδὴ οὖν εἰς δύο διαιρούμεν, καὶ τὰ μὲν φασιν εἶναι καλὰ, τὰ δὲ καὶ ἀγαθὰ· καὶ τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ἀπλῶς ἀγαθὰ, τὰ δὲ οὐ· καὶ καλὰ μὲν, οἷον τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ἀπ' ἀρετῆς πράξεις· ἀγαθὰ δὲ, ἀρχὴν, πλοῦτον, δόξαν, τιμὴν, τὰ τοιαῦτα· ἔστι οὖν ὁ καλὸς καὶ ἀγαθός, ὃς τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ ἔστιν ἀγαθὰ, καὶ τὰ ἀπλῶς καλὰ καλὰ ἔστι· ὁ τοιοῦτος γὰρ καλὸς καὶ ἀγαθός· ὃ δὲ τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ μὴ ἔστιν ἀγαθὰ, οὐκ ἔστι καλὸς καὶ ἀγαθός· ὥσπερ οὐδὲ ὑγιαινεν ἂν δόξειεν, ὃς τὰ ἀπλῶς ὑγιεινὰ μὴ ὑγιεινὰ ἔστι· εἰ γὰρ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἀρχὴ παραγινόμενα τινὰ βλάπτουεν, οὐκ ἂν αἰρετὰ εἶη, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα ὅσα ἂν αὐτὸν μὴ βλάβῃ βουλήσεται αὐτῷ εἶναι [*Καλοκαγαθία (integritas) de eo qui perfecte probus sit non male dicitur. Integer enim est is qui perfecte et consummate probus est. Integritatem enim de virtute fere dicimus. Ita integrum atque honestum, bonum denique virum appellant eum qui iustus sit, eum item qui fortis, quive temperans: denique in univēsum ad omnem virtutem haec vocabula accommodantur. Iam quum ita dividamus, ut alia pulchra et honesta, alia insuper bona dicamus: bonorum autem alia simpliciter bona, alia non simpliciter quidem, verum ita tamen ut bona nihilominus appellanda sint: honesta porro ac pulchra istiusmodi, virtutes puta et quaecunque ab iis actio proficiscitur: bona vero, imperia puta, honores, divitias, gloriam et huiusmodi plurima. Quum inquam haec omnia ita secanda sint: καλὸς καγαθὸς is demum appellandus est, cui ea bona sunt quae simpliciter sunt bona; ea honesta, quae simpliciter sunt honesta. Is enim vere et honestus est et bonus. Haec autem honesti et boni*

ap-

appellatio ei convenire non potest cui ea quae simpliciter sunt bona, bona non sunt. Ut ne sanus quidem videri potest is, cui id quod simpliciter salubre est, non sit salubre. Quod si quem divitiae atque imperia, quum ea nactus sit, laedant, certe optanda ei non sunt: sed ea eliget a quibus laedi non possit]. Et mox: Ὡς τὰ ἀγαθὰ πάντα ὄντα ἀγαθὰ εἰσι, καὶ ὑπὸ τούτων μὴ διαφθείρεται, οἷον ὑπὸ πλούτου καὶ ἀρχῆς, ὁ τοιοῦτος καλὸς καὶ ἀγαθός [Cui omnia ea utilia ac bona sint quae vere sunt bona, quique ab iis, verbū gratia ab imperio aut opibus, non fiat deterior, is vere honestus ac bonus est].

Ἐν ὑπομονῇ, *constanter*] Haec vox Hellenistis frequens constantiam illam denotat, quae inter adversa durat spe meliorum.

16. Σκεύει, *vase*] Generis nomen pro specie posuit. Nam μόδιον [*modium*] significat, quod exprimunt Matthaeus et Marcus. De sensu ad Marcum vide.

17. Γενήσεται, *fiet*] Futurum ponitur in significatione eius quod oporteat fieri, ut saepe. Itaque mox idem explicat modo potentiali, εἰς φανερόν ἔλθῃ [*in apertum veniat*].

18. Ὁ δοκεῖ ἔχειν, *quod putat habere*] Explicavimus ad Matthaeum.

20. Λεγόντων, *dicentibus*] Deest personarum notatio, quia facilis est intellectus ex eo quod praecessit διὰ τὸν ὄχλον [*prae turba*]. Constructio est πρὸς τὸ σημαίνονμενον [*ad id quod significatur*].

23. Συνεπληροῦντο, *complebantur*] Simillimum loquendi genus isti Virgiliano:

— *Iam proximus ardet*

Ucalegon.

24. Ἐπετίμησε, *increpavit*] Ita Graeci vertunt πρ, Ps. 106: 9. Ibi de mari, hic de vento.

27. Ἐκ τῆς πόλεως, *ex urbe*] Hanc partem Latino omissam agnoscunt Syrus et Arabs. Intelligendus autem est homo ille non ex urbe venisse id temporis, sed in urbe natus atque educatus fuisse. Quod forte minus advertit Latinus interpres, ideoque partem hanc ut historiae male cohaerentem expunxit.

Ἱμάτιον οὐκ ἐνεδιδύσκετο, *vestimento non induebatur*]

Fe-

Feri animalia in morem. Itaque mox cum ad se rediisset describitur *ἡματισμένος* [vestitus].

28. *Ἀέμαι σου, obsecro te*] Cum gravissima obtestatione, *μεθ' ὀρκισμάτων* [cum adiurationibus] ut ex Marco discimus.

29. *Πολλοῖς γὰρ χρόνοις, multis enim temporibus*] Malim exponere per *πολλάκις* [saepe], quod apud Marcum est: quanquam aliter accepit Syrus.

Εἰς τὰς ἐρήμους, in deserta.] Modo in montana, modo in sepulcreta, ut docet Marcus. Montana *ἐρήμους* dici alibi annotavimus.

31. *Ἄβυσσον, abyssum*] Quod Hebraei *עוֹן* dicunt; LXX vertunt *ἄβυσσον* et plerumque de mari ea vox usurpatur. Solet tamen et ad alia transferri. Nam et Divina iudicia *ἄβυσσος* vocantur: quia sunt impervestigabilia. Hoc sensu Paulus id quod apud Mosem est, *Τίς καταβήσεται εἰς τὴν ἄβυσσον* [Quis descendet in abyssum] interpretatur *Christum a mortuis reducere*: quia et *ἄδης*, id est, *mortuorum sedes*, nobis est impervia. Caeterum hic *ἄβυσσον* nomine non est intelligendus *ἄδης* sed *Tartarus*; quae duo non recte confunduntur. Nam *ἄδης*, ut alibi dixisse meminimus et infra repetendum erit, non pertinet ad Daemonia, sed tantum ad homines mortuos bonos malosque et quidem medio duntaxat tempore inter mortem et resurrectionem. *Tartara* autem Graecorum exemplo Petrus dixit eam regionem in qua impuri Spiritus ad tempus iudicii velut captivi asservantur. Neque dubium est quin idem hic sit *ἄβυσσος*. Nam et in Apocalypsi Iohannis *ἄβυσσον* hoc significatu sumi manifestissimum arbitror: praesertim 20: 3, ubi itidem vinculorum est mentio ut apud Petrum: sed et Graeci *ταρταρον ἄβυσσα χάσματα* [Tartari fundo carentes hiatus] dixere. Nec illis assentio qui aerem esse volunt *Tartarum*. Nam si quis Apocalypsis loca cum aliis quae diximus locis attente conferat, inveniet Daemonas modo in illum eum carcerem recludi (quod ne sibi accidat hic precantur), modo vero permitti ut nostras regiones invisant. Quo tempore nisi humana aut bestiarum corpora obsideant, in aere ferme vagari solent, unde *δαίμονας ἡερούς* [Daemonas in aere oberrantes] Graeci etiam dixerunt,

re, et Paulus hanc Daemonibus a Deo concessam potestatem vocat ἐξουσίαν τοῦ αἵρος [potestatem aeris], et alibi τὰ πνευματικά τῆς ποτηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις [Spiritus nequam versantes in regionibus coelestibus], idque ex vetustissima Hebraeorum sententia, quam et in libro Aboth expressam est invepire. Ubi locorum sit Tartarus aut ἄβυσσος cuius hic sit mentio, nihil valde opus est indagare. Si quis tamen modestae coniecturae est locus, malim extra hunc mundum adspectabilem eum ponere, ut et regionem beatorum Spirituum, quam cum quibusdam in centro terrae, quod ferme perinde est quasi nupiam dicas. Ipsa certe vox ἀβύσσου vastitatem quandam prae se fert. Et videri potest τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον [hebrae exteriores] ideo dici, quod extra hunc orbem sit qui in usus nostros est conditus. Nec male forte hoc referas quod apud Iohannem est 12: 31, Νῦν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου ἐκβλήθησεται ἔξω [Nunc Princeps huius mundi eicietur foras].

38. Ἐδέετο δέ, rogabat autem] Ita legit et Syrus; multoque id praestat lectioni alteri.

39. Καθ' ὅλην τὴν πόλιν, per universam urbem] Illam unde erat oriundus: sed et per urbes circumscitas; ut Marcus docet.

40. Ἀπιδέξατο] Gratanter excepit: ea enim vis est vocis, ut Act. 15: 4 et 18: 27.

42. Ὡς ἔτων δώδεκα, fere annorum duodecim] Quae aetas periculosissimis maxime morbis obnoxia διὰ τὴν τῆς ἡλικίας τροπὴν [ob transitum a pueritia ad pubertatem].

Ἀπέθνησκεν, moriebatur] Id est, ἐμέλλεν ἀποθνήσκειν [animam agebat]. Nondum enim mortuam fuisse, cum Pater exiret, tota historia loquitur, praecipue id quod est infra comm. 49. Mori Philosophis consistit ἐν στιγμή [in temporis puncto]. At populariter loquendo mori dicitur qui morti vicinus videtur.

Συνέπνιγον, suffocabant] Etiam hoc dictum ὑπερβολικῶς [supra fidem]. Sensus est συνέθλιβον [premebant], ut apud Marcum est.

43. Τὸν βίον, substantiam] Lucas et hic et alibi βίον vocat quod Marcus dixit τὰ παρ' ἑαυτῆς [opes suas] πῶς, κτήσιν [possessionem], ut vertit Syrus; substantiam recte

Li-

Latinus. Nam *victus* nomen angustius est quam ut hanc significationem impleat. Vide infra 15: 30.

47. Οὐκ ἔλαθε, *non latuit*] πικρῶς κῆ.

51. Εἰσελθὼν] Ἀόριςτος [*indefinitum tempus*] hic per futurum verti debet, ut sit idem quod *intraturus*. Liquet id ex Marco.

Καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην] Hunc ordinem nominum ponunt Syrus et Latinus: quod sequendam puto cum et Graeci codices accedant.

52. Ἐκρίνοντο αὐτήν, *plangebant illam*] Eadem locutio infra 23: 27. Breviter dictum pro ἐπ' αὐτήν [*super illam*] ut loquitur Apocalypsis 1: 7 et 18: 9. Hebraei quoque plene dicunt רָחַם וָעָל [*planxit super illam*], brevius וָעָל [*planxit illam*], quod LXX vertunt κόπτειν αὐτὴν, ut 1 Reg. 14: 13. Ἠλθεν Ἀβραὰμ κήσασθαι Σαράαν [*Venit Abraham planctum Saram*], Gen. 23: 2 et alibi.

54. Ἐβαλὼν ἔξω πάντας, *eiectis foras omnibus*] Intellige ex superioribus τοὺς κλαιοντάς καὶ κόντοντάς [*flentibus et plangentibus*]. Partem autem hanc cum Syro Arabs agnoscit quoque. Credibile est omissam a Latino quod non videret quomodo hoc conciliari posset cum eo quod narratur parentes puellae miraculo adfuisse, quod alios etiam postea torsit: cum nulla esset difficultas repetitis quas dixi vocibus.

55. Καὶ ἐπέστρεψε τὸ πνεῦμα αὐτῆς, *et reversus est spiritus eius*] Provide hoc adiecit Lucas, ut obiter doceret animum humanum non esse κρᾶσιν [*temperamentum*] corporis, nec aliquid quod cum corpore intereat, sed αὐθιγόνος αὐτὸν τι [*quoddam per se subsistens*], quod post exitum vitae mortalis alibi est quam ubi corpus. Id enim docet vox ἐπέστρεψε. Ubi sit non refert scire. Satis est esse in manu Dei, cui morientes pii spiritum suum commendant, recipiendum corpori in hora resurrectionis, cuius imaginem et pignus ista miracula praebebant.

CAPUT IX.

1. Τοὺς δώδεκα αὐτοῦ, *duodecim suis*] Differens codicum lectio, cum alii adiciant μαθητὰς [*Discipulos*], alii ἀποστόλους [*Apostolos*], indicio mihi est utrunque natum
ex

ex interpretamento. Solet autem Lucas Apostolos nominare τοὺς δώδεκα sine adiectamento, ut 8: 1, infra comm. 12, et 18: 31, 22: 3, 22: 47, Act. 6: 2, ut et Paulus 1 Cor. 15: 5. Quare ita hic legendum non dubito, accedente testimonio Syri et Theophylacti, ut ab aliis est notatum. Arabs addidit *سوى* ἀποσόλων sive quia ita legit, sive explicandi nominis causa.

3. *Μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας ἔχειν*] Pendet, ni fallor, ex illo quod praecessit αἴρετε [*ferre*], ut sensus sit: *Neque tantum vobiscum sumite ut singuli bina vestimenta habeatis*. Vestimenta autem intelligit quae homini bene vestiendo satis sunt. De re ipsa ad Matthaeum vide.

4. *Καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε*] *Indidem exite cum migrandum erit*. Apparet ita legisse Graecos et Syrum: quare retinenda haec lectio. Sensus est: *Manete ibi dum urbe exeundum sit*.

7. *Διηπόρει*] Vox haec Lucae attonitam quandam admirationem significat infra 24: 4, Act. 2: 12, 5: 24, 10: 17. Quare non male hic, ut et alibi, vertit Syrus *عجب*. Latīnas consternatum esse, dicto loco 24: 4. Alibi stupere. Fama miraculorum et iudiciorum de Iesu diversitas ita illum percellabant, ut quid crederet nesciret.

8. *Εἰς τῶν ἀρχαίων, unus de antiquis*] Puto ἀρχαίους dici Prophetas qui antea vixissent, et id opponi eorum sententiae, qui Iesum Prophetam quidem, sed novum neque antehac visum existimabant. Posset alioqui intelligere ἓνα τῶν ἀρχαίων unum ex iis qui ante Eliam fuissent, puta Samuelem. Nam et Hebraei Prophetas distinguunt in antiquiores et recentiores.

9. *Τίς δὲ ἐστὶν οὗτος, quis est autem iste*] Eadem quidem docens, sed non baptizans ut Iohannes: miracula autem edens, quod non fecit Iohannes.

Ἐζήτην ἰδεῖν αὐτὸν, quaerebat videre eum] Ut ex vultu aliisque indiciis dignosceret an Iohannes esset.

10. *Εἰς τόπον ἔρημον πόλεως καλουμένης Βηθσαιδᾶ, in locum desertum urbis Bethsaidae*] In locum qui in dominio erat municipum Bethsaidensium.

13. *Εἰ μὴ τί, nisi forte*] Exceptio πρὸς τὸ σιωπώμενον [*ad id quod subauditur*]. De quo loquendi genere alibi actum est. Subauditur, *Nulla spes est eos pascendi*.

15. Ἀνέκλιναν θπαντας, *discumbere fecerunt omnes*] Expositio eius quod praecessit ἐποίησαν [*fecerunt*]. Nam ἀνακλίνειν ut modo κατακλίνειν sumitur μεταβατικῶς [*transitive*]. Nec aliter legit Syrus. Imo et Latina multa exemplaria habent *discumbere fecerunt*.

16. Εὐλόγησεν αὐτούς, *benedixit illis*] Id est, ἐπ' αὐτούς [*super illos*], ut ad Matthaeum satis dictum est.

18. Καταμόνας,] *In secessu*. Vide quae ad Marcum hoc loco, qui ipse alibi simili plane modo vocem hanc καταμόνας usurpat, ut turbam, non ut discipulos excludat; 4: 10.

23. Καθ' ἡμέραν, *quotidie*] Retinendum omnino. Nam agnoscunt Syrus, Arabs, Latinus.

25. Ἐαυτὸν δέ, *se autem ipsum*] Popularis expositio eius quod dixit ψυχὴν αὐτοῦ [*animam suam*], neque enim corpus excluditur. Et hic Syrus habet רשמי [*animam eius*].

26. Ἐπαισχυνθῆ με] Diximus ad Marcum aliud esse quam quod Latini dicunt *erubescere ora, preces, fides*; nam ibi *erubescere* est *revereri*. Hic contra significat *aversari ob sortem abiectam*. Quare circumlocutione opus est.

28. Ὅσας ἡμέρας ὀκτώ, *ferè dies octo*] Explicavimus ad Matthaeum.

31. Ἐν δόξῃ, *in maiestate*] Ille ut Legislator, alter ut Legis Interpretum Princeps, uterque interim Christo ministerium exhibentes, cui serviunt Lex et Prophetæ.

Τὴν ἔξοδον, *excessum*] Usitatum fuisse genus hoc loquendi Hellenistis ab aliis abunde ostensum est. Sed et apud Latinos *exitus* et *excessus* pro morte passim occurrunt. Potest haec locutio iis annumerari quae vetustissimam de animarum immortalitate traditionem consignant, cuius generis aliquot observatae sunt a Tertulliano. Neque tamen displicet eorum coniectura qui allusum putant ad Israelitarum ἔξοδον ex Aegypto. Nam sicut illis exitus ex Aegypto initium fuit libertatis, unde Ioseph dicitur μνημονεύσαι τῆς ἐξόδου τῶν νιῶν Ἰσραὴλ [*mentionem fecisse exitus Israelitarum*], ita et mors Christo via ad gloriam; et Christi exemplo nobis; unde Christiani veteres amarunt mortem ἔξοδον dicere, 2 Petr. 1: 15; quod videre est apud Irenaeum, Clementem atque alios.

III.

T

Πλη

Πληροῦν; complere] Sic Act. 14: 26, *ἔργον δ' ἐπλήρωσαν* [opus quod compleverunt].

32. *Βεβαρημένοι ὕπνῳ, gravati somno*. Sic et Homerus, *βεβαρηκότες ὕπνῳ* [sopore gravati].

33. *Καὶ ποιήσωμεν, et faciamus*] Id est, *ἵνα ποιήσωμεν* [ut faciamus].

Μὴ εἰδὼς ὃ λέγει, nesciens quid diceret] *Prae stupore*, ut Marcus notat.

38. *Ἐπίβλεψον ἐπὶ τὸν υἱόν μου, ὅτι μονογενὴς ἐστὶ μοι, respice Filium meum, quia unigenitus est mihi*] Ita legisse Latinum apparet. At Syrus et Arabs hunc in modum, *ἐπίβλεψον ἐπὶ με· υἱὸς μονογενὴς ἐστὶ μοι* [respice me: filius unigenitus est mihi], ut initium hoc sit sequentis narrationis. Consulant vetustos codices Graecos si quibus copia est.

39. *Κράζει, clamat*] Post hoc verbum Latinus legit *καὶ ῥήσσει* [et elidit], quod interpretamentum esse videtur ex Marco additum, aut ex eo quod infra est comm. 42. Syrus id ipsum habuisse videtur ante illud *καὶ μόγις* [et vix].

Μετὰ ἀφροῦ, cum spuma] Ut ad Marcum dixi, videtur Syrus vocem ἀφροῦ et verbum inde derivatum ἀφρίζειν non intellexisse. Nam apud Marcum bis aliud verbum reddidit: nec minus hoc loco, nisi valde discrepaverint codices. Spumare furentium est. Euripides de Agave:

Ἡδ' ἀφρόν ἐξεῖσα καὶ διασρόφους

Κόρας ἐλίσσουσ' ———

[*Spumante rictu ast aestuans illa et agitans*

Oculos retrorsum ———.]

Idem de Oreste in Iphigenia Taurica:

Στάζων ἀφρῶ γένειον ———

[*Spumosa ei barba fuit* ———]

Philostratus Icone Herculis Furentis: *Πολὺ μὲν τοῦ ἀφροῦ διαπτύων* [*Multum spumae exspuens*]. Lucanus de Phœbade:

Spumea tum primum rabies vesana per ora

Effluit ———

Συντρίβον αὐτὸν, dilanians eum] Non temere reicienda est lectio altera *συντρίβοντος* [dilaniante]. Subaudiendum enim τοῦ πνεύματος [Spiritu]. Solet quippe interdum

ge-

genitivus eo modo, id est, absolute, ut loquuntur, usurpari, etiam ubi nominativo uti licebat.

42. Ἀπέδωκεν αὐτὸν τῷ πατρὶ αὐτοῦ, reddidit illum Patri eius] Vide supra 7: 15.

44. Εἰς τὰ ὦτα, in aures] Agnoscit hanc lectionem Syrus: sed et Arabs.

46. Διαλογισμὸς ἐν αὐτοῖς] Disceptatio, ut haec vox sumitur Phil. 2: 14, 1 Tim. 2: 8. Ideo mox cogitationes indicaturus discriminis causa dixit διαλογισμὸν τῆς καρδίας [cogitationem cordis].

Τὸ τίς ἄν εἴη, videlicet quis esset] Tò hic valet nimirum, aut videlicet, ut infra 22: 2. Xenophon, ἐρωτώμενος δὲ τὸ ποδαπὸς εἴη [interrogatus autem nimirum cuius esset]. Sic et τὸ πῶς posuit noster infra 22: 4 et Act. 4: 21.

48. Τοῦτο, istum] Id est, τοιοῦτο [talem] ut apud Matthaeum, quomodo et hic Syrus interpretatur. Tale est:
— Amor omnibus idem.

Μικρότερος, minor] Id est, ταπεινοφρονέστερος [submissior], ut ex Matthaeo apparet.

Ἔξει, erit] Retinendam puto hanc lectionem, quam agnoscit et Syrus. Nam de futuro praemio Christus loquitur, et regnum intelligit gloriam regni post resurrectionem. Vide quae ad Matthaeum.

49. Οὐκ ἀκολουθεῖ μεθ' ἡμῶν] Supple σοὶ [te] quod recte expressit Syrus; non una nobiscum te sectatur. Marcus, οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, id est, non est in nostro comitatu.

50. Καθ' ἡμῶν, adversum nos] Quod ad Marcum monui repetendum hic est, ὑμῶν [vos] legisse non Syrum tantum sed Arabem quoque et Latinum. Vide quae ibi diximus.

51. Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ, dum complerentur dies assumptionis eius] De voca ἀναλήψεως diximus ad Marc. 16: 19. Haud dubie ex usu Hellenistarum nihil aliud significat quam ad Deum recipi. Itaque et de Mose et de Elia usurpatur, quanquam illi neutiquam eo modo sunt recepti quomodo Christus. Πληροῦσθαι et συμπληροῦσθαι Hellenistis, ut πῶς Hebraeis, interdum terminum, interdum tempus a termino non nimis remotum significat, quomodo hic sumi necesse est. Sic et Gen. 25: 24, Καὶ ἐπληρώθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ τεκεῖν αὐ-

αὐτῆς, καὶ τῇδε ἡ διδύμα ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῆς [*Iam tempus pariendi advenerat, et gemini in utero eius reperti sunt*]. Neque tamen tam longe haec profectio a morte Christi (quod initium ἀναλήψεως) abesse potuit, ut post eam redierit in Galilaeam, iterumque novum iter Hierosolyma suscepit, quod quidam existimant. Nam si non hoc tempore Christus ad mortem subeundam profectus est, quae erit ἔμφασις [*significationis efficacia*] in eo quod sequitur τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐξήριξε [*faciem suam firmavit*]? Movit multos quod Lucas in sequentibus non pauca narrat multo ante iter hoc ultimum gesta. Sed iam saepe vidimus ex occasione multa ab eo narrari, posthabita temporis serie. Idem hic contigit, nec causam coniectare difficile est. Nam cum duo insignia Christi monita Lucas narrasset, quorum prius ad vitandam ambitionem, alterum ad vitandam invidiam Apostolos hortabatur, commodum esse locum credidit adiiciendae monitionis tertiae adversus ultionem; quae quo intelligeretur rectius, adiecit facti circumstantias, unde in eum sermonem deventum fuerat. Sic et quae sequuntur historiae de tribus hominibus a Christo vocatis, non putandae sunt ad unum idemque tempus pertinere, sed in unum locum coniectae sunt ob argumenti similitudinem, ut quae intercedere soleant vocationi impedimenta compendio intelligeretur. Quibus pertractatis redit Lucas ad filum historiae, et vocationi Apostolorum, unde hoc caput inchoaverat, subiicit vocationem aliorum LXX.

Τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐξήριξε, [*faciem suam firmavit*] U-surpant hanc locutionem LXX in Ezechiele et Ieremia; ut alii notarunt. Alibi dicunt ἐφίσταται τὸ πρόσωπον, ut Levit. 17: 10, ὑφίστασθαι προσώπων, Prov. 21: 29, ἐτοιμάζειν τὸ πρόσωπον, Ezech. 4: 3. Symmachus ἐτόλμησε πρόσωπον Prov. 7: 13. Sunt autem voces mediae, quae plerisque locis obstinatum inverecondiam, hic vero, et apud Rabbinos non raro, firmam animi constantiam denotant.

52. Ἀγγέλους, nuntios] Forte Iohannem et Iacobum qui mox nominantur.

Κώμην, vicum] Ita legit Theophylactus et Tertullianus qui viculum vertit, Adversus Marcionem IV, Syrus quoque et Arabs, Nam ὁ γὰρ illis magis est κώμη quam πό-

πόλις [urbs]. Et infra est *ἐτέραν πόλιν* [aliam vicum]. Nec movere quenkum debet quod quidam interrogat quomodo ex vico potuerit Christus excludi. Neque enim vi hospitium occupare Christus volebat: et satis excludit qui hospitium negat.

Σαμαρειτῶν] Vide infra 17: 11.

Ἐτοιμάσαι, ut pararent] Similis locutio apud Marcum 14: 15.

53. *Ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον εἰς Ἱερουσαλήμ, quia facies eius erat euntis Hierosolyma versus*] Id est, *ἐτέθη τὸ πρόσωπον αὐτοῦ εἰς Ἱερουσαλήμ [adversa erat facies eius ad Hierosolyma]*, ut hic vertit Syrus; aut *ἰδόθη*; ut est in Graeca versione Ier. 42: 15, *ἐὰν ὑμεῖς δῶτε τὸ πρόσωπον ὑμῶν εἰς Αἴγυπτον [si vos dederitis faciem vestram in Aegyptum]*; aut *ἐτάχθη [disposita erat]*, ut est 2 Reg. 12: 17. Nam haec omnia itineris apparatus significant. Sensus est manifestus: *erat vadens Hierosolyma versus*. Nam *πρόσωπον* omne id quod exterius spectatur aut indicium praebet Hebraei vocant. Sic 2 Chron. 32: 2, *τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τοῦ πολεμῆσαι ἐπὶ Ἱερουσαλήμ [totum impetum eius verti contra Hierosolyma]*. Et simili sensu 2 Sam. 17: 11, *τὸ πρόσωπόν σου πορευόμενον ἐν μέσῳ αὐτῶν [tu spectaberis in medio eorum]*, nempe ad praelium. Videtur ex hoc loco posse colligi Samaritas humanius cum Iudaeis egisse quam Iudaeos cum Samaritis. Nam de Iudaeis dicit Iohannes simpliciter et indiscriminate, *οὐ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρεῖταις [non utuntur Iudaei Samaritarum commercio]*. At Samaritae hic hospitium negant Christo eiusque sectatoribus, non quia Iudaei erant, quod certe ex sermone eorum qui missi erant aut etiam ex habitu poterant colligere, ut apparet Ioh. 4: 9, sed quia Hierosolyma ibant religionis causa, eo ipso profitentes eum locum esse adorationi peculiariter dicatum: quod erat praecipuum controversiae caput inter Iudaeos et Samaritas. Quare non mirum est si in rebus ad eam controversiam pertinentibus noluerunt Samaritae Iudaeis quicquam commodare. Nam extra hanc controversiam videntur, ut dixi, Samaritae Iudaeis non negasse ea quae humanitatis ratio postulabat. Ideo Samaritis mulier aquam Christo petenti non negat; magis eam a se posci miratur. Et in fabula hominis vulnerati ponit Christus

Samaritam Iudaeo, non Iudaeum Samaritae subvenientem. De ipsa Iudaeorum et Samaritarum controversia opportunior erit dicendi ad Iohannem locus.

54. Πῦρ καταβῆναι ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *ut ignis descendat de coelo*] Ita LXX, 2 Reg. 1: 10, καταβήσεται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ πῦρ [*descendat ignis de coelo*], in Eliae historia, et quidem in vicinis Samariae locis.

Ὡς καὶ Ἡλίας ἐποίησε, *sicut et Elias fecit*] Praeter Syrum Arabs agnoscit. Et Tertullianum apparet suo tempore ita legisse. Urgebat enim Marcio hunc locum, cui argumento ille respondet. Quare credibile est in Latinis ab aliquo expunctum qui verebatur ne locus hic Marcioni faveret: quae causa alios movit, ut et sequentia delerent. Illud mirandum cur Tertullianus et post eum Ambrosius evenisse dicant Πεντηκοντάρχους [*quinquaginta militum Praefectis*]; nisi vetus traditio fuerit duos illos agminis duces fuisse Pseudopphetas: quod non est incredibile.

55. Οὐκ οἴδατε οἷου πνεύματος ἔξε ὑμεῖς] Sunt qui interpretantur: *nescitis quis vos spiritus deceat*. Sed planius simpliciusque est ita interpretari: *nescitis quis vos spiritus habeat atque agat*. Sciunt qui in Hebraeis literis versati sunt quam late pateat *spiritus* nomen. Origine sua *ventum* significat; ob cuius subtilitatem quae visum fugit, ad alia transfertur: primum ad substantias. Nam Deus, Angeli boni malique, deinde ipse hominis animus eo vocabulo nuncupantur. Deinde ad accidentia. Nam fames et pestis πνεύματα vocantur Eccl. 39: 33, 34. Ita et Paulus Iurisconsultus dixit *statua uno spiritu continetur*, L. in rem. Digestis de in rem vindicatione, quod Conon Mathematicus dixerat ὑπὸ μιᾷς ἔξεως [*uno habitu*]. Sed maxime usitatum est, ut pro affectibus animi ea vox ponatur, quomodo πνεῦμα κατανύξεως [*spiritum recordiae*] dixit post Esaiam Paulus Apostolus Rom. 11: 8. Ita usurpatur ἢ Prov. 29: 11, Ezech. 13: 3, et alibi Scriptor libri Sapientiae σοφίαν [*sapientiam*] ait esse φιλόανθρωπον πνεῦμα [*spiritum hominis amantem*]. Sic Clemens libro de Prophetia πνεύματα vocat τὰς ποιότητες τῆς ψυχῆς [*qualitates animae*]. Sensus ergo est: *Putatis vos agi*
spir

*iritu tali quali olim Elias, adde etiam Phinees, Sam-
on, Samuel, Eliseus, qui forti animo Dei iudicia exer-
ierunt. Sed erratis. Habetis quidem ζῆλον [zelum],
sed οὐ κατ' ἐπίγνωσιν [sapientia carentem] et qui proinde
umani est affectus, non Divinae motionis, quod probat
tio sequens. Hoc comma cum sequenti deest in manu-
scripto qui in Anglia est, forte quod exscriptori haec
superius dicta viderentur.*

56. *Ὁ γὰρ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε ψυχὰς ἀπολέσαι,
ἀλλὰ σῶσαι, Filius enim hominis non venit ad animos
erdendos, sed servandos] Ita legit Syrus et Latinus;
et ab aliis est annotatum. Quare quod post ψυχὰς a non-
nullis est positum ἀνθρώπων [hominum], interpretamen-
am videtur, antiquum tamen, quando et Arabs ita legit.
sed ut alii notarunt, et nos alibi diximus *נפשות* [animae]
unt ipsi homines, non sola pars potior. Atque id exigit
hoc loco verborum connexus. Videtur autem haec αἰτιο-
λογία [redditio causae] ita cohaerere superioribus: *Spi-
ritus qui vere est Divinus optime discernit momenta tem-
porum: vester quo nunc agimini id non facit: non est
igitur Divinus. Probatur assumptio, quia ratio temporum
exigat lenitatem multo maiorem, quam quae communiter
exhibita esset Prophetarum temporibus: quippe cum ipse
Messias missus esset non ad exercenda severa iudicia,
sed ad homines quamvis peccatores servandos, adeo nulli
eam in rem parsurus operae, ut semet ipse ei negotio
esset impensurus. Spiritus Legis spiritus timoris dicitur,
accommodatus illorum temporum rationi: spiritus Christi,
quem sequi debebant Apostoli, spiritus mansuetudinis et
lenitatis. Quanquam si quis res ipsas, etiam seposita
temporum ratione, examinet, multum intererat inter id
quod fecit Elias et id quod faciendum censebant Apostoli.
Illo tempore aulae mancipia, quibus satis constabat Eliam
esse Prophetam Dei, ut obsequium suum Regi ad profanos
ultus delapso probarent, Prophetam ad Regem vinctum
pertrahere studebant in verae religionis ludibrium. Nunc
illi qui per secula aliquot a Maioribus illud acceperant
volendum esse Deum in Templo Garizitano, quotidianis
insuper Iudaeorum in se contumeliis irritati, ea officia
Christo incognito negabant, quae pugnabant cum avita**

ipsorum superstitione. Miserandus magis erat hic error quam acerbè ulciscendus. Habet quidem et Euangelium sua ultimae necessitatis tela, quae in Ananiam Petrus, in Elymam Paulus exercuit: sed usi iis sunt Apostoli ubi nulla esse suspicio poterat iracundiae aemet sub Dei obtentu vindicantis: qui color nimium plerisque imponit: usi sunt in prae fractae malitiae homines, quibus nulla species ignorantiae patrocinebatur.

57. Πορευομένων αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ, *euntibus illis in via*] Quodam tempore, quod propius describi nihil attinebat. Visum enim Lucae connectere τὰ ὁμογενέα [*cognata*].

61. Ἀποτάξασθαι τοῖς εἰς τὸν οἶκόν μου, *valedicere his qui domi sunt*] Dubitant quidam de personis, an de rebus hic sit intelligendum. Mihi manifestissimum videtur intelligi debere de personis. Nam ἀποτάξασθαι de rebus usurpatum, est *pro derelictis habere*: quod nullam temporis moram requirit cum solo animo possit expleri. At de personis est *valedicere*, quomodo Lucas non uno loco usurpat. Atque ita interpretati sunt Syrus et Arabs, Nec aliter Latini veteres hunc locum intellexerunt. Tertullianus adversus Marcionem IV, *Quum vero et tertium illum prius suis valedicere parantem prohibet retro spectare, sectam Creatoris exsequitur*. Accedit quod omnino hæc historia ad veterem Elisæi historiam videtur alludere. Nam is ad Propheticum munus ab Elia iniecti togæ vocatus spatium salutandi Parentes oravit, in qua historia etiam Iosephus posuit ἀποταξάμενος αὐτοῖς [*cum iis valedixisset*]. Voluit igitur Christus ostendere Evangelicum ministerium, quanto maius Prophetico esset, tanto etiam avidius arripiendum nulla interposita cunctatione. Locutio εἰς τὸν οἶκον pro ἐν οἴκῳ tam saepe occurrit, ut monere supervacuum sit. Non alienum ab hoc loco est quod de Indis narrat apud Porphyrium Bardesanes, qui Samanaeis (Sapientum id nomen) accenseri volebant οὔτε πρὸς γυναῖκα, οὔτε πρὸς τέκνα, εἰ τύχοι κτημένος, ἐπιστροφὴν ἢ τινα λόγον ἔτι πεποιημέναι [*neque ad uxorem, neque ad liberos, si forte haberet, conversum fuisse, aut ullam eorum amplius habuisse rationem*].

62. Οὐδεὶς ἐπιβαλὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπ' ἄροτρον καὶ βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω εὐδeto; ἔστιν ἐς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ,

ne-

nemo manum aratro admovens et respiciens retro aptus est regno Dei] *Manum aratro admovere* pro eo quod est *opus aliquod aggredi*, etiam Graeci dicunt. Caeterum hoc loco propria quaedam huius similitudinis vis est. Nam *arantes* oculos prorsum intentos in sulcum habere debent, ne, quae vox est ei rei propria, *delirent*. *Liram* enim antiqui *sulcum* vocabant. Quare hic ut alibi saepe miscetur ἀπόδοσις [responsio propositionis] comparationi. Nam simplex proverbium fuerat: *sum qui in arando respiciat, non esse bonum aratorem*. Nunc cum proverbio significatur cui rei aptetur proverbium. Quaeritur *Regnum Dei* ἐν τῇ ἀποδόσει [in responsione propositionis] sit ministerium annuntiandi Euangelii, an latius pateat? Mihi videtur Christus ex facto particulari occasionem sumsisse generalis sententiae. Nam ut illi ad ministerium Euangelii vocato omnis mora erat reiicienda ita et aliis vocatis ad veram virtutem, ut adipisci possint *regnum coelorum*, id est, *pacem conscientiae et possessionem Sancti Spiritus*. Moveor illis verbis βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω. Sumta enim sunt ex historia excidii Sodomorum ubi Angeli Lothum ita alloquuntur: ἦν ἡ ἐπιστροφή σου, μὴ βλέψῃς εἰς τὰ ὀπίσω [ne respicias retro], ad quae verba et poenam quae nec obedientem Lothi uxorem secuta est Christus infra quoque nos revocat 17: 32. Nimirum sicut Sodoma a Deo posita est ὑπόδειγμα μελλόντων ἀσεβεῖν [exemplum eorum qui impie acturi sunt], ut ait Petrus 2 Epist. 2: 6, ita qui effugere volunt imminens impiis supplicium, debent omnes, ut cum Paulo ad eandem historiam respiciente loquar, τὰ μὲν ὀπίσω ἐπιλανθάνεσθαι, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν ἐπεκτείνεσθαι, κατὰ σκοπὸν διώκοντες ἐπὶ τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως [quae quidem retro sunt oblivisci, ad ea vero quae sunt priora se extendere, ad scopum currentes spe palmarum supernae vocationis], Phil. 3: 14. Si enim, ut Seneca dicit, ambitio non respicit, maiora semper consequendi studio flagrans, quanto id aequius est eos facere quibus immortalis gloria proposita est? Hic sane si usquam alibi, locum habere debet illud Iuris Romani, nihil actum videri quamdiu superest quod agatur. Neque vero Iudaeis ignotum erat quid illa historia significaret. Erat enim antiqua traditione satis celebrata ἡ ὑπό-

νοια [*figurata sententia*] quam a Maioribus acceptam facunde nobis explicat Philo: Τὴν γὰρ Λοὺθ γυναικα καὶ ἐπισραφεύσαν εἰς τουπίσω φασὶν οἱ χρησμοὶ γενέσθαι σῆλην ἁλῶν· εἰκότως δὲ καὶ προσσηκόντως· εἰ γὰρ τις μὴ τὰ πρόσω θίας καὶ ἀκοῇ· ἄξια διορᾷ· ταῦτα δὲ εἰσιν ἀρεταὶ καὶ τὰ κατὰ τὰς ἀρετὰς ἔργα· περιβλέπεται δὲ τὰ ὀπίσω καὶ τὰ νῶτια, κωφὴν δόξαν, καὶ τυφλὸν πλούτον, καὶ ἀνάισθητον εὐσαρκίαν, καὶ τοῦ κενὴν εὐμορφίαν, καὶ ὅσα συγγενῇ τούτου μεταδιώκων, ἄψυχος ἀνακείσεται σῆλη περὶ ἑαυτὴν καταρρέουσα· οἱ γὰρ ἅλεις οὐ βέβαιοι [Uxorem enim Loth, quia ad id quod a tergo erat respexerit, in statuam salis esse conversam Divina perhibent Oracula: quod quidem merito et convenienter factum est; etenim si quis quae coram sunt visu et auditu digna non attendit, virtutes nimirum et opera ad virtutum normam conformata, sed retro et ad ea quae post tergum sunt respicit, surdam gloriam, coecae opes, stupidam corpulentiam, inanemque mentis formositatem, et id genus alia consecatur, ab inanima statua non differet, diffluetque undiquaque, uti nec sal solidum est]. Nec multo secus Graecorum quidam fabulam de Orpheo post tergum respiciente ἐπιμυθεύονται [*mythice explicant*]. Et in Pythagoricorum praeceptis erat, Εἰς τὸ ἱερόν ἐπερχόμενος μὴ ἐπιστρέφου [Qui ad templum veneris ne gressum converte]; quod Simplicius ad Epictetum sic interpretatur, ὅτι τὸν εἰς Θεὸν ὁρμηθέντα, οὐ γὰρ διγνώμων τι ἔχειν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀντεχόμενον [quia qui sese ad Deum contulerit, eum in dubio haerere, aut humana curare non decet]. Apud Malchum exstat simile Pythagorae dictum, ἀποδημοῦντα μὴ ἐπιστρέφεσθαι [*ne respiciat qui peregre profisciscitur*]. Quid autem duobus his factum sit quorum excusationem Christus non admisit quaeri potest. Mihi probabile videtur non nisi certo consilio a Christo vocatos εἰς τὸ ἐπαγγέλλειν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [ad annuntiandum regnum Dei], ac proinde cum excusatio reiiceretur, paritum vocanti; atque adeo et hos implesse numerum illum τῶν ἑβδομήκοντα [Septuaginta], de quibus consequenter agit Lucas. — Illud εὐθετός ἐστὶ respondet πᾶς, quod χρήσιμον ἔσται [*utile erit*] vertunt LXX Ezech. 15: 4.

CAPUT X.

1. *Ἀνίδειξεν, designavit*. Proprie et significanter. Nam in constitutione ad munera eam vocem Graeci usurpant, ut et *χειροτονεῖν* [*creare*]. Sic et Act. 1: 24, *Ἀνίδειξον ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα* [*Designa ex duobus his unum*].

Ἑβδομήκοντα, Septuaginta De lectionis huius veritate ob consensum Graecorum codicum et Syri, dubitandum non arbitror. Quod Latinus posuit LXXII, non aliunde est quam ex antiqua traditione. Nam tot fuisse a Christo creatos Antiquitas credidit, etiam Graeci, qui hoc loco legerunt *ἑβδομήκοντα*, ut Origenes et Epiphanius. Neque vero temere: nam moris erat Hebraeis LXX nominare numero rotundo, etiam ubi constabat esse LXXII. Ita Iosephus ipse, ut alios idem narrantes praeteream, cum missos ad Ptolomaeum ad vertendos Legis libros dixisset *πρεσβυτέρους ἄνδρας ἕξ ἀπὸ φυλῆς ἑκάστης* [*senos per tribus Presbyteros*], subiicit, *ἐμοὶ δὲ οὐκ ἀναγκαῖον ἔδοξεν εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἑβδομήκοντα πρεσβυτέρων, οἱ τὸν νόμον ἐκόμιζον ὑπὸ Ἑλειαζάρου πεμφθέντες, δηλοῦν* [*Supervacuum autem visum est apponere LXX seniorum nomina qui cum Lege ab Eleazaro missi sunt*]. Sed et Synedrium quod a Mose constitutum est, ad cuius exemplum hos Christus elegit, quomodo Apostolos ad exemplum Phylarcharum, fuisse capitum LXXII Iudaei nonnulli prodiderunt, quos inter Scriptor Phesictha. Nec desunt argumenta. Nam et hos initio lectos e tribubus singulis pari numero fama habebat, quanquam postea constat continuatam successione nullam tribuum habita ratione. Iam vero sunt qui Eldadum et Medadum extra castra Spiritu Divino afflatos putant fuisse supra numerum LXX. Alii Mosen et eius successores Synedrii Principes dicunt extra numerum esse LXX: quod si dicamus et de Principis Vicario qui dicebatur *מִן בְּנֵי זָרַח* [*Antistes curiae*], habebimus LXXII. Videtur autem Hebraeis etiam in Aegypto constitutis, ut alibi notavimus, venerabilis fuisse numerus LXX ob totidem capita familiae Iacobi cum in Aegyptum veniret:

cu-

cuius rei memoriam ipsis Deus renovavit ostensis in Elim septuaginta fontibus, sicut duodecim palmae totidem tribus Hebraeas adumbrabant. Ferme autem in omnibus maioribus collegiis erigendis eum numerum sequebantur, ut in minoribus numerum XII. Apparet id ex Interpretum numero. Narrat et Iosephus Vari iussu ex Iudaeis Caesariensibus missos Legatos XII ad Iudaeos Ecbatenses: a Iudaeis autem Ecbatensibus missos sui purgandi causa homines LXX, quos Varus trucidaverit. Atque ipse Iosephus missus ad ordinandas res Galilaeae ex Galilaeis LXX sibi legit Adsessores. Et in obsidio Hierosolymitano LXX e plebe lecti εἰς σχῆμα δικαστῶν [*in speciem Iudicum*]. Solent Veteres instituta a Christo munera cum muneribus post Christi adscensum in Ecclesia usurpatis comparare. Et Episcopos quidem comparant Apostolis propter eximium ius τῆς χειροθεσίας [*impositionis manuum*]. His autem LXX alii comparant Diaconos, ut Ignatius, alii Presbyteros, ut Hieronymus, alii Chorepiscopos, ut Synodus Neocaesariensis: videntur autem mihi Chorepiscopi, quos et περιουδεντάς vocant optime illis respondere. Nam hi ab Episcopis in partem sui laboris assumti cum docendi potestate per agros mittebantur. Sed et Presbyteros et Diaconos, non omnes quidem, sed eos quibus docendi populum potestas ab Episcopo facta esset, fateor his LXX non male comparari. Tales Presbyteri non omnes, sed οἱ κοπιῶντες ἐν τῷ λόγῳ [*Euangelio annunciando operam dantes*]. Tales antiquitus Presbyteri Alexandriae κατ' ἰδίαν ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιτεταγμένοι [*suae quivis Ecclesiae praefecti*], ut Epiphanius loquitur, ἐκκλησίας ἰδίᾳ κατέχοντες καὶ τὸν λαὸν συνάγοντες [*suas separatim habentes Ecclesias et populum cogentes*], ut Sozomenus. Eusebius vocat πρεσβυτέρους πεπιξευμένους τὴν ἐξήγησιν τῶν θεῶν λόγων [*Presbyteros quibus explicatio verbi Divini concredita est*]. Huc refer Ignatii illud ad Smyrnenses: Ἐκείνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἣ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὐσα ἢ ὃ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ [*Illa demum vera ac sincera existimanda est Eucharistia, quae aut sub Episcopo fit, aut sub eo cui is eam potestatem commiserit*]. Diversos autem fuisse gradus hos LXX ab Apostolis, vel inde apparet quod Matthias ex hac classe εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἐπισκοπὴν [*in* A-

Apostolicum Episcopatum] proventus est. Ad hoc exemplum Romanis Episcopis iam olim LXX Episcopi Adseiores *Libra* dicti, quod libra Romana tot solidos contineret.

Ἀνὰ δύο, binos] Quod et in Apostolis Dominus observaverat, non tantum ad opem mutuam, sed et in maioris testimonii fidem. Ita Moses et Aaron ad Pharaonem mittuntur. Etiam Baptista ad Christum duos mittit: Ecclesia Barnabam cum Paulo.

Πρὸ προσώπου, ante faciem] Simili functuros officio quo Baptista functus fuerat.

4. *Βαλάντιον*] *Zonam*. Vide Matth. 10: 9, וַיִּצַּד יֵשׁוּעַ 14: 17.

Μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσησθε, neminem per viam salutaveritis] Festinationis signum, ut supra 9: 61. Salutationes istae apud Orientis populos non fiebant levi gestu verbove, sed multis percunctationibus bonisque ominibus trahebantur, non sine multis corporis flexionibus, osculis, amplexibus.

6. *Ὁ υἱὸς εἰρήνης, filius pacis*] Id est, *εἰρήνης ἄξιος* [*pace dignus*] ex Matthaeo: animo ad verum audiendum composito.

7. *Ἔσθιοντες καὶ πίνοντες τὰ παρ' αὐτῶν, edentes et bibentes quae ipsorum sunt*] *Libere et velut vestro iure*: quod sequentia indicant. *Τὰ παρ' αὐτῶν, quae ipsorum sunt*, simili loquendi genere quale Marc. 3: 21; et apud Graecos ipsos interdum. Ita hic intelligunt Latinus, Syrus, Arabs.

8. *Ἔσθίετε τὰ παρατιθέμενα ὑμῖν, vescimini iis, quae apponuntur vobis*] *Contenti este quamvis frugali apparatu*: ut ita differat haec monitio a superiore.

11. *Καὶ τὸν κοριοστὸν, etiam pulverem*] Quasi dicat: *Tantum abest ut ulla ex vobis commoda sectati simus, missi vestrae salutis, non nostrae utilitatis causa*. Vide quae ad Matthaeum.

Εἰς τοὺς πόδας ἡμῶν, pedibus nostris] Praeter Syrum Arabs quoque hanc particulam, et vetus ille in Anglia manuscriptus agnoscit.

Πλὴν, veruntamen] Vide de hac particula quae ad Matth. 11: 22.

16. Ὁ ἀθετῶν ὑμᾶς ἐμὲ ἀθετεῖ, *qui vos spernit me spernit*] Ἀθετεῖν est ἐξουθενεῖν [*nihili facere*]. Alluditur ad historiam 1 Sam. 8: 7, ubi Deus ita loquitur, ὅτι οὐ σὲ ἐξουθενήσασιν (ἰσχυρῶς), ἀλλ' ἡ ἐμὲ ἐξουθενήσασι [*Non enim te abiecerunt, sed me abiecerunt*].

17. Μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*] Non videtur hoc poni cum reprehensionis nota. Nam quod sequitur πλὴν ἐν τούτῳ μὴ χαίρετε [*veruntamen hac de re nolite gaudere*] comparative intelligendum est: ideo subiungitur, χαίρετε θεὸν μᾶλλον [*gaudete autem magis*]. Maiorem enim gaudii causam minori Christus comparat.

Καὶ τὰ δαιμόνια, *etiam Daemonia*] Non tantum morbi.

Ἐν τῷ ὀνόματί σου, *nomine tuo*] Hoc intererat inter Christi miracula et Discipulorum: quod Christus ea faciebat vi propria, Discipuli vi Magistri, cuius nomen etiam nuncupabant, ut ex Actis imo et ex Indaeorum libris videre est. Sicut hactenus ad nomen Dei Israelis cessant Daemones, ita nunc ad nomen Iesu Nazareni.

18. Ἐθεώρουν] *Fuit cum viderem*. Sumendum enim ἀόριστος [*indefinite*], ut saepe εἶδον [*vidi*], in Apocalypsi. Nolite mirari, inquit, *Daemonia vobis cedere*: nam mihi certo constat ipsum *Daemoniorum principem subito de regno*, quod in genus humanum obtinet, casurum. Vide Ioh. 12: 31.

Ὡς ἀστραπὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ] *Tam subito, inquit, quam fulgur solet e coelo micare*. Similis comparatio infra 17: 24 et Matth. 24: 27, ubi vide. Referenda haec praedictio ad incredibilem celeritatem propagati per terras Evangelii ad destruendas religiones falsas et omnia opera Diaboli. Adumbratum id in casu regni Babylonici Es. 14: 12.

19. Δίδωμι, *do*] Quasi dicat, *Non pro hac tantum legatione dedi, sed do nunc etiam in posterum, quando-cunque usus ita exiget*.

Ἐπάνω ὀφείων καὶ σκορπίων, *supra serpentes et scorpiones*] Manifesta allusio ad Ps. 91: 13, Ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβήσῃ [*Super aspidem et basiliscum ambulabis*]; quanquam ibi de tutela Divinae providentiae, hic de mirifica virtute agitur. Dictis eventus respondit. Tertullianus Scorpiace: *Nobis fides praesidium, si non et ipsa percutitur diffidentia signandi statim et adiurandi*
ac

ao urgendi bestiae calcem. Hoc denique modo etiam Eth-
nicis saepe subvenimus donati a Deo ea potestate quam
Apostolus dedicavit. Et mox: At tu, Si fides vigilat,
ibidem Scorpio pro solea anathema inlaidito. Vide quae
ad Marcum circa finem. Sed et ad Esaiæ locum 11: 8
respexisse potuit Christus, eoque magis quia et mox Dis-
cipuli vocantur νήπιοι [infantes]. Locus in Graeco E-
saiæ sic habet: Καὶ παιδίον νήπιον ἐπὶ τραυλῶν ἀσπίδων
καὶ ἐπὶ κοίτην ἐγγόνων ἀσπίδων τὴν χεῖρα ἐπιβαλεῖ [Et in-
fans in foramina aspidum et in cavernam foetuum aspi-
dum manum immittet].

Οὐδὲν ὑμᾶς οὐ μὴ ἀδικήσει, nihil vobis nocebit] Ita Io-
hannes Apoc. 2: 11, Ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ ἐκ τοῦ θά-
νατου τοῦ δευτέρου [Qui vicerit non laedetur a morte se-
cunda], 6: 6. Τὸ ἐλαιον καὶ τὸν οἶνον μὴ ἀδικήσης [Vinum
et oleum ne laeseris], 7: 3. Μὴ ἀδικήσητε τὴν γῆν [Nolite
nocere terrae], 9: 4. Ἴνα μὴ ἀδικήσωσι τὸν χόρτον [Ne
laederent foenum]. Ex specie genus.

20. Ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῶν ὑποτάσσεται, quod Spiritus
vobis subiiciuntur] Τὰ ἀκάθαρτα [immundi] scilicet. Nam
modo dixerant, Τὰ δαιμόνια ὑποτάσσεται ἡμῖν [Daemonia
subiiciuntur nobis].

Χαίrete δὲ μᾶλλον, gaudete autem magis] Iustior gaudiū
causa, suae salutis habere fiduciam, quam alienae salutis
inservire: nam hoc via est, illud meta. Laetius id ha-
bere quod sanctis est proprium, quam quod et aliis com-
municatur. Ista laetitia periculo superbiae subiacet: illa
demissum gratumque animum Deo subiicit.

Ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐγγράφη ἐν τοῖς οὐρανοῖς, quod no-
mina vestra scripta sunt in coelis] Sicut Latini id quod
durabile non est dicunt in vento et aqua scribi, ita He-
braei pari sensu dicunt scribi in terra, id est, in pulvere.
Ier. 17: 13, כְּתוּבִים עַל-הָאָרֶץ ἀφεστηκότες ἐπὶ τῆς γῆς γραφή-
τωςαν [recedentes a te in terra scribentur]. Huic con-
trarium est scribi in coelo, id est, vitae aeternae ad-
scribi atque destinari. Meminit quidem et Moses libri
viventium. Sed ut explicat doctissimus Gerundensis,
loquitur ibi pro temporum illorum ratione populariter de
censu eorum qui vitam in his terris felicem agunt. Nam
כְּתוּבִים vocari Hebraeis κατάλογον [catalogum] notissimum est.

Ne-

Neque aliter interpretandum, quod in Psalmo est, *delo-
antur e libro* aut censu *viventium* 69: 28. Sic et Ps.
139: 16 כָּל־סֵפֶר dicitur *liber* quasi *censualis* omnium
quae in hoc mundo nascuntur. At Christus omnia quae
olim in figuris dicta sunt ad vitam aeternam retulit, quam
aperte mundo revelaturus venerat. Quare qui per fidem
ipsi insiti ius aeternae haereditatis consequuntur, eorum
nomina dicuntur iam nunc *in coelo scribi*, ut hic, aut
in libro vitae. Hic est liber ille κατ' ἐξοχήν [*per excellen-
tiam*] apud Danielelem 12: 4, ubi videndus Iacchiades. Phil.
4: 3, Iohanni in Apocalypsi *liber vitae* 3: 5, 20: 12, 15,
21: 27, 22: 19, *liber Agni* 13: 8, idem liber scriptus
dicitur ab initio mundi Apoc. 13: 8 et 17: 8, quia scilicet
omnes qui unquam sancti fuerunt per Christum ἐτελειώ-
θησαν [*consummati sunt*], Hebr. 11: 40. Scribi ergo *in
coelo*, aut *in libro Agni*, aut *vitae aeternae*, est per
fidei obedientiam censi *Dei Filium*, ac proinde et *hae-
redem*, Hebr. 12: 23. Chrysostomus in II Adversus Iu-
daeos illud apud Danielelem, ὁ εὐρεθείς γεγραμμένος ἐν τῷ
βιβλίῳ: τουτέστιν οἱ σωτηρίας ὄντες ἄξιοι [*scriptus in libro:
hoc est, qui sunt salate digni*]. Nam ad statum prae-
sentem, et quidem sub aequa conditione, non ad aeterna
eaque pura et peremptoria Dei decreta haec locutio refe-
renda est. Nam cum in Apostolorum numero unus fuerit
υἱὸς ἀπωλείας [*filius perditionis*], quis omnes LXXII eum
ad quem vocati erant finem assecutos nobis affirmet?
Certe propositum Christo fuisse, ut eius rei illos omnes
certos faceret, nemo prudens sibi persuaserit. De Paulo
ad Philippenses scribente multo minus id par est credi,
ut qui nullam habuerit talis eventus certam notitiam. In
Constitutionibus quae dicuntur Clementis, lib. VIII cap. 1,
hic ipse locus quem prae manibus habemus sic explicatur:
Καθὼς αὐτός που παιδεύων ἡμᾶς ὁ Κύριος δείκνυσι, λέγων,
Μὴ χαίρετε ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῶν ὑπακούουσιν, ἀλλὰ χαίρετε
ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν γέγραπται ἐν τῷ οὐρανῷ· ἐπειδὴν τὸ
μὲν αὐτοῦ δυνάμει γίνεται, τὸ δὲ ἡμετέρα εὐνοία καὶ σπουδῇ,
δήλον ὅτι βοηθουμένοις ὑπ' αὐτοῦ [*Sicut ipse nos alicubi
instituens Dominus ostendit, dicens: ne gaudete quod
Spiritus vobis obediunt, sed gaudete quod nomina vestra
scripta sunt in coelo: quia illud ipsius virtute fit, hoc*

vero nostra bona voluntate ac studio, ab ipso scilicet adiutis]. Philo de Abrahamo: Γραφῆς καὶ μνήμης ἄξιός ὁ εὐέλπης, οὐ τῆς ἐν χαριτίδι τοῖς ὑπὸ σήψεων διαφθαρησόμενοις, ἀλλὰ τῆς ἐν ἀθανάτῳ τῇ φύσει παρ' ἧ τὰς σπουδαίας πράξεις ἀναγράφου· εἶναι συμβέβηκεν [*Hic bene sperans celebratione memoriaque dignus est, non in charitulis corrumpendis a tineis, sed in immortalī natura; penes quam sunt commentarii virtutum omnium*]. Simile est quod eorum qui impios convertunt nomina ab Angelis in coelo praedicari tradunt Iudaei, ut videre est in libro cui nomen Poma aurea.

21. Ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ] *Ea tempestate.* Neque enim certum momentum indicatur. Sic et Matthaeus ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ [*illo tempore*] 11: 25. Venit autem in hanc cogitationem Christus revolvens consilia paternae dispositionis circa hominum salutem, et munia Doctoris, Sacerdotis, Regis sibi mandata: ut ad Matthaeum explicavimus. Nam eo haec referenda etiam is qui sequitur comm. 23 et 24 sermo palam ostendit. Nam et ille non ad quaevis pietatis monita, sed ad Regni mysteria pertinet, ut alterius in Matthaeo loci collatio ostendit. Neque uno eodemque tempore haec dicta sunt: sed quae rerum argumento cohaerebant Lucas more suo uno filo contexuit.

Τῷ πνεύματι] Id est, *animo*, ut saepe. Nam ἅγιος [*sancto*] quod addunt Syrus et Latinus, non agnoscit Arabs, neque Graecorum codicum pars antiquior. Adiectum ab iis videri potest qui cum Didymo existimarunt quoties πνεύματι additur articulus, Spiritum sanctum intelligi.

Καὶ στραφεὶς πρὸς τοὺς μαθητὰς κατ' ἰδίαν, εἶπε· Πάντα; et conversus ad discipulos seorsim dixit: *Omnia*] Cum habeant hanc particulam Syrus et Arabs, credibilius est ab aliis ideo omissam, quia sequenti commate idem loquendi genus repetitur.

22. Τίς ἐστὶν ὁ υἱός, quis sit Filius] Quorsum et quae cum potestate missus.

Τίς ἐστὶν ὁ πατήρ, quis sit Pater] Qua bonitate, qua iustitia, qua sapientia; quae eius consilia in danda hominibus salute, aut certe excusatione adimenda.

Ἀποκαλύπτει, revelare] Idque pro temporum ratione;
III. V. nunc

nunc paucillum, plus post resurrectionem, plurimum post missionem Spiritus.

25. Νομικός τις, *Legisperitus quidam*] Exercitatus in Legis quaestionibus.

.Ἐκπειράζων αὐτὸν, *tentans illum*] An quid Legi contrarium doceret.

Τί ποιήσας ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσω, *quid faciendo vitam aeternam consequar*] Illud αἰώνιον debebat Marcio, ut videretur, quomodo Tertullianus loquitur, *agi de ea vita, quae in Lege promittitur a Creatore, longaeua*. Sed recte id refutat idem Tertullianus: *Sciebat utique Legis Doctor quo pacto vitam legalem consequi posset, ut non de ea interrogasset, cuius regulas etiam docebat*. Quaerit omnino de vita aeterna, cuius fidem Legisperiti et Pharisei ex veteri traditione conceperant, ut alibi diximus. Hanc vitam aeternam in ipso Legis foedere non expressam cum audiret a Christo apertissime doceri et promitti, sciscitari voluit, an iter ad eam vitam idem monstraret quod Lege monstrabatur. Ideo quaerit τί ποιήσας. Nam *faciendo*, id est, *opera illa externa a Lege praescripta praestando*, putabant Legisperiti et Pharisei se non vitam tantum temporariam felicem, sed et immortalitatem consecuturos. De praeceptis tum rituum, tum ad civilem societatem Hebraeorum pertinentibus quae vocantur חקת et מצוות ita pronuntiatur Levit. 18: 5, בָּרָם אִם יַעֲשֶׂה אִתָּם וְהָאִם יִשְׁמַח אֱלֹהִים בְּעַמּוּתָם *ὁ ποιήσας αὐτὰ ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς* [*homo faciens haec vivet per ea*]: *Vitam longaevam* scilicet, ut ibidem recte interpretatur Paraphras-tes Chaldaeus. Extat eadem sententia de praeceptis iisdem apud Ezech. 20: 11, eodemque respicit Neh. 9: 29. Atque eadem sententia bis utitur Paulus Apostolus *facta*, externa scilicet, de quibus conceptum erat sedus Legis, et quibus fidebant Iudaei, opponens *fidei*, quae in animo potissimum consistit Rom. 10: 5, Gal. 3: 24. Perniciosus plane erat error Legisperitorum existimantium eadem ratione vitam aeternam parari, qua immunitas a morte violenta et vitae caducae felicitas obtinebatur, quam falsi arguens Christus alibi negat ad regnum coeleste perventuros, qui intra illam iustitiam, factorum scilicet, qua Legisperiti et Pharisei contenti erant, constitisset, Matth. 5: 20, ubi

ubi quae dicta sunt vide. Interim illud ipsum quod in federe illo populari conceptum erat, sapientibus occultiore praebat significationem maioris scilicet praemii exspectandi pro maiore obedientia. Bene Tertullianus: *Pro differentia mercedum, operarum quoque credenda distantia est.* Vidit hoc et Philo, qui verba Legis *μυσικώτερον [sensu mystico]*, interpretans ita loquitur: 'Ο νόμος φησὶ τοὺς προσκειμένους τῷ Θεῷ ζῆν, δόγμα τιθεὶς ἀναγκάιον καὶ φιλόσοφον· ὅντως γὰρ οἱ μὲν ἄθλιοι τὰς ψυχὰς τεθνήσκουσιν· οἱ δὲ τὴν παρὰ τῷ ὄντι Θεῷ τεταγμένοι τάξιν, ἀθάνατον βίον ζῶσιν [*Ait Lex eos, qui Deo adhaerent vivere admodum philosophice, neque sane aliter fieri potest. Cui enim anima male habet eum mortuum dicas licet; qui autem ad verum Deum quam proxime potest accedit, is vero aeternum vivit*].

26. 'Εν τῷ νόμῳ, in Lege] Christus ostensurus suis institutis Legem non oppugnari, sed perfici, Legisperitum ad verba Mosis reiicit, non illa quidem conscripta in Exodi libro ubi sedus pangitur et Lex Hebraeorum propria recitatur, sed in Deuteronomio, ubi Moses, ut fidelis populi Doctor, monstrat quem scopum sibi Lex proponat, quo homines adductos velit, nempe ad observationem Legis illius quae non Mosis demum tempore, sed a mundi initio data est, non uni populo propria, sed communis toti humano generi, cui nec obrogari nec derogari potest, quaeque in amando Deo primum, deinde et hominibus alteris, ut naturali nobiscum societate coniunctis sita est. Vide quae hac de re dicta sunt ad Matth. 22: 36.

Πῶς ἀναγινώσκεις, quomodo legis] Ignorare non potes quod ipse aliis praelegis atque interpretaris. Simul, ut videtur, locum Deuteronomii Christus ei monstravit.

28. Ὁρθῶς ἀπεκρίθης, recte respondisti] Bene pronuntiasti verba Mosis. Restat ut re ipsa impleas.

Τοῦτο ποίει καὶ ζήσῃ, hoc fac et vives] Quia Legisperitus interrogaverat τί ποιήσας [quid faciendo], Christus idem quoque verbum sed laxius sumtum illi regerit. Stricte ποιεῖν dicitur de factis externis; late porrigitur etiam ad internos animi motus. Omnino simile est illud apud Iohannem, ubi Iudaeis interrogantibus, Τί ποιοῦμεν

ἵνα ἐργαζώμεθα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ [Quid faciemus ut operemur opera Dei], Christus voculam ἐργῶν sed mutato paulum significatu arripiens respondet, Τοῦτό ἐστι τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ ἵνα πιστεύσητε εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνος; [Hoc est opus Dei ut credatis in eum quem emisit ipse], cum alioqui vox ἐργῶν strictius sumpta, pro operibus externis nude et citra internam animi qualitatem consideratis, fidei, ut intus in animo sitae, multis in locis opponatur.

29. Ὁ δὲ θέλων δικαιοῦν ἑαυτὸν εἶπε πρὸς τὸν Ἰησοῦν, καὶ τίς ἐστὶ μοῦ πλησίον; Ille autem volens iustum pronunciare se ipsum dixit ad Iesum, ecquis ergo est meus proximus? Voluerat Christus Legisperitum adducere ad impotentiae suae confessionem, ut viso quid Deus potissimum exigeret, conscius sibi quam longe a tam seria ac perpetua dilectione abesset, supplex Divini Spiritus auxilium, sine quo dilectio talis in animum admitti non potest, impetraret. At ille in ferocia Iudaica perseverans volebat se iustum et probum aliis venditare: id enim hic est δικαιοῦν. Et Deum quidem dubium non est quin satis amatam a se credi vellet ob exactam ceremoniarum omnium observationem. De proximo, quia ambigi poterat quam late ea vox spectaret, interpretationem Christi postulat. Si enim respondisset Christus ex recepta eorum temporum sententia proximum esse quemvis Israelitam, nec alium praeterea quenquam, arbitrabatur nihil esse quod etiam haec in parte a se desideraretur. Vide quae dicta ad Matth. 5: 43.

30. Ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ εἰς Ἱεριχῶν, Hierosolymis Hierichuntem] Qui locus latrociniis infamis, ut notat Hieronymus. An tamen inde nomen habeat ἄδύμμη [adscensus Adymmim] dubitari potest. Nam is locus ita vocatur in Iosuae libro 18: 17, sed sciendum, ut in Mosis, ita et in Iosuae et Samuelis historia, non pauca inveniri quae multo post Mosem, Iosuem et Samuelem a Prophetis et Sapientibus explicandi causa adiecta appareat: quod multis argumentis probari posset si id ageretur. Assentior autem existimantibus, hoc loco rem gestam potius quam fabulam narrari.

31. Κατὰ συγκυρίαν, accidit] Quod αὐτόματον [fortuitum] vocat Aristoteles et describit Phys. II, Οἷον ἡλθεῖν

οὐ τοῦτον ἔνεκα, ἀλλὰ συνέβη ἔλθεῖν καὶ ποιῆσαι τοῦτο
[*Quale est hoc, non venerat quidem quo id faceret, sed
ita evenit ut id quum venisset fecerit*]. David Kimchi
putat eandem vim esse in Hebraeo וְנָא [*subito*] quod in-
terpretatur וְנָא כִּי, *ἀνευ προαιρέσεως* [*absque proposito*].

32. Ἀντιπαρῆλθε] *Praeteriit contrario itinere*, ab Hie-
richante scilicet Hierosolyma properans. Quanquam Chris-
to praecipue propositum erat docere latius extendi *proximi*
vocabulum, quam Iudaei putarent, obiter tamen ostendere
voluit, saepe ipsos ne iis quidem, quos *proximos* voca-
rent, praestare id quod est *proximorum*, id est, *amicorum*.
Nam qui factis magis quam animo attendunt, facile ex-
cusationem reperiunt etiam ne facta praestent; aut iter
urget ut morari non liceat, aut suum quoque periculum
metuunt: quale aliquid causatos et hos, Sacerdotem et
Levitam, credibile est. At si animus fuisset plenus di-
lectionis, plenus misericordiae, et manus et pedes ad
sublevandam seminecis hominis miseriam ultra festinassent.
Nunc leviter forte moti, et dicto, *Deus misereatur*, ad
ἐφημερίας suae [*muneris ecclesiastici sui*] functionem gra-
dum accelerabant, parum memores Divinae sententiae a
Christo toties inculcatae: *Misericordiam malo, quam
sacrificium*.

33. Σαμαρείτης, Samarita] Samaritam potius quam ἀλ-
λόφυλον [*alienigenam*] alium Christus nominavit, quod
Samaritas Iudaei, ut ἀποστάτας [*defectores*] capitaliore quam
ullos alios odio prosequerentur, ac proinde a *proximi*
nomine atque aestimatione longius submoverent, idque
nomen Christo pro summo probro imponerent.

Ἦλθε κατ' αὐτόν] *Propius ad eum accessit*.

Ἐπὶ λαγγίσθη, misericordia motus est] Animi motus
sincerus praecedit, quem sequuntur facta animo congru-
entia.

34. Καὶ οἶνον, et vinum] Vinum vulneribus adhiberi
solere docet Athenaeus illo Mnesithaei versu:

Καὶ τοῖσιν ἐλκωθεῖσιν ὠφέλημ' ἔχει.

[*Opemque fert vulneribus praesentissimam*.]

Ἐπιβιάσας, duxit] וְנָח [*vehendum imposuit*].

Εἰς τὸ πανδοχεῖον, in stabulum] Bene Latinus Interpre-
stabulum. Nam et in iure Romano *stabulum πανδοχείον*

vertant Graeci, *cauponam* autem *καπηλείον*. *Caupona* est ubi bibitur; *Stabulum*, ubi recipiuntur viatores. Hoc Hebraeis *רִחוּ*.

35. Ἐπὶ τὴν αὔριον, *altera die*] Hellenistica locutio pro τῇ ἐπιούσῃ [*postera*]. Diximus alibi.

36. Πλησίον γεγονέναι, *proximus fuisse*] Id est, *implesse officium proximi*. Nam saepe *esse* dicitur quod *facto ostenditur*.

37. Ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ, *qui fecit misericordiam in illum*] Similis locutio supra 1: 72, ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν [*ad faciendam misericordiam cum Patribus nostris*] Admirabili prudentia usus est Christus, ut verum invito extorqueret. Si de Samarita vulnerato Christus narrationem proposuisset, forte dixisset Legisperitus negligendum fuisse hominem impurum et a sacris alienum. At beneficium collatum in Hierosolymitam tam gravi casu afflictum non potuit non laudare. At hoc ambitu cogitur fateri quod directe videbatur negaturus. Nam *proximus*, *amicus*, *cognatus* sunt τῶν πρὸς τι [*relata*]. Quare si Samarites ille recte fecit, cum opem tulit Iudaeo, certe et Iudaeus recte faciet, si in casu simili opem ferat Samaritae. Nam par utrinque est naturae vinculum, quo uno Samarites, et quidem, iudice Legisperito, laudabiliter movebatur. Mutuae sunt istiusmodi obligationes, non claudicant. Merito igitur Christus pro collecto habet, si ius perpetuum, naturale, omnibus hominibus commune respiciatur, quod lege civili Hebraeorum minime est antiquatum, imo quo Lex ipsa Hebraea quasi manuducit, neminem hominum a nobis alienum esse censendum, qui aliquid a nobis opis sentire possit.

Πορεύου καὶ σὺ ποιεῖς ὁμοίως, *vade et tu fac similiter*]. Πορεύου hic hortantis est, ut πορευθέντες [*euntes*] Matth. 9: 13. Imitare, inquit Christus, non Sacerdotem et Levitam sed illum Samariten, et quod illum voluisti prae-
stare Iudaeo, praesta Iudaeus extraneo, imo, si res ita ferat, etiam Samaritae. Immutabilia enim sunt naturae iura. De Deo dictu facile eum a te amari, sed nō hominem alterum, Dei effigiem iuves, manifesti mendacii deprehenderis. Nam qui commendantem amat, amat et commendatos. Iohann. 1 Epist. 4: 20.

38. Κάμην τινά, *vicum quendam*] Bethaniam,

Γυνή δέ τις ὀνόματι Μάρθα, *mulier quaedam Martha nomine*] Videtur haec mulier fuisse vidua, quicum frater et soror vixerint.

39. Ἡ καί, *quae etiam*] Puto καί nihil aliud hic esse quam additamentum vocis relativae. Neque aliter intellexit Syrus.

Παρακαθίσασα παρὰ τοῦ πόδας τοῦ Κυρίου, *sedens ad pedes Domini*] Ut Discipuli solebant, supra 8: 35, Act. 22: 3. Hoc Hebraei dicunt סומכין ג'גל בשר רגלן, *sordidare se pulvere pedum Doctorum*.

40. Περιεσπᾶτο περὶ πολλήν διακονίαν, *distrahebatur frequenti ministerio*] Verbum διακονεῖν Scriptores nostri usurpant saepe de iis ministeriis quae ad vitae huius necessitates pertinent, ut videre est Matth. 8: 15, 25: 44, 27: 55, Marc. 1: 31, 15: 41, supra 4: 39, 8: 3, Ioh. 12: 2, Act. 6: 2, Hebr. 6: 10.

ἵνα μοι συναντιλάβηται] *Ut me sublevet*, ut Rom. 8: 26. Et in Graecis Exod. 18: 22, Ps. 89: 21. Quod a nonnullis additur *vicissim*, non video quomodo locum habere hic possit.

41. Μάρθα, Μάρθα] Amica compellatio, ut Matth. 7: 21, Marc. 14: 45, item Marc. 14: 36, Rom. 8: 15, Gal. 4: 6.

Τυρβάξῃ] Τυρβάξειν inquit Graeci Grammatici proprie τὸν πηλὸν ταράξαι [*coenum commovere*], unde porro ad caetera transfertur. Suidas exponit φροντίζειν [*curare*]. *Distraheris* Latini dicerent.

42. Ἐνὸς δέ ἐστι χρεία, *unum est necessarium*] Non puto de uno ferculo Christum hic agere quod tamen quibusdam valde placere video: satius est intelligamus Christum ex occasione eius quod gerebatur generalem proposuisse sententiam: varias esse ac multiplices huius vitae curas; sed unam esse rem quae, si salvi esse velimus, omnino nobis sit necessaria, curam scilicet pietatis, Matth. 16: 26.

Τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο, ἥτις οὐκ ἀφαιρεθήσεται ἀπ' αὐτῆς, *optimam partem elegit, quae non auferetur ab ea*] Maria, inquit, ex multis curis eam elegit et huic uni impense vacat, cuius fructus in aeternum mansurus est. Caetera quae curantur, caduca sunt καὶ ἐφήμερα [*et breve tempus durantia*]. Hominum piorum duo sunt genera:

alii enim ita pietatem colunt, ut simul familiam, aut rempublicam, aut si quid simile est procurent: alii omni illa cura in alios reiecta totos se precibus et sacris studiis devoyent. Sicut illorum sollicitudo non est damna- bilis, ita horum multo beatior est tranquillitas, qui in terris incipiunt vitam agere coelestem. Atque hoc nomine coelibem vitam nuptae vitae praefert Paulus, ἡ ἀγαπῶν μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου [*coelebs curam gerit eorum quae sunt Domini*] nempe unice atque indefesso studio: ἡ δὲ γαμήσασα μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου [*nupta vero curat mun- dana*], iuxta ea scilicet quae sunt Domini. Ad illam classem Maria pertinebat, ad hanc Martha. Quare errare mihi non videntur Veteres qui in duabus his sororibus exemplum ponunt βίου θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ [*vitalis contemplativae et activae*], ut et Hebraei in Rachele et Lea: τῆς γὰρ ψυχῆς ἡμῶν διμεροῦς ὑπαρχούσης, καὶ τὸ μὲν λογικόν, τὸ δ' ἄλογον ἐχούσης, ἀρετὴν ἑκατέρου ὑπάρχεν συμβέβηκε, Λεῖαν μὲν τοῦ λογικοῦ, τοῦ δὲ ἀλόγου Ῥαχὴλ [*nam cum anima nostra bipartita sit, partim bruta, partim rationalis, utriusque sua virtus est, Lea ratio- nali parti, Rachel irrationali*], inquit Philo libro περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα συνόδου [*De congressu eruditio- nis quaerendae gratia*], quem magno consensu sequuntur Christiani Scriptores.

CAPUT XI.

1. Δίδαξον ἡμᾶς προσεύχεσθαι, *doce nos orare*] *Doce nos compendium rerum orandarum.* Neque enim eo tem- pore syllabis adstringebantur. Sic et a Iohanne credibile est propositam summam precum ad poenitentiam pertinen- tium: quomodo haec Christi oratio continet regnum coe- leste; hinc *breviarium totius Euangelii* Tertulliano dici- tur, Cypriano *coelestis doctrinae compendium.* Omnino autem credibile est in Graecis codicibus adiecta ex Mat- thaeo quae Lucas omiserat, cum non existent in Latinis antiquis: illud, *qui es in coelis.* Item, *fiat voluntas tua ut in coelo, ita in terra* (quod et Graeci codices quidam omittunt), item, *sed libera nos a malo*: quae ipsa eti- am, non expressa, vi insunt verbis caeteris.

3. Τὸν ἐπιούσιον δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν, *panem crastinum da nobis in diem*] Vide quae de his verbis ad Matthaeum.

Ἀμαρτίας, *peccata*] Expositio eius quod apud Matthaeum est, ὀφειλήματα [*debita*].

4. Καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀφίμεν παντὶ ὀφελλοντι ἡμῖν, *siquidem et ipsi dimittimus omni debenti nobis*] Nam et nos ex tuo praecepto iniuriis aliis condonamus, ob promissionem veniae sub hac conditione nobis factam.

5. Χρῆσόν μοι] Non fuit reprehendendus qui vertit *mutua mihi*. Nam apud Plantum est,

Si quis quid mutuaverit, sit pro proprio perditum.

Quod autem *commodare* pro *mutuare* hic posuit vetus Interpres, facit idem Salviandus iuris vocum aliqui peritissimus: *Nemo sibi solvi vult*, inquit, *quae non commodat.*

7. Τὰ παιδία μου μετ' ἐμοῦ εἰς τὴν κοίτην εἰσὶ, *liberi mei mecum sunt in cubili*] Significat neminem domi esse qui sine incommodo panes dare petenti possit: cum omnes iam cubitum iissent. Recte autem *παιδία* vertit Syrus: ita enim sumi id nomen solet, ut Hebr. 2: 13, 14.

8. Διὰ γε τὴν ἀναίδειαν αὐτοῦ, *propter improbitatem tamen eius*] Non male Latinus vertērat *improbitatem*. Nam quanquam longius porrigi coepit, *probitas* proprie est αἰδώς; itaque opponitur *probus inverecundo*. Sallustius hoc sensu Pompeium dixerat, *oris probi, animo inverecundo*, pro quo male apud Suetonium legitur, *oris improbi*. Quod autem paulo ante in Latinis est additum, *et ille perseveravit pulsans*, explicandi causa positum puto, non quod in Graecis exstaret. Sed vox illa ἀναίδειας, pervicacem istam flagitationem satis significat.

Ὅσων χρῆζει, *quotquot habet necessarios*] Etiam plus tribuas si opus est.

9. Καὶ γὰρ ὑμῖν λέγω, *et ego dico vobis*] Comparatio est non a simili, sed a maiore: *Si impudens flagitator tantum obtinet ab homine, quid non a Deo obtinebit supplex et assiduus precator?*

11. Τίνα δὲ ὑμῶν] Optime cohaerent verba, si τίνα interpreteris *si quem*, secundum ea quae alibi diximus. Sensus enim est: *Si quem vestrum, quē parens fit, filius suus panem poscat, an is filio lapidem dabit?*

13. Ὁ ἐξ οὐρανοῦ, *qui de coelo*] Id est, οὐράνιος [*coelestis*], ὁ Κύριος ὁ ἐξ οὐρανοῦ [*Dominus qui de coelo*] 1 Cor. 15: 47, τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ οὐρανοῦ [*habitatio nostra quae de coelo est*] 2 Cor. 5: 12.

Ἁγιον, *Sanctum*] Ita legerunt Syrus et Arabs. Ad hunc ergo Spiritum impetrandam praecipue directa est illa precandi formula.

17. Οἶκος ἐπὶ οἶκον, *domus contra domum*] Supple διαμερισθεῖς [*divisa*] quod recte expressit Syrus. Est autem οἶκος ἐπὶ οἶκον Hebraico more dictum pro οἶκος ἐφ' ἑαυτὸν [*domus contra se*], antecedente voce repetita vice relativi.

20. Ἐν τῷ δακτύλῳ Θεοῦ, *digito Dei*] Alludit ad Exodi historiarum 8: 19. Sicut tunc digitus Dei in Mose operans signum erat populi liberandi ex Aegypto, ita nunc digitus Dei per Christum efficax signum liberationis nostrae a peccato, quod est Regnum Dei.

Ἐφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, *pervenit in vos regnum Dei*] Dan. 7: 22, ubi in Graeco vox eadem ἔφθασε.

21. Αὐλὴν, *atrium*] Τὸ βασιλεῖον [*Palatium regium*]. Vide ad locum Matth. 26: 69.

Ἐν εἰρήνῃ ἐστὶ, *in pace sunt*] In tuto sunt.

22. Τὴν πανοπλίαν, *universa arma*] Puto hic de armis proprie agi: quia praecessit καθωπλισμένος [*armatus*]. Opponitur huic armaturae Diaboli Dei armatura, descripta Eph. 6.

Τὰ σκῆλα αὐτοῦ, *spolia eius*] Etiam hoc sumendum in bellica significatione: οἰκίαν διαρπάζειν [*domum diripere*] dixit Matthaeus. Erat autem proverbium inter Hebraeos מִן הַיָּד הַחֲזָקָה, id est, μὴ λήψεται τις παρὰ γίγαντος σκῆλα; [*numquid tolletur a forti praeda?*], Esai. 49: 24, ad quod hic alluditur.

27. Μακάρια ἡ κοιλία ἡ βασάσασά σε, *beatus uterus qui te portavit*] Mos loquendi Graecis quoque non ignotus. Scriptor libri de Ero et Leandro, qui Musaeus dici solet:

Ὀλβιος ὃς σ' ἐφύτευσε, καὶ ὀλβίῃ ἡ τέκε μήτηρ.

Γαστήρ, ἡ σ' ἐλόχευσε, μακαράτη.

[*Et Pater et felix tibi quae dedit ubera Mater,*

Ter felix venter, qui protulit.]

Uterum et ubera in circumlocutione foeminarum habes et in-

infra 23: 29. In Thalmudicis libris est *תחת נחם, אליה* *ή σε έτικτε* [beata quae te peperit] apud Graecos.

28. *Μενοῦνγε, imo* [Ἐπανόρθωσις] [correctio], non negans quod erat dictum, nomine tanti partus felicem esse matrem, quod Angelus quoque et Elisabetha Sancto Spiritu plena dixerat: sed maius aliquid addens, beatitudinem scilicet aeternam ac solidam neque in hoc esse sitam, neque Mariae esse propriam.

Οἱ ἀκούοντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ φυλάσσοντες αὐτὸν, [qui audiunt verbum Dei, et observant illud] *Audire verbum,* est Christum concipere: *observare* est parere. Qui abortiunt peiore loco sunt quam si non concepissent Matth. 7: 24, Rom. 2: 13, Iac. 1: 22. *Φυλάσσειν* enim hoc loco, ut et Matth. 19: 20, Marc. 10: 20, Luc. infra 18: 21, Act. 7: 53, Rom. 2: 26, Gal. 6: 13, idem est quod aliis iam dictis locis *ποιεῖν* [facere].

29. *Τῶν δὲ ὄχλων ἐπαθροισμένων,* [turbis autem coeuntibus] Cum aliae super alias turbae ad ipsum coirent.

30. *Ἐγένετο Ἰωνᾶς σημεῖον,* [fuit Ionas signum] Vide supra 2: 34, et quae inibi dicta.

33. *Οὐδεὶς λύχνον ἄψας,* [nemo lucernam accendens] Sententiam hanc Christus, ut Sapientes solebant, occasione data saepius inculcabat; itaque apud Lucam bis reperitur, quod et de aliis sententiis par est intelligi. Videtur autem hoc tempore dictum ad explicationem eius quod praecesserat, *Μακάριοι οἱ ἀκούοντες τὸν λόγον καὶ φυλάσσοντες αὐτὸν* [Beati qui audiunt verbum et observant illud]. Nam *φυλάσσειν* est efficere ut lux verbi animis insiti per opera appareat. Vide quae ad Matthaeum.

Εἰς κρυπτὸν, [in abscondito] Ita Syrus et Latinus: atque id malo quam quod alii codices praeferunt *κρύπτῃν* [testudinem subterraneam]. Nam idem hic est *εἰς κρυπτὸν* quod supra *ὑπὸ κλίνην* [sub lecto] 8: 16.

34. *Ὁ λύχνος τοῦ σώματος,* [lucerna corporis] Est et haec sententia inter saepe repetitas. Applicatur autem nunc ad perversas hominum de Christo iudicationes nascentes ex affectuum nubilo.

35. *Σκόπει οὖν, μὴ τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ, σκότος ἐστί* [Laudo eos qui vertunt, Considera, an non lux tua tenebrae sint]. Nam ea vis est voculae *μή* post verbum *σκοπεῖν*. Xenophon:

phon: Σκοπῶ, μὴ ἐπαγωγὸν ἢ ἀποδίδοναι [*Considero, an non illecebrosum sit, reddere*].

36. Ἐσαι φωτεινὸν ὅλον, ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀσραπῇ φωτίῃ σε, *erit lucidum totum, perinde ac si te fulgore lucerna illuminet*] Ἐσαι supple σοι [tibi]; illud φωτεινὸν ὅλον intellige τὸ σῶμα [corpus]: id est, *Eum tibi usum praebebit corpus totum lucidum, quem praebéret late coruscans lucerna: adeo nihil erit quod te offendat.* Ἐν τῷ φωτὶ μένει, καὶ σκάνδαλον ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν [*In luce versatur et offendiculum in eo non est*], inquit Iohannes 1 Epist. 2: 10. Corpus ergo Christus hic vocat perpetuum vitae tenorem, quod Iohannes dicto loco ἐν φωτὶ μένειν, et eadem Epist. 1: 7, ἐν φωτὶ περιπατεῖν [*in luce ambulare*] appellat.

38. Ἐβαπτίσθη, *baptizatus esset*] Id est, ἐνίψατο τὰς χεῖρας [*abluisset manus*]. Sed ἐβαπτίσθη dicere maluit, quia manus tota et brachii pars cubito tenuis non leviter perfundebatur, sed quasi mersabatur ne quid sordis adhaereret. Vide quæ ad Matth. 15, Marc. 7.

Πρὸ τοῦ ἀρίστου, *ante prandium*] Nam illotis ex Iudaico dogmate omnis cibus erat immundus.

39. Νῦν ὑμεῖς, *nunc vos*] Posset videri esse adversativa oratio πρὸς τὸ σιωπώμενον [*ad id quod subauditur*] quasi diceret Christus, *Animum praecepit curari oportuit: at nunc in externis occupamini.* Sed eo sensu νῦν solet habere δὲ [vero] adiunctum; ut infra 19: 42. Quare rectius sic exponemus, *Ut nunc res sunt, nihil aliud curatis quam quod ad exteriorem munditiam attinet:* ut sui potissimum seculi mores respiciat Christus; ut supra cum dixit γενεὰ αὕτη [*natio haec*]. Potuit autem hoc eo iustius facere quia traditio illa non erat admodum antiqua.

Τὸ ἔξωθεν τοῦ ποτηρίου καὶ τοῦ πίνακος καθαρίζετε, *quod extra est poculi et patinae mundatis*] Tantundem facitis, ac si quod extra est poculi et patinarum purgetis diligenter. Est enim comparatio, ut ad Matthaeum diximus.

Τὸ δὲ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀρπαγῆς καὶ πονηρίας, *quod autem intus est vestrum plenum est rapina et iniquitate*] Breviloqua oratio quae partem comparisonis subicit. Sensus enim est, ut ad Matthaeum diximus: Sed quasi il-

illa plane exterius purgata pocula et patinae intus scate-
rent sordibus, ita cum vos extra bene estis loti, animus
vester impurus est flagitiorum conscientia.

40. Οὐχ ὁ ποιήσας τὸ ἔξωθεν, καὶ τὸ ἔσωθεν ἐποίησε;
nonne qui fecit quod extra est, etiam quod intus est fe-
cit] Primum infert quod minus est, saltem iuxta corpus
animum curari debuisse ab eodem Deo conditum: illatu-
rus deinde quod maius est, nihil esse corpori immundum
quod ad salutem attinet animo sibi bene conscio.

41. Πλὴν τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημοσύνην· καὶ ἰδοὺ πάντα
καθαρὰ ὑμῖν ἔσιν. *Verum quantum potestis exercete miseri-*
cordiam, et ecce omnia munda sunt vobis] Varie hic locus
exponitur. At nemo Graecorum δότε accepit indicative,
neque id consuetudo patitur, ut recte a viro doctissimo
est annotatum. Quare omnino accipiendum imperative;
quomodo acceperant Latinus, Syrus, Arabs. Neque pla-
cet hoc dictum εἰρωνικῶς [*ironice*] exponi: tum quia non
potest ea interpretatio hoc loco non coacta videri, tum
quia probabile est eundem esse sensum qui in Matthaei
verbis, ubi est ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς καθαρὸν [*ut fiat*
etiam quod extra est mundum], nisi quod ibi continua-
tur figura a poculis et patinis sumta, hic res eadem pla-
nius dicitur. Nam et caetera omnia eadem sunt. Quare
et in istis verbis, τὰ ἐνόντα δότε ἐλεημοσύνην, idem sensus
quaerendus est qui est in Matthaei illis καθάρισον τὸ ἐντὸς
[*munda quod intus est*]. Sunt qui putant τὰ ἐνόντα idem
esse quod τὸ λοιπὸν [*quod reliquum est*], orationis scili-
cet connexionem: sed ejus locutionis exemplum desidero.
Adde quod nec locum hic habere potest τὸ λοιπὸν, cum
id quod faciebant Phariseae ad veram munditiem nihil
plane conducirer. Quare multo rectius est ut intelliga-
mus τὰ ἐνόντα esse κατὰ τὰ ἐνόντα, quomodo τὸν ἐνόντα
τρόπον dicunt Graeci, pro eo quod est, *quam maxime*
fieri potest. Itaque δότε ἐλεημοσύνην τὰ ἐνόντα, est, *exer-*
cete misericordiam quantum potestis maxime. Ita respon-
det τὰ ἐνόντα voci Hebraeae דָּנוּ Deut. 16: 10. Tertullia-
nus hunc sensum secutus vertit aut ab alio versum citat,
Date quas habetis. Nam διδόναι ἐλεημοσύνην etiam infra
dixit Lucas 12: 33, pro quo alii Scriptores dicunt ποιεῖν
ἐλεημοσύνην. Dubium non est quin hoc quoque monitum
tri-

tritum fuerit in ore Hebraeorum, quod Scriptor Tobiae ita extulit: Ἐκ τῶν ὑπαρχόντων σοι ποιεῖ ἐλεημοσύνην [*Ex facultatibus tuis exerce misericordiam*]; et sic: Ὡς σοι ὑπάρχει κατὰ τὸ πλῆθος ποιήσον ἐξ αὐτῶν ἐλεημοσύνην [*Pro facultatibus esto liberalis*], 4: 7, 8. Superest videre quo sensu dicantur omnia munda futura facientibus opera misericordiae: sintne haec opera consequentia munditiam an antecedentia. Ego quod ad rem attinet, verum utrumque esse non dubito. Nam et opera quaedam misericordiae mundationem illam antecedere et multo plura ac uberiora eam consequi solent. Sed loci huius circumstantiae priorem, ni fallor, significationem postulant. Dat enim Christus hic mundandi animi consilium, mundatur animus per poenitentiam. Poenitentia duas habet partes: a malo desistere, in quo est et restitutio rerum male partarum (nam et detentio alieni peccatum est), deinde inchoare aliqua opera frugis melioris, quos καρποὺς ἀρίστους μετανοίας [*fructus dignos poenitentia*] vocat Baptista: in his autem operibus eminent maxime opera misericordiae: itaque ex his συνεχδομικῶς [*comprehensive*] tota poenitentia solet describi. Sic Salomo in Gnomis 16: 6, כֶּסֶף בְּרִינָה יִכְפֹּר, in veritate et misericordia expiatur iniquitas. Daniel Nabuchodonosori idem dat consilium, quod hic Christus Phariseis, τὰς ἁμαρτίας σου ἐν ἐλεημοσύναις λύτρωσαι [*peccata tua elemosynis redime*], ut habet Graeca versio 4: 24. Quem locum respiciens Salvianus multum eos accusat, qui quae admiserunt, donis saltem ac misericordiis redimere non dignantur. Ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ῥύεται, καὶ οὐκ ἐξ εἰσελθεῖν εἰς τὸ σκότος [*Eleemosyna a morte liberat, et non patietur animam ire in tenebras*], est apud Tobiam 4: 10. Ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ῥύεται, καὶ αὕτη ἀποκαθαίρει πᾶσαν ἁμαρτίαν [*Eleemosyna a morte liberat, et ipsa est quae purgat omnia peccata*], eodem libro 12: 9. Scriptor Ecclesiastici 3: 33, Πῦρ φλογίζομενον ἀποσβέσει ὕδωρ, καὶ ἐλεημοσύνη ἐξιλάσεται ἁμαρτίας [*Ignem ardentem exstinguit aqua, et eleemosyna resistit peccatis*]. Et 29: 15, Σύγκλεισον ἐλεημοσύνην ἐν τοῖς ταμίαις σου, καὶ αὕτη ἐξελεῖται σε ἐκ πάσης κακώσεως [*Conclude liberalitatem in cellas tuas, et haec te educet ex omni malo*], in quem sensum accipi potest et Petri il-

illad, Ἡ ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν [*Charitas operit multitudinem peccatorum*], Epistola priore 4: 8. Adde Esai. 1: 17. In Clementis quoque Constitutionibus libro VII, cap. 13, legimus: Ἐὰν ἔχῃς διὰ τῶν χειρῶν σου, δός, ἵνα ἐργάσῃ εἰς λύτρωσιν ἁμαρτιῶν σου· ἐλεημοσύναις γὰρ καὶ πίψεσιν ἀποκαθαίρονται ἁμαρτίαι [*Si quid habes prae manibus, da, quo peccata tua redimas; eleemosynis enim et fide abluuntur peccata*]. Lactantius libro VI, *Magna est misericordiae merces, cui Deus pollicetur peccata se omnia remissurum*. Magis vero etiam ad praesentem locum pertinent, quae mox sequuntur: *Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes: abolentur enim, si Deo largiari quia peccaveris, nam si fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines a peccato maxime cupit; ideoque agere poenitentiam iubet. Agere autem poenitentiam nihil aliud est, quam profiteri et affirmare se non ulterius peccaturum*. Adde Chrysostomum oratione Cur sinatur esse Diabolus, Tomo VI, ubi inter ὁδοὺς μετανοίας [*vias poenitentiae*] et hanc nobis commendat. Eiusdem est secunda oratione De Poenitentia, Μετάνοια χωρὶς ἐλεημοσύνης νεκρά ἐστὶ καὶ ἄπτερος [*Poenitentia sine eleemosyna mortua est et alis caret*]. Quod autem sequitur, καὶ ἰδοὺ πάντα καθαρά ὑμῖν ἐσιν, simile est ei quod dicit Paulus; quanquam, pro temporum diversitate, laxiore sensu, πάντα καθαρά τοῖς καθαροῖς [*omnia munda mundis*], Tit. 1: 15. Hoc nimirum vult Christus: *Corpus quidem sine animo emendare inutile est; at contra animo per poenitentiam mundato, res omnes a Deo non vetitae ad usum patent, ita ut nihil inde labis possit contrahi*.

42. Ὅτι ἀποδεξατοῦτε, quia decimatis] Cur quis hic malit οἱ [*qui*], quam ὅτι, sane nihil probabilis causae video. Nam ὅτι simili modo post οὐαί [*vae*] ponitur apud Matthaeum aliquoties 11: 21, 23: 13, 14, 23, 25, 27, 29.

Τὴν κρίσιν, iudicium] Aequitatis naturalis officia. Vide quae ad Matthaeum.

44. Μνημεῖα τὰ ἄδηλα, monumenta quae non apparent] Penitus sub terram defossa, qualia multa erant in regione Palaestina, ut quae esset ὑπόπετρος [*petrosa*]. Apud Matthaeum est alia comparatio a monumentis sumpta idem

sig-

significans, Fieri potest ut modo hanc, modo illam Christus usurpaverit.

45. Ταῦτα λέγων καὶ ἡμᾶς ὑβρίζεις, haec dicens etiam contumeliam nobis facis] Per consequentiam. Nam Pharisei exactissime observabant Legisperitorum decreta. Legisperiti vicissim illorum sanctimoniam magnis laudibus praedicabant. Ita scabunt mutuum muli. Datur hinc colligi quod in commate superiore habent Graeci libri, et ex illis Syrus et Arabs, Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί [Legisperiti et Phariseae simulatores], aliunde adiectum: nam et Latinus Interpres id non legit.

46. Ἀνοβάζακτα, quae portare non possunt] Sic Graeci vertunt כח Prov. 27: 3.

47. Οἱ δὲ πατέρες ὑμῶν ἀπέκτειναν αὐτοὺς, Maiores vero vestri interfecerunt eos] Hebraica locutio pro quo Latine dicendum esset, quos vestri Maiores interfecerunt: quod hoc loco Syrum et Arabem non latuit.

48. Μαρτυρεῖτε καὶ συνευδοχεῖτε] Ita legerunt Syrus et Arabs. Testimonium perhibetis de factis Parentum atque ea imitamini. Confer hunc ipsum in Matthaeo locum.

Τῶν πατέρων ὑμῶν, Patrum vestrorum] Non naturae tantum sed et morum filii: ita ut non possit non a vobis expectari quod ab ipsis patratum est. Vide expositionem loci ad Matthaeum.

49. Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ εἶπεν, sapientia Dei dixit] Deus in consilio suo ita apud se cogitavit, אמר בלבו [dixit in corde suo], ut Hebraei dicunt. De his quoque ad Matthaeum vide.

51. Τοῦ οἴκου, domus] Sicut ναός [templum] interdum est tota structura Templi, interdum pars illa in qua erant Sacerdotes כהן, ita οἶκος alibi pro toto, hic pro eadem illa parte sumitur. Vide quae ad Matth. 23: 35 diximus.

Ἐξζητηθήσεται, requiretur] Vox ipsa est qua moriens Zacharias usus שׂוּת הַיְיָ [videat Dominus, et requirat].

52. Ὅτι ἤρατε τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως, quia tulistis clavem scientiae] Ambigua est significatio. Syrus vertit surripuistis, Arabs arripuistis, aut in vos suscepistis: neque Graecus sermo repugnat. Nam αἰχθεσθαι ἄγχος aut φορτίον [tollere onus] simili ferme significato dicitur.

Cum

Cum utrumque de Legisperitiis recte dicatur, prius praefero, quia puto respondere ei quod apud Matthaeum est, *clauditis regnum coelorum*. Ille enim *claudere* recte dicitur qui *clavem in sera non relinquit*. Vetas quidam annotator *ἡσπτε* exposuerat *ἐκρύπτει* [occultastis] non male, quod et in textum alicubi penetravit. *Clavim* autem Tertullianus recte exponit *interpretationem Scripturarum*. Et mos erat apud Hebraeos, eum cui potestas dabatur Legem et Prophetas interpretandi, clave data quasi in possessionem muneris mittere.

53. *Δυσὸς ἐπύχειν*, acriter insistere] *Συνέχειν*, quod quidam codices habent, legisse videtur Arabs: vertit enim quasi dicas, *indagine clausum tenere*. At receptior ista est lectio quam et Syrus agnoscit, et *indignandi ac succensendi* verbis exprimit. Sane et Hesychio *ἐνέχειν* est *μνησικαχεῖν* [memorem esse iniuriae]. Ita nonnihil differret ab eo quod sequitur *ἐπεδρεύειν* [insidiari].

Ἀποσοματίζειν, ad loquendum allicere] Non videtur discedendum ab hac lectione quam tot codices stabiliunt. Et haec una est vocum in quibus intimam peritiam Graeci sermonis Lucas ostendit. Nam *ἀποσοματίζειν* plane vox est de Schola sumta. Solebant Magistri Scholarum proveciores discipulos iunioribus praeficere, ut illi hos interrogarent. Id dicebatur *ἀποσοματίζειν* et *μανθάνειν*, in quo consistit fallacia illa qua Clinias decipitur ab Euthydemo apud Platonem. Nam cum *μανθάνειν* alias sit *λαμβάνειν τὴν ἐπιστήμην* [accipere, scientiam], in isto aliud significat, nimirum, ut Socrates explicat, *ἐπισκοπεῖν τὸ πατρώμενον ἢ λεγόμενον* [observare id quod fit aut dicitur]. Sicut et apud Aristophanem Scholiastae *μανθάνειν* explicant per *σκοπεῖν* [observare]. Hoc qui tenuerit facile intelliget Euthyдеми Sophismata, *Πότεροι ἐμάνθανον τῶν παίδων τὰ ἀποσοματίζόμενα, οἱ σοφοὶ ἢ οἱ ἀμαθεῖς*; [Quoniam pueri intelligebant quae grammaticus praeibat, qui sciebant an qui ignorabant?] Bene enim ad illum peculiarem significatum respondet Clinias, *οἱ σοφοὶ* [qui sciebant]. Aristoteles ex hoc Platonis loco sumit τὸ παρ' ὁμωνυμίας *ἐλέγχον* [fallaciam equivocationis]. Ita enim ait: *Οὐκ ἔστι μανθάνουσι οἱ ἐπιστάμενοι τὰ γὰρ ἀποσοματίζόμενα μαν-*

magnum. Nam Phariseos imprimis
ut apud Iosephum videre est. Sicut
umentis Phariseorum ut sibi cave-
personatos illorum mores imitant
fermentum dicitur et sinceram
l. 5: 9, et mores exemplo
d. Matth. 16. Sed maxime
risaica illa arrogantia;
non uno loco fer-
πυχῆς ἀραιῆς καὶ
ήμα. [levem et
am inflatio-
cum su-
series

in opertum
ale est, saepe
cum, ut in ada-
dam simulationem:
latere volentibus ut
humana saepe, si non;

loquendi genus Hellenistic ad-
que usurpatur in reddenda causa;
At hic illis accedo qui illativum
d. Eph. 5: 31, ἀντὶ τούτου καταλείψει
α [propter hoc relinquet homo patrem,]
ούτου [huius rei gratia], ut habent LXX,

εἴ σοι εἰπάτε, ἐν τῷ φωτὶ ἀκούσθησεται, quas
ris dixistis, in lumine audientur] Persona secunda
nda ἀορίστος [indefinite], ut saepe monuimus. Videtur
ad Graecos similis γνώμη [sententia] in uau fuisse:
iam in libello qui Musaei dicitur legimus;

— Εὖν δὲ σιωπῇ
"Εργον ὅπερ τελείη τις, ἐνὶ τριόδοισιν ἐκρούει.

[— Tenebris

Ut quae tecta putes, spargat per compita rumor].

4. Ἀλέγω δὲ ὑμῖν, dico autem vobis] Multa diversi
temporis dicta in unum conegessit Lucas: quorum cohae-

Θάροντες οἱ γραμματικοί· τὸ γὰρ μαρθάνειν ὁμολογεῖται, τὸ
 τε ξυνέειναι χροόμενον τῇ ἐπιστήμῃ, καὶ τὸ λαμβάνειν τὴν ἐπι-
 στήμην [*Veluti, eos qui sciunt, μαρθάνειν, quoniam ea
 quae memoriter recitantur grammatici μαρθάνονται. Nam
 verbum μαρθάνειν est homonymum, quod significat et in-
 telligere utendo scientia, et acquirere scientiam*]. Sed
 ἀποροματίζειν ambiguum est. Nam et de eo qui recitat
 dicitur, ut apud Athenaeum atque etiam apud Platonem
 dicta disputatione: et de eo qui alteri interrogando praeit
 eique recitanti attendit. Testes sunt tres Grammatici no-
 biles. Nam Hesychius ἀποροματίζειν, aut quod idem est
 ἀπορομίζειν, exponit ἀπὸ μνήμης ἀξιοῦν λέγειν, hoc est,
 exigere ut alter quippiam memoriter dicat: ita enim
 interpretandum illud ἀξιοῦν, aliter quam accepit vir doc-
 tissimus. Suidas pro ἀξιοῦν dixit κτελεύειν. Nam illi ἀπο-
 ροματίζειν est κτελεύειν τὸν παῖδα λέγειν ἅττα ἀπὸ σώματος
 [*iubere puerum quaedam memoriter proferre*]. Pollux
 ἀποροματίζεσθαι exponit ἐρωτᾶσθαι τὰ μαθήματα [*interro-
 gari de iis quae didiceris*]. Docte igitur hoc verbo usus
 est Lucas, ut indicaret Pharisaeos omni modo hoc cona-
 tos, ut multa ex ore Christi elicerent. Atque ita hunc
 locum pridem recte exposuit Euthymius. Sensum recte
 expressit Syrus *aucupandi* vocabulo, et Arabs eo verbo
 quod significat *facere ut quis disserat*. Id quo consilio
 fecerint ostendit comma sequens, *ζητοῦντες θηρεῦσαι τι
 ἐκ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ* [*quaerentes
 aliquid venari ex eius ore, ut accusarent eum*].

CAPUT XII.

1. Τῶν μυριάδων τοῦ ὄχλου, *multis turbis*] Ita Hebraei
 dicunt מרוב, Hellenistae μυριάδας sine alio additamento,
 ad significandam innumeram multitudinem, Dent. 33: 2;
 Ps. 3: 6, Dan. 11: 12. Multum ad rem pertinet a tot
 hominibus visum auditumque Iesum: οὐ γὰρ ἐστὶν ἐν γωνίᾳ
 πεπραγμένον τοῦτο [*neque enim in angulo hoc gestum est*],
 inquit Paulus Act. 26: 26.

Πρῶτον προσέχετε ἑαυτοῖς ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων,
in primis cavete vobis a fermento Phariseorum] Παρά-

δοξον [*paradosum*] magnum. Nam Phariseos imprimis populus admirabatur ut apud Iosephum videre est. Sicut autem alibi suos a commentis Phariseorum ut sibi caveant monet, ita hic ne personatos illorum mores imitari velint. Utrumque recte fermentum dicitur et sinceram doctrinae incrustatio, ut Gal. 5: 9, et mores exemplo noxii, 1 Cor. 5: 6. Vide quae ad Matth. 16. Sed maxime ad fermenti naturam accedebat Pharisaica illa arrogantia, cui simulatio inserviebat. Etiam Philo non uno loco fermentum in Lege interpretatur τὰς τῆς ψυχῆς ἀραιὰς καὶ γαῖνας ἐπάρεσις καὶ τὸ ἐπ' ἀλαζονείας φύσημα [*levem et spongiosam animae insolentiam et ostentatoriam inflationem*]. Etiam haec Lucas addidit quod materia cum superiore sermone cohaereret, non quod temporum series id exigeret.

2. Οὐδὲν δὲ συγκαλυμμένον ἐστίν, nihil autem opertum est] Et hoc quod sequitur dictum proverbiale est, saepe Christo, nec semper eodem sensu, usurpatum, ut in adagio fieri solet. Dixerat Christus cavendam simulationem: rationem addit, quia non contingat latere volentibus ut semper lateant. Prodit illos dies humana saepe, si non, utique Divina.

3. Ἀνθ' ὧν, id circo] Loquendi genus Hellenistic admodum familiare, plerumque usurpatur in reddenda causa, ut diximus supra 1: 20. At hic illis accedo qui illativum putant, quale et illud Eph. 5: 31, ἀντὶ τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα [*propter hoc relinquet homo patrem*], id est, ἐνεκεν τούτου [*huius rei gratia*], ut habent LXX, 17.

Ὅσα ἐν τῇ σκοτίᾳ εἶπατε, ἐν τῷ φωτὶ ἀκουσθήσεται, quae in tenebris dixistis, in lumine audientur] Persona secundae sumenda ἀορίστος [*indefinitus*], ut saepe monuimus. Videtur apud Graecos similis γνώμη [*sententia*] in usum fuisse. Nam in libello qui Musaei dicitur legimus:

Ἐν δὲ σκοτίᾳ
"Ἐργον ὅπερ τέλλει τις, ἐνὶ τριώδοισιν ἀκούει.

[— Tenebris

Ut quae tecta putes, spargat per compita rumor].

4. Λέγω δὲ ὑμῖν, dico autem vobis] Multa diversae temporis dicta in unum congegit Lucas: quorum cohae-

rentiam texere nihil necesse est. Sunt enim velut ἀπορρομοί [sententias brevissimae].

Τοῖς φίλοις μου, amicis meis] Ioh. 15: 15, Ὅτι πάντα ἃ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγγώρισα ὑμῖν [Vos autem dixi amicis, quia omnia quas a Patre accepi vobis aperta feci].

Καὶ μετὰ ταῦτα μὴ ἔχόντων περισσώτερόν τι ποιῆσαι, et post haec non habentes amplius quod faciant] Haec Christi sententia directe opponitur illi Aristotelicae: Φοβερώτατον ὁ θάνατος· πέρας γάρ, καὶ οὐδὲν ἔτι τῷ τεθνεῶτι δοκεῖ οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν εἶναι [Omnium rerum nihil horribilius est morte: nam omnium rerum extremum est; nihilque reliquum esse mortuo videtur, neque bonum, neque malum]. Locus exstat III ad Nicom. c. 9.

5. Μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι, postquam occiderit] Non vita tantum altera, sed et haec in Dei est potestate, qui etiam citra hominum ministerium adimere eam potest quum libet.

Ἐξουσίαν ἔχοντα, potestatem habet] Δυνάμενον [potis est] inquit Matthaeus: sed nimirum ius et vis efficiendi hic concurrunt. [Vide supra ad Luc. 4: 36].

6. Οὐκ ἐστὶν ἐπιληησμένον] πρὶν κῆ, id est, non est extra curam. Ita Ps. 9: 18. Graece est, οὐκ εἰς τέλος ἐπιλησθήσεται ὁ πτωχός. Quomodo autem multa animantia sub cura sunt Dei, tractatum est ad Matthaeum.

8. Ἐμπροσθεν τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ, coram Angelis Dei] Matthaeus ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς [coram Patre], sed et Angelorum mentio in simili sententia apud Marcum 8: 38.

11. Ὅταν δὲ προσφέρωσιν] Impersonaliter sumendum, quasi dicat cum sistemini. Nam quod in Actibus aliquoties dicitur ἵστασθαι [sisti], Matthaeo παραδίδωσθαι [tradidi] et ἄγεισθαι [duci], hic dicitur προσφέρεσθαι [induci].

Ἐν συναγωγαῖς; synagogas] Hoc ad conventus Iudaeorum pertinet. Vide quae ad Matthaeum.

Ἀρχάς, Magistratus] Id est, ἡγεμόνας [Praesides].

Τὰς ἐξουσίας; potestates] Ὑπερεχούσας [supereminentes] scilicet, ut Paulus loquitur, βασιλεῖς [Reges] apud Matthaeum.

Ἡδὲ ἢ τί ἀπολογήσεσθε; quomodo aut quid respondeatis] Quid dictari sitis pro vobis ipsis ne nocentes putemini, et qua cautione prolaturi, ne ipsa defensio obsit.

”H

Ἡ εἰ εἴητε, αὐτὸν quid dicatis] Quomodo propugnaturi sitis doctrinam quam profitemini.

13. *Διδάσκαλε, Magister]* Credibile est Iudaeos solitos ad fugienda litium sufflamina Arbitros sumere eos quorum sapientia et aequitas erat perspecta, ac praesertim discipulos libenter stetisse arbitrio Magistrorum.

Μερίσασθαι μετ' ἐμοῦ τὴν κληρονομίαν, ut dividat mecum hereditatem] Ne plus iusta parte detineat, et ut divisionem admittat aequis conditionibus.

14. *Τίς με κατέστησε δικαστὴν, quis me constituit iudicem]* Respicitur Mosis historia: nam is cum rixantibus Hebraeis medium se interponeret et ad fraternum amorem eos revocaret, audivit, *τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμῶν;* [*quis te constituit Principem et Iudicem super nos?*] Ita enim Graeca versio habet verbis iisdem quae hic sunt posita, Exod. 2: 14. Tantundem ergo hoc valet quasi dicat Christus: *Non committam ut ulla specie obicere mihi possitis, ingrati homines, quod Mosi olim obiecistis. Contentus dare praecepta generalia, quae ad res quasvis accommodari a volentibus facillime possint, singulorum negotiis me non immiscebo.*

Ἡ μερίσῃν, aut arbitrum] Non tantum negat se Iudicem esse, sed nec Arbitrarius esse cupit. *Arbitrum* Graeci *διατητὴν* vocant: sed *μερίσῃς* recte dicitur *qui familias heriscundae, aut communi dividendo, aut finibus regundis Arbitrarius sumitur.* Et quidem Iesum nullo iure obligatum fuisse, ut onus tale susciperet, satis est manifestum. Neque enim aut a Deo, aut ab hominibus erat in id constitutus. Cur sponte non receperit hic non dicit, sed intellectu facile est. Nam praeter id, quod iam diximus de vitanda calumnia, exiguum illi restabat vitae tempus, quod sane impendendum erat rebus melioribus, et toti humano generi profuturis. Qui vocatis Discipulis non permisit sepelire patrem, aut domesticis valedicere, quomodo ipse expendendis privatorum controversiis insumsisset docendi tempora? Quod multis occasionem dedit quaerendi, rectene fecerint Christianorum Episcopi quod onus a Christo recusatum in se susceperint: quod se fecisse magna cum molestia, sed tanquam praeceptis Pauli Apostoli obtemperantem memorat Augustinus, et de

ipso testatur Posidonius. Atque ante eum, eodem se labore functum narrat Ambrosius. Idemque de Gregorio Neocaesariensi proditum invenire est. Ad rem bene indicandam refert intelligere rei originem. Iudaei per Babylonicum imperium dispersi, cum probrosum nomini suo existimarent, ortas inter se controversias ad Iudices profanos et a religione unius Dei extraneos deferre, instituerunt suorum Seniorum arbitriis quasi rebus iudicatis stare. Quod si quis contra fecisset, is indignus Iudaeorum consortio indicabatur. *Qui adducit negotia Israelitica ad extraneos polluit nomen Dei*, inquit Hebraeorum Magistri. Idem posteris temporibus observant qui extra Iudaeam (nam in Iudaea suos habebant publicos Iudices suae religionis) sub imperio Romano vitam egerunt, duravitque is mos ad usque Christiana tempora. Apparet id ex Lege Arcadii et Honorii quae sic habet: *Si qui vero ex his (Iudaeis) communi pactione ad similitudinem Arbitrorum apud Iudaeos, in civili duntaxat negotio, putaverint litigandum, sortiti eorum iudicium iure publico ne vetentur. Eorum enim sententias Iudices essequantur tanquam ex sententia cognitoris Arbitri dati fuerunt.* Et ex altera Honorii et Theodosii: *Si qua inter Christianos et Iudaeos sit contentio, non a Senioribus Iudaeorum, sed ab ordinariis Iudicibus dirimantur.* Unde discimus solitas tractari id genus controversias coram Presbyteris Synagogae, Praesidentibus nimirum Archisynagogis, qui caeteris praeibant peritia Legis. Hunc morem Hebraeorum, ut minime improbandum sequens Apostolus Paulus, cum reprehendisset Corinthios Christianos quod apud profana tribunalia litigarent, sapientissimos coetus totius vult constitui componendis id genus controversiis. Sapientissimi autem erant haud dubie qui *Presbyteri* dicebantur: nam an manentem secum Episcopum eo tempore habuerit Corinthi Ecclesia, Veteres non immerito dubitant. Penes Presbyterium igitur fuit haec notio, non minus quam morum censura, et si ibi componi controversia non posset, supererat totius fraternae multitudinis auctoritas ad permovendum eum qui esset pertinacior. Dicitur tamen eadem *Episcopi audientia*, quod Episcopus praesideret. Hunc morem Constantinus

et

et secuti Imperatores lege firmarunt, unde illud est ex Arcadii et Honorii constitutione: *Si qui ex consensu, iniquunt, apud sacras Legis Antistitem litigare voluerint, non vetabuntur, sed experientur illius, in civili duntaxat negotio, vice Arbitri sponte residentis iudicium.* Quantum oneris sequentia tempora Episcopis adiecerint supervacuum est commemorare, cum illud ipsum antiquum et pene necessarium, optimo cuique Episcoporum grave visum fuerit. Nemo autem non videt, neutiquam tantam esse huius consuetudinis rationem, ubi Christiani imperium et iudicia publica obtinent, ac fuit cum religionis extranei tribunalia obtinerent. Neque tamen negandum est in Christianorum imperiis dilectioni plerumque rectius consuli per amicas disceptationes, quam per litium moras, odii natrices. Adde quod et minus saepe damni est de suo cedere in tempore, quam litem pertinaciter prosequi, quantumvis certa victoriae spe. At si quis simul expendat quantum sit negotii sermonem Divinum recte dispensare, quod ut recte facere possent ipsi Apostoli, tanto instructi Spiritu, curam pauperum aliis delegavere, facile intelliget quosvis alios potius adhibendos componendis privatorum controversiis, quam eos quos docendi munus occupat. Est quidem horum quoque, imo horum praecipue discordias praecidere: sed si id brevi admonitione fieri possit, quomodo Onesimum Philemoni reconciliat Paulus, non si causae ambages discutiendae, et magno temporis dispendio constabit res paucorum.

15. *Ἀπὸ τῆς πλεονεξίας, ab avaritia*] *Πλεονεξία* hic, ut et alibi, apparet dici non *τῆς ἀδικίας* [iniustitiam], ut quibusdam placet, sed ipsum illud habendi studium, cuius species est *φιλαργυρία* [cupiditas pecuniae]. Nam sicut occasiones tutandae familiae negligi non vult Christus, ita hoc impense agi ut habeamus quam plurimum, etiamsi absit iniuria, plane improbat. Praebuisse materiam huic sermoni videtur ille de quo actum est paulo ante, qui cum a Christo petere debuisset vitae aeternae praecepta, maluit auxilium eius invocare ad ea obtinenda quae ipsi forte debebantur: at interim ne ad caducam quidem hanc vitam erant ipsi necessaria. Quod certum erat indicium plus aequo talia curantis animi.

Ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τι καὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐν ταῖς ὑπαρχούσων αὐτοῦ, quia cuiusquam vita non est ex his quas abunde possidet] Haec est receptior lectio, a qua mihi non videntur recedere vetustati Interpretes. Περισεύειν [abundare] omnino hic samitur ἀμεταβάτως [neutraliter], ut apud Graecos saepe. Ita Marc. 12: 44, ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς [ex eo quod abundabat illis]. Noster supra cap. 9: 17, τὸ περισσεύσαν αὐτοῖς [quod superfuit illis], et 21: 4, ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς [ex abundanti sibi]. Infinitivus autem more Graeco ponitur vice nominis aut participii. Et ἐκ τῶν ὑπαρχούσων tunc construitur cum isto περισσεύειν traiciendi more Lucae perquam familiari. Sensus est admodum popularis, Vitam non iuvare ex eo quod quis plus in bonis habeat, quam satis sit ad naturae desideria: quem sensum ita exprimit Horatius:

*Millia frumenti tua triverit area centum,
Non tuus hinc capiet venter plus, quam meus, ut id
Reticulum panis venales inter onusto
Forte vehas humero, nihilo plus accipias, quam
Qui nil portarit. Vel dic, quid referat intra
Naturae fines viventi, iugera centum, an
Mille aret. At suave est ex magno tollere acervo.
Dum ex parvo nobis tantundem haurire relinquis,
Cur tua plus laudes cumeris granaria nostris?
Ut, tibi si sit opus liquidi non amplius urna
Vel cyathò: et dicas, magno de flumine malletm,
Quam ex hoc fonticulo tantundem sumere.*

Aristoteles Nicom. X. 9, Οὐ γὰρ ἐν τῇ ὑπερβολῇ τὸ εὖ ταμεῖν οὐδ' ἡ κρίσις οὐδ' ἡ πράξις [Quippe non est in excessu positum id quod satis est, ut nec iudicium, nec actio].

16. Εὐφρόνησεν ἡ χώρα, uberes fructus ager tulerat] Recte notat vir doctissimus idem esse Hellenistis ἀγρὸν et χώραν: liquet id collatis Matthaei et Lucae locis. Nam ubi ille dixit ἐν τῷ ἀγρῷ [in agro], 24: 18, hic dicit ἐν ταῖς χώραις [qui in regionibus sunt], 21: 21. Ita et Ioh. 4: 35, θεάσασθε τὰς χώρας [videte regiones], et Iac. 5: 4, τῶν ἀμειψάντων τὰς χώρας ὑμῶν [qui messuerunt regiones vestras]. Hinc et ἐπισκοπῶν [Episcoporum rusticorum] nomen.

17. Τί ποιήσω, quid faciam] Ecce ut

Cruce

Crescentem sequitur cura pecuniam:

Ποῦ συναῖξω τοὺς καρπούς μου, quo congregem fructus meos] Quasi nusquam essent quibus pascendis possent impendi.

18. Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας καὶ μείζοντας οἰκοδομήσω; destruam horrea mea et maiora faciam]

Diruit, aedificat, mutat quadrata rotundis.

Ipsa proventuum ubertas maiores secum impensas trahit. Non horreis tantum maioribus, sed et famulis pluribus opus est qui ista servant. Basilius in sermone περὶ πλεονεξίας [*de avaritia*], cum multa singulari facundia dicat in hoc vitium, tum illud eximie ad hunc locum respiciens: Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας καὶ μείζοντας οἰκοδομήσω· ἐὰν δὲ καὶ ταύτας ἐμπλήσεις, τί τότε ἄρα διανοηθήσῃ; ἢ πάλιν καθαιρήσεις, καὶ πάλιν οἰκοδομήσεις; καὶ τί τούτων ἀνοητότερον, ἀπέραντα μοχθεῖν, οἰκοδομεῖν μετὰ σπουδῆς καὶ μετὰ σπουδῆς καθαιρεῖν; [*Diruam horrea mea et maiora construam. Ea vero si impleveris, quid fiet? rursumne demolieris et aedificabis rursum? Quid est ergo hoc infinito labore studioque modo aedificandi mox destruendi dementius?*] Adeo illud Solonis verum:

Πλούτου δ' οὐδέν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κεῖται.

[*Meta studere opibus non est mortalibus ulla*].

Τὰ γεννήματά μου, quae nata sunt mihi] Γέννημα est καρπός [*fructus*] inquit Phrynichus. Solent ita LXX vertere Hebraeum תולד, ut Exod. 23: 10 et alibi. Verius dixisset τὰ γεννήματα τῆς γῆς [*fructus terrae*], communis hominum nutricis.

Καὶ τὰ ἀγαθὰ μου, et bona mea] Non sine causa hoc additum. Nam id hominum genus divitias bona appellat, non tantum populari loquendi modo, sed quod nihil melius istis existimat. Vetus est controversia inter Stoicos et Peripateticos, an omnino res istae bonorum nomine sint nuncupandae. Cicero Stoicos in paradoxis sequens ait, se requirere Maiorum prudentiam, qui ista imbecilla et commutabilia pecuniae membra bona appellassent: a qua sententia non abeunt veteres Christiani. Nam quanquam et Sacris literis res istae bona interdum appellantur, id tamen censent fieri non proprie, ut sensisse videntur Peripatetici, sed propter similitudinem quandam

cum veris bonis. Quare sicut aliis in partibus a Stolicis longe abeunt, ita hic eorum orationem probant. Tatianus in Aristotele reprehendit, *ὅτι τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἡμέτερο περιέγραψε λίαν ἀπαιδευτὸς* [*quod felicitatem iis quibus delectabatur circumscripsit ineruditissime*]. Idem videre est apud Clementem Alexandrinum non uno loco: ut Strom. II, *Τίνα δὲ τὰ φοβερά ὁ νόμος καταγγέλλει, θεασώμεθα· εἰ μὲν τὰ μετὰξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας, οἷον πενίαν, καὶ νόσον, καὶ ἀδοξίαν, καὶ δυσγένειαν καὶ ὅσα παραπλήσια, ταῦτα μὲν καὶ οἱ κατὰ πόλιν νόμοι προτείνοντες ἐπανουῶνται· καὶ τοῖς ἐκ περιπάτου τρία γένη τῶν ἀγαθῶν εἰσηγουμένοις καὶ τὰ τούτων ἐναντία λογιζόμενοις εἶναι κακὰ, ἀρμόδιος ἦν ἡ δοξα· ἡμῖν δὲ ὁ δοθεὶς νόμος τὰ τῶ ὄντι κακὰ ἀποφεύγει προστάττει, μοιχείαν, ἀσέλγειαν, παιδερασίαν; ἄγνοιαν, ἀλκιάν, νόσον ψυχῆς* (ita distingui locus hic debet male conceptus in editis libris), *θάνατον, οὐ τὸν διαλύοντα ψυχὴν ἀπὸ σώματος, ἀλλὰ τὸν διαλύοντα ψυχὴν ἀπὸ αἰσθητικῆς* [*Videamus porro quae sint ea quae Lex metuenda esse dicit. Nam si ea, quae inter virtutem ac vitium intermedia sunt, metui vult, paupertatem puta, morbum, ignominiam, obscuritatem generis, et quaecunque his similia sunt: laudantur omnium pene civitatum leges quum haec pro malis habeant: deinde haec opinio cum Peripateticorum sententia coincidit, qui tria genera bonorum statuunt, quaeque his contraria sunt mala existimant. Quae vero nobis data est Lex, ea effugere iubet quae vere sunt mala, adulteria, lasciviam, masculam Venerealitatem, ignorantiam, iniustitiam, animi morbum omnem, mortem, non quae a corpore, sed quae a veritate animam separet*]. Alibi dicit *ὅσα τριτὰ εἶναι ἀγαθὰ οἱ περὶ πατητικοὶ θέλουσι* [*trium generum esse bona Peripatetici volunt*]. Ipse Sacrarum literarum ductum sequens bonus vocat, non simpliciter, sed cum additamento, *bona terrae*. Ita enim ait Paedag. III, *Ἦν δὲ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε, ὁ Παιδαγωγὸς πάλιν λέχει· γῆς ἀγαθὰ, τὰ ἀνθρώπεια ὀνομάζων καλὰ, τὸ κάλλος, τὸν πλοῦτον, τὴν ἐγγύειαν, τὴν ἰσχύον, τὴν τροφήν· ἀγαθὰ μὲν γὰρ ὄντως, οὐτε οὓς ἤκουσεν, οὐτε ἐπὶ καρδίαν ἀνέβη ποτέ, περὶ τῶ ὄντως ὄντα Βασιλέα, τὰ ὄντως ὄντα, ἀγαθὰ ὄντα, καὶ ἀνέμνοντα ἡμᾶς* [*Quod si me audieritis, vescemini bonis ter-*

rae, ait *virsum Paedagogus*: terrae bona ea vocat quae in hac vita praeclara existimantur, formam, opes, bonam valetudinem, vires corporis, victum. Vere enim bona sunt ea quae neque auris audivit unquam, quaeque nemini unquam in mentem venerunt: quae circa verum illum Regem sunt; quae et verae sunt, et sunt bona, et nos manent]. Origenes adversus Celsum libro quarto ait, τὴν κακίαν εἶναι τὸ κακόν, καὶ τὰς κατ' αὐτὴν πράξεις, καὶ ἄλλο οὐδέν, ὡς πρὸς ἀκριβῆ λόγον [*vitium actionesque quae exinde resultant esse malum, et praeterea nihil, accurate loquendo*]. Libro autem sexto paupertatem, morbos et id genus alia ait, καταχρηστικῶς ὀνομάζεσθαι κακά [*per tropum duriores vocari mala*]. Idem erudite et subtiliter de boni malique nominibus disputat ad Ps. 4, post longam Peripateticorum refutationem ita scribens: 'Ἄλλ' ἐπεὶ περ ἔστιν ἐν τῷ φράζειν ὅτε μὲν κυριολεκτεῖν, ὅτε δὲ πού καταχρησθῆναι, οὐ θαυμαστόν εἶποτε εὐρήσομεν τὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν προσηγορίαν κειμένην ἐπὶ τῶν σωματικῶν [*Verum cum quandoque proprie loquamur, quandoque verbis etiam nonnunquam duriuscule abuti soleamus: non mirum, si quando bonorum et malorum appellationem ad corporea accommodari videamus*]. Saepe ψευδώνυμα ἀγαθὰ [*falso dicta bona*] haec bona vocant Graeci Scriptores. Salvianus, ea quae falso dicuntur bona. His opposita vocat κακά τὰ παρὰ πολλῶν νομιζόμενα [*quae multi mala putant*] Theodoretus. Chrysostomus in caput 5 ad Ephesios: Τί δὲ ἡ νόσος; τί δὲ ἡ πώρωσις; οὐδὲν ἔστι ταῦτα, ἄνθρωπε· ἓν μόνον ἔστι κακόν, τὸ ἁμαρτάνειν [*Quid autem morbus est? quid excoecatio? nihil haec sunt, o homo; unum tantum est malum, peccatum scilicet*].

19. Ἐγὼ τῇ ψυχῇ μου, dicam animae meae] Tunc, inquit, fruar partis, cum horrea auxero: at id facere iam licebat. Vetus est dictum,

Cras serum est vivere, vive hodie.

Pyrrhum, cum Siciliam, Africam atque alia spe sua devoraret, interrogavit Cyneas quid si ea processissent facturum esset: *Postea vivemus*, inquit: *At hoc iam licet*, respondit Cyneas.

Εἰς ἔτη πολλὰ, in annos plurimos] At nemo tam foelix,

Crastinum ut possit sibi polliceri.

Vide Iac. 4: 14.

Ἀνα-

Ἀναπαύου; requiesce] Sentit ex ipso sollicitudinum cruciatu quam dulcis sit quies quam praestare sibi non potest.

Εὐφραίνου, laetare] Haec vox hoc quidem loco ad alias omnes voluptates referenda videtur quae sunt extra esum potumque. Respondet Hebraeo *פָּדַח* [*laetari*] ut videre est in Eccl. 11: 9.

20. *Εἶπε δὲ αὐτῷ ὁ Θεὸς, dixit autem illi Deus*] Non revelando, sed *discernendo*. Decretum autem *κατ' ἀποστροφῆν* [*per aversionem*] significanter admodum enuntiatur, ut Prov. 1: 26.

Ἀφρων, stulte] Similis illi qui Nabal nomine et re. 1 Sam. 25.

Ἀπαιτοῦσι, reposcent] Frustra quaerunt Veteres de quibus hoc dicatur. Est enim personale pro impersonali, ut activum pro passivo, *reposcetur anima tua*. Bene autem dixit *reposcetur*, quia:

*Vita data est utenda, data est sine foenore nobis
Mutua.*

Ἄ δὲ ἡτοίμασας, τίτι ἔχει, quae autem parasti cuiusnam erunt] Non tibi certe, qui ista moriturus non auferes, sed alii usum sui praestabunt. Non poterat efficacius derideri stoliditas avara, quae coniunctam habet invidentiam, quam cum ostenditur eventurum quod malorum ipsi maximum videtur, ut rebus eius fruatur, alius. Bene Mimus:

Avarus, nisi cum moritur, nil recte facit.

Suis nimirum instar, cuius nulla pars ullum sui usum praebet nisi post mortem. Scriptor Ecclesiastici 11: 18, 19, *Ἐξὶ πλουτῶν ἀπὸ προσοχῆς καὶ σφιγγίλας αὐτοῦ, καὶ αὐτῇ ἢ μερὶς αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ μισθοῦ ἐν τῷ εἰπεῖν αὐτὸν, εὖρον ἀνάπαισιν, καὶ νῦν φάγωμαι ἀπὸ τῶν ἀγαθῶν μου ἀδιαλείπτως* καὶ οὐκ οἶδε τίς καιρὸς παραλείσεται αὐτὸν, καὶ καταλείψει αὐτὰ ἑτέροις [*Est qui diligentia et parsimonia locupletetur, et haec est pars mercedis illius, quod dicat: inveni requiem et nunc epulabor perpetuo bonis meis: et nescit quod tempus praeteriet, et relinquet sua aliis*]. Sunt et lepida in hanc rem Graecorum epigrammata:

*Πλουτεῖν φασι σε πάντες, ἐγὼ δὲ σε φημι πένεσθαι,
Χρῆσις γὰρ πλούτου μάργυς, Ἀπολλόφανες.*

Ἄν

Ἄν μετέλῃς αὐτῶν σὺ, καὶ γίνεται· ἂν δὲ φιλάτῃς

Κληρονόμους, ἀπὸ τῶν γίνεται ἀλλότρια.

Πλοῦτον μὲν πλουτοῦντος ἔχεις, ψυχὴν δὲ πένητος·

Ὡ τοῖς κληρονόμοις πλούσιαι, σοὶ δὲ πένης.

[Sis aliis dives; certe mihi pauper habebis:]

Divitias uerus monstrat, Apollorphanes.

Uteris ipse bonis? tua sunt. Heredibus autem

Quas servas, iam nunc hanc aliena puto.

Divitiis loouples, animo sed paupere vivis,

Heredi dives, pauper at ipse tibi.]

Accedat tertium non minus elegans:

Εἰ μὲν ζῇς ἐλάφου ταγαὶν χρόνον ἢ κόρανης,

Συγγνώμη κλεῖσον πλοῦτον ἀχειρομέντη.

Εἰ δὲ τις ἐσσι βροτῶν οὐς αὐτίκα γήρας ἰκάντει;

Μὴ σε γ' ἀπειρεσίων οἰσρος ἔλῃ πτεάνων,

Μὴ σὺ μὲν ἀτλήτοισιν ἐν ἄλγεσι θυμὸν ὀλέσσης;

Χρήσονται δ' ἄλλοι σοῖς ἀγαθοῖς ἀνέθην.

[Tantas unus opes? sed possem ignoscere, corvi

Corniciave dies si tibi fata darent.

At si hominum e numero es, quibus est festina senectus

Distendi immensis parce cupidinibus.

Ne tua carnifices consumant corda dolores,

Deque tibi partis vivere des aliis.]

Phaedrus:

Tibi dico, avarae, gaudium heredis tui.

Martialis:

Rape, congere, aufer, posside: relinquendum est.

π. Οὕτως ἔσαι, sic est] Talem habet stultitia exitum.

Καὶ μὴ εἰς Θεὸν πλουτῶν, et non apud Deum divitias colligens] Omnino arbitror πλουτῶν, idem esse quod θησαυρίζων [thesauros colligens], ac proinde εἰς Θεὸν idem quod παρὰ Θεῷ [apud Deum]. Sic illis evenit qui sibi opes accumulunt ac non laborant ut apud Deum opes repositas habeant, opera scilicet misericordiae, quos θησαυροὺς ἐν οὐρανῷ [thesauros in coelo] alibi vocat Christus, Matth. 6: 20, atque etiam hic infra 33. Πλουτεῖν ἐν ἔργοις καλοῖς [divites fieri bonis operibus] dixit Apostolus, Tim. 6: 18.

24. Τοὺς κόρακας, corvos] Cum volucres in genere nominaverit Mattheus, non frustra est quod Lucas corvos spe-

specialiter expressit. Nam circa *corvorum pullos* specialem Dei curam Iobus et Psalmographus praedicant. Quod quomodo exponant Hebraeorum Magistri ab aliis notatum est. Certe Aristoteles non uno loco notat *pullos corvorum a suis parentibus nido expelli*.

Ταμείον] *Cellam penariam* dixit Cicero.

26. *Εἰ οὖν οὐτε ἐλάττωσον δύνασθε, si ergo neque quod minimum est potestis*] Id est, *τὸ ἐλάττωσον* [quod minus est]. Minus est staturae aliquid adiacere quam vitam conservare: si illud non est in vestra potestate, certe nec hoc quidem est. Quare ne putate vitam vestram ideo esse tutiorem, quod tantam rerum congeratis copiam. Vita vestra in Dei est manu, qui aeterna curantibus non patietur deesse temporalia, dum mortale hoc aevum agitis. Videmus et divites mori, et pauperes multos supervivere. Vide ad Matthaeum.

Περὶ τῶν λοιπῶν] *De reliquis quas aequae sunt in manu Dei posita*. Ita et Syrus accepit.

29. *Μὴ μετewρίζεσθε*] *Ne pendete animi, ne distrahi mini cogitationibus*, ut vertit Syrus. Nec male Theophylactus *μετewρισμὸν* interpretabatur *τὸν περσπασμὸν καὶ τὴν τοῦ λόγου ἀετατον περιφορὰν* [anxiam curam et vagum mentis errorem], non elationem animi, ut quibusdam placet, sed anxietatem inter spem metumque misere fluctuantem. Sic *μετewρισμοὶ ὀφθαλμῶν*. Sirach. 26: 12, *oculorum vibratio*.

32. *Τὸ μικρὸν πομπιον, parvus grex*] Omnes eos affatur qui disciplinae suae serio se tradiderant, aut tradituri essent: quos *gregem* vocat, ut Deum non communiter tantum modo, sed peculiari suum esse pastorem meminerint, Ps. 23: 1. *Parvum autem gregem*, id est, *contemptum, pauperem, ignobilem, minime munitum iis praesidiis quibus caeteri confidunt*. Ita optime haec consolatio cum sermone priori cohaeret.

Εὐδόκησεν ὁ πατήρ, voluit Pater] Benevolentiae significatio ex rei natura, non ex vi vocis hic locum habet. Nam *εὐδόκησε* cum infinitivo iungitur nihil aliud est quam *visum est illi*, ut alibi notavimus.

Δοῦναι ὑμῖν τὴν βασιλείαν, dare vobis regnum] Aeternum illud regnum quod cibi et potus nomine describi

solet: quanto magis ergo dabit aevi huius brevīs viaticum! Id est,

Quae humana sibi, doleat natura negatis.

33. Πωλήσατε τὰ ἐπάρχοντα ὑμῶν, καὶ δότε ἐλεημοσύνην, vendite quae possidetis, et date eleemosynam] Hebraeus mos loquendi. Sensus est: Potius quam inmisericordes sitis in egenos, ipsa rerum corpora divendite: tantum abest ut quicquid de fructibus redundat, illis invideatis, quemadmodum fecit dives ille paulo ante memoratus. Simile loquendi genus reperies infra 22: 36.

Βαλάντια, sacculos] Ita Lucas vocat quas ζώνας [zonas] Matthaeus, ut vidimus supra cap. 10. Quod ad rem attinet idem significant βαλάντια quod θησαυροὶ [thesauri], nisi quod θησαυροὶ sint maioria quantitatis aut pretii, βαλάντια minoris.

35. Αἱ ὀσφύες περιζωσμέναι, καὶ οἱ λύχνοι καίόμενοι, lumbi vestri praecincti, et lucernae ardentes] Omnino puto haec verba pertinere ad eam similitudinem quae in sequenti commate explicatur. Nam qui dominum expectant, et ad ministerium obeundum alte cincti esse debent, et, si nox est, lumina habere parata, ne quid in mora sit, cum dominus advenerit. Non tantum militum et iter facientium, sed et ministrantium est περιζωσθαι ὀσφύας, ut commate 37 apparet, et Ioh. 13: 4; hinc alte cinctos atrienses dixit Phaedrus. Homerus Odysseae ξ,

Ὡς εἰπὼν, ζώῃρι θοῶς συνέεργε χιτῶνα.

[Sic fatus, tunicam zona circum illico strinxit.]

Ubi Eustathius, σπουδῆς δηλωτικόν [signum festinationis]. Servius ad VIII Aeneid., Praecinctos strenuos dicimus. Horatius, Altius ac nos praecinctis unum. Eidem, Puer alte cinctus. Petronio, Statores et altius cincti. Unde et Graece ἔζωνος appellatur non qui bonam zonam habet sed strenuus. Philo libro de Abele et Caino, τὰς ὀσφύς περιζωσμένους [praecinctos lumbis] interpretatur ἐξοίμως πρὸς ὑπηρεσίαν ἔχοντας [expeditos ad ministrandum]: quo loco Paschalem caeremoniam commemorat, ad quam hic quoque allusum videri potest.

37. Περιζώσεται, καὶ ἀνακλινεῖ αὐτοῖς, praecinget se, et faciet illos discumbere] Ut Saturnalibus Romae fiebat. Sensus est, honorem illis habebit, novum atque insolitum: neque ultra premendae partes comparationis.

Πα-

Παρελθὼν] *Accedens propius*, ut infra 17: 7; et idem Act. 24: 7.

38. **Καὶ εὗρη οὖτω, et ita invenerit]** Repeti debet γρηγοῦντας, ita vigilantes, ut sive intempesta nocte, sive conticinio veniat paterfamilias, promptos eos paratosque sit inventurus. Infra 21: 36; ἀγρυπνεῖτε ἐν παντί καιρῷ [*vigilate omni tempore*].

Εὗρη, invenerit] Id est, εὗρη ὧν, *inventurus sit*.

41. **Πρὸς ἡμᾶς τὴν παραβολὴν ταύτην λέγεις, ἢ καὶ πρὸς πάντας, ad nos dicis hanc parabolam, an et ad omnes]** Recte hinc colligi puto, cum prior fabula ad omnes pertinuisset, unde et apud Marcum ei subiicitur, ἀ δὲ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω, γρηγορεῖτε [*quod vobis dico, omnibus dico, Vigilate*], alteram a Christo adiectam, quae Pastores Ecclesiarum proprie tangeret.

42. **Τίς ἄρα ἐστίν, si quis est]** ὑποθετικὸν [*hypotheticum*], ut aliquoties diximus.

Καταστήσει, constituet] Futuram vice δοῦλον [*indefiniti temporis*]: κατέστησε [*constituit*] Matthaeus. Quasi dicat, *Si quis servus constituatur dispensator familiae, felix erit si munus suum recte obeat*.

Σιτομέτριον, tritici mensuram] Sic σιτομετρεῖν [*triticeum mensurare*] dixere LXX Gen. 47: 12.

46. **Διχοτομήσει αὐτόν, dividet eum]** Διχοτομεῖν hoc loco segregare vertit Tertullianus, ad sensum non male. Vide quae ad Matth. 24: 51.

47. **Ἐκεῖνος δὲ ὁ δοῦλος ὁ γινὼς τὸ θέλημα, ille autem servus qui cognovit voluntatem]** Cum duplicem fabellam Christus proposuisset, alteram quae ad Christianos omnes, alteram quae ad Ecclesiarum Praepositos pertineret, ostendit iam in quo convenient ista aut disconvenient. Conveniunt in eo quod tam ἰδιῶται [*plebei*] quam προεσῶτες [*Praepositi*] plectentur, nisi officium suum fecerint: disconveniunt in eo quod οἱ προεσῶτες plectentur gravius, ut quibus communiter maior atque exactior data sit scientia omnium eorum quae ἐμμέσως [*mediate*] aut ἀμέσως [*immediate*] ad salutem pertinent. Quanquam autem hac occasione hanc sententiam Christus protulerit, vis tamen eius latius patet, ut ex subiecta ratione intelligi potest. Ratio enim quae subiungitur haec est, *Quod* αἱ

aequum sit multum ab eo reddi qui multum acceperit. Quare non omnino male quidam haec extendunt ad comparandos inter se eos qui Evangelii verbum acceperunt, et eos ad quorum aures id ipsum non pervenit. Nam de iis qui audito Evangelio non obediunt dixit Petrus 2 Epist. 2: 21, κρείττον ἦν αὐτοῖς μὴ ἐπεγνώκειναι τὴν ὁδὸν δικαιοσύνης [*melius fuisset illis non cognovisse viam iustitiae*]. Salvianus libro II de Providentia: *Ac per hoc intelligimus culpabiliores nos multo esse qui Legem Dei habemus et spernimus, quam illos qui nec habent omnino nec norunt.* Ubi et alia praeclare dicta in hanc rem. Non possunt quidem ullae gentes ignorare ea quae Natura quodammodo ipsa hominibus dictat, sed non norunt certa revelatione, quae praemia virtuti, quae poenae vitiis sint constitutae: quanquam coniectura forte et veteri traditione aliquid etiam huius assequuntur, sed quod cum ea notitia quae nobis Christi munere concessa est, minime sit conferendum. Tertullianus libro de Poenitentia: *Cum etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur a poena (quia Deum in aperto constitutum et vel ex ipsis coelestibus bonis comprehensibilem ignorare non licet), quanto cognitum despici periculosum est?* Pro modo scientiae culpam augeri aut minui etiam Philosophi notant. Extat quoque Philonis dictum ea de re contra Flaccum: Τῷ μὲν γὰρ ἀγνοίᾳ τοῦ κρείττονος διαμαρτάνοντι συγγνώμη δίδεται· ὁ δ' ἐξ ἐπιστήμης ἀδικῶν ἀπολογίαν οὐκ ἔχει, προειλασμένος ἐν τῷ τοῦ συνειδότος δικαστηρίῳ [*Nam qui per ignorantiam peccat, meretur veniam: qui vero prudens sciensque facit iniuriam, excusationem non habet, praedamnatus iudicio conscientiae*]. Iacobus Apostolus 4: 17, Εἰδότε τὸ καλὸν ποιεῖν καὶ μὴ ποιοῦντι ἁμαρτία αὐτῷ ἔστιν [*Qui scit rectum facere nec facit is peccat*]. Salvianus: *Minoris criminis reatus est Legem nescire quam spernere.* Et alibi: *Ignosci aliquatenus ignorantiae potest: contemptus veniam non habet.*

Μὴ ἐτοιμάσας, non comparavit] Supple πρὸς τὸ ποιεῖν [*ad faciendum*]. Bene autem hoc additur: nam qui ad faciendum se comparat, etiamsi faciendi tempus aut occasio desit, extra poenam est. Hieronymus ad cap. 12 Matthaei: *In Lege opera requiruntur: quae qui fecerit,*

vivet in eis. In Evangelio voluntas quaeritur: quae etiamsi effectum non habuerit, tamen praemium non amittit.

Δαρήσεται πολλάς, vapulabit multis] Sic Aristophanes Nubibus loquitur *τυπτόμενος πολλάς* [*multis verberatus*], et Xenophon V Exped., *ἀνέκραγον πάντες ὡς ὀλίγας παίσαις* [*exclamaverunt omnes, ut paucis eum plagis caederet*]. Et Demosthenes De falsa legatione, *ξαίνει κατὰ τοῦ νότου πολλάς* [*multis ei plagis caedit tergum*]. Secutus Procopius Vandalicorum primo, *ξαίοντες κατὰ τοῦ νότου πολλάς* [*terga caedentes multis plagis*]. Ut purae Graeciae locutionem hic non minus quam alibi in Luca agnoscas. Aluditur autem ad Legem Dent. 25: 2.

48. *Μὴ γνούς, qui non cognovit]* Tarditate ingenii, aut Doctorum negligentia, aut alia gravi de causa, modo ne studio quaesita sit ignorantia, quae de culpa nihil deterit.

Ἐδόθη, datum est] In suos usus.

Ὅτι παρέθεντο πολὺν, περισσότερον αἰτήσουσιν αὐτὸν, cui commendaverunt multum, plus reposcent ab eo] Rursum personale pro impersonali. Sensus est: *Cui commendatum est multum, in usus scilicet alienos, plus ab eo reposcetur quam ab eo, qui minus commendatum accepit.* Huc pertinet quod apud Petrum est, 1 Epist. 4: 10.

49. *Πῦρ ἦλθον βαλεῖν εἰς τὴν γῆν, ignem veni iniectum in terram]* Cum quae sequuntur omnia ad persecutiones. Verbi causa orituras pertineant, Tertulliano assentior locum hunc sic exponenti: *Ipse melius interpretabitur ignis illius qualitatem, adiiciens, Putatis me venisse pacem mittere in terram? Non, dico vobis, sed separationem.* Et mox: *Quale praelium, tale et incendium, qualis machaera, talis et flamma.* Bene autem igni comparatur quicquid adversum animos explorat. 1 Petr. 1: 7, *ἵνα τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίστεως πολὺ τιμιώτερον χρυσίου τοῦ ἀπολλυμένου, διὰ πυρὸς δὲ δοκιμαζομένου, εὗρεθῇ εἰς ἔπαινον καὶ τιμὴν καὶ δόξαν* [*Ut exploratio fidei vestrae multo pretiosior auro, quod perit et tamen igne probatur, vobis laudi et honori et gloriae cedat*] Menander:

Χρυσὸς μὲν οἶδεν ἐξελέγχεσθαι πυρὶ,

Ἡ πρὸς φίλους δ' εὐνοία καιρῷ κρίνεται.

[Lu-

[*Aurum spectatur ignis testimonio;*
At amicus certus in re incerta cernitur.]

Ovidius :

Scilicet ut fulvum spectatur in ignibus aurum;
Tempore sic duro est experienda fides.

Sed et extra hanc comparisonem *res adversae* non minus igni quam *diluvio* comparantur, Ps. 66: 12, Es. 43: 2. Dicit autem Christus ideo se venisse, non quod hoc primario Deus velit, sed quod conspectis hominum malorum ingeniis et secutura inde saevitia, non tamen propterea destiterit verum spargere, usus scilicet etiam malorum opera ad nominis sui gloriam et Ecclesiae purgationem. Πάντες, inquit Paulus 2 Tim. 3: 12, οἱ θέλοντες εὐσεβεῖς ἔσθαι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ διωθήσονται [*Omnes qui pie volunt vivere in Christo Iesu persecutionem patientur*].

Καὶ τί θέλω; *Et quid volo?*] Interrogationis notam apponendam censeo. Nam his in rebus nulla nos codicum auctoritas obstringit, cum veteres libri fuerint ἀδιάκριτος [*sine notis distinctionum*]. Sensus est, *Quid autem est quod opto?* Nam interrogatio subiecta responsione vehementius affirmat. Nec aliter videtur legisse et accepisse Theophylactus.

Εἰ ἦδη ἀνήρθῃ] Ita habent omnes antiqui codices a quibus nulla est causa recedendi. Locus autem est hactenus minus recte intellectus, quia non est animadversum ei etiam addito indicativo apud Hellenistas idem valere quod *utinam*. Lucas infra 19: 42, εἰ ἔγνων καὶ σὺ, *utinam tu quoque novisses*, et 22: 42, εἰ βούλει παρενεγκεῖν [*utinam auferre velles*]. Septuaginta Num. 22: 29, εἰ εἶχον μάχαιραν ἐν τῇ χειρὶ μου, *utinam machaera mihi esset in manu*. Ios. 7: 7, εἰ κατεμείναμεν καὶ κατοικήσθμεν παρὰ τὸν Ἰορδάνην [*utinam remansissemus et habitavissemus trans Iordanem*]. Iob. 16: 4, εἰ τ' ἐναλοῦμαι ὑμῖν ῥήμασι [*utinam consolarer vos sermonibus*]. Esai. 48: 18, εἰ ἤκουσας τῶν ἐντολῶν μου, *utinam attendisses praeceptis meis*. Syrus, quanquam sunt qui aliter accipiunt, mecum facit. Nam ἵνα pro *utinam* poni Syris solet, ut apparet dicto loco Luc. 19: 42. Respondet enim Hebraeo ἵν vel מִן. Vertenda igitur haec verba, *Utinam iamiam accendatur*, ignis scilicet ille exploraturus et purgaturus Christi

gregem. Quod Latinus vertit, *Quid volo, nisi ut accendatur?* in eo sensum recte expressit, verba non annu-
meravit: quomodo et Syrus interrogationem praesentem
resolvit in nudam affirmationem, pari libertate qua com-
mate sequenti πῶς reddidit *multum*. Versiones Latinae
hac vulgata vetustiores habebant, *Quam volo ut ardeat*
aut, Quam volo ut accendatur! Ad sensum recte. Sed
verbis ne hoc quidem exacte respondet. Nam ut τί [*quid*]
pro πόσον [*quantum*] ponatur, exemplum desidero. Certe
ex illis versionibus aliter lectum olim in Graecis codici-
bus quam nunc legitur non satis valide evincas, cum
passim Interpretes ius sibi indulgeant sensu incolumi et
apicibus recedendi.

50. Βάπτισμα, *baptisma*] Vide Matth. 20: 22, Marc. 10: 38.

*Ἐγὼ βαπτισθῆναι, *habeo baptizari*] *Primum in me ip-
so, deinde in sectatoribus meis*. Nam quod illis fit sibi
fieri Christus dicit Act. 9: 4.

Πῶς συνέχομαι ὥς εὖ τελισθῆ, *quomodo coarctor usque-
dum perficiatur*] Veteres Scriptores saepe utuntur testi-
moniis ex Scriptura, sed ita ut appareat codicem ab illis
non inspectum, cum tamen sententiam satis recte ex
memoria reddant. Tale est quod hunc locum ita citat
Irenaeus, *Ἄλλο βάπτισμα ἔγω βαπτισθῆναι, καὶ πάντων ἐν-
δοχῆν εἰς αὐτό [*Alio me baptismate oportet baptizari, et
quo id fiat quantum possum prospero*]. Sic et Epiphanius
adversus Arianos locum hunc longe aliter citat quam
habet, addita et poculi mentione ex historia Zebedaei:
quod illi in aliis quoque locis citandis contingit, ut cum
citatur ea quae sunt infra 23: 41 et 44. Quare non est
quod eo nomine suspecta nobis sit recepta lectio. Videtur
autem in verbo συνέχεσθαι tacita quaedam esse similitu-
dine sumpta a praegnante muliere quae ita partitudinem horret
ut tamen velit quam primum fasce suo levare.

51. Ἄλλ' ἢ διαμερισμὸν, *sed discordiam*] Videntur esse
emplaria quibus usus est Tertullianus ex Matthaeo habuisse
μάχαιραν [*gladium*]. Nam ipse suspicatur διαμερι-
σμὸν eius vice substitutum a Marcione: quod non fit verbi
simile; nam διαμερισμὸν hic constanter agnoscunt Inter-
pretes.

54. Ὅταν ἴδῃτε τὴν νεφέλην ἀνατέλλουσαν ἀπὸ δυσμῶν

εὐθείως λέγετε, "Ομβρος ἔρχεται. *Cum videritis nubem orientem ab occasu, statim dicitis, Nimbis venit*]. Aratus Diosemyis :

Καὶ δὴ δνομένον τετραμένον ἡέλιον
 "Ἦν μὲν ὑποσκιάσει μελαινομένη εἰκὺα
 "Ἡέλιον νεφέλῃ, καὶ δ' ἀμφὶ μιν ἔνθα καὶ ἔνθα
 "Ἀκτῖνες μεσσηγὺς ἐλισσόμενοι διχρόνται,
 "Ἡ τ' αὖν ἐτ' εἰς ἡὼ σκέπας κεχρημένος εἴης.
 [— *Et solem moneo spectare cadentem.*
Nam si nigrae obiens condatur carcere nubis
Phoebus, et exiguo radii fulgore micantes
Immensum nebulis circumfundantur in orbem,
Non erit alterius melior fortuna diei.]

Causas naturales vide apud Theonem.

55. Καὶ ὅταν νότον πνέοντα, λέγετε, "Ὅτι καύσων ἔσαι. *Et cum austrum flantem, dicitis, Aestus erit*] Quia Iudaeae ad meridiem calidissimae regiones obiacent Aegyptus et porro Aethiopia, unde delati venti aestum adferunt. Sic contra venti Septentrionales frigus dicuntur adferre Iob. 37: 9.

56. Τῆς γῆς, terrae] Nihil attulit de terrae signis, sed facile suppleri potest ex Ioh. 4: 35 et Matth. 24: 32.

Καιρὸν τοῦτον, tempus hoc] *Adventum Messiae*, qui certa habebat signa a Vatibus pronuntiata. Vide quae ad Matthaeum.

57. Τί δὲ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν οὐ κλίνετε τὸ δίκαιον, [quid autem et a vobis ipsis non iudicatis quod verum est] Non opus est a coelo aut terra peti argumenta. A vobis ipsis exemplum sumite. Neque enim tam stulti estis, ut in iudicio contendere velitis cum eo qui certam habeat actionem nulla exceptione elidendam. Quod si talem creditorem in tempore placandum vobis censetis, quid cessatis cum ipso Deo transigere, dum licet, dum aequas condiciones ipse ultro offert? Usurpat quidem eandem similitudinem Matthaeus, sed, ut fieri saepe diximus, sensu non plane eodem. Ibi enim de mutuis hominum offensis agitur. Δίκαιον autem hic non proprie est quod iustum dicitur, sed quod fieri convenit, quodque rationi est consentaneum, ut Phil. 1: 7 et alibi. Id ipsum *verum* inter-dum Latini vocant et hic Syrus.

58. Ἐπ' ἄρχοντα, *ad Principem*] Ἐπὶ κριτὴν [*ad Iudicem*], ut apud Matthaeum est et hic infra: nisi Romano more intelligere mavis Magistratum qui dandi Iudicis ius habet.

Δὸς ἐργασίαν, *da operam*] Latinismum hunc recte accipit Theophylactus, cum priorem adfert interpretationem hanc: *Omni modo hoc age ut libereris*. Quae ipsa est Origenis. Nam posterior Theophylacti interpretatio non minus coacta est quam quod Syrus hic posuit Latini sermonis ignorantia, e quo tum multa loquendi genera in Graecum profluxerant.

Ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ] Sic ἀπαλλάττεσθαι τοῦ χρέους [*liberari a debito*] dixit Aristoteles. Putem recte hic verti, *ut ab eo te expedias*.

Τῷ πράκτορι] Hebraeum עַמְלָן *práktoras* vertunt LXX, ut Es. 3: 12. Diximus ad Matthaeum eum intelligi qui Latine *viator* dicitur. Demosthenes, ὃν οὐδεὶς παραδέδωκε τοῖς πράκτορι τὰ ὀνόματα [*quorum nomina nemo viatoribus tradidit*].

C A P U T XIII.

1. Ἀπαγγέλλοντες, *nuntiantes*] Ut rem. novam quae tum forte acciderat.

Περὶ τῶν Γαλιλαίων, ὃν τὸ αἷμα Πιλάτος ἔμιξε μετὰ τῶν θυσιῶν αὐτῶν, *de Galilaeis, quorum sanguinem Pilatus miscuit cum sacrificiis eorum*] Non in Galilaea: nullum enim ibi ius Pilato: non in Tyrathaba Samaritarum vico, ut quidam existimant: nulla enim societas Sacrorum Galilaeis cum Samaritis. Adde, quod ne isti quidem Samaritae inter sacra occisi: nondum enim ad montem sacris dicatum pervenerant. Ergo Hierosolymis haec acta: quo Galilaei sacrificandi causa veniebant, Paschate praesertim. Dubium autem non est quin Iudae Gaulonitae factio, sicut ortum in Galilaea habuerat, ita et multos ibi habuerit defensores, qui Hierosolyma adventantes populum imbuebant opinionibus quae Imperio Romano adversabantur: inter quas et haec erat, *non esse sacra facienda pro Romanis*, cuius controversiae Iosephus meminit.

Om-

Omnino ergo credibile est, ut et Graecorum Interpretum plerique sentiant, huius Sectae fuisse quos Pilatus sacris intentos (agno puta Paschali) in ipsa rerum novarum molitione oppresserit: sicut postea ab Alexandro Procuratore oppressi sunt Iudae illius filii. Historiam hanc a Iosepho praeteritam non magis mirum est quam infanticidium Bethlehemiticum. Fuerit hoc forte inter illa quorum Iudaei Pilatum apud Caesarem accusarunt. Ingenium Pilato fuisse ἀμείλικτον [*crudelē*] dicit Philo. Quod satis evincunt et Corbanae invasio, et invectio clypeorum, quae mera erant populi irritamenta. Sub hoc Praeside si nemini impune fuit θέσιν [*propositionem*] illam defendere, ὅτι οὐκ ἔξεσι κῆρσον δοῦναι Καίσαρι [*non licere dare censum Caesari*], nemo mirabitur.

2. Παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους, *prae omnibus Galilaeis*] Solent quidem magnae calamitates poenae esse peccatorum, quanquam nec id quidem esse perpetuum Christus cacci exemplo nos docuit: sed vulgus plerumque ulterius iudicandi sibi sumit audaciam, ut illos caeteris flagitiosiores putet quibuscum peius agitur, quam crudelem temeritatem multis castigat Iobus et Psalmorum Scriptor. Merito quidem: nam saepe viros extra communem aléam bonos Deus gravibus incommodis exercet. Neque id tantum sub Novo Federe (cuius haec velut propria dispensatio est), sed olim quoque, ut illius quem dicere coeperam Iobi, tum vero et Iacobi, Mosis, Davidis exemplo manifestissimum est, ut iam taceam Esaiam atque eos qui sub Antiocho mortem pro veri tuitione oppetiverunt. Saepe etiam misericors Deus ex magna malorum turba paucos seligit, quos caeteris esse velit ostentui, in illis monstrans quid omnes meruerint, ut in legionum decimatione fieri solet. Cyprianus: *Plectuntur interim quidam, quo caeteri corrigantur. Exempla sunt omnium tormenta paucorum.* Salvianus: *Pius scilicet Deus partem percussit sententiae suae gladio, ut partem corrigeret exemplo, probaretque omnibus simul et coercendo censuram et indulgendo pietatem.* Ubi et sententiam hanc aliquot veteris historiae exemplis illustrat. Atque huius sunt generis Divina illa iudicia de quibus hoc loco agitur.

Ὅτι τοιαῦτα πεπόνθασι, quia talia passi sunt] Neque

enim dubium erat apud auditores, et animos Potestatum et causas naturales Divino consilio ita gubernari, ut nihil evenire posset quod non Dens aut facere aut sapienter permittere decrevisset.

3. Ἐὰν μὴ μετανοήτε, πάντες ὁσαύτως ἀπολεισθε, nisi poenitentiam egeritis, omnes similiter peribitis] Tota sermonis cohaerentia, et quod de ficu sequitur, certo mihi persuadent de communi et quidem adspectabili poena Iudaeorum populo imminente hic agi: quanquam illa ipsa poenae aeternae imaginem et omen gessit. *Similiter*, inquit, *peribitis*. Vide quam omnia congruerint. Paschatis enim die occisi sunt, magna pars in ipso templo pecudum ritu, ob eandem causam seditionis, quam falso pietatis obtentu homines plane impii velabant.

4. Ὁ πύργος ἐν τῷ Σιλωάμ, turris in Siloa] Ita et apud Iohannem bis scribitur cap. 9. Sed et apud Iosephum invenio, ὑπὲρ τὴν Σιλωάμ ἐπιστρέφων πηγὴν [*supra Siloam avertens fontem*]. Nec aliter LXX Esai. 8: 6. Apparet eius saeculi morem fuisse, ut literas interdum fini dictionum adiicerent. Cum masculino nomine ὁ Σιλωάμ dicitur, videtur χεῖμαρρός [*torrens*] subaudiri. Iugem certe aquam fuisse negat Hieronymus. Lenem eius fuisse fluxum produnt Iudaei et dicto Esaiæ loco probatur. Γλυκεῖαν καὶ πολλὴν πηγὴν [*dulcem et uberem fontem*] vocat Iosephus, qui et munimenta urbis eo usque percurrisse nos docet, inter quae munimenta fuit turris illa, de qua hic sermo est.

Ὁφειλέται, *debitores*] Syriismus. Vide supra 11: 4.

5. Ἐὰν μὴ μετανοήτε, πάντες ὁμοίως ἀπολεισθε, si poenitentiam non egeritis, omnes similiter peribitis] *Peribitis simili modo*, id est, inter ruinas urbis totius, cuius turris ista imaginem gerit.

6. Συκὴν, *ficum*] Eadem significatio quae vineae Matth. 21: 33. Nec aliud indicatum Christus voluit cum ficum sterilem devoveret Matth. 21: 19. Vinetum hic est genus humanum omne, in quo ficus populus Iudaicus, laeta fronde spem de se egregiam praebens. Est comparatio non dissimilis a ficu sumta in Epicteto Arriani I, 15, Συκὴς μὲν καρπὸς ἄφρων καὶ μιᾷ ὥρᾳ οὐ τελειοῦται· γνώμης δ' ἀσφαλοῦ καρπὸν θέλεις οὕτω δὲ ὀλίγου καὶ εὐκόλως κτήσασθαι;

[Fi-

[*Ficus fructus cum subito unaque hora non perficiatur, animi humani fructum te tam brevi tamque facile comparatum putas?*]

7. *Τρία ἔτη, anni tres*] Qui haec ad tres annos quibus Christus docuerit referunt, parum attendere videntur quod sequitur de anno uno exspectando. Neque enim Deus post Christi triennium poenas Iudaeorum a piis oratus in unum, sed in quadraginta annos distulit. Quare tres annos satius est dictos intelligi, quod ficus quae frugiferae sunt fructum longius non differant. Quibus tribus annis respondet omne tempus ante Baptistam et Christum, quo Deus patientissime exspectavit Iudaeorum emendationem. Vide Es. 5.

Καταργεῖ, occupat] Syrus ipsum verbum posuit quod hic Graeco exprimere Lucas voluit מנעל. Nam מנעל Syris et Magistris Hebraeorum est *impedire*. Ficus multum succi e terra haurit, quod vitibus prodesse poterat, quin et ipsa ficus umbra hominibus nocet. Iudaei eximiis a Deo beneficiis affecti pietate umbratica adeo caeteris gentibus utiles non erant, ut contra eorum vita homines caeteros a vera religione alieniores redderet. *Τὸ γὰρ ὄνομα τοῦ Θεοῦ δι' ὑμᾶς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι* [*Nomen enim Dei per vos contumelia afficitur inter Gentes*], inquit Paulus Rom. 2: 24.

8. *Σκάψω περὶ αὐτήν, fodiam circa illam*] Ablaqueatio ideo admovetur, ut summae radices et solem et imbrem accipiant. Huic videri possunt respondere *χαρίσματα* [*dona*] illa quae Apostoli et eorum adiutores Iudaeis convertendis exercuerant.

Βάλω κοπρίαν, mittam stercora] Stercorantur arbores ut calefiant, ficus praesertim, ut quae caeteris sint frigidiores. Huic operae non male respondent magna illa incommoda famis, seditionum, atque alia quibus Deus, Caii, Claudii Neronisque temporibus, veterum Iudaeis excutere conatus est. Vide quae ad Matth. 24.

9. *Κἂν μὲν ποιήσῃ καρπὸν, et siquidem fecerit fructum*] Subaudi ex superiori commate ἄφες, *relinque*, aut, *bene est*.

Εἰς τὸ μέλλον, in futurum] Probo hanc lectionem quam veteres codices tuentur: etiam Paulus hoc loquendi gene-

re utitur 1 Tim. 6: 19. Syrus hic legit, εἰς τί μέλλει ζῆν; ἐκκόψεις αὐτήν [cui bono vivet etiamnum? excindes eam].

11. Πνεῦμα ἔχουσα ἀσθενείας, quae habebat spiritum infirmitatis] Posset quidem πνεῦμα Hebraeorum more pro ipso morbo accipi secundum ea quae alibi diximus: sed cum infra aperte dicatur a Satana immissum hoc malum, praestat ita intelligi quomodo πνεῦμα ἄλαλον [spiritum mutum] dixit Marcus 9: 17, *Daemonium quod loquendi facultatem impediret*. Extra causas naturales morbos multos hominibus immitti per Daemonia vetus fuit Iudaeorum opinio, ut ex Iosepho etiam videre est, et Hebraeorum Magistris ad Ps. 91: 6. Confirmat id ipsum Iobi et Saulis historia et in Evangelio multae narrationes.

Συγκύπτουσα] *Erat cernua*, non ergo ὀπισθοτονική, ut vult vir eruditus, sed ἐμπροσθοτονική, non in scapulas rigens, sed in pectus, ut Plinius ista exprimit. Nazianzenus συγκύπτειν non male exponit κάτω νεύειν [deorsum vergere]. Hoc sensu συγκύψας προσώπῳ [inclinans faciem] est in Graeco Iobi 9: 27. At ὀπισθότονον [in posteriora reflexum] LXX usurpant Deut. 32: 24, ubi tamen in Hebraeo est *pestem* plerique interpretantur. Ὀπισθοτονικοὶ sunt Latine, ni fallor, *obstipi*.

Ἀνακύψαι] *Caput attollere*. Ita ἀνακύπτειν πρὸς τὸν ἥλιον [susplicere ad solem] dixit Aristoteles. Ipse Lucas infra 21: 28, ἀνακύψαι exponit ἐπᾶραι τὰς κεφαλὰς [attollere capita]. Sed et Iohannes hoc sensu usurpat. Bene Veteres in hac femina imaginem quandam observant hominum qui cum vultus sui argumento in coelum erigere deberent, curvas in terram animas gerunt.

Εἰς τὸ παντελές, omnino] Idem loquendi genus ad Hebraeos 7: 25.

12. Προσεφώνησε, vocavit] Ultro nec rogatus beneficium ingerens: quod ipsum pertinet ad eam quam dixi ὑπόνοιαν [sensum latentem].

Ἀπολέλθουσα, dimissa es] Praeteritum pro praesenti, ut Matth. 9: 2, Marc. 2: 9. Simul enim Christus haec dixisse simulque manus imposuisse intelligendus est.

14. Ὁ ἀρχισυνάγωγος, Archisynagogus] Ὁ προϊστάς τῆς συναγωγῆς [qui praeeerat Synagogae]. Interdum laxius ea vox sumitur, ut Presbyteros quoque comprehendat, quem-

quemadmodum diximus ad Matthaeum. Sic cum unus esset *σπαρηγὸς τοῦ ἱεροῦ* [*Praefectus templi*] interdum eius adiutoribus id nomen communicatur.

Ἀγανακτῶν ὅτι τῷ σαββάτῳ ἐθεράπευσεν ὁ Ἰησοῦς, *indignans Sabbato curasse Iesum*] Nimirum quia summam sanctimoniae in ritibus collocabat: unde merito audit *ὑποκριτῆς* [*simulator*]. Nam illam fabulam optime agunt quibus in animo ne mica quidem est verae dilectionis.

Τῷ ὄγλῳ, *turbae*] Per illorum latus Iesum accusans quem palam aggredi non audebat. Etiam hoc *ὑποκριτικῶς* [*simulate*] et veteratorie.

Ἐργάζεσθαι, *operari*] Atqui cibum sumere Sabbato licebat: cur non ergo et manum imponere? Male ergo capitur vocula *ἔργον* [*operaberis*], recteque defendi poterat ne verba quidem Legis ad hanc facti speciem pertinere. Sed Christus omissis subtilitatibus evidentissima comparatione calumniae iniquitatem detegit.

15. *Ἵποκριτὰ*, *simulator*] Singulariter legit Syrus: neque rarum est, ut uni dicantur quae ad ipsum aliosque pertineant.

Ἐκαστος ὑμῶν, *unusquisque vestrum*] *Vestri gregis tum Legisperitorum, tum Pharisaeorum*. Nam erant sectae minores quae aliter sentirent, ut alibi diximus.

Ὁὐ λύει τὸν βοῦν αὐτοῦ ἢ τὸν ὄνον, *non solvit bovem tuum aut asinum*] Quia periculum animae impellit, ut aiunt, Sabbatum. Id periculum autem non sumebant in puncto, ut ita dicam. Neque enim certum erat pecudes non ductas aquatum continuo interituras.

16. *Θυγατέρα Ἀβραάμ*, *filiam Abrahami*] Non contentus hominem pecudi opponere, quod satis fuerat, adiicit filiam Abrahami, quod nomen apud illos in maximo erat pretio. Vide Matth. 3: 9, Luc. 3: 8, Ioh. 8: 33, Act. 13: 26. Haec interpretatio simplicior et rectior quam eorum qui fidem feminae spectatam volunt.

Ὁ Σατανᾶς, *Satanas*] *Dei et humani generis hostis*. Singula verba habent *ἐμφασιν* [*vim suam*].

Δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη, *decem et octo annis*] *Non ad horas aliquot*, ut boves et asini ligantur.

Λυθῆναι, *solvi*] Multo minore opera, verbo et manuum impositione.

17. Ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἐνδόξοις, *omnibus rebus eximiis*] Ita vocat quae alibi μεγαλεῖα [*magna*].

23. Εἰ ὀλίγοι οἱ σωζόμενοι, *an pauci qui servantur*] Solet Christus curiosas quaestiones sine responso reijcere, ut hic et Act. 1: 7. Nostra refert scire quales servantur, non quot servandi sint, quanquam ex altero alterum coniectare aliquatenus licet. Nam paucis libet viam ingredi arduam atque difficilem.

24. Ἀγωνίζεσθε, *contendite*] Aperte ostendit Christus numerum servandorum non esse definitum decreto excludente omnem actum humanae voluntatis, quando omnes ad capessendam viam invitat: sed simul ostendit rem esse magni animi et constantiae; id enim verbum hoc indicat, ut et Col. 1: 29.

Ζητήσουσιν εἰσελθεῖν, *quaerent intrare*] Supple eo quo iri nisi per portam non potest, in regnum scilicet coeleste. Nemo est qui non immortalitatis cupiditate teneatur: sed non omnibus ea tanti est, ut propterea carere velint huius aevi commodis.

25. Ἐγερθῇ, *experrectus sit*] Ita Syrus et Arabs. Latinum apparet legisse εἰσέλθῃ [*intraverit*]. Sed illud praefendum: nam ἐγείρεσθαι motum significat de sede sua aut lectulo procedentis ad claudendum ostium.

Ἀρξήσθε ἕξω ἐξάναι, *incipietis foris stare*] Manifestus πλεονασμός [*sermo abundans*] qui Lucae. frequens, supra 3: 8, 4: 21, 5: 21, 7: 15, 38. Sic et infra 14: 9 et Act. 1: 1.

Οὐκ οἶδα ὑμᾶς πόθεν ἐστὲ, *nescio unde vos sitis*] Id est, pro ignotis vos habeo.

26. Ἐφάγομεν ἐνώπιόν σου καὶ ἐπίομεν, *epulati sumus coram te et bibimus*] Id est, *admodum familiariter tecum viximus*. Nam φαγεῖν ἐνώπιόν τινος dicuntur qui una cum eo cibum sumunt, ut infra 24: 43, quod sicut ludaeos qui cum Christo vixerunt non sublevavit, ita nec Christianis non Christiane viventibus quicquam proderit mensae Dominicae fuisse participes: imo aggravabit hoc ipsum eorum damnationem, ut Paulus docet 1 Cor. 11: 29.

Ἐν ταῖς πλατείαις ἡμῶν ἐδίδαξας, *in plateis nostris docuisti*] Multi sunt qui auditu verbi se iustos existimant, cum longe aliter se res habeat. Rom. 2: 13, Iac. 1: 22, 23.

27. Ἐργάται, *operarii*] Quia Hebraei participia pro

ver-

verbalibus usurpant, ideo Lucas quod in Psalmo et apud Matthaeum est *ἐργαζόμενοι* [*operantes*] recte interpretatur *ἐργάται*. Nam non actus quivis sed vitae studium indicatur.

28. *Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντας τοὺς προφῆτας*, *Abrahamum et Isaacum et Iacobum et omnes Prophetas*] Quibus sanguinis auctoribus aut consanguineis gloriamini.

30. *Εἰδὼν ἔσχατοι, sunt ultimi*] Qui nunc alienissimi a Dei beneficiis videntur, *οἱ ἀλλόφυλοι* [*alienigenae*], quos vos tantopere contemnitis.

31. *Προσῆλθόν τινες Φαρισαῖοι, accesserunt quidam Phariseorum*] Qui in Galilaea aut Peraea vivebant. Nam eo pertinet quod dicunt *ἐντεῦθεν* [*hinc*]. Neque enim extra eas regiones ius ullum erat Herodi. Phariseos autem non in Iudaea tantum, sed et in Galilaea atque alibi plurimos fuisse docet nos hic noster, supra 5: 17.

Ὅτι Ἡρώδης θέλει σε ἀποκτεῖναι, quia Herodes vult te occidere] Ex responso Christi datur, ni fallor, intelligi, non sponte venisse hos Phariseos, neque proprio consilio, sed instinctu Herodis. Ideo Herodi responsum nuntiari iubet Christus. Videtur autem pro vafritie sua hoc fecisse Herodes, ut quem interimere metuebat, ne populum denuo offenderet, eundem tamen iniecto metu arceret finibus suis. Volebat enim eum quam longissime abesse qui passim testimonium perhibebat innocentiae Iohannis: idque magna cum auctoritate, ob vim mirificam quae ipsi aderat.

32. *Τῇ ἀλώπει, vulpi*] Solent a Prophetis Reges describi bestiarum nominibus, ut *hirci, arietis, pardis, ursi*: neque immerito; quia si historias spectemus, pars longe maxima humanitatem exuit et in belluinos mores migrat. Ita et Neronem sub leonis nomine describit Paulus. Herodi nullum nomen magis conveniebat quam vulpis: erat enim *πανουργότατος* [*vaferrimus*], et memor eius quod Lysander dicere solebat, *ὅπου ἡ λεοντὴ μὴ ἐφικνεῖται, καὶ τὴν ἀλωπεκὴν προσράπτει* [*ubi leonina pelle res peragi non potest, vulpina assuenda*]; compositus ad Romanum tunc Imperatoris exemplum qui nullam, ut rebatur, ex virtutibus suis magis quam dissimulationem diligebat. Ita-
que

que videas cum magna arte et pópulo se commendasse, quasi Iudaicae religionis perquam studiosum, et Romano Imperatori adulatum serviliter, quasi ei devotissimum, cum interim omni modo ipse res suas ageret. Sic Herodianos partem Sadducaeorum clam fovens, interim et Pharisaeorum opera utebatur. Neque vero, cum hoc cognomento Tetrarcham indigitavit Christus, quicquam censendus est fecisse contra Legem paternam, quae exstat Exod. 22: 28. Nam cum Prophetarum munus esset Reges ipsos magna cum libertate reprehendere, ut qui maiores Regibus essent in muneris sui obitu, Ier. 1: 10, sequitur hinc illam Exodi legem ad ipsos non spectasse, nam mandati Divini exceptio omnibus Dei positivis legibus inest. Idque exemplis Esaiæ, Ieremiae, atque aliorum manifestissimum est. Prophetæ autem munus hoc ipso loco Christus aperte sibi vindicat. Est apud Gregoram oraculum in quo Imperator quidam Graecus hoc ipso vulpis nomine designatur.

Ἐκβάλλω δαιμόνια καὶ ἰάσεις ἐπιτελῶ, eicio Daemonia et sanationes perficio] Nihil ago quod in crimen vocari debeat: noceo nemini: regionem ipsius morbis et Daemoniis purgo: quid ergo est quod mortem mihi minatur? Similiter Iudaeos alloquitur Christus apud Iohannem, 10: 32.

Σήμερον καὶ αὔριον, καὶ τῇ τρίτῃ τελειοῦμαι, hodie et cras, et tertia die consummor] Tempus significat indefinitum, sed sibi cognitum. Sic Osee 6: 2, *ὕγιασεν ἡμᾶς μετὰ δύο ἡμέρας· ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ ἀναστήσομεθα* [sanabit nos post duos dies; die tertio suscitabimur]. Quod si quis tamen arcanum inesse his verbis vaticinium putet, ut dicta haec sint triennio ante mortem, atque ita dies, ut apud Ezechielem, annos designent, non repugnabo. Nam quod quidam putant haec omnino sub exitum a Christo dicta, fragili moventur argumento. Ponunt enim a Luca pressius quam a caeteris observari temporum ordinem, quod non ita esse multis exemplis apertum fecimus. Neque vero ea est vis vocis *καθεξῆς* [sigillatim] in libri anteloquio: *τελειοῦμαι* autem est *ἐναλλαγὴ* [enallage]. Nam consummari dicitur cuius cursus consummatur: *ὃν τελειοῦται ὁ δρόμος* [non consummatur cursus], ut noster

hic

hic loquitur Act. 20: 24. Neque aliter accipiendum videtur Phil. 3: 12, ubi Paulus a cursoribus sumta similitudine subiungit, οὐχ ὅτι ἤδη ἔλαβον, ἢ ἤδη τετελείωμαι [non quod iam acceperim, aut iam perfectus sim].

33. Καὶ τῇ ἑπομένῃ, et sequenti] Nempe etiam tertio illo die, cuius fine demum cursum meum perficiam: sive certum sive incertum tempus notari placet.

Πορεύεσθαι] Ambulare hic est operari, Ioh. 12: 35 et alibi. Sensus idem qui apud Iohannem 9: 4, Ἐμὲ δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα τοῦ πέμψαντός με, ἕως ἡμέρας ἐστίν [Me oportet operari opera eius qui misit me, dum dies est]. Quasi dicat: Non est quod mihi hoc tempore et loco mortem quisquam minetur. Divina Providentia nunquam id ius Herodi in me permittet, quod ille sibi vindicat: moriturus sum, sed ubi et quando Pater voluerit atque ego voluero. Interim non desistam a miraculis, quas quo sunt maiora, hoc magis illum excruciant.

Ὅτι οὐκ ἐνδέχεται, quia non convenit] Causa redditur cur nondum sit moriturus, id est, cur aut ipse nondum velit mori, aut etiam Pater nondum decreverit permittere ut occidatur: quia non convenit Prophetam alibi occidi quam Hierosolymis, quae urbs ius illud occidendi Prophetas quasi usu ceperat. Erant quidem et Prophetae quidam occisi extra Hierosolyma, sed pauci prae iis qui Hierosolymis erant trucidati. Factum igitur est Divina dispensatione, ut illa civitas neglectis omnibus ad poenitentiam invitantibus, anteacta scelera etiam hoc summo scelere cumlaret, mox omnium pariter scelerum poenas luitura.

34. Ἱερουσαλήμ, Ἱερουσαλήμ] Puto ob argumenti affinitatem a Luca hoc loco haec adiecta, non quod saepius a Christo pronunciata fuerunt. Videtur enim transcriptus locus ex Matthaeo, ad quem videri possunt quae notavimus.

35. Ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν, relinquetur vobis domus vestra] Ἐρημος [deserta] hic in quibusdam libris ex Matthaeo adscriptum est, cum optimi codices non habeant, et Graeci Scriptores sed et Latini quidam non agnoscant.

CAPUT XIV.

1. *Εἰς οἶκόν τινος τῶν ἀρχόντων, in domum cuiusdam Principum]* Puto Hierosolymis haec gesta. Nam ἀρχοντας plerumque appellari video eos qui Synedrium participant, ut infra 24: 20, Ioh. 3: 1, Act. 3: 17.

Τῶν Φαρισαίων, Pharisaeorum] Id est, qui erant ex *Pharisaeorum numero*. Ita enim malo accipere quam, ut quidam interpretabantur, *Pharisaeorum Principes*, id est, *primarios*, qui potius *πρῶτοι Φαρισαίων* dicerentur quam *ἀρχοντες*. Graecos autem genitivos ita accipi sole-
re nemo nescit. Iohannes eundem sensum ita expressit, *ἄνθρωπος ἐκ τῶν Φαρισαίων ἀρχὼν τῶν Ἰουδαίων* [*homo ex Pharisaeis Princeps Iudaeorum*], 3: 1.

Καί, et] Est hoc Hebraeo more pro ut positum, et se-
quens indicativus Latine per subiunctivum reddendus.

Αὐτοί, ipsi] Subauditur nomen *Φαρισαῖοι καὶ Νομικοί* [*Pharisei et Legisperiti*], qui eidem convivio intererant.

Παρατηρούμενοι, observarent] Ita haec vox sumitur et Marc. 3: 2, et supra 6: 7. Observabant numquid facturus esset alienum a ritibus ad Sabbatum pertinentibus, quos Magistrorum auctoritas et usus introduxerat.

2. *Ἐμπροσθεν αὐτοῦ, ante illum]* Qui spe recuperandae sanitatis, ut credibile est, advenerat.

3. *Εἰ ἔξει τῷ σαββάτῳ θεραπεύειν, an liceret Sabbato curare]* Ut inter ipsos fieri consueverat, iuris controversi quaestionem proponit.

4. *Οἱ δὲ ἡσύχασαν, at illi tacuerunt]* Erant enim dis-
sentientes auctores. Sed receptior sententia habebat non
licere Sabbato facere medicinam, nisi mortis periculum
ex dilatione immineret. Atqui ipsa aequitas, Legum op-
tima interpret, suadebat plus aliquanto dandum homini
quam bestiae: in tali autem periculo etiam bestiae Sab-
bati die consulebatur. Diximus de hac re alibi. Ἠσυχάζειν [*quiescere*] autem pro *tacere* frequens est apud
Hellenistas, 1 Macc. 1: 3, Es. 7: 4.

Ἐπιλαβόμενος] *Attrectans eum*: quo facto ostendebat a
se proficisci vim sanandi, eademque opera quaestionem
motam definiebat.

5. *Τίλος; cuius*] Idem loquendi genus quod supra 11: 11.

Εἰς φρέαρ, in puteum] Hellenistae per abusionem vocem *φρέαρ* de quavis voragine usurpant ad exemplum Hebraei *קו*. In Ps. 55: 23 est *קוּוּ קוּל מַתְּחַל*, Graecis, *κατάξεις αὐτοὺς εἰς φρέαρ διαφθορᾶς* [*deduces eos in puteum interitus*]. Quo sensu *φρέαρ* τῆς ἀβύσσου [*puteus abyssi*] dicitur aliquoties in Apocalypsi. *Φρέαρ* ergo dixit Lucas quod Matthaei Interpres *βόθυνον* [*foveam*], 12: 11. Apposite autem Christus hydropicum submergendae pecudi, ut *τὴν συγκύντουσαν* [*cernuam*] pecudi vinctae comparavit.

Ἀνασπάσει, extrahet] *רָחַק*. Vide Dan. 6: 23.

7. *Παραβολὴν, parabolam*] Ita appellat sequentem admonitionem quia exemplo rei convivalis ostendit quid in omni vita, neque coram hominibus tantum, sed et coram Deo, nobis sit faciendum: unde et generale infertur pronuntiatum comm. 11, quod repetitum infra est 18: 14. Minus ergo hic dicitur, plus significatur: quod est *παραβολῆς*, ut eam vocem Hellenistae usurpant. Opportune autem Christus sanato corporis hydrope sanare etiam aggredditur duplicem animi hydropem, superbiae tumorem et pecuniae sitim.

Πῶς τὰς πρωτοκλισίας ἐξελέγοντο, quomodo primos accubitus eligerent] Puto non tam ad facta quam ad animum convivaram referri hoc debere.

10. *Ἰνα, ut*] *Ἐκβατικὸν* [*eventum notans*], ut supra *μήποτε* [*ne forte*] quanquam in *ἐπιμυθία* [*affabulatione*] potest etiam *τελικῶς* [*finem notans*] intelligi.

Προσανάβηθι ἀνώτερον, adscende superius] Ex Salomone, 25: 7, ubi Graece sic est, *Κρεῖσσον γάρ σοι τὸ ἐξηθῆναι, Ἀναβῆναι, ἢ ταπεινώσαι σε ἐν προσώπῳ δυνάσου* [*Melius est enim ut dicatur tibi: Adscende huc, quam ut deiiceris coram Principe*]. Exstat parabola eiusdem sensus in libro Iudaico cui titulus Electuarium Gemmarum.

12. *Ἐλεγε δὲ καὶ τῷ κεκληκότι αὐτὸν, dicebat autem ei qui ipsum invitaverat*] Convivatori suo benigne gratiam rependens, *πνευματικὰ ἀντὶ σαρκικῶν* [*spiritualia pro carnalibus*].

Πλουσιούς, divites] Referenda haec vox ad omnia ea quae praecesserunt, *φίλους* [*amicos*], *ἀδελφούς* [*fratres*], *συγγενεῖς* [*cognatos*], *γείτονας* [*vicinos*]. Neque tamen

prohibet Christus mutua inter divites amicitiae testimonia. Sed opera misericordiae multo praeferat, ut quae sine spe humanae vicis Dei causa praestantur. Intelligendus enim hic locus, ut alii multi, per comparisonem. Cicero de Officiis primo: *In collocando beneficio hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari. Quod contra fit a plerisque: a quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt.* Plinius lib. IX epist. 30, *Volo eum qui sit vere liberalis tribuere amicis, sed amicis dico pauperibus: non ut isti qui iis potissimum donant, qui donare maxime possunt.*

Μήποτε, ne forte] Id est, Ne, si hoc facere contenti sitis, merces vestra hic vobis sit persoluta. Vide supra 6: 32, ubi χάριν [gratiam] dicit quod hic ἀνταπόδομα [retributionem].

Ἀντικαλέσασθαι] Revocent. Ea enim vox hoc significatu mutuae ad coenam vocationis Latijnissima est, ut ex Lactantio et Nonio alii observarunt. Sensus ferme idem qui apud Dionem Prusaeensem oratione VII, Ὡς ἔθους δὴ ὄντος οὕτως ἀκριβῶς καὶ ἀνελευθέρως πράττειν τὰ περὶ τοὺς ξένους τοὺς πένητας· μόνους δὲ τοὺς πλουσίους ὑποδέχεσθαι φιλοφρόνως ξενίοις καὶ δώροις· παρ' ὧν δηλονότι καὶ αὐτοὶ προσεδόκων τῶν ἴσων ἐντυχεῖν [Quod videlicet iam in consuetudinem venisset ita attente et illiberaliter agere cum pauperibus hospitibus: solos autem divites suscipere benignè donis muneribusque hospitalibus; a quibus nempè et ipsi sperabant se paria percepturos].

13. Κάλει πτωχοὺς, voca egenos] Hoc etiam πτωχοὺς ad sequentia omnia referendum est, sive illi mutuli, sive claudi, sive caeci, a quibus ut mali ominis hominibus multi abhorrent. Πτωχοὺς Hellenistis dici nec pauperes proprie, nec mendicos semper, sed quos Latini egenos vocant, alibi notatum est. Ex hoc Christi monito natae ἀγάπαι [convivia Christianorum], quibus divites Christiani Christianos pauperes fraterne excipiebant; quem morem corruptum, cum seorsim divites epularentur, castigat ad Corinthios Paulus.

14. Ἐν τῇ ἀναστάσει τῶν δικαίων, in resurrectione iustorum] Non tempus tantum, sed et modus retributionis

sig-

significatur: ἀνάστασις δικαίων est ἀνάστασις ζωῆς [resurrectio vitae] Ioh. 5: 29, cui opponitur ἀνάστασις κρίσεως [resurrectio iudicii]. Plerumque autem ἀνάστασις in partem illam meliorem sumitur. Videtur hic Christus allusisse ad illud Psalmi primi, οὐκ ἀναστήσονται ἐν βουλῇ δικαίων [non resurgent in concilio iustorum], ubi Symmachus ἐν συνελύσει δικαίων [in conventu iustorum], alii ἐν συλλόγῳ [in collegio] aut συναγωγῇ [congregatione]. Si magnum hic ducitur conspici in coetu Procerum, quanto maius in coetu Procerum eorum quos Deus coelesti curiae adscripserit.

15. Μακάριος ὃς φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ; [beatus qui edet panem in Regno Dei] Sententia crebra apud Rabbinos ab Esdrae, ut credibile est, temporibus veniens. Nam τὰ ἀόρατα [invisibilia] imagine τῶν ὁρατῶν [visibilium] depingebant.

17. Τὸν δοῦλον, servum] Vocatorem. Apparet morem fuisse, qui nunc etiam multis in locis viget, ut vocati sub ipsam coenae horam iterum appellarentur: quod ipsum observare est apud Iosephum in Estheris historia.

Ἔτοιμά ἐστι πάντα, parata sunt omnia] Vide ad Matthaeum.

18. Ἀπὸ μιᾶς, uno animo] Locutio μονήρης [unica] in qua interpretanda non est mirum si eruditi hodie dissentiant, cum iam olim Arabs totam praeterierit, ut solet non intellecta: φωνῇ; [vocis], quod quidam volunt; suppleri non potest, cum singuli suas excusationes attulerint. Vir rarae in his rebus diligentiae multis nuper demonstrare conatus est subandiri ὥρας [horae] ex Syrorum more qui dicunt ܡܬܪܝܢ. Sed ut quod mihi videtur sine cuiusquam fraude pronuntiem, non possum perspicere quomodo is sensus huic loco congruat. Nam sive ἀπὸ μιᾶς ὥρας interpreteris eo ipso tempore, quam vim ἐμφατικὴν [emphaticam] id habere hic potest, cum non alio tempore excusare se potuerint, quam quo compellabantur? Sin potius interpretari libet confestim, ne id quidem quadrat, nec enim mirum, si excusare se vellent, confestim se excusasse, qui sub ipsum coenae tempus compellati non habebant deliberandi spatium. Vidit hoc ipse Syrus qui non ܡܬܪܝܢ hic transtulit, factururus si commodam

eius vocis significationem reperire hoc loco potuisset, sed ~~ἐν~~, in quo idem ille vir eruditissimus recte suspicatur ~~ἂν~~ [cor] subaudiri. Quare cum vel hinc liqueat ita solitos loqui Syros, quid mirum si Lucas Syrus Syriacum loquendi genus est imitatus? Ita tamen ut femininum genus usurpaverit: quia καρδιά ut et ψυχή (nam perinde est utrum subterici intelligas) apud Graecos feminini est generis. Μίαν καρδίαν καὶ ψυχὴν [unum cor et animam] dixit Lucas noster Act. 4: 32, ψυχὴν μίαν etiam Paulus Phil. 1: 27. Sensus est animum omnibus fuisse similem. Omnes compacto rem agunt quasi in velabro olearii, inquit facetissimus Comoediarum Scriptor, ubi parem omnibus, etiam qui inter se non convenerant, animum vult describere. Significat autem haec pars fabulae non obscure Iudaeorum Magistratus et Legis Interpretes, qui olim per Prophetas, postea per Iohannem et Christum ad resipiscentiam vocati, quidvis causare maluerunt quam salutari consilio parere.

Ἔχω ἀνάγκην ἐξελθεῖν καὶ ἰδεῖν αὐτόν· ἔρωτῶ σε, ἔχε με παρητημένον, opus habeo exire et videre illum; rogo te, habe me excusatum]. Multi simul Latinismi, ἔχω ἀνάγκην, opus habeo, ἔρωτῶ σε, rogo te, ἔχε με παρητημένον, habe me excusatum. Ἀνάγκην ἔχεις reperias etiam infra 23: 17, 1 Cor. 7: 37, Hebr. 7: 27, Iud. 3.

19. Ζεύγη βοῶν, iuga boum] Satis Graece. Ita et supra maluit dicere ζεύγος τρυγόνων [par turturum] quam δύο τρυγόνες [duos turtures], ut dixerant LXX.

20. Οὐ δύναμαι ἔλθεῖν, non possum venire] Idem dicit quod alii, sed rusticius. Ita eorum qui sermonem salutis respuunt, alii videri volunt aliis comiores.

21. Εἰς τὰς πλατείας καὶ ὁύμας τῆς πόλεως, in plateas et vicos civitatis] Nam in his sedere solebant qui vitio corporis semet sustentare non poterant.

Τοὺς πτωχοὺς, pauperes] Piscatores, publicanos, imo et feminas vitae antea impurioris. Intelligendum autem ἐπὶ τὸ πολὺ [plerumque], non quod omnes Iudaeorum qui in Christum crediderunt tales fuerint, sed plerique, aut ob rude ingenium aut ob vitam priorem despecti.

22. Ἔτι τόπος ἐστὶ, adhuc locus est] Magnum regnum Christo promiserat Deus. Itaque potius quam paucos ille sub-

subditos habeat; laxat intima misericordiae suae penetralia, nunquam visa, nunquam audita ratione.

23. *Εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ φραγμοὺς, in vias et sepes*] *Extra urbem*, id est, extra fedus, et ubi miseras Gentes videre erat in multiplici Labyrintho

Errare atque viam palantes quaerere vitae.

Ἐπὶ τὰς διεξόδους [ad exitus viarum] dixit Matthaeus. Vide quae ibi notata. De consulto autem *φραγμοὺς* nominasse videtur Christus, quod sepes quasi quaedam interpositae populos extraneos a veri cognitione secluderent: quo sensu vocem *φραγμοῦ* usurpat Paulus Eph. 2: 14.

Ἀνάγκασον εἰσελθεῖν, coge intrare] Facit hic locus me memorem eximii inter Veteres Doctoris, qui cum antea multis in libris asseverasset neminem esse ad fidei professionem cogendum (qua in re nihil certe dixerat quod non ante eum dixerant Iustinus, Athenagoras, Tertullianus, Arnobius, Minutius, Lactantius, et quotquot alienius nominis ante vixerant), mutatae mox nonnihil sententiae obtendit huius loci auctoritatem, quasi cogi debeant *qui sepes constituunt*, hoc est ut ipse interpretatur, *qui divisiones in Ecclesia quaerunt*. Nimirum vel hoc exemplo apparet quanto aliter iudicemus cum res ipsas sine affectu introspicimus, aliter cum facti quaestio incidit, quo fit ut non semper sint *σοφώτεραι αἱ δεύτεραι φροντίδες* [*posteriores cogitationes sapientiores*]. Expressit hoc illi Donatistarum pertinacia, quos ut undique urgeret, etiam hoc telum arripuit: cum tamen hic locus manifesto pertineat ad gentes adhuc fidem non professas, quas ille ne tunc quidem cogi voluit cum Christianos ad unitatem professionis cogendos arbitraretur. Atque, quam multa sunt *ἐν ταῖς παραβολαῖς* [*in comparisonibus*] quae in re significante sensum habent proprium, in re significata non nisi valde figuratum? Quid, quod ne in ipsa quidem fabula *ἀναγκάζειν* de poenis corporalibus aut minis poenarum potest intelligi, non enim eo modo convivae cogi solent, sed importuna flagitatione. Dicitur Iesus *coegisse discipulos ut navem intrarent*, Matth. 14: 22, Marc. 6: 45, quod certe nec tradendo nec trahendo fecit, sed magisterii sui auctoritate. Rursum duo illi qui Emauntem ibant Iesum *παρεβιάσαντο* [*coegerunt*], ut secum maneret, in-

stanter rogando scilicet. Dicitur Petrus *Gentes coegisse ad Iudaismum*, Gal. 2: 14, non vi ulla scilicet, sed exemplo. Sic igitur Gentes ad fidem quasi coactae, dum Apostoli eorumque adiutores illis instant *εὐκαιρῶς, ἀκαιρῶς* [opportune, importune] 2 Tim. 4: 2, per Christum obtestantur, addunt dictis miraculorum auctoritatem et innocentissimae vitae exemplum, 1 Thess. 2: 10. Certe et apud Hermam Angelus ita loquens introducit, *Cogam eos credere*: et Tertullianus dixit, *Qui studuerit intelligere cogetur et credere*. Et vetus formula Ecclesiasticae precationis habet, *Ad te nostras etiam rebelles compelle propitius voluntates*. Cyprianus libello de Mortalitate, *Gentiles coguntur ut credant*, metu mortis scilicet. Ad hoc cogendi genus sunt qui referant signum illud *πνοῆς βιαίας* [spiritus vehementis] in coenaculo Apostolorum die Pentecostes, id est, ut Origenes ad Celsum interpretatur, *πνοῆς βιαζομένης εξαφανίσει τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν καὶ τὰ ἀπ' αὐτῆς* [status, qui homines ab improbitate auelleret, et quae ab ea mala oriri solent, deserere cogeret]. Certe illi praecipue primorum temporum Christiani, ob vim illam subitam atque eximiam Spiritus dici possunt quasi vi pertracti, quod et de quibusdam sui aevi affirmat idem Origenes, ita loquens: *Ὅμως λελέξεται ὅτι πολλοὶ ὥσπερ ἐκ ἀκόντες προσελήλυθασι Χριστιανισμῷ, πνεύματός τινος γρέψαντος αὐτῶν τὸ ἡγεμονικὸν αἰφνίδιον ἀπὸ τοῦ μισεῖν τὸν λόγον ἐπὶ τὸ ὑπεραποθανεῖν αὐτοῦ, καὶ φαντασιώσαντος αὐτοὺς ὅτι ἦ ὄναρ* [Dicam tamen multos velut invitos Christianos factos, mutante eorum mentem spiritu quodam, atque ab odio doctrinae nostrae, eo, ut pro ea mortem appeterent, adducente, visis somniisve]. Similia dicit ad Lucam Homilia 7. Exempla, praeter illud Pauli nobile, dari possunt ex martyrologio nonnulla, ut de Mimis duobus qui cum Christiana mysteria per ludibrium imitarentur, sub Diocletiano alter, alter vero sub Iuliano, subito mutati ac Christianos se professi sunt. Similis est apud Senecam locutio: *Cogenda est mens ut incipiat*.

24. *Λέγω γὰρ ὑμῖν, dico autem vobis*] Puto continuari fabulam et verba esse Domini servos alloquentis, et testantis nunquam se posthac illos recusatores ad coenam suam admissurum.

25. Ὅχλος πολλοί, *turbas multae*] *Mali bonis permixti*, ut in grandi turba fieri solet, quod occasionem sequenti sermoni prae-buit.

26. Ἐρχεται πρὸς με, *veniat ad me*] *Discendi causa*. Iudaei Proselytis proponebant incommoda quae Legem comitantur: Christus se sectantibus multo maiora.

Καὶ οὐ μισεῖ, *et non odit*] Certum est vocem hanc improprie sumi. Nam parentes odisse impium est, semetipsum τῶν ἀδυνάτων [*fieri non potest*], Eph. 5: 29. Simplicissima interpretatio est quae μισεῖν exponit *minus amare*. Nam in Matthaeo est ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ [*qui amat patrem aut matrem plus quam me*]: neque aliter sumitur Hebraeum אב ואם et Graecum μισεῖν Gen. 29: 31, 33, Hebraeis omnibus consentientibus, neque enim tam crudelis fuisse putandus est Iacob ut Leam odio habuerit. Sic et Deut. 21: 15, 17 et Matth. 6: 24, et μισεῖν τὴν ψυχὴν [*odisse animam*] Ioh. 12: 25; quomodo multis placet et illud intelligi quod est Mal. 1: 3, ex collatione loci Gen. 25: 23, qua de re videbimus alias. Quod autem Christus hic monet nullas necessitudines apud nos tantum valere debere ut nos ab officio pietatis seducant, explicavimus alibi adductis Philosophorum testimoniis. Illis autem non assentior qui haec ad solos Ecclesiarum praefectos referunt. Eadem enim haec apud Matthaeum et Marcum dicuntur omnibus Christum sectari volentibus, neque hic quicquam est causae cur generale dictum sumatur angustius. Nam quod illos maxime movet infra positum ἀποτάσσεται τοῖς ὑπάρχουσιν [*renuntiat iis quae possidet*], non eum quem ipsi putant sensum habet, sed qui ad omnes Christianos extenditur.

27. Καὶ ἔρχεται ὀπίσω μου, *et venit post me*] Hic ista locutio non *discipulatum quemvis*, sed *seriam imitationem* significat.

28. Τίς γὰρ ἐξ ὑμῶν θέλων πύργον οἰκοδομῆσαι, *quis enim vestrum volens turrem aedificare*] In hac et sequenti comparatione, ut in multis aliis, non sunt resecandae partes singulae quae ad comparationis ὑποτύπωσιν [*exornationem*] pertinent: sed id spectandum quo tendat comparatio. Id autem est hoc loco, aggredienti professionem Christianismi bene expendenda incommoda et pericula

quas talem professionem comitari solent, offensas propinquorum, bonorum iacturam, vitae discrimina, ne magis feriant improvisa tela, atque ita quod quis aggressus est temere, magno suo malo deserat, factus ῥίψας τις καὶ λειποτάκτης [*aciei desertor abiecto clypeo*]. Bene monet Hebraeus Sapiens: Τέκνον, εἰ προσέρχῃ δουλεύειν τῷ Κυρίῳ, ἐτοίμασαν τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμόν [*Fili, si accesseris ad serviendum Domino, praepara animam tuam ad tentationem subeundam*]: quod optimum est harum fabularum ἐπιμύθιον [*interpretamentum*]. Non magis hic quam in bello dicere licet, *non putaram*: sed ita comparati esse debemus ut dicere nobis liceat,

Omnia praecepi atque animo mecum ante peregi.

[Καθίσας, *sedens*] Ad mensam sive abacum.

31. Βουλευέται, *cogitat*] Sallustius: *Priusquam incipias consulto, et postquam consulueris, mature facto opus est.* Thucydides apposite ad hanc materiam: Τοῦ πολέμου τὸ παράλογον ὅσον ἐστὶ πρὶν ἐν αὐτῷ γενέσθαι προδιάγνωθι [*Quam multa in bello eveniant praeter spem, antequam eo implicere, considera*]. Livius: *Cum tuas vires, tum vim fortunae Martemque belli communem propone animo.* Quintilianus: *Prius est parare bellum quam exercere.* Publius Mimus:

Diu apparandum est bellum ut vincas celerius.

33. Ὃς οὐκ ἀποτάσσεται πᾶσι τοῖς ἐαυτοῦ ἐπάρχουσιν, *qui non renuntiat omnibus quae possidet*] Τὰ ἐπάρχοντα sunt ea quae possidemus, ut Matth. 19: 21, 24: 47, 25: 14, Lucae supra 8: 3, 11: 21, 12: 15, 33, infra 16: 1, 19: 8, Act. 4: 32. Sed ex specie genus intelligendum est. Nam sicut supra sub amicorum et vitae, ita hic sub bonorum exemplo omnia intelligenda sunt quae in hac vita diliguntur. Neque ἀποτάσσεται aliter hic sumendum quam ἀπαρνεῖσθαι [*abnegare*] Matth. 16: 24, Marc. 8: 34 et Luc. 9: 23. Neque enim actus designatur, sed affectus animi isthaec omnia infra Christum ducentis, et parati ea amittere si salva pietate retineri nequeant. Hoc est quod Paulus dicit 1 Cor. 7: 29, 30, esse debere τοὺς ἔχοντας ὡς μὴ ἔχοντας, τοὺς ἀγοράζοντας ὡς μὴ κατέχοντας [*eos qui habent quasi non habentes, et qui emunt tanquam non possidentes*]. Epictetus in Enchiridio similes

nos esse vult vectoribus ad littus ambulanti-
bus, quibus interim liceat conchas legere, sed ita ut parati esse de-
beant, simul e nave signum redeundi datum sit, easdem
a se proiicere, ne quid navem morentur. Philo: *Κτῆσαι
μὲν τὰ πάντα Θεοῦ, χρήσει δὲ μόνον γενέσεώς ἐστι βεβαίως
γὰρ οὐδὲν οὐδενὶ πέπραται τῶν ἐν γενέσει, ὥς ἂν ἐνός ὄντος
οὗ κυρίως βεβαία ἢ τῶν ὅλων κτῆσις* [*Pleno iure omnia
possidet Deus: neque est creaturae ulla in re praeter
usum quicquam. Nulli enim quicquam creaturae in per-
petuum venditum, mancipiove traditum est. Unus siqui-
dem ita tenet omnia ut avelli non possint*]. Quo perti-
nuisse ait legem de anno Iubilaeo, *Ne quis quicquam
suum pleno iure arbitraretur.*

*Οὐ δύναται μου εἶναι μαθητής, non potest meus esse
discipulus*] Non potest implere officium Christiani.

34. *Καλὸν τὸ ἅλας, bonum est sal*] Adagium hoc sae-
piuscule Christus usurpavit, ut et alia eius saeculi. Co-
haerentia autem cum superioribus haec est: Quo quaeque
res bona si sit, est melior, eo eadem mala est peior.
Sal dum salis naturam retinet optimum est, idem si na-
turam suam exuat, peius gleba et fimo. Ita Christianismi
professione nihil excellentius si vita respondeat; nihil
peius, nihil nocentius, si nomini vis absit, quod accidere
necesse est aliud agentibus.

Ἐν τίνι ἀρτυθήσεται, quo condietur] *Ipsam sal* scilicet,
ut ex Marco liquet; ne quis impersonaliter accipiat: ita
cor et si quae sunt similes partes in quibus corporis sa-
nitas sita est, sanitatem suam amissam non habent unde
recuperent.

35. *Οὔτε εἰς γῆν, οὔτε εἰς κοπρίαν, neque in terram,
neque in sterquilinium*] Id est, *neque per se fructus pro-
fert, neque alteri ad fructum prodest.* Nam sale con-
spersa sterilesunt, unde loca devota et humanis adempta
usibus sale conspergi solebant. Tales sunt omnes men-
dosae vitae Christiani et sibi et aliis inutiles.

*Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκούετω, qui habet aures ad au-
diendum, audiat*] Vide Matth. 11: 15.

CAPUT XV.

1. Ἦσαν δὲ ἐγγίζοντες, *erant autem appropinquantes*] *Actum continuum et quotidianum genus hoc loquendi significare, ut supra 4: 31, alibi monuimus.*

2. Ὅτι οὗτος ἁμαρτωλὸς προσδέχεται καὶ συνεσθίει αὐτοῖς, *hic peccatores recipit et epulatur cum illis*] De iniquitate huius querelae diximus ad Matth. 9: 12. Iudaei omnes Dei proprietates, omnes affectus, omnia consilia ex solo foedere Sinaitico metiebantur. Quare cum id foedus non nisi minoribus delictis expiationem concederet, ipsi quoque omnibus contra Legem delinquentibus, extra culpas illas minores, implacabiliter irascebantur, neque ullum dabant poenitentiae locum: qui error alios secum traxit. Nam cum de Davide atque aliis gravia quaedam delicta in Sacris libris narrentur, illi eadem quaesitis coloribus elevare maluerunt quam cum magnitudine facinoris magnitudinem veniae agnoscere. Ita Davidis concubitum cum Bersabea negant adulterium fuisse, quia scilicet in militiam secedentes uxoribus relinquere solebant divertendi libertatem: nec quod in Uriam patravit homicidium, quia Regibus ius sit utendi civibus adversum hostem quantovis vitae ipsorum periculo. Dubium non est quin istis commentis assueti, suis ipsi peccatis facile obducerent tectorium. At quanto fuerat satius, fateri quod verum est, multa extra foedus illud et in animis nostris et in Vatum scriptis testimonia exstare Divinae bonitatis neutiquam circumscriptae eo foedere, quod pro temporum atque hominum ratione conceptum fuerat? Quod si Deus eo est animo, ut quamvis gravium criminum reos seria poenitentia ductos libenter recipiat in gratiam, satis apertum est nostri etiam esse officii Divinam hac in parte clementiam imitari, ac proinde non adversari eos qui post gravia flagitia spem faciunt emendationis, quales erant Publicani illi atque alii vitae minus probatae homines, qui nisi desiderio tenerentur virtutis, neutiquam ad omnis virtutis Magistrum tanto studio convenirent, eum vocarent ad se, eius verbis praestarent au-

au-

audientiam. Christus Dei hac in re misericordem affectum non ex Veterum literis, quod poterat, sed, quod erat popularius, argumentis ex quotidiana hominum experientia petitis confirmat, suumque factum defendit eius exemplo quem imitari summa perfectio est. Quae autem tunc fuit Iudaeorum duritas adversus populares suos qui Legis orbita recesserant, eadem fuit post Christum contemptum rebus mortalibus eorundem inhumanitas adversus populos externos, ut qui ad falsorum Deorum cultus atque scelera prolapsi, ipsorum iudicio nullam deberent Dei indulgentiam sentire. Itaque sicut hic queruntur, *Ὅτι οὗτος ἀμαρτωλὸς προσδέχεται καὶ συνεισθίει αὐτοῖς*, ita Act. 11: 3 Petro dicam hanc scribunt, *Ὅτι πρὸς ἄνδρας ἀκροβυστίαν ἔχοντας εἰσῆλθεις καὶ συνέφαγες αὐτοῖς* [*Introisti ad viros praeputium habentes et epulatus es cum illis*]. Res plane similis. Nam ipsi *ἐθνικούς* [*Gentiles*] nominare solebant simul cum Publicanis et Iudaeis ἀμαρτωλοῖς, ut multis horum Scriptorum locis videre est. Christus illud videns et hoc praevidens, praesenti calumniae ita respondet ut simul futuram diluat. Quare non videntur mihi errasse Veteres qui in sequentibus tribus comparationibus explicandis utramque interpretationem coniungunt.

4. *Τίς ἄνθρωπος ἐξ ὑμῶν ἔχων ἑκατὸν πρόβατα, ecquis ex vobis homo, qui habet centum oves*] Est eadem fabella Matth. 18, sed fine paulo diverso proposita. Ibi ne in cursu ad pietatem offendamus eos quos Deus tantopere vult servatos, hic ne eos crudeliter aversemur quorum Deus miseretur. Subandiri autem debet post *ἄνθρωπος* verbum *ἐστὶ* [*est*], ut et infra post illud *γυνή* [*mulier*] comm. 8. Nam quod hic est *οὐ*, ibi est *οὐχί*, quod vertendum est per *nonne*. *Τίς ἐστὶ*, id est, *εἰ τίς ἐστὶ* [*si quis est*], ut aliquoties diximus.

7. *Ἡ ἐπὶ ἐννενηκονταεννέα δικαίοις, quam super nonaginta novem iustis*] Particula *μᾶλλον* [*magis*] quae more Graeco hic in comparationis explicatione subticetur, in ipsa comparatione exprimitur a Matthaeo. Dicitur autem maius gaudium fore, *ἀνθρωποπαθῶς* [*mors humano*], quia insperata aut prope desperata magis nos afficiunt. Euripides:

Ἐκ

Ἐκ τῶν ἀέλπτων ἡ χάρις μείζων βροτοῖς
Φανῆσα μᾶλλον ἢ τὸ προσδοκώμενον.

[*Plerumque nec sperata delectant magis
Quam quae sibi antecepit expectatio.*]

Accedit, quod, ut Hebraeorum Magistri non male notant, virtus quo difficilior hoc pulchrior.

Laetius est quoties magno sibi constat honestum.

At multo difficilium est abrumpere vitiorum consuetudinem, quam probabili vitae generi insistere non offenso gradu. Multis enim pro virtute est vitiorum ignorantia. Sed et illud addi potest, quod supra didicimus cap. 7, *plerumque fieri ut flagrantiores sint in recti studio, quos anteactae vitae dolor stimulat*: πάνν γὰρ ἡ μεταμέλεια, ut Plutarchus docet, σῶτερνα δαίμων [*est enim plane servatrix Dea Poenitentia*]. Estque dictum huic simile in Gemara de Synedrio cap. 16, *Quo loco consistent poenitentiam agentes ibi iusti non poterunt stare. Pacem, pacem remoto et propinquo, ait Dominus, ut sanem eum: praeponit remotum. Quis remotus? qui longe absuit a Deo.* Ad quem locum Interpres, *Magna est virtus eorum qui poenitentiam agunt, ita ut nulla creatura in septo illorum consistere queat.* Sicut autem hic gaudium coeleste praedicatur super converso peccatore, ita contra ob peccatum Hebraei *flentes Angelos* inducunt Hebraeorum Magistri.

Οἵτινες οὐ χρεῖαν ἔχουσι μετανοίας, qui non indigent poenitentia] Id est, quibus non est opus de toto vitae genere migrare, ut exposuimus Matth. 9: 12. Opponit autem Christus nonaginta iustos uni peccatori, non quod ita se res habeat: paucissimi enim ad normam vivunt, sed quod etiamsi ita se res haberet, vel unius illius causa labor magnus fuerit suscipiendus: quanto magis cum corruptissimo saeculo tantus esset peccatorum numerus, tanta iustorum paucitas.

10. Ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων, coram Angelis] Sic ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων, supra 12: 8. Descriptio aulae coelestis.

12. Ὁ νεώτερος αὐτῶν, iunior ex illis] Apposite in iuniore ponitur exemplum depravati ingenii: nimirum ut Theognis cecinit,

Ἡβη

Ἡβη καὶ νεότης ἐπικουφίζει νόον ἀνδρὸς ,

Πολλῶν δ' ἐξαίρει θυμὸν ἐς ἀμπλακίην.

[*Aetas prima serox subducit pondera menti ,*

Multorumque animos crimina multa docet].

Sed et Homerus dixerat ,

Αἰεὶ δ' ὀπλοτέρων ἀνδρῶν φρένες ἡρέθονται.

[*Quippe levis semper iuvenili in pectore mens est*].

Non abit hinc Philonis illud : Θεὸς τὸ μετανοεῖν ἀδελφὸν νεώτερον τοῦ μηδέως ἁμαρτάνειν ἀποδέχεται [*Poenitentiam velut iuniorē immaculatae innocentiae sororem amplectitur Deus*].

Δός μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς οὐσίας , *da mihi portionem substantiae quae me contingit*] Ita Demosthenes dixit , τὸ ἐπιβάλλον ἐφ' ἡμᾶς μέρος. Et Aristoteles , καθ' ὅσον ἐπιβάλλει μέρος. Aristides de concordia ad Rhodios , τὸ ἐπιβάλλον ἐφ' ὑμᾶς μέρος. Cicero , *quod me contingit*. Iurisconsulti , *ratam meam partem*. Usurpari solet in iis locis in quibus vigent mercimonia et artes quaestuosae , ut filiis cum venerint ad plenam pubertatem , si id depossant , parentes assignent aliquam patrimonii sui partem , ex qua filii quaestum faciant , quae pars post parentum mortem in haereditatem imputatur. Similem morem si non apud Iudaeos , certe apud Iudaeorum vicinos Syrophoenicas viguisse Christi temporibus credibile est , cum soleat a rebus usitatis exempla et comparationes ducere. Respondere autem in re significata puto huic parti de patrimonio , non solum τὸ αὐτεξούσιον [*libertatem voluntatis humanae*] , ut Veterum plerique ἐπιμυθεύοντες [*explicant*] , sed omnia Dei bona , tum communia , ut coelum , sidera , terram , mare , et quae in his gignuntur , tum populorum aut hominum *peculiaria* , valetudinem bonam , pulchritudinem , robur , ingenii praestantiam , nobilitatem , divitias , et si quid his est simile ; quibus omnibus pars hominum maior flagitiose abutitur.

Διείλεν αὐτοῖς τὸν βίον , *et divisit illis substantiam*] Ratione inita partitionem fecit patrimonii. Nam alioqui maior filius partem suam non separans mansit in familia paterna de paterno vivens , ut infra commate 31 videre est.

13. Ἀπεδήμησεν εἰς χώραν μακρὰν , *peregre profectus est in regionem longinquam*] Aptē ad rem significatam :

nam

nam μακρύνειν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ταυτοῖς [*longe a Deo sum-
movere se ipsi*] dicuntur qui reverentiam Dei exuunt,
Ps. 73: 27.

Διεδόρησεν] *Dilapidavit*. Ita enim Latini loquuntur.
Terentius,

Priusquam dilapidet nostras viginti minas.

Cicero, *dilapidabat publicam pecuniam*. Respondet He-
braeo וַד [*dispersit*].

Ζῶν ἀσώτως] ὧν *vivens nequiter*. Nam ἄσωτον Gellius
Latine *nequam* interpretatur, satis proprie, ni fallor.
Quippe et Cicero Tusculanarum tertio *nequitiam* dixit
contrarium vitium frugalitati, ortamque putat inde vo-
cem, quod qui tales sint in iis nequicquam sit, unde et
nihili homines dicuntur: et interdictum Praetoris ita erat
conceptum, *Quando tu bona tua patria avitaeque nequi-
tia tua disperdis*. Sed et *perdite vivere* Latinis eundem
sensum habere videtur, neque male respondere Graeco
ἀσώτως.

14. Δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ τὰ πάντα, et postquam om-
nia consumsisset] Sic δαπανᾷ τὴν οὐσίαν etiam Demos-
thenes dixit.

Λιμὸς ἰσχυρὸς, *fames gravis*] Quae hic dicuntur de fa-
me, de domino, porcis, siliquis, omnia ni fallor eo per-
tinent ut nobis describant miseriam eorum qui vitis ser-
viunt. Seneca: *Multo difficilius est facere ista quae fa-
citis. Quid enim quiete otiosius est animi, quid ira la-
boriosius? quid clementia remissius, quid crudelitate
negotiosius? vacat pudicitia, libido occupatissima est:
omnium denique virtutum tutela facilior est, vitia magno
coluntur*. Praecarum illud Musonii, *abire voluptatem,
manere turpitudinem*, cum in recte factis abeat labor,
maneant honestas.

15. Ἐκολλήθη ἐν τῶν πολιτῶν] *Ad civem quendam se
applicuit*. Ita enim Cicero, Livius, atque alii loquuntur.

16. Ἀπὸ τῶν κεραιῶν, *de siliquis*] כַּרְמֵי סִירָא Syr et A-
rabs: unde apparet utrique intellectum locum non de le-
guminum teguminibus, sed de fractu earum arborum quae
propriae siliquiferae dicuntur, quia earum fructus in si-
liqua est. Eum enim fructum Orientis populi כַּרְמֵי סִירָא vo-
cant, unde Actuarius fecit καρφοῦβα. Neque aliter nunc

Gal-

Galli, Hispani et Itali appellant, nec aliter hic cepit Theophylactus: et Plinio notatum siliquam in Syria plurimam nasci, quod de silvatica accipi video. Idem Plinius de castaneis agit: *Caeterae suum pabulo gignuntur, scrupulosa corticis intra nucleos quoque ruminatione, Haud procul abesse videantur et praedulces siliquae, nisi quod in iis cortex ipse manditur.*

17. Εἰς αὐτὸν δὲ ἐλθὼν] *Ad se redire etiam Latinis dicitur qui ad bonam mentem redit.*

18. Ἐγὼ αὐτῷ, Πάτερ, ἡμαρτον, *dicam ei, Pater; peccavi*] Non in aetatem, non in malos consultores culpam reicit, sed nudam parat sine-excusatione confessionem. Salvianus bene: *Quicumque sibi se excusat, accusat Deo. Nam qui se existimat esse aliquid cum nihil sit, se ipsum seducit. Nemini itaque facilis sua causa sit: nullus difficilior evadit quam qui se evasurum esse praesumserit.* Tertullianus: *In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi Deus, crede, parcat.* Ambrosius: *Allevat penitus errores qui ipse se onerat.* Seneca: *Accusatoris primum partibus fungere, deinde iudicis, novissime deprecatoris.*

Εἰς τὸν οὐρανὸν, *in coelum*] Notant hic eruditi *coelum* pro *Deo* dici; quod verum puta, non ἀντονομασιῶς [*per antonomasiam*], sed συνεκδοχικῶς [*per synecdochen*], ut *coelum* significet eam potestatem quae in coelo maxime relucet כֹּחַ שָׁמַיָא [*Potestatem coelestem*], ut Daniel loquitur 4: 23. 1 Macc. 3: 18, Οὐκ ἔστι διαφορὰ ἐναντίον τοῦ οὐρανοῦ σώζειν ἐν πολλοῖς ἢ ἐν ὀλίγοις [*Non est discrimen Deo, liberabitne multis an paucis*]. Hic ἐναντίον τοῦ οὐρανοῦ est פָּנֵי יְהוָה [*coram Domino*]. Fine capitis, Ὡς δ' αὖν ἡ θέλημα ἐν οὐρανῷ, οὕτω ποιήσει [*Sicut autem fuerit voluntas in coelo, sic fiat*]. Matth. 21: 25, Τὸ βάπτισμα Ἰωάννου πόθεν ἦν; ἐξ οὐρανοῦ, ἢ ἐξ ἀνθρώπων; [*Baptismus Iohannis unde erat? e coelo, an ex hominibus?*]

19. Οὐκ ἐστὶ εἰμὶ ἄξιος κληθῆναι υἱὸς σου, *iam non sum dignus vocari filius tuus*] Homines omnes ortu Dei sunt filii, ut haec fabula declarat, sed eo iure excidunt aemet a Deo alienando.

Ποίησόν με ὥς, *fac me sicut*] Ποιεῖν non tantum cum dativo sed et cum accusativo significat *tractare*. Matth.

5:

5: 44; καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισοῦντας [*benefacite his qui oderunt vos*]. Matth. 27: 22, τί οὖν ποιήσω Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον Χριστόν; [*quid igitur faciam de Iesu, qui dicitur Christus?*] Rom. 9: 20, τί με ἐποίησας οὕτως; [*quid me tractasti sic?*]

20. Κατεφίλησεν αὐτὸν, *osculatus est eum*] Inter omnes Christi parabolas haec sane eximia est, plena affectuum et pulcherrimis picta coloribus. Videtur autem praeter similitudinem rei totius, etiam partibus quibusdam inesse τὸ ἀλληγορούμενον [*sensus abditus*]. Nam osculum haud dubie signum reconciliationis. Itaque hic declaratur summa Dei bonitas qui seria poenitudine ductis peccata remittit ex intimo motu misericordiae suae.

21. Πάτερ, ἡμαρτον, *Pater, peccavi*] Etiam post annuntiatam homini remissionem expedit illi culpam suam agnoscere. Quam in rem memoratu non indignum est illud Basilii: Μὴ γίνου κριτὴς ἑαυτοῦ, μηδὲ πρὸς χάριν ἐξέταξε, εἰ μὲν τι δοκεῖς ἔχειν καλόν, τοῦτο ἐν ψήφῳ τιθεῖς, τῶν δὲ πταισμάτων ἐκὼν ἐπιλανθανόμενος· μηδὲ ἐφ' οἷς μὲν σήμερον κατορθοῖς μεγαλυνόμενος, μηδὲ ἐφ' οἷς δὲ πρώην καὶ πάλαι κακῶς εἰργάσω συγχώρησιν ἑαυτῷ διδούς· ἀλλ' ὅταν σε τὸ παρὸν ἐπάρῃ, τὸ παλαιὸν εἰς ἀνάμνησιν ἄγε, καὶ πάσῃ τῇ ἀναισθήτῳ φλεγμονῇ [*Ne inaequalis esto iudex tui, neque in te ita inquire, ut gratiae aliquid largiari; ac si quid boni habere videre, hoc numeres, si quid deliquisti, eius vero sciens volensque obliviscare. Neque sic age, ut cum te de eo quod hodie recte egeris efferas, quae et nuper et dudum commisisti mala, condones tibi ac pro nihilo putes. Imo vero, si te effert id quod praesens est boni, fac praeterita in memoriam revoces; quo resideat stolidi ista arrogantia*]. Exemplum huius modestiae insigne praebet Paulus 1 Cor. 15: 9, 1 Tim. 1: 15. Salvianus: *Non est nunquam omnino fecisse facere cessasse.*

22. Τὴν σολήν, *stolam*] Sicut non conquirendae sunt anxie αἱ ἀλληγορίαι [*allegoriae*] in partibus comparationum, ita hic non negligendae videntur cum eas aliorum locorum comparatio suggerat. Videtur ergo σολή significare continuam vitae innocentiam quam Deo dante parit gratus ob acceptum tantae indulgentiae benefi-

ci-

cium. Praeit ad hanc explicationem Apocalypsis 6: 11, 7: 13, 14, addito eiusdem libri loco 19: 8 et Esai. 52: 1.

Τὴν πρώτην, primam] Assentior ad excellentiam, non ad tempus hanc vocem trahentibus, quomodo et Syrus accepit. Sic Rom. 3: 2 et 10: 19 et 1 Tim. 1: 15. Item Matth. 22: 38. Diximus aliquid et supra 6: 1.

Δακτύλιον, annulum] Apud Romanos *ingenuitatis*, apud Orientis populos *dignitatis eximiae signum* Gen. 41: 42, aut etiam *opulentiae* Iac. 2: 2. Cum autem annuli usus inter alia sit signare, non male Veteres respondere annulo putant donum Spiritus Sancti qui nos obsignat, ut loquitur Paulus 2 Cor. 1: 22.

Καὶ ὑποδήματα εἰς πόδας, et calceos pedibus] Explicari potest ex Eph. 6: 15, *ὑποδησάμενοι τοὺς πόδας ἐν ἐτοιμασίᾳ τοῦ εὐαγγελίου τῇ εἰρήνῃ* [*calceatis pedibus in statione Evangelii pacis*]. Nimirum poenitentibus in gratiam receptis etiam hoc Deus concedit, ut apti sint aliis aut voce aut certe exemplo docendis. David in Psalmo 51 cum orasset veniam et restitutionem Spiritus, pollicetur operam suam in docendis convertendisque aliis peccatoribus.

23. *Εὐφρανθῶμεν, laetemur*] Supra diximus 12: 19. *Τροφήν* [*cibum*] et *εὐφροσύνην* [*laetitiam*] distingui videmus Act. 14: 17.

24. *Νεκρὸς ἦν, mortuus erat*] Vide ad Matth. 8: 22. Vita corporis animus, vita animi Deus. Philo *ἀλληγοριῶν* [*allegoriarum*] primo, mortem animi definit *ἀρετῆς φθορὰν, κακίας ἀνάληψιν* [*virtutis amissionem assumptionemque vitiorum*], id est, ut ipse explicat, *ἔταν ἡ ψυχὴ τὸν ἀρετῆς βίον θνήσκει, τὸν δὲ κακίας ζῇ* [*cum virtuti moritur anima, vitio vivit*]. Alibi dicit *τοὺς φανύλους ἄχρι γήρως ὕψατον παρατείνοντας νεκροὺς εἶναι, τὸν μετ' ἀρετῆς βίον ἀφρημένους* [*malos etiam qui vitam in extremam senectutem protrahunt, mortuos censendos, quum ea vita quae est cum virtute coniuncta, careant*]. Item, *Τὸ μὲν ἀγαθὸν καὶ ἡ ἀρετὴ ἐστὶν ἡ ζωὴ· τὸ δὲ κακὸν καὶ ἡ κακία, θάνατος* [*Bonum et virtus vita est: malum vero et vitium mors est*]. Adde Apoc. 3: 1, Eph. 5: 14.

25. *Ἦκουσε συμφωνίας καὶ χορῶν, audit symphoniam et choros*] Syrus putavit esse *ἐν διὰ δυοῖν* [*rem unam, duobus vocabulis expressam*], quia chori sunt qui concinunt.

III.

A a

nunt.

nunt. Χορός enim σύστημα παιδων ἀδόντων [*coetus puerorum canentium*] Ammonio. Alias χορείαν [*tripudium*] significat, quomodo sumit Arabs. Erat autem apud Orientis populos non inhonesta saltatio, ut alibi notatum.

29. Παρήλθον] Περὶερχεσθαι dixit quod frequentius dicitur παραβαίνειν [*transgredi*], ut in aureo carmine, πῇ παρέβην; [*quo transgressus sum?*]

30. Ὁ καταφαγὼν σου τὸν βίον, qui devoravit substantiam tuam] Σοῦ, a Latino praetermissum, recte agnoscunt Syrus et Arabs: auget enim orationis invidiam, quod ille bona non a se quaesita sed a Patre accepta abliguerat.

31. Σὺ πάντοτε μετ' ἐμοῦ εἶ, καὶ πάντα τὰ ἐμὰ σὰ ἐσιν, tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt] Paulus Iurisconsultus: In suis haeredibus evidentius apparet continuationem dominii eo rem perducere, ut nulla videatur haereditas fuisse, quasi olim hi domini essent qui etiam vivo patre quodammodo domini existimantur, unde etiam filius familias appellatur sicut pater familias. Hinc illud in comoediis, herus minor. Non significat autem haec comparatio, his qui pii semper fuerunt doliturum quod poenitentes recipiantur in gratiam: sed illud potius, nullam hinc dari iuste quaerendi materiam. Praeterea est συγχώρησις [*concessio*]. Neque enim Pharisei et Legisperiti vixerant ad praescriptum Divinae Legis, sed cum tales videri vellent, Christus hoc velut illis largiens, ostendit ne sic quidem esse cur veniam invideant poenitentibus, cum per eam nihil ipsis discedat. Confer quod est Matth. 20: 12 et sequentibus. Tertullianus de Pudicitia postquam huius loci meminerat: Posuit ergo illis (Iudaeos) in parabola, etsi non quales erant, sed quales esse debuerant.

CAPUT XVI.

1. Οἰκονόμον] Quod pro dispensatore Latinus Interpres villicum dicit, more fecit seculi sui. Pridem enim vox illa extra nativum sensum proferri coeperat: quin et Praefectum urbi villicum dixit Iuvenalis.

2.

2. Ἀπόδος τὸν λόγον σου, *redde rationem tuam*] Tempus illi praestituit reddendis rationibus, quibus expunctis ab actu discederet. Huic interpellationi respondent in re significata morbi, et si quid aliud nos mortalitatis admonet.

3. Ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ' ἐμοῦ, *aufert mihi dispensationem*] Ut Sibnae, Essai. 22: 19.

Σκάπτειν οὐκ ἰσχύω, *fodere non valeo*] Sic apud Aristophanem Avibus, quidam delaturis victum queritans ita se defendit: Τί γὰρ πάθω; σκάπτειν γὰρ οὐκ ἐπίσταμαι [Quid enim faciam? fodere nescio]. Nec multum dissimile illud eiusdem: Εἰ δ' ὑφέλετο, σύγγνωθι· κισθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταται [Quod si suffuratus est, ignosce: musicam enim non novit].

Ἐπαιτεῖν, *mendicare*] Προσκατεῖν pro eodem dixit hie noster 18: 35, Marcus 10: 46, Iohannes 9: 8; αἰτεῖν ἐλεημοσύνην [*petere eleemosynam*] noster Act. 3: 2. Tyrtaeus dixit:

Πτωχεύειν πάντων ἐς ἀνηρότατον.

[*Mendicitas res omnium est miserrima.*]

4. Δέξονται με, *recipiant me*] Id est, *sint qui me recipiant*. Nomen enim subanditur.

6. Βάρους, *cados*] Vide Iosephum, Antiquae historiae VIII. 2.

Τὸ γράμμα] Optime Latinus Interpres *cautionem* vertit. Ita enim Iurisconsulti vocant quod Graeci *syngrapham* aut *chirographam*. Eandem *cautionis* vocem hoc sensu usurpat Tertullianus et Salvianus. Sed et *literas* idem Interpres, nisi quod nulla erat variandi causa, non imale. Testatur iuris Romani titulus De literarum obligationibus. *Tabularum* vox, quam praeferunt alii, non *syngraphas* sed *codicem accepti expensique* significat: unde *novae tabulae*, id est, *rationum abolitio*. Notandum est autem fingi penes hunc dispensatorem fuisse *syngraphas*, cuius moris exempla etiam in iure Romano conspiciuntur.

8. Τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, *dispensatorem iniquitatis*] Id est, τὸν ἀδικον [*iniquum*], ut recte interpretatur Syrus ex Hebraismo, sicut et ubi infra [18: 6] dicitur ὁ κριτὴς τῆς ἀδικίας [*iudex iniquus*], ne quis putet τῆς ἀδικίας cohaerere cum illo ἐπήνεσεν [*laudavit*]. Quamvis in facto

iniquo; non potuit dominus non probare solertiam dispensatoris, atque in hac solertia sita est vis similitudinis, non in facti improbitate. Sed a minori argumentum ducitur: *Si laudatur solers improbitas, quanto magis prudentia cum virtute coniuncta.* Sic infra dicto capite 18: *Si homo improbus assiduis flagitationibus movetur, quanto magis bonus ille Deus constanti prece.* Simile est quod habuimus supra 11: 13.

“Οτι οί υἱοί, quia filii] Verba sunt Christi pergentis ad explicationem fabellae: ideo interpretamenti causa adiectum a nonnullis διὸ λέγω ὑμῖν [quapropter dico vobis], quod subaudiri satis est.

Τοῦ αἰῶνος τούτου, huius saeculi] Qui nihil aliud curant quam vitae huius commoda. Hebraeis כּוֹלֵן בְּנֵי [filii huius saeculi].

Ἐπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτός, filiiis lucis] Ita vocat omnes eos qui luce aliqua, id est, vitae melioris cognitione illustrati sunt, quorum tamen magna pars negligit viam inire quae ducit ad monstratum bonum. Ita olim Iudaei comparati nationibus recte dici poterant *filii lucis*, et nunc Christiani omnes, 1 Thess. 5: 5.

Εἰς τὴν γενεὰν τὴν ταυτῶν] Hebraismus est ἐν τῇ γενεᾷ, id est, in rebus suis agendis, nam actiones etiam Hebraei γενεᾷ, id est, γενεαῖς [generationes] vocant, ut apparet Gen. 6: 9 et 37: 2, quo loco causa descensionis in Aegyptum vocatur γενεὰ Iacobi.

9. Καὶ γὰρ ὑμῖν λέγω, et ego vobis dico] Hac connexionne Christus significat, bonorum quae possidentur non tam proprietarios nos esse quam dispensatores. Philo: Πρῶτον μὲν ἴδιον, φησὶν, οὐδὲν ἔχεις ἀγαθόν, ἀλλ' ὃ τι ἐν νομίῳ ἔχειν, ἕτερος παρέσχεν· ἐξ οὗ συνάγεται, ὅτι θεὸς τοῦ διδόντος κτήματα πάντα, ἀλλ' οὐ τῆς μετ' αὐτὸν κατὰς χεῖρας εἰς τὸ λαβεῖν προτεινούσης γενέσεως· δεύτερον δὲ καὶ λάβης, λάβε μὴ σεαυτῷ, δάνειον δὲ ἢ παρακαταθήκην νομίσας τὸ δοθέν, τῷ παρακαταθεμένῳ καὶ σύμβολόν τι αὐτοῦ, πρεσβυτέραν χάριν χάριτι νεωτέραν, προκατάρχουσαι καὶ τεκτινοῦσθαι δικαίως καὶ προσηκόντως ἀμειψάμενος· πολλοὶ γὰρ ἐκ παρακαταθηκῶν πονηροὶ ἐγένοντο, τοῖς ἀλλοτρίοις ὡς ἰδίᾳ ὑπ' ἀμέτρου τῆς πλεονεξίας καταχρησάμενοι [Primum, pro prii, inquirunt, quidem habes nihil; quod si quid habes]

videre, alius dedit. Ex quo efficitur, dantis Dei esse omnia, non creaturarum, quas ut post eum sunt, ita manus ei, quo ab eo accipiant, porrigunt. Deinde nec tibi, si quid accipis, accipe: imo vero quasi mutuum acceperis, depositumve susceperis, ita ei, qui tibi credidit, symbolum insuper aliquod redde, vetustioremq; gratiam posteriore, antecedentem subsequente et rependente, iuste atque ordine remunerare. Corrupt enim multos habita eis fides depositumque susceptum, dum alienis ut suis ob immoderatam avaritiam abutuntur]. Seneca: Quid tanquam tuo parcis? procurator es.

Ἐξ τοῦ μαμωνᾶ τῆς ἀδικίας, de Mammona iniquitatis] Ex illis bonis quae maxime inveniuntur apud iniustos et ab iniustis maximi sunt, eoque probantur non esse vera bona. Vide infra 11. Chaldaeus etiam Iobi Interpretes dixit *רַבִּי מָמוֹן, μαμωνᾶ ἀδικίας.*

Ἰνα ὅταν ἐκλείπητε, ut cum defeceritis] Plato *ἐκλείποντας* dixit mortuos, ut LXX interdum. Irenaei Interpretes ita citat hunc locum, *quando fugati fueritis.* Et sane solet *ἐκλείπειν* etiam hunc habere sensum. Sed malim subaudiri ex praecedentibus τοῦ μαμωνᾶ, ut plena locutio sit *ὅταν ἐκλείπητε τοῦ μαμωνᾶ, cum divitiis illis destituamini.* Nec aliter accepit Syrus: vertit enim *רַבִּי מָמוֹן*, id est, *cum defecerit*, nempe τὸ μαμωνᾶ. Bene autem hoc ad comparisonem facit, nam cum moriendum est, relinquunt nos divitiae, ac proinde finem quoque accipit credita dispensatio. Martialis:

Rape, congere, aufer, posside; relinquendum est.

Δέξονται ὑμεῖς, recipiant vos] Id est, efficiant ut recipiamini, id autem efficiunt egeni a nobis adiuti, eo ferme modo quo parentes culti atque observati dicuntur vitam bonis producere Exod. 20: 12. Caeterum meminisse et hic debemus quod dictum est supra ad illum locum, *πλὴν τὰ ἐγόντα δότε ἐλεημοσύνην, καὶ ἰδοὺ πάντα καθαρά ὑμῖν ἔσιν [verum quantum potestis exercete misericordiam, et ecce omnia munda vobis sunt],* operibus misericordiae non solis atque nudis, sed ut comitibus verae poenitentiae tales effectus tribui. Multa sunt in libro primo Salviani contra avaritiam quae lucem adferunt his Christi verbis. Inter ea et hoc: *Offerat ergo vel moriens*

ad liberandam de perennibus poenis animam suam, quia aliud iam non potest, saltem substantiam suam, sed offerat tamen cum compunctione, cum lachrymis: offerat cum dolore, cum luctu. Aliter quippe oblata non prosunt, quia non pretio sed affectu placent: nec enim animus dantis datis, sed animo commendantur data: nec pecunia fidem insinuat (id est commendat), sed pecuniam fides. Ac per hoc qui prodesse sibi vult, quae Deo offert hoc modo offerat: nec enim homo Deo praestat beneficium in his quae dederit, sed Deus in his homini quae acceperit, quia etiam quod homo habet Dei ac Domini sui munus est: ac per hoc in his quae offeruntur ab homine, homo non suum reddit, Dominus suum recipit. Itaque cum offert Deo quispiam facultates suas, non offerat quasi praesumptione donantis, sed quasi humilitate solventis: nec absolvere se peccata sua credat sed adlere: nec offerat cum redemptionis fiducia, sed cum supplicationis officio: nec quasi totum debitum reddens, sed quasi vel parvum de magno reddere cupiens, quia etiam si tradat quod habet pro modo rerum, non reddit quod debet pro magnitudine peccatorum: et ideo licet offerat, oret Deum ut lenta sua placeat oblatio, plangens id ipsum quod tarde offert; plangens ac poenitens quod non prius. Tobiae Scriptor olim dixerat: "Ὡς σοι ὑπάρχει κατὰ τὸ πλῆθος, ποιήσον ἐξ αὐτῶν ἐλεημοσύνην· ἐὰν ὀλίγον σοι ὑπάρχη κατὰ τὸ ὀλίγον μὴ φοβοῦ ποιεῖν ἐλεημοσύνην· θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησαυρίζεις σεαυτῷ εἰς ἡμέραν ἀνάγκης· διότι ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ῥύεται καὶ οὐκ ἐξ εἰσελθεῖν εἰς τὸ σκότος· δῶρον γὰρ ἀγαθὸν ἐστὶν ἐλεημοσύνη πᾶσι τοῖς ποιούσιν αὐτήν ἐνώπιον τοῦ ὑψίστου [Si multum tibi fuerit abundanter tribue: si exiguum tibi fuerit, etiam exiguum libenter impertiri stude. Praemium enim bonum tibi reponis in diem necessitatis. Quoniam liberalitas a morte liberat et non patietur animam ire in tenebras. Fiducia enim magna erit coram summo Deo liberalitas omnibus facientibus eam]. Adde quae diximus ad Matth. 6: 20.

Eis τὰς αἰωνίους σκηνάς, in aeterna habitacula] Σκηνάς hic nihil aliud esse puto quam habitacula: οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς [domum non manu factam aeternam in coelis] dixit Paulus 2 Cor. 5: 1, ubi etiam

σχή-

κηρύσσας vocem usurpat: neque enim ad templi σπηρὴν hic alluditur, ut in Epistola ad Hebraeos.

10. Ὁ πιστός ἐν ἐλαχίστῳ, καὶ ἐν πολλῷ πιστός ἐστι, qui *fidus est in re minima, et in maiori fidus est*] Solent heri famulorum suorum fidem in re non magni pretii explorare, atque inde de maioribus coniecturam facere. Vide Matth. 25: 21, 23. Sane et in proverbio vir iustus dicitur μηδὲ βελόνης ἐπιθυμεῖν [*ne acum quidem concupiscere*]. Satis autem est, si in sententiis aliquid sit probabilitatis: neque enim requiritur ut semper locum habeant. Τὸ πολὺ hic est *id quod magni est pretii*, ut μισθὸς πολλὸς [*merces multa*] Gen. 15: 1.

Καὶ ὁ ἐν ἐλαχίστῳ ἄδικος, καὶ ἐν πολλῷ ἄδικός ἐστιν, et qui *in re minima iniustus est, et in maiori iniustus est*] Euripides:

Ὅστις γὰρ ἐπὶ τὸ πλεόν ἔχειν πέφυκ' ἀνὴρ,
Οὐδὲν φρονεῖ δίκαιον, οὐδὲ βούλεται.
[*Habere quisquis parte plus quaerit sua,*
Nil ille iusti cogitat, nil expetit.]

11. Ἐν τῷ ἀδίκῳ μαμωνᾷ, in iniquo Mammona] Vide quae supra 9.

Τὸ ἀληθινὸν τίς ὑμῶν πιστεύσει, quod *verum est*, quis *credet vobis*] Lucas μαμωνᾶ declinat οὐδετέρως [*neutraliter*] et τὸ ἀληθινὸν μαμωνᾶ intelligit τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ [*donum Dei*], quae et δωρεὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος [*donum Spiritus Sancti*] dicitur. Hoc donum ordinarie Deus non concedit nisi eis qui aliquamdiu per opera poenitentiae Deo se probaverunt, qua in re multum distat a divitiis illis quae per illicita quaeri solent. Habet autem vox ἀληθινοῦ saepe excellentiae significationem. Vide Ioh. 1: 9.

12. Ἐν τῷ ἀλλοτρίῳ, in alieno] Ἀλλότρια etiam supra Philoni vidimus dici quae nobis a Deo sub onere dispensationis sunt credita. His opponit Christus τὸ ὑμέτερον [*vestrum*], id quod hominibus erit ἀναφαίρετον, ἀνεκλόγητον, *proprium* atque *perpetuum*, vitae scilicet aeternae possessionem. Neque enim idem hic puto dici quod in sententia superiore: ibi bona inter se comparantur maiora minoribus, sed talia tamen ad quorum usum requiratur humana fides et industria: hic de fidei atque industriae praemio agitur. Solet enim dispensatoribus re-

rum dominicarum pro dispensatione aliquid assignari; quod ipsorum fiat proprium.

13. Οὐδείς οἰκέτης, *nullus servus*] Vide de hac sententia ad Matthaeum. Optime autem hīc superioribus connectitur. Nam *serviunt Mammonae* quibus praecipuum circa divitias est studium: huic autem studio cohaerere solet illiberalitas et immisericordia.

14. Καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *et Pharisei*] Ut qui se turbæ audientium iungere solerent, captaturi calumniae occasionem: supra 11: 54.

Ῥέμνησιν] *Irriserunt tanquam docentem aliena a Lege*, quae magnas divitias hominibus promittit. Satis autem intelligebant neminem posse magnas divitias aut acquirere aut retinere, si tanta liberalitate succurendum esset egentibus quantam Christi verba exigebant. Non poterat avaris non ingrata aut etiam non ridicula esse tam severa liberalitatis praescriptio. Hoc est quod Paulus ait: Ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ· μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστὶ [*Animalis autem homo non percipit ea quae sunt spiritus Dei: stultitia enim est illi*], 1 Cor. 2: 14. Quod Lactantius ita explicat: *Amaræ sunt vitiosis et male viventibus praecepta iustitiae*. Chrysostomus tales non male comparat *vertiginosis*, quibus nihil stare videtur; aut *palato corruptis*, quibus nihil recte sapit. Ἐμνησθῆναι habebimus et infra 23: 35. Voce μνησθῆναι utitur et Paulus. Graeci in Proverbiis hac voce reddunt Hebraeum נָזַח [*despicere*].

15. Οἱ δικαιοῦντες ἑαυτοὺς, *qui iustos habetis vos ipsi*] Id est, qui vos pro iustis venditatis, ut eam vocem accipi vidimus 10: 29. Faciebant autem hoc Pharisei magno molimine caeremoniarum, quas admirabatur populus.

Ὁ δὲ Θεὸς γινώσκει τὰς καρδίας ὑμῶν, *Deus autem novit corda vestra*] Deus scit in cordibus vestris nihil esse verae sanctimoniae. Supra 11: 39. Dei esse proprium corda inspicere docent saepe nos Sacrae Literae. Nazarius in Panegyrico: *Spectat nos ex alto rerum arbiter Deus, et quamvis humanae mentes profundos gerant cogitationum recessus, insinuat tamen se totam scrutatura Divinitas*.

Ὅτι τὸ ἐν ἀνθρώποις ὑψηλόν, βδέλυγμα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ
ἐστὶ,

ἐστὶ, *quia quod hominibus altum est, abominatio est Deo*] Non puto hic proprie superbiam damnari. Sensus enim est, ut et alii notarunt, *multa quae hominibus videantur eximia atque in excelso posita* (quale erat vitae Pharisaeae institutum magnam praeferens sanctimoniae speciem) *Deo maxime displicere, quia absit vera animi probitas*. Non dubito quin respexerit Christus ad historiam 1 Sam. 16: 7, ubi Deus Samueli edicit ne in Rege designando respiciat sublimitatem staturae (quod Aethiopes factitare solitos legimus); neque enim suam aestimationem congruere cum hominum aestimatione: ab hominibus respici externa, a se cor ipsum. Quod ibi de statura dicitur, Christus ad actiones ipsas transtulit. Ibi est τὸ quod hic τὸ ὑψηλόν.

16. Ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται ἕως Ἰωάννου, *Lex et Prophetas usque ad Iohannem*] Quasi diceret: *Ne miramini si maiora dilectionis opera nunc quam olim aperte exigantur. Id enim postulat temporum ratio. Nunquam tanta in vos Deus beneficia contulit quanta nunc confert. Quid mirum est si qui plus contulit, de collato plus exigit? Mosis et Prophetarum libri accommodati anteactis temporibus functi sunt velut puerorum magisterio: ideo multa dissimularunt et externum illum cultum, cuius vos custodia a Gentium superstitionibus arcebat, sollicitè inculcarunt. A Iohanne incipit aetas melior, aetas illa Regni, quae proinde mores etiam meliores postulat. Iohannem ideo nominat, quia is adventasse Regnum illud aperte nunciavit.*

Καὶ πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται, *et quivis in illud vim facit*]. Regnum illud non solis sapientibus, non solis Pharisaeis tot propriis ritibus circumsepti observatoribus, ut vos existimatis, sed omnibus patet: non tamen adeundum nisi improbo labore. Πᾶς, id est, πᾶς τις [quilibet], ut diximus ad Marc. 9: 49. Εἰς αὐτὴν βιάζεται, id est, βιάζομενος ἀρπάζει [vi rapit], ut ex Matthaeo liquet. Magna res agitur, magno nisu opus est, ut spiritum illum non Legis, non servitutis, sed Evangelii, sed adoptionis consequamini.

17. Εὐκολότερον δὲ ἐστὶ, *facilius autem est*] Dictum de hac sententia ad Matthaeum. Caeterum optime cohaeret

praecedentibus. Nam Christus ne, quas dixit, ideo dixisse putaretur quo Legis Hebraeae reverentiam animis hominum eximeret, contra ostendit nihil Legis periturum; suis enim praeceptis non *aboleri* Legem sed *consummari*. Huc enim Lex velut manu duxerat; Lex hoc volebat: sed cum quod volebat ob hominum ingenia consequi non posset, extorquebat saltem et eliciebat quod suppliciorum metu extorqueri, et spe temporariae mercedis elici poterat, ne plane perruptis obicibus improbitas regnaret.

Est aliqua prodire tenus si non datur ultra.

Πεσῖν, *cadere*] Hebraeis *cadere* verbum dicitur quod suo eventu caret, Ios. 23: 14, 1 Sam. 3: 19, Rom. 9: 6.

18. Πᾶς ὁ ἀπολύων, *omnis qui dimittit*] Quod dixerat Christus insigni exemplo collustrat. Optabat Moses omnia non necessaria divortia tolli, sed hoc obtinere non poterat sine maioris mali periculo. Christi Lex maioribus auxiliis populum meliorem colligens palam et aperte vetat quod Moses improbens tolerabat. Hunc autem locum ex Matthaeo non male interpretatur Theophylactus, ut intelligatur ὁ ἀπολύων, *nimirum ut vos Pharisei facitis, non satis gravibus de causis*. Nam qui eorum temporum mos fuerit vel ex Iosepho intelligas, qui cum ubique se observantissimum Legis patriae profiteatur, ita de se praedicat: Τὴν γυναῖκα μὴ ἀρραβόμενος αὐτῆς τοῖς ἡθελῶν ἀπειπεμπάμην, τριῶν παίδων γενομένην μητέρα [*Cum uxoris mores displicerent, dimisi eam, trium iam liberorum matrem*]. Caetera huius argumenti vide ad Matthaeum.

19. Ἄνθρωπος δέ τις ἦν πλούσιος, *homo quidam erat dives*] Hic Christus ad argumentum, unde sermonem inceperat, regreditur, de usu divitiarum: ostenditque a multis Pharisaeismi sectatoribus hac in parte ipsam Mosis Legem disertis verbis prolatam violari, quasi dicat: *Non opus est ut lex illa novi Regni vos condemnet, quibus damnandis lex sola Mosis sufficit*. Lex Regni vult ultro conquiri eos qui beneficentia nostra possint sublevari: eorum causa decidere nos aliquid de nostris commodis, neque exspectare dum illi ad extremam miseriae lineam, id est, ad mendicitatem, deveniant: neque vero laribus tantum, sed alienigenis quoque, etiam non is, vel ob hoc unum quod homines sint. At inter Pha-

Pha-

Pharisaeos multi erant non mediocriter divites et qui opulentiam suam vestibus atque epulis palam ostentarent. Quam facile his erat sine ullo suo incommodo virum probum et popularem quotidie sibi ob oculos versantem, qualis eo tempore erat Lazarus, si non alere liberaliter, certe a mendicitate arcere: quod certe non charitas tantum et natura, sed ipsa illa Lex civilis Hebraeorum per Mosem data exserte praecipit Deut. 15: 7, 8. Praedicit igitur Christus futurum, ut non evadant eas poenas quas post hanc vitam Legis contemptoribus constitutas ipsi fateantur. Certant veteres novique Interpretes, id quod hic sequitur historiane sit an fabula. Mihi videtur Scriptor responsionum ad Orthodoxos non male solvere hunc nodum: ait enim nec fabulam esse proprie nec historiam, sed *ὑποτύπωσις* potius. Ita solent autem eloquentiae magistri appellare *narrationem qua res vera coloribus verisimilibus depingitur*. Talis *ὑποτύπωσις* aut potius *διάρτυπωσις* (nam hanc esse volunt *delineationem accuratorem*) est illa de Eleazaro, eius uxore ac septem filiis tum apud Iasonem Cyrenaeum, tum apud Iosephum, virum sane disertum quisquis ille fuit: Historiarum enim Scriptorem hunc esse non puto. Narrant autem illi non tantum quae facta sunt, sed et quae dici aut fieri potuisse probabiliter creditur. Sed illud hic addendum est, quae de statu post hanc vitam dicuntur, ea omnia depingi figuris expressis ad exemplum vitae mortalis. His intellectis expeditae sunt difficultates, quae multos Interpretes implicitos habuerunt.

Πορφύραν, purpuram] Errant qui Herodem designari putant purpurae argumento. Serius enim usitatum est ut soli Imperatores et Reges purpura uterentur, cum antea et alii lautioris fortunae eo cultu procederent. Nam et Regum amici passim *purpurati* in historiis vocantur. Et Iudaeis maiorem purpurae copiam fecit Tyri vicinitas. Dubitari tamen potest an vox *πορφύρας* hic proprie usurpetur. Nam *πορφύραν* LXX, Iosephus et Philo ubique ponunt ubi in Hebraeo est *צָרַר*. Atqui *צָרַר* non erat *purpura Tyria*. Nam ipsi Tyrii peregre illud accipiebant, ut clare nos docet Ezechiel 27: 7. Hebraeorum magistri *צָרַר* esse volunt, quod *carmesinum* vulgo dicitur.

Ne

Ne illud quidem omiserim, Syrum retinuisse *byssi* vocem כנז, Arabem vero vocem ipsam *purpurae* البرفير, cum interim פורפ, quod Hebraeo פורפ respondet, ille pro *purpura*, hic pro *byssu* usurpet. Syrum illud כנז idem est ex Hebraeo פז, quod Paralipomenon Interpretes *byssum* vertunt: idque ipsum Paraphrastes Hierosolymitanus posuit Exod. 28: 42, pro Hebraeo פז [*lintea*] in feminalium descriptione: cum LXX, Iosephus et Philo βύσσον ponere soleant ubi in Hebraeo est פז.

Εὐφραϊνόμενος καθ' ἡμέραν λαμπρῶς, *epulatus quotidie splendide*] Non accusatur hic dives rapinae, nec quod inutili auro incubaret, ut Hesperidum serpens, sed quod deliciis afflueret cum alios consumeret egestas, et accusatur ut veteris, non ut novae eiusque perfectioris Legis violator. Quomodo igitur poenam huic diviti inflictam evadet pars magna Christianorum?

20. Ὀνόματι Δάζαρος, *nomine Lazarus*] Id est, *qualem nunc videtis Lazarum*. Tale est illud, *Pone Tigellinum*. Diviti nomen apponere odiosum fuerat, ideo satis fuit dicere ἀνθρώπος τις [*homo quidam*]. Quod autem Tertullianus, Prudentius, atque alii eundem hunc mendicum *Eleazarum* vocant, non de nihilo est. Nam qui olim dici solebat פורפ Christi temporibus contracta pronuntiatione dicebatur פזל. Itaque idem est *Eleazari* et *Lazari* nomen.

Πρὸς τὸν πυλῶνα αὐτοῦ, *ad ianuam eius*] *In ipso divitis adspectu*, ut ignorantiam causari nullo modo posset.

Ἠλκομένος, *ulceribus plenus*] Ut solent eius fortunae homines sordibus atque illuvie ulcera contrahere.

21. Ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν ψυχλῶν, *cupiens saturari de micis*] Duo hic significantur, et divitis inhumanitas, qui de penu tam locuplete, de mensa tot ferculis exstructa nihil illi miserit, et ingens ipsius paupertas, cui summa votorum fuerit tantum accipere, quantum canibus concedi solet. Vide Matth. 15: 27.

Ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες, *sed et canes*] Quasi diceret Christus: *Tantum aberat ut dives illum suis impensis curandum daret, quod Samaritam fecisse narratum meministis, ut contra canes illum pro cadavere lamberent*. Nam cadaverum sanguinem a canibus sugi solitum passim narrat Sacra Historia.

22. Ἀπενεχθῆναι αὐτὸν, ut portaretur] Ita passim Graeci quoque et Latini Poetae, animos corporibus solutos *hominum* nominibus appellant. Videat, si cui lubet, *κεκύαν* [*descensum ad inferos*] Homeri et sextam Aeneidem. Iosephus quoque id quod Sauli apparuit Samuelem vocat. Porphyrius illud Homeri explicans:

Ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ Θηβαίου Τειρεσίω,

Χρύσειον σκήπτρον ἔχων. —

[*Ecce supervenit Thebani vatis imago*

Tiresiae, sceptrum gestans. —]

Ἐπίτηδες, inquit, ἀπὸ τοῦ τῆς ψυχῆς ὀνόματος εἰς τὸ ἀρρενικὸν μετέβαλεν, ἵνα δείξῃ ὅτι ἡ ψυχὴ ἦν ὁ Τειρεσίας [*Data opera, cum de anima sermo esset, masculino tamen nomine usus est, quo animam istam ostendat Tiresiam esse*]. Et ad initium Iliadis Eustathius notat vocem αὐτοῦς [*ipsos*] modo animam tantum significare, modo corpus tantum, modo totum hominem.

Ἐπὶ τῶν ἀγγέλων, ab *Angelis*] En subita mutatio. Qui modo non hominum modo, sed et canum ludibrium fuerat, repente Angelorum ministerio honoratur. Erat autem vetus Iudaeorum traditio, piorum animas ab Angelis deduci εἰς παράδεισον [*in Paradisum*]. Meminit Paraphrastes Chaldaeus ad Canticum 4: 12.

Εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ἀβραάμ, in *sinum Abrahae*] Putant Veteres plerique *sinum Abrahae* dici *regionem piis animis adscriptam*, quam Hebraei יְדֵי id est, παράδεισον, Graeci *Elysios campos* dixerunt, et *sinum* dici quomodo maris aut terrae sinum dicimus. At multo illi rectius, qui non regionem illam, sed in regione illa locum honoratissimum significari putant. Dubium non est, quin inter pios omnes Iudaei Abrahamo τῷ ἐθνοπάτορι [*Gentis primo parenti*] principem attribuerint locum. Hinc Christus alibi multos ex Gentibus dixit accubituros cum Abrahamo, Isaaco et Iacobo, gaudia post hanc vitam, more tunc recepto, sub convivii specie describens. In conviviiis autem solebant dilectissimi in sinu eius recumbere qui convivii princeps esset. Ita Iohannes, ὃν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἦν ἀνακείμενος ἐν τῷ κόλπῳ αὐτοῦ [*quem diligebat Iesus, erat recumbens in sinu eius*], 13: 23. Sic Filius Dei esse dicitur εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς [*in sinu Patris*], Ioh.

Ioh. 1: 18. Indicatur ergo hic summus Lazari honos, ut qui in illa beata sede proximus haereret Abrahamo, cuius eximiam fidem et in malis perferendis constantiam esset imitatus. Sic Hebraei Eliezerem servum quondam Abrahami aiunt in sinu Abrahami requiescere. Bonis suae virtutes manent. Sic Abrahamo sua hospitalitas.

Ἀπέθανε δὲ καὶ ὁ πλούσιος, mortuus autem est et dives] Ἐμφατικὸν [significanter dictum] est illud καὶ, quasi dicat, Nihil illi divitiae adversus mortem profuerunt. Menander:

Ἀθανασία δ' οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἂν συναγάγη

Τὰ Ταντάλου τάλαντ' ἐκείνα λεγόμενα·

Ἄλλ' ἀποθανῇ, καὶ ταῦτα καταλείψεις τινί.

[At certe venum non datur immortalitas,

Nec si talenta Tantalī possederis:

Sed occubandum est, illa linquenda alteri].

Nec illud a Veteribus male observatum, bonitatem Dei in eo significari quod Lazarus prius, Dives posterius mortem obierit: illum enim mature exemptum huius aevi incommodis, huic aevum ad poenitentiam prorogatum.

Καὶ ἐτάφη, et sepultus est] Ne hoc quidem frustra additum. Significatur enim de tantis divitiis hunc illi honorem postremum contigisse.

23. Καὶ ἐν τῷ ᾄδῃ, et in inferno] Hic unicus, ni fallor, in Sacris Literis locus est quo moti plerique τὸν τόπον τῆς βασάνου [locum tormenti] proprie ᾄδην dici putarunt. At verissimum est, quod alibi diximus, ᾄδην esse locum visibus nostris subtractum, et de corpore quidem cum accipitur, sepulchrum in quo est corpus sine animo; de animo vero, totam illam regionem sive statum in quo est animus sine corpore. Itaque fuit dives quidem ἐν ᾄδῃ, sed fuit ἐν ᾄδῃ etiam Lazarus, disternatis ᾄδου regionibus. Nam et Paradisus et Gehenna, sive, ut loquebantur Graeci, Elysii et Tartara sunt ἐν ᾄδῃ. Graecos ita locutos res certissima est, quos Virgilius sequitur sexta Aeneide. Diphilus:

Καὶ γὰρ καθ' ᾄδην δύο τρίβους νομίζομεν,

Μίαν δικαίων, χεῖτεράν ἀσεβῶν ὁδόν.

[Ideo silentum credimus calles duos,

Quorum ille iniquos teneat, iste autem pios].

No-

Nothus et Sophoclis locus:

——— ὦ τρισόλβιοι

Κεῖνοι βορῶν, οἱ ταῦτα διερχθέντες τέλη
Μολῶσ' ἐς ἄδου. τοῖσδε γὰρ μόνοις ἐκεῖ
Ζῆν' ἐστὶ τοῖσδ' ἄλλοισι πάντ' ἐκεῖ κακά.

[——— *Felices nimis*

*Initia quotquot ista cum conspexerint,
Eunt ad orcum; namque eos solos manet
Ibi vita, reliquos, miserias praeter, nihil].*

Sic et Diodorus Siculus τὴν ἐν ἄδου μυθοποιίαν [*fabulosam de inferno narrationem*] explicat ἀσεβῶν τιμωρίας [*impiorum poenas*] et εὐσεβῶν λειμῶνας [*piorum loca amoena*]. Plato: Τούς τὰς τελετάς παραδεδωκότας εἰρηκέναι φασίν, ὅτι ὁ ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς ἄδου ἀφίχεται ἐν βορβόρῳ κείται· ὁ δὲ κεκαθαρμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ Θεῶν οἰκήσει [*Qui mysteria tradiderunt, eos dixisse aiunt, eum, qui iis initiatus non sit itaque ad inferos descenderit, in coeno ibi demersum iaciturum; qui vero eo initiatus venerit, eum cum Diis habitaturum*]. Qui sensus et apud Iamblichum exstat. Plutarchus quoque Lucullo, γέρας ἐν ἄδου [*praemium apud inferos*] dixit: et idem ille Iamblichus: Τῆς δικαιοσύνης, ὥς φασίν οἱ σοφοὶ τῶν ποιητῶν, ἐν ἄδου κομισόμεθα τὰς δωρεάς [*Iustitiae, ut sapientissimi quique Poetae dicunt, praemium apud inferos feremus*]. De Indaeis ne quis dubitet, vādem ὁ Iosephum, qui Samuelem ait evocatum ἐξ ἄδου. Idem de Sadducaeis loquens ita ait: Τὰς καθ' ἄδου τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσθαι [*Poenas honoresque apud inferos tollunt*]. Idem ubi Pharisaeorum describit sententiam: Ἀθάνατόν τε ἰσχὺν ταῖς ψυχαῖς πῖσις αὐτοῖς εἶναι, καὶ ὑπὸ χθονὸς δικαιοσύνης τε καὶ τιμᾶς, οἷς ἀρετῆς ἢ κακίας ἐπιτήδευσις ἐν τῷ βίῳ γέγρονε, καὶ ταῖς μὲν εἰργμὸν αἰδίων προστίθεσθαι, ταῖς δὲ ῥαζώνην τοῦ ἀραβιοῦν [*Animas credunt esse immortales, suppliciaque et honores infra terram, ut virtuti quisque operam dederit, vitiove obnoxius vixerit: horum ergo animas aeterno claudi carcere, illas facile ad vitam redire*]. Aperte et supplicia et praemia animis constituit ἐν ἄδου, idemque vocat ὑπὸ χθονός, quia quae ἐν ἄδου sunt vocari solent ὑποχθόνια [*subterranea*] Graecis. Sicut et Zonaras sententiam explicans Pharisaeorum dixit δικαιοσύνης ὑποχθονίου;

[ac-

[*actus iuridicos subterraneos*], sive quod vere sub terra esse ἄδης putaretur, sive potius quod non minus extra visum sit quam ea quae intimo recessu terra celat. Quam ob causam τὰ ἐντὸς γῆς χάος καὶ ἄδην ὀνομάζεσθαι [interiores terrae partes hiatus et infernum appellari] dixit Plutarchus. Τὰ ὑπὸ γῆν δικαστήρια [*iudicia subterranea*] dixit Iamblichus. Sic et Pindarus de mysteriis Eleusiniis loquens:

Ὀλβιος ὅστις ἰδὼν ἐκείνα
 Κοινὰ εἰς ὑπὸ χθόνα·
 Οἶδε μὲν βίου τελευτάν,
 Οἶδεν δὲ διόσδοτον ἄρχαν.
 [*Felix ille qui sacra haecce
 Postquam vidit inferos adit:
 Novit enim huius exitum, atque
 Vitae initium alterius.*]

Plutarchus ad illud Homeri,

Ψυχὴ δ' ἐκ χεῖθών πταμένη αἰδώς δὲ βεβήκει,
 [*Ast anima evolitans membris, petit infera regna*],
 Εἰς τὸν αἰεθῆν, inquit, καὶ ἀόρατον, εἴτε αἶρα θεῖη τις αἶα ὑπόγειον τόπον [*in locum obscurum, atque invisibilem, sive eum sub terra loces, sive aërem putes*]. Locum non definit sed duplicem opinionem proponit, tum quae sub terra tum quae in spatiosis aëris campis τὸν ἄδην locat. Idem Plutarchus de primo frigido, ὃ αἰεθὺς τοῦ αἵρος ἄδην ἐπίκλησιν ἔσχειν [*quod invisibile est aëris infernum vocant*]. Sic et Hippocrates libro De dieta opponit φῶς [*lucem*] et ἄδην. Iosephus ipse alio loco Essaeorum placita describens ita ait: Καὶ ταῖς μὲν ἀγαθαῖς (ψυχαῖς) ὁμοδοῦντες παισὶν Ἑλλήνων ἀποφαίνονται τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν διαίταν ἀποκείσθαι, καὶ χῶρον οὐδὲ ὑμβροῖς οὐδὲ νιφετοῖς οὔτε κίμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὃν ἐξ ὠκεανοῦ πρᾶνς αἰὲρ ζέφυρος ἐμπνέων ἀναψύχει· ταῖς δὲ φαύλαις ζοφώδῃ καὶ χειμῆριον ἀφρίζονται μυχὸν γέμοντα τιμωριῶν ἀδιαλείπτων [*De animabus quidem cum Graecis sentiunt: pias enim vitam ultra Oceanum manere dicunt locumque nec nive nec imbribus nec aestu gravem, sed quem placidus semper a mari temperet Zephyrus: impias sub terram in obscurum gelidumque antrum relegant, aeternorum cruciatuum plenum*]. Ecce hic trans Oceanum locat τὸν ἄδην. Rarum
 alio

alio loco idem Iosephus ex eadem sententia sedem pium adscribit *χωρον οὐρανῶν τὸν ἁγιώτατον* [regionem coeli sanctissimam]. Sed profecto illa loquendi genera, *sub terra, in aëre, trans Oceanum*, et quod apud Tertullianum est *trans igneam Zonam*, nihil aliud quam τὸ ἀόρατον [invisibile nobisque inaccessum] designant. Idem Tertullianus libro de Anima penes inferos ponit tormentum et refrigerium. Ibidem, *puniri et foveri animam* interim in inferis sub expectatione utriusque iudicii, in quadam usurpatione et candida eius. Similia habet adversus Marcionem IV. Addamus his Ambrosii locum libro de bono mortis cap. 10, *Satis fuerat dixisse illis* (Philosophis) *quod liberatae animae corporibus ἀΐδην περτέρειν, id est locum qui non videtur, quem locum Latine infernum dicimus. Denique et Scriptura habitacula illa animarum promtuarum nominavit.*

Ἐπάρκας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, attollens oculos suos] Sicut Deo solent adscribi actus corporei, ita et animis a corpore solatis simili figura. Quare non satis certum est argumentum quod Irenaeus et Tertullianus hinc petunt, ut probent post mortem in animo manere lineamenta quaedam corporis et simulacra membrorum, quod non longe abit ab his quae *περὶ τοῦ ἀύγοιδοῦς σώματος* [de transparente corpore] dicta sunt alibi.

Ἐπάρχων ἐν βασάνοις, cum esset in tormentis] Sicut qui in carcere sunt ante damnationem torqueri solent, ita animi a corpore soluti etiam ante publicum iudicium non possunt non esse in cruciatu gravissimo, futuram ipsis sententiam praedictante conscientia. Quo alludens Martialis :

Et cum fateri Furia iusserit verum

Cogente clamet conscientia, Scripsi.

Nazianzenus secundo adversus Iulianum describit poenas improborum, inter quas ab eo ponuntur αἱ ἐν αὐταῖς τοῖς δεινοῖς ἐξαγορεύσεις [culpa in mediis malis confessio].

Ὅρα τὸν Ἀβραάμ, vidit Abrahamum] Conspicere eum dicit quod eum cogitaturum erat probabile, et dicere quod, si dicere posset, dicturus videbatur.

24. *Πάτερ Ἀβραάμ, Pater Abraham*] Illum potissimum affatur ut beatorum Principem : deinde ut eum quo

generis auctore gloriari solebant. At quanto ille alius, qui ignotos quosvis tam amice exceperat?

Kal πέμψον Ἀΐζαρον, et mitte Lazarum] Hoc ideo quia credibile est impiorum cogitationibus semper illos obversari quos ab se male tractatos meminerunt. Statius:

———— *Pallidumque visa*

Matris lampade respicit Neronem.

Plato cruciatus impiorum animorum describens, *Βοῶσι*, inquit, *καὶ καλοῦσιν, οἱ μὲν οὓς ἀπέκτειναν, οἱ δὲ οὓς ἔβρι- σαν, καλέσαντες δ' ἱκετεύουσι τοὺς ἡδικομένους δοῦναι σφίσι συγγνώμην* [*Clamant, appellantque alii occisos a se, alii male contumelioseve habitos, appellatosque veniam iniuriarum et scelorum petunt*].

Ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος, καὶ καταψίξῃ τὴν γλῶσσάν μου· ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ. *Ut intingat extremum digitum, in aquam quo refrigeret linguam meam; quia crucior in hac flamma*]. Cruciatum conscientiae comparat flammae urenti: sic et Latine uridicimus eos qui animi anguntur: ut apud Terentium, *urq hominem*. Hinc iam caetera finguntur consequenter: nam hi qui uruntur maxime sitim in lingua sentiunt: sitis solet levare aquis; minimum aquae est quantum digito adhaerescit. Sensus est, divitem qui olim Lazarum contemserat nunc libenter illi supplicaturum, si aliquod vel minimum tantorum cruciatuum levamentum possit indispisci. Simile est quod adnotavimus ad Matth. 23: 39. Adde non dissimiles *διατυπώσεις* [*descriptions*] Matth. 7: 22 et 25: 37.

25. *Ἀπέλαβες*] *Ἀπολαμβάνειν* hic non est recipere; sed plene accipere, quo sensu *ἔχειν* [*habere*] etiam sumitur Matth. 6: 2, 5, 16, Luc. 6: 24.

Τὰ ἀγαθὰ σου, bona tua] Et hoc *ἐμφατικῶς* [*significanter admodum*]. Illa, inquit, bona quae tu vera, imo *πάντα bona duxisti*, quibus usus es non ut tibi creditis sub certa lege ac modo, sed ut plane propriis, in quibus denique fiduciam tuam posuisti. Simile est illud Euripidis:

Ἀνάσχον πάσχων· δοῶν γὰρ ἔχαιρες.

[*Perfer: gavisus dum faceres.*]

Νῦν δὲ ὁδε παρακαλεῖται; nunc autem hic consolatur]

Illud

Illud οὖν δὲ ostendit miram vicissitudinem. Plerumque sane ita evenit, ut quibus hic optime est iis in altera vita sit pessime.

Quam vellent nunquam sceptris fuisse superbis.

Contra, quos hic omne malorum genus exercuit, ibi sorte optima fruuntur: ita ut in hunc quoque sensum usurpari possit illud Heraclici: Ζῶμεν τὸν ἐκείνων θάνατον· τεθνήκαμεν δὲ τὸν ἐκείνων βίον [*Quae illorum mors est nostra vita est: quae vita illorum fuit, mors erat nostra*]. Pertinet huc illud Christi: Μακάριοι οἱ πενθοῦντες, ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται [*Beati qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur*]. Lactantius libro VI, *Hae sunt viae quae Deus humanae vitae assignavit, in quibus singulis et bona ostendit et mala, sed ordine praepostero atque converso. In una enim monstravit temporalia prius mala cum aeternis bonis, qui est ordo melior: in altera, temporalia prius bona cum aeternis malis, qui est ordo deterior; ut quicumque praesentia mala cum iustitia delegerit, maiora et certiora consequatur bona quam fuerunt illa quae sprevit: quisquis autem praesentia bona praeposuerit iustitiae in maiora et longiora incidat mala quam fuerunt illa quae fugit. Solatium dicitur hic, non plena retributio, quae redditus demum corporibus fiet, sed eiusdem certa expectatio, magnis interim gaudiis sustentata: id refrigerium vocant veteres Latini. Tertullianus regionem in qua est Abraham ait refrigerium praebere animabus iustorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat, tunc apparitura coelesti promissione: eandemque regionem nominat temporale animarum fidelium receptaculum, in quo delineetur futuri imago, ac candida quaedam utriusque iudicii prospiciatur. Sicut autem post Christi mortem piis animis multum boni accessisse et pie et recte creditur, ita utriusque sortis gradus, momenta, loca describere vereor ne curiosae nimis sit audaciae. Placet hic mihi illud Sophocleum:*

Ἄλλ' οὐ γὰρ ἂν τὰ θεῶα κρύπτοντος Θεοῦ

Μάθοις ἂν, οὐδ' εἰ πάντ' ἐπεξέλθοις σκοπῶν·

[*Divina nunquam discere est, si Dii velint*

Celare, non si cuncta scrutando eruas].

Quo alludere videtur illud Chrysostomi et post eam Isidori Pelusiotae: Ὅταν ἄπειρ ὁ Θεὸς ἡμᾶς οὐκ ᾔθελῃσιν εἰδέναι, ταῦτα βιαζώμεθα μανθάνειν, οὔτε εἰδόμεθα (πῶς γὰρ Θεοῦ μὴ βουλομένου;), καὶ τὸ κινδυνεύειν ἡμῶν ἐκ τοῦ ζητεῖν περὶ μόνον [Cum quae nescire nos voluit Deus, conamur discere, nec sciemus (quid enim vetante Deo?), nec periculo carebit examen]. Melius est, inquit Augustinus, sapienter et modeste tractans hoc argumentum, dubitare de occultis, quam litigare de incertis.

26. Χάσμα μέγα ἐξήριχται, *chaos magnum firmatum est*] *Chaos magnum* Latinius Interpretes, quem nolim hic reprehendi. Intellexit enim *vastum quoddam intervallum* hic significari, quo sensu et χάσμα et χάος Graeci usurpant. Sic *montis fissi hiatus χάος* in Graeco Zach. 14: 4. Frequentissimus autem vocis utriusque usus, ubi περὶ ᾧδον [de inferno] agitur. Euripides, ut alibi meminimus, dixit ἄβυσσα χάσματα [hiatus fundo carentes]. Seneca autem *chaos* dixit Medea, *Noctis aeternae chaos*; Thyeste, *Ad chaos inane*. Quam vocem hoc sensu Ovidius quoque, Silius et alii usurpant. Idem Silius ita describit:

In medio vastum late se tendit inane.

Seneca sic:

Hinc ampla vacuis spatia laxantur locis.

Aristoteles Acroamatum IV χάος apud Hesiodum locum interpretatur, nimirum non a χάεν [vacuum esse], ut alii, sed a χαίνειν [dehiscere], unde et χάσμα [hiatus], eam vocem derivans: quam Aristotelis interpretationem et Philo recitat περὶ ἀφθαρσίας κόσμου [de aeternitate mundi], et probat vetus Scriptor Christianus adversus Aristotelis dogmata, qui sub Iustini nomine legitur. Sicut igitur quod ante mundum hunc adspectabilem erat, *chaos* dixere, ita et quod nunc extra eundem mundum est. Ἐκτὸς τοῦ κόσμου κενὸν εἶναι ἄπειρον [extra mundum vacuum esse infinitum], multi Philosophorum sciscebant: atqui τὸ κενὸν etiam vocabant χώραν [regionem] et διάστημα [spatium]. Lucretius:

Locus ac spatium quod inane vocamus.

Ibycus: Πορεύεται δ' ἐν ἀλλοτρίῳ χάει [Volat in aliena voragine]. Sed et Hebraeum vñ apud Mosem in historia mundi conditi Aquila vertit κένωμα, Theodotio κενόν.

Ex

Ex qua voce Hebraea per metathesin non infrequentem videri potest derivatum חַיָּה [hiatus] quod hic habet Syrus, pro quo Arabs habet حَوْ [chaos] cui affinis est altera vox Arabica عَالَم quae et χάος et ἄδης verti solet. Tertullianus χάσμα profundum hoc loco vertit, et mox circumloquens vocat *immensam distantiam sublimitatis ac profunditatis*. Etiam Plutarchus libro De sera Numinis vindicta in descriptione inferorum ponit χάσμα μέγα καὶ κάτω διήκον [vastum et profundum hiatus]. Praeter haec vide locum Platonis de Ere Armenio.

Οἱ θέλοντες, qui volunt] Id est, καὶ θέλωσι [si velint]. Simile est illud Pythagorae de animabus, ἀγεσθαι τὰς μὲν καθαρὰς ἐπὶ τὸ ὕψισον, τὰς δὲ ἀκαθάρτους μῆτε ἐκείναις πελάζειν [puras in sublime ferri, impuras nec prope eas posse accedere].

27. Ἴνα πέμψῃς αὐτόν, ut mittas eum] Nempe ipsum corpori suo redditum, ne quis hic de animorum apparitionibus agi suspicetur. Verum hoc esse ostendit quod infra sequitur, εἰάν τις ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ [si quis ex mortuis resurrexerit].

28. Πέντε ἀδελφούς, quinque fratres] Mediocribus numerus ad implendam διατύπωσιν [descriptionem]. Sic et Esai. 19: 18.

Ὅπως διαμαρτύρηται αὐτοῖς, ut testetur illis] Ut testimonium ferat eorum quae hic geruntur.

Εἰς τὸν τόπον τοῦτον τῆς βασάνου, in hunc locum tormentorum] Quam locum εἰργυὸν [carcerem] apud Iosephum vocari vidimus. Plato eundem dixit δεσμωτήριον [carcerem]. Sic Diabolis Petrus αἰράς ζόφον [catenas tenebrarum], Iudas αἰῶνὰ αἶδια [aeterna vincula] adscribit.

29. Ἐχουσι Μωσέα, habent Mosem] Cuius diserta exstant verba praecipientia egenis popularibus succurri.

Καὶ τοὺς προφήτας, et Prophetas] Ut Esaiam, qui ieiunia sua iactantibus Iudaeis optimum ieiunium esse ait, esurientes pascere, extorribus praebere hospitium, nudum vestire, 58: 7.

Ἀκούσασθαι αὐτῶν, audiant illos] Illorum monitis pareant. Id enim est cum fructu audire.

30. Οὐχί, non] Id est, οὐκ ἀκούσουσιν αὐτῶν [non audient illos]. De se illorum ingenium noverat.

31. *Εἰ Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν οὐκ ἀκούουσιν, οὐδέ τίς ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι πισθήσονται, si Mosem et Prophetas non audiunt, neque si quis ex mortuis resurrexerit, credent*]. Atqui de Tyriis et Sidoniis dicitur poenitentiam eos acturos fuisse, si miracula vidissent quae facta erant a Christo in Galilaeae oppidis. Respondendum: primo dici haec omnia non ἀποδεικτικῶς [*demonstrative*], sed κατὰ τὸ πιθανόν [*probabiliter*]; deinde latum esse discrimen. Tyrii et Sidonii magna ac vetere ignorantia tenebantur. Veterem Noidarum traditionem vetustas, naturales notitias longa consuetudo obliteraverat. Tales solent miraculis excitari. At Iudaei, praeter ea quae humano generi erant communia, habebant Legem quam ipsi fatebantur a Deo traditam et multis atque insignibus miraculis confirmatam, quorum famam continua successione a Maioribus traditam acceperant: et tamen contra apertissima Legis verba vitam agebant. Non poterant ergo aut ignorantiam, aut etiam probabilem aliquam de Legis interpretatione auctoritatem, culpaе suae obtendere. Nihil illis obstabat nisi perversus animus, nolens ea ut vera aut certe ut necessaria amplecti, quae falsi arguere non poterant. In tali hominum multitudine, ut forte sint aliqui quos velut ex alto somno miracula excitent, ita pars longe maior insanabiliter aegrotat. Ostendit hoc res ipsa. Lazarum huic Lazaro cognominem (nec vero dissimile est huc Christum respexisse cum ista diceret) vitae reddidit Christus. An eo magis Pharisei monitis Christi obtemperarunt? Imo potius quam id facerent operam dederunt, ut et Christum et Lazarum trucidarent. Christus ipse a morte rediit: testes erant huius rei viri non pauci, vitae innocentis, nullo mentiendi praemio. Hoc quoque adeo illos ad resipiscentiam non permovit, ut omni vi famam eius rei extinctam cuperent. Bene Lactantius: *Qui avaritia et opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt, venditis aut dilargitis quae amant, tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse falsum quo desideriis suis renuntiare coguntur. Idem: Qui libidinum stimulis incitati (ut ait Poeta) in furias ignemque ruunt, utique incredibilia nos adferre dicunt, quia vulnerant aures eorum praecepta continentiae,*
quae

quae illos a voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adiudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentiae inflammati omne studium ad honores acquirendos contulerunt, nec si solem quidam ipsum gестemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinae quae illos iubet omni potentia et honore contempto, humiles vivere, atque ita humiles, ut et accipere iniuriam possint et referre nolint si acceperint. Ii sunt homines qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Salvianus: Totum durum est quicquid imperatur invitis. Pene omnis sermo divinus habet aemulos suos, quot genera praeceptorum sunt, tot adversariorum: si largitatem esse in hominibus iubet Dominus, avarus irascitur: si parcimoniam exigit, prodigus exsecratur: sermones sacros improbi hostes suos dicunt: horrent raptores quicquid de iustitia scribitur: horrent superbi quicquid de humilitate mandatur: aversantur ebriosi ubi sobrietas indicitur: detestantur impudici ubi castitas imperatur. Mox: Mavult quilibet improbus exsecrari Legem, quam emendare mentem; mavult praecepta odisse quam vitia. Deinde: Do tamen consilium omnibus quibus gravis et onerosa est Lex Dei, si accipere non recusant, quemadmodum placere eis possint quae Deus praecipit. Cuncti etenim qui oderunt mandatum sacrum causam odii in se ipsis habent: omne fastidium non in praeceptis Legis, sed in moribus suis. Lex quippe bona est, sed mores mali, ac per hoc mutant homines propositum et affectum suum: si enim mores suos probabiles esse fecerint, nihil eis quod Lex bona praecipit, displicebit: quando enim bonus quis esse coeperit, non potest non diligere Legem Dei, quia hoc intra se habet Lex Dei sancta, quod homines sancti in moribus.

CAPUT XVII.

1. Ἀνευδὲκτόν ἐστι, fieri non potest] Id est, non convenit, ut supra οὐκ ἐνδέχεται 13: 33. Non expedit, ut vi potentiae Divinae impediuntur homines adulterare doctrinam, scindere unitatem, et plura facere quae in pietatis cursu alios remorentur. Vide ad Matthaeum.

2. *Ἀποστείλει, ut illius esset*] Indicativus pro potentiali, ut et in eo quod sequitur *περίκειται* [imponeretur].

3. *Προσέχετε ἑαυτοῖς, attendite vobis*] Cavete ne cui occasionem detis pereundi, non iam dico factis, sed etiam negligentia officii, ne illis quidem a quibus laesi estis. Maximum hoc est ei a quo laesus sis adeo non irasci, ut etiam saluti eius consulas et quidem cum summa aequitate ac placiditate. Hoc qui recte praestare norit, neque alios ipse offendet, neque in officio suo circa alios a quibus non est iniuria provocatus, negligens erit.

Ἐὰν μετανοήσῃ, ἀφεῖς αὐτῷ, si poenitentiam egerit, dimitte illi] Non modo ut ultionem non expetas, quod facere ne quidem adversus contumacem debes, sed ut vere resipiscentem in veteris amicitiae ac familiaritatis ius admittas. Vide ad Matthaeum.

Αὐτῷ, illi] his gradibus qui apud Matthaeum exponuntur.

4. *Ἐπτάκις τῆς ἡμέρας, septies uno die*] Saepissima. Ita enim loquuntur Hebraei Ps. 119: 164.

Ἐπιστρέφῃ ἐπὶ σε, reverterit ad te] *Ἐπιστρέφειν ἐπὶ τινι* aut *πρὸς τινά*, Hebraice *וָשׁוּב* addito *וָ*, est ut aliquem tibi reconcilies operam dare, ut Deut. 4: 30, Luc. 1: 17, Act. 9: 35, 11: 21 et alibi.

5. *Πρόσθετε ἡμῖν πίστιν, adauge nobis fidem*] In his narrationibus quae velut per saturam sunt congestae, non videtur ulla requiri cohaerentia. Credibile est Apostolos, saepe ob *ὀλιγοπιστίαν* [incredulitatem] reprehensos, postulasse a Christo ut fiduciam in ipsis adaugeret, qua certe postulatione apertissime Divinam in ipso potentiam agnoscunt. Simul refellit hic locus eam sententiam in qua olim fuit Augustinus cum diceret, *Quod credimus nostrum est; quod autem bonum operamur illius est qui credentibus dat Spiritum Sanctum*, existimans nimirum ut ipse errorem suum postea est interpretatus, fidem non esse donum Dei, sed per fidem Dei dona impetrari. Recte igitur id correxit in hunc modum: *Utrumque* (et credere et operari) *ipsius est, quia ipse praeparat voluntatem, et utrumque nostrum, quia non fit nisi volentibus nobis*. At ne quis Graecos *αὐτεξουσίον* [liberum arbitrium] saepe praedicantes aliter putet sensisse, videat quae alibi ex Iustino aliisque in hanc rem adduximus,

6. Ὁς κόκκον σινάπης, sicut *granum sinapis*] Vide ad Matthaeum.

Τῇ συκαμίνῳ, *sycamino*] Non venit haec vox a ficu, ut quidam putant: sed est mere Syriaca *ῥῖπον*, Hebraeis *עֵץ*. Oportet moro admodum similem esse arborem, quando non Latinus tantum sed et Syrus et Arabs *morum* vertunt. Celsus de re medica lib. III cap. 18, *Cum Graeci morum sycaminum appellant*. Quin et Dioscorides coniungit *μορέαν* et *συκαμινέαν*. Quod autem de sycamino hic dicitur est proverbiale, quo significatur τὸ παρ' ἀνθρώπου ἀδύνατον [*id quod ab hominibus fieri non potest*]. Tale illud Claudiani:

Iam frugibus aptum

Aequor.

Per miracula autem, ut ita loquar, φυσικὰ [*naturalia*] significantur simul συμβολικῶς [*allegorice*] miracula ἠθικὰ [*moralia*], stupenda scilicet opera dilectionis, quorum uberem segetem proferre solet fiducia in Deum, ubi ad iustam sui mensuram pervenit. Ad haec autem opera Discipulos Christus invitat eo sermone qui istis verbis connectitur.

7. Τίς δὲ ἐξ ὑμῶν, *quis autem vestrum*] Hanc comparisonem Veterum multi, quos inter Cyprianus, et ad hunc locum Theophylactus, ad praestantissima etiam Christianorum facta extendunt, docentes ne in illis quidem esse quo nos efferamus, aut quod Deo imputemus. Veram enim lectionem apud Cyprianum esse arbitror in epistola ad lapsos, *Qui in Ecclesia semper gloriose et granditer operati sunt et opus suum Domino nunquam imputaverunt*, ut veteres editiones habent, non ut recentiores, quae negationem omittunt. Nam *imputare* in Latino sermone cum ad benefacta refertur, non est *acceptum* sed *expensum ferre*: ita *superbos et imputatores* dixit Seneca, qui magni aestimant sua beneficia, et alios eo nomine habere volunt sibi obligatos. *Facilius enim, ut Chrysostomus dixit, sine operibus humilis animus hominem ad salutem perducatur, quam cum operibus coniuncta superbia*. Multaque sunt quae prohibere nos debent ne Deum vocemus ad calculos. Primum enim cum ipse nos de nihilo ut essemus fecerit, quis dubitet quin quicquid

in nostra est potestate exigere a nobis possit, etiam nullo proposito praemio? Dixit Aristoteles, οὐκ εἶναι ἀδυναμίαν πρὸς τὰ αὐτοῦ ἀπλῶς [*simpliciter nos id quod nostrum est, iniuria afficere non posse*]: unde etiam negat inter dominum et servum ius proprie stricteque dictum locum habere. Et sane si servus totus esset domini, sicut nos Dei sumus, verum diceret. *Ne te iāctes si bene servisti, obsequitur sol: obtemperat luna.* Deinde vero cum ratio nobis data sit, idque habeamus eximium supra animantes caeteras, nonne tam naturale nobis censi debet secundum rationem vivere, quam bestiis secundum τὰς φύσεως ὁρμὰς [*naturae impulsus*]? At bestiis eo nomine nullum debetur praemium. Tertio in mentem venire debet neminem esse cui non multa peccata sint condonata, quod, ut supra diximus, vel unum satis est, ut humiles nos Deo substernat. Nemo tantum praestare potest quin plus pro indulgentiae beneficio debeat. Accedit quod etiam quae post emendationem remanent in nobis culpa vestigia quotidie opus habent Divina miseratione. Quartum est quod satori fructus omni iure debentur. Deus autem in nobis sevit omne vitae melioris studium, idque non communi quadam sed vere insolita atque inaudita benignitate, cum genus humanum iacens in vitiis, admirabili illa per Christum vocatione erigere dignatus est, quo praecipue respectu *vitam aeternam*, ut quae poenitentiam consequitur, *donum* et *gratiam* vocant Apostoli. Addendum quod nunc etiam Dei Spiritus nos excitat ut bene agere velimus, bene agentes adiuvat. Huc illud pertinet Cypriani toties ab Augustino repetitum, *In nullo gloriantur, quando nostrum nihil est: et illud affine, Dei est, Dei omne quod possumus.* Salvianus, *Totum ergo, inquit, quamvis peccator aliquis oblaturus est? imo nihil, si non cum fide: imo nihil, si non cum ambitu* (id est supplici devotione), *imo nihil, si non cum prece: imo nihil, si non hoc animo ut hoc ipsum inter praecipua Dei beneficia reputet, quod animum offerendi dedit.* Gregorius Nazianzenus: Ἐπειδὴν γὰρ εἰσὶ τινες τοσοῦτον μεγαλοφρονοῦντες ἐπὶ τοῖς κατορθώμασιν, ὥστε τὸ πᾶν ἐαυτοῖς διδόναι καὶ μηδὲν τῷ ποιήσαντι καὶ σοφίσαντι καὶ χορηγῶ τῶν καλῶν, διδάσκει τούτους ὁ λόγος ὅτι καὶ τὸ βούλεισθαι κα-

καλῶς δέχται τῆς παρὰ Θεοῦ βοηθείας [Quoniam etenim quidam sunt bonis suis operibus ita valde elati, ut omnia sibi ipsis, et nihil Creatori, Doctori, bonorumque Suppeditatori tribuant, hos docet Verbum Dei, quod ipsum velle bonum Divino indigeat auxilio]. Quintum est quod Deus αὐτάρκης [sibi sufficiens], ἀνευδεής [nullius indigus], non potest opera nostra beatior fieri, neque ad eum fructus nostrorum operum redundat, ut dici eo nomine debitor possit. Huc illud Iobi pertinet 35: 7, *Si iuste egeris, quid eo illi donabis, aut quid inde e manu tua accipiet?* et illud Pauli Rom. 11: 35, *Τίς πρόδωκεν αὐτῷ, καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ;* [Quis prior dedit illi, et retribuetur ei?] Quibus consonat illud Hieroclis: Ὅστις τιμᾷ τὸν Θεὸν ὡς προσδεόμενον, οὗτος λέληθεν οἰόμενος ἑαυτὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι κρείττονα [Qui Deum veneratur tanquam altero indigentem, vere opinatur, quanquam id se opinari non putat, se Deo esse meliorem]. Postremo, quod de perpeccionibus, idem de factis etiam praestantissimis verissime dici potest, οὐκ ἄξια εἶναι πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς [non esse digna, quae comparentur cum futura gloria in nobis revelanda], ut Apostolus loquitur Rom. 8: 18. Quem locum explicans Salvianus, indignum esse ad futurae gloriae comparisonem omne opus dicit humanum; merito sane, quae enim esse potest aequalitas inter momentaneum et aeternum, ut iam de illis infirmitatibus taceam quae humanis actionibus intercurrunt? Haec autem omnia sicut non tollunt piorum modestam παρρησίαν καὶ πεποίθησιν καὶ τὸ ἐν Θεῷ καύχημα [libertatem, fiduciam et in Deo gloriationem], ita directe adversantur imputatrici superbiae, neque patiuntur Deum nobis debitorem censi nisi ex misericordiae promissione. — Veruntamen an haec huius loci sint propria, salva rerum veritate ac luce, quae nullis disputationum nebulis obvolvitur debuerat, dubitare fas est. Me ne id putem movent multa. Primum quod hic Christus de servis agit qui accubaturi sunt postquam dominus coenaverit, alibi autem de servis quos ipse dominus, statim ut advenit, iubet accumbere, atque ipse illis comiter ministerium exhibet: supra 12: 37. Quae sicut in fabula nullum differunt, ita videntur et in ἐπιμνησίῳ [fabulae

ex-

explicatione] diversam requirere ἀνταπόδοσιν [redditionem]. Quia ipse Christus alibi videtur exprimere ἀνταπόδοσιν partem alteram, per figuram ex eadem hac comparatione desumptam, cum Apostolos dicit suae, hoc est, herili mensae accubituros, infra 22: 30. Alterum est, quod Christus negat istis, de quibus hic agitur servis gratiam habitum iri, quod ipsum alibi dixit de his qui benefacientibus benefaciunt et diligentes se vicissim diligunt, supra 6: 32, 33: aliud nos iubens sentire de iis qui inimicos diligunt, et nulla spe mutuae vicis beneficentiam ac misericordiam exercent, non ad hominum sed ad coelestis Patris exemplum, ibidem 34, 35, 36. Tertium est quod ποιῶν [facere], ut supra ad Luc. 10 annotavimus, ex recepto loquendi more intelligebatur de factis nude consideratis, quocunque tandem animo fiant. Quae inter se coniuncta impellunt ut credam non de quibusvis servis hic agi, sed de iis qui serviunt serviliter, non (ut Terentius loquitur) liberaliter. Quam interpretationem non destitutam bonis auctoribus sequentia explicabunt. Videat si cui integrum est Hermam libro III, cap. 5, scriptorem quod constat antiquum, et ut Apostolis minime aequandum, ita apud Irenaeum, Clementem atque alios magnae auctoritatis. Proponit ibi fabulam domini qui servo imperarat, ut palos circa vitem figeret, ille vero et fossam circumdederat, et herbas inutiles undique abstulerat. Itaque dominus plus quam promiserat praestans illum filio suo scribit cohaereditem. Quare videtur illis temporibus admodum trita fuisse haec comparatio, quae tamen in eo qui nunc exstat Hermae libro alioversum trahitur.

Ἀροτριῶντα ἢ ποιμαίνοντα, arantem aut pascentem] Participia more Hebraeo posita pro verbalibus. Idem enim est, quasi dixisset δοῦλον ἀρότην ἢ ποιμένα [servum aratorem aut pastorem]. Qui? magni facit ad arandum positus si arat, ad pascendum si pascit? Nec multum interest δοῦλον [servi] voce ministrum conductum intelligamus (ut saepe ea vox in his et Foederis Antiqui libris usurpatur) an vero eum qui in manu sit domini, dummodo talem servitutem non ex barbarorum hominum consuetudine, sed ex aequo et bono atque adeo ex Lege

Her

Iebraea aestimemus. Chrysippus recte dixit *mercenarium ministrum servum esse ad tempus: servum vero perpetuum quasi mercenarium cui pro pecunia victus detur.*

Εὐθέως παρελθὼν ἀνάπτεσαι, *statim transi, recumbe*] Cum patrefamilias accumbere filiorum est, non servorum, volent autem servi in servitute manere quam diu serviliter serviunt, mensae servos adhibere manumissionis erat species, ut videre est apud Ulpianum in Institutionibus.

8. Περιζωσάμενος, *praeinctus*] Qui mos ministrantium in regionibus in quibus demissiores vestes gerebantur. Supra 12: 37. Vide Ioh. 13: 4.

Μετὰ ταῦτα, *post haec*] Ut mos erat servorum aut etiam eorum quorum conducta erat opera.

9. Μὴ χάριν ἔχει, *numquid gratiam habet*] *Mercedis* vox stricte sumitur, ut significet *id quod secundum communem aestimationem operae respondet*: quo sensu dicere videtur Paulus τῷ ἐργαζομένῳ τὸν μισθὸν οὐ λογίζεσθαι κατὰ χάριν [*ei qui operatur merces non reputatur ex gratia*], Rom. 4: 4. Hoc sensu, ut alibi attigisse meminimus, distat *merces* a *gratia*, quod merces factum respicit praecipue, gratia ipsum animum. Itaque *merces* hoc modo dicta debetur, etiamsi servus aut homo conductus quod faciendum est non lubens fecerit. At *gratiam* provocant qui libenter faciunt, et qui vellent facere si id quod vellent efficere nequeant. Sed alibi vox *mercedis* laxiore significatu quamvis ἀνταπόδοσιν [*retributionem*] significat, etiam liberalem, quae non est facti pretium, sed mutua benigni affectus significatio, ut apud Matthaeum, saepe etiam iis in locis ubi Lucas τῆς κυριολογίας [*proprietatis vocum*] memor χάριν maluit dicere, ut videre est Matth. 5: 46, 6: 1, et Luc. 6: 32, 33, 34. Lucas igitur hoc loco χάριν suo more opponit μισθῷ.

Ὅτι ἐποίησε τὰ διαταχθέντα αὐτῷ, *quia fecit quae ei imperaverat*] Agit de iis rebus quae peculiari praescripto peraguntur, ut quod arator arat, quod pastor pascit, quae praetermitti sine flagitio non possunt. Haec qui facit *mercedem* habet, primo quod flagra non patitur, deinde quod dimensum accipit. *Gratia* autem nulla ei ob talem operam habetur. Hic status erat Indaeorum Legis externa opera mediocriter implentium animo non emundato.

Οἱ

Ὁὐ δὲ καὶ, non puto] Ex contrario intelligendum, aliter se rem habituram si servus ille non ἐν ὀφθαλμοδουλείᾳ [serviens ad oculum], sed ἐν ἀπλότῃ καρδίᾳ [cum animi simplicitate], ut Paulus loquitur Col. 3: 22, etiam extra peculiaria praescripta omnibus modis honori et commodis heri sese impenderit. Tales enim servi gratiam hanc solent reportare ut libertatem consequantur, imo et ut filiorum loco adoptentur. Quaerit Seneca, an medico possit ultra mercedem gratia deberi? Recte respondit posse, si non perfunctorie et ut caeteros sed ut amicum te curaverit, si ex animo malis tuis indoluerit. Idem docet et a servo beneficium accipi posse, et quod affectu amici fit desinere esse ministerium. Pertinet huc et Hebraeorum proverbium cuius Maimonides meminit Ducis dubitantium lib. III cap. 17, *Ei datur praemium qui quid iniussus facit*. Chrysostomus VIII Rom. veteres Hebraeos Christianis comparans: *Καὶ οἱ δὲ φόβῳ τιμωρίας πάντα ἐπραττον ἀγόμενοι, οἱ δὲ πνευματικοὶ ἐπιθυμίᾳ καὶ σὸς, καὶ τοῦτο δηλοῦσι τῷ καὶ ὑπερβαίνειν τὰ ἐπιτάγματα* [Isti autem formidine poenae ducti omnia fecere, spirituales vero amore et desiderio, et hoc ostendunt dum etiam faciunt plus, quam praeceptum est].

10. Τὰ διαταχθέντα ὑμῖν, quae praecepta sunt vobis] Τὰ διαταχθέντα hic stricte sumi debent, eo ferme modo quo ἐπὶ apud Hebraeos, qua de voce diximus supra ad caput 1. In hoc numero τῶν διαταγμάτων sunt primum ea quibus aliquid vetatur fieri: deinde et iubentium illa quae ad facta exteriora pertinent, quaeque certo loco, aut tempori, aut circumstantiae ita alligantur, ut sine manifesto Numinis contemptu omitti nequeant. In hac classe pono non ea tantum quae Lex communis in commune ad eum modo praecipit, sed et quae specialiter hominibus singulis indicuntur: ut, *Tu Abraham exi e Chaldaea: Tu Moses i ad Pharaonem: Tu Paule Evangelium annuntia*. Talibus praescriptis qui paret, mercedem hanc reportat quod poenam evadit. Exemplum poni potest in historia sequente. Purgati a scabie ex imperato ostendunt se Sacerdotibus; at gratias Christo actum non veniant, quod imperatum quidem similiter non erat, sed quod si fecissent, gratus animus, ut illius Samaritae,

ma-

maiora impetrasset beneficia. Locus est illustris 1 Cor. 9: 16—20, Ἐὰν γὰρ εὐαγγελίζωμαι οὐκ ἔστι μοι καύχημα (hic καύχημα vocat spem habendae sibi a Deo gratiae)· ἀνάγκη γάρ μοι ἐπίκειται (ἀνάγκην vocat obligationem ex διατάγματος, ex praescripto speciali de quo exsequendo vel omittendo nulla esse poterat deliberatio)· οὐαὶ δέ μοι ἐστὶν ἴαν μὴ εὐαγγελίζωμαι (quasi dicat, Non possem hoc impune praetermittere: ideoque nullam inde exspectandam habeo gratiam). Εἰ γὰρ ἔκων τοῦτο πράσσω, μισθὸν ἔχω (hic μισθὸν posuit latiore illo significato de quo supra diximus, Si, inquit, non facio tantum quod iubetur, sed facio sponte, sed facio alacriter, ἐκουσίως καὶ προθύμως, οὐκ ἀναγκαστῶς [voluntarie et sponte, non coacte], ut Petrus loquitur 1, 5: 2, in eo sita est spes magnae atque eximiae remunerationis)· εἰ δὲ ἄκων, οἰκονομίαν πενήγειναι (cuius scilicet ratio mihi reddenda est, et qua non obita merito plectar). Τίς οὖν μοί ἐστιν ὁ μισθός; (hic iterum μισθὸν vocat τὸ ἀντίδοτον [remunerationem] quod ex gratia venit non ex facti aestimatione)· ἵνα εὐαγγελιζόμενος ἀδάπανον θήσω τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ (Ut cum ius habeam alimenta poscendi, eo tamen iure non utar ad maiorem Dei honorem et profectum Ecclesiae), εἰς τὸ μὴ καταχρῆσθαι τῇ ἐξουσίᾳ μου ἐν τῷ εὐαγγελίῳ (hic καταχρῆσθαι, ut et eadem epist. 7: 31, videtur esse non male uti, sed quovis modo uti; quomodo et abuti usurpant Latini de rebus quae usu intereunt). Ἐλεύθερος γὰρ ὢν ἐκ πάντων (nemini hac in parte obligatus), πᾶσιν ἑμαυτὸν ἰδούλωσα, ἵνα τοὺς πλείονας κερδήσω [Si Euangelium annuntiavero, non est mihi gloria: necessitas enim mihi incumbit: vae enim mihi nisi annuntiavero. Quod si sponte facio, mercedem habeo: sin iussus, dispensatio mihi est credita. Unde ergo mihi est merces? Si Euangelium Christi gratis colloquem, ut non perutar potestate mea in Evangelio praedicando. Cum enim liber essem ab omnibus hominibus, omnium me feci servum, ut eo plures luorifaciam]. Quaeri hic solet an non Divinis praeceptis comprehensum fuerit id quod facit Paulus cum se suo cum incommodo omnibus aptavit, atque etiam suis manibus victum sibi parare maluit quam Corinthiis oneri esse. Sane si praecepta dicimus omne id quod Deo gra-

tum

tum est, atque etiam a Deo generaliter praeceptum (quomodo Christus vocem ἐντολῆς [mandati] usurpat Matth. 22: 36, simili ferme allusione qualem in voce ποιεῖν [facere] et nomine ἔργον [opus] alibi observavimus), dubitari non potest quin praeceptorum ambitus hoc quoque contineat. Processit enim ex intima dilectione tum Dei, tum proximi, qua nihil est quod Deo esse possit gratius, nihil quod magis a Deo postuletur. Sed haec praecepta non sunt (ut comparisonem a Christo institutam prosequamur) quasi dicat servo dominus: *Tu pasce, Tu ara*: sed quasi eos spe magnae gratiae ad testandum in se amorem invitet. Deus quanquam ex nostris factis nihil capit utilitatis, tamen quae eo modo, hoc est extra specialis praescripti necessitatem et cum determinatione nostrae sponti relictæ, sic ex vero atque indefesso amore praestantur, ea non ut serviles operas, sed ut amicorum beneficia accipit, et, ut potentes amici solent, non pro rei dignitate, sed pro affectus in se magnitudine, et hic et in meliore vita repensat. Chrysostomus ad productum iam Pauli locum: *Τὸ μὲν ἐστὶν ἐπίταγμα, τὸ δὲ τῆς ἐμῆς προαιρέσεως κατόρθωμα, ἃ μὲν γὰρ ὑπὲρ τὴν ἐντολὴν γίνεται, πολλὴν ἔχει τὸν μισθὸν κατὰ τοῦτο* [Hoc quidem praeceptum est: illud autem, cum bene atque ordine fiat, a libera tamen mea electione non à Legis necessitate descendit. Quod enim supra praeceptum fit, id eo ipso magnam mercedem habet]. Et mox illud ἀνάγκη μοι ἐπικείται dictum ait ὡς ὁ ὑπενδύνων ὄντος τοῖς ἐπιταχθεῖσι, καὶ πρὸς ἀντιδιαβολὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐν τῷ λαμβάνειν εἰρημένης [quia iussis obnoxius sit, et ad differentiam eius de qua supra dixit libertatis accipiendi]. Paris sensus apud eum dissertatio altero Sermone de Ieiunio. Haec sunt illa fidei miracula quae pro mensura crescentis spiritus crescere in nobis debent. Hinc oritur non servilis debiti flagitatio sed ingenua illa πεποιθήσις καὶ παρρησία [fiducia et loquendi libertas], quae Deum non ut Dominum tantum, sed et ut Patrem compellat, de amore eius in se provocando ac conservando sollicita, de retributione securæ. Clemens Strom. V, *Τῷ τελείῳ οὐκ ἐν συμβολαίοις πολιτευοῖς, οὐδ' ἐν ἀπαγορεύσει νόμον, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς ὡς Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη* [Perfecte autem pii iustitia non

non

non in civilibus contractibus, neque in Legis prohibitionibus; sed in singulari sanctitate atque in pietate erga Deum consistit]. Locus est huic aliquo modo comparandus apud Xenophontem, ubi Cyrus Hystaspae qui imperata omnia sedulo fecerat quaerenti cur sibi Chrysantas praeferretur, respondet: *Χρυσάντας οὐτοσί πρῶτον μὲν οὐ κλήσειν ἀνέμεινεν, ἀλλὰ πρὶν καλεῖσθαι παρῆν τῶν ἡμετέρων ἔνεκα· ἔπειτα δὲ οὐ τὸ κλεινόμενον μόνον, ἀλλὰ καὶ ὁ τι αὐτὸς γνοίῃ ἄμεινον εἶναι πεπραγμένον ἡμῖν, τοῦτο ἔπραττεν* [*Chrysantas hic primum quidem non expectabat dum vocaretur, verum invocatus ad nostra negotia aderat; deinde non hoc solum quod iussus erat, verum id quoque quod ex usu nobis esse sentiebat, exsequebatur*].

Ἀχρεῖοί ἐσμεν, inutiles sumus] Exponunt quidam *inutiles domino sumus* eo sensu quem paulo ante ex Iobi et Pauli verbis adstruxi. Sed notavimus ad Matth. 25: 30, vocem esse Hellenisticam, quam et hic Syrus ܐܬܝܢ reddidit. Significat autem *cessatorem*: quae tamen vox non absolute hic usurpatur, ut dicto Matthaei loco, sed comparatione facta ad servos, qui non peculiaris praescripta tantum exsequuntur, sed noctu dinque etiam cum periculo suo attendant herilibus negotiis. Plantus Stichus non dissimilem habet sententiam:

Qui manet ut moneatur semper servos homo officium suum,

Non voluntate id facere meminit, servos is habitu haud probus est.

Idque ipsum ad eam obedientiam quam Deo debemus soliti sunt aptare etiam Hebraei veteres, ut videre est apud Maimonidem de Regulis Poenitentiae capite ultimo.

Ὁ ὀφείλομεν ποιῆσαι, quod debuimus facere] Nempe mercenarii, ut parem operae mercedem consequantur, servi, et ut poenam effugiant et ut dimensum quod mercedis est loco percipiant. Nam inter ista aequalitas quaedam est, non ex condito tantum sed ex ipsa rerum natura: quippe et vicissim τῷ ἐργαζομένῳ ὁ μισθὸς οὐ λογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὀφείλημα [*ei qui operatur, merces non reputatur ex gratia, sed ex debito*]. Est enim ὀφείλημα id quod τὸ ἀντιπεπονθὸς [*repensum*] vocat Aristoteles. Est autem in Federe Sinaitico, si non ple-

num *ὀφείλημα*, aliqua tamen eius species. Nam perpetua et diligens factorum obedientia vitae longaevae ac felici aliquatenus respondet. At in nostro Federe nihil tale, in quo Deus respicit non quid nos accipere conveniat, sed quid summam suam bonitatem deceat dare.

11. *Διὰ μέσου Σαμαρείας καὶ Γαλιλαίας, per mediam Samariam et Galilaeam*] Per ipsa confinia Galilaeae et Samaritanae regionis, non recta per Samariam quod alioqui brevissimum iter est. Iosephus Originum XX, cap. 5, *Ἔθος ἦν τοῖς Γαλιλαίοις ἐν ταῖς ἑορταῖς εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν παραγενομένοις ὁδεύειν διὰ τῆς Σαμαρείων χώρας* [*Mos erat Galilaeis ob dies festos Hierosolyma petentibus iter facere per Samariam*]. Idem in vita sua: *Ἐγραψα δὲ καὶ τοῖς ἐν Σαμαρείᾳ φίλοις προνοήσασθαι τοῦ ἀσφαλῆ γενέσθαι τὴν πορείαν αὐτοῖς· ἤδη γὰρ ὑπὸ Ῥωμαίοις ἦν ἡ Σαμάρεια, καὶ πάντως ἔδει τοὺς ταχὺ βουλομένους ἀπελθεῖν δι' ἐκείνης πορεύεσθαι* [*Samariam quoque amicis scripsi, darent operam, ut Legati per eorum agrum tuto iter facerent: iam enim ea urbs Romanis erat subdita, et illac necessario fuit eundum properantibus et sequentibus viarum compendia*]: quomodo et Iohannes dixit 4: 4, *Ἔδει αὐτὸν διέρχεσθαι διὰ τῆς Σαμαρείας* [*Oporebat eum transire per Samariam*]. Adde quod supra est 9: 51, 52.

12. *Εἰσερχομένου αὐτοῦ, cum ingrederetur*] Praesens pro futuro, ut recte animadvertit Syrus, nam extra oppida se tenebant qui illa scabie erant polluti, Lev. 13: 46. Iosephus de Mose: *Τοὺς δὲ λεπροὺς εἰς τὸ παντελὲς ἐξήλασε τῆς πόλεως, μηδενὶ συνδιαιτουμένους καὶ νεκροῦ μηδὲν διαφέροντας* [*Leprosos vero in universum urbe expulsi, nemini cohabitabant, et a mortuo nihil differebant*].

Ἐξῆσαν πόρρωθεν, steterunt procul] Procul enim ab aliis abstinere iubebantur et proclamare *καὶ καὶ* [*immundum, immundum*] ut dicto Levitici loco videre est.

13. *Ἐπιστάτα, Praeceptor*] Id est, *רבי* ut alibi diximus.

14. *Ἐπιδείξατε ἑαυτοὺς τοῖς ἱερεῦσι, ostendite vos Sacerdotibus*] Quo dicto tacite pollicebatur sanitatem in itinere obventuram: neque enim ostendebantur Sacerdoti, nisi ut aut de morbo cognosceret, de quo hic satis constabat, aut ut restitutam valetudinem pronuntiaret. Est autem hic τοῖς ἱερεῦσι dictum pro *τινὶ τῶν ἱερέων* [*Sacerdotum sui-*

quidam]. Vide quae ad Matth. 8: 4. Simul notandum est quod non praetermisit Tertullianus, Christum hoc facto causam Iudaeorum adversus Samaritas in controversia templi probasse, non enim ad Garizitanos sed ad Hierosolymitanos Sacerdotes Samaritam simul cum Iudaeis relegat.

Ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτοὺς, dum irent] Id signum est ab omnibus conceptam recuperandae valetudinis fiduciam.

15. *Δοξάζων τὸν Θεὸν, collaudans Deum*] Nempe in Christo, ut sequentia ostendunt.

16. *Παρὰ τοὺς πόδας, ante pedes*] Quod iam purgato licebat. Credibile est hoc factum postquam Sacerdoti omnes se stiterant.

18. *Ὁὐκ ἐνέβηθας, non apparenti*] *Εὐρίσκουσθαι*, ut apud Hebraeos *קטן* est apparere. *Εὐρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἡ εἰς ζωὴν, αὐτὴ εἰς θάνατον* [apparet mandatum quod erat ad vitam, hoc mihi esse ad mortem], Rom. 7: 10. *Σχήματι ἐνέβηθεις ὡς ἄνθρωπος* [habitu apparens ut homo], Phil. 2: 8. Ita Prov. 10, *ἐν τῷ στόματι τοῦ σοφοῦ* [in labiis sapientis invenitur sapientia].

Ὁ ἀλλογενὴς οὗτος, hic alienigena] Respondet ἀλλογενὴς Hebraeo *חל*. Samaritas etiam Iosephus ἀλλοεθνεῖς [de gente aliena] vocat. Erant enim Samaritae magna pars ex Chataeis et aliis Assyriae populis, unde *חל* nunc quoque a Iudaeis dicuntur. Sed quidam Israelitici generis illi se immiscuerant: unde data occasio Samaritis, ut pro re nata (quemadmodum Iosephus narrat) cognatos se Iudaeorum modo profiterentur, modo negarent. Discimus autem ex Iosepho Iudaeorum multos, qui in Legem Sabati aut ciborum peccassent, ad Samaritas immigrasse, atque ab eo hominum genere habitatam urbem Sicimorum. Hinc est quod Sicimitas peiores Garizitanis qui erant Chataei, ut idem testatur Iosephus, facit Sirachides. Verba sunt Eccl. 50: 27, *Ἐν δυοῖν ἔθνεσι προσώχθισεν ἡ ψυχὴ μου, καὶ τὸ τρίτον οὐκ ἔστιν ἔθνος· οἱ κατοικοῦντες ἐν ὄρει Σαμαρείας, καὶ ἄνδρες οἱ κατοικοῦντες Φυλιστινίμ, καὶ λαὸς μοροῦς ὁ κατοικῶν ἐν Σικιμοῖς* [Duae gentes odit anima mea: tertia autem non est gens; qui habitant montem Samariae et incolae Philistiae et stultus populus qui habitat in Sicimis]. Mirum quo argumento Sici-

mitae illi pro Sidoniis se venditaverint, quod Iosephus refert.

24. *Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, Regnum Dei*] Cuius saepe et a Baptista et a Christo facta erat mentio. Regnum autem Dei hic ut et alibi significat *tempora Messiae regnantis*.

Μετὰ παρατηρήσεως, cum apparatu externo] Non negat Christus eius temporis esse quaedam indicia prodita, quod alibi diserte affirmat, sed negat illud regnum venturum *μετὰ πολλῆς φαντασίας [cum multa pompa], cum regio splendore, divitiis, triumpho*, qualia exspectabant Pharisei, et nunc quoque Iudaei exspectant.

21. *Οὐδὲ ἐροῦσιν, neque dicent*] *Non erit quod dicatur*. Ita interpretandum, ne pugnet cum eo quod sequitur commate 23.

Ἰδοὺ ὧδε καὶ ἰδοὺ ἐκεῖ, ecce hic et ecce illic] In illo monte aut in illo deserto, in Cyrene, in urbe Bitter, ut dicebant οἱ ψευδόχριστοι [*falsi Christi*].

Ἐντὸς ὑμῶν ἐστὶ, inter vos est] *Iam inter vos, id est; in ipso populo Iudaico, regnum illud incipit vires suas exserere, vobis non observantibus. Signum autem huius rei evidens sunt miracula, praesertim eiectio Daemonum*. Matth. 12: 28 Christus eosdem Phariseos hunc in modum alloquitur: *Εἰ δὲ ἐγὼ ἐν πνεύματι Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ* [*Si autem ego per Spiritum Dei eiicio Daemones, igitur pervenit in vos Regnum Dei*], ubi voce ὑμῶν similiter populi Iudaici universitas intelligitur. Illud *ἐντὸς ὑμῶν* recte vertitur *in medio vestri*. Confer Matth. 21: 43.

22. *Πρὸς τοὺς μαθητὰς, ad discipulos*] Omnibus suis sectatoribus, in ipsis totam Iudaeorum gentem compellans.

Μίαν τῶν ἡμερῶν τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, unum dierum Filii hominis] Quae infra sequuntur, ubi itidem mentio fit *τῆς ἡμέρας* aut *τῶν ἡμερῶν τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, faciunt ut hoc nomine intelligam id ipsum quod modo dixit *Regnum*: sed ita ut subintelligendam putem quod praecessit *ἐντὸς ὑμῶν [inter vos]*. Mansit in populo Iudaico *Regnum illud*, id est, *invitatio ad resipiscentiam* ad annos ferme quadraginta, sub cuius temporis finem nox atra calamitatum successit, de qua infra comm. 34. *Illo*

au-

ante tempore XL annorum florentissimum fuit Christi Regnum, et aurea velut aetas, Spiritus donis internis atque externis ubique apparentibus, fide pura, dilectione fervente.

Kal oûk ðpēste, et non videbitis] Cum Euangelii sermo e Iudaea auferetur, quod certum erit signum imminentis excidii.

23. *Ἰδοὺ ὧδε ἡ ἰδοὺ ἐκεῖ, ecce hic et ecce illic]* Post illa tempora multi surrecturi erunt *ψευδόχριστοι* [*falsi Christi*], ut apud Matthaeum videre est.

24. *Ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν]* Subaudi *χωρὰς*, ut sit *ἐκ τῆς χωρὰς εἰς τὰς χωρὰς*, *ex una regione*, puta Iudaea, *in omnes regiones quae sub coelo sunt*. Vide quae dixi ad Matthaeum 24: 31.

Ἐν τῇ ἡμέρᾳ αὐτοῦ, in die sua] *Ἐν τῇ παρουσίᾳ* [*in adventu*], ut Matthaeus explicat. *Illo*, inquit, *temporis spatio celerrime per omnem mundum audietur Euangelium et magnos profectus faciet*.

25. *Πρῶτον δὲ δεῖ, prius autem oportet]* Antequam illa aetas Regni adveniat, cuius initium fuit missio illa Spiritus Sancti die Pentecostes. Huius Spiritus mittendi ius consequi Christus debuerat per mortem, ut alibi dictum est.

26. *Οὕτως ἔσται καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ita erit et diebus Filii hominis]* Tam conspicuam Divinae bonitatis testationem merito sequetur reiectio contumacium, et aevera adversus eos iudicia, etiam quae conspici possint, quale fuit excidium Hierosolymitanum. Pertinebat enim et hoc ad tuendam Regni istius maiestatem.

27. *Ἄπαντες, omnes]* Omnes eos qui resipiscentiae monita contemserint.

29. *Ἐβρεξε πῦρ καὶ θεῖον, pluit ignem et sulfur]* Puto et *πῦρ* et *θεῖον* in nominativo poni. Sicut apud Latinos legimus, *pluerunt lapides*: et in Apocalypsi *ἵνα μὴ βρέξῃ ὕετος* [*ne pluat pluvia*], 11: 16. Ita ut Syrus sensum potius quam verba expresserit. Est autem huius historiae memoria etiam apud prophanos Scriptores conservata, Strabonem, Solinum, Tacitum. Potest autem *sulfuris* nomine ipsum *fulmen* intelligi. Nam et Graeci interdum ita loquuntur, quia *fulmen* odorem ac vim habet sulfu-

ream: quoniam ipsa vox θείου, si originem spectemus, ad fulmen primitus pertinuisse videri potest. Vide Philonis locum quem iam iam adducemus.

Ἀπαντας, omnes] Τοὺς ἀμετανοήτους [non resipiscentes] scilicet. Idem his exemplis Christus significat, quod ita extulit Petrus cum eadem exempla memorasset: Οἶδε Κύριος εὐσεβεῖς ἐκ πειρασμοῦ ὑψέσθαι, ἀδίκους δὲ εἰς ἡμέραν κρίσεως κολαζομένους τηρεῖν [Novit Dominus pios de tentatione eripere, iniquos vero in diem iudicii reservare cruciandos]. Quo fine etiam Philo libro de Mosis vita utramque hanc historiam adduxit. Et de Sodomis quidem ita loquitur: Ἐν δὲ τούτῳ συνέβαινε τοὺς τε ἀσεβεῖς ταῖς εἰρημέναις τιμωρίαις κολάζεσθαι, καὶ τοὺς καλοκαγαθίας διεντηγχότας εὖ πάσχειν ἀρετῆς ἐπαξίων ἄθλων τυγχάνοντας ἐν μὲν γὰρ τῇ φορᾷ τοῦ κεραυνίου πυρὸς οἰκήτορσιν αὐτοῖς ὅλης χώρας ἐμπιπραμένης, εἰς μόνος ἀνὴρ μέτοικος ἐπιφορσύνῃ θαίᾳ σώζεται, διότι τῶν ἐγχωριῶν παρανομημάτων οὐδὲν ἠσπάσατο [Interea poenas luentibus impiis, virtuti sua praemia non deerant. In totius regionis conflagratione ardentis una cum incolis, unicus inquilinus servatus est Divina providentia, quod abhorreret ab indigenarum iniquitatibus].

30. Ἡ ἡμέρα ὃ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται, quae die Filius hominis manifestabitur] Nimirum ad exercenda sua iudicia in contemtores Regni sui. Sic Paulus dixit, ἀποκαλύπτεται ὀργὴ Θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ [revelabitur ira Dei de coelo]. Obsidium autem Hierosolymorum et quae mala ex eo sunt secuta, praecipue hic intelligi sequentia ostendunt, quae ad universale iudicium non satis recte referas. Ioel quoque hoc severitatis Divinae tempus vocat ἡμέραν Κυρίου μεγάλην καὶ ἐμφανή [diem Domini magnam et manifestam], explicante Petro Act. 2: 20, ubi et haec sententia legitur ad loci praesentis explicationem faciens, πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα Κυρίου σωθήσεται [quicumque invocaverit nomen Domini servabitur]. Interim memoria tenere debemus omnia illa localia iudicia imagines et pignora esse iudicii universalis.

31. Ὁ ὃς ἔσται ἐπὶ τοῦ δώματος, qui fuerit in tecto] Proverbialis haec locutio certissimum exitium significat, et quod praecisa omni mora celerrime sit effugiendum, non solo discessu corporis, sed et locorum diversitate: nam
utrum-

utrumque hic coniungi debere ostendunt sequentia; et alioqui mos est Orientalium τὰ σύμβολα [*signa*] coniungere τοῖς δια συμβόλων [*rebus signatis*].

32. *Μνημονεύετε τῆς γυναίκος Λοθι, memores estote uxoris Lothi*] Sensus est, omni modo fugienda malorum contagia, nullo commodorum temporalium respectu: quod, ut supra ad caput 9 diximus, Paulus ita enuntiat, oportere τὰ ὀπίσω ἐπιλανθάνεσθαι, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν ἐπεκτείνεισθαι [*eorum quas retro sunt oblivisci, et ad ea quas ante sunt eniti*]. Philo autem eandem hanc de Lothi uxore historiam explicans: Non debere nos περιβλέπεσθαι τὰ ὀπίσω καὶ τὰ νῦν, κωφὴν δόξαν καὶ ὅσα ταύτῃ συνέγνη, sed τὰ πρόσσω διορᾶν [*quas retro et a tergo sunt respicere, surdam gloriam et id genus reliqua, sed quas ante nos sunt, prospicere*], nimirum τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ καὶ τὰς ἀρετὰς ἔργα [*virtutes et opera ad virtutis normam conformata*]. Idem alibi ad hanc rem apposite: Καὶ τί θαυμάζομεν εἰ τὸν ἐπηγμένον κράτει πάνθους ἀλόγου προτρέπει μὴ ἐνδιδόναι, μηδὲ τῇ ῥύμῃ τῆς ἐκείνου φορᾶς κατασυρῆναι, βιάσασθαι δὲ ἀντισχόντα· καὶ εἰ μὴ δύναιτο ἀποδράναι; Δευτέρα γὰρ ἔφοδος εἰς σωτηρίαν τοῖς ἀμύνεσθαι μὴ δυναμένοις δρασμός ἐστιν [*Quid vero miramur si eum qui vi affectuum, non ratione agitur, monet ne se eis dedat, neque se eorum impetu quasi torrente abripi patiat, imo vero ut resistat, vimque opponat vi: quod ei id non potest, fugiat? Fuga enim iis, qui resistere non valent, ad salutem alter est aditus*]. Rursum alibi huic foeminae similes ait, τοὺς ὑπὸ παλιρροίας εἰς τὸ ὑμπαλιν ἀναχωρήσαντας [*qui ob inconstantiam retrocesserunt*].

33. Ὅς ἐὰν ζητήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, quicunque quaesierit animam suam salvam facere] Nimirum detrecando Christianismi professionem quo impiorum vitetur offensa, quod multos fecisse ex Pauli et Iohannis epistolis, tum vero et ex Divina Apocalypsi apparet. Τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, id est, semetipsum, quod ostendit verbum ζωογονήσει, qua voce Graeci Interpretes utuntur pro σῶζειν, Exod. 1: 17, 18, 22. Vide quae ad Matth. 10: 39.

Ἀπολέσει αὐτήν, perdet illam] Communi impiorum exitio involutus, quod omnibus illis accidit qui cum Christianis in montana aut Pellam versus fugere noluerunt.

Ea autem res simul figuram gessit iudicii post hanc vitam tum singularis, tum universalis.

34. Ταύτῃ τῇ νυκτὶ, *in illa nocte*] Sicut modo ἡμέραν [*diem*] dixit omne illud tempus quo Regnum Christi maxime conspicuum fuit, ita nunc noctis nomine appellat eius temporis ultimam clausulam gravissimis calamitatibus plenam. Solent autem Hebraei noctis et tenebrarum nomine magnas aerumnas denotare.

Ὁ εἰς παραληφθήσεται, *unus assumetur*] *E periculo educetur* velut apprehensa manu, ut ad Matthaeum exposuimus.

Καὶ ὁ ἑτερος ἀφεθήσεται, *et alter relinquetur*] *Relinquetur communi exitio*. Evangelii sermo vim habet palam discernendi eos qui antea permixti erant, etiam coniuges. Vide supra 12: 51, 52.

35. Καὶ ἡ ἑτέρα ἀφεθήσεται, *et altera relinquetur*] Quod hic in quibusdam codicibus legitur de repertis in agro, ex Matthaeo esse adiectum non dubitabit qui animadverterit a Graecis Scriptoribus discrimen hoc loco Matthaei et Lucae diserte annotari.

37. Ποῦ Κύριε, *ubi Domine*] *Ubi fiet*, inquam, *ista hominum discretio?*

Ὅπου τὸ σῶμα ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί, *ubi corpus illic congregabuntur aquilae*] Σῶμα dixit quod πτώμα [*cadaver*] Matthaeus, nec mirum: nam et de Homero Porphyrius observat, ὅτι τῶν ζώντων αἱ δέμας προσαγορεύει· τὸ δὲ ἀποβιβληκὸς τὴν ψυχὴν οὐδὲν ἀλλὰ ἢ σῶμα καλεῖ [*quod viventium semper corpus démas vocet, mortuum vero corpus nihil aliud quam σῶμα*], ut in illis versibus:

Σῶμα δὲ οἰκαδ' ἐμὸν δόμεναι πάλιν.

[*Ferre meum rursus corpus domum.*]

Et:

Σώματ' ἀκηδέα κεῖται ἐνὶ μεγάροις Ὀδυσῆος.

[*Corpora Vlyssaeas sparsim sunt strata per aedes.*]

Item:

Σῶμα γὰρ ἐν Κίρκης μεγάρῳ καταλείπομεν ἡμεῖς.

[*Linquimus at socii corpus nos Circis in aede.*]

Rationem hanc adfert Porphyrius: Τὸ γὰρ αὐτὸ ζῶντος μὲν τοῦ ἀνθρώπου δεσμός ἦν τῆς ψυχῆς· τελευτήσαντος δὲ ὥσπερ εἶ σῶμα καταλείπεται [*Idem enim, et vivente homi-*

ne,

ne, animas erat vinculum; et moriente eo veluti sepulcrum relinquitur]. Hoc autem proverbio Christus ad interrogationem respondet, significans illam discretionem hominum futuram quidem in Iudaea, sed non ibi tantam, verum ubivis locorum et gentium. Tam late enim patere debebat ista discretio, quam late proferendum erat Christi Regnum. Non igitur hic erit Christi Regnum, ibi non erit, pro diversitate locorum, ut Pharisei putarunt, sed ubique et erit, et non erit pro animorum discrimine.

CAPUT XVIII.

1. Πρὸς τὸ θεῷ] *Bo pertinentem quod semper preces faciendae sunt.*

Ἐκκακεῖν, *deficere*] Ita Paulus, Eph. 3: 13, μὴ ἐκκακεῖν ἐν ταῖς θλίψεσι [non deficere in calamitatibus], 2 Thess. 3: 13, μὴ ἐκκακῆσθε καλοποιούντες [nolite deficere benefacientes], Gal. 6: 9, τὸ δὲ καλὸν ποιοῦντες μὴ ἐκκακῶμεν [bonum facientes non deficiamus]. Sensus est, non esse fatiscendum in precibus, sed orandum, ut Paulus monet 1 Thess. 5: 17, ἀδιαλείπτως, *indesinenter*. Sic et Proclus ad Timaeum: Χρὴ ἀδιαλείπτως εὐχεσθαι τῆς περὶ τὸ Θεῶν θρησκείας [Ad Dei cultum pertinet perpetuo orare], in quem sensum et veteri utitur versu:

Ἀθύνοντι βροτῶ κραιπνοὶ Μάναρες τελέθουσι.

[*Adiuvant tardanti veloci Numina cursu.*]

2. Τὸν Θεὸν μὴ φοβούμενος, qui Deum non timebat] Cuius generis haec sit comparatio diximus ad locum similem in cap. 16.

Ἀνθρώπον μὴ ἐντρέπομενος, *hominem non reverebatur*] Nec hominis cuiusquam reverentia ducebatur: nam de Deo praecessit. Plane ut Cyclops Homericus:

Οὐδ' ἂν ἐγὼ Διὸς ἔχθος ἀλευόμενος πεφιδόμην

Οὔτε σεῦ, οὔθ' ἱτάρων, εἰ μὴ θυμὸς με κελύει.

[*Non odium devoto Iovis, nec caetera parcam;*

Vel tibi vel sociis, si non mutavero mentem.]

3. Χήρα, *vidua*] Deserta, contemta, et quam crudelia ille flocci non faciebat.

Ἦρχετο] *Ventitabat*. Nam Graeci frequentativa non habent.

Ἐκ-

Ἐκδίκησόν με ἀπὸ τοῦ ἀντιδίκου μου, *vindica me de adversario meo*] Ἐκδικεῖν, aut ut infra et Act. 7: 24, ποιῶν ἐκδίκησιν, sicut Latinum *vindicare*, alias est *ultionem sumere*, alias *quovis modo arcere iniuriam*: qui sensus huic loco convenit. Cicero vindicationem definit *per quam vim aut contumeliam defendendo aut ulciscendo propulsamus*.

4. Ἐπὶ χρόνον, *per tempus*] Locutio Lucae familiaris, quae per se neque magnum neque parvum sed aliquod tempus significat. Act. 15: 33, ποιήσαντες δὲ χρόνον [*morantes*], et 19: 22, ἐπέσχε χρόνον ἐς τὴν Ἀσίαν [*remansit ad tempus in Asia*]: idque sensus loci magis mihi videtur postulare, ut intelligamus non nimium diu potuisse ab eo indice perferri quotidianas interpellationes.

5. Εἰς τέλος] Noli accedere vertentibus *tandem*. Est enim, ut vir doctissimus productis locis aliquot demonstravit, Hellenistica locutio ex Hebraeo עַד quod significat *perpetuo*, ut Ps. 9: 19, 13: 1, 49: 20 et 79: 5, 103: 9, in quibus locis etiam LXX habent εἰς τέλος. Adde Pauli locum 1 ad Thess. 2: 16, ἔφθασε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργὴ εἰς τέλος [*pervenit ira super illos perpetuo*]. Nec aliter accipiendum illud Iohannis, εἰς τέλος ἡγάπησεν αὐτοὺς [*ad finem usque dilexit illos*]. Bene ergo vertit Syrus *omni tempore*, quem et Arabs sequitur.

Ἐπιωπιάζῃ με] Non dubito quin sit Latinismus, quales multi apud Lucam; nam ἐπιωπιάζειν ad verbum est *obtundere*, at *obtundere* Latinis est *ad fastidium aliquid repetere*. Terentius, *Obtundis, tametsi intelligo*. Cicero, *Si meministis, obtundam*. Bene ergo sensum Syrus expressit, *Molesta sit mihi*, et Arabs, *Vexet me*. Ius, inquit, illi reddam ne nunquam desinat mihi molesta esse assiduis flagitationibus.

7. Τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, *electorum suorum*] Omnia verba ἔμφασιν [*vim magnam*] habent. Deus ille iustus, ille misericors, an non arcebit iniuriam, non ab iis quos contemnit, sed quos diligit, non ab iis qui molestiam ipsi exhibent, sed quorum preces magni aestimat? De voce ἐκλεκτῶν satis alibi.

Καὶ μακροθυμεῖ ἐν' αὐτοῖς] Ita habet vetustissimus ille in Anglia manuscriptus, ita legit Chrysostomus, ita Latini.

tinus Interpres; ita Syrus et Arabs: quare hanc lectionem retinendam puto, eoque magis quia qui aliter habent codices, non habent eodem modo; alii καὶ omittunt, alii eius loco καὶ [certe] reponunt, ut appareat varie interpolatum locum ab iis qui loquendi istud genus non satis capiebant. Quidam putarunt μακροθυμεῖν ἐπὶ τινι hic esse *miseriordia alicuius moveri*: quem sensum si non directè, certe ex consequentia habet ea vox, ubi de exigendis debitis aut re simili agitur, ut Matth. 18: 26, 29, idque ipsum hic secutus est Arabs; vertit enim **عَلَا عِثْلًا** id est, *ἐλθέσει αὐτὸν [miserebitur eius]*, repetita scilicet tacite negativa interrogatione. Sed non potest vox μακροθυμεῖν ita hic accipi, ubi de arcendis ab aliquo iniuriis agitur. Est enim in ista voce dilationis significatio, quae ut debitori prodest, ita gravis est ei qui vim patitur. Quare praeferenda est Syri et Latini interpretatio qui negationem non repetunt. Syrus habet **מְנַחֵם רַחוּם אֶתְּכֶם**, id est, *protrahet spiritum suum erga illos? Latinus, et patientiam habebit in illis? id est, in eorum causa lentus erit? Dubitationem omnem eximit Sirachides, qui in re eadem idem loquendi genus usurpat, hand dubie ex vetere proverbio ad quod allusit Christus: Προσευχή ταπεινοῦ νεφέλας διήλθε, καὶ ἔως συνεγγίστη οὐ μὴ παρακληθῇ, καὶ οὐ μὴ ἀποσῇ ἕως ἂν ἐπισκέψῃται ὁ ὕψιστος, κρίνει δικαίως καὶ ποιήσει κρίσιν. Καὶ ὁ Κύριος οὐ μὴ βραδύνη, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσῃ ἐπ' αὐτοῖς ὁ κραταιός [Oratio humilis nubes penetrat, et donec propinquet non consolabitur, et non discedet donec Altissimus adspiciat, iudicet iuste et faciat iudicium. Dominus autem non lentus erit, neque fortissimus habebit in illis patientiam]. Idem hic dicitur, sed praesentis temporis verbum positum est pro futuro. Decla- rant idem quae sequuntur verba, ποιήσει ἐκδίκησιν αὐτῶν ἐν τάχει [cito faciet vindictam illorum], cito eos libera- bit, quod opponitur τῷ μακροθυμεῖν. Neque discedere ab hac perspicua admodum interpretatione nos cogit, quod Deus interdum ad tempus amicos suos patitur improborum iniuriis vexari; nam illud ipsum tempus, quamvis longum interdum ferentibus videatur, re vera exiguum est, imo momentaneum, unde τὸ παρὰ τὴν ἐξέτασιν [momen- taneam afflictionem], dixit Paulus 2 Cor. 4: 17. Adde quod*

quod ipsa illa dilatio causas habet ipsis ferentibus salutare, quanquam saepe non conspicuas. Multum autem valet ad excitandam precum assiduitatem, si confidamus non tantum liberandos nos, sed et cito liberandos, etiamsi aliquantulum liberatio differatur. Ita Abac. 2: 3, *'Si moram fecerit, expecta eum: quia veniendo veniet et non tardabit.* Ipse Christus in Apocalypsi, *καὶ ἔρχομαι ταχὺ* [etiam venio cito] 22: 20.

8. *Ἐλθὼν, veniens*] Cum veniet Filius hominis ad suos liberandos, quod non tantum faciet tempore iudicii universalis, sed etiam in hoc saeculo saepissime facit. Ita *venire* sumitur, dicto Abacuci loco.

Ἄρα εὐρήσει πίσιν ἐπὶ τῆς γῆς, putas inveniet fidem in terra] Sic et apud Abacucum constans illa exspectatio liberationis tribuitur fidei: sequitur enim, *Iustus sua fide vivet*: et in Apocalypsi recte iunguntur *ὑπομονὴ καὶ πίστις τῶν ἁγίων* [patientia et fides Sanctorum] 13: 10. Haec fides est quae preces commendat: *αἰτέτω δὲ ἐν πίστει* [petat autem cum fide] inquit Iacobus, 1: 6. Conqueritur Christus multos non perseverare in patienti fiducia, ac proinde in precibus usque dum tempus liberationis, quod non longe abest, adventet. Huc et illud pertinet, quod alibi dicit, *Ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται* [Qui perseverans erit ad finem, hic salvus erit]. *Fides et nativitas salutaris*, teste Cypriano, *non accepta sed custodita vivificat*. Hoc opus, hic labor est. Non deerunt etiam post Christum corruptissima saecula, qualia olim saeculum diluvii, saeculum Tharae, saeculum Amrami, saeculum Antiochi. Vide inter alia 2 Tim. 4: 3, 4.

9. *Πρὸς τινας, ad quosdam*] Prudenter Lucas monitis de constante fiducia annectit monitum de submissa animi modestia, quae cum in omni vita usum habet, tum praecipue in precibus. Dixit autem haec Christus, cum quosdam, Pharisaicae videlicet sectae, praesentes conspicaretur, quorum ferocem animum introspectabat.

Τοὺς πεποιθότας ἐφ' ἑαυτοῖς, qui sibi confidebant] *πιστῶντες ἑαυτοῖς*. Simile loquendi genus 2 Cor. 1: 9, *ἵνα μὴ πεποιθότες ᾖμεν ἐφ' ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ ἐπιζῶντι τοὺς νεκροὺς* [ut non simus fidentes nobis, sed Deo qui suscitavit mortuos], quanquam in sensu alio: nam ibi

de

de fiducia ea agitur quae in causis naturalibus collocari solet, hic de ea fiducia quam multi plus aequo sibi placentes in virtutibus saepe falso creditis ponunt, eaque re impediuntur ne demisso animo ad Divinam misericordiam confugiant.

Ὅτι εἰσὶ δίκαιοι] Id est, quasi iusti essent, aut eo quod iusti sint, sua scilicet existimatione: utramque enim interpretationem verba recipiunt et sensus in idem recidit. Chilo interrogatus quid esset difficillimum, respondit semet nosse: πολλὰ γὰρ ὑπὸ φιλαυτίας ἕκαστον ἑαυτοῦ προστιθέναι [multa enim ob nimium sui amorem unumquemque sibi attribuere]. Fieri non potest, quin sui amore corruptus animus et bona sua supra verum aestimet et mala vero minora arbitretur; et contra quae in aliis sunt mala vero maiora, quae bona infra verum. Nam ut humore aliquo suffusus oculus omnia videt non ut sunt, sed pro humoris illius qualitate, ita qui se amat sibi fingit somnia; resque omnes non ex vero sed ex sua cupiditate indicat. Quare cum medium ἐν στιγμή [in puncto] tenere difficile sit, sicut ii quorum calcei dextrorsum vergunt, eos solent multum premendo sinistrorsum reflectere, ita et nos aequum est conniti in eam partem a qua sponte nostra alieniores sumus: nam in hanc partem non tutius tantum sed et laudabiliter erratur. Bene Chrysostomus: Εἰ βούλει μεγάλα σου ποιῆσαι τὰ κατορθώματα, μὴ νόμιζε αὐτὰ εἶναι μεγάλα, ἀλλὰ χάριτι ὁμολόγηε σώζεσθαι, ἵνα ὀφειλέτην ἑαυτοῦ τὸν Θεὸν καταστήσης, οὐχὶ τῶν κατορθωμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ταύτης τῆς εὐγνωμοσύνης [Si quando bona tua opera vis extollere, ne quasso magna ea esse opinare; sed te gratia salvari fateri: quo debitorem tibi Deum reddas, non eius tantum; si quid facis boni, verum huius quoque modestiae]. Macarius: Καίπερ ὦν ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ παρ' ἑαυτοῦ ἀποδεδοκιμασμένος ἔσω, καὶ ὦν πιστὸς ὡς ἀνάξιον ἑαυτὸν ἡγείσθω· τοιαῦται γὰρ ψυχὰι εὐαρεστοῦσι Θεῷ [Etiam qui electus Dei est, improbet ipse se, et pro reprobo putet, et fidelis qui est, indignum tamen se existimet: huiusmodi enim animae Deo acceptae sunt].

Καὶ ἐξουθενοῦντας τοὺς ἄλλους, et aspernabantur caeteros] Consequens enim est ut aliena deprimat qui sua miratur. Diximus de hac re ad Matth. 7.

10. *Εἰς τὸ ἱερόν, in templum*] Quod is locus ad preces fundendas acceptissimus Deo crederetur. 1 Reg. 8: 38, Matth. 21: 13.

11. *Σταθεὶς πρὸς αὐτὸν, stans secum*] Non puto hic significari seorsim illum a publicano, quasi impuro, constetisse. Nam mos id ferebat ut publicani in atrio Gentilium, Pharisei in atrio Israelitarum starent, nec quicquam in eo erat insolitum aut Pharisaeo imputandum. Stetisse ergo secum dicitur, ut intelligamus eo qui sequitur sermone intima eius sensa explicari, ut qui habitus sit nemine conscio. Vide Marc. 9: 10, 33, 10: 26, 14: 4, 16: 3. Adde 1 Cor. 11: 13, ubi *ἐν ὑμῖν* idem est quod illis in locis *πρὸς αὐτοὺς* [*apud semetipsos*].

Προσέηκετο, orabat] Atqui is qui sequitur sermo eorum est genere quos Hebraei *שִׁירָה* [*laudationes*], Graeci *δοξολογίας* vocant. Sciendum igitur *προσευχῶν* nomine generalius accepto comprehendendi *omne id quo Deum compellamus*.

Εὐχαριστῶ σοι, gratias ago tibi] Pharisei non excludebant Divinam opem, ut ex Iosepho apertissimum est, et nos alibi meminimus. Sed etiam qui nomen hoc usurpant ingrati saepe sunt, cum aut primas sibi in honestis actionibus, Deo secundas tribuant, aut ita agnoscant beneficia communia, ut ad eam peculiarem misericordiam qua peccata ipsorum indigent supplices non confugiant. Bene Chrysostomus adversus Iudaeos II, *Ὡςπερ τοῖς δικαίοις ἔθος μετὰ τὰ δικαιώματα μετρίᾳειν, οὕτω τοῖς πονηροῖς μετὰ τὰ ἁμαρτήματα ἐπαίρεσθαι* [*Ut pii quum omnia ex officio egerint, modeste tamen de se et sentire solent et loqui: ita improbis, cum peccarint familiare est, ultro etiam sese efferre*]. Paulus in Epistola ad Augustinum de hoc Pharisaeo: *Non orans ut exaudiretur, sed exigens quasi debitum meriti, pro operibus bonis quidem, sed ingratum Deo, quia quod iustitia aedificaverat, superbia destruebat.*

Ὡςπερ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων, sicut caeteri hominum] Bis peccat, primum quod in magna laude ponit non esse in sceleratissimorum numero, deinde quod de hominibus caeteris, quorum maximam partem non novit, tam proterve iudicat.

Or.

Οὗτος ὁ τελώνης, *hic publicanus*] Quem, si quid in ipso fuisset dilectionis, credere debuit resipiscendi proposito ad templum accedere, quod ipse gestus indicabat. Quod si talem credens nihilominus ei insultavit ob vitam priorem, id vero aliquanto etiam erat atrocius.

12. *Νηστεύει δις τοῦ σαββάτου, ieiuno bis per hebdomadem*] Non improbat Christus hanc *σωμαστίαν* [*corporis exercitationem*], quanquam non ex Legis praescripto; sed ex voluntaria susceptione venientem. Dies autem illi *νηστίας αὐθαιρέτου* [*ieiunii sponte suscepti*] erant, ut recte Epiphanius et Theophylactus explicant, dies secundus et quintus, consentientibus Hebraeorum libris. Quo et illud referendum quod est in Constitutionibus Clementis: *Αἱ δὲ νηστῖαι ὑμῶν μὴ ἔσωσαν μετὰ τῶν ἑποικριτῶν· νηστεύουσι γὰρ δευτέρῃ σαββάτῳ καὶ πέμπτῃ* [*Ieiunia vestra ne sint qualia sunt hypocritarum, secunda enim et quinta feria ieiunant*]. Christiani veteres, ne qua in parte Iudaeis concederent, ex quo facta erat per totum orbem a Iudaeis secessio, in horum dierum locum surrogarunt diem hebdomadis quartum et sextum, quos Pagani vocabant Mercurii et Veneris. Ignatius ad Philippenses: *Μὴ παροῤατε τετράδδ καὶ παρασκευῇν, νηστεύοντες, πένησιν ἐπαχορηγοῦντες τὴν περισσίαν* [*Quartam feriam, item sextam ne negligite; ac facite, ut ieiunetis eo tempore, ac pauperibus de eo quod vobis superest benigne largiamini*]. Clemens, *περὶ τοῦ ἀληθοῦς γνωσικοῦ* [*de vere sapiente*] loquens: *Οἶδεν αὐτὸς καὶ τῆς νηστίας τὰ αἰνίγματα, τῶν ἡμερῶν τούτων, τῆς τετράδος καὶ τῆς παρασκευῆς λέγω· ἐπιφημίζονται γὰρ ἡ μὲν Ἑρμοῦ, ἡ δὲ Ἀφροδίτης* [*Novit et ieiunii aenigmata, quod his diebus, quarto inquam, et praeparationis die, celebramus. Illum enim Mercurii diem, hunc Veneris vocant*]. Quod ita explicat: *Αὐτίκα νηστεύει κατὰ τὸν βίον φιλαργυρίας τε ὁμοῦ καὶ φιληδονίας ἐξ ὧν αἱ πᾶσαι ἐκφύονται κακίαι* [*Ergo abhinc ita vitam degit, ut ab avaritia atque item a voluptatum illecebris abstineat, e quibus omnia mala oriuntur*]. Tertullianus: *Stationibus quartam et sextam Sabbati dicimus*. Quam late is mos patnerit testatur Epiphanius contra Aëtium disputans: *Τίτι δὲ οὐ συμπεφώνηται ἐν πᾶσι κλίμασι τῆς οἰκουμένης, ὅτι τετράς καὶ προσάββατον νηστία ἐστίν· ἐν τῇ*
ἐκ-

ἐκκλησίᾳ ὀφειμένη; [*Quis autem est usquam gentium, qui non concedat statum esse ieiunium Ecclesiae quarto et eo qui Sabbatum antecedit die?*] Idem testantur Ambrosius, Socrates, Augustinus, Hieronymus. Ista corporalis exercitatio nunquam a Christo damnatur, neque a nobis improbanda est, si recto fine usurpetur aestimeturque suis ponderibus, id est, infra opera dilectionis. At Pharisei toti occupati in ritibus negligebant potiora. Facile scilicet istas hederas sibi circumdant quibus intus nihil est nisi vappa, cum verae dilectionis opera, assidua praesertim atque eximia, non possint nisi ex animo emundato proficisci. Ita evenit illud veteris sententiae saepe repetendum:

Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιούμεθα,

Τὸ δ' ἔργον ὡς πάρεργον ἐκπονούμεθα.

[*Operose id agimus, agere quod non est opus,*

At in eo, quod opus est, opera perfunctoria est.]

Ἀποδεκτῶ, *decimas do*] Vide de hac voce ad Matth. 23: 23.

Πάντα ὅσα κτῶμαι, *omnium quae possideo*] ἢ ὅσα ἐμὴ [*omnium quae mihi sunt*]. Non illa tantum quae vulgus solet decimae subiicere, poma et fruges, sed et ea quae controversi sunt iuris, puta minora olera, ova, lac, caseum, potius meis commodis aliquid detrahens, quam ut quicquam faciam contra τὰς παραδόσεις [*instituta*]. At quanto melius Zacchaeus, qui bonorum partem alteram pauperibus dabat. Nam in minutis illis aliquid extra Legem praestare perfacile est: in quo tamen Pharisei summam ponebant singularis cuiusdam sanctimoniae, cuius et nomen praeferebant.

13. Οὐδέ τοὺς ὀφθαλμοὺς, *neque oculos*] Omnino puto respici morem Iudaeis et aliis gentibus communem, tollendi manus ad coelum simul cum oculis. De Iudaeis testis Philo: Στάντες ἐξῆς κατὰ σοῖχον ἐν κήρῳ καὶ ταῖς ὄψεσι καὶ χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἀνατείναντες [*Ordine et decore stantes, vultusque et manus tendentes in coelum*]. Horum morem secuti sunt Christiani. Clemens Strom. VII, Πᾶσαν γὰρ τὴν ἐνδιάθετον ὁμιλίαν ὁ Θεὸς ἀδιαλείπτως ἐπαύτη καὶ προσανατίνομεν τὴν κεφαλὴν καὶ τὰς χεῖρας ἀπὸν αἴρομεν [*Preces omnes, etiamsi quae precere,*

cogites tantum, non proferas, nunquam non audis Deus, atque hinc est, quod vultum orantes attollimus manusque ad coelum tendimus]. Coniungit utrumque et Tertullianus loco quem iam citabimus. De profanis gentibus pro multis unus sufficiet Maro:

Ad coelum tendens ardentia lumina frustra,

Lumina, nam teneras arcebant vincula palmas.

Iuvenalis:

Arrecto vultu solum hoc, et pallidus, oras.

Secusum *manuum* meminit Ieremias Thren. 3: 41. Sic et Salomo *passis ad coelum manibus* orat, 1 Reg. 8: 54. Philo de Iudaeis Alexandrinis, *προτείνοντες τὰς χεῖρας εἰς οὐρανόν* [*tendentes manus ad coelum*]. Scriptor libri de mundo, *πάντες ἄνθρωποι ἀνατίνομεν τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανόν* [*universi homines manus in coelum tollimus*]. Homerus:

Θεοῖσι δὲ χεῖρας ἀνασχών.

[*Manusque ad Numina tollens*].

Apud Latinos quoque Poetas et historiarum Scriptores centies occurrit, *manus supinas aut palmas ad coelum tollere, pandere, tendere*, ut testimonia congerere sit otio abuti. Pro Christianis, unum adducam Salvianum lib. I de Gub. Dei: *Cur ad coelum quotidie manus tendimus?* Eodem allusit et Tertulliani illud: *Paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani*. Testabantur autem hoc ritu innocentiam suam. Seneca Oedipode:

Testor: licet iam tollare ad coelum pie

Puras nec ulla scelera metuentes manus.

Philo dicto loco: *Τὰς μὲν (scilicet τὰς ὀψεις), ἐπειδὴ τὰ Θεοῦ δέξια καθαρὰν ἐκπαίδευθησαν· τὰς δὲ (τὰς χεῖρας), ὅτι καθαρὰι λημμάτων εἰσὶν ἢ ἀνδρείας προφάσεως τῶν εἰς πορισμὸν μαινόμεναι* [*Vultus, quod res Deo dignas docet sunt contemplari: manus, quod vacuae omni quaestu, nulla unquam se re quae ad lucrum spectet, patiuntur inquinari*]. Paulus 1 Tim. 2: 8, *Βούλομαι οὖν προσεύχεσθαι τοῖς ἄνδρας ἐν παντί κύπῳ, ἐκβαρύντας ὁσίους χεῖρας χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμοῦ* [*Volo ergo viros orare in omni loco, tollentes puras manus sine ira et disceptatione*]. Tertullianus: *Illuc, in coelum, suscipientes Chris-*

tiani manibus expansis, quia innocuus, capite nudo, quia non erubescimus. Eodem Chrysostomus respiciens; Τί γάρ βούλειαι, inquit, ἐν τῇ εὐχῇ τῶν χειρῶν ἡ ἔκτασις; πολλὰς πύργολαις διακονοῦσιν αὐταί [Quid enim sibi vult inter precandum extensio manuum? multis quidem illae ministrant flagitiis], et quae plura more suo facunde in eam rem disserit. Publicanus ergo, peccatorum suorum memor, non modo manus non audebat ad coelum tollere, ne falsa iactatione iram Dei provocaret, sed ne oculos quidem: quod quanquam proprie statui poenitentiam agentis conveniebat, aliquatenus tamen in exemplam trahi solebat a plerisque Christianis. Tertullianus: Atqui cum modestia et humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimius dantes, ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publicanus qui non tantum prece, sed et vultu humiliatus atque deiectus orabat, iustificatio Pharisaeo procacissimo discessit. Cyprianus libro de oratione Dominica: Adorantes autem, fratres dilectissimi, nec illud ignoret quemadmodum in templo cum Pharisaeo publicanus oraveris: non allevatis in coelum impudenter oculis, nec manibus insolenter erectis, sed pectus suum pulsans et peccata intus inclusa contestans, Divinae misericordiae implorabat auxilium, et cum sibi Pharisaeus placeret, sanctificari publicanus hoc magis meruit, qui sic rogavit: qui spem salutis non in fiducia innocentiae suae posuit, cum innocens nemo sit: sed peccata confessus humiliter oravit, et exoravit orantem, qui semper humilibus ignoscit.

Ἐκτείνων αἰς τὸ οὐρανὸν αὐτοῦ, percutiebat pectus suum] Qui gestus semet accusantium, ut infra 23: 48. Eundem observant in Christianorum Ecclesia qui poenitentiam publice profitebantur.

Ἰλασθῆτι μοι τῷ ἀμαρτωλῷ, propitius esto mihi peccatori] Hebraeorum נָחַם, quod modo personam, modo rem in dativo habet sibi subsequentem, LXX vertunt ἱλασθῆναι Num. 14: 20, Ier. 31: 34, sequente Scriptore ad Hebraeos 8: 12, ἱλασκέσθαι 2 Reg. 24: 4, αἰλουμένην Deut. 29: 20, Ps. 103: 3. Ipsa haec vox ἱλασθῆτι exstat Ps. 25: 11, ubi in Hebraeo est נָחַם, et Dan. 9: 19, ubi est נָחַם.

Vi-

Videtur mihi Syrus non male expressisse vim vocis per τῷ [miserere mei]. Haec παρόνυμον [agnatum] est ἐλάσσεσθαι, qua voce Hellenistae reddant Hebraicum רַחֵם, aut מַחֵם, quae verba non ipsam animi miserationem aut faventiam, sed actum aliquem aptum impetrandae miserationi aut faventiae significant: qua de re alias. Sensus totius huius precationis desumtus ex toto Ps. 51.

14. Παρ' ἐκείνον, *prae illo*] Non dubito quin ita scripserit Lucas, quia et multi codices hanc lectionem retinuerunt, et caeteros inde corruptos apparet, ut ἢ γὰρ ἐκείνος [quam ille], quod quidam libri habent, et παρ' ἐκείνου [ab illo], quod legit Latinus. At Latini vetustiores legerunt παρ' ἐκείνον: vertit enim Tertullianus, *iustificatior Pharisaeo*, ut iam vidimus. Cyprianus in verbis iam citata sequentibus totam historiam describens ponit, *Iustificatus magis quam ille Pharisaeus*: idemque Syrus et Arabs expriment. Adde quod Lucas supra quoque ita est locutus 13: 2, 4, ubi ἁμαρτωλοὶ καὶ ὀφειλέται παρὰ πάντας [peccatores et debitores prae omnibus] dicuntur qui caeteris sunt flagitiosiores, posito παρὰ pro eo quod πρὸ est apud Hebraeos, alibi et πρὸ, ut Iob. 25: 4, ubi *iustus cum Deo*, significat *si Deo comparatur*. Supra diximus δικαιῶν saepe esse *approbare*, itaque huius loci simplicissimus est sensus, magis probatam esse Deo magisque placuisse humilem publicanū, quamvis in peccata prolapsi, deprecationem, quam externam illam Pharisaei sanctimoniam cum superba quadam confidentia coniunctam. Bene Origenes adversus Celsum disputatione tertia: Ἐστὶ δ' ὅτε ἁμαρτωλὸς συναισθόμενος τῆς ἰθὺς ἁμαρτίας, καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τὸ μετασθεῖν παρευόμενος ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις ταπεινὸς, προτιμάται τὸ ἑλαττόν μὲν νόμιζόμενον εἶναι ἁμαρτωλοῦ, οὗ οἰομένου δ' αὐτὸν ἁμαρτωλόν, ἀλλ' ἐπαυρομένου ἐπὶ τισιν οἷς δοκεῖ συνεδέσθαι ἐαυτῷ πρῶτοις, καὶ πεφυστωμένου ἐπ' αὐτοῖς [Interdum vero peccator conscientia peccati sui tactus, si poenitentiam agat fiatque submissior, et praefertur qui cum minus peccare videatur, ne peccatorem quidem se existimat, imo erigit se atque altum sapit, nescio quam ob virtutem, qua se praeditum putat]. Quaerit hic non abs re Theophylactus quid sit cur ob pauca verba Pharisaeus insolentiae arguatur,

cum Iobus tam multa de se praedicans nullam eo nomine notam sustineat. Ad cuius quaestionis solutionem videndum quanta sit in factis illis diversitas. Pharisaeus Deo et sibi loquitur, nemine accusante, imo ipse alios animi gratia accusat. Iobus gravissime accusatus, quasi in hominum aliorum comparatione insigniter facinorosus, diluit calumniam innocentis conscientiae testimonio: neque leviter adfert probi animi signa, puta ieiunia et exactam decimarum solutionem, quibus turgere Pharisaens animum interius vitiis plenum gerens, sed ea opera in quibus et dilectio et dilectionis soror humilitas micabant. Plutarchus libello quo materiam hanc *περικαντολογίας* [sui ipsius iactationis] accurate pertractat, nunquam ait iustiores esse occasionem sua recte facta commemorandi quam cum fama cuiusquam ininate oppugnat. Commendant et David, et apertius Nehemias Deo sua officia, ut eorum benigne meminerit, sed postquam culpas suas aut cum populo communes aut sibi proprias agnoverant, et supplici prece a Deo exambiverant veniam. Apostoli autem et Christiani, multo quam illi sub Veteri Federe se gerunt modestius, tantae veniae et beneficiorum acceptorum per Christum conscientia.

Οτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν, ταπεινωθήσεται, quia omnis, qui se exaltat, deprimetur.] Vide quae diximus ad Matth. 23: 12, ad Lucam supra 1: 51.

15. Τὰ βρέφη, infantes] Neque vox βρέφη, neque illud quod apud Marcum est: *ἐναγκαλισάμενος* [complexans] satis valide probant de infantibus hic agi, ut ad Matthaeum diximus: ibi vide.

18. Ἐπηρώτησέν τις αὐτὸν ἄρχον, interrogavit eum quidam princeps] Quae huc pertinent ad Matthaeum vide.

21. Τῷ υἱῷ τοῦ ἀνθρώπου, Filio hominis] Haec frequentior lectio videtur, autem eo sensu dixisse *τελεισθῆναι τῷ υἱῷ* [impleri Filio], pro *ἐν τῷ υἱῷ*; sicut infra 22: 37, *δεῖ τελεισθῆναι ἐν ἐμοί* [oportet impleri in me]. Ita certe acceperunt Syrus et Latinus. Simile est Rom. 3: 19, *τοῖς ἐν νόμῳ λέγει* [iis qui sunt sub lege dicit], id est, *περὶ τῶν ἐν νόμῳ* [de iis qui sunt sub lege].

32. Ὑβρισθήσεται, illudetur] Tribonianus in Institutionibus: *Contumelia quae a contemnendo dicta est, quam Graeci ὕβρις appellant.*

34. Οὐδὲν τούτων συνῆκαν, *nihil horum intellexerunt*] Certa scilicet comprehensione. Verborum facilis erat intellectus: sed quomodo ea congruerent cum vaticiniis de Messia proditis receptisque ea de re opinionibus, videre non poterant. Itaque credibile est interdum in dubitationem adductos an non ista dicerentur κατ' ἄλληγορίαν [*per aliud innuentem locutionem*] aliquam.

Κεκρυμμένον ἀπ' αὐτῶν, *absconditum ab iis*] Sic supra παρακαλυμμένον ἀπ' αὐτῶν [*velatum ab iis*] 9: 45, ἀπέκρυψας ἀπὸ σοφῶν [*abscondisti a sapientibus*] 10: 21, et infra 19: 42, νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου [*nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis*]. Sic ἀπεκρύβησαν ἀπὸ σου [*absconderunt a te*], Ps. 69: 5. Hebraicum loquendi genus quod exstat et Lev. 4: 13, 5: 3, Num. 5: 13, Iob. 28: 21, 1 Reg. 10: 3 et alibi.

35. Ἐγγίξειν, *cum appropinquaret*] Vide quae ad Matthaeum.

39. Καὶ οἱ προάγοντες, *et qui praeibant*] Interpretatur Syrus de turba quae Iesum praecedebat: ita Matth. 21: 9, οἱ δὲ ὄχλοι οἱ προάγοντες καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες [*turbae autem quae praecedebant et quae sequebantur*], ubi Marcus, καὶ οἱ προάγοντες καὶ ἀκολουθοῦντες [*et qui praecedebant et qui sequebantur*].

43. Αἶνον, *laudem*] τι [*magnificentiam*], ut videre est Ps. 8: 2 et Esdr. 3: 21.

CAPUT XIX.

1. Διήρχετο τὴν Ἱεριχὼν, *ibat per Hierichuntem*] Videtur temporis nexu cohaerere cum historia superiore. Nam Hierichus sita erat inter Galilaeam et Hierosolyma, et quae sequuntur iter illud continuant.

3. Τίς ἐστίν, *quis esset*] Fama notum vultu noscere cupiebat.

4. Προδραμὼν ἔμπροσθεν, *praecurrens*] Loquendi genus simile ei quod supra 1: 17, προελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ [*praecedet ante illum*].

Συκομοραίαν, *sycomorum*] Συκόμορον· ἔνιοι δὲ καὶ τοῦτο συκάμινον λέγουσιν [*Sycomorum: quidam vero et hanc sy-*

caminum appellant] inquit Dioscorides. Et sane non uno in loco, ubi LXX habent *συκαμινους*, alii Interpretes Graeci maluerunt ponere *συκομύρους*. Syrus *ܣܝܬܐ ܕܡܝܪܝܐ* quod vertant *ficum sylvestrem*, cum tamen omnes Magistri Hebraeorum, ut et Arabs, *מן* *morum* interpretentur. Nomen Graecum indicare videtur ita similem moro esse hanc arborem, ut ficum aliquatenus referat. Arabs habet hio peculiare nomen arboris *جوز*, id est, *Giumus*, quomodo hanc arborem in Africae descriptione libro IX vocat Leo, ficumque similem dicit fructus sapore, ut qui non inter folia sed in ipso arboris trunco nascatur; esse autem magnae proceritatis: unde apparet cur inde despectum quaesierit Zacchaens. Celsus de re medica lib. III cap. 18, *Arboris in Aegypto nascentis quam ibi morosycon appellant*.

Ἰνα ἴδῃ αὐτὸν, ut videret eum] Verae pietatis affectu, quod Christus vidit qui *τὸν λίγον τυφόμενον οὐκ ἔσβεσε* [*illum fumigans non extinxit*]. Bene Scriptor Sapientiae: *Σοφία φθάσει τοὺς ἐπιθυμούντας προγνωσθῆναι*, [*Sapientia antevertit eos qui cupiunt praecognosci*].

5. *Ἀναβλέψας*] Bene hoc loco, ut et Matth. 14: 19, vertitur *suspiciens*.

Ἐν τῷ οἴκῳ σου δεῖ με μέναι, domi tuae mihi est morandum] Nulli unquam condixit Christus non vocatus, nisi ei qui prae verecundia vocare non audebat.

8. *Ἐσταθὲς δέ, stans autem*] Adstans docenti ante vel post prandium,

Εἰ τινὸς τι ἔσυκοφάντησα, si quid aliquem defraudavi] ἵπεν. Vide supra 3: 14.

Δίδωμι, do] Quasi dicat, *Ita me movent tua praecepta, ut iam nunc me dedam operibus tum iustitiae, tum etiam beneficentiae*, quorum utrumque factis in animo sibi propositis declarat. Hanc expositionem exigere videtur id quod sequitur *σήμερον* [*hodie*]. Erat iam ante praeparatus aliquantum ad poenitentiam animus Zacchaei, sed nondum eius praecepta plene hausserat: hoc illi restabat, parato facere quod faciendum doceretur. Atque hoc palam apparuit quam recte hunc hospitem Christus

πλάττει, quadruplavit] Imitatione eius quod erat in Le-

Lege. Nam qui pecudem, extra bovem, surripuisset poen-
debat quadruplam Exod. 22: 1. Unde originem summam
videtur lex Attica et porro Romana: imitatione dico,
non ex Lege ipsa. Nam primum Lex non obstringebat
nisi in iudicium adductos: erat enim haec velut poena
inficiationis: alioqui si quis ante iudicium facti poenitu-
dine dnoeretur, is culpa absolvebatur, restituens simplum
et quintam simpli, quae videtur successisse in locum in-
certae aestimationis damni furtum consequentis. Num. 5: 7.
Deinde poena quadrupli locum non habet nisi post alie-
nationem rei surreptae: alioqui reus duplum solvens libe-
rabatur, Exod. 22: 4. Discimus ab exemplo quid facien-
dum sit iis quos peccatorum poenitet. Primum enim qua-
tenus fieri potest, resarcienda sunt damna aliis per vim
aut dolum illata, quod ipsa natura dicat: neque enim
peccare desistit qui alienam retinet. *Contra naturam est,*
inquiunt Iurisconsulti, locupletari aliquem cum aliena
iniuria. Praeterea vero, si non necessarium, admodum
tamen utile est, ut qui peccavit iudicis in se personam
assumens ipse sibi aliquid indicat poenae nomine, quod
testetur quantopere sibi peccatum displiceat: *Εἰ ταντοῦ*
διεκρίνομεν, οὐκ ἂν ἐκρινόμεθα [Quod si nosmetipsos diu-
dicaremus, non iudicaremur], inquit Paulus 1 Cor. 11: 32.
Hoc inter illa est de quibus nulla exstat lex definita,
sed quae potentior omni lege Spiritus dicat.

9. *Πρὸς αὐτόν, ad eum*] Non illum alloquens, sed de
illo loquens. Tale est illud ab aliis annotatum Rom. 10
21, *πρὸς δὲ τὸν Ἰσραὴλ λέγει* [ad Israelem autem dicit].
Et Ps. 3: 2, *πολλοὶ λέγουσι τῇ ψυχῇ μου· οὐκ ἔστι σωτηρία*
αὐτῷ ἐν τῷ Θεῷ αὐτοῦ [multi dicunt animas meae: non
est salus ipsi a Deo eius]. Et infra 20: 41, *εἰπε δὲ πρὸς*
αὐτοὺς [dixit autem ad illos], ut ibi dicemus.

Τῷ οἴκῳ τούτῳ, domui huic] Synecdoche, Domus enim
pro patrefamilias dicitur: ita supra 10: 5, *Εἰς τὴν δ' αὖ*
οἰκίαν εἰσέλθησθε, πρῶτον λέγετε, Εἰρήνη τῷ οἴκῳ τούτῳ·
καὶ εἰ μὲν ἢ ἐκεῖ ὁ υἱὸς εἰρήνης, ἐναντανύσεται ἐπ' αὐτόν
εἰρήνη ὑμῶν [In quamcumque domum intraveritis, pri-
mum dicite, Pax huic domui. Et si ibi fuerit filius pa-
cis, requiescet super illum pax vestra]. Domum autem
ideo nominasse videtur Christus, ut ostendat relatum

hospitii gratiam. Dixerat enim Zacchaeo Christus, ἐν τῇ οἰκῇ σου δεῖ με μῆναι [domi tuae mihi est manendum]. Quare quae ad hunc locum afferri solent de beneficiis Dei in familiam pii patrisfamilias, quanquam vera sunt recte accepta, tamen huc pertinere non arbitror.

Καθότι καὶ αὐτὸς υἱὸς Ἀβραάμ ἐστιν, quod et ipse filius sit Abrahami]. Probare eorum sententiam non possum qui Zacchaeum putant fuisse ἀλλόφυλον, contra quos ipsum nomen testimonium praebet: est enim pure Hebraeum, ut apparet Esdr. 2: 9 et 7: 14. Deinde non reprehendunt Christum οἱ διαγογγύζοντες [murmurantes] quod apud incircumcisum epuletur, sed quod apud ἁμαρτωλὸν [peccatorem], id est, Iudaeum quidem, sed viventem ἀνόμως [praeſter Legem]. Nec movere nos debet quod ἀρχιτελῶνης [princeps Publicanorum] fuisse dicitur quem Hebraei vocant כּלל פּוֹר. Nam Iudaeis non interdicebatur publica conducere, praesertim si qui eorum erant donati Romana civitate, quales aliquammultos fuisse credibile est. Iosephus, libro de bello Iudaico II, etiam Iudaeos quosdam in Iudaea Equites Romanos fuisse nos docet: Ὁ γὰρ μηδεὶς πρότερον τότε Φλώρος ἐτόλμησεν, ἄνδρας ἱππικοῦ τάγματος μαζιγαῖσαι πρὸ τοῦ βήματος καὶ σαυροῦ προσηλαῖσαι, ὥν ἐ καὶ τὸ γένος Ἰουδαίων, ἀλλὰ γοῦν τὸ ἀξίωμα Ῥωμαίων ἦν [Quod enim nemo unquam prius, tunc Florus ausus est, ut viros scilicet equestriſ ordinis pro tribunali flagellis caederet, ac patibulis affigeret, quorum etsi origo Iudaea tamen Romana dignitas erat]. Ab Equitibus autem condnci vectigalia solebant. Denique illud ipsum, quod de quadruplo habuimus ad Mosem respicit, ut diximus. Sensus ergo horum verborum hic mihi esse videtur: homo iste, quamvis antehac ob vitam impuram indignus qui Abrahami nepos diceretur, iam per poenitentiam ius dignitatis pristinae recuperavit, natalibus quasi redditus apud Deum, ac proinde non minus nepos Abrahami censendus in posterum quam qui optimo iure: secundum illud dictum, Sanatibus idem ius quod fortibus esto. Vide Ezech. 38. Ruffinus ad symbolum: Si animus in me, qui criminis effectus est, et in qua origo fuit vitii, corrigatur, cur tibi non videar posse innocens effici, qui prius fueram criminis? Atque ita optime cohaerebit quod

sequitur, ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ζητῆσαι καὶ σῶσαι τὸ ἀπολωλὸς [*venit enim Filius hominis quassatum et servatum quod perierat*], id est, τὰ πρόβατα ἀπολωλότα οἴκου Ἰσραὴλ [*oves perditas de domo Israelis*], ut est apud Matth. 10: 6. Tenendum interim, quod supra quoque diximus, in illis peccatoribus, qui extraneis aequabantur, extraneorum fuisse imaginem. Vocem καθότι pro ὅτι solus horum Scriptorum Lucas usurpat, nec hic tantum sed et supra 1: 7, Act. 2: 24. Alibi pro καθ' ὅσον [*prouit*] ponitur, ut Act. 2: 24, 4: 35.

11. Ἀκούοντων δὲ αὐτῶν ταῦτα, haec illis audientibus] Hoc nimirum, quod postremum Iesus dixerat, venisse se ut salutem afferret Abrahami posteris: unde spem concipiebant Apostoli, futurum ut Christus hoc itinere Hierosolyma versus iniret professionem Regni tum sibi gloriosam, tum populo salutarem. At Christus futura ut solet tecte indicans significat Regnum quidem sibi deberi, nec in Iudaeos tantum, sed et in gentes alias, quod de Messia erat praedictum, sed ante plenam eius Regni felicitatem multos labores ipsis subeundos: praecipue vero Iudaeorum magnam fore adversus hoc Regnum contumaciam.

Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀναφαίνεσθαι, Regnum Dei manifestatum iri] Quae et βασιλεία τοῦ Ἰσραὴλ [*Regnum Israelis*] vocatur Act. 1: 6, λύτρωσις τοῦ Ἰσραὴλ [*liberatio Israelis*] alibi. Hanc ex Davide et aliis Prophetis ut propinquam expectabant.

12. Εὐγενῆς, nobilis] Cui Regnum in cives suos ipso natalium iure debebatur: εἰς τὰ ἴδια ἦλθε [*in propria venit*] Ioh. 1: 11.

13. Δέκα μνᾶς, decem minas] Aequalibus portionibus. Ita necessaria ad salutem cognitio et remissio peccatorum aequaliter Christianis datur. Vide ad Matthaeum.

Πραγματεύσασθε] Ἐργάζεσθε ἐν αὐτοῖς ut Matthaeus loquitur. Collocate pecuniam: ita enim loquuntur Iuris Auctores,

14. Οἱ πολῖται αὐτοῦ, cives eius] Οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον. [*Sui eum non receperunt*] Ioh. 1: 11. Πολῖται hic, ut apud Platonem, Isocratem atque alios, sunt οἱ συμπολίται. Ita et Cicero dicit cives tui, id est, qui eiusdem tecum sunt civitatis.

.. Οὐ θέλωμεν, *notimus*] *Stat pro ratione voluntas.*

16. Ἡ μὲν σου προσεργάσατο, *mina tua acquisivit*] Modeste lucrum acceptum fert herili pecuniae, non industriae suae. Talis servus iste qui dicit, *Περυσότερον πάντων ἐκονίσας* οὐκ ἐγὼ, ἀλλὰ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί [*Abundantius omnibus laboravi: non ego autem, sed gratia Dei quas est mecum*]. Hoc est quod dici solet, *Deum in nobis sua dona coronare.*

17. Ἐξουσίαν ἔχων ἐπάνω δέκα πόλεων, *potestatem habens super decem civitates*] Praefectura hic non laboris sed honoris habet significationem. Sic Apoc. 2: 27.

18. Ἐποίησε] *Peperit.* Sicut καρπούς ποιεῖν [*fructus facere*] arbor dicitur Matth. 3: 10, 7: 17, 18. Matthaei Interpres de ipso homine dixit, ἐποίησεν. ἄλλα πάντα τάλαντα [*fecit alia quinque talenta*].

19. Γίνου ἐπάνω, *esto super*] Repete ex superioribus ἔξουσίαν ἔχων, ut sensus sit, Γίνου ἔξουσίαν ἔχων ἐπάνω [*Esto potestatem habens super*].

20. Ἐν σαυδαρίῳ, *in sudario*] Vocem hanc Latinam Lucas et hic et alibi usurpat, sed et Iohannes, sensu nonnihil producto extra originem, ut *linteum quodvis* significet; ut amplius dicemus ad Ioh. 11: 44, quod videns Syrus vertit hic κιντὸ [*linteum*] non male. Arabs alteram vocem ex Latino sermone in Arabicam derivatam hic posuit *جذوة mantile.*

22. Ἐκ τοῦ στόματός σου κρινῶ σε; *ex ore tuo te iudico*] Proverbiale. Matth. 12: 37, ἐκ τῶν λόγων καταδικασθήσῃ [*ex verbis tuis iustificaberis*]; Iob. 15: 6, ἐλέγξαι σε τὸ σὸν στόμα [*condemnabit te os tuum*]. Sensus est, *Arripio quod dicis.*

23. Ἐπὶ τὴν τράπεζαν, *ad mensam*] Nam τραπέζιται, οἱ ἐπικαθήμενοι τραπέζῃ [*nummularii, qui assident mensae*], ut recte Pollux: τοῖς τραπέζιταις [*nummulariis*] interpretamentum est.

Ἐγὼ σὺν τόκῳ ἂν ἔπραξα. αὐτὸ, *cum usuris ego exgissem illud*] Rectius in manuscripto illo in Anglia, σὺν τόκῳ ἂν αὐτὸ ἀνέπραξα.

24. Καὶ τοῖς παρῑσῶσιν, *et adstantibus*] *Ministries suis.* Vide quae supra 1: 19.

Δότε τῷ τὰς δέκα μνᾶς ἔχοντι, *date illi qui decem minas habet*]. Vide ad Matthaeum.

26. *Ἄγε γάρ ἑμῖν, dico enim vobis*] Non puto aliter habuisse Graecos codices quibus nisi Syrus et Arabs, sed supplendi sensus causa addiderunt, *Et dixit illis*, Rex ille scilicet. Plane sicut LXX in simili loco. 2 Reg. 10: 15, addiderunt καὶ εἶπεν Ἰησοῦ [*et ait Iesu*]. Solent autem Graeci quoque, et Latini, ubi verba ultro citroque mutantur personarum nomina interdum subticere, quae ex ipsa pronuntiatione satis intelligi possunt. Sed et illud addendum, γὰρ hoc loco esse αἰτιολογικὸν τοῦ σκοπεύμενου [*redditivum causae eius quod subauditur*]; qualia alibi saepe. Perinde enim est quasi dicat dominus: *Quamvis ille decem minas habeat, tamen illi addendum est. Nam id aequum est ut habenti et utenti amplius detur.* De re vide ad Matthaeum non uno loco.

27. *Πλὴν, veruntamen*] Explica ut ad Matthaeum.

28. *Ἐπορεύετο ἔμπροσθεν, praecedebat illos*] *Ducis in morem ante turbam gradiebatur.* Haec vera interpretatio. Nam Marcus habet ἦν προάγων αὐτοὺς [*praecedebat illos*] 10: 32.

29. *Ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθφαγή καὶ Βηθανίαν, cum appropinquasset ad Bethphage et Bethaniam*] Id est, *cum circa ea loca esset.* Nam Bethaniam transierat. Vide quae dicta ad Matth. 20: 30 et 21: 1.

37. *Πρὸς τῇ καταβάσει τοῦ ὄρους, ad descensum montis*] Ubi iam ante oculos erat urbs Regia.

Πλῆθος τῶν μαθητῶν, turbae discipulorum] Qui scilicet miraculis excitati e Galilaea Christum sequebantur.

38. *Εἰρήνη ἐν οὐρανῷ, pax in coelo*] *Prosperitas Regis Messiae Regnique eius in coelo procuretur.* Haec, ni fallor, simplicissima expositio.

39. *Ἀπὸ τοῦ ὄχλου, de turbis*] *Turbae permixti*, ut ferme solebant, insidiandi causa.

40. *Οἱ λίθοι κεκραῖζονταί, lapides clamabunt*] Proverbiale loquendi genus quo significatur esse τῶν ἀδυνάτων [*ex his quae fieri non possunt*] ut non agnoscatur ab aliquibus Christi Regnum, cum Deus id absolutissimo decreto constituisset: prius proinde lapides mutaturus in homines (ut Matth. 3: 9 dicitur) quam id decretum irritum fieri pateretur.

41. *Ἐκλαυσεν ἐπ' αὐτῇ, flevit super illam*] Agnoscunt hoc

hoc comma Latinus, Syrus, Arabs. At Epiphanius testatur suo tempore non exstitisse in publice receptis exemplaribus. Verba eius ἐν Ἀγκυρωτῷ [in Anchorato] digna sunt quae notentur vel ob hoc ut videamus quantum sibi Ecclesiarum Praepositi permiserint: Ἀλλὰ καὶ Ἐκλαυσε κεῖται ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίῳ ἐν τοῖς ἀδιόρθωτοῖς ἀντιγράφοις (ita vocat exemplaria quae manum criticam passa non erant) καὶ κέχρηται τῇ μαρτυρίᾳ ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος ἐν τῷ κατὰ αἰρέσεων πρὸς τοὺς δοκῆσαι τὸν Χριστὸν πεφνηέναι λέγοντας [Est autem istud flevit in Lucae Evangelio in iis exemplaribus quae postea correctae non sunt: atque utitur hoc testimonio Beatus Irenaeus in tractatu contra haeresees quo eos confutet, qui Christum specie tantum volunt apparuisse]. Locum hunc in ea quam Epiphanius dicit disputatione non invenio, ubi congerit Irenaeus ea loca quibus Gnostici abutebantur, non verbotenus sed sensu expresso. Ἔτι, inquit, ἐν τῷ προσχόντα αὐτὸν τῇ Ἱερουσαλὴμ δακρύσαι ἐπ' αὐτήν καὶ εἰπεῖν, εἰ ἔγνων καὶ σὺ σήμερον τὰ πρὸς εἰρήνην· ἐκρύβη δὲ ἀπὸ σου [Porro dum effundit lacrymas super Hierosolyma dicitque: si cognovisses et tu hodie quae ad pacem pertinent; abscondita autem sunt a te]. Cum tamen non de verbis, sed de verborum interpretatione Gnosticis controversiam moveat, apertum est eo tempore de hac lectione non dubitatum. Mutarunt homines temerarii et delicati quibus flere Christo indignum videbatur: at parum profecerunt hac insigni audacia, cum apud Iohannem exstet ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς [lacrymavit Iesus]. Causa mali praeconceptae quaedam opiniones ex humanae sapientiae scitis. Stoicorum erat illud, *Sapiens neminis miseretur*: tollit enim ea Secta affectus de humana natura. Peripatetici paulo sapientius moderandos affectus censebant, et in vitio esse quicquid nimium est. At si rem ipsam et Divinam voluntatem in Sacris Literis revelatam libet audire, inveniemus Stoicorum quidem sententiam plane reiiciendam, Peripateticorum autem corrigendam nonnihil. Nam, ut Lactantius libro Institutionum sexto perspicue satis ostendit, affectus neque evellendi sunt cum Stoicis; id enim est vim inferre naturae et hominem ad immobilem mentis stuporem pertrahere: neque semper temperandi,

sed

sed in veram viam dirigendi. Est enim ubi vel punctum gaudere vitiosum sit; est ubi vel exultare laetitia minime criminosum. Quare assignandae commotiones illae suis rebus, suis temporibus, suis locis. Ob ea quae ad honorem Dei vel aeternam proximi salutem pertinent, non potest nimium gauderi, neque nimius unquam dolor est qui ex contrariis nascitur. Qui via aberrat licet leniter eat, in confragosa aut praecipitia impinget; qui viam tenet licet concitatus iverit, non offendet. Quae multis exemplis explicata apud Lactantium videre est, neque ille primus hanc philosophandi rationem inijt: nam et Tertullianus libro de Anima similia dicit: *Proinde cum Plato soli Deo segregans rationale, duo genera subdividit ex irrationali, indignativum quod appellant θυμὸν, et concupiscentivum quod vocant ἐπιθυμητικὸν, ut quidem illud commune sit nobis et leonibus, istud vero cum muscia, rationale porro cum Deo: video et de hoc mihi esse retractandum, propter ea quae in Christo deprehenduntur. Ecce enim tota haec trinitas et in Domino: et rationale, quo docet quae disserit, quo salutis vias sternit: et indignativum, quo invehitur in Scribas et Phariseos: et concupiscentivum, quo Pascha cum discipulis suis edere concupiscit. Igitur apud nos non semper ex irrationali censenda sunt indignativum et concupiscentivum, quae certi sumus in Domino rationabiliter deconcurrisse. Mox: Dat et Apostolus nobis concupiscentiam, Si quis Episcopatum concupiscit bonum opus concupiscit; sed bonum opus dicens rationalem concupiscentiam ostendit. Concedit et indignationem: quidni, quam et ipse suscepit? Utinam et praecedantur, inquit, qui vos subvertunt. Rationalis est indignatio quae ex affectu disciplinae est, et quae sequuntur. In quibus tamen omnibus, si quis recte attendat, verbo magis a Platone videtur abire quam re ipsa. Nam ipse ἀλογον [irrationalis] sumit ἐναντίον [contrarie], cum Platoumat ἀποφατικῶς [negative] ad indicandam eam vim animi quae non per se ratione utitur, sed rationali parti aut obtemperare potest aut rebellare. Putet forte aliquis aliter de affectibus sensisse magnum in Christianismo Philosophum Clementem Alexandrinum, cuius haec sunt verba Stro-*

ma-

mateon II, 'Ο μὲν οὖν ἀπλοῦς λόγος τῆς κατ' ἡμᾶς φιλοσοφίας, τὰ πάθη πάντα ἐναπερείσματα τῆς ψυχῆς φησὶν εἶναι τῆς μαλθακῆς καὶ εἰκνύσης, οἷον ἐναποσφραγίσματα τῶν πνευματικῶν δυνάμεων πρὸς αὐτὴν ἣν πάλιν ἡμῶν [Nostrae autem Philosophiae haec est ratio, quae simplicissima est, affectus non nisi in molli anima inveniri, atque ea quae illecebris resistere aut non possit aut non audeat, quos quidem affectus spirituales illae potestates cum quibus dimicandum nobis est, omnibus quasi impresserint]. Sed res ipsa ostendit πάθη eo loco ab ipso dici non affectus quosvis, sed affectuum morbos: quomodo multi Graecorum utuntur ea voce, quod et Hieronymo est notatum. Eodem pertinet et ille Tertulliani locus plane Clementino illi consentiens: Irrationale autem posterius intelligendum est, ut quod acciderit ex serpentis instinctu ipsum illud transgressionis admissum, atque exinde inoleverit et conoleverit in anima adinstar iam naturalitatis, quia totum in naturae primordio accidit. Quod si affectus per se aut etiam affectuum ubertas honestis in rebus occupata nihil habet vitii, certe nec eorum affectuum signa in quibus est fletus. Bene apud Ciceronem Laelius: Neque enim sunt isti audiendi qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt: quae quidem est cum in multis rebus tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundantur et incommodis contrahantur.

42. Αἰών, 'Οτι, dicens, Quia] Illud ὅτι rursum est αἰτιολογικὸν τοῦ συνοπμιέῳν [ratio eius quod subicitur]: ostendit enim reddi a Christo causam fletus.

Εἰ ἔγνων, si considerares] Εἰ hic est utinam, ut diximus supra 12: 49, ubi ostendimus etiam cum indicativo et sine vocula αὖ eo sensu usurpari.

Καὶ σὺ, et tu] Vel tu urbs illa supra omnes terrae urbes Deo dilecta, urbs Davidis, urbs regis, urbs sacris dicata.

Καλεε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ, et quidem in hac die tua] Si non hactenus nunc saltem cum illa dies illuxit, de qua dictum est: Dicite filiae Sion, Zach. 9: 9, Matth. 21: 4, 5. Et, Illuminare Ierusalem, Interpretibus LXX Esai. 60: 1. Simile loquendi genus:

Fusique per herbam,
Hic meus est, dixere, dies.

Re-

Respicitur autem hic potissimum locus Dan. 9: 27.

Τὰ πρὸς εἰρήνην σου, quas ad pacem tibi] Utinam, inquit, considerares. quomodo oportet (id enim est εἴπως) ea quas ad tuam incolumitatem pertinent. Imitatur filius paternum sermonem, Deut. 32: 29.

Νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου, nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis] Ignorantia inexcusabili, quia lucem oblatam, imo ingestam fastidiopae respuit. De loquendi genere dictum est capite antecedenti.

43. Ὅτι, quia] Pergit Christus reddere fletus causam, Ἡξουσιν ἡμίκα ἐπὶ σε, καὶ] Veniet tempus cum obsideris. Est enim Hebraismus de quo alibi.

Ἐπιβαλοῦσιν οἱ ἐχθροὶ σου χάρακά σου, circumdabunt te inimici tui vallo] Facturos hostes dicit quod Deus apud Esaiam de Assyriaco obaidio loquens se facturum dixerat: Esai. 29: 3, Ἦν γὰρ ὡς ὅτι [circumdabo te quasi sphaera]. Eventum vaticinii vide apud Iosephum cuius verba sunt de Tito: ἐκέλευσε περὶβάλλεσθαι στρατόπεδον [iussit circumdari exercitum]. Sicut et Lucas infra 21: 20, ὅταν ἴδῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλήμ. [cum videritis circumdari ab exercitu Hierosolyma]. Plane idem est. Nam quod Polybius χάρακα dixerat, Cicero castra transfudit. Tacitus de Tito, Castris ante moenia Hierosolymorum positis.

Προκυκλώσουσί σε, circumdabunt te] Apud Esaiam ὁρῶν γὰρ Ἦν [et faciam contra te aggerem]. Iosephus: Ἠρὼς τοὺς ἐκτρέφοντας ἔρηγεν ἐπιλέξας ἱππέων τε καὶ πέζων θένους μετέσειν ἐπελόμεθατε [Expursoribus opposuit equitum pedumque, quos suffocare videbantur].

Καὶ συνέξουσὶ σε πάντοθεν, et coangustabunt te undique] Hoc respondet istis apud Esaiam, πᾶν γὰρ ἔσομαι [et munimenta ponam in obsidionem tuam]. Huc illud Iosephi refero: Ἀρα τε συντάγμασι θεοῦν τὰ πρὸ τῆς πόλεως ἦσαν, καὶ συμφέροντας ἐκέλευσε τὴν ὕλην ἐγείρειν χώματα [Simul quas erant ante urbem vastare ac populari sivit exercitum, et fieri aggerem congeata materia iussit], et quas sequuntur.

44. Ἐδαφιοῦσί σε, ad terram prosterneant te] Apud Esaiam, ἤσαν ἡ γῆ τὰ ῥῶμα [de humo verba tua mussitabunt], ubi LXX, πρὸς τὸ ἔδαφος ἢ φωνή σου ἀσθενήσει [ad

[*ad solum vox tua infirmabitur*]. Hoc est quod Iosephus dicit, Urbem *πρόφητον ἐκ βάθρων ἀνήρπασθαι* [*radicitus ex fundamentis evellere*]; et quae alia eam in rem citavimus ad caput Matthaei 24.

Καὶ τὰ τέκνα σου ἐν σοὶ, et filios tuos qui in te sunt] *Ἐύληψις* [*comprehensio*]: paulo enim aliter τὸ *ἐδαφίζεσθαι* de urbe dicitur quae *solo aequatur*, aliter de hominibus qui *solo alliduntur*, Ps. 137: 9, quo in loco, ut et Esai. 3: 25, Ezech. 31: 12, Os. 10: 14, varias voces Hebraicas pari significatu de hominibus usurpatae vertunt Graeci per *ἐδαφίζειν*. De strage ista vide Iosephum.

Καὶ οὐκ ἀφήσουσιν ἐν σοὶ λίθον ἐπὶ λίθῳ, neque relinquent in te lapidem super lapidem]. Mos loquendi proverbialis καὶ ὑπερβολικὸς [*et per superiectionem dictus*], sed quo summa vastatio intelligitur: de qua ad Matthaeum vide.

Ἄνθ' ὧν, eo quod] Causam excidii reddit Christus, neglectum tempus *ἐπισκοπῆς, πρὸς*, id est, *oblatae salutis*: quo docemur nondum tunc irrevocabiliter, id est, citra ullam conditionem, decretam fuisse horrendam illam urbis ruinam atque hominum internecionem, quod suo tempore, impleta scilicet peccatorum mensura, factum vere agnoscit Iosephus et multis conspicuit argumentis probat. Vide quae ad Matth. 24: 16. *Ἐπισκοπῇ* vox est medium quae modo ad poenas, modo ad beneficia pertinet, ut Gen. 50: 24, 25, Exod. 3: 16, 13: 19 et alibi saepe.

47. *Καθ' ἡμέραν, quotidie*] Idem loquendi genus Matth. 26: 55, et supra 11: 3, et 16: 19, unde satis apparet non esse positum pro *interdiu* sed pro *quotidie*, quomodo et veteres Interpretes acceperunt.

Οἱ πρότεροι τοῦ λαοῦ, Principes populi] Qui alibi οἱ ἀρχοντες [*Primores*], et capite sequenti *πρεσβύτεροι* [*Presbyteri*], id est, *Synedrii magni Senatores*, ut et Syrus accepit: nam Sacerdotes ob dignitatis excellentiam, Legisperiti ob famam eruditionis peculiariter nominantur, ut et alibi observavimus. *Πρεσβύτεροι* autem τοῦ λαοῦ dicuntur, quia erant et alii *πρεσβύτεροι τῶν πόλεων* [*Principes urbium*], *decuriones* sive *βουλευται*. Sed de his alibi satis actum.

CAPUT XX.

1. Ἐπέστησαν] *Apparuerunt*. Vide ad Matthaei caput ultimum.

5. Συνελογίζαντο, *meditabantur*] Διελογίζοντο apud Matthaeum. Nec aliud puto hac voce συνελογίζεσθαι significari. Nam nimis argutum est, quod quidam arbitrantur id dici ideo, quod dilemmate sint usi. Plutarchus de Caesare ad Rubiconem, συνελογιζόμενος τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος; id est, *animo revolvens coepti magnitudinem*.

6. Καταλιθάσει ἡμῶς, *lapidabit nos*] Metuebant ne in se recideret illa immodestia cui plebem ipsi assuescecerant. Nam cum inimicos suos occidere per publica iudicia non possent, solebant plebem in eos concitare, quod vocabant *iudicium zeli*, de quo alibi vide. Ioh. 10: 31, Act. 14: 19.

9. Χρόνους ἱκανούς, *multis temporibus*] Simile loquendi genus supra 8: 27, ἐκ χρόνων ἱκανῶν [*a multo tempore*]. Alibi dixit singulari numero ἱκανὸν χρόνον Act. 8: 11, 14: 3, 27: 9.

16. Μὴ γένοιτο, *absit*] Vox omen aversantium. πᾶσι quod Iosephus vertit ἀπὲρ ἡ πεῖρα τοῦ λόγου [*absit dicti experimentum*]. Vide quae ad Matth. 16: 22.

17. Τί οὖν, *quid ergo*] Si nihil tale metuitis, quid igitur vult illud vaticinium de lapide reiecto?

19. Ἐγνώσαν γὰρ, *cognoverunt enim*] Optime cohaeret superioribus. Volebant eum occidere, quia metuebant multitudinem turbae ipsum sectantis: metuebant autem ideo, quia se notatos a Christo satis intelligebant. Vide quae ad Matth. 13.

Πρὸς αὐτούς] *De ipsis*: ut et Act. 28: 25, [supra 19: 9]. Sic Hebr. 1: 5, τίμι εἶπε [*cui dixit*] refertur etiam ad illud, Ἐγὼ ἔσομαι αὐτῷ εἰς πατέρα [*Ego ero illi pater*].

20. Παρατηρήσαντες, *observantes*] Absolute sumitur haec vox, ut supra quoque 14: 1. Subintelligendum autem ibi, quid factum esset; hic, quid diceret: nam ut id observarent submittebant suos exploratores.

Ἐγκαθέτους] *Subsessores*: quales illi qui κάθηται ἐν ὕλαις ἐνεδρεύοντες [*qui insidiarum causa sedent in sylvis*]. Respondet Hebraeo שׁוֹמְרִים et מְצַדִּים.

III.

Ee

44

Δικαίους εἶναι, iustus esse] *Δικαιοσύνη [iustitia]* hic generali illo significato sumitur, ita ut omnia officiorum genera comprehendat, quo sensu saepe iungitur cum voce *ἁγίος [sanctus]*. Alibi *δίκαιος καὶ φοβούμενος τὸν Θεόν [iustus et timens Deum]*. Simulabant illi de quibus hic agitur esse se, ut dici solet, tenerae conscientiae, qui proinde de quaestionibus omnibus ad conscientiam pertinentibus plene cuperent edoceri.

Ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου, ut caperent eum verbis] Quia vix est ut quisquam tam prudens sit, cuius non verba possint interdum accipere sinistram interpretationem. *Ἐπιλαμβάνεσθαι λόγον* dictum ut infra *ἐπιλαμβάνεσθαι ῥήματος*. Plato similiter *ἐπελάβοντο προφάσεως [capiebant praetextum]*.

Τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος, principatui et potestati Praesidis] Cum de sacris controversiae ad opprimendos innocentes non sufficiunt, solent quaedam captari ad rempublicam pertinentia.

22. *Φόρον, tributum*] Bene vertit Syrus *כֶּסֶף אֶרֶץ argentum capitationis*. Neque videtur mihi Lucas hic descivisse a proprietate vocabuli. Nam *quod pro mercibus solvitur τέλος* proprie dicitur, *quod pro agris et capitibus φόρος*, ut docent Graecorum Grammatici et Strabo: quod discrimen Paulus sequitur Rom. 13: 7.

26. *Οὐκ ἴσχυσαν ἐπιλαβεσθαι αὐτοῦ ῥήματος, non poterunt verbum eius reprehendere*] Tanta erat in Christo sapientia, ut non res tantum quas docebat, sed et modus docendi, et verba singula calumniae occasionem excluderent.

27. *Οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάσσειν μὴ εἶναι, qui negant resurrectionem esse*] Similis constructio apud Thucydidem: *Οὐκ ἀντιλέγω ὥς οὐ πανὶ πονηρὰ βεβαίως τὰ πράγματα εἶη [Non nego, prorsus malas res esse]*. Neque longe abit illud Sophocleum, *Κ' οὐκ ἀπαρνοῦμαι τὸ μὴ [Nullus inficias eo]*.

28. *Ἄτεκνος, sine liberis*] Sic *וְנָשָׁא* vertitur Gen. 15: 2; Lev. 20: 20, 21. Vide quae ad Matth. 22: 24.

34. *Οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, filii huius seculi*] Qui vitam hanc mortalem agunt: quibus opponuntur οἱ υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως [*filii resurrectionis*]. Bene Theodoretus:

Οὐ

Ὁὐ δαιμόνιεν εἰς ἄρρεν καὶ θῆλυ τὴν ἀσώματον φύσιν· ταύτης γὰρ δὴ τῆς δαιμόσεως ἐνδεής· τῶν ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελούντων ἢ φύσις· ἐπειδὴ γὰρ ἐξανδραποδίζει ταύτην ὁ θάνατος, ὁ γάμος διὰ τῆς παιδοποιίας ἀντισταίνει τὸ δαπανώμενον· οἷον γὰρ τινα ἐπισκευαστὴν ἀθανασίαν ὁ ποιητὴς τῷ θνητῷ ζῶον τὴν παιδοποιῶν ἐμγαγῆσθαι [*Naturam incorpoream in marem et feminam non dividimus; indigebat enim hac divisione natura mortalium. Haec enim cum morti subiaceat, nuptiae id quod perit per liberorum procreationem instaurant: procreationem enim liberorum quasi artificialem quandam immortalitatem mortali animanti largitus est Deus*]. Adde illud Athenagorae: "Ἀνθρώπος ὡς ἐνδεής· δεῖται τροφῆς, ὡς θνητὸς διαδοχῆς, ὡς δὲ λογικὸς δίκης [*Homo, qua indiga est ac facile collabente natura, alimento opus habet; qua mortalis, successionis; qua ratione praeditus, iustitia*].

35. Οἱ δὲ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐν τῶν νεκρῶν, *illi vero qui digni habebuntur saeculo illo et resurrectione ex mortuis*] Αἰὼν ἐκεῖνος ἐστὶν αἰὼν οὗτος [*saeculum venturum*]; opposita enim sunt οὗτος et ἐκεῖνος, ut diximus ad Matth. 24: 36, ubi ἡμέρα ἐκείνη [*ille dies*] ἐστὶν ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως [*dies resurrectionis*]. Est autem magna vis in verbo καταξιωθέντες. Illi enim intelligendi sunt digni in beatam immortalitatem resurgere qui hic ex operibus mortuis resurrexerunt, quod declaratur et verbis sequentibus, υἱοὶ εἰσι τοῦ Θεοῦ [*filiis sunt Dei*]. Hic filii Dei erant Deum moribus imitando, ibi filii Dei erunt felicitatis Divinae participatione, quatenus eam condita natura recipere potest.

Ἐγαμίζονται, *nubent*] Manuscriptus ille antiquus et hic et paulo post ἐγαμίζονται, quod usitata.

36. Οὔτε γὰρ ἀποθανεῖν ἔτι δύνανται, neque enim ultra mori poterunt]. Vide quae supra et quae ad Matthaeum.

Ἰσαγγελοὶ γὰρ εἰσι, *aequales enim Angelis sunt*] Vox ficta ad similitudinem ἰσοθέου [*aequalis Deo*]. Usurpant et Pythagorici. Hierocles: Τοὺς οὖν τοῖς θεοῖς γένεσι συντεταγμένους ἀνθρώπους σέβειν ὁ λόγος παραναῖ, τοὺς ἰσάδαιμονας καὶ ἰσαγγέλους καὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἥρωσιν ὁμοίους [*Homines in Divorum genus relatos venerari ratio suadet, nempe Diis, Angelis, et illustribus aequales heroibus*].

bue]. Bene autem dixit ἰσαγγέλους, quia Angeli in Sacris literis filii Dei vocantur, ob illam quam diximus Divinae felicitatis et gloriae participationem.

Τῆς ἀνασάσεως ὄντες, cum sint filii resurrectionis] Ac proinde immortales: nam ἀνασάσεως nomen hic vitam aeternam ac beatam significat, ut Hebr. 11: 35 et alibi saepe.

37. Ἐμήνυσεν, ostendit] ἤν quod verti solet per ὕποδεικνυσθαι, σημαίνειν, προλέγειν, ἀποκαλύπτειν [ostendere, significare, praedicere, revelare].

Ἐπὶ τῆς βάτου, secus rubum] Brevis locutio, id est, ubi illam de rubo narrat historiam. Quomodo et apud Marcum non male accipias.

Ὡς λέγει Κύριον, sicut dicit Dominum] Narrando scilicet quod Deus dixerat.

38. Πάντες γὰρ αὐτοῖς ζῶσιν, omnes enim vivunt ei] Solutio obiectionis tacitae. Atqui mortui tunc erant. Sane; sed vivunt quoad Dei potentiam, quae potest mortuos vitae meliori reddere. Ipse enim est ὁ καλῶν τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα [qui vocat ea quae non sunt quasi existerent]. Πάντες illi, nimirum Abrahamus, Isaacus, Iacobus et horum similes.

39. Καλῶς εἶπας, bene dixisti] Εἶπας, ἤνν verbum est magisterii proprium: quasi dicat: Optimam sententiam optimo probasti argumento.

41. Εἶπε δὲ πρὸς αὐτοὺς, dixit autem ad illos] Id est, de illis Legisperitis scilicet et eorum doctrina agens quaestionem hanc proposuit. Neque enim ipsi aderant: quod ostendunt et sequentia comm. 46. Vide quae supra 19: 9.

47. Προφάσει, praetextu] Id est, εἰς πρόφασιν [in praetextum], Ut praetextum aliquem habeant emungendi homines, longas preces concipiunt, atque id scilicet aliis imputant. Ita accipit hic et Syrus ܡܢܬܐ, et Latinus apud Marcum, ubi quae notavimus vide.

Μακρὰ, longe] Ita legendum non μακρὰ [longa]. Vide quae ad Marcum.

CAPUT XXI.

4. Εἰς τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ, *in munera Dei*] Dubitari non debet quin haec sit περιφρασις τοῦ γαζοφυλακίου [*circumscriptionis gazophylacii*] quod συνεχδοχικῶς [*per comprehensionem*] vocabatur κορβᾶν aut κορβανᾶ [*donum*] ex re contenta. Marcus 7: 11, Κορβᾶν, ὃ ἐστὶ δῶρον [*Corban, quod est donum*]. Iosephus: Κορβᾶν δηλοῖ, ὡς ἂν εἴποι τις ἐκ τῆς Ἑβραίων μεθερμηνευόμενος διαλέκτου, δῶρον Θεοῦ [*Corban significat, si ex Hebraeo interpretere, donum Dei*].

5. Ἀναθήμασι κεκόσμηται, *donis ornatum esset*] Philo de Augusto: Ὡς μονοτονὸ πανοίκιος ἀναθημάτων πολυτελείαις τὸ ἱερὸν ἡμῶν ἐκόσμησε [*Itaque et ipse et domestici eius fere omnes donariorum magnificentia templum nostrum ornarunt*]. Iosephus: Τοῦ δ' ἱεροῦ παντὸς ἦν ἐν κύκλῳ πεπηγμένα σκῦλα βαρβαρικά [*Circa templum undique fixa erant spolia Barbarorum*]. Inter ἀναθήματα templi erat mensa donata a Ptolemaeo: sed maxime eminebat vitis illa aurea, cuius et Tacitus meminit, ab Herode Magno donata templo, θαῦμα καὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς τέχνης τοῖς ἰδοῦσιν [*miraculum spectantibus cum ob magnitudinem tum ob artificium*], ut Iosephus loquitur. Successerat haec vitis in locum vitis alterius quae ab Alexandro Indaeorum Ethnarcha donata templo, ab Aristobulo inde ablata et data Pompeio fuerat, qui eam Romae in Capitolio posuit, ut idem nos Iosephus docet. Hoc δημιουργημα [*opificium*] Strabo vocatum dicit τετραπλὴν [*oblectamentum*], ex quo πῶς fecit is qui se Gorionis filium vocat: id fuerit Hebraice גור, neque enim dubito quin id opus imaginem gesserit Paradisi. Strabo ipse dubitat ἀμπελον [*vineam*] an κήπον [*hortum*] appellare debeat: et Iosephus Paradisum κήπον appellat. At Iudaei per hanc vitem designatum aiunt populum Israeliticum ex iis quae legimus Ps. 80 et Esmi. 5.

6. Ταῦτα ἃ θεωρεῖτε, *haec quae videtis*] Id est, τούτων ἃ θεωρεῖτε [*horum quae videtis*], ut saepe in his libris. Sed et Latini ita loquuntur: ut,

Urbem quam statuo, vestra est.

Item,

Item, quod propius accedit, apud Plantum:

Hos quos videtis stare hic captivos duos

Illi qui adstant, ii stant ambo non sedent.

Quare non accedo interrogationis notam interponentibus; frigide enim dicitur, *Haecne sunt quae videtis?* Neque vero Syrus aliter accepit quam nos dicimus. Et optima est constructio, *Horum quae vos nunc miramini Lapis non relinquetur supra lapidem.* Apud Matthaeum est sensu eodem οὐ μὴ ἀφεθῇ ὧδε [*non relinquetur ibi*].

8. Ὅτι ἐγὼ εἰμι, ego sum] Nempe ὁ Μεσσίας [*Messias*], ut ὅτι sit nota orationis μιμητικῆς [*imitantis*], nam quod alii malunt, *dicentes se esse is qui ego sum*, durius est, ni fallor.

Ὁ καιρὸς ἤγγικε, tempus appropinquavit] Hoc est quod apud Matthaeum dicitur, Οὐ μὴ παρέλθῃ ἡ γενεὰ αὕτη ἵνα ἂν πάντα ταῦτα γένηται [*Non praeteribit natio haec, donec omnia haec fiant*]. Confer quae ibi diximus.

Μὴ οὖν πορευθῆτε ὀπίσω αὐτῶν, nolite ergo ire post eos] Ne sectamini id genus impostores.

9. Ἀκαταστασίας] Hoc posuit pro eo quod apud Matthaeum est ἀνοαὶς πολέμων [*rumores bellorum*], apud Marcum etiam ταραχάς [*perturbationes*]. Tumultus recte verti putō. Prov. 26: 28, ubi in Graeco est ἀκαταστασίας, ruinas posuit Latinus Interpres. Vide quae ad Matth. 24: 6.

11. Κατὰ τόπους, per loca] Similis locutio ei quam saepe habuimus ἐπὶ χρόνον [*ad tempus*] 18: 4.

Φοβητέα τε καὶ σημεῖα ἀπ' οὐρανοῦ μεγάλα ἔσται, *terrorerque et signa de coelo magna erunt*] Romphaea scilicet de coelo urbi imminens: Flamma in templo visa: Fores templi sponte apertae: Currus et armatae phalanges conspectae in nubibus: Vox audita in templo *Migremus*, cum exeuntium sono: Fanaticus homo nomen Iesu ferens per annos quatuor clamans: Αἶ, αἶ Ἱεροσολύμοις, αἶ αἶ τῇ πόλει, καὶ τῷ λαῷ, καὶ τῷ ναῷ [*Vae, vae Hierosolymis, vae, vae urbi et populo, et templo*]. Quae omnia et narrata et explicata apud Iosephum videre est. Meminit partis horum prodigiorum etiam Tacitus. Videtur autem Syrus eodice usus qui hoc loco voces aliquot additas haberet.

13. Ἀποβήσεται δὲ ὑμῶν εἰς παρτέριον, *erit autem vobis*

ter-

testimonio] Idem loquendi genus Phil. 1: 19, *Οἶδα γὰρ ὅτι τοῦτό μοι ἀποβήσεται εἰς σωτηρίαν* [*Scio enim hoc mihi fore salutem*]. Intellige autem εἰς μαρτύριον τῆς ὑπομονῆς [*testimonio patientias*], de qua infra.

14. *Θέσθε οὖν εἰς τὰς καρδίας, ponite ergo in animos*] Alibi dixit, *τιθέναι ἐν τῇ καρδίᾳ* supra 1: 66. Simile est 9: 44, *θέσθε εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν* [*ponite in aures vestras*]. Alibi συμβάλλειν ἐν τῇ καρδίᾳ, et διατηρεῖν ἐν τῇ καρδίᾳ, 2: 51.

15. *Στόμα καὶ σοφίαν ἣ οὐ δυνήσονται ἀντιπεῖν οὐτ' ἀντιστῆναι πάντες οἱ ἀντικείμενοι ὑμῖν, os et sapientiam cui non poterunt resistere et contradicere omnes adversarii vestri*]. Cui nihil contradici possit quod veri habeat speciem. Impletum hoc in Stephano de quo ita Lucas Act. 6: 10, *Καὶ οὐκ ἴσχυον ἀντιστῆναι τῇ σοφίᾳ καὶ τῷ πνεύματι ᾧ ἐλάλει* [*Nec poterant resistere sapientiae et spiritui quo loquebatur*]. Neque ad hoc opus illis fuit eloquio calamistrato.

Ἀπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔστι.

[*Simplex et infucata veri oratio est.*]

Bene Tertullianus ad hunc locum: *Quid sapientius et incontradicibilius confessione simplici et exserta in martyris nomine cum Deo invalescentis? Atque haec plerumque causa est cur ad verbera et suppliciorum saevitiam confugiant hostes veritatis, quia quod speciose contradicant non inveniunt.*

18. *Θρῖξ ἐκ τῆς κεφαλῆς ὑμῶν οὐ μὴ ἀπόληται, capillus de capite vestro non peribit*] Proverbiale loquendi genus, quasi Latine dicas, *Ne hilum quidem damni senties*. Est eadem locutio 1 Sam. 14: 45, 2 Sam. 14: 11, 1 Reg. 1: 52 et Act. 27: 34. Intelligendum autem est damnum post subductas rationes; nam damnum facere ad tempus, maximum interdum est lucrum. Simile est quod alibi *omnes pili ipsorum numerati apud Deum esse* dicuntur Matth. 10: 30, quia scilicet si quid ipsorum ad tempora interire videtur, non tam interit quam apud Deum deponitur, qui cum foenore est redditurus.

19. *Κτήσασθε τὰς ψυχὰς, acquiretis animas vestras*] *Κτᾶσθαι* et quod Syrus hic habet *κῡρ* puto hic accipendum non in possidendi sed in acquirendi significatu, ut

Ee 4

Matth.

Matth. 10: 9; Act. 1: 18, 8: 20, 22: 28; et apud LXX saepe. Idem est *πιάσθαι ψυχὴν* quod *εὐρίσκειν ψυχὴν* [*invenire animam*]; Matth. 10: 39, 16: 25, quod Lucas exponit per *σώζειν*, *ζωογονεῖν* [*salvare, vivificare*] recte: nam is vere semetipsum acquirit, qui quod hic habet commodatum recipit proprium atque perpetuum. Haec contrarium est. *ζημιουῖσθαι τὴν ψυχὴν* [*detrimentum facere animae suae*]. Marc. 8: 36. *Ἐν ὑπομονῇ* [*patientia*] igitur est, tolerando adversa omnia, etiam mortem si opus est. Nam,

Qui per virtutem probitat non interit.

Bene ergo accepit hunc locum Tertullianus, liberius ita vertens aut versum ab alio citans, *Per tolerantiam salvos facietis vosmetipsos*. Apud Matthaeum et Marcum sensus idem sic effertur: *Ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται* [*Qui perseveraverit in finem hic salvus erit*].

20. *Κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων*, *circumdari ab exercitiis*] Vide supra 19: 43. Adde illud Iosephi: *Μετ' ἐκπλήξεως οἱ στασιασαὶ τοὺς Ῥωμαίους ἀπερᾶντες στρατοπεδευομένους τριχῇ* [*Cum consternatione seditiosi Romanos adspiciebant ternas in partes castra metantes*]. Bene ergo *στρατοπέδων* multitudinis numero.

21. *Ἐν ταῖς χώραις*, *in regionibus*] De hac voce diximus supra 12: 16. Contra autem quam Christus monet fecerunt plerique Hebraeorum, ac proinde in urbem velut in nassam conclusi sunt.

22. *Ἡμεῖς ἐκδικήσεως αὐταὶ εἰσι τοῦ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα*, *tempora vindictae haec sunt quibus impleantur omnia quae scripta sunt*] Iosephus: *Τοῦ δὲ ἄρα (τοῦ ναοῦ) κατεψήφισο μὲν τὸ πῦρ ὁ Θεὸς πάλαι· παρῇν δὲ ἡ εἰμαρμένη χρόνων περιόδοις* [*Nimirum ad ignem templum iam pridem condemnarat Deus: erat autem tum tempus illud elapsum, fatumque aderat*].

23. *Ἀνάγκη*, *aerumna*] *Ἀνάγκη* Graeci vocant τὴν *βάσανον* [*torturamentum*]; in eumque sensum eam vocem et Iosephus usurpat: quo factum, ut quomodo *βάσανος* ad omnia mala, praesertim graviora, refertur, ita et *ἀνάγκη* quod multis locis probavit vir eruditissimus. Adde si placet Tob. 3: 6, *ἐπίταξον ἀπολυθῆναι με τῆς ἀνάγκης* [*praecipe ut ex hac aerumna dissolvam*]. Bar. 6: 36,

iv

ἐν ἀνάγκῃ ἀνθρώπων ὅσα οὐ μὴ ἐξέλονται [*asurnna hominem non liberabunt*]. Sed et apud Paraphrastas veteris ac novi Testamenti vox ex Graeco desumta πῶς eundem sensum habet. Chrysostomus ad 2 Cor. 6: 4, ἀνάγκας interpretatur ἀφῶντα κακὰ [*mala inevitabilia*].

Καὶ ὁργὴ ἐν τῷ λαῷ τούτῳ, et ira populo huic] Id est, miseria. Ita Matth. 3: 7 et supra 3: 7, φεύγειν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὁργῆς [*fugere a ventura ira*]. Locus huic nostro simillimus est 1 Macc. 1: 67, ἐγένετο ὁργὴ μεγάλη ἐπὶ Ἰσραὴλ σφόδρα [*facta est ira valde magna super Israel*]; quomodo non male sumas et illud 1 Macc. 3: 8, ἀπέσχευεν ὁργὴν ἀπὸ Ἰσραὴλ [*avertit iram ab Israele*].

24. Πισοῦνται σόματι μαχαίρας, cadent acie gladii] Τῶν δ' ἀπολομένων κατὰ πᾶσαν τὴν πολιορκίαν μυριάδες ἑκατὸν καὶ δέκα [*Periere per universam obsidionem myriades centum decem*], inquit Iosephus: subiiciens postea: Τότε γε μὴν ὥσπερ εἰς εἰρκτὴν ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης πᾶν συνέλεισθη τὸ ἔθνος [*Tum quidem quasi in carcerem universa gens a fato conclusa est*]. Alio loco de interemtis post obsidiam agens: Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τε ταῖς πρὸς τὰ θηρία μάχαις καὶ τῶν καταπιπραμένων ἐν τε ταῖς ἀλληλοκτονίαις ἀναιρουμένων πεντακοσίους ἐπὶ τοῖς δις χιλίοις ὑπερέβαλε [*Qui aut bestiis obiecti aut exusti, aut mutuis in arena caedibus confecti sunt, supra bis mille quingentos fuerunt*].

Καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς πάντα τὰ ἔθνη, et captivi ducentur in omnes gentes] Τῶν μὲν οὖν αἰχμαλώτων πάντων, inquit ille, ὅσα καθ' ὅλον ἐλήφθη τὸν πόλεμον ἀριθμὸς ἑννέα μυριάδες καὶ ἑπτὰκις χίλιοι συνήχθη [*Captivorum itaque omnium, qui toto bello capti sunt, numerus ad nonaginta septem millia fuit*]. Illud etiam εἰς πάντα τὰ ἔθνη bene explicat idem nobilissimus Scriptor: Τῶν δὲ νέων τοὺς ὑψηλοτάτους καὶ καλοὺς ἐπιλέξας ἐπήρει τῷ θριάμβῳ· τοῦ δὲ λοιποῦ πλήθους τοὺς ὑπὲρ ἑπτὰ καὶ δέκα ἔτη δῆσας ἔπεμψεν εἰς τὰ κατὰ Αἴγυπτον ἔργα· πλείους δ' εἰς τὰς ἐπαρχίας διιδωρήσατο τίτος, φθαρησομένους ἐν τοῖς θεάτροις σιδήρῳ καὶ θηρίοις· οἱ δὲ ἐντὸς ἑπτὰ καὶ δέκα ἔτων ἐπράσθησαν [*Iuvenes, ut forma quisque et statura eminebat maxime, selectos ad triumphum servavit: reliquae turbae eos qui septimum decimum annum excesserant, ad opera Aegyptia*

etiam misit vinctos. *Plurimos praeterea in provincias donavit Titus, qui nimirum in theatris aut ferro perirent aut a bestiis conficerentur. Qui intra hanc aetatem fuerunt, divenditi sunt*. Rutilius Numantianus:

*Atque utinam nunquam Iudaea subacta fuisset
Pompeii bellis imperioque Titi:*

*Latius excisae pestis contagia serpunt,
Victoresque suos natio victa premit.*

Huc pertinet et illud Bardesanis Syri: Ἰουδαῖοι πάντες οἱ διὰ Μωσέως δεξάμενοι νόμον τοὺς γεννωμένους ἄρξεναι παῖδας ἐν τῇ ὁγδόῃ ἡμέρᾳ αἱμάσσουσι περιτέμνοντες, οὐκ ἄξιον παρουσίαν ἀναμένοντες, οὐ κλίματος ἐξουσίαν ἐκτρεπόμενοι, οὐκ ὑπὸ νόμου ἀλλοτρίας χώρας ἀγόμενοι, ἀλλ' εἴτε ἐν Συρίᾳ τυγχάνουσιν, εἴτε ἐν Γαλίᾳ, εἴτε ἐν Ἰταλίᾳ, εἴτε ἐν Ἑλλάδι, ἢ ἐν Παρθίᾳ ἢ ὅπου ἂν ᾖσι, τοῦτο ποιοῦσιν [*Iudaei omnes, quotquot legem Mosaicam agnoscunt, pueros suos mares octavo die circumcisione cruentant, non astrorum influxum praestolantur, non vim climatis reformidant, peregrinae regionis legibus non utuntur, idque faciunt sive in Syria, sive in Gallia, sive in Italia, sive in Graecia, sive in Parthia, ubicunque denique fuerint*].

Ἱερουσαλὴμ ἔσαι πατουμένη ὑπὸ ἔθνῶν, Hierosolyma calcabuntur a Gentibus] Πατεῖν est tenere iure victoriae. Tale est illud:

Barbarus heic cineres insistet viator.

Apoc. 11: 2, Καὶ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν πατήσουσι μῆνας τεσσαράκοντα δύο [*Urbem Sanctam calcabunt mensibus quadraginta duobus*]. Alienigenae illi, quos Hebraei עַמִּי vocant, sunt Romani, Saraceni, Franci, Turcae.

Ἄχρι πληρωθῶσι καιροὶ ἔθνῶν, donec impleantur tempora Gentium] Chrysostomus in disputatione accurata adversus Iudaeos interpretatur de tempore indicii universalis: ac proinde negat Iudaeos unquam in patriam restituendos. Sed et Origenes adversus Celsum de Iudaeis loquens scripserat: Θαρρόυντες δ' ἐροῦμεν ὅτι οὐδὲ ἀπαυταγήσονται [*Confidenter praeterea negabimus restituendos eos esse unquam*]. Et eam ipsam sententiam tuetur Scriptor Seder Olam: ait enim post secundam eiectionem e Cananaea populum Iudaicum nunquam eo rediturum. Alii vero ex iis quae sunt apud Es. 65, 66, Ier. 16 et 31,

Ezech.

Ezech. 20, 27, 28, et Os. 3: 3, 4, 5, aliter existimant, Iudaeos scilicet cum Iesum Messiam agnoverint recuperaturos ea bona quae Deus ipsorum parentibus sempiterno, sed conditionem continente, foedere promisit. Vide Mosis verba Lev. 26 in fine, et Dent. 30, cuius sententiae se esse dicit in colloquio cum Tryphone Iustinus. Certe Christus ab Apostolis interrogatus an iam restitutus esset Regnum Israelis non negavit id se facturum, sed quo id futurum esset tempore, noluit ab ipsis inquiri: et sane partim ex his quae dixi vaticiniis, partim ex praerogativa martyrum in resurrectione (de qua alibi agendi erit locus) concinnata videtur sententia illa de mille annorum felicitate, quam ut ab Apostolorum successoribus acceptam tuerentur magni auctores Iustinus et Irenaeus, quos secuti sunt Melito, Apollinaris, Tertullianus, Victorinus: quorum opinio, quanquam admixtum aliquid habere videtur humani erroris (quando nec omnes illam felicitatem pari modo explicant), forte tamen non in totum repudianda est. Sunt qui huc referendum putent illud. Apocalypseos de Euphrate: *Καὶ ἐξηράνθη τὸ ὕδωρ αὐτοῦ ἵνα ἐτοιμασθῇ ἡ ὁδὸς τῶν βασιλέων τῶν ἀπὸ ἀνατολῆς ἥλθον* [Et siccat aquam eius ut praeparetur via Regibus ab ortu solis]. Regum enim nomine Israelitas putant intelligi. Quod sensisse et Lactantius videtur septima Institutione cap. 15, cum futurum dicit, ut imperium in Asiam revertatur et rursus Oriens dominetur et Occidens serviat. Vide si lubet quae in Apocrypho Esdrae libro qui quartus dicitur cap. 13: 43, 47, et confer cum dicto Apocalypseos loco. Quam sententiam si recipimus, *καιρὸς ἐθνῶν* intelligere licebit *tempora Divinae patientiae*, praestituta emendationi eorum qui ex Gentibus Christi nomen professi a disciplina Christi plurimum recesserunt. Quo sensu *καιρὸν ἐπισκοπῆς* [tempus visitationis] de Hierosolymitana urbe supra habuimus, ut nimiram intelligamus Deum irritatum a Gentibus modo quodam novo atque extraordinario usurum in convertendis ad se Iudaeis: sicut ab Iudaeis irritatus modo simili Gentes ad obsequium suum pertraxit. Chrysostomus dicta iam disputatione etiam Iosephi testimonio contra Iudaeos utitur, quasi is quoque existimaverit sine fine duraturam

τὴν

τὴν ἐρήμωσιν [*desolationem*]. At Iosephus; sicut nihil certi populo suo ausus est polliceri, ita spem omnem non abiecit, ut vel ex hoc loco apparet, ubi scelera Civitatis et poenam eis debitam deplorans ita eam alloquitur: Δύσαιο ὃ ἂν γενέσθαι πάλιν ἂν ἀμείνων, εἰγέ ποτε τὸν πορθέσαντα Θεὸν ἐξιλίᾳσῃ [*Possis forte iterum aliquando in melius restitui, siquidem unquam Deum, qui te perdidit, placaveris*].

25. Συνοχὴ ἔθνων, *angor Gentium*] Hesychius συνοχὴ, ταραχὴ, ἀδημονία [*angor, conturbatio, gravissima anxietas*]. Utitur et Paulus 2 Cor. 2: 4.

Ἐν ἀπορίᾳ, *cum confusione*] Sic ἀπορεῖσθαι [*confundi*] dixit Paulus 2 Cor. 4: 8, Gal. 4: 20. Nec puto aliter legisse Syrum, sed rem ipsam expressisse addito gesta. Quod alios legisse apparet ἀπορροία [*defluxione*], probare non possum.

Ἠχούσης θαλάσσης, *resonante mari*] Mare in libris Propheticis significat *statum mundi variis casibus turbidum: sonus, excitatos inde tumultus*. Porphyrio mare significat τὴν ὕλην σύζασιν [*statum animae corpori iunctae*].

Καὶ σάλου, *et fluctu*] Supple ὄντος [*existente*] Id est, in magna maris agitatione; nisi σάλον interpretari malis oram maritimam, quomodo accepit Polybins, atque ita repetere ἠχοῦντος [*resonante*].

26. Ἀποψυχόντων] Puto ἀποψύχειν hic esse, ut Hesychius interpretatur, ἀποπνευματίζεσθαι, *spiritu destitui*, ut in summo aestu atque etiam in summis doloribus fieri consuevit.

Αἱ γὰρ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται, *nam virtutes coelorum movebuntur*] Non mirum est si mundi totius status erit impacatissimus, cum ipsa agmina coelestia, id est, Ecclesiae Christianae in plurimas factiones sint discessurae, sublata mutua caritate, imò huc res deveniet ut quod amoris esse debebat vinculum fiat bellorum titulus. Vide quae ad Matthaeum.

27. Τότε, *tunc*] Post impleta tempora Gentium de quibus supra.

28. Ἀρχομένων δὲ τούτων γίνεσθαι, *his autem fieri incipientibus*] Cum et imperii civilis et Ecclesiae tam mi-

serandus erit status per saecula aliquot, desperare non debet vere Christianus :

*Si fractus illabatur orbis ,
Impavidum ferient ruinae.*

Christus, ut ad hunc locum pulchre inquit Tertullianus, *positus in medio, alterum concludurus adventu suo*, id est, incommoda nationum, *alterum incipiens*, id est, vota Sanctorum.

Ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν, *respicite et attollite capita vestra*] Ut solent qui de loco superiore liberationem exspectant. Hoc est quod ἀποκαταδοεῖν [*exserto capite exspectare*] dixit Paulus : haec autem, ut et quae infra sequuntur commate 34 et deinceps, in persona Apostolorum dicta sunt omnibus omnium saeculorum Christianis. Ideo apud Marcum additur ἀ δὲ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω [*quae autem dico vobis, omnibus dico*].

Ἐγγίξει ἡ ἀπολύτρωσις, *appropinquat liberatio*] Plena illa liberatio qua mors triumphabitur.

30. *Ὅταν προβάλλωσιν ἤδη*, *cum producant iam*] *Προβάλλωσι*, τὰ φύλλα [*folia*] scilicet, ut collatio Matth. 24: 32 et Marc. 13: 28 ostendit. Sic *προβάλλειν ἄνθος* [*producere florem*] dixit Dioscorides.

Ἀφ' ἑαυτῶν, *ex se*] Id est, nullo monitore, ut et supra 12: 57. At Syrus ἀπ' αὐτῶν [*ex ipsis*] legit, *ab arboribus* scilicet.

31. *Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ*, *Regnum Dei*] *Tranquilla regni possessio*: ita saepe Hebraei vocabant τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα [*futurum seculum*]. Alias significatur his vocibus tempus Messiae quo Regnum illud acquiritur.

32. *Πάντα*, *omnia*] Omnia illa quae Iudaeos et excidium urbis spectant, in quibus et figura est iudiciorum quae Deus adversus gentes immorigeras est exerciturus.

33. *Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται*, *οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσι*, *coelum et terra transibunt, verba autem mea non transibunt*] Alibi diximus Hebraismum esse pro πρὶν τοὺς λόγους μου παρελθεῖν [*priusquam verba mea transibunt*], et proverbiale loquendi genus, quasi dicat, *Omnia fient, fieri quae posse negantur, potius quam horum quae vaticinor quicquam irritum fiat*. Vide Matth. 5: 18 et supra 16: 17.

34. Προσέχετε ὁὐ ἐαυτοῖς, *cavete autem vobis*] Amat Lucas hoc loquendi genus, ut videre est 12: 1, 17: 3, Act. 5: 35, 20: 28.

Μήποτε βαρυνθῶσιν, *ne forte graventur*] Βαρύνειν respondet Hebraeo טָבַח, ut videre est Exod. 8: 15, 32, 9: 7, 35, idem et per σκληρύνειν [*indurare*] redditur Exod. 10: 1, et per παροῦν [*excoecare*] Rom. 11: 7. Significat autem βαρύνεσθαι apud hos scriptores reddi ἀναισθητον [*insensibilem*]. Ps. 4: 3, *viol ἀνθρώπων ἔως πότε βαρυνάριοι* [*filii hominum usque quo gravi corde*]; quo in loco ut multis aliis, apparet LXX Interpretes non paulo aliter legisse quam nos legere docent Masoritae.

Τρυφῶν αἱ καρδίαι ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ, *corda vestra crapula et ebrietate*] Magistri Graeci tradunt hoc differre μέθην et κραιπάλην, quod μέθη sit ex praesenti potu animi alienatio, κραιπάλην, ut Plato loquitur, ἐκ τῆς προτεράϊας [*ex praeterita die*]; aut, ut Aristophanis Scholiastes, ἀπὸ χθιζῆς οἶνοποσίας [*ex hesterni vini potatione*]. Non dubium autem quin sub vinolentiae nomine omne vitiorum genus hic denotetur quod circa voluptates occupatum est. Nam quia in ebrietate manifestius est detrimentum rationis, ideo ex illa specie genus totum datur intelligi.

———— Οὐδεὶς δὲ μεθύων, ἂν σκοπῆς,

Ὅς οὐχὶ δοῦλός ἐστι τοῦ πεπωκέναι.

[———— Nempe quot sunt ebrii,

Mancipia totidem vini potati adspicis.]

ut Philemon inquit.

Theognis vero:

Ὅς δ' ἂν ὑπερβάλλῃ πόσις μέτρον, οὐκ ἔτ' ἐκείνος

Τῆς αὐτοῦ γλώσσης καρτερός οὐδὲ νόον.

[*Qui bibit atque modum nescit servare bibendi*

Non linguae, mentis non herus ille suae.]

Bene autem ebrietati crapula adiungitur, ut ex hac una specie maxime illustri intelligamus eam vim esse voluptatum, ut non tantum dum iis fruimur usum nobis rationis eripiant, sed et in posterum eam reddant obtusiorrem. Nam

———— Corpus omustum

Hesternis vitiis animum quoque praegravat.

Kal

Kal. μερίμνας βιωτικαῖς, et curis huius vitæ] Circa honores et divitias, quæ alibi αἱ μερίμναι τοῦ αἰῶνος τούτου [*curas huius seculi*].

Kal. αἰφνίδιος ἐφ' ὑμᾶς ἐπιτεῖη ἡ ἡμέρα ἐκείνη, et superveniat vobis repentina dies illa] Ut olim Chaldaeo Regi evenit, Dan. 5. Paulus 1 Thess. 5: 3, *Ὅταν γὰρ λέγωσιν, Εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, τότε αἰφνίδιος αὐτοῖς ἐφίσεται ὁ ὀλεθρος [Cum dixerint, Pax et securitas; tum repentinus eis superveniet interitus]*. Sæpe illud observare est, iisdem vocibus uti Paulum quibus utitur Lucas, ut plane credibile sit habuisse Paulum descriptos Graece quosdam Domini sermones quos Lucas libro suo inseruerit.

35. *Ὡς παγίς γὰρ ἐπιλεύσεται ἐπὶ πάντας τοὺς καθημένους ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς, tanquam laqueus enim superveniet omnibus, qui habitant in superficie omnis terræ]* Ex Esaia 24: 17 *יָקוּם דָּוָן יְלֵן תַּבּוּ [laqueus super te qui habitator es terræ]*, Graece παγίς ἐφ' ὑμᾶς τοὺς ἐνοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς. Unde liquet καθημένους hic esse quod ἐνοικοῦντας [*inhabitantes*], ita ut *secura quaedam et in res terrenas defixa habitatio* hoc quidem loco intelligatur. Vide quæ diximus ad Matth. 24: 37.

36. *Ἀγρυπνεῖτε οὖν ἐν παντὶ καιρῷ δεόμενοι, vigilate itaque omni tempore orantes]* Duas nobis res commendat Christianis hominibus apprime necessarias, προσοχὴν καὶ προσευχὴν [*attentionem et preces*]; nec hic tantum, sed et alibi, Matth. 26: 41. Et aliunde et hinc discere est, quam apte conspiret cum humana diligentia auxilium Divinum. Qui *vigilare* iubetur, non agitur ut nervis alienis mobile lignum: qui *precari*, ostenditur opis Divinae indigere, sine qua inanis est omnis hominum industria. Illud ἐν παντὶ καιρῷ optime construi puto cum verbo δεόμενοι, ut idem sit quod supra monemur προσεύχεσθαι πάντοτε [*orare semper*], 18: 1, et apud Paulum ἀδιαλείπτως [*indiesinenter*], 1 Thess. 5: 17.

Ἵνα καταξιωθῆτε ἐκφυγεῖν, ut digni habeamini fugere] Ita supra οἱ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν [*qui digni habebuntur seculo illo frui*]. Paulus 2 Thess. 1: 5, εἰς τὸ καταξιωθῆναι ὑμᾶς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ [*ut digni habeamini Regno Dei*]. Discamus hiuc vocem καταξιοῦσθαι,

θαι, ut et *δικαιον* [iustum] quod in epistola ad Thessalonicenses sequitur, et Latinum *mereri* plerumque non ad iuris humani rigorem referri, sed ad aestimationem benignitate temperatam. Magna pars est dignitatis nostrae indignitatem nostram ingenue confiteri.

Ταῦτα πάντα τὰ μέλλοντα γίνεσθαι, ista omnia quae futura sunt] Fallacias *ψευδοχριστῶν καὶ ψευδοπροφητῶν* [falsorum Christorum et falsorum Prophetarum], poenas Iudaeorum aut aliarum nationum proprias, postremo poenas communes impiorum.

Καὶ σταθῆναι ἔμπροσθεν τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, et stare ante Filium hominis] Victoriam haec locutio designat: iudiciis sumta. Sic Ps. 1: 5 docti exponunt illud *נֹכַח* [non stabit]. Sic de eo qui iudicio succubuerat, dicebatur *לֹא נִשְׁתָּבֵט* [non fuit illi pes stabilis]. Nah. 1: 6, *ἀπὸ προσώπου ὀργῆς αὐτοῦ τίς ὑποστήσεται; [ante faciem indignationis eius quis stabit?]* Et Esdr. 9: 15, *οὐκ ἔστι σῆναι ἐνώπιόν σου [non stari potest coram te]*. Utrobique in Hebraeo est *נֹכַח*, id est, *ἔμπροσθεν*; et hic quidem ad iudicem, alibi illud *נֹכַח* ad adversarium refertur: ut Sap. 5: 1, *Τότε σήσεται ἐν παρήσῳ πολλῇ ὁ δίκαιος κατὰ πρόσωπον τῶν θλιψάντων αὐτόν [Tunc stabi iustus cum magna fiducia adversus eos qui ipsum vexaverant]*. Contrarium huic est *cadere*, id est, *pudesceri*. Sic et Latini *stare* et *cadere* usurpant:

Securus cadat, an recto stet fabula talo.

37. *Ἠνέλιξεν εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, morabatur in monte Oliveti*] Haud dubium quin orandi causa. Ita quod modo sermone, nunc exemplo suo nobis commendat, preces cum labore coniunctas. Nam diem labori, noctem precibus impendebat.

38. *Ἀφῆκε* [mane expeditus fuit] est Hebraicum, cui hoc Hellenisticum respondet, ut Exod. 34: 4 et alibi. *Diluculo conveniebant*, vertit Tertullianus. *Ἀφῆκε πρὸς αὐτόν [mane veniebat ad eum]* concise dictum, ut *ἀφῆκεμεν εἰς ἀμπελῶνας [mane surgamus ad vineas]*, Cant. 7: 12. Apparet non caruisse fructu monitum illud Christi, *Ἀγρυπνεῖτε [vigilate]*.

CAPUT XXII.

1. Ἡ λεγομένη πάσχα, quae dicitur *Pascha*] Συνοδογι-
κῶς [*comprehensive*] enim tota ἑορτὴ [*festum*], quae erat
dierum octo, ex primi diei nomine *Pascha* nominabatur.
Ita et Iosephus: Τῆς πάσχα προσαγορεύομένης ἑορτῆς καθ'
ἣν ἔθος ἐστὶν ἡμῖν ἄζυμα προσφέρεισθαι [*Cum Pascha appel-
letur id festum, quo nobis mos est azymis vesci*]. Ioh.
18: 39, Ἔστι συνήθεια ὑμῖν, ἵνα ἓνα ὑμῖν ἀπολύσω ἐν τῇ
πάσχα [*Est autem consuetudo vobis, ut unum demittam
vobis Paschatis tempore*]; pro quo Matthaeus et Marcus
κατὰ ἑορτήν [*durante festo*].

3. Εἰσῆλθε δὲ ὁ Σατανᾶς εἰς Ἰουδαν, *intravit autem
Satanas in Iudam*] Sicut qui Divinis motionibus pie ob-
temperant tandem accipiunt Spiritum inhabitantem, ita
qui suggestionibus Diaboli libere consentiunt tandem Deo
eos derelinquente mancipia Satanae fiunt: ac tunc in
ipsos ingredi Satanias dicitur. Sic Diabolum Paulus vocat
πνεῦμα ἐνεργοῦν ἐν υἱοῖς ἀπειθείας [*spiritum qui operatur
in filios inobedientiae*] Eph. 2: 2. Hunc ordinem in
Iuda observare est: primum avaritia tentatus furti se al-
ligavit et quidem in pecunia pauperibus destinata, Ioh.
12: 6; neque id satis habens homo sacrilegus, videri vo-
luit eorum defensor quos ipse spoliabat; a Magistro ad-
monitus de malitia nihil remisit. Tum illi suggestit Sa-
tanias, ut Christum prodendo lucrum sibi pararet: εἰς
καρδίαν αὐτοῦ βέβληκε [*in cor eius misit*] inquit Iohannes,
13: 2. Huic sceleratae suggestioni postquam consenserat,
iam intrasse in eum Satanias dicitur. Nempe ut quod ani-
mo proposuerat, id pacto firmaret: iterumque intrasse in
eum, penitus scilicet, narratur, postquam ille ad Christi
in coena sermones animum obduraverat, Ioh. 13: 27,
ut iam scilicet quod pacto firmaverat re ipsa impleret.
Qui vero definitum Dei decretum de eventibus aliter ne-
gant posse defendi, nisi tota haec Iudae malitia ab initio
ad finem dicatur decucurrisse inevitabili necessitate, et
quidem Deo inclinante atque impellente ipsius voluntatem,
his optimo iure dici potest quod similia docenti Florino
III. Ff scrip-

scripsit Irenaeus: Ταῦτα τὰ δόγματα, Φλωρίνε, ἵνα πεπεισ-
 μένως εἶπω, οὐκ ἔστιν ὅτι οὐκ ἔστιν γνώμη· ταῦτα τὰ δόγματα δ'
 οὐ σύμφωνά ἐστι τῇ ἐκκλησίᾳ, εἰς τὴν μεγίστην ἀσέβειαν περι-
 βάλλοντα τοὺς πειθομένους αὐτοῖς· ταῦτα τὰ δόγματα οὐδέ
 οἱ ἔξω τῆς ἐκκλησίας αἱρετικοὶ ἐτόλμησαν ἀποφῆναι ποτε·
 ταῦτα τὰ δόγματα οἱ πρὸ ἡμῶν πρεσβύτεροι, οἱ καὶ τοῖς Ἀ-
 πωστόλοις συμφοιτήσαντες, οὐ παρέδωκάν σοι [*Dogmata haec,*
Florine, fidenter dicam, a sana mente profecta non sunt:
dogmata haec ab Ecclesiae sententia abhorrent: atque
eum, qui ita sentiat in ultimam impietatem impellunt:
neque ea vel haeretici, qui extra Ecclesiam sunt, un-
quam aut recipere aut profiteri sunt ausi: denique haec
dogmata, qui ante nos fuerunt seniores, quique cum A-
postolis etiam vixerunt, tibi non tradiderunt]. Quanto
sapientius Euripides,

Εἰ Θεοὶ τι δρῶσιν αἰσχρὸν οὐκ εἰσὶν Θεοί.

[*Si Di patrant quid turpe, iam non sunt Dei].*

Et Plato: Κακῶν αἴτιον φάναι Θεὸν τιπὶ γίνεσθαι ἀγαθῶν
 ὄντα, διαμαχεῖτον παντὶ τρόπῳ, μήτε τινα ταῦτα λέγειν ἐν
 τῇ αὐτοῦ πόλει, εἰ μέλλει εὐνομήεσθαι, μήτε τινα ἀκούειν,
 μήτε νεώτερον μήτε πρεσβύτερον, μήτε ἐν μέτρῳ μήτε ἄνευ
 μέτρου μυθολογοῦντα, ὥς οὐδ' ὅσα ἂν λεγόμενα εἰ λέγοιτο,
 οὔτε ξύμφορα ἡμῖν, οὔτε ξύμφωνα αὐτὰ αὐτοῖς [*Repugn-*
andum omni ratione, ne quis Deum cum bonus sit, mali
cuiusquam causam putet, neve quis id in civitate sua
dicat, si quidem eam bene constitutam esse oportebit;
neve quis audiat, nec iunior nec senior aut soluta ora-
tione quenquam aut ligata eiusmodi narrantem quasi fa-
bulas: quae neque sancte dicantur profecto, si dicantur,
neque utilitatis habeant quicquam, neque ipsae conso-
nent sibi].

4. Καὶ τοῖς στρατηγοῖς, et Magistratibus] Erant hi in
 Sacerdotum numero, sed peculiariter nominantur, quod
 eorum officio incumberetprehendere eos qui in sacra pec-
 carent: στρατηγούς vocat τὸν στρατηγὸν cum adiutoribus ei
 additis. Nam ἐκάστη ἀρχῇ δύο ἄνδρες ὑπηρεταὶ ἐδόθησαν
 [unicuique Magistratui duo viri in ministros erant ad-
 diti], ut Iosephus nos docet Originum IV. Vide quae ad
 Matthaeum hac de re diximus 26: 45.

6. Ἐξωμολόγησε, spopondit] Theophilus in Institutio-
 ni-

nibus titulo de verborum obligationibus: Τα δὲ ἑτέρα μεταφράζεται· προμίσσῃς, προμίσσω· τοῦτ' ἐστὶ, ὁμολογῶ; ὁμολογῶ [*cætera vero transferuntur: promittis, promitto: id est, spondes, spondeo*]. Frequens usus verbi ὁμολογῶ hoc significatu apud Græcos Oratores, sed et apud Platonem.

7. Ἡ ἡμέρα τῶν ἄζυμων, *dies Azymorum*] Primus diurnum octo: quo die incipiebant edi Azyma ante noctem.

Ἐν ᾗ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα] Marcus inquit, ὅτε τὸ πάσχα ἔθνον, id est, *quo die de more maolari Pascha solebat*. Sed de his ad Matthæum.

8. Περιυθέντες] *Iamiam euntes*, non expectato tempore pomeridiano: sic et mox, ἐκεῖ ἐτοιμάσατε [*ibi parate*], nulla mbra interposita.

14. Ὅτε ἐγένετο ἡ ὥρα] *Cum tempus esset coenandi*; quippe multa iam nocte, ut ad Matthæum diximus. Sic Matth. 14: 15, ἡ ὥρα ἥδη παρελήθεν [*tempus iam venit*]. Sic Paulus Rom. 13: 11, ὥρα ἡμῶν; ἥδη ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι [*tempus est iam nobis de somno surgendi*]. Sic ὥρα πορεύεσθαι [*tempus est eundi*] apud Xenophontem, ὥρα δημυγορεῖν [*tempus concionandi*] apud Plutarchum.

15. Ἐπιθυμία ἐπιθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν, *valde desideravi hoc Pascha edere vobiscum antequam patiar*] Quasi dicat: *Festinavi ad hanc coenam quia tempus mortis inatat, quod mihi erepturum est facultatem τοῦ πασχατίζεσθαι μεθ' ὑμῶν* [*Pascha vobiscum celebrandi*]. Itaque rationem reddit anticipatae coenae Paschalis, ut apud Matthæum, ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστι [*tempus meum inatat*]. Ἐπιθυμία ἐπιθυμεῖν est magno rei alicuius desiderio flagrare, ut Gen. 31: 30, pro quo ἐπιθυμίαν ἐπιθυμεῖν dixerunt LXX Num. 11: 4. Causa autem desiderii videtur explicari commate sequenti: nempe quod cuperet Christus ipsis explicare quid esset quo potissimum respiceret Paschalis caeremonia, idque per ritum adspectabilem animis ipsorum infigere.

16. Οὐκ ἔτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, *me hoc non celebraturum donec impleatur in Regno Dei*] Exponere coepimus ad Matthæum. Sensus est: οὐ πασχατίζομαι μεθ' ὑμῶν εἰ μὴ ὅτε πληρωθῇ

σεται τὸ πάσχα [*Pascha vobiscum non celebrabo priusquam completum fuerit Pascha*]: id autem fiet ἐν τῷ αἰῶνι τῷ μέλλοντι [*in futuro seculo*], qui κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] solet vocari βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Sciendum ergo Pascha, quanquam proprie significat transitum illum τοῦ ὀλοθρευτοῦ [*perditoris*], simul tamen et ex consequenti significasse liberationem ex Aegyptiaca servitute: ac si quis diligenter advertat animum ad sacri contextus loca, in quibus Paschatis fit mentio, plerumque videbit, non tam prius illud quam posterius hoc respici. Iosephus: Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Ἀζύμων ἣν ἄγουσιν Ἰουδαῖοι, σιωτήρια ἐξόδου τῆς ἐκ Αἰγυπτίου δουλείας ἀνεθέτες εἰς τὴν πατριὸν γῆν [*Circa azymorum festum, quod agunt Iudaei in memoriam restitutae eis e servitute Aegyptiaca et libertatis et patriae*]. Idem alibi: Ἀζύμων ἐορτὴ πάσχα καλεῖται, ὑπόμνημα τῆς ἐκ Αἰγύπτου ἐπαρσεως [*Azymorum festum vocatur Pascha in memoriam liberationis ex Aegypto*]. Tota autem ista liberatio ex Aegyptiaca servitute umbram ferebat liberationis, hic quidem a peccato, in vita autem altera a morte peccati stipendio: quare et per Pascha utrumque hoc μυσικῶς [*sub figura*] figurabatur. Philo: Καὶ γὰρ τὸ πάσχα τοῖς ἐκ παθῶν εἰς ἀσκήσιν ἀρετῆς διαβάσιν προστέτακται ποιεῖσθαι τὰς ὁσὺς περιεζωμένους, ἐτοίμως πρὸς ὑπηρεσίαν ἔχοντας καὶ τὸν σάρκινον ὄγκον, τὰ ὑποδήματα, λόγῳ περιεμληφότας, ἀκλινῶς καὶ παγίως ἐξῆσι τοῖς ποσὶ, καὶ τὴν παιδείαν διὰ χειρὸς ἔχοντας ῥάβδον, πρὸς τὴν ἐν τῷ βίῳ πραγμάτων πάντων ἀπταυσον κατόρθωσιν, καὶ τὸ τελευταῖον μετὰ σπουδῆς ἐντραπῆναι· διάβασις γὰρ ἐπὶ Θεὸν τοῦ γεννητοῦ καὶ φθαρτοῦ τὸ πάσχα εἰρηται [*Praeceptum est enim transeuntibus ab affectu ad virtutis meditationem, ut accincti lumbos Pascha celebrent, expediti ad ministrandum et induti calceamenta, quibus carneam molem ratione contineant, stentque recti firmatis pedibus, et disciplinam habentes virgam in manibus, ad dirigenda citra errorem omnia vitae negotia; postremo iubentur properando cibum edere: quia Pascha creaturae mortalis transitus ad Deum dicitur*]. Et alibi: Φησὶ γὰρ μετὰ σπουδῆς θύειν τὸ πάσχα, τὸ δ' ἔστιν ἐρμηνευθῆν, διάβασις, ἣν ἀνεκδοιάς τε γνώμη καὶ προθυμία συντόνῳ χρώμενος ὁ νοῦς τὴν τε ἀπὸ τῶν παθῶν ἀμετασχηπτι

ποιεῖται διάβασιν, καὶ τὴν πρὸς τὸν σωτῆρα Θεὸν εὐχαριστιαν, ὃς εἰς ἑλευθερίαν οὐ προσδοκῆσαντα αὐτὸν ἐξέλετο [*Ait enim cum festinatione immolare Pascha, quod interpreteris transitus. Quando inhaesitanter cum summa alacritate mens ab affectibus continuato cursu transmigrat ad gratiarum actionem pro salute accepta a Deo: qui nec opinantem vindicavit in libertatem*]. Rursum alio loco: Τουτέσι κυρίως εἰπεῖν τὸ ψυχικὸν πάσχα, ἡ παντὸς πάθου καὶ παντὸς αἰσθητοῦ διάβασις πρὸς τὸ δέκατον, ὃ δὴ νοητὸν ἐστὶ καὶ θεῖον [*Hoc proprie animae Pascha dicitur omnium affectuum et omnium sensibillum transitus dum properat ad decimum illud, quod est Divinum et intelligibile*]. Mox: Τουτέστιν ἄφεσις, τοῦτ' ἑλευθερία παντελὴς ψυχῆς, ὃν ἐπλανήθη τε πλάνον ἀποσειομένης, καὶ πρὸς τὴν ἀπλανῇ φύσιν μεθορμιζομένης [*Haec est remissio, haec libertas absoluta animae pristinum errorem excutientis et transeuntis ad nunquam errantem naturam*]. Iterum alio loco: Πάσχα δ' ἐστὶν ὅταν ἡ ψυχὴ τὸ μὲν ἄλογον πάθος ἀπομαθεῖν μελετᾷ, τὴν δὲ εὐλογον εὐπάθειαν ἐκουσίως πάσχη [*Est autem Pascha cum anima irrationales affectus meditata dediscere, rationi eos subdere et ad mediocritatem reducere conatur*]. Ad priorem transitum referendum illud Pauli: Τὸ πάσχα ἡμῶν [*Pascha nostrum*] (id est, ἡ διάβασις ἐκ τῆς παλαιᾶς ζύμης εἰς τὸ νέον φύραμα [*transitus ex veteri fermento ad novam massam*]) ἐθύθη Χριστὸς [*immolatum est, Christus*], 1 Cor. 5: 7. Origenes adversus Celsum VIII, Ἔτι δὲ ὁ νοήσας, ὅτι τὸ πάσχα ἡμῶν ἐθύθη Χριστὸς, καὶ χρηὶ ἐορτάζειν, ἐσθίοντα τῆς σαρκὸς τοῦ λόγον, οὐκ ἐστὶν ὅτε οὐ ποιεῖ τὸ πάσχα, ὅπερ ἐρμηνεύεται διαβατήρια, διαβαλῶν αἰὶ τῷ λογισμῷ καὶ παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ πράξει ἀπὸ τῶν τοῦ βίου πραγμάτων ἐπὶ τὸν Θεόν [*Quisquis item cogitat Pascha nostrum immolatum esse Christum, celebrandumque hoc festum, edendo carnem Verbi, nunquam non celebrat Pascha, quod sonat transitoria, transiens semper ratione omnique cogitatione atque actione ab huius vitae negotiis ad Deum*]. Ad posteriorem, illud Ioh. 5: 24, Ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων, καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με, ἔχει ζωὴν αἰώνιον· καὶ εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται, ἀλλὰ μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν [*Qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me, habet vitam*

aeternam, et in iudicium non venit, sed transiit a morte in vitam]. Nam μεταβίβηεν est *trans*, unde Pascha Philoni τὰ διαβατήρια [*sacra pro transitu*], Iosepho et Symmacho ὑπέροβας [*transitus*]. Idque ipsum latius explicat Christus loh. 6. Ac ne ignoraremus quomodo fiat utraque haec μετάβασις, expressit hoc ipsum Christus in consecratione panis et poculi, per ea signa nobis velut ob oculos ponens suam nobiscum et nostram secum communitatem et quasi concorporationem. Nam ipse culpas nostras in se suscepit, ut nos ipsius innocentiam acciperemus: ipse pro nobis mortem obivit, ut nos immortalitate sua donaret. Sensus igitur huius loci est: Nunc praesens ac conspicuus vobiscum Pascha celebros: post-hac id non faciam. Sed veniet tempus cum me iterum conspicietis, cum res ipsa quam Pascha designat in vobis per me consummabitur τῇ διαβάσει τοῦ φθαρτοῦ εἰς τὸ ἀφθαρτον [*transitu de corruptibilitate in incorruptibilitatem*], cuius initium est in hac vita ἡ διάβασις τοῦ ψυχικοῦ εἰς τὸ πνευματικόν [*transitus studii animalis in spirituale*].

17. Καὶ δεξιόμενος τὸ ποτήριον, *et accepto calice*] Ex more coenae Paschalis; nam et in coena aliquoties, et postremo post coenam in orbem bibebatur. Nec est quod duo haec commata suspecta habeamus, cum et Graeci codices et Latini agnoscant et Arabici, sed et Syricorum nonnulli. Interpolandi causam nonnullis praebuit Matthaei narratio, hos Christi sermones non ex temporis ordine, sed brevitatis causa ex occasione recensentis. Qua de re ad Matthaeum monuimus.

Διαμερίσατε ἑαυτοῖς, *dividite inter vos*] Quoties omnibus porrigere poculum paterfamilias non poterat, proximi remotioribus de manu in manum tradebant, idque perinde habebatur, quasi singuli ex patrisfamilias manu poculum accepissent.

18. Ἐως ὅταν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ, *donec Regnum Dei veniat*] Vide quae ad Matthaeum.

19. Τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον, *quod pro vobis datur*] Κλάμενον [*quod frangitur*] dixit Paulus. In utroque et ad panem et ad victimas alluditur: panis frangitur et datur; victimae quoque dabantur ab offerentibus, deinde frangebantur in altari. Ita et Christus corpus suum dedit,

dit, cum mortem patienter nostri causa pertulit, quod alibi dicitur *δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ* [*dare animam suam*], Matth. 20: 28. Frattum quoque est id ipsum corpus cum manus pedesque clavis sunt perfossi, adde et latus transfixum. Praesens positum pro proxime futuro, ut etiam in verbo *ἐκχύνοντων* [*quod effunditur*]: qua de re ad Matthaeum monuimus.

Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, hoc facite in mei memoriam] Id est, *Hoc ritu celebrate mortis, quam iam subiturus sum, memoriam*. Et Christus hoc loco, et alibi Apostoli mortis potius Christi quam vitae (quantum et vitae) meminisse nos iubent, quia in morte, et obedientia eius et amor erga genus humanum eximie elucet.

20. *Μετὰ τὸ δεῖνῆσαι*, postquam coenauerat] Ut mos erat Iudaeorum, quemadmodum ad Matthaeum diximus. Idem videre est et apud profanas gentes usitatum. Ita apud Virgilium in Enandri sacrificio, post mensas remotas sequitur,

Et pocula porgite dextris.

Τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματι μου, hic calix est novum Testamentum in meo sanguine] Simili locutione *διαθήκην περιτομῆς* [*testamentum circumcisionis*] dixit Stephanus Act. 7: 8; id est, *περιτομὴν εἰς σημεῖον διαθήκης* [*circumcisionem in signum testamenti*], ut de iride legimus Gen. 9: 12 aut *εἰς σφραγίδα* [*in obsignationem*], ut Paulus loquitur. Tertullianus hunc locum citans non male sententiam exprimit dicens *testamentum sanguine suo obsignatum*. Quae sanguine signata sunt, deleri non posse aiunt Hebraei. Vide Esther Rabba.

Τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχύνοντων, qui pro vobis fundetur] Constructio est qualem aliquoties iam annotavimus *πρὸς τὸ σημαίνοντων* [*ad sensum*]. Nam quia idem est *διαθήκη ἐν αἵματι* [*testamentum in sanguine*] et *αἷμα διαθήκης* [*sanguis testamenti*], ut hoc loco post Mosem et Zachariam Matthaeus et Marcus loquuntur, ideo τὸ *ἐκχύνοντων* intulit, quasi *αἷμα διαθήκης* dixisset. Sic Matth. 28: 19 cum praecessit *ἐθνη* [*gentes*], sequitur *αὐτοῖς* [*illos*]. Similia sunt, *Ubi est scelus qui me perdidit?* Item, *Curemus aequam uterque partem: tu alterum, ego vero*

alterum. Sic Prov. 4: 13 constructio est quasi pro *πρω* scriptum esset *πρω*. Non dissimilia loquendi genera observare est Gen. 4: 10, Iob. 29: 10, 32: 7, 33: 2, 35: 9, 37: 10, Ps. 10: 2.

21. *Πλὴν ἰδοὺ, veruntamen ecce*] Diversos Christi sermones nulla ordinis habita ratione Lucas connectit. Nam illud de proditore in coena iusta contigit; admonitio de vitanda ambitione plane, ut credibile est, in lotione inter coenam Paschalem et coenam iustam. Ita *πλὴν* saepe Lucae est *μεταβατικόν* [*transitivum*].

Ἡ χεὶρ τοῦ παραδιδόντος με, manus tradentis me] Non puto *manum* hic pro *consilio* accipi, ut 2 Sam. 14: 19, sed potius dici manum eius esse in mensa cum Christo, quia cibum cum Christo communem sumebat. Matthaeus, *ὁ ἐμβάψας μετ' ἐμοῦ ἐν τῷ τρυβλίῳ τὴν χεῖρα* [*qui intingit mecum manum in catino*].

22. *Πορεύεται, vadit*] *ἦν*, id est, *moritur*, ut apud Matthaeum diximus.

Κατὰ τὸ ὠρισμένον, secundum quod definitum est] *Τῇ ὠρισμένῃ βουλῇ* [*definito consilio*] Act. 2: 23. Est autem his locis *ὀρίζειν* idem quod *προορίζειν* [*praeferire*], ut Act. 2: 23, 10: 42, 17: 26: 31. Sed hoc definitum consilium de morte Christi non erat citra omnem praescientiam, imo coniunguntur dicto loco Actorum *ὠρισμένη βουλή* et *πρόγνωσις* [*praescientia*]. Et Iustinus disputatione adversus Tryphonem obiectionem illam *ὅτι ἔδει τὸν Χριστὸν παρὰ τὴν θέαν καὶ ἐν τῇ γενεῇ τῶν Ἰουδαίων εἶναι τοὺς παραβαλόντας* [*necesse fuisse cruci affigi Christum, et esse in Iudaeorum gente qui credere in eum recusarent*], ita solvit, *ὅτι προεγίνωσκεν ὁ Θεὸς γενησομένους πονηροὺς, οὐχ ὅτι τοιοῦτους ἐποίησε* [*quod eos praesciebat Deus malos fore, non quod eos tales fecerit*]. Deus enim, cui non ea tantum quae inevitabiliter sunt futura, sed et quae possunt fieri sunt notissima, non ignoravit nunquam defuturos homines qui doctrinam veri ipsorum commodis adversam non aspernarentur modo, sed crudeli etiam odio insectarentur. Deinde decretum illud definitum dicitur factum de eventu, non de actionibus hominum, quibus oblatis ad eventum usus est Deus. Clare distinguunt Apostoli in hymno qui est Act. 4: 28, ubi Pilatus et He-

rodes coiside dicuntur ut facerent ὅσα ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ βουλὴ αὐτοῦ προώρισε [quae manus Dei et consilium praeferunt], non αὐτοὺς ποιῆσαι [illos facere], sed γενέσθαι [feri]. Si de ipsis actionibus Iudae, Pilati, Herodis quaeramus, certum est ne illas quidem contigisse ἄνευ τοῦ Πατρὸς [praeter Patrem], cum sine eo ne passer quidem cadat, sed voluntas Dei circa eos permittens fuit, non efficiens: quae distinctio et Sacris Literis et omnium veterum Christianorum sententiae multo est congruentior quam ea quae nonnullis placet, actionem a vitio quod in actione est discriminantibus, quod in multis actionibus, puta furto, adulterio, atque aliis, quarum ne nomen quidem sine vitio intelligi potest, rerum naturae repugnat. Neque magis audiendi sunt qui actiones tales a Deo impellente procurari posse aiunt bono fine, cum solus finis non possit rectas facere actiones, aut etiam talia decreta quae antecederent omnino necessitatem ponant talium actionum. Aequè reiicienda eorum opinio qui Deum recte ista facere arbitrantur, quia nulla teneatur lege: nam quaedam mala sunt etiam citra legem; et posita ac manente eius obligatione procurare ut aliquis contra legem faciat, naturaliter malum est ac proinde naturae Dei repugnat. Adde quod hoc posito inane redditur peccati nomen, cum peccari in eo non possit quod Deus optimus voluerit nos facere decreto praevertente libertatem nostrae voluntatis. Quanto rectius erat cum Paulo dicere, εἰσεν ὁ Θεὸς τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν [permisit Deus Gentes ingredi vias suas], Act. 14: 16, et si quae sunt alibi obscura ad eam formam exponere? quod Veteres omnes videmus fecisse. Clemens Strom. VIII, Τὸ μὴ κωλύον ἀνενεργητόν ἐστι· διὸ οὐκ ἔστιν αἴτιον μὴ κωλύον, ἀλλὰ τὸ κωλύον· ἐν γὰρ τῷ ἐνεργεῖν καὶ δοῦν τι τὸ αἴτιον νοεῖται [Quod non prohibet, non eo aliquid efficit. Itaque id quod prohibet demum, non id quod non prohibet, causas loco est. Causa enim eo censetur, si agat aliquid atque effectum det]. Origenes adversus Celsum VII, Ὁράτω τὴν ἀτοπίαν ὁ τοῦτο λέγων, τοῦ πάντα κατὰ γνώμην διοικεῖσθαι τοῦ Θεοῦ· ἀκολουθεῖ γὰρ τῷ λόγῳ καὶ τὰ ἀμαρτανόμενα καὶ πάντα τὰ ἀπὸ κακίας κατὰ γνώμην διοικεῖσθαι τοῦ Θεοῦ, ὅπερ οὐ ταυτὸν ἐστὶ τῷ, οὐ κωλύοντος τοῦ

τοῦ Θεοῦ γίνεσθαι [Quod qui dicit, videat quanta absurditas sequatur hanc propositionem, omnia dispensari Dei arbitrio; sequitur enim ut quicquid peccatur per malitiam fiat ex voluntate Dei, quod quidem aliud est quam fieri non prohibente Deo]. Mox ea quae prave fiunt ait non esse ἐκ προνοίας [ex providentia], sed κατ' ἐπακολούθησιν τῶν ἐκ προνοίας [per consecutionem eorum quae fiunt ex providentia]. Cyprianus: Cum ipse sit mundi Dominus, cognitor et rector, et cuncta arbitrio eius et nutu gerantur, nec quicquam fieri possit nisi quod fecerit aut fieri ipse permiserit. Salvianus: Quaedam ex his Divina dispositio ita ordinavit, quasdam patientia sustinuit. Chrysostomus: Οὐδέν ἀγνοοῦντος αὐτοῦ γίνεται, ἀλλ' εἰδότης μὲν ἅπαντα, οὐ μὴν πάντα ἐνεργοῦντος [Inscio eo nihil fit, sed sciente quidem omnia, non tamen omnia operante]. Scriptor Responsionum ad Graecos in operibus Iustini: Συγχωρεῖ τε ἡμᾶς πράττειν ἃ ἐκουσίως αἰροῦμεθα κακὰ, οὐ διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς αὐτοῦ δυνάμεως, ἀλλ' ἵνα τὸ ἡμῶν αὐθαίρετον καὶ τὸ αὐτοῦ μακρόθυμον δειχθῇ [Permittit nobis facere, quod ultro eligimus, malum: non quo infirmior sit quam ut possit impedire ne quid fiat mali: sed ut et nos sponte esse improbos et ipsum esse clementissimum appareat]. Huc referendum et illud quod Veteres omnes constanter tradunt ex Divina praescientia nullam hominibus imponi agendi necessitatem: id enim nullius erat usus, si ipsa praescientia decretis pure effectivis subniteretur. Origenes adversus Celsum disputans; an recte dicatur πάντως ἐχρῆν γενέσθαι τὸ προειρημένον [omnino oportebat, id quod praedictum est, fieri], accurate vocem πάντως distinguit: Εἰ γὰρ τὸ πάντως ἀκούει ἀντὶ τοῦ ἡναγκασμένως, οὐ δώσομεν αὐτῷ δύνατον γὰρ ἦν καὶ μὴ γενέσθαι· εἰ δὲ τὸ πάντως λέγει ἀντὶ τοῦ ἔσαι ὅπερ οὐ πωλύεται εἶναι ἀληθές καὶ δυνατόν ἢ τὸ μὴ γέσθαι, οὐδέν λυπεῖ τὸν λόγον [Nam si istud omnino ita accipit, ut sonet necessario, nunquam id ei concedemus; poterat enim sane aliter fieri. Quod si ita dicit omnino, ut nihil aliud significatum velit, nisi hoc, plane ita fore, quod verum esse nihil prohibet, tametsi aliter fieri possit; nihil dicit, quod a vera ratione abhorreat].

Tractarat idem Origenes tomo in Genesin tertio verbis

non

non dissimilibus, addito Iudae exemplo de quo hoc Lucae loco praecipue agitur: Εἰ μὲν γὰρ τὸ πάντως ἔσαι οὕτως τις ἐρμηνεύει, ὡς ἀνάγκην εἶναι γενέσθαι τὸ προεγνωσμένον, οὐ δίδομεν αὐτῷ· οὐ γὰρ ἐροῦμεν, ἐπεὶ προέγνωσαι Ἰούδαν προδότην γενέσθαι, ὅτι πᾶσα ἀνάγκη ἦν Ἰούδαν προδότην γενέσθαι· ἐν οὖν ταῖς περὶ τοῦ Ἰούδα προφητείαις μέμψεις καὶ κατηγορίαι τοῦ Ἰούδα ἀναγεγραμμέναι εἰσι, παντὶ τῷ παρεξῶσαι τὸ ψεκτὸν αὐτοῦ· οὐκ ἂν δὲ φόγος αὐτῷ προσήπτετο εἰ ἐπάναγκες προδότης ἦν, καὶ μὴ ἐνεδέχeto αὐτὸν ὅμοιον τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις γενέσθαι [*Nam si cui hoc, omnino ita erit, ita explicandum videatur, ut putet necessario hoc quod cognitum fuit, antequam fieret, fieri debere; nos vere istiusmodi interpretationi non accedimus. Neque enim dicemus, quia antea cognitum fuerit Iudam proditurum, necesse ei fuisse prodere. Itaque in iis, quae de Iuda scriptae sunt prophetiis, querimoniae atque accusationes adscriptae sunt, quae omnibus planum faciant, vituperabile hoc eius factum fuisse. Neque vero merito vituperari posset, si proditorem eum fieri necesse esset, neque ulla ratione consequi posset ut similis caeterorum Apostolorum evaderet*]. Mox: Εἰ δὲ τις διηγῆσεται τὸ πάντως ἔσαι, καὶ τοῦτο σημαίνειν αὐτὸ λέγων, ὅτι ἔσαι μὲν τὰδέ τινα, ἐνεδέχeto δὲ καὶ ἑτέρως γενέσθαι, τοῦτο ὡς ἀληθὲς συγχωροῦμεν. Τὸν μὲν γὰρ Θεὸν οὐκ ἐνδέχεται ψεύσασθαι· ἐνδέχεται δὲ περὶ τῶν ἐνδεχομένων γενέσθαι καὶ μὴ γενέσθαι φρονῆσαι τὸ γενέσθαι αὐτὰ ἢ τὸ μὴ γενέσθαι [*Sin quis ita explicet istud: Omnino fiet, ut hoc significari dicat, fore quidem hoc ita ut praedictum sit, potuisse autem et aliter fieri: nos quoque hanc sententiam, ut veram amplectimur. Deus enim ut mentiatur fieri non potest: potest autem, ut, quae utramlibet in partem possunt cadere, ea utram in partem casura sint, sciat*]. Quod ibidem latius prosequitur, a Veterum nulla hac in parte errorum reprehensus. Imo plurimi Scriptores ad hunc locum idem plane tradiderunt: et Chrysostomus oratione Cur obscura sint vaticinia: Οὐδὲ γὰρ ἡ πρόγνωσις, ἀνθρώπε, τῆς πονηρίας αἰτία· μὴ γένοιτο· οὐ γὰρ ἐξεν ἀναγκασικὴ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι ἀλλὰ πρόγνωσικὴ μόνον. Οὐκ ἐπειδὴν προεῖπεν ὁ Χριστὸς διὰ τοῦτο ἐγένετο ἐκεῖνος προδότης, ἀλλ' ἐπειδὴν προδότης ἔμελλε γενέσθαι διὰ τοῦτο προεῖπεν ὁ Χριστὸς [*Neque enim*

enim praescientia, 6 homo, causa est improbitatis. Absit. Neque enim cogit ut fiant quae futura sunt, sed tantum ante, quid futurum sit, novit. Neque hic ideo proditor fuit; quia id Christus praedixerat: verum eo praedixit Christus, quia hic futurus erat proditor]. Contrariam vero sententiam magno consensu damnatam ubique est invenire. Locum Irenaei supra adduximus; cui addi potest ille Clementis: Τὸ πρὸ ταύτης ἔτι φθέγγονται τὴν φωνὴν αἱ αἱρέσεις, ἀγαθὸν τὸν Παντοκράτορα κηρυττοῦσης τῆς γραφῆς καὶ ἀγαπίων κακίας τε καὶ ἀδικίας; [Quid ad hanc vocem habent haereses, quod regerant, cum Scriptura Omnipotentem et bonum et vitii omnis iniuriæque insontem praedicet?]

Πλὴν οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ παραδίδοται, veruntamen vae homini illi. per quem traditur] Prosper ad obiectiones Vincentianas: Non casus ruentium, neo malignitatem iniquorum, neque cupiditates peccantium praedestinatio Dei aut excitavit, aut suasit, aut impulit: sed plane praedestinavit iudicium suum, quo unicuique retributurus est prout gessit, sive bonum sive malum: quod iudicium omnino futurum non esset, si homines Dei voluntate peccarent. Quicum bene convenit illud Hieroclis: "Ὅσα μὲν τοῖς ἐφ' ἡμῖν ἁμαρτάνομεν, ταῦτα εἰς προαίρεσιν ἀναφέρεται· ὅσα δὲ ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις κατὰ τοὺς τῆς δίκης ἔπεται νόμους, εἰς εἰμαρμένην· τὰ δὲ προηγουμένως παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐκδιδόμενα ἀγαθὰ, εἰς πρόνοιαν [Si quis in re, quae nostri arbitrii est, delinquit quippiam, id e voluntate eius oritur: quod delicta e iustitiæ lege sequitur, fato attribuitur: quod ultro nobis boni largitur Deus, providentiae est].

24. Ἐγένετο] Puto recte verti posse fuerat. Neque enim necesse est, imo vix credibile tam luctuoso tempore vacasse animos ambizioso certamini. Sed memor Christus quid olim inter se disceptassent, abiturus, ut dilectionis ita et humilitatis praecepta suis tradidit.

25. Ἐξουσιάζοντες αὐτῶν, qui potestatem habent super eos] Vide Matth. 20: 25.

Εὐεργέται καλοῦνται, benefici vocantur] Saepe apud Iosephum et Philonem reperias hoc nomine appellari Romanos Imperatores. Datur et aliis Regibus, ut apud Plu-
tar-

tarchum De se laudando; item apud Isocratem Panathenaeico. Apud Iosephum etiam Simon Ethnarcha hoc titulo ornatur. Significat Christus nomina talia saepe ab iis affectari qui re ipsa suis magis quam alienis commodis consulant. Vident ergo quid pulchrum sit (alioqui nomen non affectarent), sed facere id ipsum negligunt. Vide quae ad Matthaeum, inprimis quod ibi ex Philone adduximus, valde enim facit huic loco illustrando. Hebraei Reges vocabant בְּנֵי חַיִּים *beneficos*, ut Iob. 12: 21, 21: 28 et alibi.

26. Ὁ μείζων ἐν ὑμῖν, qui maior est in vobis] Quicumque munus aliquod in regno meo obtinebit.

Γενέσθω ὡς ὁ νεώτερος, fiat sicut minor] Sicut πρεσβύτεροι [Seniores] vocantur qui Ecclesiae praesunt, ita νεώτεροι [iuniores] qui sunt ἐν τάξει ἰδιωτῶν [in ordine laicorum]. Act. 5: 6, ἀναστάντες δὲ οἱ νεώτεροι [surgentes autem iuvenes]. Paulus 1 Tim. 5: 1, πρεσβυτέρω μὴ ἐπιπλήξῃς, ἀλλὰ παρακάλεῖ ὡς πατέρα· νεωτέρους ὡς ἀδελφούς [seniorem ne increpaveris, sed obsecra ut patrem; iuvenes ut fratres]. Vult ergo Christus Praepositos Ecclesiis nihil splendoris aut commodi sibi praecipuum supra caeteros assumere.

Ὁ ἡγούμενος, qui praecessor est] Ἠγούμενος hic dici videtur qui in Ecclesia sublimiorem caeteris consecutus est gradum, ut Apostoli erant consecuturi, et post eos Episcopi: ita enim Veteres explicant illud ad Hebraeos, πείθεσθε τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν [obedite praepositis vestris]. His opponuntur οἱ διακονοῦντες [ministrantes], qui in minimo sunt gradu.

27. Τίς γὰρ μείζων, nam quis maior est] Ostendit Christus discrimen sui Regni a regnis mundi: in regnis mundi Rex ad mensam accumbit, alii ministrant: at Christus Rex coelestis Regni toto vitae tempore suis subditis ministerium exhibuerat, idque ipsum hoc tempore per pedum lotionem oculis subiiciebat, ut res memoriae penitus haereret.

28. Ὑμεῖς δὲ ἔστε οἱ διαμεμενηκότες μετ' ἐμοῦ, vos autem estis qui permansistis mecum] Quasi dicat: Hactenus res vestrae satis recte se habent: vos alloquor qui a proditione abhorretis, qui hactenus fideli animo me sectamini.

Ἐν τοῖς πειρασμοῖς μου, in temptationibus meis] Πειρασμοί hic

hic dicantur *res adversae per quas constantia exploratur*, ut Gal. 4: 14, Iac. 1: 12, 2 Petr. 2: 9, Apoc. 3: 10. Dicitur autem Christus *πειρασθῆναι* [tentatus esse], Hebr. 2: 18, 4: 15, quatenus per illa adversa obedientia ipsius emicuit.

29. Καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατήρ, *et ego addico vobis, sicut addixit mihi Pater*] Dabiam non est quin διατίθεσθαι hic non sit *legare*, quod Patri non convenit, sed *pacto addicere*, ut apparet in Graeco 2 Par. 7: 18. In Ps. 89: 4 מִן הַיּוֹם יִבְרָא הַיְּמִינִי vertitur διεθέμην διαθήκην [disposui testamentum]. Sicut et libri quidam vetustissimi hic habent διατίθεμαι ὑμῖν διαθήκην [disposui vobis testamentum]. Construenda autem verba sunt hoc modo: Καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατήρ βασιλείαν, καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου [Sicut addixit mihi Pater Regnum, sic et ego addico vobis, ut edatis et bibatis super mensam meam], ut recte exponit Theophylactus. Sensus est: Sicut Pater mihi Regnum addixit acquirendum per tolerantiam rerum adversarum, ita et ego vobis addico gloriam Regiae Maiestati proximam simili ratione acquirendam: ὥσπερ κοινωνοὶ ἐστέ τῶν παθημάτων, οὕτω καὶ τῆς παρακλήσεως [sicut adversorum participes estis, sic eritis et consolationis], 2 Cor. 1: 7, εἰ ὑπομένομεν, καὶ συμβασιλεύσομεν [si toleramus, et una regnabimus], 2 Tim. 2: 12. Cohæret autem optime cum superioribus, ubi eos ab ambitione deterruit. Nam quorum gloria in coelo reposita est, ii non debent eam in terris quaerere: deinde via ad gloriam est humilis patientia, ambitioni plane adversa.

30. Ἴνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ἐν τῇ βασιλείᾳ μου, *ut edatis et bibatis super mensam meam in regno meo*] Duabus notis solent cognosci Proceres regni, honoris et potestatis. Honos est in mensae regalis consortio: potestas in iudiciorum participatione. His translationibus hoc loco describitur dignitas, ut diximus, regiae proxima.

31. Σίμων] Latinus et Syrus legerunt Σίμωνι. At a recepta lectione stat Arabs et veteres Latini Scriptores. Apostolos omnes in Petri persona Christus alloquitur, sicut et ipse pro Apostolis loqui solebat. Nam quae ad ip-

ipsum peculiariter pertinebant, eorum ex responso ipsius nata est occasio.

Ἐξηγήσατο ὑμᾶς] Id est, *petiit vos sibi dedi*. Allusio ad Iobi historiam ubi Deus Satanæ, בִּינִי לְפָנָיְכֶם הָיָה, id est, *res eius tibi dedo, tuo arbitratui permitto*. Sic Isocrates dixit: Ἐὰν δὲ μηδὲν τούτων προῶ, παρ' ὑμῖν ἔκαι-
τεῖν. *Quod si horum nihil facerem, me ut dedi a vobis postularent.*

Τοῦ σινιάσαι ὡς τὸν σῖτον, *ut cribraret sicut triticum*] Ideo, inquit, *hoc postulavit ut vos posset pro arbitrio concutere atque agitare*. Nam τοῦ infinitivo iunctum est τελικὸν [*finale*] apud Lucam. Σινιάζειν est νυ, quod λιμᾶν [*ventilare*] vertunt Septuaginta Amosi 9: 9, sed καταχρηστικῶς [*per abusionem*]: nam sequitur כֹּכַב, id est, *in cibro*. Quare eum Amosi locum hic respici credibile est. Paris significatus est πν, quod et ipsum saepe per λιμᾶν vertitur: alibi per διασκορπίζειν, ἀπαλλοτριῶν, καθυβριζειν [*dispergere, abalienare, dedecore afficere*].

32. Ἐγὼ δὲ ἐδεήθην περὶ σοῦ, *ego autem rogaui pro te*] Id est, *pro te aliisque Apostolis*. Ignatius ad Smyrnen-
ses: Ὁ δεηθεὶς μὴ ἐκλείπειν τὴν πίσιν τῶν ἀποστόλων [*Qui rogavit ne deficeret fides Apostolorum*]. Videtur haec ipsa esse oratio quae exstat loh. 17: 9, Ἐγὼ περὶ αὐτῶν ἔρωτώ [*Ego pro eis rogo*] et 2, Πάτερ ἅγιε τηρήσον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου [*Pater sancte serva eos in nomine tuo*], et 15, ἵνα τηρήσῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πονηροῦ [*ut serves eos a malo*].

Ἴνα μὴ ἐκλείπῃ ἡ πίσις σου, *ne deficiat fides tua*] Ignatius ἵνα intelligit ὑλικῶς [*materialiter*], ut sit ipsum illud quod rogatur. Et sane simile loquendi genus infra, προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθῃτε εἰς πειρασμόν [*orate ne intretis in tentationem*]. Potest alioquin et τελικῶς [*finaliter*] intelligi. Sed res eodem ferme recidit, dum illud teneamus esse hic similem μετωνυμίαν [*transnominationem*] qualis observata est Matth. 26: 41, et voluisse Christum hac oratione succurrere infirmitati naturae humanae, non arrogantiae, non socordiae: ideo Petrus aequo confidentior subtractione auxilii punitur. Quaeri hic solet an haec Christi oratio in Petro eventum habuerit talem, ut fides non defecerit. Scriptores antiqui non eodem modo

loquantur: *Fidem in negatione amissam esse; peritisse* dicit Ambrosius: negat ἐκλείπει τὴν πίστιν [*defecisse fidem*] Chrysostomus. Prudentius animo dicit servatam *fidem*, aliorumque exstant dicta in utramque sententiam. Sed apparet *fidei* vocem ab illis diverse accipi, quod et Sacrarum Literarum et communi linguarum omnium usui convenit. Nam nomina virtutum et vitiorum modo ἔξιν [*habitum*] denotant, modo τὴν ἐνέργειαν [*actum*], quo sensu πάντα τὰ ἔργα ὁρίζεσθαι [*omnia actu definire*] dixit Aristoteles; et Tertullianus: *Mutatis qualitatibus mutari vocabulorum possessiones*. Salvianus: *Nomen sine actu suo atque officio nihil esse*. Defecit in Petro ἡ ἐνέργεια τῆς πίστεως [*actus fidei*] ad tempus: ideoque nisi poenitentia subvenisset, inciderat in legem illam quae exstat Matth. 10: 33 et 2 Tim. 2: 12. Neque enim satis est corde credi ad iustitiam, nisi ore fiat confessio ad salutem, Rom. 10: 10. Ita is quem dixi Salvianus ait *fidem quae per opera non probatur, habendam quasi non sit*. At ἔξιν [*habitum*] labefactavit, non extinxit: mansit in animo non nuda assensio perceptae veritatis, sed et propositum Christianismi, quanquam eo temporis momento inefficax. Cyprianus egregie epistola ad Antonianum: *Nec putemus mortuos esse sed magis semianimes iacere eos quos persecutione funesta sauciatos videmus: qui si in totum mortui essent, nunquam de eisdem postmodum et confessores et martyres fierent. Sed quoniam est in illis quod poenitentia sequente revalescat, ad fidem et ad virtutem de poenitentia robur armatur*. Bene intellexit vir sanctissimus non eodem se modo habere animi et corporis tum vitam tum mortem. Nam corpus ut momento vivificatur, et momento solet interire: animus paulatim et per partes vitam accipit, amittit, et recipit: quod nos docet Divina Apocalypsis 3: 2, Στήριξον τὰ λοιπὰ ἃ μέλλει ἀποθανεῖν· οὐ γὰρ εὗρηκά σου τὰ ἔργα πεπληρωμένα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ [*Confirma caetera, quae moritura erant, non enim invenio opera tua plena coram Deo*]. Facile autem partes mortuas restituit festinata poenitentia, de cuius utilitate ita Salvianus: *Illico ubi concidere, consurgant et elevationem protinus meditentur in lapsu: ac, si fieri ullo modo pernecitate poenitudinis potest, tam*

velox sit remedium resurgentis, ut vix possit vestigium apparere collapsi. Hoc fecit Petrus, et propterea id ipsum quod in eo defecit vix defecisse censendum est: meritoque ad eum referas quod alibi de peccatore mox poenitentiam agente dicit idem Salvianus: *Non penitus enim dominum laedit suum, cui propitiatio reservatur: et quid plura? puto quod semper in ipso errore respexerit a quo obtinere potuit ne diutius erraret.*

Καὶ οὐ ποτε ἐπιστρέψας στήριξον τοὺς ἀδελφοὺς σου, et tu aliquando rursus confirma fratres tuos] Plerique ἐπιστρέψας interpretantur *poenitentia ductus*. Caeterum mihi id probari non potest: nam ex verbis praecedentibus periculum intelligi poterat, non lapsus. Quare alios sequi malo qui Hebraismum putant esse, qualis est Ps. 85: 7, *וַיָּשָׁב יְהוָה, ἐπιστρέψας ζωώσας ἡμᾶς [conversus recreabis nos]*, id est, *πάλιν ζωώσας ἡμᾶς [rursus recreabis nos]*. Ita hic *οὐ ποτε ἐπιστρέψας στήριξον*, est *οὐ ποτε πάλιν στήριξον*, tu quoque olim vicissim fratres confirma, id est, Da operam ne in fide deficient, nempe *pro ipsis orans*, sicut ego pro te oro: adde *et exemplo praelucens*.

34. *Ἀπαρνήσῃ μὴ εἶδέναι, abneges nosse*] Similis locutio ei quae supra *οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι* [qui negant resurrectionem esse].

36. *Ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλάντιον, ἀράτω, sed nunc qui habet crumenam, secum ferat*] Significare Christus voluit longe alia instare tempora quam experti essent hactenus: nam antehac multos fuisse qui ipsis bene vellent, qui ipsorum subvenirent necessitatibus; inimicos contra nihil in ipsos gravius ausos moliri: nunc autem sibi, et consequenter ipsis, instare gravissima quaeque; vix quemquam reperi-
tum iri qui ipsos sublevet: contra venturos ipsos in odium publicum, ita ut a quovis impune atque etiam cum laude vexandi essent. Hanc sortis diversitatem ut intelligant, primum in memoriam illis revocat anteacti temporis sortem perquam tolerabilem, quam olim ipsis praedixerat, additis signis quibusdam visibilibus, nimirum, vetito ne in futuros usus sibi peram aut crumenam aut simile quid compararent. Nunc sortem longe aliam signis etiam contrariis indicat: vult enim *sumi crumenam, sumi et peram*, signa instantis penuriae, quin et *quaeri gladium*,

III.

Gg

sig-

signum scilicet instantis periculi: nam per loca latrocinii infesta cum gladio iri solet. Diximus alibi morem fuisse multis gentibus, sed Iudaeis praesertim, res insigniores non verbis tantum sed et conspicuis rebus designare, unde orta manuum impositio, aliaeque multa humani instituti. De antiquis Graecis Dionysius Thrax Grammaticus: Ἐσήμαινον γοῦν οὐ διὰ λέξεως μόνον ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων [*Designarunt enim non verbis tantum sed etiam signis*]. Sed praecipue id usurparunt Prophetae modo ex Dei praescripto, modo sponte sua, aut ipsi facientes aliquid quod rei futurae haberet significationem, aut alios facere imperantes. Exempla sunt 1 Reg. 22: 11, Esai. 20: 2, Ier. 9: 17, 27: 2, Ezech. 4: 2, 12: 7, Os. 1: 2, Act. 21: 11 et alibi. Dicit ergo Christus: *Si quis crumenam habet, ne eam domi relinquat sed secum ferat*. Qui imperativum in futurum vertunt, eos apparet offensos praecepti sibi non intellecti novitate: sed lectionem receptam defendit Interpretam consensus.

Ὁμοίως καὶ πῆραν, *similiter et peram*] Hoc dicitur per modum parentheseos. Nam ad crumenam redit oratio. Sed obiter et transcurso admonet Christus *pera quoque opus fore*, victu alioqui defecturo. Βαλάντιον est σῶν, quod μαρσύνπιον plerumque vertunt Graeci, πῆρα, σῶν.

Καὶ ὁ μὴ ἔχων, *et qui non habet*] Scilicet βαλάντιον, quod habere solent qui aliquid habent pecuniae. Nam de pera erat interiecta mentio ut diximus, quod verborum quoque ordo satis indicat. Est enim quasi dicat: Quisquis crumenam habetumat eam; sed simul cum pera: et quisquis non habet, potius vestimentum divendat, quam gladio careat. Id enim mos est facere quoties vis timetur.

Πωλησάτω τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ, *vendat tunicam suam*] Hoc non praecise praecipitur sed comparete, id est: Omnino gladium sibi comparet, vel veste divendita, si aliter comparare non potest.

37. Ἐτι τοῦτο, *adhuc hoc*] Post multa alia a me tollerata iam illud ultimum restat, ut pro scelerato morti addicar, unde et illa sequuntur quae ad vos pertinent: nam magistri ignominia atque odium ad discipulos redundat.

Τέ-

Τέλος ἔχει, finem habent] Id est, *iamiam finem accipient*: τὰ περὶ ἐμοῦ [*quae ad me pertinent*], ea scilicet *quae ad statum depressionis meae pertinent*.

38. Ἰδοὺ μάχαιραι ὧδε δύο, *ecce duo gladii hic*] Dicunt hoc, ut intelligant an per duos illos gladios satisfactum sit ipsius imperio. Galilaeos fuisse *μαχίμους* [*bellicosos*] ait Iosephus: et credibile est cum iter e Galilaeae ad urbem infestum esset latrociniiis, multos ad urbem profectos cum gladiis: quod et ex Iosepho aliquot locis colligere est, qui et Essenos ait armatos incessisse latro-num metu. Et suo tempore etiam ferarum causa id fieri in Palaestina solitum Cyrillus narrat. Hunc morem secuti videntur Apostoli, non omnes, sed ex omni numero duo, quorum alter fuisse Petrus videtur, qui mox gladio, ut suo, utitur.

Ἰκανόν ἐστι, *satis est*] Satis ad significationem; nam ad pugnam vel duodecim gladii nihil facerent adversus ingruentem hostium multitudinem.

40. Προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν, *orate ne veniatis*] Vide quae ad Matthaeum.

41. Ὡσεὶ λίθου βολὴν, *quantum iactus est lapidis*] *וְכַדָּי*, Gen. 21: 16.

Θεῖς τὰ γόνατα, *positis genibus*] Communis mos orandi erat stando: in genibus orabant quoties res maior urgebat.

42. Εἰ βούλει παρνευχεῖν, *si vis auferre*] Id est, *utnam velles auferre*: nam ita εἰ accipi, etiam cum indicativo coniunctum, iam bis notavimus. Hoc loquendi genus non intellectum mutandae scripturae locum praebuit. De hoc desiderio diximus ad Matthaeum.

43. Ἀγγέλος ἀπ' οὐρανοῦ, *Angelus de coelo*] Illaudabilis fuit et superstitio et temeritas eorum qui hanc particulam et sequentem de sudore delevare, nihilo graviore de causa quam quo illud quod supra est de fletu deletum diximus. Christus enim destitutus Divinitatis in se habitantis virtute humanaeque naturae relictus, ac proinde ἐλαττωθεὶς βραχύ τι παρ' ἀγγέλου; [*pusillum quid minor factus Angelis*] opus habuit Angelorum solatio: quod in aliis etiam Christi πειρασμοῖς [*tentationibus*] observare est, ut Matth. 4: 11. Simile solatium alias a voce coelesti accepit, loh. 12: 28.

Ἐνδοξάων αὐτὸν, confirmans eum] Gloriam promissam et salutem humani generis, mortis istius fructum, in mentem ipsi revocans, quibus ad tempus refocillatus, iterum permissus est moerori.

Ἐν ἀγωνίᾳ, in angore] Proprie Graeci hanc vocem usurpant de eo motu animi ad grave periculum, qui tamen fortitudinem non expectoret. Porphyrius ad illud Homeri:

Τρώας μὲν τρόμος αἶνος ὑπήλυθε γυῖα ἱναγον·

Ἐκτοῖ τ' αὐτῷ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι πάτασσε.

[*Troibus obvenit pavor ingens corpore toto;*

Et cordis pulsus vehemens fuit Hectore in ipso.]

ita ait: Οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι καὶ ὁρῶντες ἔτρεμον, ὁ δ' ἐν τῷ κινδύνῳ καθέσθω· ἀνδρείος ὢν, μόνον ἡγωνία [*Caeteri enim vel viso tremebant, ad quem periculum pertinebat, is vero cum esset fortis, sollicitus erat tantum*].

44. *Ἐκτενέστερον προσήχετο, intentius orabat*] Angesciente dolore intendebat vim precationis, gestu quoque id ipsum exprimens: nam ante genua flexerat: nunc toto corpore in terram procumbit, ut ex Matthaeo et Marco discimus. Eo autem situ corporis orare viri sancti solebant in extrema necessitate. Quare errant qui hic confundunt τὰ γόνατα τίθεσθαι [*flexere genua*], id est ἵν, et πίπτειν εἰς πρόσωπον [*procumbere in faciem*] aut ἐπὶ τῆς γῆς [*in terram*], id est πρὸς γῆν, hoc enim est *ἐκτενέστερον προσευχομένον* [*intentius orantis*].

Καταβαλνογτος, decurrentis] Ita legit Latinus; et sensus videtur esse apertior: nam sanguis maxime cum in terram cadit conspicitur θρομβοῦσθαι [*concreescere*]. Est enim θρόμβος Galeno etiam in libro primo De semine τὸ αἷμα πεπηγός [*sanguis concretus*]. Syrus quoque sic legisse videtur: sed ita ut subintelligeret vocem ἰδρώτος [*sudoris*]; quod loquendi genus exemplo non caret. Docet Aristoteles III de historia animalium accidere nonnullis ἰδρῶσαι αἱματώδει περιττώματι διὰ καχεξίαν καὶ διὰ τὴν τῆς θερμότητος ὀλιγότητα [*exsudare excrementum sanguinolentum ob malum corporis habitum et caloris defectum*]. Attamen hoc loco nihil est unde certo colligas sudori huic sanguinem fuisse permixtum. Nam, ut Theophylactus et Euthymius notant, non dictum est ἔγχετο ἰδρῶς

ἰδρὼς αἵματος [*factus est sudor sanguineus*], sed ἐγένετο ὁ ἰδρὼς αὐτοῦ ὥσπερ θρόμβοι αἵματος [*factus est sudor eius sicut guttas sanguinis*]. Quae verba indicant verum fuisse sudorem qui emanavit, non tenuem tamen sed crassum, quales esse solent grumi sanguinis, cum sudor vix soleat θρομβοῦσθαι. Non aliter certe intellexit Iustinus colloquio cum Tryphone, qui omissa sanguinis mentione satis habuit *grumos* dixisse, ἰδρὼς ὥσπερ θρόμβοι κατεχεῖτο αὐτοῦ εὐχομένου [*sudore grumorum instar perfundebatur orans*]. Tale illud,

— *Salvusque per artus*

Sudor iit.

48. Φιλίῃματι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου παραδίδως; [*osculo Filium hominis tradis*] *Sub pacis signo prodicionem occultas?* Sic illum oscularis, de quo scriptum est Ps. x. 12, *Osculamini filium?*

49. Εἰ πατάξομεν ἐν μαχαίρᾳ, *an percutiemus gladio?* Dubii inter id quod natura dictabat et saepe inculcata patientiae praecepta, Dominum quid faciendum sit rogant. At Petrus non exspectato Domini responso ad vim vi arcendam accingitur.

51. Ἐὰν ἐως τούτου, *sinite usque huc*. Satis est huc usque vos progressos in vi reponenda: nolite ultra progredi: hic consistite. Ita hunc locum recte exponit Syrus.

53. Αὕτη ὑμῶν ἐστὶν ἡ ὥρα καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ σκότους, *hoc est tempus vestrum et potestas tenebrarum*. Hoc est tempus illud quo vobis et per vos tenebrarum principi potestas in me conceditur, ad implenda vaticinia scilicet. Haec potestas hactenus vobis negata est, alioqui interdum palam inter vos agentem comprehendissetis sine armis, sine ullo strepitu. Vox ἐξουσίας hoc modo sumitur et Apoc. 9: 3 et 19.

54. Τοῦ ἀρχιερέως, *Principis Sacerdotum*] *Caiaphae*. Vide ad Matthaeum.

56. Πρὸς τὸ φῶς] *Ad ignem*, ut apud Marcum.

Ἀπεισάκα] Requirit vocabuli proprietates circumlocationem in Latino sermone, puta, *spectans oculis defixis*: ita supra 4: 20, et in Actis aliquoties.

59. Ὅσας ὥρας μιᾶς, *fere hora una*] Ὅσας non semper minus, sed saepe et plusculum eo quod dicitur significat,

ut diximus ad cap. 3: 23. Atque ita hic accipi debet. Vide quae ad Matthaeum.

61. Ἐπέβλεψε τῷ Πέτρῳ, *respexit Petrum*] Admonens illum tacite et inconsultae iactationis et maturandae poenitentiae. Non alienum hinc est quod Plutarchus narrat: Πολέμωνα Ξενοκράτης ὀφθεῖς μόνον ἐν τῇ διατριβῇ καὶ ἀποβλέψας πρὸς αὐτὸν ἐτρέψατο καὶ μετέθηκεν [*Polemonem Xenocrates visus tantum dum disputat, ad aspectu ipso mutavit transtulitque ad se*].

63. Καὶ οἱ ἄνδρες οἱ συνέχοντες, *et viri qui tenebant*] Ad Matthaeum monuimus coactum Lucam retrogredi, quia Historicorum more totam de Petro narrationem una serie exhibere voluerat. Verbum autem ἔχοντες verti solet συνέχον, unde est verbale ἔχον apud Esaiam 53: 8, ubi haec historia praedicitur.

Ἀέροντες, *caedentes*] Omisit Syrus, quia sequitur ἔκτυπον αὐτοῦ τὸ πρόσωπον [*percutiebant faciem eius*]. Sed non est novum genere nominato speciem quoque eximiam nominari.

66. Ὡς ἐγένετο ἡμέρα] *Cum dies adventaret*: nam et ita sumi solet ὁ αἰώνας [*tempus indefinitum*].

Συνήχθη, *convenit*] Id est, ἣν συναγόμενον [*erat congregatum*]. Vide quae ad Matthaeum.

Ἀνήγαγον, *duxerunt*] Videtur haec lectio verior quam ἀπήγαγον [*abduxerunt*]: nam Synedrium habebatur in porticu excelsiore.

68. Ἐὰν δὲ καὶ ἐρωτήσω, *si autem et interrogavero*] Si qua argumenta proponam quibus me Christum probeam. Argumentari enim Hebraei non minus quam Graeci solebant interrogando. Saepe ita utitur Sextus Philosophus, et hinc apud Aristotelem *fallacia plurium interrogationum*. Cicero de fato: Sic enim interrogant, Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, convalesces, id est, Sic enim argumentantur. Recte autem dicit Christus non responsuros: sciebat enim hoc illis propositum non ut se rationibus revincerent, sed ut opprimerent auctoritate: sed et antehac eiusdem consensu Senatores interrogati siluerant. Supra 20: 7, 17, 44.

70. Ὅτις λέγετε, *vos dicitis*] Id est, rem dicitis: ut apud Xenophontem, αὐτὸς τοῦτο λέγεις, ὦ Σώκρατες [*ipse hoc dicis, o Socrates*].

Ὅτι

Ὅτι ἐγώ εἰμι, ego sum] Quod hic monet vir eruditissimus ὅτι esse Christi affirmantis, non repententis vocem, verum putem.

71. Ἦκούσαμεν ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ, *audivimus de ore eius*] *Βλασφημίαν* [*blasphemiam*] scilicet, quod exprimunt Matthaeus et Marcus, perspicuitatis causa: cum aliqui mos fuerit Hebraeorum *βλασφημίαν* silentio potius quam verbo indicare.

CAPUT XXIII.

1. Τὸ πλῆθος αὐτῶν, *multitudo eorum*] Ita vocat eorum *Senatorum*: quare bene vertit Syrus ܡܬܪܬܐ [*coetus eorum*].

2. *Διατρέφοντα τὸ ἔθνος, subvertentem gentem*] Eodem crimine accusatur quo ab Achabo Elias: nam et ibi ܡܠܚܡ [*qui conturbat Israel*] LXX vertunt ὁ διατρέφων τὸν Ἰσραήλ. Elias a falsorum Deorum cultu, Iesus a vita corruptissima populum in rectam viam revocabat. Hoc impii vocant *διατρέφειν*, quia scilicet nolunt moveri Camarinam.

Καὶ κολῶντα Καίσαρι φόρους διδόναι, et prohibentem Caesari tributa dare] Quia e Galilaea processerat Iudas huius dogmatis auctor, ideo confidenter obiiciebant Christo crimen, et odiosum maxime Romanis, et in Galilaeo credibile. Neque nesciebant quam id esset falsum: sed ita conducebat instituto. Quaedam crimina obiecisse satis est.

Λέγοντα ἑαυτὸν Χριστὸν Βασιλέα εἶναι, dicentem se Christum Regem esse] Etiam mentitur qui verum ad rem pertinens subticet, quod hic faciunt Iudaei Senatores. Iesus *Christum* se, id est, *eximium promissumque Regem* dixerat, sed *nempe Regni coelestis*; quod Romanorum potentiae non obstabat: id non additum, facit rem longe aliam videri.

3. Σὺ λέγεις, *tu dicis*] Rem fassus est Iesus, sed addita quam Senatores suppresserant distinctione, *Rex sum*, inquit, *sed non Regni terrestris*: quod Iohannes explicat.

4. 'Ο δὲ Πιλάτος εἶπε, *ait autem Pilatus*] Nempe exiens ad Senatores foris exspectantes, ut Iohannes nos docet.

Οὐδὲν εὐρίσκω αἴτιον, *nullam invenio causam*] Nullum crimen. Nam *noxas* vox ad *privata delicta* referri solet. Videbat confessionem ita esse temperatam, ut crimen non contineret, probationes videbat nullas. Ipse hominis habitus a regni affectati suspicione longe aberat.

5. 'Επίσχυον] *Instabant*, πρην Exod. 12: 33.

Ὅτι ἀναστείλει τὸν λαόν, διδάσκων, *commovet populum, docens*] Cum non recipi a Pilato viderent crimen regni affectati, ad aliud confugiunt quod facti erat non ambigui, sed iuris habebat quaestionem. Docet, inquit, res quasdam novas, neque congruentes cum receptis apud nos sententiis. Iam vero satis notum est, ea re populum commoveri solere, ac proinde adversari hoc publicae tranquillitati cuius tu custos es constitutus. Hoc ipsum est quod Socrati Athenis obiectum fuit. Ita et Paulum accusat Tertullus, ut *κινοῦντα χάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίαις* [*concitantem seditionem omnibus Iudasias*]. Celsus quoque et Iudaeos ut seditiosos accusat quod ab Aegyptiorum institutis recessissent, et Christianos quod a Iudaicis.

Ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἕως ὧδε, *incipiens a Galilaea usque huc*] Si dubitas, inquirere potes, non per Iudaeam tantum, sed et per Galilaeam, nutricem seditionum hominum, quot ille disciplinae suae stipatores collegerit.

7. Ἐπιγινούς ὅτι ἐκ τῆς ἐξουσίας Ἡρώδου ἐστίν] *Cognito ipsum esse ex Herodis territorio*. Ita enim μεταωνυμίας [*per transnominatorem*] hic sumitur vox ἐξουσίας [*potestatis*].

Ἀνέπεμψεν αὐτὸν, *remisit eum*] Propriam Romani iuris vocem usurpavit. Nam remittitur reus qui alicubi comprehensus mittitur ad iudicem aut originis aut habitationis. Itaque Pilatus Herodi, ut Tetrarchae eius loci, unde esse Iesus dicebatur, potestatem permisit Iesum abducenti in Galilaeam, ibique, si vellet, cognoscendi de eius causa, ut fieri inter Romanos provinciarum Rectores solebat, quod recte hic notat Theophylactus. Celsus in L. Non est dubium D. de custodia rerum: *Illud a quibusdam observari solet, ut cum cognovit et constituit, re-*
mit-

mittat illum cum elogio ad eum qui provincias praest
unde homo est: quod ex causa faciendum est. Sed hic
 antequam quicquam constituisset, remittit reum Pilatus:
 maior enim reverentia Regi quam Praesidi debebatur.
 Sic Vespasianus cognitionem de Tarichaeae oppidanis A-
 grippae Regi permittit apud Iosephum, Belli Iud. III cap. ult.

8. Ἐξ ἱκανοῦ, *ex multo tempore*] Id est, ἐκ χρόνων
 ἱκανῶν, ut loquitur supra 8: 27.

Ἰδεῖν αὐτόν, *videre eum*] Vide supra 9: 9.

Ἡλπίζε τι σημεῖον ἰδεῖν ὑπ' αὐτοῦ γινόμενον, *sperabat*
signum aliquod videre ab eo fieri] Ut oculos et animum
 re nova pasceret, more aulae. At Deus non ita prodi-
 gus est potentiae suae, ut eam inservire cupiat humanae
 curiositati. Res magna sit necesse est propter quam na-
 turae leges exceduntur.

9. Ἐπηρώτα δὲ αὐτόν, *interrogabat autem eum*] De
 potestate quam sibi arrogaret.

10. Εὐτόνως κατηγοροῦντες αὐτοῦ, *acriter accusantes*
eum] Vox est usus medii: nam et de Paulo dicitur εὐτό-
 νως διακατηλέγγετο τοῖς Ἰουδαίοις [*vehementer revincebat*
Iudaeos] Act. 18: 28. Puto recte verti *acriter*. Dabant
 autem operam Senatores, ut Herodi quoque suspectum
 facerent Iesum affectati imperii. Nam regnum Davidicum
 non minus Galilaeam quam Hierosolyma complectebatur.

11. Ἐξουθενήσας δὲ αὐτόν, *sprevit autem illum*] Indig-
 num sua magnitudine ratus, si crederetur metuisse ho-
 minem, neque armis neque regnandi artibus instructum.
 Respondet hoc voci ὧν [*abiectissimus*] apud Esaiam 53: 3.

Σὺν τοῖς στρατεύμασιν αὐτοῦ] *Cum ministris suis*, ut ré-
 te vertit Syrus. Nam Hellenistae στρατιὰν et στρατεύμα u-
 surpant, ut Hebraei כִּזְז, pro *quovis comitatu*.

Ἐμπαίξας] *Illudens ei, ut homini fatuo*: haec enim
 portio est Christi et Christianorum apud id genus ho-
 mines.

Ἐσθῆτα λαμπράν] *Fulgentem* Arabs intelligit, *albam*
 Latinus: neutrum satis certum est. Nam, ut supra, de
 eo qui magnifice epulabatur dixerat εὐφραίνόμενος λαμπρῶς
 [*epulabatur splendide*], ita et hic λαμπράν ἐσθῆτα intel-
 ligit *vestem splendidiorē*: quomodo et Iacobus appellat
vestem hominum opulentiorum. At hic insuper privato

culta *splendidiorē vestem* par est intelligi. Nam irrisit eum Herodes ut maiora captu suo stulte appetentem, ita ut a re forte non aberraverit Syrus qui *vestem coccineam* est interpretatus. Dubitari potest Latino magis an Arabi faveat quod Act. 10: 30 legimus Angelum Cornelio apparuisse ἐν ἱσθῆτι λαμπρᾷ [*in veste alba*]. Nam solet Angelis et candidus et fulgens habitus adscribi, ut alibi notatum est.

Ἀνέπεμψεν αὐτὸν τῷ Πιλάτῳ, *remisit eum ad Pilatum*] Indignum ira sua ratus ac proinde beneficio indultae cognitionis non utens.

12. Ἐγένοντο δὲ φίλοι, *et facti sunt amici*] Eo nimirum amicitiae genere quod communi utilitate conglutinatur et rectius factio dicitur.

———— *Tam diri foederis ictu*

Parta quies.

Vitia inter se discordia adversus virtutem facile conspiciant.

Προὔπηρχον γὰρ ἐν ἔχθρᾳ ὄντες, *nam antea inimici erant*] Ob Galilaeos, ut credibile est, a Pilato nuper trucidatos. Sed et alias facillime inter Reges et Romanos Praesides ex aemulatu odia nascebantur, cuius rei insigne exemplum legat qui volet apud Philonem adversus Flaccum.

13. Καὶ τοὺς ἄρχοντας, *et Magistratus*] Id est, τοὺς πρεσβυτέρους [*Seniores*].

Καὶ τὸν λαόν, *et plebem*] Allocutus eos est adstante populo. Vide quae ad Matthaeum.

14. Ὡς ἀποσρέφοντα τὸν λαόν] *Tanquam qui avertat populum a Romani imperii reverentia*. Sic ἀποστροφὴν [*aversionem*] προδοσίαν [*proditionem*] interpretatur Hesychnus.

Ἐνώπιον ὑμῶν, *coram vobis*] Hoc ad Senatores dicitur. Ait Pilatus se rem totam inquisivisse non tantum cum consilio suo, sed et coram ipsis Senatoribus, primum quidem cum reum adducerent, iterum vero cum ad eos ipse processisset.

Ἀνακρίνας] *Inquisitione facta*. Etiam hic κυριολογεῖ [*proprie loquitur*] Lucas. Nam vox est iudicialis Act. 4: 9, Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ ἐνεργείᾳ [*Si nos hodie irrogamur de benefacto*]. Act. 25: 26, Ὅπως τῆς ἀνα-

ἀνακρίσεως γενομένης σὺν τι γράψαι [U*t interrogations fac-*
ta habeam quod scribam]. 28: 18, Παρεδόθη ἐν ταῖς χε-
 ραῖς Ῥωμαίων, οἵτινες ἀνακρίναντές με ἐβούλοντο ἀπολῦσαι
 [Traditus sum in manus Romanorum: qui cum interro-
 gationem de me habuissent, voluerunt me demittere].
 Plato: Ἀφώνος δ' ἂν διακτῆς ἡμῖν, καὶ μὴ πλείων τῶν ἀν-
 τιδικῶν ἐν ταῖς ἀνακρίσεσι φθειγγόμενος [Mutus nobis iudex,
 nec plura in examine adversariis loquens]. Plutarchus:
 Γράψας πῶς δεῖ ἀνακρίνασθαι τοὺς ἐν αἰτίαις γενομένους
 [Scribens quomodo oportet in reos inquirere].

Αἴτιον, ὧν κατηγορεῖτε κατ' αὐτοῦ, causam ex his quo-
 rum eum accusatis] Quod ad Maiestatem scilicet parti-
 neas, id enim praecipue urgebatur.

15. Ἀλλ' οὐδὲ Ἡρώδης, sed neque Herodes] Si mihi
 non creditis, credite populari et consorti religionis.

Ἀνέπεμψε γὰρ αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς, remisit enim eum ad
 nos] Haec lectio quum multis codicibus fulciatur et Arabi
 videatur placuisse, mihi non displicet. Sequentia enim
 rectius cohaerent. Syrus legit, ἀνέπεμψα γὰρ αὐτὸν πρὸς
 αὐτὸν [remisi enim eum ad illum].

Οὐδὲν ἄξιον θανάτου ἐστὶ πεπραγμένον αὐτῷ, nihil dig-
 num morte actum est ei] Videtur Syrus hoc πεπραγμένον
 interpretari non ab Iesu sed ab Herode circa Iesum:
 quem sensum et Latina versio recipit; ut hoc dicat Pila-
 tus, remissum ab Herode Iesum sine ullo elogio aut signo
 quo mortem commeritus posset intelligi. Et certe hunc
 sensum requirere videtur illud ἰδοὺ [ecce], quod rem qua-
 si oculis subicit, et alioqui bis idem dixerit Pilatus:
 nam praecessit οὐδὲν εἶπον αἴτιον [nullam inveni causam].

16. Παιδεύσας] Iterum proprietatem sectatur: nam παι-
 δεύειν respondet Latino castigare; castigatio autem de
 flagellis proprie dicitur L. veluti. D. de poenis. Sed
 notandum est fuisse tum Pilato varia animo consilia ver-
 santi propositum flagris Iesum caedere, non ut postea fa-
 cit, quasi habendae quaestionis causa, sed pro poena.
 Nimirum legibus Romanis arbitraria erat poena, si quis
 (ut Paulus Ictus in receptis sententiis loquitur) novas ex
 usu vel ratione incognitas religiones induceret, ex qui-
 bus animi hominum moverentur: quod Marcus Imperator
 dixit, si quis aliquid fecisset quo leves hominum animi

superstitione Numinis terrentur. Hoc crimen; quam Maiestatis videbatur Pilato, qui quovis modo satisfacere Iudaeis volebat, magis in Iesum congruere, ut solent qui aliud quam ius intuentur quaerere aliquid quod obtendant iniuriae.

18. *Λίβε τοῦτον, tolle hunc*] De hoc clamandi modo diximus ad Matthaeum.

22. *Τί γὰρ ναὸν*] *Quod capital?* Est autem et hic αἰτιολογία τοῦ σιωποῦμένου [*ratio eius quod subicitur*]. Subintelligitur enim, *non faciam quod vultis: aut, iniquum postulatis.*

23. *Καὶ τῶν Ἀρχιερέων, et Principum Sacerdotum*] Agnoscunt has voces Syrus et Arabs: neque supervacuae sunt. Significatur enim, hos fuisse in populo ad clamorem praecipuos: quod vel maxime indignum erat eorum gravitate.

24. *Ἐπέκρισε γενέσθαι, adiudicavit fieri*] *Ἐπικρίνει* nihil hic est aliud quam *iudicando decernere*. Ita θάνατον ἐπέκρισε [*morte damnavit*] dixit Scriptor 2 Macc. 4: 48.

25. *Τὸν διὰ χάσιν καὶ φόνον βεβλημένον εἰς τὴν φυλακὴν, qui propter seditionem et homicidium missus fuerat in carcerem*] Multo est ἐμφατικώτερον [*significantius*] quam si simpliciter dixisset Barabbam. Ita Petrus Act. 3: 14, *Ἔμεις δὲ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον ἠρνήσασθε, καὶ ἤτήσασθε ἄνδρα φονέα χαρισθῆναι ὑμῖν* [*Vos autem sanctum et iustum repudiastis, et petiistis homicidam donari vobis*].

26. *Ὅπισθεν τοῦ Ἰησοῦ, post Iesum*] Vide quae ad Matthaeum.

28. *Μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμὲ, nolite flere super me*] Respicit Christus morem hominum de suis quam de alienis malis magis dolentium: quasi diceret: Si calamitates quae vobis impendunt videretis, non vacaret vobis lachrymas mihi impendere.

29. *Ἐν αἷς ἑροῦσι, quibus dicent*] Indefinite: id est, cum dicetur.

Μανάραι αἱ στείραι, beatas steriles] Quia duplex est dolor liberos videre miseriae participes. Euripides Alcestide:

Ζηλω δ' ἀγάμους ἀτενούς τε βροτῶν·

Μία γὰρ ψυχὴ τῆς ἐπὶ ἀλγείν

Μέτριον ἄχθος.

[*Felix, felix, quisquis thalamis*

Et prole vacat, namque una anima est

Cui eat debet suus esse dolor.]

30. *Λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς, dicere montibus, cadite super nos, et collibus, operite nos*] Ex Osea 10: 8, ubi de Samaria sermo, quae et pravitatis et poenae Hierosolymorum gessit imaginem: sed ibi transpositis vocibus est: *Ἐροῦσι τοῖς ὄρεσι, καλύψατε ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς* [*Dicent montibus, operite nos, et collibus, cadite super nos*]. Iohannes πῶς βουνοῖς interpretatur πέτρας [*rupes*] Apoc. 6: 16, *Λέγουσι τοῖς ὄρεσι καὶ ταῖς πέτραις, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς καὶ κρύψατε ἡμᾶς* [*Dicunt montibus et petris, cadite super nos et abscondite nos*]. Similis est locus Es. 2: 19. Locutiones hae sunt quidem proverbiales, at simul a Christo usurpatae sunt ad eventuum singularum significationem, quo magis ex his dictis ipsius praescientia appareret. Nam et matrum ea fuit miseria, ut suos ipsae natos praefame manderent, et occupante urbem Romano exercitu, plurimi se in specus abdiderunt; ut apud Iosephum videre est.

31. *Εἰ ἐν τῷ ὕδατι ξύλον πάντα ποιοῦσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γενήσεται*] Quanquam potest ποιοῦσιν ad Romanos referri, tamen convenientius puto impersonaliter exponi; ut sensus sit: *Si hoc fit* (Divina scilicet dispensatione) *in ligno humido, quid fiet in arido?* Quomodo Petrus dicit: *Εἰ δίκαιος πόλις σώζεται* [*Si iustus vix salvatur*] (id est non nisi per multas calamitates), *ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται*; [*impius et peccator ubi apparebit?*] Rabbi Salomo ad 10 Num., *Quum Deus sanctus benedictus iudicium facit in iustis, timetur, extollitur, et laudatur: nam si in illis hoc facit, quanto magis in impios?* Apparet autem et hoc loquendi genus fuisse proverbiale. Nam Hebraei viros bonos *ligna viridia* vocant, malos *arida*. Est enim tritum apud eos adagium: *Si duo fuerint ligna arida et unum viride, arida illud lignum viride exurunt*: quo significant facile bonos, utpote pauciores,

res, opprīmi malorum conspiratione. Sed et apud Ezechielem 20: 47 comminatur Deus excisurum se כָּל עֵץ יָרוֹק וְכָל עֵץ יָבֵשׁ, *πάν ξύλον χλωρόν καὶ πάν ξύλον ξηρόν* [omne lignum viride et omne lignum aridum], quod ipse mox 21: 3 interpretatur *iustum atque improbum*. Utitur eadem similitudine et Hermas libro tertio. Sed et in Psalmo 1 vir bonus *virenti arbori* comparatur, contraque *arbores emortuae* et Christo et Baptistae vocantur homines a pietate destituti.

32. *Κακοῦργοι*] *Facinorosi*: nam *nequam* multo est minus; *malefici* autem proprie sunt, *qui malis carminibus aut herbis nocent*.

33. *Τὸν καλούμενον Κρανίον, qui vocatur Cranium*] Si codices adstipularentur, legerem *κρανίων* [craniorum], quomodo et Latinum Interpretem legisse suspicor, aut *κρανίου* [crani], quomodo legisse videtur Epiphanius. Alioqui erit *μετωνυμία* [transnominatio], *κρανίον* pro *κρατίου τόπος* [cranii locus], ut est apud Matthaei Interpretem et Marcum. Sed et in Cephallenia urbem fuisse legimus quae *Cranium* vocaretur: Thucydidi *κράνια* plurali numero.

34. *Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς, Pater, dimitte illis*] Quod dicto monnerat Christus, orandum *ὑπὲρ τῶν ἐπηρειαζόντων ἡμᾶς* [pro iis qui nos iniuria afficiunt], id facto nunc praestat, Pontificem se vere exhibens, cuius est munus *προσφέρειν ὑπὲρ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων* [offerre pro populi peccatis]. Atque ita impletum est quod praedixerat Esaias, *וְיָדוּ עֲוֹנוֹתָא* [pro sordibus deprecabitur]. Illud autem *ἄφες* interpretandum ex simili oratione Stephani: *Μὴ σήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην* [Ne imputa illis hoc peccatum], *Ne imputa*, scilicet in hoc, ut poenitentiam illis praecludas festinato exitio aut plenissima obduratione. Iustinus colloquio cum Tryphone: *Διὸ καὶ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἀνθρώπων τῶν ἐχθροῦντων ἡμῖν εὐχόμεθα, ἵνα μεταγόντες σὺν ἡμῖν μὴ βλασφημήτε τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν* [Hac de causa et vestram et omnium eorum, qui inimico in nos sunt animo, vicem deprecamur Deum, ut aliquando acta nobiscum poenitentia Christo Iesu maledicere desinatis]. Et alio loco: *Καὶ ἡμεῖς ὑμᾶς καὶ τοὺς δι' ὑμᾶς τοιαῦτα καθ' ἡμῶν ὑπειληφότες οὐ*

οὐ μισοῦμεν, ἀλλ' εὐχόμεθα καὶ νῦν μετανοήσαντας πάντας ἑλέου; τυχεῖν παρὰ τοῦ εὐσπλαγγνοῦ καὶ πολυελέου πατρὸς τῶν ὄλων Θεοῦ [Nos vero nec vos odimus, nec eos qui vestro vitio tam maligne de nobis sentiunt: imo vero precamur, quo vel nunc aliquando omnes poeniteat errorum, misereaturque omnium misericors universi parens Deus]. Sic Paulus, 1 Tim. 1: 13, ait se misericordiam consecutum, eo quod ignorans egisset quae egerat: significans ideo se non obduratum, non praeclusum sibi ad veritatem aditum.

Οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι, non enim sciunt quid faciunt] Sic Eccl. 4: 17, *Nesciunt se malum facere*. Facit hic Christus quod solent deprecatores: omisso quod in facto Iudaeorum erat accusandum, id refert quod ad minuentendam aliquo modo culpam pertinebat. Erat quidem ignorantia crassa ac supina, adde etiam profecta ex multis vitiis, sed tamen non extrema linea peccabant qui in eum peccabant quem non pernoverant. Aristoteles Rhetor. primo, et eum secutus Themistius Oratione ad Valentem, tria faciunt delictorum genera, ἀτυχήματα, ἀμαρτήματα, ἀδικήματα [infortunia, peccata, iniurias]. Et ἀτυχήματα quidem ait Themistius deberi τὸ συναλγεῖν καὶ τὸ οἰκτελεῖν [condolentiam et miserationem] (quod dixerat et Diodorus Siculus Bibliothecae libro XIII), τοῖς ἀμαρτήμασι vero τὸ μέμψεσθαι καὶ τὸ ἐπανορθοῦν [querelam et correctionem], postremo τοῖς ἀδικήμασι τὸ καταγινώσκειν καὶ τιμωρεῖσθαι [condemnationem et poenam]. Iudaeorum hoc peccatum sicut nudum ἀτύχημα non erat, imo excedens etiam communem ἀμαρτημάτων sortem, ita aliquid trahebat ἐκ τοῦ ἀτυχήματος [ex infortunio], ob ignorantiam ei admixtam: quam et Petrus agnoscit Act. 3: 17, et Paulus 1 Cor. 2: 8. Itaque videre est multos eorum hac Christi deprecatione sublevatos, cum intellexissent postea Christi causam Deo probatam, adductos ad seriam facinoris sui detestationem. Alia longe eorum causa est qui a vigilibus mendacium nummis redemerunt, aut Apostolis interdixerunt ne ederent coelestis potentiae signa. Bene docuit Aristoteles libro de Moribus III, ἕτερον εἶναι τὸ δι' ἀγνοίαν πράττειν τοῦ ἀγνοῦντα ποιεῖν [aliud esse per ignorantiam, aliud ignorantem facere]. Nam quosdam esse qui

qui ignorantes quidem peccent, sed non per ignorantiam; cuius rei evidens esse indicium si eos re comperta facti non poeniteat. Quam sapientissimi Philosophi observationem ad causam hanc Iudaeorum sapienter aptatam videre est in Responsionibus ad Orthodoxos quæst. CVIII, ubi ita ait quicumque ille est magni iudicii Scriptor: *Δειχθῆσης τῆς νομιζομένης γνώσεως διὰ τῆς ἀποβάσεως, ἀγνοίας ὑπαρχούσης τοῦ πράγματος, ὡς ἐμμένῃ τῇ αὐτῇ ἀγνοίᾳ ἢ ἀγνοήσας, οὐδεμίαν ἐφέλκεται συγγνώμην, ἀλλὰ τιμωρίαν ἐπαραιτήτην* [Cum postea eventus ostenderit ignorantiam fuisse eam, quæ antea scientia putabatur, si ne tum quidem e priore ignorantia emergat. is qui ignoraverat aliquid, nihil est, cur ei ista culpa condonetur, imo vero causa dici nulla potest, quo minus severe vindicetur]. Et mox: *Τὸ ἐξαργυρίζειν αὐτοῦ (Ἰησοῦ) τὴν ἀνάστασιν καὶ πολεῖν τοὺς ἀποστόλους ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μὴ ἐκτελεῖν θεῖα ἔργα ἐν τῇ δυνάμει τοῦ θεοῦ πνεύματος γινόμενα, οὐκ ἔστιν αἰουσιῶν ἀγνοίας συγγνώμην ἐφελκομένης, ἀλλ' ἐγνωμένης ἐκουσίου θεομαχίας τιμωρίαν ἐφελκομένης* [Suscitationem Iesu a morte dato argento velare conari, atque Apostolos Divina opera, quæ eius nomine vi Divini Spiritus fiebant, vetare facere, hæc vere ab involuntaria ignorantia, cui venia dari solet, profecta non sunt, sed a pugna adversus Deum sponte ac deliberato animo suscepta quæ poenam meretur]. Pro iis qui cognita Dei opera Diabolo adscribebant, Christum similia precatum non legimus: et cum Iohannes vetat orari pro delinquentibus ad mortem, eos intelligit qui cognitam iam veritatem certo animi proposito oppugnant, aut monita Ecclesiae contumaciter spernunt, quod genus hominum recte ad mortem peccare dicitur, quia sunt, ut cum Aristotele loquar, *ἀνίατοι διὰ τὴν μοχθηρίαν* [insanabiles ob improbitatem]. Tractat idem hoc argumentum de multiplici peccatorum genere Theodoretus sine orationis ad Graecos, ubi ait æquum esse, ut eos qui palam amant et amplectuntur vitam turpem, exsecremur: eos vero, quorum peccata non sunt *ὅλα τῆς γνώμης* [plane voluntaria], moneamus. ac sublevemus quantum fieri potest.

35. *Οἱ ἄρχοντες σὺν αὐτοῖς, principes cum eis* [Ibid] *σὺν αὐτοῖς* legisse mihi videtur etiam Syrus et recte satis

et:

preſſiſſe per * [etiam]. Sensus enim est; non plebs
ntum, sed et ipsi Senatores (quorum id gravitatem mi-
me decebat, ut modo notavimus in re simili) crudeliter
sultabant pendenti.

‘Ο τοῦ Θεοῦ ἐκλεκτός, *Dei electus*] Quae sit vis vocis
λεκτός diximus ad Matth. 20: 16, quid hic proprie sig-
ficet, ad Matthaeum hoc loco. Solebat plane inter Ju-
aeos Messias hoc nomine appellari, quod in nativitatis
hristi iniuriam prave interpretatus est Ebion, cuius sen-
tentiā ita explicat Epiphanius: Τούτου ἕνεκα Ἰησοῦν γε-
ννημένον ἐκ σπέρματος ἀνδρός λέγουσι καὶ ἐπιλεχθέντα, καὶ
ἵτως κατ’ ἐκλογὴν υἱὸν Θεοῦ κληθέντα ἀπὸ τοῦ ἀνωθεν εἰς
ὅτον ἤμοντος Χριστοῦ [Atque hanc ob causam Iesum e-
mine viri genitum dicunt electumque, atque ita per
lectionem Filium Dei appellatum, ob Christum, qui su-
erne in eum descenderit]. Ex quo loco lux affulget
vobis Iustini locis, Colloquio adversus Tryphonem, alio-
ui obscuris: Ἡδὴ μέντοι, ὧ Τρύφων, εἶπον, οὐκ ἀπόλλυ-
αι τὸ τοῦτον (ita legendum, non τοιοῦτον). εἶναι Χριστὸν
οὐ Θεοῦ, ἐὰν ἀποδείξαι μὴ δύναμαι ὅτι καὶ προὑπῆρχεν υἱὸς
οὐ ποιητοῦ τῶν ὄλων Θεὸς ὢν, καὶ γεγέννηται ἄνθρωπος
ἐκ τῆς παρθένου· ἀλλ’ ἐκ παντός ἀποδεικνυμένον, ὅτι οὗτός
ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ τοῦ Θεοῦ, ὅστις οὗτος ἔσται. Ἐὰν δὲ μὴ ἀπο-
εικνύω ὅτι προὑπῆρχε, καὶ γεννηθῆναι ἄνθρωπος ὁμοιοπαθὲς
μὴν σάρκα ἔχων κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς βουλὴν ὑπέμεινεν,
ν τούτῳ πεπλανησθῆναι με μόνον λέγειν δίκαιον; ἀλλὰ μὴ ἀρ-
εῖσθαι ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς, ἐὰν φαίνεται ἄνθρωπος ἐξ
ἰνθρώπων γεννηθείς καὶ ἐκλογῇ γενόμενος εἰς τὸν Χριστὸν
εἶναι ἀποδεικνύηται· καὶ γὰρ εἶδι τιτες, ὧ φίλοι, ἔλεγον,
ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου γένους, ὁμολογοῦντες αὐτὸν Χριστὸν εἶναι,
ἰνθρωπον δὲ ἐξ ἀνθρώπων γενόμενον ἀποφαινόμενοι· οἷς οὐ
συντίθεμαι, οὐδ’ ἂν πλείοσι ταῦτά μοι δοξάσαντες εἴποιεν,
πειθὴ οὐκ ἀνθρωπείσις διδάγμασι κεκλεισμένθα ὑπ’ αὐτοῦ
τοῦ Χριστοῦ πείθεσθαι, ἀλλὰ τοῖς διὰ τῶν μακαρίων Προφη-
τῶν κηρυχθεῖσι καὶ δι’ αὐτοῦ διδαχθεῖσι. Καὶ ὁ Τρύφων,
Εμοὶ μὲν δοκοῦσιν οἱ λέγοντες ἄνθρωπον γεγονέναι αὐτὸν
καὶ κατ’ ἐκλογὴν κεχρίσθαι καὶ Χριστὸν γεγονέναι, πιθανώ-
τερον ὑμῶν λέγειν τῶν ταῦτα ἀπερ’ φῆς λεγόντων [Verum
enim vero, Tryphon, dixi, non perierit illud, Christum
hunc esse Dei, si demonstrare nequeam, et fuisse prius.

filium conditoris universitatis huius Dei, esseque Deum et genitum esse hominem ex virgine: praeterquam ex eo omni, quo probatur hunc esse Christum illum Dei, quod talem eum fore praecostensum sit. At si non demonstravero, inquam, eum et prius existitisse et nasci hominem sustinuisse, eisdem nobiscum perpersionibus obnoxium, carnem habentem secundum Patris consilium et voluntatem: in eo ipso tantum aequum fuerit, me errore lapsum esse dicere, non autem negare, hunc esse Christum illum, etiamsi tanquam homo ex hominibus genitus videatur, et electione Christus factus esse (a quibusdam) asseratur. Sunt enim nonnulli, o amici, dixi, ex genere nostro, profitentes ipsum Christum esse, sed hominem ex hominibus genitum esse affirmant. Quibus non assentior: neque id sane multi, qui in eadem mecum sunt sententia, dixerint. Siquidem non humanis traditionibus et doctrinis iussi sumus a Christo ipso credere, sed eis quas beati Prophetas promulgarunt, et ipse Christus tradidit. Et Tryphon, Mihi quidem, inquit, qui illum hominem editum, et per electionem inauguratum et unctione Christum factum esse asseverant, credibilia quam vos, eadem, quae tu, affirmantes, dicere videntur]. Rursum tibi Tryphon ita loquitur: Καὶ ὑμεῖς τὰ αὐτὰ ἐκείνοις λέγοντες αἰδεῖσθαι ὀφείλετε καὶ μᾶλλον ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώπων γεγόμενον (male editum λεγόμενον) λέγειν τὸν Ἰησοῦν τοῦτον, καὶ ἐὰν ἀποδείκνυτε ἀπὸ τῶν γραφῶν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ Χριστός, διὰ τὸ εὐνόμως καὶ τελείως πολιτενεῖσθαι αὐτὸν κατηξιώσθαι τοῦ ἐκλεχθῆναι εἰς Χριστόν [Vos quoque, cum eadem cum illis dicitis, suffundi rubore oporteret, magisque hunc Iesum hominem hominibus progenitum esse dicere, ob eximiam pietatem perfectamque Legis observationem hoc honore dignum habitum ut in Christum eligeretur, si iam eum vere esse Christum e Scripturis possitis ostendere]. Quae eo libentius adduxi quod multum pertineant ad recte intelligendum errorem Ebionis, et simul usum vocis ἐκλέγειν longe alium fuisse illis temporibus quam nunc putatur ostendant.

38. Ἐπιγραφὴ] *Titulus.* Vide ad Matthaeum.

30. Οὐδὲ φοβῆ σὺ τὸν Θεόν, neque tu times Deum]
Quasi dicat: Indaeos illos secure adstantes tam crudeliter at-

atque impie se gerere minus mirum est; sed tibi ne etiam libet eorum impietatem imitari? Bene autem dicit ποβῆ τὸν Θεόν, quia qui miseris insultat eum contemnit.

Ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι εἶ, quod in eadem damnatione es] Κρίμα dixit μετωνυμικῶς [per transnominationem] pro supplicio quod latrones habebant cum Christo commune, quanquam disparibus meritis, ut statim κατ' ἐπανόρθωσιν [per correctionem] subiicitur. Usurpatur similem in modum vox ista Matth. 23: 14, Marc. 12: 40, supra 20: 47, infra 24: 20, Rom. 13: 2, 1 Cor. 11: 29.

41. *Ἡμεῖς μὲν δικαίως, nos quidem iuste]* Magnum est poenitentiae signum in poena sua acquiescere. Lev. 26: 41. Accessit et alterum, corrigere peccantem et tueri oppressum: hi erant fructus poenitentiam decentes.

Οὐδὲν ἄτοπον ἔπραξε, nihil mali gessit] Hinc liquet latronem hunc multa de rebus Iesu intellexisse, partim, ut credibile est, antequam caperetur, partim in ipso praetorio. Ἄτοπον autem est αἰσχρόν [turpe]: quae duo coniungit alicubi Plato. Vetus quidam explicator exposuerat πονηρόν [malum], quod in quorundam librorum textu legitur.

42. *Μνησθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, Domine, memento mei cum veneris in regnum tuum]* Audierat, ut credibile est, profitentem Iesum sibi Regnum deberi, sed non huius mundi. Magna eius in ferendis doloribus patientia, mansuetudo erga inimicos, forte et signa quaedam quae apparere tunc coeperant, dictis eius fidem conciliabant: sed praecipue nova atque insolita quaedam Divinae virtutis efficacia in exemplum omnibus saeculis memorabile, latronem hunc ad credendam rem a sensibus remotissimam excitavit; ita ut in ipso imago quaedam eluceat extraordinariae illius ac subitae vocationis quae Apostolorum saeculo multis gentibus contigit. Qua de re vide quae supra dicta sunt 14: 23. Non puto aliud esse ἐρχεσθαι ἐν βασιλείᾳ, quam ἐρχεσθαι εἰς βασιλείαν, ut solent illa commutari apud Scriptores. Sensus est: *Cum regni illius tibi a Deo promissi possessionem fueris adeptus.* Neque vero magnos in eo Regno honores sibi postulat: sed indignitatis suae memor hoc tantum rogat, *aut ut memor esse velit, sciens Regium esse, aliis benefacere.*

43. Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω σοι, *vere, vere dico tibi*] Osten-
dit Christus se magni aliquid dicturum.

Σήμερον, *hodie*] Pessime fecerunt qui hanc vocem aut
cum λέγω [*dico*] coniunxerunt (quod aperte improbat
Syrus), aut interpretati sunt σήμερον post resurrectionem.
Christus plus promittit quam erat rogatus. Rogas, in-
quit, ut olim tui sim memor cum Regni possessionem ac-
cepero; ego tam diu non differam tua vota: sed partem
et primitias speratae felicitatis tibi intra hunc ipsum diem
repraesentabo: morere securus, a morte statim te Divina
solatia expectant. Est autem illud *hodie* ἐμπαρικόν [*sig-
nificanter dictum*], et solet beneficiorum mentioni adiacere,
ut Ier. 1: 10.

Μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ, *necum eris in Para-
diso*] Dubium non est quin Christus ita loquutus sit quo-
modo sciebat a latrone intelligi. Παράδεισος vox est, ut
Pollux vere dicit, Persica; quanquam et Hebraei usur-
pant, ut Eccl. 2: 5, Neh. 2: 8, sed Graeci usu hanc vo-
cem suam fecerunt. Cicero apud Xenophontem vertit
agrum conseptum ac diligenter consitum: vivarium Gel-
lius: LXX Interpretes Hebraeum גן [*hortum*] ita vertunt
tum alibi, tum in κοσμογονίας [*mundi conditi*] historia:
unde factum est, ut inre quodam praecipuo παράδεισος
vocetur Hellenistis, etiam Philoni, *beatus ille hortus in
quo Adamum Deus collocarat*. Post Esdrae tempora,
cum res post vitam hanc mortalem eventurae, obscurius
olim indicatae, propriis distinctisque nominibus appellari
coeperunt, felicitas post hanc vitam mortalem, sed prae-
cipue piarum mentium a corpore separatarum et resurrec-
tionem expectantium status, vocatus est Hebraeis עֵדֶן
[*Hortus Eden*]; quae voces hoc sensu in Thalmudicis
scriptis frequentes occurrunt. Hinc ille εὐφημισμός [*fausta
acclamatio*] de mortuo, עַדְן וְפֶשַׁע בֶּן עֵדֶן *Sit anima eius in
horto Eden*: aut עַדְן וְנֶפֶשׁ צְדִיקָה *Animus eius col-
lectus esto in horto Eden*. Et in solennibus precibus
tempore mortis, *Partem habeat in Paradiso, nec non in
futuro illo saeculo*. Et in alia formula, *Requiescat ani-
ma eius et sit dormitio eius in pace; donec veniat con-
solator, qui facit audire pacem Patrum seculi dormien-
tium in Hebron. Portas Paradisi aperite ei et dicite*
pa-

pacem: Venite qui custoditis thesauros Paradisi. Sic et statum Edenis a statu resurrectionis distinguit Iachiades, Dan. 8: 14, et in fine libri. Interdum vocant *Paradisum inferiorem*, quia coelum Paradisus superior. Videre hoc est inter alia loco de Essenis apud Salmanticensem. Hellenistae quoque *παράδεισον* eodem significatu dixere, et Hebraei quidam עֵדֶן, qua voce et Arabs Interpres utitur Hebr. 11: 5, agens de translatione Enochi. Causam appellationis coniectare non est difficile. Nam quia locus ille Adamo concessus deliciis omnibus abundaverat, ea similitudine animarum laetam tranquillitatem voluerunt indicatam. Nam et ipsum illum Adami hortum *συμβολικῶς* [*allegorice*] eum in modum interpretabantur. Philo: *Κατὰ δὲ τὸν θειὸν παράδεισον ἔμψυχα καὶ λογικὰ τὰ φυτὰ πάντ' εἶναι συμβέβηκε, καρπὸν φέροντα τὰς ἀρετὰς, ζῶν τε ἄνοσον καὶ ἀφθαρσίαν καὶ πᾶν εἴ τι τούτων ὁμοιότροπον* [*Fuerunt autem in Divino Paradiso plantae omnes vitae et ratione praeditae, fructum ferentes huiusmodi, virtutes omnes, vitamque morbi interitusque immunem, et si quid est aliud his simile*]. Alibi: *Λαμβάνει μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἢ γενικὴ ἀρετὴ ἀπὸ τῆς Ἐδῆμ, τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας, χαίρει καὶ γάννυται καὶ τρυφᾷ ἐπὶ μόνῳ τῷ πατρὶ αὐτῆς ἀγαλλομένη καὶ σεμνυνομένη Θεῷ* [*Virtus universalis ab Edem, id est sapientia Dei, initium sumit, quae quidem de solo Patre suo Deo gloriatur, gaudet, exultat, in eo se oblectat atque effert*]. Rursum alio loco: *Λέγουσι γὰρ ἐν τῷ παραδείσῳ φυτὰ εἶναι μηδὲν ἰσικόντα τοῖς παρ' ἡμῶν, ἀλλὰ ζωῆς, ἀθανασίας, εἰδήσεως* [*Ferunt enim plantas esse in Paradiso, quae nihil habeant nostris simile, sint autem vitae, immortalitatis, scientiae plantae*]. Negari ergo non potest, quin latro, utpote Iudaeus, audito nomine Ἰϋ δ, addita praesertim designatione temporis *hodie*, morte iam imminente, statum illum intellexerit, in quo Abrahami, Isaaci et Iacobi animas esse omnibus Iudaeis erat persuasum: quasi diceret Christus: *Non tantum olim cum Regnum meum suam accipiet plenitudinem tui ero memor, sed iam nunc magna et ingentia solatia tibi repraesentabo.* Nec sine gravi causa expressum illud *hodie*. Censebant enim Iudaei non quorumvis animas statim in felicem Paradisi statum recipi,

Hh 3

sed

sed eas demum, quae bene purgatae ex hac vita excederent, πνεύματα δικαίων τετελειωμένων [spiritus iustorum perfectorum], ut loquitur auctor ad Hebr. 12: 23. Confer quae diximus ad Matth. 12: 32. Neque aliter interpretandum puto quod est 2 Cor. 12: 4, ut Paulus dicat sibi a Deo primum ostensa illa perfectissima gaudia post resurrectionem, quae tertii, id est, supramundani coeli nomine appellantur: deinde vero, ne tam longa expectatio animum cruciaret, etiam solatia piis medio tempore concessa, quae Hebraei vocant פן פן, κατάνανυσιν τοῦ παραδείσου [requiem Paradisi], aut si mavis, παρακλήσιν [consolationem], quomodo supra dictum est Λαγάρου παρακαλεῖσθαι [consolari]. Nec video cur aliter accipi debeat quod est in Apocalypsi: Τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ φαγεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου τοῦ Θεοῦ [Ei qui vicerit dabo edendum ex arbore vitae, quod est in medio Paradisi Dei]: praesertim cum et Philo ex Iudaeorum vetere disciplina τὸ δένδρον τῆς ζωῆς [arborem vitae] interpretetur τὴν μεγίστην τῶν ἀρετῶν θεοσεβείαν, δι' ἧς ἀθανατίζεται ἡ ψυχὴ [maximam virtutum pietatem, cuius ope anima redditur immortalis]: ut ex arbore illa vesci sit frui laeta recte factorum conscientia; quod eadem Apocalypsis vocat indui candidis vestibus: et explicationis causa addit, opera ipsorum ipsos sequi. Neque nomen tantum Paradisi usurpabant Hebraei ad haec gaudia exprimenda, sed etiam sub horti imagine rem ipsam proponebant plebeiis ingeniis vix capientibus τὰ νοητὰ [intelligibilia] nisi sub figura τῶν αἰσθητῶν [sensibilibium]. Ita Iosephus ex Essenorum sententia vocat χώρον οὔτε ὄμβροισι οὔτε νιφετοῖς οὔτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὅν ἐξ αἰθέρος προῆς ἀπὸ Ζέφυρος ἐπιπνεύων ἀναπύχει [regionem nulli imbrium, nivis vel aestus iniuriae obnoxiam, sed quam placida quaedam Zephyri aura ex Oceano iugiter transpirat et refrigerat]. Similiter Iustinus colloquia cum Tryphone ait, τὰς τῶν εὐσεβῶν ψυχὰς ἐν κρείττατι τοῦ χώρου μένειν [piarum animas manere in meliore alicubi regione]. Tertullianus id ipsum sequens, quo loco ostendit veritatem Divinam Graecorum fabulis adulteratam, *Et si Paradisum nominemus*, inquit, *locum Divinae amoenitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum*,

πα-

maeria quadam igneae illius zonas a notitia orbis communis segregatum, Elysii Campi fidem occupaverunt. Quicum satis convenit quod a Diodoro Siculo est proditum, ea quae περί ἄδου [*de inferis*] narrantur, a barbaris in Graeciam pervenisse. Ne hoc quidem notatu indignum bis in Apocalypsi nominari vitae arborem, nusquam vero arborem scientiae boni et mali, quia arbor scientiae boni et mali σύμβολον [*signum*] erat, Philone explicante, τῆς μέσης φρονήσεως [*mediae scientiae*], eius scilicet prudentiae quae circa res huius aevi occupata est, qua uti quidem licet, ut per gustum et olfactum significatur; at vesci, id est, frui, non licet: nam animus ei studio deditus pietati quantum satis est vacare non potest: quod nobis Adami peccato sub figura ostenditur, explicante Salomone Eccl. 7: 29, Τοῦτο εἶπον δ' ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον εὐθεῖ, καὶ αὐτοὶ ἐζήτησαν λογισμοὺς πολλοὺς [*Hoc observavi, Deum hominem fecisse rectum, at ipsos se dedisse infinitis quaestionibus*]. Hae curae atque avocamenta pietatis plane cessabunt ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ νοητῷ [*in Paradiso intelligibili*]. Qui Symbolo fidei Christianae adscripserunt κατέβη εἰς ἄδου [*descendit ad infernum*] his Christi verbis optime id tueri potuerunt. Nam si Christi anima fuit in παραδείσῳ, sequitur eam fuisse ἐν ἄδου. Nam sicut παραδείσου et γέννης vocabula distinctam bonorum malorumque sortem significant, ita ἄδης communiter designat statum animarum a corpore separatarum, opponiturque tum vitae huic tum resurrectioni, quomodo et לָוֶה usurpant Sacrae Literae. Nam Iacob ita loquitur אֲנִי אֶלְרִבְרָא אֶלְרִבְרָא אֶלְרִבְרָא, Graece, ὅτι καταβήσομαι πρὸς τὸν υἱόν μου πενθῶν εἰς ἄδου [*descendam ad filium meum lugens in infernum*]: quod de corporis sepulchro intelligi non potest, quia filium non sepultum, sed a feris laniatum Iacob existimabat. De voce ἄδου produximus alibi testimonia Iosephi, Sophoclis, Diphili et aliorum: sed et qui titulo Sibyllinorum carmina Graece scripsit, homo haud dubie Christianus, ita utitur voce ἄδου ut quam derivat a primi parentis nomine. Neque offendere nos debet verbum καταβαλεῖν, id enim Graecus sermo ad animorum separatorum conditionem significantem receperat, non alia de causa, nisi quod quemadmo-

dum corpus, postquam in sepulchrum descendit, amplius non conspicitur, ita et animus e corpore elapsus: quare et Iosephus praemia non minus quam poenas animis ait contingere ὑπὸ γῆρας [sub terra], quod alibi explicat καθ' αἶδου [in inferno]. Frustra ergo hic se cruciat Augustinus, quaerens quomodo Christus eodem tempore esse potuerit in inferno, id est, ἐν αἶδου, et in Paradiso, cum alterum sub altero comprehendatur. Neque vero super-
vacua fuit in Symbolo huius rei mentio. Nam cum inter Paganos variae essent de animarum statu post hanc vitam sententiae, ad rem pertinebat Christi exemplo doceri homines ὡς ὑφέστηκεν ἡ ψυχὴ τῶν ἀποθανόντων [subsistere animas defunctorum], id est, non exstingui cum corporibus animas, sed asservari in locis inconspicuis. Quae vero de gaudiis Paradisi diximus, ex Veterum sententia ita intelligenda supra quoque ad cap. 16 monuimus, ut magna quidem credantur, non tamen plena; nam plenitudo promissionum in resurrectione exspectanda est, quod mihi sapienter videtur explicare Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, quaest. LXXVI. Quaestio sic habet: Εἰ πρὸ τῆς ἀναστάσεως οὐκ ἔστιν ἡ τῶν ἔργων ἀνταπόδοσις, ποῶν τῷ ληστῇ προσέγεγενεν ὄφελος πρὸς τὸν παράδεισον αὐτοῦ τῆς ψυχῆς εἰσαχθείσης, καὶ μάλικα ὅτι ὁ μὲν παράδεισος αἰσθητὸς, οὐκ αἰσθητὴ δὲ ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἡ οὐσία; [Si ante resurrectionem non est retributio operum, quid latroni profuit inferri eius animam in paradysum, praesertim quum paradysus sub sensum cadat, animas autem substantia sensu neque uti, nec percipi potest?] Respondet: Ὁφελος γέγονε τῷ ληστῇ εἰς τὸν παράδεισον εἰσελθόντι τὸ ἔργον μαθεῖν τῆς πίστεως τὸ ἀφελίμον, δι' ἧς ἡξιώθη συναθροίσματος τῶν ἀγίων, ἐν ᾧ φυλάττεται ἕως τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως τε καὶ ἀνταποδόσεως, ἔχει τε τοῦ παραδείσου τὴν αἰσθησιν κατὰ τὴν ἐννοηματικὴν λεγομένην αἰσθησιν, καθ' ἣν ὁρᾶσιν αἱ ψυχαὶ ἑαυτάς τε καὶ τὰ ὑπ' αὐτάς [Latro, cum in paradysum intrauit, hoc ex eo nactus est boni, quod utilitatem fidei reapse didicit, per quam ipse dignus sit habitus, qui in sanctorum coetum recipitur, in quo ad resurrectionis remunerationisque diem asservatur, sentitque paradysi bona spiritali ut vocamus sensu, quo et se animas et quae circa se sunt vident]. Ad illud quod
Chris-

Christus hic dicit *μετ' ἐμοῦ*, alludere videtur Paulus cum dicit se *ἐπιθυμίαν ἔχειν εἰς τὸ ἀναλῦσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι* [*desiderare redire et esse cum Christo*], Phil. 1: 23. Simul tamen indicans quemadmodum nunc post adscensum in coeli regiam maior est Christi gloria quam fuit medio tempore inter mortem et resurrectionem, ita auctum quoque gaudium eorum qui Christum sectati mortem obeunt, et pro modo ac captu animorum separatorum a corpore participes fiunt herilis felicitatis: quod hic similitudine non incommoda Theophylactus explicat. Non solebant autem Christiani veteres hunc sive statum sive locum medii temporis coeli nomine appellare, quod vel ex Iustino colligas qui cum Tryphone disputans inter caeteras errantium opiniones et hanc recenset, *Μὴ εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἅμα τῷ ἀποθνήσκειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀναλαμβάνεσθαι εἰς τὸν οὐρανόν* [*Non esse mortuorum resurrectionem, sed animas, simulatque homo moritur, in coelum recipi*]. Hanc statum ita describit Divina Apocalypsis: *Διὰ τοῦτό εἰδὼν ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ λατρεύουσιν αὐτῷ ἡμέρας καὶ νύκτος ἐν τῷ ναῷ αὐτοῦ, καὶ ὁ καθήμενος ἐπὶ τοῦ θρόνου σκηνώσει ἐπ' αὐτούς* [*Ideo sunt ante thronum Dei et serviunt ei die ac nocte in templo eius, et qui sedet in throno habitabit super illos*]. Quibus finibus modeste nos continentes nihil necesse habemus penetrare in ea quae curiosius hac super re inter Graecos et Latinos disputantur.

46. *Παραθήσομαι, commendo*] Probo hanc lectionem eo magis quia apud LXX in Psalmo simili modo legitur; sed est more Hebraeorum futurum pro praesenti. In Psalmo David summis in periculis constitutus vitam suam Divinae tutelae commendat, quomodo et Petrus τοὺς πάσχοντας κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ [*patientes iuxta voluntatem Dei*] vult παρατίθεται τὰς ψυχὰς ἑαυτῶν ἐν ἀγαθοποιίᾳ [*animas commendare benefactis*]. Caeterum et hic observandum est quanto exactius ea verba Christo quam Davidi congruant. Apud Davidem *ἐγώ* est *vita*; apud Christum *ipsa mens hominis*, quam Hebraei proprie eo nomine appellant; deinde deponere eius est proprie qui dominium rei habet: Christus autem *ἐξουσίαν εἶχε θεῖναι τὴν ψυχὴν καὶ πάλιν λαβεῖν αὐτήν* [*potestatem habuit de-*

ponendi animam et iterum assumendi illam], ut ipse apud Iohannem profitetur. Paulo aliter Stephanus qui moriturus non *deponendi* utitur voce; sed *Iesum iam factum Dominum vitae et mortis* rogat *ut accipere velit*, in suam scilicet custodiam, *spiritum ipsius*. Iustinus in colloquio cum Tryphone exemplum nobis dicit a Christo datum, *ὅτι, ἡτοίμα ἡμεῖς πρὸς τῇ ἐξόδῳ τοῦ βίου γινόμεθα, τὰ αὐτὰ αἰτῶμεν τὸν Θεὸν τὸν δυνάμενον ἀποσρέψαι πάντα ἀναιδῆ πονηρὸν ἄγγελον μὴ λαβίσθαι ἡμῶν τῆς ψυχῆς* [quo et nos, cum iam ad exitum vitae sumus, a Deo eadem poscimus, qui avertere potest omnem impudentem et malignum Angelum, ne animam nostram capiat]. Confer illud Hebraei sapientis Sapientiae 3: 1, *Δικαίων δὲ ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ· καὶ οὐ μὴ ἄψηται αὐτῶν βασανός* [Iustorum animae in manu Dei sunt, nec tanget illos tormentum], et quae sequuntur.

47. *Ἐδόξασε τὸν Θεόν*] *Agnovit Dei potentiam*: quomodo supra 5: 26 et alibi locutio haec usurpatur.

48. *Οἱ συμπαραγεγόμενοι ἐπὶ τὴν θεωρίαν ταύτην*] *Qui ad spectandum crucis supplicium convenerant*, ut fieri solet.

Θεωροῦντες τὰ γενόμενα, videntes quae fiebant] Solis deliquium extra naturae ordinem, tremorem terrae, hominem velut suo arbitrio expirantem.

Τύπτοντες ταυτῶν τὰ στήθη, percutientes pectora sua] Incipiente iam pungi conscientia, quam postea Apostolicus sermo magis excitavit. Signa enim erant haec Dei facinus aversantis et Iesu innocentiam testantis.

49. *Ἐξήκεισαν δὲ πάντες οἱ γνωστοὶ αὐτοῦ μακρόθεν, stabant autem omnes noti eius procul*] Allusio ad Ps. 38: 11. Graece ibi est, *οἱ ἔγγιστά μου ἀπὸ μακρόθεν ἔστησαν* [qui iuxta me erant procul steterunt].

51. *Ὅν ἦν συγκατατεθειμένος τῇ βουλῇ καὶ τῇ πράξει αὐτῶν*] *Neque propositum Synedrii, neque rationem exsequendi propositi probabat*: memor Divinae Legis Exod. 23: 2. Vide ad Matthaeum.

Προσέδεχετο, expectabat] Vide ad Marcum.

53. *Ὁὐ οὖν ἦν οὐδεὶς κείμενος, in quo nondum quisquam positus fuerat*] Ne quis postea alium, non autem Iesum, resurrexisse calumniaretur.

54. Ἡμέρα ἣν παρασκευή, *dies erat praeparatio*] Recta lectio: nam ex parte totus dies παρασκευή appellabatur, ut et Marc. 15: 42, loh. 19: 31, 42, et in edicto Augusti apud Iosephum. Intelligi autem hic παρασκευήν magis ratione Sabbati, quam festae diei sequentia ostendunt.

Ἐπέφωσκε, *illucebat*] Sicut ἐπιφαίνειν non tantum de sole, sed et de luna aliisque sideribus dicitur, ita et quod idem valet ἐπιφώσκειν. Huic loco convenientissimum erit intelligere stellarum ortum, indicem vesperae a qua Iudaei diem suum civilem inchoabant. Tertullianus libro De ieiuniis sic de Iudaeis: *Stellae auctoritatem demorantis suspirant*. Notarunt viri eruditi etiam κη, quod hic habet Syrus, lunae aliisque sideribus tribui solere. Accipiendum autem ἐπέφωσκε pro ἡμελλε ἐπιφώσκειν [*iampi- iam illucebat*], sicut praesentia pro futuro alibi quoque habuimus: nam tantum temporis supererat, ut in urbem reversae mulieres aromata sibi possent comparare.

56. Ἡούχασαν, *quieverunt*] Velut adiuratae ut quiescere sponsum paterentur, donec ipse semet excitaret. Cant. 2: 7.

Κατὰ τὴν ἐντολήν] *Iuxta Dei praeceptum*, cuius vinculo Christus sectatores suos hactenus non exsolverat: sed verbis benignam et materiae convenientem adhibuerat interpretationem,

CAPUT XXIV.

1. Τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων ὁρθρον βαθείας, *prima autem hebdomadis die valde diluculo*] De circumstantiis huius historiae vide quae ad Matthaeum. Ὅρθρον βαθείας κενώσας, quali tempore Darius olim ad Danielem venit foveae inclusum, Dan. 6: 19.

Καὶ τινες σὺν αὐταῖς, *et quaedam cum iis*] Hierosolymitanæ aliquot quae se mulieribus Galilaeis adiunxerant. Neque enim delere has voces licet, quas et libri plurimi et Syrus et Arabs agnoscunt: qui et τινες illud foemini- no genere recte interpretantur.

3. Εἰσελθοῦσαι, *ingressae*] Intra septum.

5. Καὶ κλινουσῶν τὸ πρόσωπον εἰς τὴν γῆν, *et declinant*

rent *vultum in terram*] Vide ad Matthaeum hoc loco et 17: 6. Sic Dan. 10: 9, τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν γῆν [*vultus meus in terram*].

9. Ἀκήγγειλαν πάντα, *nuntiaverunt omnia*] Primum confusius, distinctius postea.

Τοῖς λοιποῖς, *caeteris*] Qui Iesum sectati fuerant, Marco interprete.

11. Ἠπίσταν αὐταῖς, *non crediderunt illis*] Vide ad Marcum.

12. Ὁ δὲ Πέτρος, *Petrus autem*] Non solus: nam infra dicitur τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν [*quidam eorum qui erant nobiscum*], sed comite Iohanne. Petrum tamen potius nominat, quia is in specum penetravit.

Παρακύννας, *procumbens*] Eandem vocem de Magdalena, deinde et de se Iohannes usurpat in hac historia. LXX ita vertere solent Hebraeum קרע, quod magistri exponunt: *spectare de loco superiore*. Sed latius Graecis patet παρακύνειν, ut et nostris: quemadmodum videre est Iac. 1: 25, 1 Petr. 1: 12. Proxime ad gestum eum de quo hic agitur pertinet illa curiosi hominis descriptio apud Sirachiden 21: 16, Ἀφρων ἀπὸ θύρας παρακύνει εἰς διάναν· ἀνὴρ δὲ πεκαυδευμένος ἔξω σῆσεται [*Stultus a ianua respiciet in domum: vir autem eruditus foris stabit*]. Vim vocabuli recte expresserunt Syrus et Arabs, ille *introspectiendi*, hic *explorandi* verbo. Vide ad Matthaeum.

Μόνα, *sola*] Sine corpore,

Πρὸς ἑαυτὸν θαυμάζων, *secum mirans*] Coniungenda haec sunt, ut fecit Syrus. Sic διελογίζοντο πρὸς ἑαυτοὺς [*cogitaverunt inter se*] dixit Lucas supra 20: 14.

13. Δύο ἐξ αὐτῶν, *duo ex illis*] Nempe eorum quos modo λοιπῶν [*caeterorum*] nomine designarat, e sectatoribus Christi. Probabiliter sentiunt Veteres fuisse hos de numero LXX, cum enim infra dicunt τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον [*tertia dies est hodie*], videntur respicere id quod Iesus plebi obscurius, ipsis autem et apertius et saepius dixerat, *tertia se die in vitam rediturum*. Nomen alterius infra exprimit Lucas, Cleopam vocans. Alterum ipsum Lucam multi putarunt, quos satis ipse refellit in Evangelii anteloquio ab oculatis testibus se disparans. Nathanaelem Epiphanius putavit, quem alii putant

tant unum esse Apostolici coetus qui *πατρωνυμικῶς* [*per denominationem a patre*] Bartholomaeus vocatur. In his rebus fama antiquissima maximae debet esse fidei: ea autem est nomen huic alteri fuisse Simoni, aut quod eodem recidit, Simeoni. Nam hoc Hebraeum est nomen: illud Graecum ex Hebraeo expressum. Auctor est Origenes qui in libro adversus Celsum: *Γέγραπται δὲ ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάστασιν λαβὼν τὸν ἄρτον ὁ Ἰησοῦς εὐλόγησε καὶ κλάσας ἐπέδιδου τῷ Σίμωνι καὶ τῷ Κλεόπᾳ* [*Scriptum est in Evangelio secundum Lucam, post resurrectionem panem accepisse Iesum, benedixisse, fregisse et dedisse Simoni et Cleopae*]. Alibi in iisdem libris, sed in Latinum versis, Simeon dictus legitur. Quicum conciliari facile posset Ambrosius, si libeat Simeonem rescribere, ubi nunc Amaonem (quod inauditum nomen est) legimus. Sed cogitandum, quando Origenes non famam sed ipsum Lucam dicti sui auctorem laudat, an non eum deceperit id quod infra est commate 34. Fieri enim potest, ut inibi pro *λέγοντας* codices quidam habuerint *λέγοντες*, quomodo an non legerint Latinus et alibi Interpretes dubitari potest. Itaque illud *ὅτι ἠγέρθη ὁ Κύριος ὄντως καὶ ὤφθη Σίμωνι* [*surrexit Dominus vere et apparuit Simoni*] videri potest ita acceptum ab Origene, quasi referatur quid hi duo Apostolis narraverint, non quid audiverint ab Apostolis: cum tamen recte rem inspicienti merito magis sit placitura recepta lectio *λέγοντας*: ita ut per Simonem intelligamus Petrum, cui seorsum apparuisse Christum etiam Paulus testatur.

Πορεύόμενοι ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ εἰς κώμην, ibant ipsa die in vicum] Verosimile est Emmaunte eos habitasse, atque eo regressos postquam et Parascenen et Sabbatum et diem a Sabbato primum Paschalibus sacris et precibus impenderant.

Κώμην, vicum] *Χωρίον* [*oppidulum*] Iosephus vocat. Plinius *toparchiam*. Neque enim dubito. quin idem sit nomen quod Plinio et Lucae scribitur Emmaus, Iosepho Ammaus.

Ἑξήκοντα, sexaginta] Totidem stadia numerat editio Iosephi Basileensis Anni cIo Io xpin. Quare quod aliae editiones habent *τριακόντα* [*triginta*] vitiosum esse non da-

dubito. Non est tantum hoc intervallum, ut non ante medinocinium inde redire Hierosolyma potuerint atque ibi congregatos Apostolos deprehendere: potest enim id spatium duabus et quod excurrit horis confici.

14. *Περὶ πάντων τῶν συμβεβηκότων τούτων, de omnibus his quas acciderant*] De vita et morte Christi, et de iis quae mulieres Petrusque et Iohannes renuntiaverant.

15. *Συζητεῖν*] *Variae coniecturas in omnem partem solvebant*: id enim hic est *συζητεῖν*, ut et Marc. 1: 27.

Ἐγγίσας, appropinquans] Quasi a tergo eos assecutus, ut in via fieri solet: unde et eos ita affatur quasi partem sermonum audiisset.

16. *Ἐκρατοῦντο, tenebantur*] *Impediebantur vi Divina ne propius considerarent ea ex quibus cognosci Iesus poterat*: caeteroqui habitu externo sese dissimulans, ut ad Marcum diximus.

17. *Οἱ λόγοι οὗτοι οὕς ἀντιβάλλετε*] *Verba quae inter vos commutatis*: Latinismus est, ni fallor.

Καὶ ἐστὶν σκυθρωποί, et estis tristes] Id est, *ὄντες σκυθρωποί* [*tristitia affecti*]. Ita enim loqui solent Hebraei.

18. *Ὁ εἰς ᾧ ὄνομα Κλεόπας, unus cui nomen Cleopas*] Senior amborum, ut credibile est, cui alter loquendi partes cessit. Fieri potest, ut idem hic sit qui Iohanni *Κλωνᾶς* dicitur contractiori pronuntiatione, cuius filia fuerit Maria mater Iacobi et Iosetis. Nam Syrus utrobi-que habet כְּלֹפָא et Latinus scribit *Cleophas* quod ad Syriacam pronuntiationem accedit. Hieronymus: *Notandum autem quod P litteram Hebraeus sermo non habeat, sed pro ipsa utatur a cuius vim Graecum φ sonat*. Est autem *Κλεόπας* aut potius *Κλεονᾶς* nomen idem quod *Κλεόπατρος* per ἀποκοπήν [*apocopen*], de qua diximus ad huius libri initium. Cleopatri nomen Macedonicum in Syria et Iudaea frequentari coepit postquam Macedones Asiam tenuere. Sic et multas mulieres Cleopatras vocat historia, eadem nominis origine.

Σὺ μόνος παροικεῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ, καὶ οὐκ ἔγνων τὰ γεγόμενα, tunc solus habitas in agro Hierosolymitano, nec cognovisti quae facta sunt] *Ἐν* deest in pluribus codicibus. *Παροικος* in his libris plerumque significat eum qui extra patriam habitat, unde modo ei adiuncta est vox

ἐξ-

Ξένον [hospitis], modo παρικοιήμον [alienigenas]. Sic et παρικοιάν dixit Lucas Act. 13: 17 et 1 Petr. 1: 17. Scriptor ad Hebraeos etiam παρικοιεύ. Atque ita hoc loco vocem hanc sunt interpretati Syrus, Arabs et Latinus. Quod si recipimus, non dubitandum est esse Latinismum quales sunt complures apud Lucam. Nam Romani peregrinari eum et in urbe sua hospitem esse dicunt qui quid agatur ignorat: et hoc loquendi genus secutus M. Antoninus Imperator libro III, Ξένος κόσμον ὃ μὴ γνωρίζων τὰ ἐν κόσμῳ ὄντα [Hospes est mundi, qui ea, quae in mundo sunt, nescit]. Sensus ergo sit, Tunc solus omnium hic ut peregrinus vivis, ut ea quae nota sunt omnibus ignores? Hanc interpretationem ut praefracte improbare nolim, ita alteram praefero quae παρικοιεύ Ἱερουσαλὴμ exponit habitare in agro Hierosolymitano. Nam et Romani iuris auctores vocem Graecam παρικόθεν ad eos extendi dicunt qui in oppidi finibus agrum habent: et Scriptores Christiani veteres, etiam Synodi, παρικοιάν vocant agrum qui intra fines est maiorum urbium, unde ita appellatum est quicquid unius Episcopi curae suberat, quod nunc vocant διοίκησιν, cum olim ea vox multo latius pateret. Neque vero soli Christiani hoc sensu usurparunt τὸ παρικοιεύ: sed et alii, ut Herodes Orator cum dicit Αἰθνας plurima adferre commoda οὐ μόνον τοῖς ἐνοικοῦσιν ἀλλὰ καὶ τοῖς παρικοῖς [non solum incolis, sed iis etiam qui prope eas habitant]: cui affine est quod apud Thucydidem παρικοιεύ dicuntur qui in proximo habitant, ut et Scholiastes exponit; sed et apud Iosephum παρικοιού vocantur Iudaei qui circa Belum habitabant, in edicto Caesaris Dictatoris quod legitur Originum XIV. 17. Optime autem huic loco convenit haec significatio, nam Christus ita se gerebat, quasi ipse in agro habitaret paulo ulterius Emmaunte, ac proinde domum, ut ipsi, contenderet. Mirantur ergo quod tam prope ab Urbe habitans ea ignoraret quorum rumorem pro rei magnitudine par erat longe lateque esse sparsum. Atque ita erit Hebraismus in his verbis satis frequens, quem Graece ita explices, Σὺ μόνος τῶν παρικοιούντων οὐκ ἔγνων τὰ γινόμενα; [Tu cum prope habitas, solus, quid factum sit, nescis?]. Nisi quis malit καταχρηστικῶς [per abusionem]

sumere παρῶκεῖν pro commorari etiam citra domicilium; sicut Iudaei Hierosolymis morabantur ἐν ταῖς ἑορταῖς [festis diebus]: ut dicat Cleopas, mirari se aliquem inveniri posse eorum qui nunc Hierosolymis versentur quem ista lateant.

19. Ποῖα, qualia] Id est, τίνα [quatenam], ut Matth. 19: 18, 22: 36 et alibi. Quae, inquit, illa sunt quae putatis mihi ignota esse non posse?

Δυνατός ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ, potens opere et sermone] Non quisvis Propheta, sed inter ipsos Prophetas eminens docendi modo et factis. De Mose dixit Stephanus, ὃν δυνατός ἐν λόγοις καὶ ἔργοις [potens erat verbis et operibus], Act. 7: 22.

Ἐναντίον τοῦ Θεοῦ καὶ πάντος τοῦ λαοῦ, coram Deo et omni populo] Simile quid habuimus supra 2: 52. Ἐναντίον hic, ut ἐναντί 1: 8, ἐνώπιον 1: 15 et alibi, est ἔμπρ. Quia vero hic praecessit δυνατός, puto ἐναντίον non id proprie significare quod putat Theophylactus et quod post Salomonem Paulus nos vult facere, προνοεῖν καλὰ οὐ μόνον ἐνώπιον Κυρίου ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων [providere bona non solum coram Domino sed etiam coram hominibus], 2 Cor. 8: 21, sed potius testimonium ei datum a Deo per opera (quomodo et Petrus Iesum vocat ἀνδρα ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδοδεγμένον δυνάμει καὶ τέρασι [virum approbatum a Deo per virtutes et prodigia]), et ab hominibus per fidem habitam eius sermoni. Loquendi genus inde natum quod de iis rebus testimonium perhibemus quae nobis in conspectu sunt. Affine est illud in Genesi de Nembrodo, מַרְכִּישֵׁי צֶדֶק גִּבּוֹר [robustus venator coram Domino], ut intelligamus eum potentissimum fuisse bellatorem (nam et Plato et Aristoteles bellum venationi comparant), Deo arma ipsius mirum in modum fortunante, haud dubie ad puniendam eorum populorum insolentiam qui iustam libertatem ferre non poterant. Quanquam fateor non improbabilem mihi videri ad eum locum Iosephi interpretationem qui מַרְכִּישֵׁי ibi exponit πρὸς ὕβριν καὶ καταφρόνησιν τοῦ Θεοῦ [in contumeliam et despectum Dei]: quia scilicet fuerit Nembrodis ingenio violento, et ut Achilles apud Horatium,

Iura negans sibi antea.

Quod

Quod genus hominum ut supra habuimus, Θεὸν οὐ φοβέονται καὶ ἄνθρωπον οὐκ ἐντρέπονται [*Deum non timeant et hominem non reverentur*]. Solet autem illud ὡς pro materiae diversitate modo in bonam, modo in malam partem accipi, ut videre est eodem libro Gen. 6: 11, ubi corruptum dicitur humanum genus πᾶσι ὡς, id est, *ad contemtum atque iram Nimiris*. Quae obiter afferre visum ad Mosis verba ab Hebraeis Magistris varie tractata.

20. Ὅπως τε παρέδωκαν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἀρχόντες ἡμῶν εἰς κρίμα θανάτου, *quomodo eum tradiderunt summi Sacerdotes et Principes nostri in damnationem mortis*] De Senatoribus Synedrii agit qui ininstam sententiam a Pilato expresserunt. Vide Matth. 20: 19, 27: 2.

Ἐξάφωσαν αὐτόν] Id est, *effecerunt ut crucifigeretur*: nam Hellenistae quae Hebraei efferunt in Hiphil solent eum in modum enuntiare.

21. Ἠλπίζομεν, *sperabamus*] Vox indicans magnum fidei deliquium. Nam quid erat cur non etiamnum sperarent, nisi quod Dei potentia non satis ipsis ob animum versabatur?

Ὅτι αὐτὸς ἐστὶν ὁ μέλλων λυτρώσθαι τὸν Ἰσραὴλ, *ipsum fore qui liberaturus esset Israel*] Λυτρώων hic est liberare, quomodo et λύτρωσις [*liberationem*] sumi diximus supra 1: 68, et saepe apud LXX. Nam rationem liberationis in hoc sitam, ut se daret in pretium mundi, non intellectam ab illis hoc tempore, certissimum est: imo potius regnum terrenum cum animorum emendatione coniunctum expectabant. Est itaque in his verbis descriptio Messiae ex recepta eorum temporum sententia. Ita supra 2: 25., προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραὴλ [*expectans consolationem Israelis*].

Σὺν πᾶσι τούτοις, *super haec omnia*] Σὺν pro ἐπὶ positum ut in Hebraeis pro ὡ.

Τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον] Activum impersonaliter sumtum pro passivo, ut saepe. Sensus enim est, *agitur iam dies tertia*; ut apud Terentium, *Mensis iam hic agitur septimus*. Nec aliter aut legit aut interpretatus est tum Syrus tum Arabs. Eorum vero interpretationem probare non possum qui ἄγει ad Iesum referunt, nam adhuc loquuntur hi duo, quasi qui de eius resur-

rectione nihil sperarent; tantum in sequentibus verbis aliquid adferunt coniecturae, sed cui se parum confidere ostendant, quo nomine graviter reprehendantur. Merito illis dici poterat quod a Spurianna Caesari: *Venit dies, non abiit.*

22. *Τινὲς ἐξ ἡμῶν, quaedam ex nostris*] *Nostri gregiae costus*, quomodo Syrus et Arabs acceperunt. Sic infra *τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν.*

Ἐξέζησαν, terruerunt] *Ἐξῆναι* apud Aristotelem in Rhetoricis Cicero vertit *ad admirationem traducere*: sed videtur hic de tali agi admiratione quae homines iudicii ambiguos reddat: quomodo *ἐξίσασθαι καὶ διαπορεῖν* [*stupere et admirari*] coniunxit Lucas Act. 2: 12.

23. *Ὀπτασίαν ἀγγέλων, visionem Angelorum*] De ipso Iesu conspecto nihil: causas silentii ad Matthaeum [28: 9] disquisivimus. De voce *ὀπτασία* vide supra 1: 22.

24. *Τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν, quidam ex nostris*] *Petrus*, quem modo nominavit, et *Iohannes*, cuius nomen subicit.

25. *Ὡς ἀνόητοι, o stulti*] Ita et Paulus Galatas compellat. Non ergo Matth. 5: 22 voces tales prohibentur, sed vetatur iracundia vocem talem imprudenter eiaculans. Adeo verum est animo facta discerni. Est ubi audientium utilitas aceti aliquid exposcit.

Crudelem medicum intemperans asper facit.

Βραδείς τῇ καρδίᾳ, tardi corde] Sic et apud Marcum 16: 14 *τῇ ἀπιστίᾳ* [*incredulitati*] coniungitur ἡ *σκληροκαρδία* [*durities cordis*].

Ἐνὶ πάντων, omnibus] Non iis tantum quae gloriam, sed et quae perpassiones Messiae spectant. Non debet nostri esse arbitrii excerpere ex Sacris Literis quod maxime placeat.

Οἷς ἐλάλησαν οἱ Προφῆται, quae locuti sunt Prophetas] Si de ipsius fide dubitatis, certe de Prophetarum fide non erat quod dubitaretis. Neque tam supinos vos esse oportuit, ut non attente consideraretis eorum vaticinia. Tertullianus adversus Marcionem disputans aliter hunc locum citat: *O insensati et tardi corde in non credendo omnibus quae loquutus est ad vos!* (Iesus scilicet): sed sciendum ita citari ab ipso hunc locum *κατὰ συγχώρησιν* [*per concessionem*], non ex recepto sed ex Marcionis

Euan-

Euangelio, quod et libri conclusio ostendit. *Misereor*, inquit, *tui Marcio, frustra laborasti: Christus enim Iesus in Euangelio tuo meus est.* Marcionis autem editionem, ita ut diximus, hoc loco habuisse ex Epiphania colligitur: quod eo dico ne quis ob has aut similes Tertulliani citationes (plures enim occurrunt) receptae lectioni status controversiam moveat.

26. Οὐχὶ ταῦτα ἔδει παθεῖν τὸν Χριστὸν, καὶ εἰσελθεῖν εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ, *nonne haec oportuit pati Christum, et intrare in gloriam suam*] Ex Patris decreto saepe revelato, ut omni ex parte Christus Dux noster fieret, quos et ipsos oportet διὰ πολλῶν θλίψεων εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*per multas calamitates ingredi in Regnum Dei*], ut loquitur Paulus Act. 14: 22. Quare quod illos impediabat quo minus Iesum crederent esse promissum illum Messiam, hoc ipsum illos maxime ad id credendam excitare debuit.

27. Ἀρχαῖμος ἀπὸ Μωσέως καὶ ἀπὸ πάντων τῶν προφητῶν, *incipiens a Mose et omnibus Prophetis*] In quibus quaedam sunt expressa vaticinia, ut apud Esaiam ac Danielelem; quaedam ἐν τύποις καὶ συμβόλοις [*in figuris et signis*], ut serpens a Mose erectus, sacrificium pascale quod pro populo peragebatur, res Davidis: quarum explicationem Christus Apostolis, Apostoli nobis tradiderunt. Credibile est aliorum quoque Oraculorum similem explicationem mysticam a Christo aut eius Spiritu traditam et per manus quasi conservatam in Ecclesia: neque enim omnia scribi potuerunt; quale illud est de oblatione Isaaci, in quo arcanum ingens latere veteres etiam Iudaei crediderunt. Sed et nunc per id sacrificium Deum obtestantur, ut ipsis esse velit propitius. Quin et Isaacus illis dicitur crucem suam baiulasse et ex mortuis recuperatus. Sed multa posteris temporibus ad tales significationes pertracta pio magis animo quam laudabili successu innumerae paginae testantur. Adeo magna atque ardua res est φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν [*sobrie sapere*].

28. Ἠγγισαν, *appropinquaverant*] *Laeti atque alacres*: nam *Cómes iuvenundus in via pro vehiculo est.* Et, ut mox ipsi fatentur, coeperat in ipsis reascitari prope exstinctus ignis fidei.

Εἰς τὴν πόλιν οὐ ἐπορεύοντο, *ad vicum quo ibant*
Emmaunta nimirum, quam supra nominavit. Nam alium
 locum hic confingendi, quod quidam fecerunt, nihil ex
 causae.

Καὶ αὐτὸς προσποιεῖτο πορρωτέρω πορεύεσθαι, *et ipse prae
 se ferebat longius ire*] Locus est hoc diligentius consi-
 derandus quod hinc argumentum petat Chrysostomus et
 discipulus in plerisque Chrysostomi Cassianus, ut probe-
 rent non semper illicitum esse mendacium, sicut Diphilus
 olim dixerat:

Ἵπολαμβάνω τὸ ψεῦδος ἐπὶ σωτηρίᾳ

Λεγόμενον οὐδὲν περιποιεῖσθαι δυσχερές.

[*Quod pro salute dicitur mendacium*

Me iudice nihil potest habere incommodi].

Et Pisander:

Οὐ νέμεσις καὶ ψεῦδος ὑπὲρ ψυχῆς ἀγορεύειν.

[*Non est grande nefas animam praeparare vero*].

Quin et Democritus: Ἀληθομυθεύειν χρεὼν ὅπου λῶν
 [Dicendum est verum cum expedit]. A quibus hactenus
 dissentit Augustinus, ut dicat quaedam esse genera men-
 daciorum in quibus non sit magna culpa, sed tamen non
 sint sine culpa: ex Sophoclis sententia:

Καλὸν μὲν οὖν οὐκ ἔστι τὰ ψευδῆ λέγειν.

Ὅταν δ' ὀλεθρον δεινὸν ἢ ἀλήθει' ἄγεις,

Συγγνωστὸν εἰπεῖν ἔστι καὶ τὸ μὴ καλόν.

[*Aliena vero proloqui nunquam deest:*

At vera certam si cui pestem ferunt,

Huic danda venia est, si facit quod non decet].

Multa viri pii atque eruditi hac de re disputant, quae
 omnia hac congerere animus non est. Pauca monebo ne
 confundantur ea quae distingui debent. Primum illud pro
 certo poni debet non mentiri tantum aut simulare, sed
 et dissimulare (quae res est haud dubie per se media),
 vitio gravi non carere, quoties per eam viam tenditur
 ad alterius damnum: quod exemplis aliquot illustrat Ci-
 cero de Officiis III. Nec id probari opus, cum satis
 constet actus per se medios malos esse, quoties malo fini
 adhibentur. Seposita igitur omni finis pravitate, restat
 videre ecquid in illo ipso quod simulare dicitur, sit vitii:
 in quo duo spectanda, quorum alterum materiae, alterum

for-

formae habet rationem. Materiam voco actum exterioram; formam intentionem agentis. Actus exterior aut in factis aut in verbis consistit: de factis primum agamus. Dico igitur facta naturaliter nullam habere significationem, nisi eam quam quisque velit: nam ex instituto significationem non habent nisi ea facta quae lege Divina aut humana, sub qua etiam pacta comprehendo, ad certam significationem restringuntur, ac proinde alio significatu usurpari licite non possunt. Caetera omnia libera sunt a certae significationis vinculo, etiamsi plerumque soleant ad hanc aut ad illam rem significandam usurpari. Exempli causa: Fuga solet quidem plerumque ut pavoris indicium accipi; attamen etiam non paventi fugere licet. Circumcisio solet accipi ut nota se obligandi Iudaicis ritibus; aliter tamen eam usurpavit et recte Paulus, cum Timotheum voluit circumcidi. Ita progredi passus aliquot (quod hic fecit Christus) corpusque in gressum componere, quamquam itineris ulterioris propositum significare soleat, licite tamen usurpatur etiam extra tale propositum, quia actus talis est ad quem unusquisque naturaliter ius habet, neque ulla lege ad illam significationem est adstrictus. Dicat hic aliquis, si non ex parte materiae, certe ex parte formae, id est intentionis, esse vitium. Hoc enim agi, ut qui id videt decipiatur opinando. Id vero negandum arbitror. Nam quod hic intenditur a Christo est maior utilitas spectantium, neque talis opinatio ex tali actu spectato, inevitabiliter sequebatur: poterant enim opinari et aliud quippiam. Ponamus sane scisse eum aliter illos quam res habebat opinaturos, nec impedisse: nihil in eo vitii est, si quis sciat nec impediat quod impedire non tenebatur. Hic autem Christus non tenebatur hoc impedire, quia id impedire illorum non intererat, imo potius intererat non impediri. Vir bonus, ut inquit Clemens Alexandrinus, ἐπὶ τῇ τῶν πλησίων ὠφελείᾳ μόνη ποιήσει τινα ἂν οὐκ ἂν προηγούμενος αὐτῷ πραχθεῖν [solum quo proximo prosit, faciet id quod ultro nunquam faceret]. Et haec quidem dixerim de simulatione quae in factis sita est, quam Graeci οἰκονομίαν [oekonomiam] vocare interdum solent, quae nullo modo extendi debet ad eos gestus qui non possunt non avocare homines a vera pietate. Οὐ

μένον τὸ εὐχεσθαι τοῖς ἀγάλμασιν (inquit Origenes) ἡλπίδων
 εἶναι, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸ συμπεριφερόμενον τοῖς πολλοῖς προσ-
 ποιῆσαι τοῖς ἀγάλμασιν εὐχεσθαι, ὁποῖον ποιοῦσιν οἱ τὰ ἀπὸ
 τοῦ Περικλάτου φιλοσοφοῦντες καὶ οἱ τὰ Ἐπικούρου ἢ Δη-
 μοκρίτου ἀσπαζόμενοι· οὐδὲν γὰρ νόθον δεῖ ἐνυπάρχειν τῇ
 ψυχῇ τοῦ ἀληθῶς εἰς τὸ Θεῖον εὐσεβοῦς [*Non hoc tantum
 stultum est idola adorare, verum id quoque, quod Peri-
 patetici et item Epicuri aut Democriti asseclae faciunt,
 conformare se in eo errori vulgi ut te similes idola ado-
 rare: neque enim decet ut in eius animo qui vere in
 Deum pius futurus sit, quicquam sit spurii*].— In verbis
 maior quam in factis est difficultas: quia verba etsi non
 lege, usu tamen et consuetudine solent habere significa-
 tionem certam, quo vinculo magna ex parte continetur
 hominum inter se consuetudo ac societas. Sed multum re-
 fert quibus negotiis verba adhibeantur. Nam quaedam
 negotia talia sunt, ut suapte natura aut lege requirant
 veri ad id negotium pertinentis patefactionem. Exempli
 causa, interrogatus aliquis de vero salutari, tenetur eius
 professionem edere etiam cum periculo, tum quia Dei
 honos et proximi salus aeterna dignior est vita nostra
 temporali, tum quia Christus id diserte praecipit: qui
 autem verum patefacere tenetur, sine dubio simul tene-
 tur uti verbis eo significata quo ea scit aut sperat ab
 audientibus intelligi. Nam alioqui verum non patefaciet.
 In hanc praecipue partem impeerant Priscillianistae et
 alii quidem ab Ecclesia olim damnati: quod dico ne quis
 in eorum consortium trahat Chrysostomum aut Cassianum.
 Bene hoc notat Clemens Alexandrinus, qui cum συμπερι-
 φορᾶν [*simulatam imitationem*] quandam bono aliorum
 inservientem concessisset, ita hoc faciendum ait, ut absit
 ὁμνὴς διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις παρὰ τῶν ζηλούντων
 κίνδυνον ὑπόχρισις [*simulatio propter periculum quod ius-
 tis ab invidentibus impendit*]. Sic etiam ubi contractus
 aliquis peragitur, pars utraque tenetur veritatem aperire
 rerum ad eius contractus naturam pertinentiam, qua de
 re vide dicto Officiorum libro. Idemque dicendum de
 testimonii dictione, quoties ad eam aliquis ex aequo et
 bono obligatur. His ergo casibus ita loquendum est, quo-
 modo verba intelligi putantur. Quae necessitas non ex
 ver-

verborum nati per se spectato venit, sed ex negotii quod agitur qualitate. In reliquo sermone non eadem est necessitas. Nam primum non ita semper usurpanda verba, quomodo aut ex origine sua aut ex usu receptiore significant, probare supervacuum est; cum si id quis affirmet tollat de rerum natura translationes, abusiones vocabulorum, *ειρωνείας, ὑπερβολὰς, μειώσεις, ἀυξήσεις* [*irrisiones, superiectiones, extenuationes, amplificationes*] aliasque id genus sermonis mutationes ac figuras, quibus et humanus et Divinus sermo abundat. At ne illud quidem perpetuo statui hic potest quod in superiori illo negotiorum genere diximus, verba ita usurpanda quomodo sciuntur aut putantur intelligenda. Nam et Christus ipse quaedam videtur dixisse Apostolis quae cum veritatem haberent figuratam, ab illis tamen secundum verborum proprietatem intelligebantur, ut de sessione in duodecim sedibus aliaque eiusmodi: in quo tamen sermonum genere nihil est vitii. Nam si actum externum spectes non erant verba adstricta ad illam propriam significationem: si actum internum, non ea erat intentio ut deciperentur Apostoli; cum in illo sensu vero, sed Apostolis ad id tempus occulto, plus esset quam in eo quod ipsi opinabantur. Ubi vero sermo eam quae veritati congruat significationem ex sani iudicii aestimatione non recipit, etiamsi recta sit intentio, vitio eum non carere pars Christianorum veterum longe maxima consentit: nimirum quia si talis sermo admittatur, magna ex parte tollitur vinculum illud quod homines hominibus sociat. Neque enim frustra Dei dono singulari solis hominibus tributum est inter se colloqui. Et ad intentionem quod attinet, ea non potest rectum efficere actum qui velut agnatam sibi habeat curvitatem. Veruntamen etiam hic quaedam occurrit exceptio. Nam si qui insaniae malo aegrotent, ut atra bile perciti (qui fere a morbo imaginoso nisi per remedia imaginosa curari vix possunt), aut eius sint infantiae, quae rationis usum non habeat, apud hos qui loquitur is positus videri potest extra illam necessitatem verba significatis rebus aptandi: quia scilicet sermonis commercium non habemus nisi cum iis qui sermonis significationem intelligere sunt idonei. Atque ideo illos rationis usum destitutos quod at-

tinet, verba videntur eodem loco habenda quo facta; quae ad certam aliquam significationem adstricta esse negavimus. Et hoc sensu facile receperim quod dicit Plato, non improbandum τὸ ψεῦδος χρήσιμον ὡς ἐν φαρμάκῳ εἶδει [*utile mendacium, si tanquam pharmaci vice utare*]. Quem secutus Clemens virum bonum semper ait ἀληθεύειν, εἰ μὴ ποτε ἐν θεραπείας μέρει, καθάπερ ἰατρός πρὸς νοσοῦντας ἐπὶ σωτηρίᾳ ψεύσεται ἢ ψεῦδος ἐρεῖ [*verum dicere, nisi si quando tanquam medela adhibendum est falsum, perinde ut medicus aegroto nonnunquam quo eum servet mentietur vel dicet mendacium*]: ubi per ἐπαρόρθωσιν [*correctionem*] revocat quod dixerat eum *mentiri*, et ait potius ab eo *mendacium dici*, quia scilicet vox *mentiendi* animum fallere studentem significet. Caeterum quod Plato Medicis hac in re aequat civitatum Rectores, in ea re nimiam licentiae fenestram aperit: neque par ratio est. Nam dignitatis differentia non tollit eam aequalitatem quam inter omnes homines natura constituit, cuius pars maxima in mutuo et aequali sermonis usu consistit, atque adeo, ut in Apologetico dixit Tertullianus, *Nulla lex, civilis scilicet; sibi soli conscientiam iustitiae suae debet, sed eis a quibus obsequium expectat*. Illud quoque Christiani meminisse debent, cum omnem iurisiurandi usum ex communi sermone Christus sustulerit, eiusque in locum substituerit nudam affirmationem ac negationem, non minus Christianos abhorrere debere ab omni perfidia atque etiam vanitate, quam caeteri homines, qui, modo aliquid habent probitatis, abhorrent a periurio. — Sed ut ex diverticulo ad locum qui est in manibus redeam, quanquam allata modo explicatio nihil mihi habere videtur incommodi, tamen et illud insuper cogitandum relinquo lectoribus, an, cum προσκοιῶσθαι Graecis sit *prae se ferre*, etiam ubi nulla est species simulationis, dici non possit Iesum, sicut gressum ad id iter componebat, ita vere etiam secum constituisse ultra progredi, nisi instanter manere rogaretur. Quomodo et Centurioni vere dicebat ἐγὼ ἔλθων θεραπεύσω αὐτόν [*ego veniam et sanabo eum*], Matth. 7: 7, nempe, si Centurio vellet; et apud Marcum de Christo dicitur ἔθελε παρελθεῖν αὐτοὺς [*volebat praeterire eos*] 6: 48, nempe, nisi rogatus instanter fuisset ut navem adacenderet.

Ne-

Neque enim tali proposito conditionata obstat scientia futuri eventus, cum illa etiam Dei comminatio, *Ninive intra diem quadragesimum peribit*, nisi poenitentiam egerit scilicet, veritatem suam habuerit quantumvis hanc poenitentiam Deo praesente.

29. Παρεβιάσαντο, coëgerunt] *Constanter rogando*: etiam in Act. 16: 15 παραβιάζεσθαι Lucas dixit significatu eodem. Simili omnino sensu παραβιάζεσθαι habes Gen. 19: 3, et βιάζεσθαι Gen. 33: 11, Iud. 19: 7, respondentia Hebraeo וָא. Vide quae diximus de verbo ἀναγκάζειν [cogere] supra 14: 23.

Ὅτι πρὸς ἑσπέραν ἐστὶ, καὶ κλίλινει ἡ ἡμέρα, *quoniam advesperascit, et inclinata est iam dies*] Non bis idem dixit: sed vocem ambiguum ἑσπέρας (nam ad exemplum Hebraei וָא de pomeridiano omni tempore usurpatur) explicavit addito interpretamento. Sic et supra 9: 12, quod Matthaei Interpres ὀψίαν [vesperam] dixerat, interpretatus est ἡ ἡμέρα ἤρξαστο κλίνειν [dies coeperat declinare]. Bene vertit Syrus, *dies ad tenebras vergit*. Similis est illa apud Virgilium invitatio pastoralis:

Hic tamen hac mecum poteris requiescere nocte.

Causam additit:

Et iam summa procul villarum culmina fumant,

Maioresque cadunt altis de montibus umbrae.

Potuit autem hoc dictum esse αἰξητικῶς [per amplificationem] ad commendandam magis invitationem, quamvis non tam prope immineret solis occasus: quo facilius mutato consilio mox Hierosolyma se recipere et Apostolos necdum in soporem datos invenire potuerunt.

30. Λαβὼν τὸν ἄρτον εὐλόγησε, καὶ αὐτοῖς ἐδίδου. αὐτοῖς, *accepit panem et benedixit, et porrigebat illis*] Praeter morem convivarum: erat enim id munus convivatoris. Quare hoc facto se Dominum ac patremfamilias profitetur: quod primum suspicionem illis iniecit esse hunc Iesum, Praeceptorem suum, qui inter Discipulos solebat patrumfamilias ritibus defungi.

31. Διηνοιχθῆσαν οἱ ὀφθαλμοί, *aperti sunt oculi*] Sublatis impedimentis propius eum intueri ac cognoscere coeperunt. Ita Gen. 21: 19 de Agare: Ἀνέφξεν ὁ Θεὸς

τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, καὶ εἶδε πηλὸν θῦρον ζῶντος [Ap-
ruit oculos eius Deus, et vidit puteum aquae viventis].

Καὶ ἐπέγνωσαν αὐτὸν, et cognoverunt eum] Ex vultu
propius considerato. Non displicet mystica Veterum in-
terpretatio, Christum verè non cognosci nisi ab iis qui
in unitate sunt corporis illius, quod per panis fractionem
figuratur.

Ἄφαντος ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν, evanuit ab iis] Hoc quo-
modo factum sit non nuper demum coepit disputari: sed
olim de istis salva pace quaerebatur. Syrus et Arabs
existimare videntur factum hoc subita loci mutatione: at
Epiphanius oculis potius obductam putat caliginem, ut
ab Elisaeo olim et ab Angelis in excidio Sodomorum.
Diversa ab his videtur fuisse sententia Origenis qui in
accurata adversus Celsum disputatione Christi corpus
quadraginta illis diebus ait fuisse ὁρατὸν ὅτ' ἐβούλετο καὶ
οἷς ἐβούλετο [visibile quando voluit et quibus voluit].
Censet enim id ipsum sacratissimum corpus fuisse eo tem-
pore ἐν μεθορίῳ [in interstitio] inter eam ut ipse appellat
παχύτητα [densitatem] quam habent corpora caduca, et
inter naturas liberas ab hac concretionem mortali. De An-
gelis autem quid sentiat, explicavit initio commentarii ad
Lucam: nimirum eos quoque conspicuos aut inconspicuos
fieri solo voluntatis suae arbitrio. Videtur Latinus In-
terpres in hanc sententiam fuisse pronior. Ego nihil hic
dicendum invenio quod melius sit illo Basilii dicto τὸ ὅπως
μὴ περιεργάζεσθαι [qua ratione factum sit non nimis cu-
riose inquirendum]. Ex tribus illis modis, sicut duos
prios video esse καταληπτοτέρους [intellectu faciliores],
ita tertium ἀδύνατον [fieri non posse] affirmare non au-
sim. Nam dum faex ista nos detinet, nihil ferme quod
aut ad Angelorum aut etiam ad eius corporis, quod non
immerito πνευματικόν [spirituale] Paulus vocat, qualita-
tem pertineat, extra ea quae revelata sunt, nisi tenuibus
admodum coniecturis assequi possumus: quod fibulam im-
ponere debet nostrae curiositati. Illud mihi liquet non
satis apte ad definiendum huius rei modum adferri illud
ἀπ' αὐτῶν quasi φορὰν [motum] utique designet, cum mul-
to sit probabilius genus esse loquendi ex Hebraismo de-
sumtum. Quale supra 18: 34, κεκρυμμένον ἀπ' αὐτῶν [ab-

scor-

abconditum ab his], et 19: 42, ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου [*abconditum est ab oculis tuis*], ubi et plura loca annotavimus eandem locutionem continentia.

32. *Καιόμενη, ardens*] De lectionis huius veritate non dubito, cum consentiant Syrus, Latinus, Arabs. Hoc aiunt: Nisi mens fuisset laeva, potueramus eum antequam nobiscum accumberet agnoscere ex docendi modo. Nam praeter argumentorum pondera et comitatem in docendo summam, accedebat Divina efficacia animos incendens, qualem sentire quondam solebamus ipso docente. — Calor cordis, vehementis motus indicium. Sic Ps. 39: 3 וַתִּלְכֵּי בְּלִבִּי, ἡθερμάνθη ἡ καρδία μου ἐντός μου [*caluit mihi cor meum*].

33. *Αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, eadem hora*] Syrismus, id est, *statim*.

Τοὺς ἑνδεκα, καὶ τοὺς σὺν αὐτοῖς, undecim, et eos qui cum illis erant] Qui nocturnis coetibus alter alterum solabantur, Ioh. 20: 19. Undecim vocat Apostolos post eiectionem Iudam, ut ante δώδεκα [*duodecim*], quanquam forte unus aut alter aberant.

34. *Λέγοντας, dicentes*] Veram hanc esse lectionem cur nobis videatur supra diximus.

Ἠγέρθη ὁ Κύριος ὕπνῳ, surrexit Dominus vere] Quasi dicant: Res iam non nititur sole Magdalenae testimonio aut incertis coniecturis. *Ὅπως, est ἀληθῶς [vere]*, ut Marc. 11: 32.

Σίμωνι] Ut primo Apostolorum, amantissimo Domini, et ob lapsum perculse.

35. *Ὡς ἐγγνώσθη αὐτοῖς ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, quomodo cognoverunt eum in fractione panis*] In mensa, non ante. Tarditatem suam accusant.

36. *Ἐξ, stetit*] Subito, cum clausae essent fores.

Εἰρήνη ὑμῖν, pax vobis] Id est, *Avete*, ut Iud. 6: 23 et supra 10: 5. Post haec verba, ἐγὼ εἰμι· μὴ φοβεῖσθε [*ego sum; nolite timere*], quod nunc in Graecis codicibus deest, legerunt Syrus, Latinus, Arabs. Quare videndum ne elapsum sit scribarum incuria, quando et Ambrosius agnoscit. Consulant antiquos codices si quibus copia est. Quod vir magnus ait videri ex Iohanne haec adiecta miror, cum apud Iohannem nihilo magis exstent.

37. *Ἐδόκουν πνεῦμα διακρίν, existimabant se spiritum*

υἱοῦ

[*videre*]. Qualem spiritum? *malum* scilicet: Nam id genus spiritus solebant apparere in specie hominum mortuorum. Quomodo Hebraeorum plerique historiam de Samuele a Pythonissa evocato interpretantur. In Evangelio Nazaraeorum, quod, ut diximus, multa ex famae traditione ad Matthaeum addita habuit, erat hoc loco pro voce spiritus *Daemonium incorporale*. Estque id eo minus repudiandum, quod Ignatius, qui Apostolos ipsos haec referentes audire potuit, Christi hanc persuasionem resellentis verba hunc in modum recitat: *Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἦλθεν, ἔφη αὐτοῖς· Λάβετε, ψηλαφήσατέ με, καὶ ἴδετε ὅτι οὐκ εἰμὶ Δαιμόνιον ἀσώματος· πνεῦμα γὰρ σὰρκα καὶ ὀστά οὐκ ἔχει, καθὼς ἐμὲ θεωρεῖτε ἔχοντα* [Et cum ad eos qui circa Petrum erant, venisset, dixit eis: apprehendite, contrectate me, et videte Daemonium incorporale me non esse; spiritus enim carnem et ossa non habet, quem admodum me habere adspicitis]. Qui locus eo minus suspectus esse nobis debet quod ita ut nunc legitur, iam olim laudatus sit ab Eusebio, sicut et locus proxime praecedens ab Hieronymo. Quae, ni fallor, ad loci huius interpretationem non parum pertinent, atque eodem faciunt verba *πτοηθέντες, ἔμφοβοι, τεταραγμένοι* [attoniti, terrefacti, conturbati], in hac historia. Adde quae diximus ad Matth. 14: 26 ad verbum *φάντασμα*.

38. *Διαλογισμοὶ ἀναβαίνουσιν ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, cogitationes adscendunt in animos vestros*] Locutio in libris Prophetarum frequens, quam et Paulus sequitur 1 Cor. 2: 9. Sic Latine *subire* aliquid *animum* dicitur. Cogitationes autem intelligit in partem sequiorem proniores. Sic et Dan. 2: 28.

39. *Ὅτι πνεῦμα σὰρκα καὶ ὀστά οὐκ ἔχει, quia spiritus carnem et ossa non habet*] Homerus de mortuorum animis locutus:

Οὐ γὰρ ἔτι σάρκας τε καὶ ὀστά, ἵνες ἔχουσιν.

[*Non tegit ossa caro, non nervis ossa ligantur.*]

Maximus Tyrius: *Οὐ γὰρ σάρκες αἱ δαιμόνων φύσεις* [Non enim carnea est Daemonum natura]. Tribus argumentis Christus ex animo Apostolorum revellit falsam illam opinionem, iudicio visus accurato, iudicio tactus, et cibi sumptione. Solent quidem Daemones apparere in specie

eti-

etiam hominum, sed ea species soliditatem non habet; et, si quis cum fiducia propius intueatur, facile reperiet speciem a re discrepare. Sed terror plerumque impedit ne res accurate diiudicetur, quod si quis tactum adhibeat multo magis apparebit diversitas. Species enim ex aëre (ut plurimum) conformata tactum non patitur.

Par levibus ventis volucrique simillima somno.

Unde *φαντάσματος* [*spectri*] nomen id genus imaginibus datum est. Apollonius apud Philostratum: *Λαβοῦ μόν, ἔφη, κἄν μὲν διαφύγω σε, εἰδωλόν εἰμί σοι ἐκ Φερέφραττης ἤκον, οἷα φαίνουσιν οἱ χθόνιοι θεοί· εἰ δὲ ὑπομείναιμι ἀπτόμενός, πείθε καὶ Δάμιν ζῆν τέ με καὶ μὴ ἀποβεβλημέναι τὸ σῶμα* [*Tange me, inquit; quod si te effugio, venerim sane ab inferis, simque spectrum iis simile, quae interdum mittunt qui sub terram degunt Dii. Sin contrectari sustineo, persuade et Damidi vivere me, nequedum e corpore emigrasse*]. Tertullianus, Epiphanius atque alii contra Marcionem disputantes probant Christi corpus non fuisse *phantasma*, quia tangi potuerit. Obiiciet aliquis Angelos interdum apparuisse piis hominibus, tactos quoque et cibum sumsisse, neque tamen tot indiciis potuisse cognosci. Facilis est responsio: *Visos eos*, ut Tertullianus loquitur, *in carne vera et solida etsi non nata*: qui et alibi dicit: *Facile habuit veram dedisse substantiam carnis vel qua proprius auctor et artifex eius. Diabolus autem* (ut cum eodem Tertulliano pergam loqui) *phantasma infert, cuius non valet veritatem*. Solvit autem Christus id quod Apostolis occurrebat *περὶ φαντάσματος*. De Angelo non solvit, quia id non putabant: neque vero id opus: nam certum erat Angelos non mentiri. At is qui apparebat Iesum se esse profitebatur: aut ergo Dæmon erat, quod non esse adhibito sensuum iudicio probatur, aut ipse Iesus.

Θεωρεῖτε, videte] *Θεωρεῖν* non ad visum tantum, sed et ad alios sensus refertur, ut Ioh. 2: 23 et apertius Act. 4: 13.

40. *Ἐπέδειξεν, ostendit*] Tangenda offerens, ut Iohannes docet hoc loco, quem vide et epistolae initio.

41. *Ἀπισούντων αὐτῶν, non credentibus illis*] Id est, cum non satis firmo animo id quod res erat sibi persuaderent: nam ita vox *ἀπίστας* sumitur etiam Matth. 17: 20.

Ἀπὸ

Ἀπὸ τῆς χαρᾶς, prae gaudio] *Maius erat gaudium quam quod capere posset animus. Seneca Thyeste:*

Proprium hoc miseros sequitur vitium,

Nunquam rebus credere laetis.

Redeat felix fortuna licet:

Tamen afflictos gaudere piget.

Sic apud Aeschylum Agamemnone Clytemnestra, cum Troia capta ipsi nuntiaretur, ait:

Πῶς φῆς; πέφενγε τούτος ἐξ ἀπιστίας.

[*Quid dicis? excedit fidem mihi quod refers.*]

43. *Καὶ λαβὼν ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν, et sumens coram illis manducavit*] Consulendi et hic veteres codices: nam praeter Latinum Arabs quoque addit, *καὶ λαβὼν τὰ περισσεύματα ἔδωκεν αὐτοῖς* [*et sumens reliquias dedit illis*]. Neque ut supervacuum videri potest, cum ad certiore rei fidem pertineat, quod communem cum eo cibum Apostoli sumserunt. Nam Petrus hoc ipsum urget Act. 10: 41, *συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν* [*manducavimus et bibimus cum illo postquam surrexit a mortuis*].

44. *Ἐῖπε δὲ αὐτοῖς, dixit autem ad eos*] Sequitur summa sermonum quos per quadraginta dies Iesus cum Apostolis suis habuit, quos quia eiusdem erant argumenti tum Marcus tum Lucas neque hic tantum, sed in Actis καθόλου [omnes eimul] recitat. Vide Act. 1: 3.

Οὗτοι οἱ λόγοι, haec sunt verba] Quod praedicienti mihi saepe non credidistis, aut quod praedictum non intellexistis, nunc re ipsa experimini. Vide Matth. 16: 21, 17: 23, 20: 19, Marc. 9: 31, 10: 34, supra 9: 45, 18: 33, 24: 7.

Ἔτι ὦν ἐν ὑμῖν, cum adhuc essem vobiscum] Quotidiano scilicet convictu. Nam tunc tantum κατ' οἰκονομίαν [*quoties ei ex usu fore videbatur*] illis aderat.

Ὅτι δεῖ, quoniam oportet] Id est, ἔδει [*oportebat*]. Sic Matth. 17: 11, *Ἠλίας μὲν ἔρχεται πρῶτον* [*Elias quidem primum venturus est*]. Refertur autem δεῖ hic ad Patris decretum sapientissimum.

Καὶ ψαλμοῖς, et Psalmis] Id est, ἐν βίβλῳ ψαλμῶν [*in libro Psalmorum*], ut supra 20: 42 et Act. 1: 20. Quo probabilius est ex parte nobilissima totum illud volumen ἀγιογράφον [*Sacrarum Literarum*] designari, quod Sa-

cra-

crarum apud Iudaeos. Literarum partem efficit tertiam. Videtur autem alia fuisse librorum divisio Iosephi temporibus quam nunc usurpatur, ita ut prima pars constaret ex Pentateucho: secunda ex omnibus historiis et Prophetis, comprehenso etiam Daniele: tertia ex Psalmis, sententiis Salomonis, eiusdem Ecclesiaste et carmine Epithalamio. Tertiam hanc partem quatuor, ut dixi, libris comprehensam ita describit Iosephus: *Αἱ δὲ λοιπαὶ τέσσαρες ὕμνους εἰς τὸν Θεὸν καὶ ταῖς ἀνθρώποις ὑποθήκας τοῦ βίου περιέχουσι* [*Reliquae vero quatuor hymnos in honorem Dei vitaeque hominibus instituendae praecepta continent*].

45. *Διήνοιξεν αὐτῶν τὸν νοῦν τοῦ συνιέναι τὰς γραφάς*, *aperuit illis mentem ut intelligerent Scripturas*] Eventus optimus vaticiniorum interpretes. Sed ne sic quidem satis intelligi potest quid cui rei conveniat, nisi mens dono quodam singulari, quod ἐρμηνείας [*interpretationis*] aut ἐπιλύσεως [*explicationis*] dici notavimus alibi, illustretur ab inspiratore Prophetarum. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Οἴσθε ἂν ἡμᾶς ποτὲ, ὦ ἄνδρες, νενοημένοι δυνηθῆναι ἐν ταῖς γραφαῖς ταῦτα, εἰ μὴ θελήματα τοῦ θελήσαντος αὐτὰ ἐλάβομεν χάριν τοῦ νοῆσαι*; [*Putatisne, viri, fuisse nos haec in Sacris Literis intellecturos, nisi is, qui haec fieri voluit, Deus gratia sua quo intelligeremus effecisset?*] Et alibi eodem libro: *Οὐδὲ γὰρ δυνάμεις ἐμοὶ τοιαύτη τίς ἐστιν, ἀλλὰ χάρις παρὰ Θεοῦ μόνῃ εἰς τὸ συνιέναι τὰς γραφάς αὐτοῦ ἐδόθη μοι* [*Neque enim est mihi ad haec ingenium, nisi quod mihi a Deo, quo Scripturas eius intelligerem, data est gratia*]. In Clementis Constitutionibus legitur de Deo: *Τῷ δυναμένῳ ἀνοῖξαι τὰ ὦτα τῶν καρδιῶν ἡμῶν εἰς τὸ καταδέχεσθαι τὰ διηκονημένα τοῦ Θεοῦ λόγια* [*Qui potest cordium nostrorum aures aperire ut percipiamus eximia Divini Numinis oracula*]. Origenes IV περὶ ἀρχῶν [*de Principiis*] de Scriptis Sacris loquens: *Διὰ τὴν εἰς ὑπερβολὴν χαλεπωτάτην εὐρεσιν τῶν πραγμάτων τοῖς ἀνθρώποις οὐ πάνυ σαφηνίζεται ὁ περὶ τούτων ἐκάστου λόγος· καὶ τί δεῖ λέγειν περὶ τῶν προφητειῶν ἃς πάντες ὕμνῳ αἰσιγμάτων καὶ ακοτεινῶν πεπληρωσθαι λόγων; καὶ ἐπὶ τὰ εὐαγγέλια δὲ φθάσωμεν, κἀκείνων ὁ ἀκριβὴς νοῦς ἅτε νοῦς ὢν Χριστοῦ, δέεται χάριτος τῆς δοθείσης τῷ εἰσηκότι*,
Ἡμεῖ;

Ἡμεῖς δὲ τοὺν Χριστὸν ἔχομεν [Quoniam has res difficilimas inventu sunt hominibus, minus evidens est de earum unaquaque oratio. Quid porro de Prophetiis dicere attinet, quas omnes scimus aenigmatibus atque obscuris sententiis refertas esse? Iam si ad Evangelia veniamus, eorum quoque plenissima intelligentia atque mens, quippe quas mens Christi sit, eiusmodi gratia opus habet, qualem ille habuit, qui dixit, Nos autem mentem Christi habemus]: quod deinde exemplis illustrat. Idem in epistola ad Gregorium: Προσέχων τῇ θεῇ ἀναγνώσει ὁρθῶς ἔχει καὶ μετὰ πίστεως τῆς εἰς Θεὸν ἀκλινοῦς τὸν περικυμμένον τοῖς πολλοῖς νοῦν τῶν θεῶν γραμμάτων· μὴ ἀρκοῦ δὲ τῷ κροῦν καὶ ζητεῖν· ἀναγκαιοτάτη γὰρ καὶ ἡ περὶ τοῦ νοεῖν τὰ θεῖα, εὐχὴ [Divinae lectioni diligenter incumbere, atque ita, ut inter legendum recte ac constanti in Deum fide abditum plerisque Divinorum monumentorum sensum quaeras: neque vero obiter pulsare et quaerere satis habe. Etenim preces quoque in hoc negotio vel maxime necessariae]. Et haec quidem illi de dono τῆς γνώσεως [cognitionis]. Nam de dono πρὸς πίσιν [ad fidem] quid sentiant alibi exposuimus. Utrumque donum similibus verbis describitur. Nam et his qui primum in Christum credunt dicitur διανοιγέσθαι ἡ καρδία [animus aperiri] Act. 16: 14. Quod Iustinus dixit φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας [ianuas lucis aperiri].

46. Παθεῖν τὸν Χριστὸν, Christum pati] De testimoniis ad Christi perpassiones pertinentibus diximus supra ad comma 26, et alibi.

Καὶ ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, et resurgere a mortuis tertia die] Ad exemplum Ionae. Huius resurrectionis imaginem quoque gesserant liberationes Davidis atque aliorum e summis periculis. Vide Act. 2: 25 et 13: 35.

47. Καὶ κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μετάνοιαν, et annuntiare in nomine eius poenitentiam]. Ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ recte exponitur Christi mandato et quasi vices eius obeundo, 2 Cor. 5: 20, Ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν προσβέβημεν, ὡς τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντος δι' ἡμῶν· δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, καταλλάγητε τῷ Θεῷ [Pro Christo ergo legatione fungimur; tanquam Deo exhortante per nos: obsecramus pro Christo, reconciliamini Deo]. Itaque et Christus ipse per

Let

Legatos suos dicitur Gentibus *εὐαγγελίζεσθαι* [annuntiari] Eph. 2: 17. Haec annuntiatio duas habet partes, postulationem et promissionem. Postulatur poenitentia cuius nomine tota obedientia comprehenditur: promittitur remissio peccatorum, in qua continentur vita aeterna, et eius arrhabo Spiritus Sanctus. Utraque pars per baptismum obsignatur, ut Matthaeus et Marcus nos docent. Ad hoc poenitentiae *κῆρυγμα* [praeconium] tum alia apud Prophetas pertinent, tum imprimis illustris Esaiæ locus 49: 6, *Exiguum est quod te mihi ministrum elegi, ad evocandas tribus Iacobi et convertendos desolatos Israelis: etiam lucem Gentium te constitui.* Adde quae sunt Es. 61 in principio, citata supra apud Lucam 4: 18, et Ps. 22: 23, 24, 25, 26, 27, 28.

Καὶ ἀφεσὶν ἁμαρτιῶν, et remissionem peccatorum] Esai. 53: 12, *Ipsè tulit multorum peccatum et pro scilicet deprecabitur.* Ier. 31: 34, *Condonabo iniquitatem ipsorum et peccati ipsorum non recordabor amplius.*

Εἰς πάντα τὰ ἔθνη, in omnes gentes] Esai. 49, *Audite insulas me et nationes longinquae.* Os. 2: 23, *Vocabo non populum meum, populum meum.* Ps. 2, *Dabo Gentes haereditatem tuam.* Ioel. 2: 32, *Quisquis invocabit nomen Dei, evadet.* Mal. 1: 2, *Ab ortu ad occasum magnum erit nomen meum inter Gentes.* Dan. 7: 14, *Et dedit ei potestatem et regnum: et omnes populi, nationes et linguae ei servient.*

Ἀρχόμενον ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ, incipientibus ab Hierosolymis] Ab urbe Davidis, cuius solium Messiae erat promissum, Ps. 132, Esai. 9: 7, et alibi. Huc illa pertinent Ps. 2: 6, *Ego constitui Regem meum super Sion.* Ps. 110: 2, *Sceptrum roboris tui mittet Deus ex Sion.* Esai. 2: 3, *De Sione exhibet Lex ex Verbum Dei ex Hierosolymis.* Esai. 28: 16, *Fundo in Sione lapidem, lapidem pretiosum.* Esai. 40: 9, *Super celsum montem adscende, bonorum nuntia Sion, vocem tuam vehementer offer bonorum nuntia Ierusalem.* Esai. 60: 1, *Surge, illuminare, Ierusalem scilicet, quod addunt LXX.* Huc refer illud quod apud Suetonium est, vulgatam scilicet eo tempore famam, ex Iudaea proditurum qui orbi imperaret.

48. *Τιμὴς δὲ ἔστε μάρτυρες τούτων, vos autem testes estis*
III. Kk tis

tis harum rerum] Vitae nempe meae, mortis et resurrectionis, quibus fundamentis totum illius annuntiationis fundamentum superstruitur; sed resurrectioni praecipue, ut nos docet Apostolorum Coryphaeus Act. 1: 21, 22. Nam si Iesus resurrexit, certe resurrexit virtute Divina. At quorsum Deus id fecisse potuit, nisi ut palam ostenderet verum esse quod ab ipso erat annuntiatum, sectatoribus nempe ipsius (quantumvis antea damnabilis vitae) patere Dei pacem ac proinde vitam aeternam. Resurrectio autem probari non potuit, nisi quomodo facta probantur, testimonio scilicet *αὐτοπτῶν* [*oculorum testimonium*], hominum proborum, nulla ex testimonio commoda sperantium. Ponitur autem hic *ἐγὲ* praesens pro futuro *ἔσεσθε* [*eritis*], ut videre est Act. 1: 8. Sic in sequenti commate *ἀποστέλλω* [*mitto*] est positum pro *ἀποστέλω* [*mittam*].

49. *Τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πατρὸς μου*, *promissum Patris mei*] Nempe quo firmitus atque constantius adversus mundi rabiem testimonium illud praebeatis. Ita Act. 1: 8 Lucas ipse hoc explicat: *Λήψεσθε δύναμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς, καὶ ἔσεσθέ μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ, καὶ ἕως ἁγίτου τῆς γῆς* [*Accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti in vos, et eritis mihi testes Hierosolymis, et in omni Iudaea et Samaria, et usque ad finem terrae*]. Ubi *καὶ ἔσεσθε* more Hebraeo est *ut sitis*: *ἐπαγγελίαν πατρὸς* vocat *donum Spiritus Sancti* sibi a Patre promissum, ut a se Discipulis daretur. Ita Act. 1, *τῇ ἐπαγγελίᾳ τοῦ Πατρὸς ἣν ἤκούσατέ μου* [*promissionem Patris quam audistis de ore meo*]. Vide Ioc. 2: 28, quod explicatur Act. 2, adde Esai. 44: 3, Ezech. 36: 26, et Ioh. 15: 26, 16: 7, et Ier. 31: 33. Bene autem subiunxit mandato ferendi testimonii; quasi dicat: Vos quidem mihi sermone testimonium praebebitis rerum conspectarum, atque ego vobis intus testimonium praebebo rerum speratarum. *Ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ* [*idem ille testimonium perhibebit de me*], Ioh. 15: 26.

Καθίσαιτε, sedete] Id est, *μὴ χωρίζεσθε* [*ne segregamini*], interprete Luca ipso Act. 1: 4. Quare hanc partem sermonis a Christo habitam arbitror postquam e Galilaea Apostoli redierant.

Ἐν-

Ἐνδύσθε δύναμιν ἐξ ὕψους, induamini virtute ex alto] *Ἐνδύειν* hic respondet Hebraeo *עבד* quod Septuaginta, [ud. 6: 34, vertunt *ἐνδυναμοῦν*. Sed et *indui stupore, pudore, diris*, dicunt Hebraei, ut appareat dici apud illos omne id *indui* quod non accedit et recedit, sed peritus adhaeret. Ioh. 14: 16, *Ἄλλον παράκλητον δώσει ὑμῖν, ἵνα μένη μεθ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα* [*Alium Paraclitum dabit vobis, ut maneat vobiscum in aeternum*]. Atque hac proprietate donum hoc distinguitur a spiritu *τῆς πνευματικῆς τῶν ἀνθρώπων* [*visitationis hominum*].

Ἐξ ὕψους, ex alto] *עליון*, ita et supra 1: 78.

50. *Ἐως εἰς Βηθανίαν, in Bethaniam*] Ad eam Bethaniae partem quae in monte erat Oliveti, in quo monte Christus saepe preces et lacrimas ad Patrem fuderat; ut qui locus submissionis ipsius testis fuerat, idem esset et gloriae. Vide Act. 1.

Ἐπάρας τὰς χεῖρας αὐτοῦ, sublatiis manibus] Non simplex precandi mos significatur de quo egimus supra 18: 13, sed ritus *εὐλογίας* [*benedictionis*] qui fieri solebat *manibus impositis*, id est, *διὰ χειρῶν ἐπιθέσεως*, ut videre est in historia Isaaci Gen. 27: 4, 7, 12, 19, 21, 22, et Iacobi Gen. 48: 9, 14, 15, 16, 17. At quoties pluribus simul impartienda esset *εὐλογία*, compendii causa usurpabatur *χειραρσία*, id est, *manus protensio* super eorum capita pro quibus preces offerebantur. Ita Lev. 9: 22, *ἐπάρας Ἀαρὼν τὰς χεῖρας ἐπὶ τὸν λαὸν εὐλόγησεν αὐτούς* [*extendens Aaron manus ad populum benedixit eis*]. Eum morem tum initio tum fine cuiusque conventus usurparunt Christianorum Episcopi: unde probat Optatus Milevitanus Macarium iudicem, quanquam ad populum Carthaginiensem in Ecclesia verba fecisset, nihil tamen pro Episcopo fecisse. Verba eius sunt disputatione adversus Parmenianum septima: *Et locutum eum esse aliquid in populo constat, sed insinuandae alicuius rei causa, non tamen tractandi (id est docendi) quod est Episcoporum: ille enim nude locutus est sicut loqui potuit. Contra Episcopalis tractatus probatur ab omnibus sanctitate vestitus, salutatione scilicet geminata (salutationem hic vocat τὴν εὐλογίαν). Non enim incipit aliquid Episcopus ad populum dicere, nisi prius in nomine Dei populum saluta-*

taverit: similes sunt exitus inutilis, omnis tractatus in Ecclesia a nomine Dei incipitur et eiusdem Dei nomine terminatur. Quis vestrum audet dicere Episcoporum more Macarium populum salutasse? Itaque cum nec salutaverit antequam aliquid loqueretur, nec salutare ausus sit, nec manum imposuerit, nec sacrificium Deo ritu Episcopali obtulerit, quid est quod dicitis pollui Episcopale collegium, cum ab omni Episcoporum officio Macarium videatis alienum? Lux huic loco Optati affertur ex Constitutionibus antiquis quae sub Clementis nomine leguntur: 'Ἄλλ' οὐτε λαϊκοῖς ἐπιτρέπομεν ποιεῖν τι τῶν ἱεραικῶν ἔργων, οἷον Θυσίαν, ἢ βάπτισμα, ἢ χειροθεσίαν, ἢ εὐλογίαν μικράν ἢ μεγάλην [Sed nec Laicis quicquam quod ad Sacerdotum munus spectet liberum est obire, ut, verbi gratia, sacrificium aut baptismum manuave impositionem aut parvam vel magnam benedictionem].

Εὐλόγησεν αὐτοὺς, benedixit eis] Id est, εὐλόγησεν ἐπ' αὐτοὺς, solemniter bene iis est precatus. Sic Matth. 5: 44, εὐλογεῖτε τοὺς καταραζόμενους [orate pro vexantibus]. Et saepe LXX, ut locis iam citatis, εὐλογεῖν modo est gratias agere, modo ut hic, precari.

51. Ἐν τῷ εὐλογεῖν, dum precaretur] Simul atque ritum illum valedicens impleverat.

Διέσκη ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν, recedebat ab eis et ferebatur in coelum] Sic et in Eliae historia 2 Reg. 2: 11, ὅτε πνὸς πύλας ἦν ὡς πνὸς πνὸς [divisi sunt inter se; et adscendit Elias per turbinem in coelum], ubi Graeci alii διέσειλεν, alii διεχώρισεν ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων. Brevius posses dicere, ὅτε πνὸς πνὸς [adscendit ab eis]: ita Gen. 17: 22, ὅτε πνὸς πνὸς πνὸς, ἀνέβη ὁ Θεὸς ἀπὸ Ἀβραάμ [adscendit Deus ab Abrahamo]. Interpretatur Lucas ipse Act. 1: 9, Βλεπόντων αὐτῶν ἐπύρθη, καὶ νεφέλῃ ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν [Videntibus illis sublatu est, et nubes suscepit eum ab oculis eorum].

Ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν, ferebatur in coelum] Τὸν οὐρανόν τῶν οὐρανῶν [coelum coelorum], quod ὑπεράνω πάντων οὐρανῶν [super omnes coelos] dixit Paulus Eph. 4: 10.

52. Προσκυνήσαντες αὐτὸν, adorantes eum] Corpore prostrato quod antehac non fecerant quippe ἐν ταῖς ἡμέραις
τῇ

τῆς σαρκὸς αὐτοῦ (ut loquitur ad Hebraeos Scriptor), *ad familiarem victum admissi*. Nunc faciunt maiestate ipsius aperte cognita. 2 Cor. 5: 16, *Εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σαρκὰ Χριστὸν, ἀλλὰ τῶν οὐκ ἔτι γινώσκουμεν* [Et si cognovimus secundum carnem Christum, sed nunc non amplius novimus].

Ἐπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλὴμ, *regressi sunt Hierosolyma*] Ita et Act. 1: 12. Ostenditur quam parentes dicto Christi fuerint.

Μετὰ χαρᾶς μεγάλης, *cum gaudio magno*] Ob intellectam rationem admirabilem qua procurata erat redemptio generis humani, et ob insignem illam pollicitationem mittendi Spiritus.

53. Καὶ ἦσαν διαπαντός ἐν τῷ ἱερῷ, *et erant quotidie in Templo*] Nam in Templo potius quam alibi, ut precari, ita et gratias agere Deo Iudaei solebant: praesertim si quid maius incidisset. Vide supra 18: 10. Διαπαντός intellige *quotidie*, temporibus nimirum congruis. Ita Petrus et Iohannes, Act. 3, narrantur iisse in Templum circa horam nonam, quae destinata erat precibus vespertinis. Quod post acceptum Spiritum fecerunt, idem eos et decem diebus post Domini ἀνάληψιν [assumptionem] fecisse credibile est: de quo tempore haec mihi videntur accipienda. Nec obstat quod coetus suos eo tempore habuerunt in privatis aedibus, ut docemur Act. 1: 15, nam idem fecerunt et post acceptum Spiritum, quamvis quotidie interea et Templum adirent, Act. 2: 46, 3: 1, 5: 25, 12: 12.

Ἀμήν, *Amen*] Additum ab Ecclesia quae lectionem Evangelii hac acclamatione excipere solebat, 1 Cor. 14: 16.

